

পবিত্র বসন্তকালীন প্রথম অধ্যায়

কাস্তকা ভাষ্যকৃত্যে পান্ডিত্য

বৌদ্ধধর্মের প্রাথমিক অধ্যায়

পান্ডিত্যের প্রথম অধ্যায়

1928

KASTKA VIVAKA PAÑICHA
(THE INVALUABLE)

A COMMENTARY ON VAMANA-YADITYA'S PAÑICHA

BY

JINENDRA BHUTTACHARYA

1928

THE HON. CHANDRA CHAKRAVARTI, C. S. I.

CHANCELLOR, BANARAS HINDU UNIVERSITY

1928

(Adhyaya 1-5)

1928

THE VAMANA-YADITYA PAÑICHA

KASTKA, BANARAS

1928

All rights reserved

VARENDRA RESEARCH SOCIETY

RAJSHAHI.

FOUNDED IN 1910 BY KUMAR SARAT KUMAR ROY.

PATRON.

HIS EXCELLENCY THE GOVERNOR OF BENGAL.

VICE-PATRONS.

MAHARAJA JAGADINDRA NATH ROY OF NATOR.
THE HON'BLE RAJA PRAMADANATH ROY OF DIGHAPATIYA.

HONORARY VICE-PRESIDENTS.

SIR JOHN MARSHALL, KT, C. I. E.
PROFESSOR JADUNATH SARKAR, M. A., I E S.
RAI BAHADUR RAMAPRASAD CHANDA, B A, F A. S. D.

Council of Management, 1925.

President—Kumar Sarat Kumar Roy, M. A, M. R. A. S.
Director—Babu Akshay Kumar Maitra, B. L., C. I. E.
Hon. Secretary—Babu Bijay Nath Sarkar, B. A, C. F.
Hon. Asst. Secretary „ Brajendra Mohan Maitra, M. A.
Hon. Librarian— „ Atalbihari Bhattacharya, M. A.
Hon. Treasurer— „ Mahendra K. Saha Chaudhuri, B L.
Hon Keeper— Kumar Hemendra Kumar Roy
Other Members { Babu Santosh Kumar Chatterji, M. A.
„ Sivaprasad Bhattacharya, M. A.
„ Kshitish Chandra Sarkar, M. A., B. L.
„ Nirad Bandhu Sanyal, M. A.
Dr. Jyotis Govinda Sen, B.A., PH.D (London)

CURATOR OF THE MUSEUM

BABU NANIGOPAL MAJUMDAR, M. A

सविताराय-स्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

शास्त्रश्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्त्तिभट्टाचार्येण संस्कृता ।

THE
KASIKA VIVARANA PANJIKĀ
(THE NYĀSA)
A COMMENTARY ON VĀMAṆA-JAYADITYA'S KASIKA
BY
JINENDRA BUDDHI.

EDITED BY
SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI, B. A.
READER OF SANSKRIT, Dacca UNIVERSITY

Vol. III
(Adhyayas 7—8)

PUBLISHED BY
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL

1925

[All rights reserved]

PRINTED BY
REBATI MOHAN DAS
AT THE ASUTOSH PRESS, DACCA.

PREFACE TO VOL. III.

The publication of the Nyasa was begun by the Varendra Research Society in 1913 and six adhyayas were published till 1924. This year, when the present volume comprising the last two adhyayas was in the press, Kumar Sarat Kumar Roy, President of the Society, very kindly offered to meet the cost of its printing from the Savita Memorial Fund—a fund for the publication of old Sanskrit works instituted by him in memory of his deceased son Savita Ray, and managed by the Society. This offer was thankfully accepted and the last volume of this valuable work is thus issued as a publication of the Savita Memorial Series.

The thanks of the Society are due to the editor, Pandit Srish Chandra Chakravarti, who, in the midst of exacting professional duties, has carried on this labour of love with unremitting zeal for twelve years and has brought this work of 2224 pages to completion

VARENDRA RESEARCH SOCIETY
RAJSHAHI

30th August, 1925.

B. N. SARKAR,
HON. SECRETARY

KASIKA VIVARANA PANJIKĀ

Vol. III.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७२०	११	मन्माग	मन्मागे
७४८	१६	तथाप्यते	तथाप्यात
७७३	८	बाधको	बाधकी
"	२८	यौविशिष्येते	यौ विशिष्येते
७७८	८	भावार्थ	भवार्थ
८१८	११	चिण् मलोप	चिण्णलो
८२४	२४	पृक्तान	पृक्त
८३१	१५	वा	वचनमाश्लिख
८७१	७	विधायते	विधीयते
८८५	२५	प्रयोक्तु	प्रयोक्तुर्
८९६	१	करणं	कारणं
८३०	४	लङ्गन्तं ।	लङ्गन्तम् ।
८४५	२५	षा	येषां
"	२६	पुत्रभावं	पुत्रभावः
"	"	यदपेक्षः	यदपेक्ष'
८८५	२१	कुक्षीति	कुक्षेति
८८५	१८	दृष्ट	दृष्टः
१०००	२६	सच	सच
and "परत्तु न्यास...गृहीतः" is to go before "भाष्ये त्वयं..."			
१००३	२४	रकार	वकार
"	२६	गूरी	गुरी
१००४	२१	ईट्	ईट्
१०३०	१७	दोधक	दोधक
"	२०	खयम्	खयम्
१०८१	११	किप्रत्ययान्ताः	किप्रत्ययान्ताः
११०६	२२	तदुत्तरमित्येष	तदुत्तरपदमित्येष
११२१	७	विधि	विधि
११२२	१०	तत्रेहा	तत्रेहा
"	१६	मचि	मचि

सम्भवप्रदर्शनार्थं प्रत्यययोरित्युक्तमिति विज्ञायते । अनुनासिकयणोश्च प्रत्यययोश्चैव सत्यङ्गस्येति सम्बन्धलक्षणियं षष्ठी विज्ञेया । अङ्गसम्बन्धिनो-
र्युञ्जोरिति सम्बन्धः । स पुनर्निमित्तिनिमित्तभावलक्षणः । प्रत्ययनिमित्तो
छाङ्गस्यात्मलाभइत्यङ्गं निमित्ति । प्रत्ययो निमित्तम् । योरनो वोरक इत्यनेन
यथाक्रमं स्थान्यादेशसम्बन्धमाचष्टे । नन्द्यादिभ्यो ल्युरिति । नन्द्यश्चैत्या-
दिना (३।१।१३४) । नन्दनो रमण इति । टनादि सञ्ज्ञौ । रसु क्रीडायाम् ।
हेतुमति णिच् । तदन्ताङ्गः । सायन्तन इति । सायमादिभ्य ञ्युञ्ज् लाविति ।
सायञ्चिरमित्यादिना (४।३।२३) जातादौ शैषिकीर्थे तद्धितः । वासुदेवकोऽ-
र्जुनक इति । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । वासुदेवो भक्तिरस्येति वासुदेवार्जुनाभ्यां
बुन्निति (४।३।८८) वुन् । वासुदेवकोऽर्जुनकः । ऊर्णा अस्य सन्तोत्यूर्णायुः ।
तत्रानुनासिकयणत्वाभावात् भवति । किं पुनः कारणं मेवमादीनां यणोऽनु-
नासिकत्वं नास्तीत्याह एवमादीनां मित्यादि । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीया
इति । यत्र तैरनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति । नान्यत्र । न च युस्-
प्रभृतौनां तैस्तत् प्रतिज्ञायते । लङ्यानुरोधात् । तेन तेषां यणोऽनुनासिकत्वं न
भवति । आदिशब्दे नाहंशममोर्युसितेव मादयो (५।२।१४०) गृह्यन्ते । ननु
चाहंशममोर्युस् कंशंभ्यां ऋभ्युस्तितुतयस (५।२।१३८) इत्यत्र सित्कारणादेव
न भविष्यति । सित्करणं हि पदसंज्ञार्थम् । पदसंज्ञा चानुस्कारार्था । तस्यां
सत्यां मोऽनुस्वार (८।३।२३) इत्यनुस्वारो यथा स्यात् । यदि चात्मानादेशः
स्यात् तदा सित्करणं मनर्थकं स्यात् । न ह्यनादेशे कृतेऽनुस्वारो भवति ।
तद्विधौ हलि सर्वेषां (८।३।२२) मित्यतो हलीत्यनुवृत्तेः । आदेशे कृते न
भवति । ह्लादित्वाभावात् । नैतदस्ति । वचनसामर्थ्यादजादावप्यनुस्वारः
स्यात् । सित्करणस्यान्यदपि प्रयोजनम् पदसंज्ञा । तत् प्रयोजनम् भसंज्ञा-
बाधः । भसंज्ञायामव्ययानां भमात्रे टिलोपः स्यात् । अवग्रहाद्यर्थं वा सित्करणं
स्यात् । कुतस्तस्यानर्थक्यम् ? इह युवोरिति निर्देशे समाहारे वा हन्व
आश्रोयत इतरैतरयोरी वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे षष्ठेयकवचने कृते स नपुंसक-
मिति (२।४।१७) नपुंसकत्वादिकोऽपि विभक्ताविति (७।१।७३) नुमा
भवितव्यम् । ततश्च युवुन इति निर्देशः स्यात् । इतरस्मिंस्तु पक्षे ओसि परतो
यणादेशे कृते युञ्जोरिति द्वितीयवकारश्रवणं मापद्येतेत्येतच्चोद्यनिरासायाह

इह युवोरिति निर्देश इत्यादि । अनित्यमागमशासनमिति । आगमानां शासनं विधानम् । तदनित्यमिति । क्वचित् तदभावात् । अथवागमाः शिष्यन्ते विधीयन्ते येन शास्त्रेण तदागमशासनं शास्त्रम् । तदनित्यम् अविद्यमानं नित्यं कार्यमस्येति क्त्वा । अनित्यता पुनरागमशासनस्य घो लोपो लेटि वेल्यत्र (७३।७०) वाग्रहणाल्लिङ्गाद् (A) विज्ञायते । तच्चि ददद् ददादित्यत्र नित्यं चोलोपो मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि च नित्यमागमशासनं स्याद्वाग्रहणमनर्थकं स्यात् । भवतु नित्यो लोपः । सत्यपि तस्मिन्, लेटोऽ-उटावि (३।४।८४) त्यटि कृते ददद् ददादिति सिद्धात्येव । अनित्यत्वे त्वागमशासनस्याङ्गमाभावात् सिध्यति । ततो वावचनमर्थवद्भवति । नपुंसकलिङ्गात् वेत्यादि । अथवा नपुंसकलिङ्गतेवात्र नास्ति । किं कारणमित्याह लिङ्गमशिष्यमित्यादि । लिङ्गस्य हि लोकधर्मत्वात्लोक एवाश्रयः । तस्मात्लोकत एव सिद्धत्वात् तदशिष्यं न विधातव्यम् । लिङ्गशास्त्रमेवात्र तादर्थ्यालिङ्गशब्देनोच्यते । लिङ्गार्थं शास्त्रमशिष्यं न कर्तव्यम् । तत्साध्यस्य लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । तदनेन स नपुंसकमित्यादेः (२।४।१७) प्रत्याख्यानं दर्शयति । तस्मिंश्च प्रत्याख्याति सति तद्वारेण तस्य नपुंसकत्वं न भवतीति कुतो नुमप्रसङ्गः ? इतरतरपक्षे तु च्छान्दसत्वाद् वर्णलोप इति । कुन्दीवत् सूत्राणि भवन्तीति च्छान्दमत्वम् । तेन ग्रथेष्कर्तारमध्वर इत्यत्र निसो नकार-लोपस्तथेहापि वकारस्यापि लोपो द्रष्टव्यः ।

२ । आयन्नेयीनीययः फटखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ।

फादयोऽपीह शास्त्रे लाघवार्थं सुपदिष्टाः । तत स्तेषामाद्यन्नादय आदेशा विधीयन्ते । ते च विधीयमानाः फकारादेर्हल्मात्रस्य भवन्तीति वेदितव्यम् । कुत एतत् ? अन्ते घामित्यनच्कनिर्देशात् । इतरथा हि घानामित्येव ब्रूयात् । अन्यत्र त्वागन्तुकोऽकार उच्चारणार्थ एव । अतएव प्रत्ययादौ वर्त्तमानस्य फादेर्व्यञ्जनमात्रस्य स्थानित्वेनोपादानाच्चिरनुबन्धकपरिभाषात् नोप-

(A) On घोलोपो लेटि वेल्यत्र (7.3 70) says कैयट—“केचिच्चनित्यमागमशासनमित्यस्य आपक' वा-ग्रहण' वर्णयन्ति । अनित्यत्वात् तस्य घसति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रह' क्रियमाणमेन परिभाषा' आपयति ॥ Does not this establish न्यासकार's priority ?

तिष्ठते । सर्व्वत्र हि फादयो निरनुबन्धजाः । यत्र चोभयं सम्भवति तत्रैवास्या उपस्थानम् । नाडायन इति । नडादिभ्यः फक् (४।१।८६) । अपत्यार्थं फक्प्रत्ययः । उत्तरेष्वप्युदाहरणेष्वोदादेशोदाहरणादन्यत्रापत्यार्थं वेदितव्यः । सौपर्ण्यो वैनतेय इति । सुपर्णाविनताभ्यां ठक् । आग्यकुलीन इति । अपूर्व-पदादन्यतरस्यां यङ् ठक्आवित्यत्रापूर्व्वपदादिति (४।१।१४०) वचनात् कुलात् ख इत्यनेन (४।१।१८) सपूर्व्वपदादपि खो भवति । गार्गीयो वात्सीय इति । गार्ग्यवात्स्न्यशब्दाभ्यां यजन्ताभ्यां तस्येदमित्यर्थविवक्षायां छः । यस्येति चेत्याकारलोपः (६।४।१४८) । आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति (६।४।१५१) यकारलोपः । फक्कति ठौकत इति । फक् नौचैर्गतौ । ठौक् गतौ । खनु अवदारणे । छिदिर् वैधौकरणे । घूण घूर्ण भ्रमण इत्येतेषां रूपाणि । ठौकति-घूर्णेत्योरनुदात्तेच्वादात्मनेपदम् । ऊरुदघ्नं जातुदघ्नमिति । ऊरुप्रमाणमस्य प्रमाणे हयसजित्यादिना (५।२।३७) दघ्नच् । इहैत आयन्नादयोऽङ्गाधिकारे विधीयमानाः प्रकृतिप्रत्ययावपेक्ष्य भवन्तीति बहिरङ्गाः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन प्रकृत्यनपेक्षत्वात् प्रत्ययमात्र माश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गम् । ततो बहिरङ्गा यावदायन्नादयो न भवन्ति तावदेव प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । तस्मिन् कृते सत्यादेशा भवन्तो यत्र स्वरार्थोऽनुबन्धो न विधीयते शिलायां ठो (५।१।१०२) वृषाच्छ इत्यादौ (४।२।११४) तत्रानियतस्वराः प्राप्नुवन्तीत्यस्य चोदास्य निरासायाह इहैत आयन्नादय इत्यादि । अयमभिप्रायः । आयन्ना-दयोऽप्यन्तरङ्गा एव । यदि ह्यङ्गस्यैव त्रामिसम्बध्यते (६।४।१) तदा स्यात् तेषां प्रकृतिप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वम् । न चात्र तदभिसम्बध्यते । प्रयोजनाभावात् । तथाह्यङ्गस्य निमित्तं ये प्रत्यया स्तदादीनां फादीनामायन्ना-यदो यथा स्यु रन्वेषां सा भुवन्नित्येतत् प्रयोजनम् । एतच्च विनायङ्गधिकारं सामर्थ्यादेव लभ्यते । नहि फादीनां मध्ये सोऽस्ति प्रत्ययो योऽङ्गस्य निमित्तं न भवति । तस्मात् प्रयोजनाभावादङ्गस्येत्येतन्नाभिसम्बध्यते । तेन स्थानिमात्र निवादेशा अपेक्षन्ते न प्रकृतिमिति तेऽप्यन्तरङ्गा एव । ततश्च परत्वात् प्रत्ययोपदेशकाले तैरेव तावद् भवितव्यम् । ततश्च प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेति प्रत्ययोपदेशकाल एवायन्नादयो भवन्तीति तेषु कृतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति । अत्र ज्ञापकमप्याह तथाचेत्यादि । एवञ्चेत्यर्थः । घञ्चित्करणस्येतत्

प्रयोजनं चित इत्यन्तोदात्तत्वं (६।१।१६३) यथा स्यात् । यदि च प्रत्ययोपदेशा-
वस्थाया मेवायन्नादयो भवन्त्येवं सति घचक्षित्करणमर्थवद् भवति । नान्यथा ।
अन्यथा हि यद्युपदेशावस्थाया उत्तरकालमेते स्म, स्ततो यत्रैवासति चित्करण
उदात्तत्वं भवति घकाराकारे सत्यपि चित्करणे तत्रैव तेन भवितव्यमिति
चित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्माच्चित्करणादवसीयते प्रत्ययोपदेशकाल एवै-
त आयन्नाद्यादेशा स्तावद्भवन्ति । पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति भावः । ननु
च व्यञ्जनस्यैते विधीयन्ते । तच्च व्यञ्जनमस्वरकम् । एषाञ्चावश्यं येन केनचित्
स्वरेण भवितव्यम् । उदात्तादिगुणरहितस्याचोऽसम्भवात् । तत्र स्थानिनः
स्वराभावादन्तरतम्यं नास्तीति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया (१।१।५०) अनुपस्थाने
सत्यनियतस्वरैरेभिर्भवितव्यम् । ततश्च यदि चित्त्वं न स्यात् पश्चाद् विधीय-
मानानामेषां यदाद्युदात्तस्वरो भवति तदा स एव स्वरः प्रसज्येत । सति
शिष्टत्वात् । तस्मात् तमपि सतिशिष्टस्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं यथा स्याद्वि-
त्येवमर्थं घचक्षित्करणम् । ततः कुतो ज्ञापकत्वमेतच्चिन्त्यम् । अथ शमेः
खः शङ्गः षणो ढः षण्ड इत्येवमादीनां कस्मादादेशा न भवन्तीत्याह शङ्गः षण्ड
इत्यादि । लशक्ततद्धिते (१।३।८) चुटू (१।३।७) इतोत्संज्ञापि बहुलवचना-
देव न भवतीति वेदितव्यम् । ऋतेरौयङित्यादि । यदयस्मृतेरौयङितौयङ्
(३।१।३८) शास्ति तज् ज्ञापयति धातुप्रत्ययानामायन्नादयो न सन्तीति ।
यदि हि स्युर् ऋतेऽच्छ्रुडिति ब्रूयात् । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकाय
भवतीति ? न च च्छ्रुडा सिध्यतीति । छ्रुडि हि सति वलादिलक्षण इट्
प्रसज्येत । तत खानादित्वादादेशो न स्यात् । नैतदस्ति । यस्मादन्तरङ्गत्वा-
दादेशेनैव भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वान्तु तस्योपदेशावस्थायामेव विधीयमानत्वात् ।
आदेशे च कृते वलादित्वाभावादित्प्रसङ्गो नास्ति । तदेतदौयङ् वचनं
ज्ञापकमेव । एजेः खशित्यादि (३।२।२८) । तुशब्दः शङ्गः षण्ड इत्येव-
मादिभ्यो विशेषप्रदर्शनार्थः । यत्रेत्संज्ञा नास्ति शङ्गादौ तत्रादेशप्रसङ्गे सति
तन्निरासार्थं बहुलवचनमित्युत्तेरौयङिति वा वचनमुपन्यस्तम् । एजेः (३।२।२८)
खशित्येवमादौ तु लशक्ततद्धिते (१।३।८) इतोत्संज्ञाया भवितव्यमित्यादेशप्रसङ्गो
नास्त्येव । ततो न तत्र तदभावार्थं बहुलवचनं स्मृतेरौयङिति वावचनमुपन्य-
सनौयमिति भावः । आदिशब्देन प्रियवशे वटेःखच् (३।२।३८) पुंसि संज्ञायां

घः प्रायेणैवमादीनां (३।१।१८) ग्रहणम् । स्यादेतत् । अनवकाशं
 स्वकारघकारयोरादेशवचनम् । अतस्तेन बाध्यमानेत्संज्ञा कथमत्र स्यादित्याह
 तद्वितेवित्यादि । खित्यनव्यस्येति (६।३।६६) ऋस्वविधानं चजोः कुघिण-
 ण्यतो (७।३।५२) रिति कुत्वविधानं ज्ञापकं नह्यादेशविधानेनेत्संज्ञायां
 बाधितायां तदुपपद्यते । खितो घितश्चात्यन्तासम्भवात् । आयन्नौनोर्न-
 कारस्येत्यादि । आयन्नौनोर्नकारोऽन्ते वर्त्तत इति तस्य हलन्तर (१।३।३)
 मितौत्संज्ञा प्राप्नोति । तस्याच्च सत्यां तस्य लोप (१।३।८) इति कृते
 नाडायन आख्यकुलीन इत्यादि न सिध्यति । तस्मादायन्नौनोर्नकारस्येत्-
 संज्ञायां प्राप्तायां तत्प्रतिविधानं कर्त्तव्यम् । स्यादेतत् । प्रयोजनाभावादेवेत्-
 संज्ञा न भविष्यतीत्यतश्चाह नित्कार्यं हीत्यादि । तत्पुनरङ्गनित्यादेर्नित्य
 (६।१।८७) मित्याद्युदात्तत्वं । प्रतिविधानं पुनरत्र प्राचामवृद्धात् फिन्
 बहुल (४।१।१६०) मित्यत्र फिनो नकारानुबन्धकरणम् । तस्यैतत् प्रयोजनम् ।
 नित्त्वादाद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । तत्र यदायन्नौनोर्नकारस्येत्संज्ञा स्यान्नित्वे
 सत्याद्युदात्तस्य सिद्धत्वात् फिनो नित्करणमनर्थकं स्यात् । ननु फिष्णु
 चेतत्र (४।१।१४८) सामान्यग्रहणार्थं स्यात् । तस्मिन्नसति निरनुबन्धकपरि-
 भाषयास्यैव ग्रहणं स्थान्न फिजः । नैतदस्ति । तत्र हि वृद्धाद् ठक्
 सौवारेषु बहुलमिति (४।१।१४८) बहुलग्रहणानुवृत्तेः फिज एव ग्रहणमिष्यते ।
 न फिनः । तदेतत् फिनो नित्करणमित्संज्ञाभावस्य ज्ञापकमेव । योगापेक्ष-
 चेदं ज्ञापकम् । अनेन योगेन विहितस्यादेशस्य यो नकार स्तस्येत्संज्ञा न
 भवतीति । तेनैवोपि नकारस्येत्संज्ञाऽभावो भवति सिद्धः ।

३ । भौऽन्तः ।

प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तत इति । अनन्तरसूत्रात् । यद्येवमेकयोगनिर्दिष्ट-
 त्वादादिग्रहणमप्यनुवर्त्तत । ततश्च शयान्तायित्यत्र न स्यात् । चकारस्या-
 दित्वाभावादित्यत आह आदिग्रहणं निवृत्तमिति । एवं मन्यते । स्वरितत्व-
 प्रतिबद्धा हि शब्दानामनुवृत्तिः । तच्च स्वरितत्वं प्रतिज्ञाधर्मः । प्रतिज्ञा-
 स्वरिताः पाणिनौया इति । यत्रैव तैः स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तत्रैव भवति ।
 नान्यत्रेति । तेनैकयोगनिर्दिष्टानां मध्येकतरस्यानुवृत्तिर्न विरुध्यते । इह च

प्रत्ययस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । नादिग्रहणस्य । तेन सत्यप्येकयोगनिर्दिष्टत्वे
 प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते । आदिग्रहणं निवृत्तमिति । अन्तइत्ययमादेशो भव-
 तीति । अकारसञ्ज्ञित एवादेशः करणीयः । अकार स्तकारित्संज्ञा मा भूदि-
 त्येवमर्थः । स च जरन्तो वेशन्त इत्यत्र । कुर्वन्तीत्यादौ न विभक्तौ तुस्मा
 इति (१।३।४) प्रतिषेधादेवेत्संज्ञा न भवति । अथ तूणादयो बहुलमिति
 (३।३।१) वचनाज्जरन्तो वेशन्तइत्यादौ न भवति । तथाच सतरकार उच्चा-
 रणार्थः । न विभक्तौ तुस्मा (१।३।४) इतरस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं वाऽकारोच्चा-
 रणम् । तेन किमोऽदित्यादीनां (५।३।२२) तकारित्संज्ञा भवति ।
 कुर्वन्तीति । अतउत्सर्व्वधातुक इत्युत्त्वम् (६।४।११०) । शयान्तायिति ।
 शौडो लिङ्गर्थे लोट् (३।४।७) । लोटोऽडाटावित्याट् (३।४।८४) । टेरैस्त्वम्
 (३।४।८७) । एत आयितग्रनुवर्त्तमाने (३।४।८३) वैतोऽन्यत्रेतैस्त्वम् (३।४।८६) ।
 उज्झितेति । उज्झ उत्सर्गः । लृच् । ऋदुश्चनइत्यादिनालङ् (७।१।८४) ।
 नोपधायाः (६।४।७) सर्व्वनामस्थाने चेति दीर्घः (६।४।८) । उज्झितुमिति ।
 तुमुन् । उज्झितव्यम् इति तव्यः । अस्मिन्नपीत्यादि । ननु चान्तरङ्गत्वात्
 प्रत्यायाद्युदात्तत्वेन प्राग् भवितव्यम् । पश्चादादेशेन । नैवम् । अन्तादेश-
 स्याप्यन्तरङ्गत्वात् । अन्तरङ्गत्वन्तु तस्यायन्नादिवद् वेदितव्यम् । उभयोरन्त-
 रङ्गत्वात् पूर्व्वमन्तादेशः पश्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । अत्रैव ज्ञापकमज्ञ तथा-
 चेत्यादि । एतच्च घञ्छौ चेति (४।४।११७) घञ् क्षित्कारण मर्थवद्भवतीत्येत-
 द्वाख्यानेन व्याख्यातमिति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् पूर्व्वमन्तादेशस्य भावे सति
 द्विषन्तीत्यत्र मध्योदात्तत्वम् । अन्यथाऽन्तीदात्तता स्यात् । सा चानिष्टेति
 पूर्व्वमन्तादेशः क्रियते ।

४ । अदभ्यस्तात् ।

अनात्मनेपदार्थ आरम्भः । आत्मनेपदेषूत्तरसूत्रेष्वैव सिद्धत्वात् । दद-
 तीति । आभ्यस्तयो रात (६।४।११२) इत्याकारलोपः । ददत्विति । लोट् ।
 एव (३।४।८६) रित्वत्वम् । जञ्जति जाग्रतीत्यत्र जञ्जित्यादयः षडितभ्यस्त-
 (६।१।६) संज्ञा । युक्तं जञ्जित्यादिकमुदाहरणम् । ददतीत्याद्ययुक्तम् ।
 अत्र भकारस्यात्मलाभकालसमनन्तरमेव तावदन्तरङ्गत्वादन्तादेशेन भवि-

तव्यम् । ततः शपः श्रुः । आविति द्विवचनम् (६।१।१०) । ततोऽभ्यस्त-
संज्ञा । तदा भकारस्य स्थानिनोऽभावादज्ञावो न प्राप्नोति । न च शक्यते
वक्तुं स्थानिवद्भावादु भविष्यति । नञ्नात्र स्थानिवद्भावोऽस्ति । अल्विधित्वात् ।
नापि बहिरङ्गोऽनवकाशत्वादन्तादेशं बाधित्वाऽदादेशो भविष्यतीति युक्तं
परिकल्पयितुम् । जक्षितग्रादिषूपदेशावस्थायामेव लब्धाभ्यस्तसंज्ञकेषु तस्य
सावकाशत्वादिति चोद्य मपाकर्त्तमाह अन्तादेशापवादोऽयमिति । अन्ता-
देशस्य सामान्येन सर्वत्र प्रसक्तस्यायमज्ञावोऽपवाद आरभ्यते । न चापवाद-
विषयमुत्सर्गोऽवगाह्यते । तथाचोक्तम् पूर्वमपवादाः प्रवर्त्तन्ते पश्चादुत्-
सर्गाः । परिहृतग्रापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तते इति । अतएव तर्हि जुस्भावो
न स्यात् । यथैव ह्यन्तादेशस्य सामान्येन प्रवृत्तस्य विशेषोऽदुभाव आरभ्य-
माणोऽपवाद स्तथा जुस्भावस्यापीतग्राह्य जुसादेशेन तु बाध्यते इति । जुसा-
देशस्थानवकाशत्वादितत्पदादेशो बाध्यते । अददुरिति । लङ् । सिजभ्यस्त-
विदिभ्यश्चेति (३।१।१०८) भिर्जस् । अजागरुरिति । जागर्त्तं यां गुणप्राप्ति
स्तस्या अविविण्णलङित्स्विति (८।१।८५) प्रतिषेधात्तच्चान्तरेण जुसि चे-
(७।१।८३) ल्यनेन गुणः । अत्राप्यदादेशे कृते प्रतययाद्युदात्तत्वं भवतीति ।
तेन पुनत इतग्रादिकं (B) पदं मध्योदात्तं भवतीति भावः । यदि तु विपर्ययः
स्यादन्तरङ्गत्वात् प्रतययाद्युदात्तत्वे कृते व्यञ्जनमात्रस्यादुभावो विधीयमानोऽ-
नियतस्वरः प्रसज्येत । तत्र यदासावनुदात्तः स्यात् तदा पुनत इतग्रादेः
पदस्थान्तोदात्तता प्रसज्येत । यदा स्वरित स्तदा मध्यस्वरितता । मध्योदात्तता
चेत्यते । ननुच प्रतययाद्युदात्तत्वं प्रतयमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गम् । आदेशस्तु
प्रकृतिप्रतयपेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय इति प्रतया-
द्युदात्तत्वेनैव पूर्वं भवितुं युक्तम् । पश्चादादेशेनेति । तत् कथमुच्यतेऽदादेशे
कृते प्रतययाद्युदात्तत्वं भवतीति ? नैतदस्ति । उक्तं ह्युपदेशिवद् वचनं
कर्त्तव्यमिति । किञ्चादेशो नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । स हि कृते प्रतययाद्यु-
दात्तत्वे प्राप्नोतप्रकृतेऽपि । प्रतययाद्युदात्तत्वं पुनरनित्यम् । शब्दान्तरप्राप्ता ।
तथाह्यकृतेऽदादेशे भिर्कारस्य प्राप्नोति । कृते त्वदादेशाकारस्य । शब्दान्तरस्य

(B) ददतीत्यादिक मिति पाठान्तरम् । इदमु चिन्त्यम् । अभ्यस्तानामादिरिति (६।१।१०८) ददतीत्या-
दिप्राद्युदात्तत्वात् ।

प्राप्नुवन् विधि रनित्यो भवति । नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीय इति बलीयस्त्व-
मस्य । तदेतन्नित्यत्वादनयोर्बलीयसोः परत्वाददादेशेन पूर्व्वं भवितव्यम् । ततः
प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन । तस्मात् सुष्ठूक्तमादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति ।

५ । आत्मनेपदेष्वनतः ।

चिन्वत इति । लट् । स्वरितत्वादात्मनेपदम् । चिन्वतामिति । लोट् ।
भः । टेरन्तम् । आमेतः (३।४।८०) । अचिन्वतेति । लङ् । अङ्गागमः । हुश्रुवोः
सार्वधातुक इति (६।४।८७) यणादेशः । पुनर्ते लुनत इति । पूर्व्ववदाकारलोपः ।
च्यवन्ते भ्रवन्त इति । अत्र शपि कृतेऽनकारान्तादङ्गादुत्तरो भक्कारो न भवति ।
ननु परत्वाददादेशेन भवितव्यम् । पश्चाद् विकरणेनेत्यत आह नित्यत्वादत्रेत्यादि ।
नित्यत्वन्तु कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । विकरणी हि कृतेऽप्यदादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
ननु तस्मिन् कृतेऽङ्गावस्य प्राप्तिरस्तीत्यनित्यत्वमस्य । अनकारान्तेनेत्यादि । प्रत्ययः
कस्मादनकारान्तेनाङ्गेन न विशिष्यत इति मन्यमान आह इहेत्यादि । यदि प्रत्ययो
विशिष्येत शयान्तायित्यत्रापि स्यात् । भवति ह्यत्राप्यनकारान्तादङ्गादुत्तरो
भक्तप्रत्ययः । आटा व्यवहितत्वान्न भवतीति चेत् ? न । तस्य तदङ्गत्वान्न हि
तदेकदेशेन व्यवधानं युक्तम् । भक्कारे तु विशिष्यमाणे न दोषः । आटा व्यवहित-
त्वात् । समुदायभक्तौ ह्याट् समुदायमेव न व्यवदध्यात् । अवयवन्तु व्यवदधात्येव ।
न ह्यवयवोऽवयवान्तरस्याव्यवधायको दृष्टः । तङ्ग्रनतो भस्मानत इति वा वक्तव्य
आत्मनेपदेष्वनत इति वैचित्र्यार्थम् ।

६ । शीङो रुट् ।

भादेशस्यातो रुडागमो भवतीति । ननु नचेहादुग्रहणमस्ति । यदपि प्रकृतं
तदपि प्रथमान्तम् । षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थः । तत् कथं भादेशस्यातो रुडागमो
भवतीति शक्यं विज्ञातम् ? नैतदस्ति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) शीङ
इत्येषा पञ्चम्यदित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं परिकल्पयिष्यतीत्यदोषः । शिरत इति ।
शीङः सार्वधातुके गुणः (७।४।२१) । ननु चात्र रुटा व्यवहितं सार्वधातुकम् ।
तत् कुतो गुणः ? न ह्यत्र सार्वधातुकभक्त स्तत् कथं व्यवधायको न स्यात् ?
अच्छब्दस्य सार्वधातुकावयवस्यायमवयव इति तदुग्रहणेन गृह्यते । न सार्वधातुका-
ग्रहणेन । अवयवावयवस्य समुदायानवयवत्वात् । तथाहि च्छे चेत्यत्रोक्तं

(६।१।७३)—नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति । नष दोषः । अवयवावयवोऽपि समुदायावयवो भवत्येव । तथाहि देवदत्तोऽलङ्कियतामित्युक्ते देवदत्तस्य येऽवयवा हस्तपादादयस्तदवयवाङ्गुल्यादयोऽलङ्कियन्ते । तस्मात् सार्वधातुकावयवस्याच्छब्दस्य योऽवयवो रुडागमः सोऽपि सार्वधातुकावयव इति तदग्रहणेन गृह्यते । अतो नास्ति व्यवधानम् । यत् पुनश्चे चेत्यत्रोक्तं (६।१।७३) नावयवावयवः समुदायावयवो भवतीति तत् तत्सूत्रविहितमेव तुगागममभिप्रेत्योक्तम् । स तुगवयवावयवोऽपि समुदायग्रहणेन न गृह्यत इति कृत्वा । कस्मात् पुनर्न गृह्यते ? ऋसानुकार्षणसामर्थ्यात् । तत्र हि चकारेण ऋसोऽनुक्त्यते । ऋस्मात्रस्यागमिखं यथा स्यात् । ऋस्मान्तस्य मा भूदिति । यदि ऋस्मान्तस्यागमिखं स्याच्चिच्छिदतुश्चिच्छिदुरित्यत्र तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणाजलादिशेषेन निवृत्तिः स्यात् । यदि च तत्सूत्रविहितं स्तुगवयवावयवः समुदायग्रहणेन न गृह्यत तदा ऋस्मात्रस्यागमिखे जलादिशेषेण निवृत्तिः स्यादेव । ऋस्मावयवस्य तुकोऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । ततश्च ऋसानुकार्षणं मनर्थकं स्यात् । अथ किमर्थं मदादेशस्य रुड् विधीयते ? न भक्कारस्य विधीयताम् ? तत्रायमर्थः । अत इति षष्ठी प्रकल्पयितव्या न भवति । भ इत्यस्य षष्ठान्तस्य प्रकृतत्वात् । अत आह रुडयमित्यादि । यदि ककारमनुबन्धमासज्य पूर्वान्तः क्रियेत तदा शेरत इत्यत्र गुणो न स्यात् । अनिगन्तत्वात् । तस्मान्मा भूदेष दोष इति रुडयं परादिः क्रियते । परादिरपि क्रियमाणो यदि भक्कारस्यैव स्यात् किमनिष्टं स्यादित्याह स यदीतयादि । यदि भक्कारस्यैव रुट् स्यात् तदाऽदादेशो न स्यात् । ततो यथा शयान्तायितत्राटा व्यवहितत्वाददादेशो न भवति तथा शेरतइत्यत्रापि न स्यात् । रुटा व्यवहितत्वात् । तस्मादस्य दोषस्य परीहारार्थमत एव रुडागमो विधीयते । न भक्कारस्येति केचिद्व्याचक्षते । एतच्चासम्यक् । भक्कारस्य क्रियमाणो रुट् तस्यैव भक्ती भवति । तत् कथं तेन व्यवधानं भवेत् ? न हि स्त्रावयवेन व्यवधानं सुपपद्यते । आटा च व्यवधानं युक्तम् । तस्य समुदायभक्त्वात् समुदायं न व्यवधधाति । अवयवन्तु व्यवधधातेष्व । तस्मादसद्व्याख्यानमेतदित्यन्यथा व्याख्यायते । अदादेशो न स्यादित्यत्र भक्कारस्येति तदपेक्षते । तदयमर्थो भवति । यदि रुडागमो भक्कारस्यैव स्यात् तदादादेश स्तस्यैव न स्यात् । कस्य तर्हि स्यात् ? तस्यैव रुटः स्यात् । आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनात् । अनेकाल्त्वेपि सर्वादेशो न भवति । रुट आनर्थक्यप्रसङ्गात् । रुटो विधानसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? वार्त्तमेतत् ।

अस्ति ह्यन्यद्रुड्विधेः प्रयोजनम् । किं तत् ? भकारस्य अश्रवणं यथा स्यात् । यद्येतत् प्रयोजनं स्यादतदमेव विदध्यात् । न रुटम् । तस्माद्रुड्वचनसामर्थ्यादवगम्यते नैदमिह प्रयोजनम् । अभीष्टमिति चेत् ? नैतदस्ति । उत्तराद्ये रुड्विधानं स्यात् । बहुलञ्छन्दसौत्थत्वं (७१।८) रुडागमो यथा स्यात् । न ह्यष्टश्रमिल्यतटा (C) मिध्यति । तस्माज् भकारश्रवणं रुड्विधेः प्रयोजनम् । सतिप्रतस्मिन् प्रयोजनं यदि भकारस्यैव रुडागमः स्यात् तदा तस्यैवादादेशः स्यात् । न भकारस्य । तदेतस्य दोषस्य निरासायादादेशस्य रुड्विधीयते । न भकारस्य । शीङ्ङित्यनुबन्धेन निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थो व्यतिशेष्यत इति ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

संविद्वते संविदत इति । विद ज्ञाने । समो गमृच्छीत्यदिनाऽत्मनेपदम् । (१।३।२६, वा) अदादित्वाच्छपो लुक् । संविद्वताम् संविदतामिति । लोट् । टेरेचु कृत आमेत (३।४।८०) इत्याम् । वेत्तेरिति लुग्विकरणस्य ग्रहणं किमिति ? एवं मन्यते । विदेरिति सामान्यनिर्देशेन सर्वविदीनां ग्रहणमस्तु । लघु श्लेवं सूत्रं भवति । सत्यपि सर्वविदीनां ग्रहणे लुग्विकरणादेव भविष्यति । नान्यतः । विकरणेन व्यवधानात् । यद्यविशेषेण विदीनां ग्रहणं स्याद् विद विचारण इत्यस्मादपि रौधादिकात् स्यात् । नञ्च विकरणो व्यवधायकः । धात्वन्तःपातित्वादित्यत आह इहेत्यादि । विन्ते विन्दते विन्दत इति । अनुदात्तत्वादात्मनेपदम् । असौरक्षीपः (६।४।१११) । अत्र तु विन्दत इति बहुवचनान्तं प्रत्युदाहरणम् । एकवचनद्विवचनयो रूपन्यासो विदे विचारणार्थस्य रूपमिति प्रदर्शनार्थः । अन्यथा विन्दत इत्येतावत्युच्यमाने लाभार्थस्य विदेरेकवचनान्तमिदं रूपमिति कस्य चिद्भ्रान्तिः स्यात् । श्रुतिपानिर्देशाद् यङ्लुकि न भवति । संवेविदते व्यतिवेविदते । (D)

(C) अष्टमस्य केतव इत्यादाहरणं न्यासधृतम् । अष्टममिति सुदितकाशिकायाम् भट्टिजिग्रहे च पाठः । अत्र भट्टिजि :—“बाहुलकादेव अष्टशोरङि गुणो नित्ये । भाष्ये तु गुणं चारयितुं दृशेरन् वक्तव्य इत्युक्तम् । व्यवहारेण प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं बाह्वृच । शाखान्तरे लृट्श्रुतिनिर्वा पठ्यत इति साधवः” इति ।

(D) समो गमादिषु विदिप्रच्छिन्नरतीनामुपसंख्यानमिति (१।३।२६, वार्तिक) लङ् । प्रकृतिप्रश्ने यङ्लुगनस्यापि ग्रहणमिति (५, १०१) परिभाषालादित्याहुः ।

८ । बहुलवचनसि ।

अदुःकृतेति । स्वरितेच्चादात्मनेपदम् । ननु च विभाषाग्रहणानुवृत्तेरेवादुःकृतेत्यादि सिद्धम् । तत् किं बहुलवचनेनेति यथोदयेत् तं प्रत्याह बहुलवचनादित्यादि । विभाषानुवृत्त्या हि विकल्पमात्रं लभ्यते । नत्वन्यत्रापि भवति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । तेन विभाषायां प्रकृतायां बहुलवचनमिति भावः । अष्टशक्तिः । दृशेर्लुङ् । मिरन्तादेशः । इरितो (३।१।५७) वेति चुरेङ् । तस्य रुट् । इतश्चेतीकारलोपः (३।४।१००) । संयोगान्तस्येति (८।२।२३) तकारस्य च । अतो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वम् । अथात्र ऋट्शोरङीति (७।४।१६) गुणः कस्मान्न भवति ? कङ्ठिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधादिति चेत् ? न । तस्य डिल्वेव विधानात् । सार्वधातुकस्य डित् माश्रित्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीति चेत् ? न । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति यथोदयेत् तं प्रत्याह ऋट्शोरङि गुण इति ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

समासे कृत इत्यादि । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति क्रान्ताद्यर्थेऽतिशब्दस्य । ऋस्त्वत्वे चेति । गोस्त्रियोरूपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्त्वः । ननु यदि ऋस्त्वः क्रियते तदा जराशब्दस्योच्यमानो जरसादेशो जरशब्दस्य न प्राप्नोतीति चोद्यमपाकर्तुमाह एकदेशविकृतमित्यादि । ननुचैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेऽपि नैवात्र जरसादेशेन भवितव्यम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (५, ८६) परिभाषया । जरशब्दसन्निपातलक्षणो ह्यैस् विधीयते । स कथं तस्य विघातस्य निमित्तं स्यादित्याह सन्निपात इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्याः कष्टाय क्रमण इत्यतो (३।१।१४) कष्टायेति निर्देशाद्देदितव्यम् । यदि ह्येषा नित्या स्यात् ततोऽकारान्तलक्षणो विधिरकारान्तताविघातस्य निमित्तं न स्यादिति सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घत्वं न स्यात् । ततश्च कष्टायेति निर्देशो नोपपद्यत इति । अथ किमर्थमेव विधीयते ? न एवेव विधीयताम् ? तत्रापि वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धौ कृतायां वृद्धैः ऋचैरित्यादि सिध्यति । कः पुनरेवं सति गुणो लभ्यते ? न ह्येस्येति वा क्रियमाणे कश्चिन्नाधवक्तव्यो विशेषः । प्रक्रियागौरवमेव तु स्यात् ।

(E) एसं विधाय लक्षणान्तरेण वृद्धेर्विधानात् । अतिजरसैरिति तु न सिध्यति । वृद्धभावात् । वृद्धभावस्त्वकारान्तताभावादिति यत्किञ्चिदेतत् । इह वृद्धैरित्यत्र भिसि पग्भूतेऽतो भिस ऐसित्वैस्भावः प्राप्नोति । बहुवचने भ्रूयैदि- (७।३।१०३)-त्येत्त्वञ्च । उभयच्चैतत् सावकाशम् । तत्रैस्भावस्य सावकाशत्वं कृतेऽप्येत्त्वे भूतपूर्वमकारान्तत्वमाश्रित्य । एत्त्वस्यावकाशो भ्यसादिः । परत्वादेत्त्वेनात्र भवितव्यमिति यो मन्येत तं प्रत्याह एत्त्वं भिसि परत्वादित्यादि । भिसि परत्वादेत्त्वञ्चेत्यन्यसेत ऐस् क्व भविष्यति ? अकारान्तात् परस्य भिस ऐस् विधीयते । तत्र यदि परत्वादेत्त्वं भवेत् क्तेदानीमैस् भविष्यति ? न क्वचित् । अकारान्तायाः सर्वत्रैत्त्वेन विहितत्वादिति भावः । ऐस्भावस्य विषयं दर्शयितुमाह कृतेऽप्येत्त्वे इत्यादि । कथं पुनः कृत एत्त्व ऐस् भवति ? यावताऽकारान्तादङ्गादुत्तरो भिस ऐस् भवति । न च कृत एत्त्वेऽकारान्तमङ्गं भवतीत्याह भौतपूर्व्यादिति । उच्यते चेदमतो भिस ऐसिति । न च परत्वादेत्त्वे कृतेऽकारान्तादङ्गादुत्तरो भिस भवति । तत्र वचनप्रामाण्यात् कृतेऽप्येत्त्वे भूतपूर्वमकारान्तत्व माश्रित्यैस् भविष्यति । ऐस्तु नितरां स्ताया सतीति । एवं कृतेऽप्येत्त्वं ऐस्भावेन भवितव्यमकृतेऽपीति कृताकृत-प्रसङ्गित्वादेस्तु नित्यः । एत्त्वन्वनित्यम् । नहि तदैस्भावे कृते प्राप्नोति । भ्रूलो निमित्तस्याभावात् । नित्यानित्ययोश्च तुल्यबलत्वाद् विप्रतिषेधो नोपपद्यते । ततश्च परमप्येत्त्वमपास्य बलवानेस् भविष्यतीति भावः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

बहुलग्रहणं विस्मयार्थम् । शक्यते हि मण्डूकप्रुतिन्यायेन बहुलग्रहणमनुवर्त्तयितुम् ।

११ । नेदमदसोरकोः ।

अविद्यमानः ककारो ययो स्तावकौ । एभिरिति । इदमस्य दायात्वम् । बहुवचने भ्रूयैदित्येत्त्वम् (७।३।१०३) । हलि लोप (७।२।११३) इतीद्वूपस्य लोपः । अमौभिरिति । अदस एत्त्वे कृत एत ईद्वहुवचन (८।२।८१) इतीत्वम् । दस्य च मत्वम् । इमकैरिति । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे- (५।३।७१)

(E) ऐसपि वृद्धेः कर्त्तव्यत्वेन प्रक्रियगौरवमापद्यते । स्वरूपेणैवैक्यं कारस्थितेः ।

रित्यकच् । दधेति (७२।१०६) दकारस्य मत्वम् । अमुकैरिति । अदसोऽ-
 सेर्दादु दो म इति (८।२।८०) मत्वौत्वे । अथ नेदमदसोरित्येव कस्मान्नोक्तम् ?
 किमकोरित्यनेन ? अकोरित्यनुच्यमाने सककारयोरपि प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ?
 नैतदस्ति । इदमदसो हि प्रतिषेध उच्यमानः कः प्रसङ्गो यः सककारयोः स्यात् ?
 नैव प्राप्नोति शब्दान्तरत्वादित्याह अकोरित्येतदित्यादि । ज्ञापकस्य प्रयोजनम-
 कज्वतां सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनाम् । स्वरादीनाञ्चाव्ययसंज्ञा । अथेदमदसोः
 कादिति कस्मान्नोक्तम् ? तत्र पूर्वेण सिद्धे नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोः
 सम्बन्धो यो भिस् तस्य कादेव परस्येस् भवतीत्येव विज्ञायमाने नियमे सर्व्वमभीष्टं
 सिध्यत्येव । लघु च सूत्रं भविष्यति । सत्यमेतत् । किन्त्वस्मिन् सूत्रविन्यासे
 तन्माध्यपतितस्तदुपहृणेन गृह्यत इत्येषा (प, ६०) न ज्ञापिता स्यात् । विपरीत-
 नियमोऽपि मन्द्बोभिराशङ्क्येतेदमदसोरिव कादिति । तत्रायं नियमार्थः स्यात् ।
 इदमदसोरिव यः ककारस्तस्मात् परस्य भिस् ऐस् भवतीति । ततो विश्वकौः
 सर्व्वकैरित्यत्र न स्यात् । नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । इह च स्यादेवैभिरभीभिरिति ।
 नियमेनाव्यावर्त्तितत्वात् । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ।

१२ । टाडसिङ्सामिनात्स्याः ।

अतिजरसिनेत्यादि । पूर्व्ववत् समासे कृते ऋस्त्वत्वे च जरसादेशः । केचिदिति ।
 सूत्रकारमतानुभाषिणः । यदि ह्यतिजरसिनेत्येतत् सूत्रकारस्य साधुत्वेनाभिमतं
 न स्यात् टेल्येतस्य नादेशमेव कुर्यात् । तत्राप्येते कृते वृत्तेत्यादि सिध्यति ।
 कथमेत्त्वमिति चेत् ? एवमेतद्विधौ योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । बहु-
 वचने भ्रूलोत् (७।३।१०३) । तत ओसि च (७।३।१०४) । तत आडि चाप
 (७।३।१०५) इति । तत्राडीति योगविभागः कर्त्तव्यः । आडि परतोऽत एतं
 भवति वृत्तेण प्रक्षेपेण । तत आपः । सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) । ननु च नादेशे
 सतीदम इद्रूपस्य हलि लोपः प्रसज्येत । ततश्चानेनेति न सिध्यति । नैष दोषः ।
 हलि लोप (७।२।११३) इत्यत्र जराया जरसन्यतरस्या (७।२।१०१) मितप्रतोऽ-
 न्यतरस्याग्रहणमतुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेन नादेशे
 कृते सतीद्रूपस्य लोपो न भवति । तदेवन्नादेशेनैव वृत्तेणेत्यादि सिध्यति । ततः स
 एव कर्त्तव्यः । नेनादेशः । कृतश्चासौ । अतोऽवगम्यते नूनं सूत्रकारस्याति-
 जरसिनेत्येतत् साधुत्वेनाभिमतं यस्य सिद्ध्यर्थमिनादेशं कृतवानिति । तथा यद्याति-

जरसादित्यस्य साधुत्वमभीष्टं स्यान् ङसैरङ्गाव' विदध्यात् । तत्राप्यकः सवर्णे दीर्घत्वेन (६।१।१०१) वृक्षादित्येवमादि सिद्ध्यत्येव । ननु चाकः सवर्णापवादोऽतो गुणे (६।१।८१) पररूपत्वम् प्राप्नोति । तत् कथं सिध्यति ? नैतदस्ति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति पररूपम् । अन्यथा तकारमेव विदध्यात् । अत्र ह्यादेः परस्ये (१।१।५४) त्यकारस्य तकारे विहितं संयोगान्तलोपे वृक्षादित्येवमादि सिद्ध्यत्येव । तस्मादकारोच्चारणसामर्थ्यात् पररूपत्वं न भविष्यतीत्यङ्गावो विधेयः । किमाङ्गावेनेति ? विहितस्वाङ्गावः । ततोऽवस्रीयते नूनमतिजरसादित्यस्य साधुत्वं सूत्रकारस्याभिमतं यत् सिद्ध्यर्थमाङ्गाव' विहितवानिति । एवं सूत्रकारस्य मतमनुसरन्तः केचिदतिजरसिनातिजरसादित्यस्य साधुत्वमिच्छन्ति । यथा त्वित्यादि । भाष्ये ह्यथ किमर्थमिनादेश उच्यते ? न नादेश एवोच्येत्येव' ग्रन्थसन्दर्भेनादेश' प्रत्याख्याय नादेश एव व्यवस्थापितः । अथ किमर्थमादित्युच्यते ? न अदेवोच्येत्येवमादिना ग्रन्थसन्दर्भेण आदादेश' प्रत्याख्याय अदादेश एव व्यवस्थापितः । यदि चातिजरसिनातिजरसादित्यस्य साधुत्वमिष्टं स्यादिनादेशमाङ्गाव' भाष्यकृत् प्रत्याचक्षीत । न हि प्रयोजने सति प्रत्याख्यानं युक्तम् । कतञ्च तयोः प्रत्याख्यानम् । ततोऽवगम्यते नैतदित्यत इति (F) ।

१३ । डेर्यः ।

उेरिति । चतुर्थ्येकवचनस्येदं ग्रहणम् । कस्मान्न भवति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् ? यदि हि तस्य ग्रहणं स्यात् तदाऽत्यन्तसंयोगे भावेऽपवर्गे कारकमध्य (G) इत्येवमादि न सिद्ध्यति । तस्मादेतेभ्यो निर्देशेभ्यो नेदमिह सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । अतः पारिशेष्याच्चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं निश्चीयतइति । तस्मै हितमिति (५।१।५) निर्देशाच्च लिङ्गादुत्तरत्वाप्येतदेवानुवर्तते । वृक्षायेति । सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । ननु सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) परिभाषाया उपस्थाने सति सन्निपातलक्षणो यविधिरकारविघात' प्रति निमित्तं

(F) The भाष्यकार is revered as the highest and the best authority in interpreting the intention of the सूत्रकार । Hence they do not reject his opinion but rather support it,—The Brahmin commentators therefore clearly assert यद्यीतरं सुनीनाम् प्रमाख्यम् ।

(G) These are the applications by the सूत्रकार himself in 2.1.29, 2.3.37, 2.3.6, and 2. 3. 7 respectively. तस्मै हितम् is 5.1.5.

नोपपद्यते । कुतो दीर्घत्वमित्याह सन्निपातलक्षण इत्यादि । अनित्यत्वं त्वस्याः प्रागेव प्रतिपादितम् । अथ ङकारोच्चारणं किमर्थम् ? एकारमात्रस्य ग्रहणं मा भूदिति । यदि स्यात् पचे यज इत्येवमादावपि स्यात् । ननु चातो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे कृते निमित्ताभावान्न भविष्यति । नैतदस्ति । नाप्राप्ते ह्यतो गुणे पररूपत्वेऽयमादेश उच्यते । स यथा वृत्तायित्वातो गुणे पररूपत्वं बाधते तथा पचे यज इत्यत्रापि बाधते । प्रतिपदोक्तस्येकारस्य ग्रहणादिह न भविष्यतीति चेत् ? न । अस्याप्येकारस्य प्रतिपदोक्तत्वात् । टित आत्मनेपदानां णेर (३।४।८७) इति निर्देशादेकारः प्रतिपदोक्तो भवति । तस्माद् विशेषणार्थो ङकारः कर्तव्यः ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

भवतइति । त्यदाद्यत्वं न भवति । द्विपर्यन्ता स्मृदादयइति (७।१।१०२, वा) भवच्छब्दस्य त्यदादित्वाभावादकारान्ताता न भवति । अथो अत्रेत्यादि चोद्यम् । अत्र इदम् ए इति स्थिते इदमाऽन्वादेशे (२।४।३२) इत्यत्रादेशे कृते परमपि स्मैभावं बाधित्वा नित्यत्वादेकादेशोऽङ्कः सवर्णं दीर्घत्वं (६।१।१०१) प्राप्नोति । नित्यत्वं पुनरस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । एकादेशे च कृतेऽनकारान्तत्वात् स्मैभावे न प्राप्नोति । तत्रेत्यादि परीहारः । तत्रैकादेशे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वं स्मैभावे विधीयते । पञ्चादेकादेश । अन्तरङ्गत्वं तु स्मैभावस्यैकपदाश्रयत्वात् । एकादेशस्य द्विपदाश्रयत्वाच्चिरङ्गत्वम् ।

१५ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।

ङरत्वाच्तरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपाते वैचित्र्यार्थः ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्व्वण नित्यं प्राप्तयोः स्मात्स्मिना विक्लप्यार्थं वचनम् । ननुच पूर्वोपरावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां (१।१।३४) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (१।१।३५) अन्तरं बहिर्योगापसंस्थानयो (१।१।३६) रिति नवैव सूत्रे पूर्वादीनि पठ्यन्ते । तदपार्थक्यं नवग्रहणम् । नैतदस्ति । नहीह सूत्रपरिपठितानि पूर्वादीनि गृह्यन्ते । किं तर्हि ? गणपठितानि । कुत एतत् ? जसि हि

सूत्रपरिपठितानां तेषां सर्वनामसंज्ञा । न ङसिङ्योः । सर्वनाम्नश्चेतीहानु-
वर्तते । किं प्रयोजनम् ? विद्यमाने स्त्रे यजते स्वादिभितौत्यत्र मा भूत् ।
तस्मात् गणपरिपठितान्येव पूर्वदौनि गृह्यन्ते । तन्नासति नवग्रहणं त्यदादि-
भ्योऽपि स्यात् । तस्मान्नवग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

१७ । जसः शो ।

शकारः सर्वदेशार्थः । असति तस्मिन्नादेः परस्येति (१।१।५४) वचनादकार-
मात्रस्य स्यात् । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? न ऋस्व एव विधीयताम् ।
अकारान्ताद्वायं विधीयते । अत्राद्गुणेन (६।१।८७) भवितव्यमिति नास्ति गुणे कृते
ऋस्वस्य दीर्घस्य वा विधाने विशेष इत्याह दीर्घोच्चारणमित्यादि । नपुंसकाच्चेति
(७।१।१८) वक्ष्यति । तत्र त्रपुष्पी जतुनी इत्यत्र दीर्घस्य श्रवणं यथा स्यादित्ये-
वमर्थं दीर्घोच्चारणम् । सर्वनाम्न इत्येव । दक्षिणा इमे गायकाः । अत
इत्येव । भवन्तः ।

१८ । औङ आपः ।

द्विरेच्चीति (६।१।८८) द्वौ प्राप्तायामयमारम्भः । औङ इति प्रथमाद्वितीया-
द्विवचनयोः सामान्येन गृहणम् । आप इति टाब्डाप्चापाम् । खट्वे इति ।
अजायतष्टाप् (४।१।४) । तिष्ठतः पश्येति यथाक्रममनुप्रयोगयोरुपन्यासः प्रथमान्तां
द्वितीयान्तताच्च प्रतिपादयितुम् । अन्यथा खट्वे इत्युभयत्र रूपस्य तुल्यत्वात्
प्रथमान्ततादौ विशेषे सन्देहः स्यात् । बहुराजि इति । बहवो राजानो ययोरिति
बहुव्रीहिः । डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति डाप् (४।१।१३) । कारीषगन्धे इति ।
करीषस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः । उपमानाच्चेतीच् (५।४।१३७) । करीषगन्धे-
रपत्यमित्यण् । तस्याणिजोरित्यादिना (४।१।७८) षड्देशः । यङ-
श्चाबिति चाप् (४।१।७४) । औकारोऽयमित्यादि । शीविधौ शीविधाने ।
औकारोऽयं स्थानी ङिद्गृहीतो ङकारानुबन्ध उपान्त इत्यर्थः । ङकार इद् यस्य
स ङित् । ङिच्चास्माकं वैयाकरणानां मतेन शास्त्र औकारो नास्ति । ततः
कोऽयं प्रकारः ? किंशब्दः कुत्सायां वर्तते । कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकार
इत्यर्थः । कुत्सितत्वन्वसत एवोपादानात् । ङकारासञ्जनप्रयोजनप्रदर्शनप्रकारेण

कुत्तसितत्वं सूत्रप्रणयनस्य निराकर्तुमाह सामान्यार्थ इति । यदि ह्यौकारोऽनु-
बन्धरहितः स्थानित्वेनोपादीयेत ततो निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति
(प, ८२) द्वितीयादिवचनं न गृह्येत । अथ तस्य टकारोऽनुबन्ध उपोपादीयेतेवमपि
प्रथमादिवचनं न गृह्येत । तस्मात् सामान्येन द्वयोरपि ग्रहणं यथा
स्यादित्वेवमर्थं ङकार आसज्यते । ननु च द्वितीयादिवचने यष्टकारो नासौ
तस्यानुबन्धः । कस्य तर्हि ? समुदायस्य । प्रत्याहारार्थां हि येऽनुबन्धास्ते
समुदायानुबन्धा एव विज्ञायन्ते यथा महिङो ङकारः । सुपथ पकारः ।
तस्मान्निरनुबन्धकग्रहणे द्वयोरप्यनुबन्धकत्वात् सामान्येन ग्रहणं भविष्यति ।
तत् किं ङकारेण ? नैतदस्ति । समुदायानुबन्धकत्वेऽवयवानुबन्धकत्वमपि
ह्येषां प्रतिज्ञायते । नहि समुदायानुबन्धकत्वे प्रत्ययानुबन्धकत्वं विरुध्यते ।
इत्संज्ञको ह्यनुबन्ध उच्यते । हलचान्त्यस्येत्संज्ञा विधीयते । औटस्य टकारो
यथा समुदायं प्रत्यन्तं स्तथा प्रत्ययं प्रत्यपि । तस्मात् तस्य हलन्त्य-(१।३।३)
मितोत्संज्ञायां विज्ञितायां यथासौ समुदायं प्रत्यनुबन्धं स्तथा प्रत्ययमपि ।
प्रयोजनाभावात् प्रत्ययानुबन्धकत्वमनुपपन्नमिति चेत् ? न । इहास्ति
प्रयोजनम् । द्वितीयादिवचनस्य सानुबन्धकत्वं यथा स्यात् । यदि तर्हि
प्रत्ययानुबन्धं स्तदा सत्यपि ङकारासङ्गने तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति
(प, ८३) । एकादनुबन्धकग्रहणे न ह्यनुबन्धकस्येति (प, ८१) च प्रथमादिवचनस्यैव
ग्रहणं स्यात् । तस्य हि ङकार एवैकोऽनुबन्धः । द्वितीयादिवचनस्य तु स
चान्योऽपि टकारः । नैष दोषः । ङकारोच्चारणसामर्थ्याद् द्वितीया-
दिवचनमपि ग्रह्यते । अन्तरेणैव ङकारं प्रथमादिवचनस्यैव ग्रहणे सिद्धे
ङकार उपदिश्यते सामान्यार्थः । यदि च सत्यपि ङकारे प्रथमादिवचनमेव
गृह्येत ङकारोऽनर्थकः स्यात् । कथं पुनरस्य ङकारस्येत्संज्ञा ? यावतोपदेशे
योऽन्त्यो हल तस्येत्संज्ञा विज्ञिता । नचायमुपदेशोऽन्त्यः । भवतु वा तस्येत्-
संज्ञा । टकारस्य औटस्तर्हि न स्यात् । कथं ह्येकस्मिन्नपदेशे ह्यवन्तर्गो
स्याताम् ? नैष दोषः । औडिति वचनात् । द्वयोरप्यौकारयो रौडित्ययमा-
देशो विज्ञायते । तस्य चोपदेशोऽस्ति । यथा चक्षिङः ख्याजिति जकार
उपदेशोऽन्त्य इति । यथा तस्येत्संज्ञा तथा ङकारस्यापि । टकारस्य तु पूर्वमेव
क्रमेणेत्संज्ञा लोपश्च क्रियत इति नास्ति दोषः । यथासावादेश औकारः स
एव शोभावस्य स्थानित्वेनोपात्त इति वेदितव्यम् । तस्य चेत्यादिना ङकारा-

सञ्ज्ञेन यो दोषः प्राप्नोति तं दर्शयति । अनुबन्धभूतस्य ङकारस्योपादान-
मासञ्ज्ञनम् । इति यत् कार्यं तत् ङित्कार्यम् । सप्तमीति (२।१।४०) योग-
विभागात् समासः । तत् पुनः कार्यं याङाप (७।१।११३) इति याट् । यदि
सामान्यार्थोऽयं ङकार आसज्यत एव सति ङकारस्यासञ्ज्ञेन इति यत् कार्यं
तत् ते तव सूत्रकारस्य मते न श्वां प्रसक्तं प्राप्तम् । स दोषः । याङाप
(७।१।११३) इति याङागमे सति खट्वे इति रूपं न सिध्येत् । अथ श्वामिति
कथमामाटौ स्याताम् ? कथञ्च न स्याताम् ? अनदौत्वात् । अनदौत्वञ्च
तस्यास्त्राख्यत्वात् । नेतदस्ति । यथैव हि खट्वादयः स्त्रियां वर्तन्ते तथा
श्रीशब्दोऽपि । तथाचाह लिङ्गकारिकाकार ईदृदन्तं यच्चैकाच् शरहरदृष्टवत्-
प्राप्तव्येति । तस्मात् स्यात्वाख्यादयमपि नदीसंज्ञक एव । श्रुतिसामानाधि-
करण्यात् । श्रुतौ वर्तमानः श्रीशब्दो नदीसंज्ञां प्रतिपद्यते । अतिः स्वरूपमेव ।
ङित्त्व इत्यादि । याङापइत्यत्र (७।१।११३) घेङितौत्वतो (७।१।१११) ङिट्-
ग्रहणमनुवर्तते । तत्र ङिट्दिति नायं बहुव्रीहिः । ङकार इदं यस्य स ङिट्दिति ।
किं तर्हि ? तत्पुरुषः । ङकार एव इदं ङित् । तस्मादौकारो यो ङित् तस्मिन्
भ्रूपेते सति ङितौत्वस्मिन्निर्द्देशे ङकारस्येत्संज्ञकस्य वर्णमात्रस्य निर्द्देशं विद्या-
दवगच्छेत् प्राप्तः । मात्रशब्दस्ततोऽन्वयवच्छेदाय । यदि ङितौत्वत्र ङकारस्य
वर्णमात्रस्य निर्द्देशो न ङकारानुबन्धस्य प्रत्ययस्य तत् किमिति श्वां ङित्कार्यं
न भवतीत्याह वर्णे इत्यादि । वर्णं परभूतं यत् कार्यं विधीयते तद् यस्मिन्
विधिस्तदादावलग्रहण इति (प, ३४) परिभाषया तदादौ वर्णादौ विद्यात् ।
ततश्च यत्र ङकार आदावित्संज्ञक स्तत्रैव भवितव्यं याटा । न श्वाम् ।
नह्यत्रादौ ङकारः । क तर्हि ? अन्ते । एवमयं ङित्त्वमभ्युपेत्य परी-
हार उक्तः । इदानीं ङित्त्वमनभ्युपेत्य परीहारान्तरमाह वर्णश्चायमित्यादि ।
वार्थं चशब्दः । वर्णो वायमिति यावत् । औङित्योवर्णोऽयमुपात्तः प्रत्यय
विशेषणार्थो नतु प्रत्ययः । अङ्गाधिकारादावन्तात् परो यः सामर्थ्यप्राप्तः
प्रतयः स औकारेण विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीति । तेनाय-
मर्थो जायते । औकारान्तेऽस्य प्रत्ययस्येति । औकारान्तत्वं व्यपदेशिवद्भा-
वात् । ङकारश्चायन्नानुबन्धः । मुखसुखार्थं स्वयम् । यथा ऋदोरवि- (३।३।५७)
त्यत्र दकारः । वर्णरूपतया च तथौकारस्य ग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोः
श्रीभावः सिद्धो भवति । प्रत्ययग्रहणे हि निरनुबन्धकपरिभाषोपतिष्ठते ।

नचेह प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? वर्णमात्रस्य । ननु च हावप्येतौ प्रत्ययौ । तत् किमिति नोपतिष्ठति ? सत्यम् । यद्यपि तौ प्रत्ययौ तथापि नात्र शास्त्रे प्रत्ययरूपेणौकार उपात्तः ? किं तर्हि ? वर्णरूपेणेति । अतस्तस्या नेहोपस्थानम् । डिच्त्वमनभ्युपेत्य परीहारान्तरमाह निर्देशोऽयमित्यादि । नेह व्याकरणचौकारस्य ङकारोऽनुबन्ध उपादीयते । पूर्वाचार्याणाम्नु सूत्रे हे अध्येते द्विवचने डिङ्ती पठ्यते । तथाह्यावौटावौडिति तत्र सूत्रपाठः । अतस्तत्सूत्रानु-रोधेनायं निर्देशः कृतः । यत स्तोषामौडिति निर्देशः स्तस्येह ग्रहणं यथा स्यात् । तस्मान् डिच्त्वाभावान्नास्ति डिङ्कार्यस्य प्रसङ्गः । न हि पूर्वाचार्यसूत्रानु-रोधेनेहानुबन्धकार्याणि क्रियन्ते । तेन डिच्त्वेऽप्यदोष इति । किं पुनर्यत्र नास्त्येव डिङ्त्वम् इत्यपिशब्दस्यार्थः । तदेतदुक्तं भवति । डिच्त्वेऽभ्युपेति सति डिच्त्वे विद्याद् वर्णनिर्देशमात्रम् । वर्णे यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादावित्येव डिङ्कार्यप्रसङ्गनिरासाय यस्मात् परीहार उक्तः । यस्माद्वर्णव्यायमित्यनेन निह शोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादित्यनेन चौकारयो डिङ्त्वाभावः प्रतिपादितः । तेन हेतुना सत्यपि डिच्त्वेऽप्यदोषः । किं पुनर्नास्त्येव यत्र डिङ्त्वमिति ।

१६ । नपुंसकाच्च ।

दधिनो इति । इकोऽचि विभक्ताविति नुम् (७।१।७३) ।

२० । जसिशसोः शिः ।

जसौत्यत्रेकार (H) उच्चारणार्थः । कुण्डानौति । नपुंसकस्य भलच (७।१।७२) इति नुम् । सर्वनामस्थाने चेति (६।४।८) दीर्घः । अथेह कस्मान्न भवति कुण्डं कुण्डं ददाति । संख्यैकवचनाच्च वीष्माया (५।४।४३) मिति शस् । कुण्डशो ददातीत्याह जसा साहचर्यादित्यादि । एतच्चोद्य-परिहारवचनं यदार्थप्रकरणादेवृत्तौ कुण्डादिशब्द एकवचनो भवति तदा वेदि-तव्यम् । न त्वन्यदा । शस्विधौ हि वृत्तिस्थेकार्यताऽन्यीयते । न वाक्यस्या ।

(H) The न्यासकार reads the Rule as जसिशसोः शिः and not as जश्शसोः शिः । जसि was the form adopted by the grammarians prior to पाणिनि The latter made it जस्. See also the न्यास on the Rule आज्जवेरसृक् (7.1.50).

अर्थप्रकरणादिरहितः कुण्डादिशब्दो वृत्तौ निवृत्तायां विभक्तावेकार्थो न भवतीति शसा न भवितव्यम् । कस्मात् पुनः कुण्डादिशब्दो वृत्तावेकार्थो न भवति ? जातिशब्दत्वात् । जातिशब्दा हि नैकस्यामेव जाल्याधारभूतायां व्यक्तौ वर्तन्ते । किं तर्हि ? अनेकस्यामपि । एवञ्च यत् तत्र शस्त्रविधौ प्रत्युदाहरणमुपन्यस्त-संख्यैकवचनादिति किम् ? घटं घटं ददाति—तदुपपद्यते । यद्यर्थप्रकरणादिरहितो जातिशब्दो वृत्तावेकार्थो न भवति तदा न भवितव्य-मेव शसा ॥

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृताकारोऽष्टज्जशब्दो गृह्यत इति । यत्रात्व' तत्रौश्व' यथा स्यादित्यभि-
प्रायः । अष्टौ तिष्ठन्तीति । आत्वे कृत औश्वत्वम् । अष्ट तिष्ठन्तीति । अत्रात्वा-
भावादौश्व' न भवति । कथं पुनरत्रात्वाभावः ? यावता न तत्रात्वविधौ
विकल्पस्य प्रतिपादकं किञ्चिदन्यतरस्याग्रहणादिकमस्तीत्याह एतदेवेत्यादि ।
कृतात्वनिर्द्देशस्येतदेव प्रयोजनं यत्रात्व' तत्रौश्व' यथा स्यात् । अन्यत्र
मा भूदिति । यदि च नितरमात्व' स्यात् तदा कृतात्वस्य निर्द्देशोऽनर्थकः स्यात् ।
व्यावर्त्त्याभावात् । अष्टन इत्येवं ब्रूयात् । तदेवं लघुनिर्द्देशे सम्भवति सति
यत् कृतात्वस्य निर्द्देशो गरीयान् क्रियते तज्ज्ञापयति विकल्पेनात्व' भवतीति ।
यद्यपि चायमर्थोऽष्टनो दीर्घादित्यत्रापि (६।१।१७२) ज्ञापितं स्थापि
विस्मरणशीलानामनुग्रहाय पुनरिह ज्ञाप्यते । अथाष्टपुत्रोऽष्टभार्य्यइत्यत्र कस्मान्न
भवति ? सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) लुका बाधितत्वादिति
चेत् ? न । इहापि तर्हि न स्यादष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्येति । षड्भ्यो
लुगिति (७।१।२२) लुका बाधितत्वात् । अधीशभावस्य लुगपवादत्वादत्र
लुकं बाधित्वा स एव भवति । पूर्वत्रापि तर्हि स एव स्यात् । अतएव हेतोरित्याह
षड्भ्यो लुगित्य (७।१।२२) स्थापवादोऽयमिति । अत्रौषोपपत्तिमाह नाप्राप्त
इत्यादि । षड्भ्यो लुगित्यसमासे (७।१।२२) प्राप्नोतपृष्टौ तिष्ठन्तीत्यादौ ।
समासे चाष्टपुत्र इत्यादौ । तस्मान्नाप्राप्ते ह्येतस्मिन्नुक्तौश्वमारभ्यत इति ।
तस्यैवायं बाधक इत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । इतरस्मिन्नपि लुकि नाप्राप्त एवेदं
मारभ्यत इत्यत्र आह यस्त्वेत्यादि । सुपो धातुप्रातिपदिकयो (२।४।७१)

रित्यत्राह अष्टपुत्र इत्यादौ नाप्राप्ते सतीद मारभ्यते । अष्टौ तिष्ठन्तीत्यत्राप्राप्ते । अप्राप्तिस्तु धातुप्रतिपदिकावयवत्वात् सुपः । तस्मादिहोत्सर्गापवाद धर्मा-
भावाच्चायमस्यापवाद इति सोऽनेन न बाध्यते । तेनाष्टपुत्रोऽष्टभार्य इत्यत्र
सुबलुकेव भवितव्यमित्यौश्वत्त्र भवति । तदन्तग्रहणमित्यादि । किं पुनरित्य-
मात्रं मपि लभ्यते ? अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । अथवाष्टाभ्य
इत्यर्थप्रधाननिर्देशोऽयं बहुवचननिर्देशादवसीयते । शब्दप्रधाने हि निर्देशोऽष्ट-
न इत्येव ब्रूयात् । अर्थाच्च शब्दद्वारेणैव जशश्शसोः परत्वं विज्ञायत इति
केवलाच्चाष्टनो भवति । तदन्ताच्चातदन्तोऽपि हि शब्दद्वारेणार्थात् परौ जशश्शसौ
भवत इति । यदि तदन्तग्रहणमत्रेभ्यते प्रियाष्टान इत्यत्रापि प्राप्नोति । अत आह
प्रियाष्टान इत्यत्रेत्यादि । प्रिया अष्टौ येषामिति बहुव्रीहिः । ननु च विकल्पो-
नात्वम् । तत्र यदात्वं न भवति तदा मा भूदौश्वत्त्रम् । यदात्वं तदा स्यादेव ।
व्यवस्थितविभाषयात्रात्वं न भविष्यतीतिरदोषः ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

पञ्च सप्तेति । नलोपः प्रतिपादिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपः । षट्-
प्रधानात् तदन्तादपि भवतीति । अत्र पूर्व्वको हेतुर्वक्तव्यः । यत्र त्वित्यादि ।
अर्थस्येदं ग्रहणं बहुलवचनादवसितम् । स चार्थो द्विविधः । प्रधानोऽप्रधानश्च ।
तत्र प्रधाने कार्य्यसंप्रत्ययइति (प, १०६) यत्रार्थस्य प्राधान्यं तत्रैव भवति । ननु
यत्रार्थस्याप्राधान्यं तत्र । एष च हेतुः प्रियाष्टान इत्यत्रौश्वत्त्राभावेऽपि
वेदितव्यः । प्रियषष्ठ इति । प्रिया षडेषामिति बहुव्रीहिः । अत्रान्यपदार्थस्य
प्राधान्यम् । षडर्थस्तु तत्र गुणभावादप्रधानः ।

२३ । स्वमी नपुंसकात् ।

क्षिति यद्यपि सप्तमीबहुवचनमस्ति तथाप्यस्या द्वितीयैकवचनेन साहचर्यात्
प्रथमैकवचनमेव गृह्यते । तद् ब्राह्मणकुलमिति । अत्र परत्वात् त्वदाद्यत्वेनैव
भवितव्यम् । तदाद्यत्वे कृते लुग् न प्राप्नोति । अतोऽमित्यम्भावः- (७।१।२४)
प्रसङ्गात् । तस्मात् त्वदाद्यत्वात् प्राग् लुग् वक्तव्य इत्याह तद् ब्राह्मणकुल-
मित्येत्यादि । लुकोऽवकाशो दधि मध्वित्यत्र । त्वदाद्यत्वस्यावकाशः स ब्राह्मण

इति । इहोभयं प्राप्नोति तद् ब्राह्मणकुलमिति । लुग् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । न च पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । इष्टवाचित्वात् परशब्दस्य । नित्यत्वाच्चेति । वाशब्दः समुच्चये । यद्यपि लुक् त्यदाद्यत्वञ्चोभयं प्राप्नोति तथापि लुक् एव नित्यत्वं विज्ञायते । कुतः ? सामर्थ्यात् । लुका त्यदाद्यत्वं बाध्यत इत्यत्र ह्योदं हेत्वन्तरमुक्तम् । एवञ्चेदमत्रार्थं हेत्वन्तरं सम्भवति यदि लुको नित्यत्व-
 भवति । नान्यथा । नित्यत्वं पुनः कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । त्यदाद्यत्वं हि विभक्त्यवुच्यमानं कृते लुकि विभक्त्यभावात् प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन चास्य प्राप्तिर्न युक्ता । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रतिषेधात् । लुक् पुनः कृते त्यदाद्यत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ननु च कृते त्यदाद्यत्वे लुकः प्राप्तिरेव नास्ति । अतोऽमित्य (७।१।२४) मपवादविधानात् । तस्मात् सोऽप्यनित्य एवेत्याह लुको ह्येत्यादि । असत्यतोऽमिति (७।१।२४) लक्षणेऽकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तमासौत् । तदनेन लक्षणेनोपजायमानेनापवादविधानाङ्गुलं प्रत्यनिमित्त-
 भावमापद्यते । लुग्निमित्तभावापादनमेव विघातः । न पुनस्त्यदाद्यत्वेनेति । लुको निमित्तभावो विहन्यत इति सम्बन्धनीयम् । यद्यतोऽमि- (७।१।२४) त्पवादविधायि लक्षणात्तरं न स्यात् । कृते त्यदाद्यत्वे स्यादेशकारान्तमङ्गं लुको निमित्तम् । तच्चातोऽमित्य (७।१।२४) पवादेनैव लुको निमित्तं व्याह-
 न्यते । न पुनस्त्यदाद्यत्वेन । यद्येवं तत् किमित्यनित्यो लुग् न भवतीत्याह यस्य चेत्यादि लक्षणात्तरत्वं पुनरभावशास्त्रस्य त्यदाद्यत्वशास्त्रापेक्षया वेदि-
 तव्यम् ।

२४ । अतोऽम् ।

पूर्वेण प्राप्तस्य लुकोऽयमपवादः । तपरकरणं सुखसुखार्थम् । न तु दीर्घनिष्ठत्वर्थम् । दीर्घस्याभावात् । अभावस्तु ऋसो नपुंसके प्रातिपदिक-
 स्येति (१।२।४७) ऋसविधानात् । अथ किमर्थमभावोच्यते ? न मकारादेश एवोच्यते ? नचैवम् । आदेः परस्येति (१।१।५४) द्वितीयैकवचनाकारस्य मकारे कृते द्वयोर्मकारयोः श्रवणं प्राप्नोति । एकस्य संयोगान्तलोपेनाप-
 हतत्वात् । नापि सुपि चेति (७।१।१०२) यजादौ सुपि विधीयमानं दीर्घत्वं प्राप्नोति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति (प, ८६) वचनात् ।

अकारान्तसन्निपातेन हि मकारविधिः । स कथमकारविधातस्य निमित्तं स्यात् ? एवं तर्हि मकारादेशे विधातव्येऽमादेशं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयत्यनित्यैषा परिभाषेति । तेनातिजरसादतिजरसैरिति जरसादेशः सिद्धो भवति ।

२५ । अट्टुडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।

द्विडकारोऽयं निर्देशः । तत्रैको डतरसम्बन्धी । द्वितीयस्वादेशसम्बन्धी । डतरादयश्चेते सर्व्वच्यन्तःपातिनो गृह्यन्ते । न तु द्वयोरैकस्य डतरजित्वेवमादयः (५।२।८२-८३) प्रतयाः । कुत एतत् ? नेतराच्छन्दसौति (७।१।२६) प्रतिषेधात् । प्रत्ययग्रहणे हीतरशब्दात् प्राप्तिरेव नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तेषां डतरादीनां मध्येऽन्यानि त्रीणि प्रातिपदिकानि । डतरडतमौ च प्रत्ययौ । तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (५, २४) तदन्तयोर्ग्रहणं भवति । कतरदिति । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरैकस्य डतरच् (५।३।८२) । कतमदिति । वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् (५।३।८३) । कतरत् तिष्ठतीत्यत्रेत्यादि । असति हि डित्करणे कतरत् तिष्ठतीत्यत्राक्षः सर्व्वर्णं दीर्घं (६।१।१०१) इत्यनुवर्त्तमाने प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णं (६।१।१०२) इति दीर्घः स्यात् । अतः स मा भूदित्वेवमर्थे डित्करणं क्रियते । अत्र हि कृते दीर्घत्वप्रसङ्गो न भवति । टिलोपेनाकोऽपहृतत्वात् । किं पुनः कारणम् प्रथमैकवचनस्येव डित्करणस्य दीर्घाभावः प्रयोजनमुच्यते ? ननु द्वितीयैकवचनस्येत्यत आह इह त्वित्यादि । अमो हि स्थाने य आदेशस्तस्य स्थानिवदादेशेऽनलविधा (१।१।५६) विति स्थानिवद्भावादमि पूर्व्वत्वेनापि सिध्यति कतरदित्येतत् । तस्मान्न तत्र डित्करणस्य दीर्घत्वाभावः प्रयोजनमिति नोच्यते । तकारादेश एव कस्मान्न क्रियत इति । यद्यत्र दीर्घत्वं नेष्यते तदा तकारादेश एव कर्त्तव्यः । तत्राप्ययमर्थः— दीर्घनिवृत्त्यर्थे डित्करणं न कर्त्तव्यमिति हे कतरदित्यादि । यदि तकारादेश एव क्रियेत तदा तस्य स्थानिवद्भावेन सम्बुद्धिभावोऽस्ती (६।१।६८) त्येडङ्गत्वात् सम्बुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति । अतः स मा भूदित्वेवमर्थे तकारादेशो न क्रियते । अपृक्तषेदित्यादि । हलव्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्त (६।१।६८) मित्यतश्चेदपृक्तग्रहणं सम्बुद्धिलोपेऽनुवर्त्तते तदामो दोषः । हे कुण्डल्यत्र निवृत्तेऽपृक्ताधिकारे डतरादिषु दोषो हे कतरदिति । तस्माद् डित्करणादेवाकारलोपे कृते ऋस्वाभावाच्च लोपो न च दीर्घतेति ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

पूर्व्वणादुडादेशस्य प्रसक्तस्यायं प्रतिषेधः । अथातोऽमित्य-(७१।२४)
स्यानन्तरमितराच्छन्दसीति कस्मान्नोक्तम् ? एवं हि नेति प्रतिषेधः कर्त्तव्यो न
भवति । अमादेशोऽदुडादेशस्यापवादो भविष्यतीत्याह अतोऽमित्यस्यानन्तर
मित्यादि । योगविभागार्थमिति । नेत्येकयोगविभागी यथा स्यादिति ।
किमर्थं पुनर्योगविभाग इत्यत इत्याह एकतरादौत्यादि । एकतरशब्दाच्च सर्वत्र
प्रतिषेध इत्यतः । स च नेति योगविभागात्तदर्थम् । तस्माद् योगविभाग इत्यतः ।
स च यथान्यासे सिध्यति । नान्यथेति नेतराच्छन्दसीत्युच्यते ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।

यदि शेष लोप (७२।८०) इत्यन्तलोप स्तदास्य भावे प्राप्त इदं वचनम् ।
अथ टिलोप स्तदा विभक्तेः अव्ययप्राप्त आदेशार्थं वचनम् । तव स्तम् । मम
स्तमिति । तथममौ ङसीति (७२।८६) मप्यन्त्ययोर्युष्मदस्मदोस्तव-ममा-
देशौ भवतः । शेषे लोप (७२।८०) इति दकारलोपे कृतेऽतो गुणे (६।१।८७)
पररूपत्वम् । शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । असति शित्करण आदेः परस्मै-
(१।१।५४) ल्यकारस्यादेशोऽकारः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनं
नास्तीत्यन्तरेणापि शित्करणं सर्वादेशो भविष्यति । अन्तस्य वा । तत्र हयो-
रकारयोरतो गुणे पररूपत्वेनेष्टं सिध्यति । अत आह अन्यथा ह्यीत्यादि ।
अन्यथा यदि शित्करणत्र स्यात् तदाऽदेश इति योऽयं व्यपदेश स्तस्य या प्रकृति
निष्पत्तिस्तदर्थमादेरेव स्यात् । आदेः परस्मैति वचनात् (१।१।५४) ।
स्यादेतत् । यथादेशव्यपदेशप्रकृतिः कश्चिदर्थः सम्पद्यते तदा स्यात् तदर्थ
मादेरेव वचनम् । न च ततः कश्चिदर्थः सम्पद्यते । तस्मादयुक्तमिधेत्यत आह
ततश्चेत्यादि । चशब्दो हेतौ । लिङ्, सम्भावनायाम् । तत आदेशव्यपदेश-
प्रकृतिर्योऽच्येति (७२।८८) कार्यं न स्यात् । एतच्च यत्र विभक्तावादेशो नास्ति
तत्र विधीयते । अनादेश (७२।८६) इत्यधिकारात् । तस्मात् प्रयोजनवत्यादेश-
व्यपदेशप्रकृतिरिति तदर्थमादेरेव स्यात् । ततश्चेष्टं रूपं न सिध्येत् । तस्मात्
सर्वादेशार्थः शकारः कर्त्तव्यः ।

२८ । डे प्रथमयोरम् ।

डे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः । सुपां सुलुगिति (६।१।३८) षष्ठा लुप्तत्वात् । प्रथमयोरिति षष्ठीद्विवचनान्तम् । प्रथमा च प्रथमा च ते प्रथमे । तयोः प्रथमयोः । षष्ठौ निर्देशस्त्रोभयत्र तुल्यत्वात् प्रथमयोः प्रताययोः स्त्रीकारयोः ग्रहणमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह विभक्त्योरिति । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह प्रथमाद्वितीययोरिति । कथं पुनर्द्वितीया प्रथमाशब्देनोच्यते ? उपदेशे प्रथमासामौप्यात् । भवति हि सामौप्यात् ताच्छब्दां यथा गङ्गायां घोष इति । अथ विभक्त्योरित्दं ग्रहणं न प्रत्यययोरिति कुतोऽयं निश्चयः ? लिङ्गात् । तत् पुनस्त्रिङ्गं द्वितीयायाश्चेत्यास्त्व- (७।२।८७) विधानम् । तद्वादेशार्थमुच्यते । अनादेशे हि युष्मदस्मदोरनादेश (७।२।८६) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । यदि च विभक्त्योरित्दं ग्रहणं न च प्रत्यययो रेवमस्यादेशार्थतोपपद्यते । नान्यथा । ननु च योऽचीति (७।२।८८) यत्वबाधनार्थं द्वितीयायाश्चेत्याह्वनं (७।२।८७) स्यात् ? नैतदस्ति । तदर्थं हि वचने यत्कारमेव विशेषणं विदध्याद् । योऽच्यद्वितीयायामिति । योऽच्यन- चौति वा ब्रूयात् । अतो द्वितीयायामास्त्वविधानं ज्ञापकमेवेतद् विभक्ति ग्रहणस्य । तुभ्यं मङ्गमिति । मपर्यन्तयो युष्मदस्मदो स्तुभ्यमङ्गावादेशौ । शेषे लोपः (७।२।८०) । अमि पूर्वः (६।१।१०७) । त्वमहमिति । त्वाहौ सौ (७।२।८४) । युवामावामिति । युवावौ द्विवचन (७।२।८१) इति युवावौ । प्रथमायाश्चेत्यादिनाऽस्त्वम् (७।२।८८) । यूयं वयमिति । यूयवयौ जसि (७।२।३) । त्वां मामिति । त्वमावैकवचने (७।२।८०) । द्वितीयायाश्चे- (७।२।८७) त्यास्त्वम् । अथ किमर्थमनादेश उच्यते ? न मकार एवोच्येत ? स चैकाल- त्वादादेर्भविष्यति । तत्र परस्मै संयोगान्तलोपेन सिद्धम् । शेषे लोप (७।२।८०) इति टिलोपान्न सिध्यतीति चेत् ? नैष दोषः । शेषे लोपोऽपि टिलोपः स्यात् तथापि त्वाहौ सावित्येवमादीनामकारान्तत्वात् सिद्धात्येव । ते चावश्यक- मकारान्ता विधेयाः । अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । न च मकारादेशे सुपि चेति (६।१।१०२) दीर्घत्वं प्राप्नोति । अङ्गहत्ते पुनरङ्गहत्तावविधिरिति तत्तत्वेति वचनात् । एवं तर्हि वेचित्त्वार्थमनादेशविधानम् । अथवा मकार एवादेशः ।

अकारस्तूच्चारणार्थः । नह्यन्यथास्मिन्निर्देश आदावन्ते वाऽकारमकृत्वा मकार-
उच्चारयितुं शक्यते । डेसुटोरिति वक्तव्ये डेप्रथमयोरिति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

२६ । शसो न ।

पूर्वेणामादेशे प्राप्ते शसो नो विधीयते । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान्
ब्राह्मणानिति । आदेः परस्येत्यकारस्य (१।१।५४) नकारः । संयोगान्तलोपः ।
पूर्ववदास्त्वम् । ननुचैतदुदाहरणद्वयममादेशे कृतआस्वे च प्रथमयोः पूर्वसवर्णं
(६।१।१०२) इति दीर्घत्वे च तस्माच्छसो नः पुंसोति (६।१।१०३) नत्वेनैव
सिध्यति । नैतदस्ति । नह्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अस्मि पूर्वत्वेन बाधि-
तत्वात् ॥

३० । भ्यसोभ्यम् ।

युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । शेषे लोप (७।२।६०) इत्यन्तलोपः । यदि भ्यमादेशोऽ-
यमेवं सति तत्र विहिते शेषे लोपे च बहुवचने भक्त्येदित्येत्वं (७।३।१०३) प्राप्नोति ।
ततश्चानिष्टरूपमापद्येत्यत आह भ्यमादेशे कृत इत्यादि । वर्त्तनं वृत्तम् ।
अङ्गे वृत्तं यस्य तदङ्गवृत्तं कार्यम् । तस्मिन्नङ्गवृत्ते कार्ये पुनरुत्तरकाल
मङ्गवृत्तावपरस्य कार्यस्य प्राप्तौ तस्य कार्यस्याविधिरविधानम् । निष्ठितस्येत्तरे-
नेन यत्सम्बन्धिनः कार्यस्याविधि भवति तदङ्गं विशिष्यते । निष्ठितं परिसमाप्तं
प्रयोगार्हमङ्गम् । तत्सम्बन्धिनः कार्यस्याविधि भवति । नान्यसम्बन्धिन
इतरर्थः । केचिदितरादि । तेषामन्यलोपे कृतेऽती गुणे (६।१।६६) पररूपत्वं
भवति । येषान्वितरादि । यैः शेषे लोप (७।२।६०) इत्यन्तलोपः क्रियते तेषां
मतमेदः । ते हि केचिद् भ्यमादेशमिच्छन्ति केचिदभ्यमादेशम् । येषान्तु
शेषे लोपश्चिलोप स्तोषां सर्वेषां मतेनायमभ्यमादेशएव । न भ्यमादेशः ।
अन्यथा युष्मभ्यमस्मभ्यमिति न सिध्येदित्यतिप्रायः । यदि तर्हि शेषे लोप-
श्चिलोप एव सतप्रनुदात्तस्य यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्यनेनाभ्यम्-
शब्दस्यान्तोदात्तत्वं स्यादित्यत आह उदात्तनिवृत्तिस्वरश्चेत्यदि । पूर्वपक्ष-
वादिनोदात्तनिवृत्तिस्वरविधौ कर्षात्वतो घञोऽन्तउदात्त (६।१।१५६) इत्यतो-
ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तत इति मन्यमानेन चोदितम् । उत्तरपक्षवादिना त्वन्तग्रहणं

तत्र निवृत्तमुच्चारणक्रमप्रत्यासत्तया चादेरेवोदात्तत्वेन भवितुं युक्तमिति
सम्यमानेन परिहृतम् ।

३१ । पञ्चमया अत् ।

पूर्वेण प्राप्तस्य भग्नोऽयमपवादः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

चकारोऽदादेगतुर्कर्णार्थः । भ्यसपेक्षया समुच्चयार्थो वा । ङसिञ्चेति
वक्तव्य एकवचनस्येति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

३३ । साम आकम् ।

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं परिगृह्यत इति । युष्मदस्मद्भ्या-
मुत्तरस्यान्त्यस्य सामशब्दस्यासम्भवात् । आगतः सम्प्रासः सुट् यत्र येन वा
तत् तथोक्तम् । अथेतदादी वाक्य आगतसुट्क इत्यसम्पत्प्रयापेक्षया पुंलिङ्गत्वं
वेदितव्यम् । अथ किमर्थमागतसुट्कः परिगृह्यत इति पृष्टस्य ससुट्कस्यादेशो
यथा स्यादिति प्रतिवचनमागच्छाह नहोतयादि । आसि सर्वनाम्नः (७।१।५१)
सुडित्यवाज् जसे (७।१।५०) रसुगित्यत आदिति वर्त्तते । तेनाकारान्तात्
सर्वनाम्नः सुड् विधीयते । अकारान्तता च युष्मदस्मदोः शेषे लोप (७।२।६०)
इत्यन्तलोपे सति भवति । शेषे लोपेनाप्याकमादेशे कृते भवितव्यम् । तस्मादादेश-
विधानकाले सृणु न विद्यते । ततश्च ससुट्कस्यादेशो यथा स्यादित्येतत् प्रयोजन-
नोपपद्यत इत्यन्यद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह तस्मैवेत्यादि । यद्यसुट्को गृह्यते
निर्दिश्यमानस्यादेशा (प, १३) भवन्तीत्यसुट्कस्यैवादेशः स्यात् । एवञ्चाभिनिर्वृत्ते
स्थान्यादेशमभावे पञ्चाक्षरवतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् ? इत्थं च तस्यापि निवृत्तिः ।
अतस्तस्य भाविनोऽपि निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं ससुट्को गृह्यते । ननुच
युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यामः सुडेव न प्राप्नोति । अकारादि सर्वनाम्नः सुड्
विधीयते । युष्मदस्मदोश्च त्यदाद्यत्वं नास्ति । द्विपर्यन्तास्त्रादादय इति
त्रादाद्यत्वस्याभावाच्छेषे लोपस्य च टिलोपादकारान्तता न सम्भवति । अतो
भाविनोऽपि सुटो निवृत्तिर्नैव प्रयोजनमुपपद्यते । एतच्चोद्यमपाकर्तुं शेषे लोप

(७।२।८०) इतन्तलोप इति ह्रदि कृत्वाह कृते हीत्यादि। अथ क्रियमाणे ससुट्कस्य ग्रहणे कथमसौ निवर्त्तते ? शास्त्रान्तरादि प्रसक्तस्य शास्त्रेण निवृत्तिः क्रियते। नचादेशविधानकाले सुट्प्रसङ्गोऽस्तीत्याह स च स्थान्यन्तर्भूतत्वादि-
 त्तादि। यद्यादेशविधानकाले सुटः प्रसङ्गः सम्भवत् ततो भावो न निवर्त्तते। न चासावादेशकाले सम्भवति। तस्माद् भाविनः सुटः ससुट्कग्रहणेन स्थान्यन्तर्भूत-
 त्वाद् यस्यामवस्थायां तस्य प्रामिस्तस्रां प्रसक्तः स निवर्त्तते। अन्यथा हि तस्य स्थान्यन्तर्भावोऽनर्थकः स्यात्। स्यादेतत्। यदि शेषे लोप (७।२।८०) इतन्तलोप-
 स्ततः ससुट्कस्योपादानं मर्यादं भवति। यदा तु शेषे लोपटिलोप स्तादा नार्थः ससुट्कग्रहणेन। टिलोपे हि कृतेऽकारान्तत्वाभावात् सुटः प्रसङ्ग एव नास्तीति।
 एवं तर्हि टिलोप एव कस्मान्नाश्रियते। तस्यानुपपत्तेः। अनुपपत्तिस्तु लक्षणा-
 भावात्। अन्तलोपसग्राह्यैतदेवास्ति लक्षणमिति स एवाश्रितः। यद्येवं
 युष्मद् ब्राह्मणौभ्यो गच्छतीतन्तलोपे सतप्रजाद्यतष्टाबिति (४।१।४) टाप् प्रसज्येत।
 अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति नैषोऽस्ति प्रसङ्गः। दीर्घाच्चारणमित्यादि। ननुचाक-
 स्याप्यकः सवर्णदीर्घत्व (६।१।१०१) न सिध्यतीत्यत्र। न सिध्यति। अतो गुणे
 (६।१।८७) इति पररूपत्वमपवादः प्राप्नोतीति चेत् ? न। अकारोच्चारण-
 सामर्थ्यात्। यद्यतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वसंज्ञात् तदाकारोच्चारण
 मनर्थकं स्यात्। कस्मिन्नात्र ब्रूयादित्यत्र आह अकस्मि त्वित्यादि। तु-शब्दो
 दीर्घाच्चारणपक्षेऽपि समुच्चयार्थः। इतिकरणो हेतौ। यदि ह्यकारोच्चारणस्य
 प्रयोजनं न स्याच्छब्दव्यते वक्तुमकारोच्चारणसामर्थ्याद् भविष्यतीति। अस्ति च
 तस्य प्रयोजनम्। किं तत् ? बहुवचने भव्येदित्यस्त्वं (७।१।१०३) मां भूत्।
 तस्मात् सताप्यकारोच्चारण एत्वनिहत्तर्थोऽतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वं स्यात्।
 न सवर्णदीर्घत्वम्। अतस्तदर्थं दीर्घाच्चारणं क्रियते।

३४। आत औ णलः ।

तस्याविति। शर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः। जग्लविति।
 कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वम्। इह पा इत्यादिभ्यो णलि परत्वावस्थिते युगपत्
 त्रीणि कार्य्याणि प्राप्नुवन्ति। द्विवचन एकादेश औत्वञ्च। तेषाञ्च तथा प्रासानां
 युगपत् प्रवृत्तिः सम्भवतीति सामर्थ्यात् प्राप्तः क्रम आश्रयते। तत्र येन क्रमेण
 तानि कर्त्तव्यानि तं दर्शयितुमाह अत्रेत्यादि। अत्रेत्यनेन पपावित्यादीन्युदा-

हरणानि प्रतावन्मृश्यन्ते । यदि द्विवचनानादेकादेशः पूर्व क्रियते तदा वृद्धिरेचीति (६।१।८८) वृद्धावेकादेशे कृते निमित्तनिमित्तिनो विशेषाभावात्किञ्चित् परतः पूर्वस्योच्यमानं द्विवचनं न प्राप्नोतीति तस्य निरासायेदमुक्तं स्थानिवद्भाव-
द्विवचनमिति । केन पुनरत्र स्थानिवद्भावः ? द्विवचने ऽचीतग्रनेन (१।१।५८) ।
नैवम् । द्विवचननिमित्ते ऽचि परतः पूर्वस्य स्थानिवद्भाव उच्यते । न चान्न
द्विवचननिमित्तं परमचं पश्यामः । अत्र केचिदाहुः-अचोतुपलक्षणम् । अचि
य आदेशो दृष्टः स द्विवचने कर्त्तव्ये स्थानिवद् भवतीतीमं सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुक्तम् ।
इह संप्रतग्रनचपरत्वे ऽप्येकादेशकरणकाले ऽचः परस्य निमित्तभावेनाश्रयणादच्य-
मादेशः कृतः । तस्माद् भवितव्यं स्थानिवद्भावेन । अन्ये त्वाहुः-एकादेशः पूर्वविधौ
स्थानिवद्भवतीति वक्तव्यमितग्रनयेष्टया स्थानिवद्भावः । द्विवचने ऽचीति (१।१।५८)
योगविभागाद्वा स्थानिवद्भाव इत्यपरि । कथं पुनरयमेषां कार्याणां क्रम उपलभ्यत
इत्यत आह एकादेशादित्यादि । पा अइति स्थिते ऽकाः सर्वणं दीर्घत्व (६।१।१०१)
प्राप्नोति । औत्त्वञ्च । तत्रैकादेशो दण्डाग्रमित्यादौ सावकाशः । औत्वं तु न
कचित् सावकाशम् । अतस्तावदनवकाशत्वात् प्रागौत्वं क्रियते । तत्र कृते वृद्धिः
प्राप्नोति । द्विवचनञ्च । तत्र परत्वाद्वृद्धिर्भवति । द्विवचनं हि पपाचेत्यादौ
सावकाशम् । वृद्धेस्तुवकाशो खट्वुङ्केत्यादौ । अतो वृद्धौ कृतायां पञ्चाङ्गवति
द्विवचनं स्थानिवद्भावेन । णल इति । णकारोच्चारणं प्रत्ययग्रहणं यथा स्यात् ।
णलो णकारोच्चारणं हि णल् प्रत्ययोऽस्तीति तस्य ग्रहणं भवति । तस्मिन्नामत्वल
इत्युच्यमाने सत्यलप्रत्ययस्याभावात् प्रत्याहारग्रहणं विज्ञायेत । लकारोच्चारणं
श्याद्ग्रहेत्यादिना (३।१।१४१) विहितस्य णप्रत्ययस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् ।
अथैकवचनस्येत्यनुवर्त्तते ? तथा सति मुखसुखार्थम् ।

३५ । तुघ्नोस्तातङ्ङाशिषान्यतरस्याम् ।

जीवताद् भवानिति । आशिषि लिङ्लोटविति (३।१।७३) लोट् ।
तिप् । शप् । परुरितुपलम् (३।४।८६) । तस्य तुशब्दस्य तातङ् । जीवतात्
त्वमिति । सिप् । सेर् ह्यपिञ्चेति (३।४।८७) हिरादेशः । तस्य तातङ् ।
जीव त्वमिति । अतो हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । अथ जीवतात् त्वमित्यत्र
स्थानिवद्भावेन तातङो हिग्रहणेन ग्रहणात्तुक् कक्षान्न भवति ? हुभलभ्यो
(६।४।१०१) हेर्धिरित्यतो हेरित्यनुवर्त्तमाने पुनरतो हेरिति (६।४।१०५)

ग्रहणात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम् । हिरूपावस्थितस्यैव हेलुङ्गं यथा स्यात् । स्थानिवद्भावेन यच्छब्दान्तरं हिग्रहणेन गृह्यते तस्य मा भूत् । अथ डिच्चेति (१।१।५३) वचनात् तातडयमन्त्यस्य कस्मान्न भवतीत्याह डित्करणमित्यादि । गुणप्रतिषेधार्थं ब्रूताद् भवानित्यत्र । द्विप्रतिषेधार्थं मृष्टादित्यत्र । इतिकरणी हेतौ । यस्माद् गुणद्विप्रतिषेधार्थं डित्करणं तस्मात् सर्वादेशस्तातड् भवति । यदि हि तस्यान्यत् प्रयोजनं न स्यात् स्यादेवान्तरस्य तातड् । अस्ति च तस्यान्यत् प्रयोजनं गुणद्विप्रतिषेधः । तस्मिन् सति किं डिच्चेत्यन्तरस्य (१।१।५३) भवत्वथाने-
काल्शित् सर्वस्येति (१।१।५५) सर्वस्य वा ? तत्र परत्वात् सर्वादेशेनैव युक्तम् भवितुम् । तस्मादनेकाल्शित् सर्वस्येति (१।१।५५) सर्वस्यैव स्यादिति सर्वादेशो भवति । ननु च तुस्थानिकस्य तातडः स्थानिवद्भावेन पित्वं प्राप्नोति । ततश्च हलि पिति सार्वधातुके यथा ब्रवीत्वित्यत्रेड् भवति तथा ब्रूताद् भवानित्य-
त्रापीटा भवितव्यम् । एतच्चोद्यमपाकर्तुमाह डिच्चाच्चेत्यादि । अस्येति तातडः । किं कारणं निवर्त्तत इत्याह डिच्चेत्यादि । चकारो हेतो । तुस्थानिकस्य तातडो नाप्राप्ते पित्वे डिच्त्वमारभ्यतइति डिच्चेन हि पित्वं बाध्यते । तथासौ डिद् भवति यदि स्थानिवद्भावेन प्राप्तं पित्वं निवर्त्तते । तेनेत्यादि । यत एव पित्वं निवर्त्तते तेन पित्वाद्यय ईङ् न भवति । ग्रामं गच्छतु भवान् । त्वं गच्छेति । लोट् चेति (३।३।१६२) विध्यादौ लोट् ।

३६ । विदेः शतुर्वसुः ।

यद्यपि विदेरिति सामान्यनिर्देशोऽयं तथापि ज्ञानार्थस्य ग्रहणं विज्ञायते । तस्यैव हि शतानन्तरः सम्भवति । नान्येषां विदीनाम् । तत्र सत्ताविचारणार्थयोः शतुरसम्भव एव । आत्मनेपदित्वात् । लाभार्थस्य तूभयपदित्वात् सम्भवत्यसौ । न त्वनन्तरः । शप्रत्ययेन व्यवधानात् । ज्ञानार्थस्य तु लुङ् विकरणत्वाच्छतुर्विकरणकृतं व्यवधानं नास्ति । अतस्तस्यैव ग्रहणमित्याह विद ज्ञान इति । विद्वानिति । उगित्वान्नुम् । सान्तमहत् संयोगान्तस्येति (६।४।१०) दीर्घः । अन्यतरस्याग्रहणमतुवर्त्तते । तेन पक्षे विदन् विदन्ती विदन्त इत्याद्यापि भवति । एतच्च गम्यमानत्वाद्वाच्यं नोक्तम् । अथ किमर्थमुकारोऽनुबन्धः क्रियते ? नुमादुःशित् कार्यं यथा स्यादिति चेत् ? न । तस्य स्थानिवद्भावेनैव सिद्धत्वादित्यत्र आह स्थानिवद्भावादित्यादि । कसोरपीति । अपिशब्दादस्यापि । असतुकारे सामान्यार्थं

कमोरिव ग्रहणं स्यात् । नान्यस्य । अथ वसोः संप्रसारणमिति सूत्रं (६।४।१३१) क्रियत एवाख्यं व ग्रहणार्थम् । न कसोः । ननु च सत्यप्युकारकरणे सामान्य-ग्रहणमप्यपद्यत । एकानुबन्धकपरिभाषयाख्यैव ग्रहणं स्यात् । न कसोरित्याह एकानुबन्धकग्रहणइत्यादि । एतत् परिभाषासूत्रं न भवति । नोपतिष्ठत इत्यर्थः । किं कारणं न भवतीत्याह तथाच सतीत्यादि । एवञ्च सतीत्यर्थः । यदि क्रियमाणेऽप्युकार एकानुबन्धपरिभाषोपतिष्ठत एव सतुप्रकारकरण मनर्थकं स्यात् । विनापि तेन न वसः संप्रसारणमित्युच्यमाने केवलस्यास्य ग्रहणं नभ्यत एव । तस्मादुकारकरणसामर्थ्यादियं परिभाषा नोपतिष्ठते ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे क्तौ ल्यप् ।

अनञ्पूर्वेति । न नञ् अनञ् । अनञ् पूर्वो यस्य सोऽनञ्पूर्वः । प्रकृत्येत्यादि । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्ता (३।४।२१) । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । ऋस्वस्य कृत् पिति तुगिति (६।१।७१) तुक् । पाश्चेतः कर्त्येति । स्वाङ्गे तस्यप्रत्यये क्तवोरिति (३।४।६२) क्ता । तृतीयाप्रभृतौन्यन्तरस्यामिति (२।१।२१) समासः । नानाकृत्येति । नाधार्यप्रत्यये चूर्थ इति (३।४।६२) क्ता । पूर्ववत् समासः । क्त्वा ह्रस्वेति । एतत् प्रतुप्रदाहरणम् । अत्र क्त्वाशब्दोऽनञ्पूर्वोऽस्ति । किन्तु समामो न भवतीति ल्यबभावः । परमकृत्योत्तमकृत्येति । मन्महदित्यादिना (२।१।६१) समासः । कथं पुनरनेन समासः ? कथञ्च न स्यात् ? सामानाधिकरण्याभावात् । वार्त्तमेतत् । कर्त्तरि क्ता विहितः । स एव च परमोत्तमशब्दाभ्यां विशिष्यते । तत् कथं सामानाधिकरण्याभावः । अथ क्रियाविशेषणत्वं तयो राश्रित्य सामानाधिकरण्याभाव उच्यत एवमपि विशेषणं विशेष्येण बहुल (२।१।५७) मिल्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेरसामानाधिकरण्येऽपि समामो भवति । ननुचानञ्पूर्वावेतौ समासौ । तत् कथमेतत् प्रतुप्रदाहरणमुपपद्यत इत्याह अनञित्यादि । अनञिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि ? पर्थ्यु-दामः । नञोऽन्यदनञ् । तत्र नञिवयुक्तन्यायेन (प, ७५) नञो यदन्यन् नञ्सदृशमव्ययं तदनञिति परिगृह्यते । तेन कारणेन नञव्ययमनव्ययञ्च परमशब्दादिकमुभयस्येतदनञ् न भवति । न तत्राव्ययेन नञा सादृश्यमस्ति । अत्यन्ताभिदादनव्ययत्वाच्च यथाक्रमम् । तस्माद् यथाऽक्तत्वाऽह्रस्वेत्येतत् प्रतुप्रदाहरणमुपपन्नरूपमव्ययं परमकृत्योत्तमकृत्येत्यपि । यदि तर्ह्यनञिति नञ्सदृशमव्ययम्

परिगृह्यते स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरक इत्यादावपि स्यात् । अस्ति ह्यत्रापि नञ्सदृश मन्थयं पूर्वपदम् । ज्ञाप्रत्ययस्याव्ययत्वादित्याह स्नात्वाकालक इत्यादि । मयूरव्यंसकादिषु समाससंज्ञार्थमेते समुदायाः पठ्यन्ते । तस्मान्निपातनाक्षरादेशो न भवति । अथवेत्यादि । समास इत्यधिकरणसत्यस्यां सत्यां स्नात्वाकालकादिषु ल्यबादेशप्रसङ्गो भवतीति । तथाह्यधिकरणसप्तम्यामयमर्थो भवति समासेऽनञ् पूर्व यः क्त्वा वक्तंते तस्य ल्यब् भवति । एवञ्च सति देशविशेषपरिग्रहाभावाद् यथा समासस्थान्ते वर्त्तमानस्य क्तो ल्यब् भवति तथा मध्येऽपि स्यात् । तस्मान् न चेयमधिकरणसप्तमी । किं तर्हि ? निर्धारणसप्तमी । तस्मिंश्च पक्षे समास इति जातावेकवचनम् । यथा कारक (१४।२३) इति । अथवा व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) सुब्यत्ययेन (३।१।८५) बहुवचनस्य स्थान एकवचनं वेदितव्यम् । तेनेत्यादि । यतो निर्धारण इयं सप्तमी तेन ज्ञान्तः समास एव गृह्यते । न समासावयवः स्नात्वेति । निर्धारणं हि समानजातीयस्यैव भवति । यथा कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमेत्युक्ते गौरिव निर्धार्यमाना प्रतीयते तथात्रापि समासेऽनञ्पूर्वइतुगो समासिष्वनञ्पूर्वेषु मध्ये यः ज्ञान्तः समासः स एव निर्धार्यमानः प्रतीयते । तेन समासस्यैव ज्ञान्तस्य ग्रहणमिति तस्यैव ल्यबादेशेन भवितव्यम् । न च स्नात्वाकालकादिषु ज्ञान्तः समासः । स्नात्वाकालकादयो यद्यपि समासा नतु ज्ञान्ता इति ल्यबादेशो न भवति । स च समासो येन विधिस्तदन्तस्येति (१।१।७२) तदन्तविधिना ज्ञान्तो गृह्यते । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि (प, २८) ग्रहणेन वा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) तदन्तग्रहणं न शक्यते वक्तुम् । न हि ज्ञाप्रत्ययः समासादुत्पद्यते । तत्र यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया तदन्तो गृह्यते नानाकृत्वैत्यत्र न स्यात् । न ह्ययं गतिकारकपूर्वः । इहैव तु स्यात् प्रकृत्य पार्श्वतःकृत्वेति । अस्ति ह्यत्रापि गतिः कारकञ्च पूर्वोऽवयवः । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) तदन्तविधौ गम्यमाने सर्वत्र भवतीति मन्यमान आह स चेत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह तथाचेत्यादि । यस्माद् येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) ज्ञान्तः समासो गृह्यते । एवञ्च कृत्वाऽनञ्पूर्व येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) हि सामान्येन तदन्तविधौ इतुग्यते । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) हि सामान्येन तदन्तविधौ सति नञ्पूर्वस्यापि प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थमनञ्पूर्वइति युक्तमुक्तम् । यदि कृद्ग्रहणपरिभाषया ज्ञान्तः समासो गृह्यते तदा गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणं स्यात् । एवञ्च गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति । नञ् न गति न च कारकमिति । अतो हेतोयैव परमकृत्वैत्यत्र प्रसङ्गो नास्ति परम-

शब्दस्यागतित्वाद्कारकत्वाच्च तथाऽकृत्वत्वत्वापि । नञोऽगतित्वाद्कारकत्वाच्च । ततश्च प्रसङ्गाभावादनञ्पूर्वं इति न वक्तव्यं स्यात् । उक्तञ्च । तदेतस्मादनञ्पूर्वं इति वचनाद् येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेन (१।१।७२) ज्ञान्तः समासो गृह्यते । न तु कृदग्रहणपरिभाषयति (प, २८) स्थितमेतत् । प्रधायिति । अत्रान्तरङ्गत्वाद-
दधातेर्हि रिति (७।४।४२) हिः प्राप्नोति । प्रस्थायेत्यत्रापि द्यतिस्यतिमास्थामिति कितौतीत्वम् (७।४।४०) । प्रखन्येति । जनसनखनामित्यात्वम् (६।४।४२) । प्रणम्येति । अनुनासिकस्य क्षिभ्रलोः (६।४।१५) कृडितौति दीर्घः । आपृच्छेति । च्छोः शृङ्गुनासिके चेति (६।४।१८) शत्वम् । प्रतिदीव्येति । तेनैवोट् । प्रपठ्येति । आर्धधातुकस्येड् (७।२।३५) वलादेरितौट् । अन्तरङ्गत्वं पुनरप्य-
मेकपदाश्रयत्वात् । त्वादेशस्य तु बहिरङ्गत्वम् । समर्थानेकपदाश्रयसमासापेक्ष-
त्वात् । हिप्रभृतिषु कृतेषु प्रधायित्वादीनि रूपाणि न सिध्यन्तीति यथोदयत् तं प्रत्याह प्रधायित्वादि । ज्ञापित मेतदिति । अदो जग्धिर्त्वंपति (२।४।३६) कितौतीत्यत्र । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? नानञीत्येवमुच्येत ? नेवं शक्यम् । अनञीतुप्रचमाने बहुव्रीहिरयं स्यादविद्यमानो नञ् यत्नासावनञिति । ततश्चेह्यपि न स्यात् स्त्रीणीकृतेप्रति । स्त्रिया इदं स्त्रीणम् । स्त्रीपुंसभ्यां नञ्स्त्री (४।१।८७) भवनादिति नञ् । तदन्तादभूततद्भावइत्यादिना चिः (५।४।५०) । अस्य च्वा-
(७।४।३२) वितौत्वम् । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । पूर्वग्रहणे तु सति पूर्वशब्द आदिभूतावयवमाचष्टे । तेन यत्र समासादिभूतो नञ् तत्र न ल्यपा भवितव्यम् । तत्र स्त्रीणीकृतेप्रत्यत्र भवतेप्रव । नह्यत्र समासादिभूतो नञवयवः । किं तर्हि ? मध्यभूतः । लित्करणं प्रचिकीर्ष्यत्यत्र लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । प्रकृत्येवमादावुदात्तार्थं लित्करणं नोपपद्यते । धातुस्वरणैव पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति । तस्मादनेकाजवयव एव धातु र्लित्त्वं प्रयोजयति ।

३८ । क्तापि ऋन्दसि ।

परिधापयित्वा प्रत्यर्पयित्वेति । दधाते रर्त्तश्च हेतुमन्त्रिच् । अर्त्तिः क्रीत्यादि-
ना पुक् (७।३।३६) । पुगन्तलपूपधस्येति गुणः (७।३।८६) । ज्ञा । इट् ।
अयादेशः । उडृत्येति । ह्रज् हरणे । भयो ह्योऽन्यतरस्यामिति (८।४।६२)

हकारस्य धकारः । वा कृन्दसीति वक्तव्ये क्तापि च्छन्दसीति वचनमसमासेऽपि यथा स्यात् । अर्च्यं तान् देवान् गत इति ।

३६ । सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ।

पठ्या इति । पथिन्त्रित्येतस्माज्जस् । तस्य सुः । पथिमथ्युभुक्ता (७१।८५) मादित्यात्त्वम् । इतोऽत् सवेनामस्थान (७१।८६) इतीकारस्यास्त्वम् । थोव्य (७१।८७) इति न्धादेशः । सुपामित्यादिना सुपां स्थाने सुप आदेशो भवन्ती-
त्रतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रादपिशब्दोऽनुवर्तते । स चानुक्तसमुच्चयायः । तेन सुपामन्येऽपि सुपो भवन्ति । धुरि दक्षिणाया इति । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने पञ्चम्येकवचनं षष्ठ्येकवचनं वा । तिङामित्यादि । तिङाच्च तिङो भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु पूर्ववदेव वक्त-
व्यम् । आर्द्रं चर्मन्निति । सप्तम्येकवचनस्य चर्मज्जशब्दालुक् । यदित्यत्रापि यच्छब्दात् तच्छब्दाच्च । धीतीत्यादि । धीतिमितिसुष्टुतिशब्देभ्यः परस्य हतीयैक-
वचनस्य पूर्वसवर्णे इकारः । उभयोरकः सवर्णे (६।१।१०१) दीर्घत्वम् । उभा इति । उभशब्दात् प्रथमाद्विवचनस्याकारः । प्रथमयोः (६।१।१०२) पूर्वसवर्णे
इतीकादेशः । न तादृ ब्राह्मणान् निन्दामीति । तच्छब्दाद् ब्राह्मणशब्दाच्च द्वितीयैकवचनस्यात् । निशब्दे परतो यरोऽनुनासिकोऽनुनासिकी (८।१।४५) वेति तकारस्य नकारादेशः । युषे आस्मे इति । युषदस्मच्छब्दाभ्यां परस्य च जसः
शेडित्ययमादेशः (१।१।१३) । शकारः सर्वादेशार्थः । अथेह यूयवयौ जसीति (७।२।८३) यूयवयादेशौ कस्मान्न भवतीत्याह यूयादेश इत्यादि । उरूया धृणु-
येति । उरुधृणुशब्दाभ्यां परस्य हतीयैकवचनस्य यादेशः । नभेति । नाभि-
शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य डादेशः । डकारोऽन्तोपायः । अनुष्टेति । अनुष्टुप्-
शब्दात् हतीयैकवचनस्य ब्यादेशः । साधयेति । साधुशब्दात् परस्य प्रथमेक-
वचनस्य याजादेशः । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । सोर्लुकि प्राप्त इति । याजित्ययमादेशो
विधेयत इति शेषः । लुक्प्राप्तिस्तु स्वमोर् नपुंसकादित्यनेन (७।१।२३) । वसन्तेति । वसन्तशब्दात् परस्य सप्तम्येकवचनस्थालित्ययमादेशः । लित्कारणं
लित्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । उपसंख्यानमिति । प्रतिपादनमस्यार्थः ।
उत्तरत्रायुपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । प्रतिपादनन्त्वपिशब्दमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

उर्विया दार्वियेति । उरुदाशब्दाभ्यां परस्य तृतीयैकवचनस्येयादेशः । सुजे-
द्वियेति । सुनेत्रिन्नित्यादिर्मत्वर्थीयनिप्रत्ययान्तात् परस्य तृतीयैकवचनस्य ड्रियाजा-
देशः । उकारष्टिलापार्थः । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । सरसी इति । सरः शब्दात्
मसम्येकवचनस्य ईकारः । प्रवाहवेति । प्रवाहुशब्दात् तृतीयैकवचनस्याडादेशः ।
घेरुडितोति (७।३।११) गुणः । अवादेशः । ननु च डित्वे विद्याद्वर्णं निर्देश-
मात्रं वर्णं यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादा वितुक्तम् (७।१।१८, वा) ।
नचेहादौ उकारः । तत् कथं गुणः ? डित्करणसामर्थ्याद् भविष्यतीत्यदोषः ।
स्वप्रयेति । स्वप्रशब्दात् परस्य तृतीयैकवचनस्यायाच् । अतो गुणे (६।१।८७)
पररूपत्वम् । चकारः स्वार्थः । नावयेति । नौशब्दात् परस्य तृतीयैकवचनस्या-
यागदेशः । रेफ उपोत्तमं (६।१।२१७) रितौतुपोत्तमाकारस्योदात्तत्वार्थः ।

४० । अमो मश् ।

अमिति मिवादेशो गृह्यतइति । द्वितीयैकवचनाशङ्कां निराकरोति ।
द्वितीयैकवचनस्याग्रहणं कृन्मि यथादृष्टानुविधानात् । अपिशब्दानुवृत्तैर्वा ।
तदनुवृत्तौ ह्येवं मन्वन्धःक्रियते । अमो मश् भवत्यपिशब्दात् क्वचिच्छ्रवणमपीति ।
वर्धामिति । हन्ते लुङ् । च्लोःमिच् । सिप् । तस्य तस्येत्यादिना (३।४।१०१)
ऽम् । तस्य मशादेशः । अकार उच्चारणार्थः । लुङि (२।४।४३) चेति हन्तेर्वधा-
देशः ।* आर्धधातुकस्येत्यादिनेद् (७।२।६५) । अस्ति सचोऽ (७।१।८३)
पृक्तइतीद् । इट इटीति (८।२।२८) सचो लोपः । सवर्णदौर्घत्वम् । क्रमीमिति ।
क्रमु पाठविज्ञेयं । सर्वं पूर्ववत् । अयमत्र विशेषः । सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त
(७।२।३३) इतीद् । अवधिषम् । अक्रमिषमिति प्राप्ते । शित्करणं सर्व्यादेशार्थं
मिति । असति तस्मिन्नलोऽन्त्यस्य (१।१।५२) स्यादिति भावः । ननुच मकारस्य
मकारवचने प्रयोजननास्तीत्यन्तराणां शकारं सर्व्यादेशो भविष्यतीत्याह
मकारस्येत्यादि । अस्ति हि मकारविधाने प्रयोजनम् । किं तत् ? मोऽनुस्वारः
(८।२।२३) प्राप्नोति । स मा भूदिति । सत्येतस्मिन् प्रयोजने यदि शकारो
न क्रियेत तदाऽन्तरास्यैव स्यात् । न सर्वस्य । तस्मात् सर्व्यादेशार्थः शकारः
कर्त्तव्यः ।

४१ । लोपस्त आत्मनेपदेषु ।

अदुङ्गेति । दुङ्गेलङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेष्वनत (७११५) इत्यदादेशः । बहुलं कृन्दसीति (७११८) रुट् । तकारलोपे कृते द्वयोरकारयो-
रतो गुणं (३११८७) पररूपत्वम् । दुङ्गामिति (I) । लोट् । बहुवचनं भः ।
टेरेस्त्वम् । आमादेशः (३१४१८०) । आदेशस्यातो रुडागमः । पूर्ववच्छपो लुक् ।
तकारलोपे कृतेऽकः सवर्णं दीर्घः (६१११०१) । शय इति । लट् । एकवचनान्तः ।
श्रीङः सार्वधातुके (७१४२१) गुणः । शपो लुक् । दुङ्गामिति । लोट् ।
एकवचनान्तः । टेरेस्त्वम् । आमेत (३१४१८०) इत्याम् । दुङ्गामिति ।
दादेर्वातोर्धः (८१२१३२) । भषस्तथोर्धोऽध (८१२१४०) इति धत्वम् । भलां भश्
भशीति (८१४१५३) घकारस्य गकारः । अपौत्यधिकारादित्यादि । क्वापिच्छन्दसी-
(७११३८) त्यतोऽपीत्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते । लोपो भवति
अवणमपीति । तेन कुरुत इत्यत्र न भवति । करोतिगुणे कृतेऽतउत् सार्वधातुक
(३१४११०) इत्युत्वम् । यद्यपिशब्दानुवृत्तेः क्वचिच्छ्रवणमपि भवत्यत एव
हेतोः परस्मैपदेषु न भवतीति किमात्मनेपदग्रहणेन ? एवं तर्हि विष्यष्टार्थमात्म-
नेपदग्रहणम् ।

४२ । ध्वमो धात् ।

वारयध्वादिति । वृजो वृङो वा हेतुमस्त्रिजन्ताद् वृज् आवरण इत्यस्माद्वा
जुरादिष्वन्ताङ्गोद् । तस्य ध्वम् । तस्य ध्वात् । वारयध्वमिति । टेरेस्त्वे कृते
सवाभ्यां वामा (३१४१८१) वित्यमादेशः ।

४३ । यजध्वैनमिति च ।

४४ । तस्य तात् ।

लोण्मध्यमपुरुषवद्बहुवचनस्येति । अथ प्रथमपुरुषस्यैकवचनं कस्मान्न
भवति ? कृन्दसि यथादृष्टानुविधानात् । अपिशब्दानुवृत्तेर्वा । कण्ठतादिति ।
क्ववि हिंसाकरणयोरित्यस्येदित्वान्नुम् । धिन्विकण्ठगोर (३११८०) चेतुप्रत्ययः ।

(1) दुङ्गामिति तु मुद्रितकाशिकायां पदमञ्जरीयाच नाम्नि ।

अकारश्चान्तादेशः । अतो लोपः (६।४।४८) । संसृजतादिति । सृजेत्सुदा-
दित्वाच्छः । गमयतादिति । णिच् । मितां ङ्गस्वः ।

४५ । तप्तनप्तनयनाश्च ।

शृणोतेरिति । श्रुवः श्रु चेति (३।१।७४) श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पिप्वे ङित्त्वा-
भावाद् गुणः । सुनोतेति । स्वादिभ्यः श्रुः (३।१।७३) । दधातनेति । दधातेः
आविति (३।१।१०) द्विर्वचनम् । अत्रापि पूर्व्ववन् ङित्त्वाभावाच् आभ्यस्तयो
(३।४।११२) रात इत्याकारलोपो न भवति । धत्तेति । दधस्तथोश्च (८।२।३८)
त्यभ्यामदकारस्य धकारः । धातोराकारलोपे कृते भलाञ्जश् भृशीति (८।४।५३)
जृश्वं दकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्वं तकारः । जुजुष्टनेति । जुषेः
पूर्व्ववच्छः । तस्य (२।४।७६) बहुलं कृन्दसीति (२।४।७३) झुः । द्विर्वचनम् । (J)
ष्टुत्वम् । यदिष्टनेति । इषेरिच्छार्थात् पूर्व्ववच्छः । बहुलं च्छन्दसीति (२।४।७७)
तस्य लुक् । यदिच्छतेति । द्रष्टुगमियमाञ्छः (७।३।७७) । चकारस्तस्येत्यस्ये-
हानुकार्पणार्थः ॥

४६ । इदन्तो मसिः ।

इदन्तइति । तकारोऽ सन्देहार्थः । असति हि तकारे यणादेशे कृते यन्तइति
भवितव्यम् । तत्र सन्देहः स्यात् किमयं यकारान्त उतेकारान्त इति । इदं अन्तो
यस्य इदन्तः । मसित्वयं शब्दोऽन्यपदार्थः । सकारान्तमसीत्वविभक्तिर्कोऽयं
निर्द्देशः । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) प्रथमैकवचनस्य लुप्तत्वात् । इकार
उच्चारणार्थः । मसीत्वयं शब्द इकारान्तो भवतीत्यस्यार्थं मसः सकारान्तस्येत्यादिना
व्यक्तीकरोति । सकारान्तस्येत्यनेन मन्त्रं वोचेमेत्यत्राकारान्तस्य न भवतीति
दर्शयति । कथं पुनः सकारान्तस्योपादानेऽसकारान्तस्य प्राप्नोति ? एकदेश-
विकृतस्थानन्यत्वात् । यद्येवं कस्मान्न भवति ? कृन्दसि यथादृष्टानुविधानात् ।
अपीत्यधिकाराद्वा । वोचेमेति । वचेः परस्माद्विशिषि लिङो मस् । यासुट् ।
लिङ्गशिशिङ् (३।१।८६) । अतो येय (७।२।८०) इतीयादेशः । वच उम्
(७।४।२०) इत्युमागमः । कृन्दस्युभययेति (३।४।११७) सार्वधातुकात्वालिङ्गः

(J) अन्यत्वं बहुलमिति (३।१।८५) परस्मैपदम् ।

सलोपोऽन्तस्येति (७२।७८) सलोपः । नित्यं ङितइत्युत्तमस्य (३।४।८८) सलोपः । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यकारस्य च । आदु गुणः (६।१।८८) । आगम इकारो भवतीति । कथम्युनरयमागमः ? कथञ्च न स्यात् ? आगमलिङ्गाभावात् । टित्वकिञ्चिन्त्वान्यागमलिङ्गानि । अत्र चैषामेकमपि नास्ति । ततो नासावागमः । यथास्तेभूरिति (२।४।५२) भूभावः । यद्येवं न युभ्यां पूर्वी च ताभ्यामैजित्वेजागमो (७।३।३) न स्यात् । अथ पूर्वग्रहणात् तस्यागमत्वमवसीयते । अस्याप्यन्तग्रहणादवसीयताम् । यथैव हि पूर्वशब्दोऽवयववचनो नियतदेशमवयवमाचष्टे तथान्तशब्दोऽपीति समानमेतत् । स च तस्यान्तो भवतीति । अन्त एकदेशोऽवयव इति यावत् । अतएवासौ तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्याह तद्ग्रहणेनेत्यादि । एतेनागमत्वमिकारस्य दर्शयति । आगमो हि तद्ग्रहणेन गृह्यत इति प्रसिद्धमेतत् । तद्ग्रहणे च प्रयोजनं पृथक् स्वरनिवृत्तिरिति । तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघातश्च । मस इगिति नोक्तम् । असन्देहार्थम् । एवं ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिगागम उत प्रत्याहार इति । दीपयामसि जम्भयामसीति । दीपो दृप्तौ । जम्भि जृम्भौ गात्रविनामे । आभ्यां ख्यन्ताभ्यां लट् । रधिजभोरचीति (७।१।६१) नुम् । कचिद् भञ्जयामसीति पाठः । स च भञ्जो आमर्हन् इत्यस्य ख्यन्तस्य वेदितव्यम् ॥

४७ । क्तो यक् ।

दक्षायेति । दो दद् घोरिति (७।४।४६) ददादेशः । क्त्वापिच्छन्दसीत्यादि । एवमुच्यमाने हिः क्त्वाग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । समास इल्लानुवर्त्तत इति । समासोऽनञ्पूर्व इत्यतः (७।१।३७) । यदि तस्यानन्तरमिदमुच्यते तत्रापि समासग्रहणमनुवर्त्तत इत्याशङ्का स्यात् । ततस्तस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थं तस्यानन्तरमिदं नोक्तमित्यभिप्रायः ।

४८ । इङ्घ्रीनमिति च ।

इङ्घ्रीनमिति । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । पीत्वीनमिति । घुमास्थेत्यादिनेत्वम् (६।४।६६) । एतच्चैतिकरणादाद्यर्थाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वा लभ्यते । अनयोरन्यतरोपादानेनैव सिद्ध उभयोरुपादानं वैचित्र्यार्थम् ।

४६ । स्नात्वादयश्च ।

स्नात्वा पीत्विति । आकारस्य स्थान ईस्वन्निपात्यते । ननुच स्नात्वादयः शब्दाः प्रातिपदिकगणे न पठ्यन्ते । तत् कथं ते वेदितव्याः ? कथञ्चादिशब्देन ते शब्दा लक्षयितुमित्याह प्रकारार्थोऽयमादिशब्द इति । एवं प्रकारा य एतत्सदृशाः शब्दास्तु स्नात्वादयो वेदितव्याः ।

५० । आज्ञसरसुक् ।

जसरिति पूर्वार्थनिर्देशः । पूर्वार्था हि जसरित्येव विहितवन्तः । ये पूर्वोक्तो ये परास इत्यत्रेत्यादि चोद्यम् । एतच्च जातौ पदार्थं । तत्रान्यत्र चरितार्थत्वाच्छास्त्रयोस्तुल्यबलयोर्विरोधे सति परस्परप्रतिबन्धादप्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति (१४।२) क्रियते । विप्रतिषेधे परं भवति । तत्र क्वते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवतीति जातिपदार्थः पुनः प्रसङ्गविज्ञानस्य विषयः । सकृदित्यादिना परीहारः । एष च व्यक्ती पदार्थोऽन्यत्राकृतार्थत्वाद् द्वयोरपि शास्त्रयोरीदृशे विषये पर्थ्यायेण प्रवृत्तौ प्राप्तायामयन्नियम आरभ्यते । विप्रतिषेधे परमेव (१४।२) भवति । न पूर्वमिति । तेन पुनः प्रसङ्गविज्ञानाभावाद्वाधितः शोभावो न भवति । न ह्यसति पुनः प्रसङ्गे यद् बाधितं तदुत्सह्यते पुनर्भवितुम् ।

५१ । अश्वचौरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ।

आत्मप्रीताविति । विषयसप्तमीयम् । तच्च क्वचो विशेषणम् । अतएवाहात्मप्रीतिविषये क्वचोति । आत्मप्रीतिर्विषयो यस्य क्वचः स तथोक्तः । अश्वस्यतीति । आत्मनोऽश्वमिच्छतीति सुप आत्मनः क्वच् (३।१।८) । अनेनासुक् । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । एवं चौरस्यतीत्यादावपि वेदितव्यम् । सर्वत्रात्मप्रीतिविषये क्वच् । यो ह्यात्मनोऽश्वमिच्छति स नियोगत आत्मनः प्रीत्यर्थमिच्छति । यद्येवमिच्छायां क्वच् विधीयमानः सर्वत्रात्मप्रीतिविषये भविष्यतीतीच्छायां क्वचित्येव वक्तव्यम् । प्रसिद्धपसंग्रहाद्यर्थात्मात्मप्रीताविति लौकिकस्यार्थस्योपादानम् । तेन यत्रात्मप्रीतावसुक् लोके प्रयुज्यते तत्रैव भवति । नान्यत्र । तेनाश्ववृषयो मीथुनेच्छायां चौरलवणयोर्लालसायामित्युपपन्नं भवति । अश्वीयतीति ।

अश्वमिवाचरतीत्युपमानादाचार (७१।१०) इति क्वच् । क्वचि चे-(७४।३३) तीत्वम् । अश्वद्वयोरित्यादि । अश्वद्वययो मैथुनेच्छायामसुग् भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । क्षीरलवणयोरित्यादि वक्तव्यमित्येतदपेक्षते । क्षीरलवणयो लालसायामसुग् भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानन्तु कृतमेव । अन्यत्रात्मप्रतीतावपि न भवतीति । आत्मनोऽश्वादिकमिच्छत्यश्वीयतीति । लवणीयति । दृष्टान्तिरेकइति । दृष्टान्ताय अतिरेकोऽतिशयः प्रकर्षाधिक्यमित्यर्थः ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

ऋसुनद्यापो नुडिति (७१।५४) प्राप्ते वचनम् । आमीति षष्ठीबहुवचनं परिगृह्यत इति । इह बहव आमः सम्भवन्ति । षष्ठीबहुवचनम् । डेराम्-नद्यामनीभर (७३।११६) इति । किमेत्तिङव्ययघादाम्ब्रव्य-(५।४।११) प्रकर्षे इति । कास् प्रत्ययादाममन्त्रे (३।१।३५) लिटीत्याम् । एषां यदि सर्वेषां ग्रहणं स्यात् तदा सर्वेषां ऋसुनद्यापो नुडिति (७१।५४) नुट् प्रसज्येत । तत्राप्येतदेवाम्ग्रहणमनुवर्त्तते । षष्ठीबहुवचनस्यैवैथते । अतस्तदेव गृह्यत इत्याह तस्य हि परत्वादित्यादि । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमवकाशः । आट्-प्रभृतीनान्तु चतुर्थ्येकवचनादिः । डेराम्नद्यामनीभर (७३।११६) इति परत्वा-दाङादयो भवन्ति । तत्राण् नद्या इत्याट् (७३।११२) कुमार्यामिति । याङाप इति याट् (७४।११३) खट्वायामिति । सर्वनाम्नः स्यादङ्दुस्त्विति (७३।११४) स्याट् सर्वस्वामिति । यस्तर्हि घान्तादाम् विधीयते यश्च लिट्याम् तौ कस्मान्न गृह्येते इत्याह यश्च किमित्यादि । तयोर्ल्लोको घान्ताद् विधीयतेऽपरो धातोः । न च घान्तस्य सर्वनामसंज्ञा । नापि धातोरिति । न तौ सर्वनाम्नः परौ सम्भवत इति न गृह्येते । अथ तु सर्वनाम्नः परौ न सम्भवत इति क्तत्वेतदर्थं तयोर्ग्रहणमनुपपन्नं तथाप्युत्तरार्थन्तुपपद्यते । विद्येते तौ हि ऋसात्तात् परो पचतितराम् पचतितमां चिकीर्षाञ्चकार कारयाञ्चकारित्यत आह सानुबन्धकाविति वा तौ न गृह्येते इति । निरनुबन्धकपरिभाषयति भावः । तत्र घादामोरुकारोऽनुबन्धः । इतरस्य त्वकारः । तथाचोक्तमामोऽमिस्त्वमदन्तत्वादिति । उत्तरार्थं इत्यादि । त्वेस्त्वय (७१।५३) इत्यामि परतो यथा स्यात् । एतदर्थोऽप्यामीति सहमीनिर्देशः कस्मान्न भवति । अस्ति ह्यत्रापि प्रयोजनम् । आमि परतः सर्वनाम्नः सुङ् यथा स्यादित्यत आह

इव त्वित्यादि । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति । तस्मादितुःसत्तर-
म्यति (२११६६) सर्वनाम्न इत्यनया पञ्चम्या आसीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां
परिकल्पनाग्रामाम एव सुटा भवितव्यमिति नास्तीह सप्तमीनिर्देशस्य
प्रयोजनम् ।

५७ । त्वेस्त्वयः ।

ऋष्यनद्यापो नुडिति प्राप्त (७१५४) वचनम् । त्रयाणामिति । सुपि चेति
(७१५७) (K) दीर्घः । ननु च निजां त्रयाणां गुणः स्थाविति (७१५७) ।
निपातनादेव मिदम् । तत् किमर्थमिदमारभ्यते ? एवं सिद्धे सतीद मारभ्य-
मानस्तेन ज्ञापयति अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति (५, ११८) । तेन
प्रपातनमिति मिदं भवति । अन्यथा पुराणप्रोक्तेष्विति (४१३१०५)
निपातनेन बाधितत्वाच्च सिध्यति । त्रीणामपीष्यते कृन्दसीति । एतच्चापीत्य-
धिकाराद्वा सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्पान्त इति वा लभ्यते ॥

५८ । ऋष्यनद्यापो नुट् ।

कुमारणामिति । वयसि प्रथमइति (४११२०) डीष् । गौरीणामिति ।
विदुर्गोपादिभ्य (४११४१) चेति डीष् । शार्ङ्गरवौणामिति । शार्ङ्गरवाद्-
पञ्चा डामिति (४११७२) डीन् । लक्ष्मणामिति । अवितृस्तृतन्विभ्य ईरि-
त्यनुब्रजः उण् ३४३८) लजे सुट् चेति (उण् ३४४०) ई सुट् च । ब्रह्म-
वन्धनामिति ब्रह्मा वन्धुरासामिति बहुव्रीहिः । ऊङुत इत्यूङ् (४११६६) ।
खड्गनामिति अजायतटाप् (४११४) । बहुराजानामिति । डाबुभाभ्यामन्य-
तरभ्यामिति (४१११७) डाप् । कारौषगन्धानामिति । कारौषगन्धेरपत्य-
मित्यङ् । तस्याङ्गोरनापयोः रित्यादिना (४११७८) ष्यडादेशः । यङ्छाविति
८१२८४ चाप् ।

५८ नुट् चेति (७१५७) दीर्घो यद्यपि परस्मैसापीह न प्रवर्तते । सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति
५८ नुट् चेति (७१५७) दीर्घः ।

५५ । षट्चतुर्भास ।

पञ्चानामिति । नोपधाया (६।४।७) इति दोषः । नलोपः प्रातिपदिका-
न्त्यस्येति (८।२।७) नलोपः । षष्मामिति । भलाञ्जयोऽन्त इति (८।२।३८)
षकारस्य उकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति उकारस्य णकारः ।
(८।४।४५, वा) । ष्टुना ष्टुरिति (८।४।४१) नकारस्य णकारः । ष्णान्ता षडिति
(१।१।२४) रेफान्ताया अपि संख्यायाः कस्मान्न विहिता षट्संज्ञेति ? एवं
सतीह चतुर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्याह रेफान्ताया इत्यादि । गतार्थम् ।
बहुवचननिर्देशादित्यादि । यदि हि शब्दस्य प्रधानस्य ग्रहणं स्यात् तदेतरे-
तरयोगपक्षे षट्चतुर्भासमिति द्विवचनेन निर्देशं कुर्यात् । समाहारपक्षे
त्वेकवचनेन षट्चतुर इति । बहुवचनेन तु निर्देशः कृतः । तस्माद्बहुवचन-
निर्देशात् संख्याप्रधानस्यैव षट्संज्ञकस्य चतुःशब्दस्य च ग्रहणम् । तस्य चेदं
प्रयोजनम् । यत्र संख्यायाः प्राधान्यं तत्र तदन्तादपि यथा स्यात् । अतएव
परमषष्मामित्यादिषूत्तरपदार्थप्रधानत्वात् तत्पुरुषस्य संख्यायाः प्राधान्यम् ।
तेन तदन्तादपि भवति । अर्थप्रधाने हि निर्देशेऽर्थग्रहणमेतद् भवति ।
अर्थाच्च शब्दद्वारेणैवामः परत्वं विज्ञायते । अतः केवलेभ्यः षट्चतुर्भासो
भवति । तदन्ताच्च । तदन्तादपि शब्दद्वारेणैवामः परत्वं भवत्येव । उपसर्जनो
भूतायास्त्वित्यादि । बहुवचननिर्देशादि संख्यार्थस्येदं ग्रहणम् । स चार्थो
द्विविधः । प्रधानोऽप्रधानश्च । तत्र प्रधानं कार्यसंप्रत्ययाद् (प, १६) यत्र
संख्यायाः प्राधान्यं तत्र तदन्तादपि भवति । यत्र तूपसर्जनोभूता संख्या तत्र न
भवति प्रियषष्मामित्यादौ । अन्यपदार्थस्य ह्यत्र प्राधान्यम् । संख्यायास्त्व-
प्राधान्यम् । प्रियपञ्चामिति । अल्लोपे (६।४।१३४) कृते स्तोः शुना शु-
रिति (८।४।४०) शुत्वम् ।

५६ । श्रीग्रामण्योक्तद्वयम् ।

श्रीग्रामण्योरिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । नित्यार्थं वचनमिति । श्रीशब्दस्य ।
नतु ग्रामणीशब्दस्य । तस्य तु प्राप्तार्थमेव । यथैव हि भाषायां नदीसंज्ञापक्षे
ऋक्षनद्यापो नुडिति (७।१।५४) सिध्यति तथा कृन्दस्यपि । तस्मान्नित्यं यथा
स्यादित्येवमर्थं वचनम् । असति ह्यस्मिन् यदा नदीसंज्ञा तदैव स्यान्नान्यदा ।

यदा सूताद्येत्यादि । एतेनैतद् दर्शयति यदा सूतशब्दस्य ग्रामणीशब्देन सङ्ग-
क्रमधारयः क्रियते तदा सूतग्रामिणीशब्दो न ऋस्वान्तः । न नव्यन्तो
नाप्यावन्त इति न प्राप्नोति । इत्यते च । ततो यथा स्यादित्येवमर्थं वचनम् ।
यदा तु मृत्ग्रामणीशब्दयोः सर्वौ द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावी (प, ३५)
द्वन्द्वमदा म नपुंसकमिति (२।१।१७) नपुंसकत्वाद् ऋस्वो नपुंसके प्राति-
पदिकम्वेति (१।२।४७) ह्रस्वत्वात् क्त्वा बहुनां सूतग्रामणीशब्दानामेकशेषश्च
ततः प्रदावहुवचनं विधीयते । तदा ह्रस्वान्तत्वादेव सिद्धमिति नार्थं सूतार्थेन
वचनम् ।

५७ । गोः पादान्ते ।

ऋकपादान्ते वर्त्तमानादिति । छन्दसि ऋकपाद एव सम्भवति । न
शोकपाद इति ऋकपादग्रहणम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

कुण्डिता हुण्डितेति । कुडि दाहि । हुडि संघाति । आभ्यां लृच् । इट् ।
ऋदुगन इत्यादिनानङ् (७।१।८४) । किमयं धातूपदेशावस्थायामिव नुम्
विधायन इत्याह कुण्डा हुण्डेत्यादि । यदि प्रत्यय उत्पन्ने नुम् स्यात् तदा
प्रत्ययविधानवेलायां कुडिहुडिगोरगुरुत्वात् क्तिन्नेव स्यात् । नत्वकार-
प्रत्ययः । स चेत्थत । तस्मात् तदर्थं धातूपदेशावस्थायामिव नुम् भवतीत्यव-
सायते कथं पुनर्धातूपदेशावस्थायां नुम् भवतीत्यवसायते ? यावतात्त्री-
पदेशग्रहणमाप्नोत्याह तथाहीत्यादि । धिन्विक्कखोर (३।१।८०) चेतुप्रत्यय-
विधानकाले नुमनुपक्तयो र्हणं सनुम्कयोरेव प्रकृतत्वं यथा स्यात् । एवं
मनुम्कयोः प्रकृतत्वमभवति यदुपदेशावस्थायामिव नुम् भवति । नान्यथा ।
तस्मात्त्रमनुपक्तयो र्हणज् ज्ञापकादवसायते धातूपदेशावस्थायामिव नुम्
भवतीति । तस्य ह्येतत् प्रयोजनम् । उपदेशावस्थायामिव नुम् यथा विज्ञायि-
तेति नहि तद्वत्प्रथमं प्रयुज्यते । नुम् इदित्त्वादेव सिद्धत्वात् । ननुचेकश्-
चिन्तो धातुनिर्देश (३।३।१०८, वा) इतीगिति प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा
भविष्यम् तत्र नक्षत्रवशादेव धिन्विक्कखोर चेति (३।१।८०) नुमनुपक्तयो-
य इत्यम् । तत् कथमस्यार्थस्य ग्रहणं ज्ञापकम् ? नैतदस्ति । नहि

ध्विन्विक्कण्वोरचेत्ययमिका (३१।८०) निर्देशः। स हि रोगाख्यायां खलु बहुलमिति (३१।१०८) बहुलवचनेन सन्निधानात् क्वचिदेव भवति। न सर्वत्र। एवञ्च गुप्तजिक्झाः (३१।५) सन्निव्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। तस्माद्विन्विक्कण्वो (३१।८०) रिति नायमिका निर्देशः। किं तर्हि ? उच्चारणार्थेनेकारेण यथेन्निभवतिभ्या (१।२।६) ज्ञेत्यत्रेकारेण निर्देशः। अन्यथाऽनिदिता (६।४।२४) मित्यादिनानुनासिकलोपः स्यात्। अथापि हि ध्विन्विक्कण्वोरितौकानिर्देशः (३१।८०) स्यादेवमपि यदि धातूपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीत्ययमर्थो ज्ञापयितुं नाभीष्टः स्यात् ततो लाघवाय मनित्वत्वादागमशासनस्य नुममकृत्वैव निर्देशं कुर्याद् यथा युवोरनाकावित्यत्र (७।१।१) हन्तेकवद्भावपक्ष उक्तम्। तस्मान् नुमनुपपत्तयो ग्रहणं ज्ञापकमेव धातुग्रहणादप्यवसीयते। नुमुपदेशावस्थायामेव भवतीति दर्शयितुमाह धातुग्रहणञ्चेत्यादि। धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकालो धातुपदेशकालः। तत्रैव नुम् भवतीत्येवमर्थमिह धातुग्रहणं क्रियते। तस्मादतोऽपि धातुग्रहणादुपदेशावस्थायामेव नुम् भवतीति ज्ञायते। न ह्यन्यद्वातुग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीत्यभिप्रायः। ननुच भेत्ताभेत्सौदित्यत्राधात्वोस्तासिसिचोरिदितोर्नुम् मा भूदित्वेवमर्थं धातुग्रहणं स्यादित्याह तासिसिचोरित्यादि। यदि तासिसिचोरिदित्कार्थं स्यात् तदेकारस्येत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायेत। नचास्ति प्रयोजनमिति न प्रतिज्ञायते। ततश्च निरनुनासिकोऽप्रतिलब्धेत्संज्ञक उच्चारणार्थ एवानयो रिकारः पक्ष्यत इति नुमः प्रसङ्ग एव नास्ति। तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन धातुग्रहणेन ? ननु चारंस्तामंस्त मन्ता संगन्तेत्यत्रानिदिता (६।४।२४) मित्यनुनासिकलोपो मा भूदित्वेवमर्थं तासिसिचोरिदित्कार्थम्। तत् किमुच्यत इदित्कार्थं तासिसिचोर्नास्तीत्यत आह अरंस्तामंस्तेत्यादि। हनःसजिति (१।२।१४) किञ्चविधावस्यैतत् प्रयोजनमाहतेत्रानुनासिकलोपो यथा स्यात्। यदि सजन्तस्यानुनासिकलोपः सार्वधातुकडित्त्वमाश्रित्य स्याद् धनःसजिति (१।२।१४) किञ्चमनर्थकं स्यात्। प्रयोजनाभावात्। नैतदस्ति। अस्ति ह्यन्यत् किञ्चविधानस्य प्रयोजनम्। अनुदात्तोपदेश इत्यादिना (६।४।२८) सिच्यनुनासिकलोपो यथा स्यादिति। अनदिता (६।४।२४) मित्यादिना सजन्तस्य सार्वधातुके मा भूदिति। कः पुनरत्र विशेषः ? सार्वधातुके ङिति वा सिचि किति वा ? अयमस्ति विशेषः। समानाश्रये सिच्यनुनासिक-

लोपस्यासिद्धत्वादतो लोपो (६।४।४८) न भवति । सार्वधातुके तूपधालोपे तस्य व्याश्रयत्वेनासिद्धत्वाभावादतो लोपः स्यादेव । नैषोऽस्ति विशेषः । अतो लोपविधायनुदात्तोपदेशेत्वादेः (६।४।३७) सूत्रादुपदेशग्रहणं मनुवर्त्तते । तेनार्ध-धातुकोपदेशे यदकारान्तमङ्गं तस्य लोपो विज्ञायते । नचाङ्गतेत्यत्रोपदेशेऽकारान्तमेतत् । तस्माद्धनः सिलिति (१।२।१४) किञ्चविधानसामर्थ्यादरन्तोत्पादौ नकारलोपो न भवति । तदेव सिच इदित्कार्थं न भवतीति प्रतिपादितम् । इदानीं तासिरप्यनुनासिकलोपाभाव इदित्कार्थं न भवतीति प्रतिपादयितुमाह मन्तेत्यादि । नकारलोपो न भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । उपधानकारस्यानिदिता (६।४।२४) मित्यादिना लोप उच्यते । न च मन्तेत्यत्र नकार उपधा भवति । टिलोपस्यासिद्धत्वात् । तस्मात् तासिरपौदित्कार्थं न विद्यते । ततश्च युक्तं तासि-सिचोरिदित्कार्थं नास्तीति । अथ नुमागम इदित्कार्थं कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । नञ्निष्टं कार्यं शास्त्रे परिकल्पयितुं युक्तम् । यदि तर्हि तासिर-निरनुनासिक इकार उच्चारणार्थं एवं तर्हि स्यतासौ लुलुटो (१।१।३३) रित्यत्र यदुक्तमिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिबन्धार्थं तत् कथं न विरुध्यते ? यथा न विरुध्यते तथा तत्रैवीकृतम् । अथ भिदिरित्येवमादीनां नुम् कस्मान्न भवति ? अस्ति लोपामपीकार इत्संज्ञक इत्याह इरितामित्यादि । भिदिप्रभृतयो होरितो न त्विदितः । यस्मादिर उपसंख्यानमिति (१।३।७, वा) रेफिकारस्य समुदायस्य तेषामित् संज्ञा । न प्रत्येकं भवयवस्य । तत्रेदिता मुच्यमानो नुम् कः प्रसङ्गी यदिरिता स्यात् ? स्यादेतत् । उपदेशेऽनुनासिक (१।३।२) इदितौत्संज्ञेकारस्य । हलन्त्यमिति (१।३।३) रेफस्य । तस्मादस्येव तेषामि-दित्वमित्याह अवयवस्थापीति । गतार्थम् ।

५६ । श्रे सुचादीनाम् ।

सुचादयस्तुदादौ पठ्यन्ते सुच्छ मोक्षेण इत्यतः प्रभृत्या गणपरिसमाप्तेः । मोक्षेति । लृच् । एकाच (७।२।१०) इतीट् प्रतिषेधः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । के पुनः स्तम्फादय इति ? एवं मन्यते । लम्फादिषु लफादयो निरनु-षङ्गा अपि गणे पठ्यन्ते लफ लन्फ लमावित्येवमादयः । तत्र यदि तेषां लम्फादि-ग्रहणेन गृह्येर'स्तृफतौत्यादि रूपं नोपपद्यत इत्यत आह ये तत्र सानुषङ्गाः पठ्यन्ते ते लम्फादय इति । आदिशब्दोऽयं प्रकारार्थः । प्रकारस्तु सादृश्यम् ।

तस्मात् ढम्फतिना सानुषङ्गेण ये सदृशा स्तएवादिग्रहणेनोपलक्ष्यन्त इत्यभि-
 प्रायः। सानुषङ्गा इति। नकारोऽनुषङ्गः। तेन सह वर्त्तन्त इति सानुषङ्गाः।
 यदि तर्हि ये सानुषङ्गाः पठन्ते ते ढम्फादय स्तोषां नुमि कृते परस्मानुस्यारे कृते
 तस्य परसवर्णे ह्योर्नकारमकारयोः श्रवणं प्राप्नोतीत्यत आह तेषामित्यादि।
 कृते हि नकारलोपे नुम् विधीयते। अतो न भवत्येष दोष इति भावः।
 अथ सोऽपि नुम् कस्मान्न लुप्यत इत्याह स चेत्यादि। यदि सोऽपि लुप्येत नुमो
 विधानमनर्थकमेव स्यादिति मन्यते। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः।
 तत्रेदं प्रतिपादनम्। धातोरित्यनुवर्त्तते। श इति योगविभागः क्रियते।
 तेन ढम्फादीनाञ्च नुम् भविष्यति। सुचादीनामित्येवमनर्थकं स्यात्। श
 इत्यनेन सिद्धत्वात्। नानर्थकम्। श इत्यस्यासर्व्वविषयत्वज्ञापनार्थत्वात्।
 एवं ह्यतिप्रसङ्गो न भवति। कथं सुचादिष्वेव ढम्फादयो न पठिताः? येऽत्र
 निरनुषङ्गाः पठन्ते तेषां नुमागमो मा भूदित्येवमर्थम्।

६० । मस्जिनशो भर्त्ति ।

मङ्ग्लेति। टुमसजो शुद्धौ। ढच्। पूर्व्ववदिङ्भावः। कुत्वञ्च। अन्त्याज्ज-
 कारात् पूर्वो नुम्। स्कोरित्यादिना (८।२।२८) सकारलोपः। अनुस्यार-
 परसवर्णौ। न'ष्टेति। रधादिभ्यश्चेति (७।२।४५) यदेण नास्ति तदायं नुम्।
 ब्रथादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम्। घुत्वम्। इट्पक्षे भलादित्वाभावान्नम्
 नास्ति नश्यतेति। मज्जनं नशनमिति। ल्युट्। भलाञ्चश् भशीति (८।४।५३)
 जश्त्वं सकारस्य दकारः। तस्य चुत्वं जकारः। मस्जेरित्यादि। यदि मस्जे
 रन्त्यादयः परो नुम् स्यादसंयोगादित्वात् सलोपो न प्राप्नोति। अनुपधत्वान्न
 नलोपः। स चेष्यते। अन्यथा मग्नी मग्नवानिति न सिध्येत्। तस्मादन्यात्
 पूर्व्वमाचार्या मस्जेर नुममिच्छन्ति। कथं पुनरिष्टमाणोऽप्ययमर्थो लभ्यते?
 नशेरन्त्यात्तरस्य पूर्व्वनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात्। स हि लक्षणनिर-
 पेक्षतां सूचयन् मिदचोऽन्यात् पर (१।१।४७) इत्येतदपीह लक्षणं नापेक्षत
 इति सूचयति। तस्मिन्निपेक्षिते लक्ष्यानुरोधाद् यत्र मस्जे नुमि कृते सतीष्ट'
 सिध्यति तत्रैव विधीयते। तेन मस्जेरन्त्यात् पूर्व्वं नुम् सिद्धो भवति। मग्न
 इति। ओदितश्चेति (८।२।४४) निष्ठानत्वम्।

६१ । रधिजभोरचि ।

रन्ध्रयतीति । रध हिंसासंराद्धोः । हेतुमस्त्रिच । रन्ध्रक इति । शुक्ल । साधु रन्ध्रीति । सुप्रजाती णिनि स्ताच्छीत्य (३।२।७८) इति णिनिः । रन्ध्रं रन्ध्रमिति । आभीक्ष्ण्येण णसुल् (३।४।२२) । आभीक्ष्ण्ये हे भवत इति (८।१।१२, वा) द्विर्वचनम् । रन्ध्रो वर्तत इति । भावे घञ् । अथ रन्ध्रयतीत्यादिषु परत्वादत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः प्राप्नोति । सा कस्मान्न मवतीत्यत आह परापि सतीत्यादि । नित्यत्वं पुनः कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
नुमः । स हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपीति नित्यः । वृद्धि स्तु नुमि कृते न प्राप्नोत्यकारस्यानुपधत्वादित्यनित्या । रद्धेति । भषस्तथोर्धोऽध (८।२।४०) इति तकारस्य धकारः । धातुधकारस्य जश्त्वं दकारः ।

६२ । नेव्यलिटि रधेः ।

पूर्वेण प्राप्तस्य नुमः प्रतिषेध उच्यते । रधितेत्यादि । रधादिभ्यश्चेतीट् (७।२।४५) । ररन्ध्रिव ररन्ध्रिमिति । क्रादिनियमादिट् (७।२।१३) । परस्मैपदाना-
मित्यादिना वस्मसोर्वमादेशौ (३।४।८२) । ननु रधिरयमसंयोगान्तः पठ्यते । तत्रासंयोगाज्जिट् किदिति (१।२।५) किञ्चोऽनिदितामिति (६।४।२४) न-
लोपः प्राप्नोति । स कस्मान्न भवतीत्याह नुमि कृत इत्यादि । उपदेशवस्थाया-
मेव नुम् भवतीतुक्तमेतत् । तेनोपदेशवस्थायामेव नुमि कृते संयोगान्तत्वं जातमिति
किञ्चन्नास्तीति न भवति नलोपः । अथ कसौ कथं भवितव्यमिति ? किं
ररन्ध्रानिति भवितव्यमुत रधिवानिति पृच्छति । अपरआह रधिवानिति ।
लिटः कसुचेति (७।२।१०७) कसुः । द्विर्वचनम् । अत एकहल्मध्येऽत्यदिनै-
(६।४।१२०) त्वाभ्यासलोपौ । वस्वेकाजादृघसा (७।२।६७) मितौट् । नुम् ।
सान्तमहतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । कथमित्यादि । एवमन्यते ।
यदेङ् भवति तस्मिंश्च नुमा भवितव्यम् । नुमि च सत्येकहल्मध्येता नास्तीत्येत्वे-
भ्यासलोपयोः पुनः प्रत्यापत्त्या भवितव्यम् । ततश्च कृतद्विर्वचन एकाज् न
भवतीतीटा न भवितव्यम् । तस्माद्रन्ध्रानिति युक्तं भवितुमिति । इतरस्तु
कृतस्यापि नुमोऽत्र लोपेन भवितव्यम् । ततश्चैकहल्मध्येताभावो नोपपद्यते ।
कृतः पुनरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रत्यापत्तिरित्याह एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयो-

रित्यादि । कृतद्विर्वचनानामेकाचां कसोरिङ् विधीयते । ततोऽनुमागम इति । अचि तद्विधानात् तस्यीपदेशिककिच्चाश्रयो लोप इत्यौपदेशिकग्रहणानुमि कृत संयोगान्तत्वादातिदेशिकस्य किच्स्वस्यामन्भावात् । अथेत्यादि । इटि नेटौतुप्च-माने (७।२।४) पूर्वेण सिद्धे मति नियमार्थमेतद् भविष्यति लिट्येवेडादौ । नान्य-स्मिन्निडादाविति । तेन ररन्ध्रिव ररन्ध्रिमेत्यादौ भविष्यति । न रधितेत्येवमादौ । तस्मादिटि लिटौति कस्मान्नोक्तम् ? एवं सतीष्टं सिध्यति । लघु च सूत्रं भवतीति भावः । लिट्येवेति नियमस्वरूपं दर्शयति । नान्यत्रेत्यनेनापि तस्य व्यवच्छेदयम् । यतो हेतोर्नियमो न क्रियते तं दर्शयितुमाह विपरीतमित्यादि । इत्येव लिटौति विपरीतनियमस्य स्वरूपकथनम् । नान्यत्रेत्यनेनापि तद्व्यवच्छे-दयं दर्शयति । कस्माद्विपरीतमवधारणं नेथ्यत इत्याह तथाहीत्यादि । इत्येव लिटौत्यस्य नियमस्यानिडादिर्निङ् व्यावर्त्य इतौडादावेव लिटि भवति । नानिडादाविति । ततश्चानिडादित्वाद्वरन्ध्रेत्यत्र नुम् न स्यात् । रधितेत्यत्र पूर्व्वेण स्यादेव । नियमेनाव्यावर्त्तित्वात् । तस्माद् तद्दोषपरिजिहीर्षया नियमो न क्रियते ।

६३ । रभेरशब्दलिटोः ।

अरिभ इति । रभ राभस्ये । लिट् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । लिट्-स्तभयोरेशिरिति लिट्ये (३।४।८१) । पूर्व्ववदेस्वाभ्यासलोपी ।

६४ । लभेष्ट ।

पृथग् योगकरण मुत्तरार्थमिति । उत्तरसूत्रेण लभेरिव कार्यं यथा स्याद्रभेर्मा भूदिति । यदि रभिलभ्योरशब्दलिटोरित्येको योगः क्रियते ततो रभेरित्यनुवृत्ति रुत्तरत्र स्यात् । अतथ तस्याप्युत्तरत्र कार्यं प्रसज्येत ।

६५ । आङो यि ।

यकारादौ प्रत्यय इति । अनेन-यीत्यस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयन् यकारादौ प्रत्यये विषयभूतेऽनुत्पन्न एव नुम् भवतीति दर्शयति । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्यां सत्यां यदिष्टं सम्पद्यते तदाचष्टे । परसप्तम्यां हि पूर्व्वं प्रत्ययेन भवितव्यं पञ्चानुमा । ततश्चादुपधादिति (३।१।८८) यत् प्रसज्येत । विषयसप्तम्यान्तु

प्रागुत्पन्ने न नुमादुपधत्वस्य विहतत्वाद्ब्रह्मलोप्यदिति (३।१।१२४) एवमेव भवति ।
 कः पुनर्णाति यति वा विशेषो यावतोभयत्रापि तदेव रूपमिति ? एवमुत्पत्त्येऽपि
 द्वयं न भवितव्यम् । तथाच प्रागुक्तं परापि सती वृद्धिर्नित्यत्वानुमा बाध्यत
 इत्यत आह तत्रेत्यादि । तत्र एष्यति सति तित्स्वरितत्वादु (६।१।१८५)
 गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१८३) प्रकृतिस्वरः । तेनालभ्य इत्युदाहरण
 मन्यस्वरितं भवति । यति तु यतोऽनाव (६।१।२१३) इत्याद्युदात्तत्वे सति
 प्रकृतिवद्भावेनापुनरात्तत्वमित्यस्ति विशेषः । लभ्यमिति । यदन्तमेतत् । एव
 मालभ्य इत्येतदपि । आलभ्यत इति भावे कर्मणि वा लकारः । अनुषङ्गलोपः
 क्रियत इति । अनिदितामित्यादिना (६।४।२४) ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

प्रशंसायामिति । उपलभ्य इति स्तुतौ । अतिप्रशंस इत्यर्थः । उपलभ्यमिति ।
 प्राप्तव्यमित्यर्थः ।

६७ । उपसर्गात् खल् घञोः ।

ईषत्प्रलभ्य इति । ईषद् दुःसुखित्यादिना (३।३।१२६) खल् । दुष्प्रलभ्य इति ।
 इदुदुपधस्येत्यादिना (८।३।४१) षत्वम् । विप्रलभ्य इति । भावे घञ् । ननु च
 लभ्येत्यनेन (७।१।६४) तुम् सिद्धः । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्ध
 इत्यादि । उपसर्गादेवेत्यादिना नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । अन्यत्र न भवतीति
 तद्वयच्छेद्यम् । उपसर्गात् खल् घञोरिवेत्येष तु विपरीतनियमोऽत्र न सम्भावनीयः ।
 गृध्रिवच्चोः प्रलभ्य इति (१।३।६८) निर्द्देशात् ॥

६८ । न सुदुर्भां केवलाभ्याम् ।

उपसृष्टस्येति । उपसर्गेन सम्बन्धस्येत्यर्थः । सुलाभ इति । सुशब्दोऽयमाधि-
 क्यार्थः । नाकच्छार्थः । यथा सुषिक्तं नाम किं तवावेति । दुर्लाभ इति । दुःशब्दो
 निन्दार्थः । न कच्छार्थः । यथा दुर्ग्राह्य इति । तेन घञेव भवति । न खल् ।
 सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियत इति । सुदुर्भ्यामिति तृतीयाया
 मभ्युपेतायां सुदुर्भासुपसृष्टस्य लभेर्नुम् न भवतीत्येवोऽर्थः सम्पद्यते । व्यवहिते-

नाप्युपसृष्टो भवतीव । तत्रासति केवलग्रहणे सुप्रलभो दुष्प्रलभ इत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात् छतीयायामभ्युपेतायां केवलग्रहणं क्रियते । अथ पञ्चम्यां केवलग्रहणं कस्मान्न क्रियेति प्रश्नावसरत आह पञ्चम्यां हीत्यादि । पञ्चम्यां ह्यस्यां निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्यार्थत्वादनन्तरस्येव प्रतिषेधेन भवितव्यम् । इह च प्रशब्देन व्यवधानमतः प्रसङ्ग एव नास्ति । तत् किं केवलग्रहणेन ? यद्येवं न कर्त्तव्यमेव केवलग्रहणम् । पञ्चमीमेनां प्रतिज्ञास्याम इति । नैतदस्ति । सुप्रलभो दुष्प्रलभ इति प्रतुष्टाहरणद्वयमभिप्रेतैतदुक्तम् । पञ्चम्यां हि व्यकृतत्वादेवाप्रसङ्ग इति । अतिमुलभ इत्यत्र यदाभिप्रवदोऽप्युपसर्गस्तदा ह्यसति केवलग्रहणे प्रतिषेधः प्रसज्येत । अव्यवधानात् । तस्मात् सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वात् क्रमव्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् तृतीयैविषा युक्ता प्रतिज्ञातुम् । अतिमुलभमित्यत्रातिनोपसर्गेन सुशब्देन च लभिरुपसृष्टः । तस्मात् प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निरीकार्तुमाह अतिमुलभमित्यत्रेत्यादि । कर्मप्रवचनीयत्वं पुनरतिशब्दस्यातिरतिक्रमणे चेति (१४।८५) कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात् । यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तस्योपसर्गसंज्ञा नास्ति । एकसंज्ञाधिकारात् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधितत्वात् । कथं पुनः कर्मप्रवचनीयस्य हि तस्यापि केवलत्वमुपपद्यते ? एवं मन्यते । केवलग्रहणात् स्वशब्दोपात्तादन्यत् तुल्यजातीयमेव व्यवच्छेदयाम् । नतु विजातीयम् । तथाहि केवलाभ्यां देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्तोऽन्येनैव तुल्यजातीयेन विष्णुमित्रादिना सहितौ न तौ प्रविशतः । परस्परं विजातीयेन मर्कटादिना सहितौ प्रविशत एव । अतएवान्योपसर्गरहितताभ्यामित्यनेन तुल्यजातीयनिवृत्तार्थता केवलग्रहणस्य दर्शिता । यदि तु सर्वस्य तुल्यजातीयस्य विजातीयस्यापि केवलग्रहणेन निवृत्तिः कर्त्तुं शक्यते तदोपसर्गग्रहणमनर्थकं स्यात् । अन्यरहिताभ्यामितेयं ब्रूयात् । तस्माद्विजातीयेन सहितावपि तौ केवलाविवेकितसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयसहितेनापि सुशब्देनोपसृष्टस्य भवत्येव प्रतिषेधः । यत्र तर्हि पूजातिक्रमणाभ्यामन्यत्र हत्तिरतिशब्दस्य तत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न भवति । तदा कथमित्याह यदा त्वित्यादि । पञ्चमीनिर्देशोऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यमिति । अन्यथा ह्यत्र व्यवधानाभावात् प्रतिषेधः प्रसज्येतेत्यभिप्रायः । ननु च प्रसुलभ इत्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्त्तव्यम् । नैतदस्ति । उक्तं हि भाष्ये नैषोऽस्ति प्रयोग इति ।

६६ । विभाषा चिष्णुमुलोः ।

अलाभौति । लुङ् । चिष्णु भावकर्मणोरिति (३।१।६६) चिष्णु । चिष्णो लुङिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । अनुपसृष्टस्येति । उपसर्गणासम्बन्धस्येत्यर्थः ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगिति प्रत्याहारग्रहणम् । उक् इदं येषां तान्युगिति । अङ्गविशेषणञ्चैतत् । अत आह उगितामङ्गानामिति । अजिति प्रत्याहारस्य ग्रहणमेवेदं वा स्यादञ्चते वा लुप्तनकारस्य ? तत्र यदि प्रत्याहारग्रहणं स्यान्नपुंसकस्य भलच इत्यत्र (७।१।७२) सूत्रे पुनरङ्गग्रहणं न कुर्यात् । तद्धि प्रत्याहारग्रहणम् । नाञ्चैः । भला साहचर्यात् । तस्मादञ्चतेरिदं ग्रहणमित्यालोच्याह अञ्चतेष्वेत्यादि । भवानिति । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । श्रेयानिति । प्रशस्यशब्दाद्विवचनविभक्त्योपपदे तरबोयसुना- (५।३।५७) वितोयसुन् । प्रशस्यस्य अ (५।३।६०) इति आदेशः । प्रकृत्यैकाजिति (६।४।१६३) प्रकृतिवद्भावाद्दिलीपाभावः । आदु गुणः (६।१।८८) । सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घः (६।४।१०) । ननु चात्र नाङ्गमुगित् । किं तर्हि ? प्रत्ययः । नैतदस्ति । अङ्गमप्युगिदेव । कथम् ? अवयवावयवेनापि समुदायस्य सम्बन्धो भवत्येव । यथा देवदत्तस्याङ्गुलिरित्यत्र देवदत्तस्यावयवस्य हस्तस्य योऽवयवोऽङ्गुलि स्तेन देवदत्तस्य सम्बन्धः । तस्मादिहापि प्रत्ययस्यावयवो य उक् इत्संज्ञक स्तेनाङ्गस्यापि सम्बन्धोऽस्तेवेत्यङ्गमप्युगिदेव । प्राङ्गिति । प्राङ्गतीति ऋत्विगादि सूत्रेण (३।२।६८) किन् । तुम्हल्ङादिसंयोगान्त- (६।१।६८) लोपौ (८।२।२३) । किन्प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुक् नकारस्य ङकारः । प्राञ्चौ प्राञ्च इति चुत्वन्नकारस्य जकारः । अथाञ्जति-ग्रहणं किमर्थम् ? यावदुगित्त्वादेव तस्य तुम् सिद्धयत्यत्र आह अञ्जतिग्रहणमित्यादि । उखासत् पर्णध्वदिति । सन्सु ध्वन्सु अधःपतने । उखायां संसते पर्णानि ध्वंसते । क्षिप् चेति (३।२।७६) क्षिप् । नलोपः । वसुसन्सु-ध्वंसन्नुद्ध्वान्द (८।२।७२) इति सकारस्य दकारः । तस्य वाऽवसाने (८।१।५६) चत्वं तकारः । अधातोरिति किमिति । अञ्जतिग्रहणादेव नियमार्थाद्

धातो न भवतीत्यभिप्रायः । अधातोरिति नायं प्रसज्यप्रतिषेधः । किं तर्हि ? पर्युदास इति मन्यमान आह अधातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यादिति पूर्वपक्ष-
वादिनाऽधातोरिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यमानेन चोदितम् । सिद्धान्त-
वादिना पर्युदासेन परिहृतम् । गोमत्यतीति । गोमच्छब्दात् सुप आत्मनः
क्वच् (३।१।८) । गोमत्यतेरप्रत्यय इति । अत्रावी प्रत्ययोऽप्रत्ययः । स
पुनः क्तिप् । अतो लोप इत्यकारलोपः (६।४।४८) । क्वस्य विभाषेति
(६।४।५०) यकारस्य । नुम् । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४)
दीर्घः । गोमान् । कस्मात् पुनरसत्यधातुग्रहणेऽत्र न सिध्यतीत्यत्र आह अत्र
हीत्यादि । असत्यधातुग्रहणेऽञ्जतिग्रहणान्नियमाद् ययोखासदित्प्रादौ न भवति
तथात्रापि न स्यात् । भवति ह्ययमपि धातुः । सत्रापि धातुत्वे क्तिबन्तत्वे
क्तिबन्ता धातुत्वं न जहतीति क्त्वा । तस्मादधातुग्रहणं क्रियते योऽप्यव-
स्थान्तरेऽधातुरासीत् तस्य ग्रहणं यथा स्यात् । अथ गोमानिति कथमत्र
दीर्घत्वम् ? कथञ्च न स्यात् ? अधातोरिति प्रतिषेधात् । नैतदस्ति । अत्र
ह्यानन्तर्यादसन्तस्रैव धातोः प्रतिषेधो नात्वन्तस्र । अत्र ह्यधातोरिति किम् ?
पिण्डं ग्रसत इति पिण्डग्रः । चर्मं वस्तु इति चर्मव इतप्रसन्तस्रैव प्रतुगदा-
हरणमुपन्यस्तम् । नात्वन्तस्र । अथवा चकारस्तत्र क्रियते । स चातुक्त-
समुच्चयार्थः । तेन क्वचिद्धातोरपीति भविष्यति ।

७१ । युजिरसमासे ।

युङ् युञ्चै युञ्ज इति । पूर्ववत् किन्नादि । अश्वयुगिति । अश्वं युनक्तीति
सत्सृद्धिषेल्पादिना (३।२।६१) क्तिप् । कथं युजिर्नुस्युच्यमाने समासेऽपि
स्यात् ? तदन्तविधिना । कथमत्र तदन्तविधिः ? एतदेव आपकमस्तीह तदन्त-
विधिरिति । उक्तञ्चाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । युजिरित्यादि ।
इकारेण निर्देशो ह्येवमर्थः क्रियते । यस्य युजिरिकारोऽनुबन्धस्तस्य ग्रहणं यथा
स्यात् । अन्यस्य मा भूदिति । तेन युज समाधावित्यस्य ग्रहणत्र भवति । न हि
तस्येकारोऽनुबन्धोऽस्ति । युजमिति । सम्पदादित्वात् क्तिप् । आपन्ना इति ।
प्राप्ता इत्यर्थः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

पर्यामि येयासीति । सान्तमहतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । बहुपुरि बहुधुरीति । बह्वः पुरो बहुधो धुरो येषामिति बहुव्रीहिः । ऋक्पुरबधूः पथा मानच्च (५।४।७४) इत्यकारः समासान्तो न भवति । समासान्तविधिरनित्य (प, ८५) इति क्त्वा । विमलदिवीति । विमला द्यौ येषामिति तानि । विमलदिवि वकारो दन्वौष्ठ्यो भल न भवति । भलः पूर्व्वेण पठितत्वात् । चत्वारीति । चतुरनु-
 डुहोरामुदात्त (७।१।८८) इत्याम् । इह यदुगिन्नपुंसकं भलन्तं तस्यानेन
 नुमि क्त उगिदचामित्यादिना (७।१।६८) द्वितीयो नुम् प्राप्नोति । सम्भवति हि
 विधानकालेनेकस्य परत्वं यथा पचतीत्यत्र लकारविकरणयो रैकस्माद्वातीरिति ।
 अत्र तुदन्ति तुदन्तीत्यत्र परस्य नुमोऽनुस्वारि क्ते तस्य परसवर्णं च द्वयोर्नकारयोः
 श्रवणमापद्येत । भवतु नाम । हल्परस्य व्यञ्जनस्यैकस्यानेकस्य श्रुतिं प्रति
 नास्ति विशेषः शक्यते यत्तुम् । इह त्वस्ति विशेषः । कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र परस्य
 नुमोऽनुस्वारसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याभलपरत्वादनुस्वारपरसवर्णौ न स्त
 इत्यट्कुपादिना (८।४।२) णत्वं प्राप्नोति । एकस्मिन् नुमि तस्यानुस्वारि
 परसवर्णं कृते न भवति णत्वप्रसङ्गः । परसवर्णस्याभिज्ञत्वात् । तस्मादुगिन्नक्षणस्य
 नुमः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याह उगितो भलन्तस्येत्यादि । भलन्तलक्षणस्य नुमोऽ-
 वकाशो यदनुगिन्नपुंसकं सपीधीति । उगिन्नक्षणस्यावकाशो यदुगिदनपुंसकं
 गोमान् यवमानिति । यदुगिन्नलन्तं नपुंसकं तस्योभयप्रसङ्गे सति परत्वादने-
 नैव नुमा भवितव्यम् । तस्मिन् सति पुनरुगिन्नक्षणो नुम् न भवति । सकृदुगती
 विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितं भवेति (प, ४१) क्त्वा । भूयासीति । बहुशब्दा-
 दीयसुम् । बहुलोपे (६।४।१५८) इतीकारस्य लोपो बहुश्च भूभावः । कुर्वन्ति
 कृषन्तीति । शतन्ताज्जशसोः शिरिति (७।१।२०) शिभावः । बहुर्जीत्यादि ।
 बहुर्जीत्यस्मिन् नुमः प्रतिषेधो वक्तव्यो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
 विभाषा चिषसुलो रिति (७।१।६८) विभाषाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थित-
 विभाषा । तेन बहुर्जीत्यत्र न भवति । उर्जं बलप्राणधारणयोरित्येतस्माद् भ्राज-
 भासित्यादिना (७।२।१७७) क्षिप् । बहुव ऊर्जीं बलानि येषां तानि
 बहुर्जिं ब्राह्मणकुलानि । अन्यात् पूर्व्वमिति । अन्यो लकार स्तस्मात् पूर्व्वं नुम
 मिच्छन्ति केचिद् बहुर्ज्जीति ।

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

विभक्ताविति वचनात् सर्वनामस्थान इति निवृत्तम् । अचीति किमिति ? एवं मन्थते । त्रपुभ्यां त्रपुभिरित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमज्यग्रहणं क्रियते । एतच्चाप्रयोजनम् । अस्त्वत्र तुम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्थेति (८।२।७) लोपो भविष्यति । इतरो विदिताभिप्राय आहोत्तरार्थमिति । अस्थिदधिसकथ-
ज्ज्णामनङ्कुदात्त (७।१।७५) इत्यजादौ यथा स्यात् । इह मा भूदस्थिभ्याम-
स्थिभिरिति । एवमर्थमज्यग्रहणम् । इहास्य करणस्य यत् प्रयोजनं तस्मया
ष्टमत्तस्तदेव कथ्यतामित्यभिप्रायेणाह यद्येवमित्यादि । इतरो विदिताभिप्राय
आह इह तु करणस्येत्यादि । त्रपुशब्दात् सम्बोधने प्रथमैकवचने कृते यद्यचीति
नोच्येत तदात्रापि तुम् स्यात् । तदत्र तुम् मा भूदित्येवमर्थमचीत्युच्यते ।
स्यादेतत् । भवतु नाम तुम् । तस्य स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुकि कृते नलोपः
प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपो भविष्यतीत्याह न ङिसम्बुद्धो-
(८।२।८) रित्यादि । ननु चेत्यादि । एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः प्रतिषेधानन्तरं
द्रष्टव्यः । स चौपचारिकमपि विभक्तोरस्तित्वं न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३)
प्रतिषेधान्नास्तीति प्रतिपादयति । द्विविधं हि विभक्तोरस्तित्वम् । मुख्यमौप-
चारिकञ्च । तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया विभक्ते भवति । इतरत् तु लुमाया
अपि । कार्यस्यस्तित्वाद् विभक्तेरप्युपचारेणास्तित्वमुच्यते यथाऽस्त्यतीतं
कर्मेति । तत्रातीतेन कर्मणा यदाहितं फलदानसामर्थ्यं तस्यास्तित्वात् तत्
कर्मास्तीतुश्च्यते । तदिह स्वमोर्नपुंसकादिति विभक्ते (७।१।२३) लुप्तत्वान्मुख्यं
तावदस्तित्वं नास्ति । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधा-
दौपचारिकमपि नास्त्येव । तत्र विभक्तावुच्यमानो नुमः कः प्रसङ्गो यः सर्वथैवा-
सतां विभक्तौ हे त्रपवित्यत्र स्यात् ? नैव प्राप्नोति । तस्मान्नैतदज्यग्रहणस्य
प्रयोजनम् । एतदेवेत्यादि । यदि ह्यत्र प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधः स्यादज्य-
ग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृतञ्च । तस्मादेतदेवाज्यग्रहणं ज्ञापयति प्रत्यय-
लोपलक्षणप्रतिषेधोऽत्रेगन्ते नपुंसके सम्बुद्धिविषये नास्तीति । तथाचेत्यादिना
ज्ञापकस्य प्रयोजनमाह सम्बुद्धिविषयो गुणः सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) वर्तमाने
यो ऋक्स्य गुण (७।३।१०८) इतरनेन गुणः स वेदितव्यः । तौस्वरव-
चूर्णमिति । तुम्बुरुणी विकारः । ओरञ् (४।२।७१) । ओर्गुणः (६।४।१४६) ।

कचिदिकोऽतिव्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथमित्यादिकं श्लोकद्वयं पठ्यति ।
 इकोऽचि विभक्तावित्यत्राचीति किमर्थमुच्यते ? नेको विभक्तावित्येवोच्यते ?
 प्रयोजनमाह व्यञ्जने मा भूदिति । प्रकरणानुमिति विज्ञायते । त्रपुभ्यां त्रपुभि-
 रित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भूदित्येवमर्थमजग्रहणं क्रियते । यद्येवं नार्थं स्तेन ।
 व्यञ्जनादौ नुमस्तु । न च तस्य श्रवणं प्रसज्येत । यस्मान्नलोपः प्रातिपदिकान्त-
 सेरति (८।२।७) नलोपो भविष्यति । पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिर्वित्यत्र कथं स्वरः ?
 पञ्चभिस्तुपुभिः क्रीताभ्यां क्रीतैवेति तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे (२।१।५१) चेति
 तद्वितार्थं समासः । संख्यापूर्वी द्विगु (२।१।५२) रिति द्विगुसंज्ञा । आर्हाद-
 गोपुच्छेत्यादिना (५।१।१८) ठक् । तस्यार्धपूर्वद्विगो लुङ्गसंज्ञाया (५।१।२८)
 मिति लुक् । ततो विभक्तौ नुम् । नकारलोपः । तस्य नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा-
 तुग्विधिषु (८।२।२) कृतीत्यसिद्धत्वादिगन्तकालकपालभगाल- (६।२।२८)
 शरावेषु द्विगावित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः न प्राप्नोति । अग्निगन्तत्वात् । नृः
 संख्याया (फिट् २।५) इत्यादुपदात्तत्वं स्यात् । नृ इति नकाररेफान्तयोर्ग्रहण
 मिति । स्वरः वायित्यादि । वैशब्दोऽक्षमायाम् । पञ्चत्रपुण इतत्र श्रूयमाणे
 नुमि स्वरः भवति । तुते किं न भविष्यति ? भविष्यतिरेतपर्यः । किं पुनः
 कारणं श्रूयमाणे नुमि स्वरः भवति ? स्वरविधौ व्यञ्जनसराविद्यमानत्वात् ।
 अथवा समुदायभक्तौ ह्यसौ नुम् नोत्सङ्गतेऽवयवस्य त्रपुशब्दसंगन्ततां विहन्तुम् ।
 इह तर्हि रायमतिक्रान्ताभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यां मतिराभ्यामिति कुगतिप्रादय
 (२।१।१८) इति समासे कृते ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकसेरति (१।२।४७)
 ऋस्वत्वे च कृते यदि व्यञ्जनादौ नुम् स्यात् तदा तस्य लोपे कृते नलोप
 सरासिद्धत्वाद्रयो हलीति (७।२।८५) हलादावुच्यमानमात्वं न प्राप्नोति ।
 नुमा व्यवधानात् । समुदायभक्तोऽसौ समुदायमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं
 तु व्यवदधातेव । तथा प्रियास्तिस्रोऽनयो ब्राह्मणकुलयोरिति बहुव्रीहौ कृते
 प्रियतिष्ठभ्यामिति । यदि व्यञ्जनादौ नुम् स्यात् तदा त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठ-
 चतस्रितानेन (७।२।८८) तिस्रादेशो न प्राप्नोति । समुदायभक्तेन नुमा त्रिशब्दस्य
 व्यवधानात् । नैतदस्ति । रायात्वं तिष्ठभावश्च व्यवधानान्नुमापि हि भवतीति
 शेषः । व्यवधानादिति व्यञ्जलोपे पञ्चमौ यथा प्रासादात् प्रेक्षत इति । प्रासाद-
 मारुह्येत्यर्थः । तदयमर्थः । नुमा व्यवधानमपि प्राप्य राय आत्वं तिष्ठभावश्च
 भवतीति । कस्मात् पुनर्व्यवधाने तौ भवतः ? रायो हलीतत्र (७।२।८५) रायो

या विहिता विभक्ति स्त्रिशब्दाच्च या विहिता विभक्तिस्तस्यमिति विहितविशेषण-
पक्षस्य तत्राययणात् । अथवा किं व्यवधानचिन्तया ? परत्वादेव हि तौ
भविष्यतः । तयोस्तु कृतयोः सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधित मेवेति
(प, ४१) पुनर्नुम् न भवति । नुम्परत्वमनङ्गीकृत्य व्यवधानानुमापि हीतुप्रकृतम् ।
अतएवापिशब्दः पक्षान्तरद्योतनाय प्रयुक्तो व्यवधाने च यथा भवति तथोक्तमेव ।
एवं तर्हि नुम्नुटो विप्रतिषेधार्थमज्यग्रहणमिति नुटि कृते नुम् न क्रियते ऋस्वन-
द्यापो नुडिति (७१।५४) । अस्यावकाशोऽग्नीनां वायूनामिति । इगन्तनुमोऽ-
वकाश स्वरपुणे जतुन इति । इहोभयं प्राप्नोति त्रपूणां जतूनामिति । पूर्वविप्रति-
षेधे नुडिगमो भवति । नुटि च सति नामीति (६१४।३) दीर्घत्वं प्राप्नोति ।
अस्मिंस्तु सति न स्यात् । अनजन्तत्वात् । यथा वर्मणामित्यत्र । स चायं विप्रति-
षेधोऽज्यग्रहणे सत्युपपद्यते । नुटि कृते नुम् न प्राप्नोति । अनजादित्वात् ।
नुम्यपि कृते नुण् न प्राप्नोति । ऋस्वान्ताभावादित्येवमुभयोस्तुल्ययो विप्रतिषेध
उपपद्यते । अक्रियमाणेऽज्यग्रहणे नुटि कृतेऽप्यकृतेऽपि हलादावजादौ च नुमा
भवितव्यमिति तस्य नित्यत्वम् । नुमि कृते ऋस्वान्ताभावानुटा न
भवितव्यमिति तस्यानित्यत्वम् । नित्यानित्ययोश्चातुल्यबलत्वादयुक्तो विप्रतिषेध इति
नित्यत्वानुमैव भवितव्यमिति । तस्मादज्यग्रहणं विप्रतिषेधार्थमिति । अत्र
परीक्षारान्तरमाह नुड्वाच्य इति । लाघवार्थम् । नुडर्थः पूर्वविप्रतिषेधः ।
तादर्थ्यानुडित्युक्तः । क्रियमाणेऽप्यज्यग्रहणे विप्रतिषेधेन नुमेव प्राप्नोति । ततोऽव-
श्यं पूर्वविप्रतिषेधेन नुड् वाच्यः । नुमचिरत्तज्ज्वद्भावेभ्यो नुड् भवति पूर्व-
विप्रतिषेधेनेति (७१।५५, वा) । क्रियमाणेऽप्यज्यग्रहणे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
अक्रियमाणे तस्मिंस्ते नैव यत्नेन नुड भविष्यतीति किं यत्नइयेन ? तस्मादज्यग्रहण
मनयेकम् । ननु चेष्टवाची परशब्दः । इष्टवाचित्वाद भविष्यति । अस्मिं
यत्नेन । अस्मदेतत् । अवश्यं हि पूर्वविप्रतिषेधः परिगणयितव्यः । अन्य-
थेदमिष्टमिदमनिष्टमित्येतदेव न ज्ञायते । ननु च त्रपूणामित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन
नुटि कृते नुम् मा भूदित्येव मर्थमज्यग्रहणं कर्तव्यम् । नैतदस्ति । अस्त्वत्र नुम् ।
तस्य लोपो भविष्यति । नलोपस्य दीर्घविधावसिद्धत्वान्नामीति (६१४।३)
दीर्घत्वमनजन्तत्वान्न स्यादिति चेत् ? मा भूदनेन । नोपधाया (६१४।७) इत्यनेन
भविष्यति । इह तर्हि शुचीनामित्यत्र नृहन्पूषार्थ्यम्णां शविति (६१४।१२)
नियमादीर्घत्वं न स्यात् । नैतदस्ति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रति-

कचिदिकोऽतिव्यञ्जनं मा भदस् नोपः स्वरः कथमि
 दकोऽचि रिभक्तान्यवाचोति किमर्थमुच्यते ? न
 प्रयोजनमात्रं व्यञ्जनं मा भदिति । प्रकरणादुमिति ।
 रित्यत्र व्यञ्जनादौ मा भदित्येवमर्थमज्यपहणं क्रिय
 यञ्जनादौ नमस् । न च तस्मात् श्रवणं प्रसज्येत । य
 स्माति (८११७) नलोपो भविष्यति । पञ्चतपुभ्यां प
 पञ्चभिस्तपुभिः कृताभ्यां क्रीतेर्वति तद्धितार्थेतिरपदस
 तद्धितायं समासः । संख्यापूर्वो द्विगु (२११५२) नि
 गोप्यन्तेत्यादिना (५१११८) ठक् । तस्माध्यर्थपूर्वद्वि
 मिति लृक् । ततो विभक्तौ नम् । नकारलोपः ।
 नृगविधिषु (८११२) कर्त्तव्यमिष्टत्वादिगन्तकालव
 शरावेषु दिगावित्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोति
 संख्याया (फिट् २५) इत्यादुरदात्तत्वं स्यात् । नृ इ
 मिति । स्वरो याथित्यादि । वंशब्दोऽलमायाम् ।
 नमि स्वरो भवति । लुप् किं न भविष्यति ? भवि
 कारणं श्रूयमाणं नमि स्वरो भवति ? स्वरविधौ
 ष्यवा समुदायभक्तौ ह्रस्वो नम् नोत्सङ्गतोऽवयवस्य त
 इह तद्धि रायमतिक्तान्ताभ्यां ब्राह्मणकुलाभ्यां मति
 (२१११८) इति समासं कर्त्तुं ह्रस्वो नपुंसके प्राति
 ङ्गस्वत्वं च कर्त्तुं यदि व्यञ्जनादौ नम् स्यात् तदा
 स्यामिष्टत्वादायो ह्रस्वोति (७१२८५) इत्यादावुच
 नुमा व्यवधानात् । समुदायभक्तौऽसौ समुदायस्य
 तु व्यवधानात् । तथा प्रियास्तस्मिन्जनयो ब्राह्मणसु
 प्रियतिष्ठभगमिति । यदि व्यञ्जनादौ नम् स्यात् तदा
 चतस्रितानेन (७१२८८) तिसादेशो न प्राप्नोति । समु
 द्यवधानात् । नैतदस्ति । रायात्वं तिसृभावश्च व्यव
 शेषः । व्यवधानादिति न्यूलोपे पञ्चमी यथा प्रासादा
 मारुह्यतपर्यः । तदयमर्थः । नुमा व्यवधानमपि प्रा
 भवतीति । कस्मात् पुनर्यवधानं तौ भवतः ? रायो ह

भातिपदिकस्येति ऋस्त्वम् । आडो नास्त्रियामिति (७।३।१२०) नाभावः । ग्रामणीनामिति । पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि कृते नामीति (६।४।३) दीर्घत्वम् । शुचिशब्दस्य तृतीयेकवचनं नोदाहृतम् । विशेषाभावात् । सत्यसति वा पुंवद्भाव आडो नास्त्रिया (७।३।१२०) मिति नाभावेन भवितव्यम् । शुचय इति । पुंवद्भावपक्षे न नुम् । घेडितीति (७।३।१११) गुणः । शुचिन इति पुंवद्भावाभावपक्षे नुम् । ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले इति । पुंवद्भावाभावादिव ऋस्वनुमौ भवतः । त्रपुणे जतुन इति सर्वकालं नपुंसकत्वमेवानयोरिति भाषित-पुंस्कत्वाभावः । तेनात्र पुंवद्भावाभावादुम् भवत्येव । इह कस्मान्न भवतीति । भाषितपुंस्कशब्दस्य बहुव्रीहेः शब्दोऽन्यपदार्थः । पौलुशब्दश्चायं पुंसि वृत्ते वर्त्तित्वा पौलोर्विकारः फलमिति विवक्षिते सत्योरजित्वागतस्याजः (४।२।७१) फले लुगिति (४।३।१६३) लुक् क्रियते तदा नपुंसके फले वर्त्तत इति भाषित-पुंस्को भवति । नचेह कश्चिद्विशेष उपात्तः । तस्माद् भवितव्यमेवात्र पुंवद्भाव-नेति मन्यमानस्य प्रश्नः । समानायामाकृतावित्युत्तरम् । अस्यैवार्थं स्पष्टीकर्तुमाह तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्त इति । अत्र तस्य पुंवद्भावो विधीयत इत्यधाहार्यम् । आक्रियते व्युत्पाद्यते परिच्छिद्यते अनया बुद्धिशब्दावित्याकृतिः । शब्दस्य प्रवृत्ति-कारणमिहाकृतिरभिप्रेता । न सन्निवेशो नापि जातिमात्रम् । तस्मिंस्तु तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यद् भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावो विधीयते । तथाच ग्रामणी-शब्दस्य शुचिशब्दस्य च समाने प्रवृत्तिनिमित्ते पुंवद्भाव उदाहृतः । यथा ग्रामणी-शब्दस्य पुंसि नपुंसके च वर्त्तमानस्य ग्रामनयनं प्रति कर्तृत्वं समानाकृतिः प्रवृत्ति-निमित्तम् । शुचिशब्दस्यापि शुचित्वं गुणः । तत्रैवैतत् स्यात् । इहापि समानैवा-कृतिरित्याह इह लित्यादि । तुशब्दो ग्रामणीशब्दादेर्विशेषं दर्शयति । अनेन पौलुशब्दस्य भिन्नायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं दर्शयति । वृत्ताकृति वृत्तजातिः । फलाकृतिः फलजातिः । तदेवं समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावो विधीयते । न तु पौलुशब्दः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति तस्य पुंवद्भावः । तदेतदेवमित्यादि । यदेतदुक्तं समानायामाकृतावित्यादि । तदेत-देवम्प्रकारमर्थरूपं कथम्भवति ? न कथञ्चिदित्यर्थः । समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्थानुपादानादित्यभिप्रायः । भाषितपुंस्कग्रहणादित्यादिना यथैतदेवं भवति तथा दर्शयति । शब्दे ह्यन्यपदार्थं समाश्रीयमाणे सत्येतन्नोपपद्यते । नचात्रशब्दोऽन्य-पदार्थत्वेनाश्रितः । किं तर्हि ? अर्थः । सोऽपि न सर्व्वः । अपितु प्रत्यासत्ते-

र्यस्य शब्दस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं स एव विज्ञायत इति स एव भाषितपुंस्कशब्दे-
 नोच्यते । अन्यथा सर्व एव ह्यर्थो भाषितपुंस्को भवति । अन्ततोऽर्थशब्देनापि
 भाषितपुंस्कत्वमभवात् । तत्र यदि येन केनचिच्छब्देन यो भाषितपुंस्कः स
 इहार्थीयते तदा भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्त्याभावात् । तस्माद्
 यस्य नपुंसकाभिधायिनः शब्दस्य पुंवद्भाव इह विधातुमिष्ट स्तो नेव स्वस्मिन् प्रवृत्ति-
 निमित्ते पुमान् भाषितः । स एव भाषितपुंस्कोऽव्याप्तीयते । तद्योगादित्यादि ।
 तेन प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणार्थेन योगात् सम्बन्धादभिधेयं यन्नपुंसकं तदपि भाषित-
 पुंस्कमित्युच्यते । भवति हि तद्योगात् ताच्छब्दाम् । यथा यष्टीः प्रवेशयति ।
 योगः पुनरत्र समवायसमवायिलक्षणः । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यार्थस्य नपुंसकेन
 समवायात् । यत् तस्येत्यादि । तस्य नपुंसकस्य यत् प्रतिपादकं शब्दरूपं तदपि
 भाषितपुंस्केन नपुंसकेन योगाद् भाषितपुंस्कमित्युच्यते । योगः पुनरनयो वाच्य-
 वाचकभावः । तत्र यद्यपि सूत्रेऽर्थो भाषितपुंस्कशब्देनोपात्तस्तथाप्यर्थे कार्य-
 मभवाद् यथोक्तेन प्रकारेण यो भाषितपुंस्कः शब्दस्तस्यैवायं पुंवद्भावो विधीयते ।
 एवञ्च स विधीयमानः समानायामाकृतौ यो भाषितपुंस्कः शब्दः सामर्थ्यात् तस्य
 भवतीति विज्ञायते । यो ह्येवं भाषितपुंस्केन शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बद्धं नपुं-
 सकमाह स नियोगतः समानायामाकृतौ भाषितपुंस्को भवति । यथा स एव
 ग्रामणीशब्दः शुचिशब्दश्च । पौलुशब्देन यत्र भाषितः पुमान् प्रवृत्तिनिमित्ते
 वृक्षाकृतौ न तत् सम्बद्धमसौ नपुंसकमाह । किं तर्हि ? फलाकृतिसम्बन्धम् ।
 तस्मात् पौलुशब्दो न समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क इति न भवति तस्य पुंवद्भावः ।
 कीलालपा इति । आतो मनिन्कनिब्वनिपथेति विच् (३।२।७४) । कीला-
 लपाशब्दोऽयं समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कः । उभयत्रापि वर्त्तमानः कीलाल-
 पात्वं प्रवृत्तिनिमित्तमादाय प्रवर्त्तत इति कृत्वा । इगन्तस्तु न भवतीति न भवति
 पुंवद्भावः । तेन ऋस्रत्वं भवत्येव । तस्मिन् सति टाडसिङ्गसा- (७।१।१२)
 मिनात्स्यादनीनादेशे कृते कीलालपेनेति भवति । यदि पुनरत्र पुंवद्भावः स्यात्
 तदा ऋस्रत्वं न स्यात् । ततश्चातो धातो (६।४।१४०) रित्यकारलोपे कृते
 कीलालपेति स्यात् ॥

७५ । अस्थिदधिसक्थराज्णामनङ्गदातः ।

इकोऽचि विभक्ताविति (७।१।७३) तुमि प्राप्तेऽस्यादीनामनङ्ग विधीयते ।

कारोऽन्यादेशार्थः। अकार उच्चारणार्थः। अस्थग्रादयश्चेति नवविषयस्थानि-
 त्तस्येत्याद्युदात्ताः (फिद् २।३)। शेषमनुदात्तम्। तत्रानङ् विधीयमानः
 स्थानिवद्भावादनुदात्तत्वं प्राप्नोतीत्युदात्तत्वमुच्यते नवविषयस्येति। नपुंसक-
 विषयस्येत्यर्थः। अस्थेति। अनङि कृतेऽलोपोऽन (६।४।१०४) इत्यकार-
 लोपः। एतैरित्यादि। कथं पुनरेतन्नभवते ? यावता प्रकृतस्यास्थग्रादिभि
 विशेषणाद् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति विज्ञानादङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तर-
 पदस्येति वचनाद्वा यद्यपि तदन्तविधि भवति तथापि सत्यपि तस्मिन्नस्थग्राद्यन्तस्या-
 नपुंसकस्य ग्रहणं नोपपद्यते। नपुंसकस्येत्यनुवृत्तेः। नैष दोषः। नञ्च
 नपुंसकेनाङ्गं विशिष्यते। अपितु श्रुतत्वादस्थग्रादय एव। एवञ्च तदन्तस्याङ्गस्य
 लिङ्गान्तरेऽपि वर्त्तमानस्यास्थग्रादीनां नपुंसकत्वं विद्यत एव। तेन नपुंसके
 ये वर्त्तन्तेऽस्थग्रादयस्तदन्तस्यानपुंसकेऽपि वर्त्तमानस्य ग्रहणं सुपपन्नं भवति।
 यदि तर्हि तदन्तस्य ग्रहणं केवलानां न सिध्यति। अयमप्यदोषः। व्यपदेशि-
 वद्भावात् केवलानां न भविष्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा
 प्रत्ययविधिविषयेतीह नोपतिष्ठत एव। नपुंसकेनास्थग्रादिविशेषणं किम् ? यदा
 ते यदृच्छाशब्दाः सन्तोऽपि लिङ्गान्तरे वर्त्तन्ते तदा मा भूत्। दधिर्नाम कश्चित्।
 तेन दधिर्नेति।

७६ । कृन्दस्यपि दृश्यते ।

यतो विहित इत्यादिनाऽपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थतां दर्शयति।
 अस्थभिरिति। अनङि कृते नलोपः। अस्थानुत्कृत्येति। शस्यनङ्। अक्षगतेति।
 अत्रापि मनुष्यनो तुडिति (८।२।१६) तुङागमः। अनङो नकारस्य लोपे
 कृते मादुपधायाचेति (८।२।८) वत्वम्। अक्षगन्तमिति। पूर्व्वेण तुल्यम्।
 द्वितीयान्तमेतत्। यदनस्येति। अस्थि यस्य नास्तीति सावनङ्। सर्वनामस्थाने
 (६।४।८) चेति दीघः।

७७ । ई च द्विवचने ।

चकारश्चन्द्रसीत्यनुकर्षणार्थः। अक्षी ते इति। अक्षि औ इति स्थिते
 नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) शीभावः। ईकारे कृते प्रथमयोः (६।१।१०२)

पूर्वसवर्णं इति दीर्घः । दीर्घाज्जसि चेति (६।१।१०५) प्रतिषिद्धोऽपिच्छान्दस-
त्वाद्भवति । ननु सवर्णं दीर्घत्वेनाप्येतत् सिद्धति । यद्यपि रूपं सिद्धयत्युदात्तत्वन्तु
न सिध्यति । एतेनोदात्त ईकारो विधीयते । अथवा रूपमपि न सिध्यति ।
पूर्वमवर्णाच्च परत्वात् पूर्वं नुमि कृते नैव सवर्णदीर्घः स्यात् । अथाच्ची
इत्यत्रेकोऽपि विभक्ताविति (७।१।७३) नुम् कस्मान्न भवतीत्याह अच्ची
इत्यत्रेत्यादि । नुमोऽवकाश स्तपुणे जतुन इति । इकारस्यावकाशोऽ
च्चीभ्यामिति । प्रथमाद्विवचन उभयप्रसङ्गे परत्वादीकार एव भवति । अथेदानीं
मीकारे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानानुम् कस्मान्न भवतीत्याह सक्तद् गताविति ॥

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

ददद् ददताविति । आभ्यस्तयोरात् (१।४।११२) इत्याकारलोपः ।
जचितिजागर्त्तो जेचित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । कथं पुनरयं
नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ? यावताऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेतीकारस्य
(५.६२) प्रतिषेधो युक्त इत्याह शतुरनन्तर इत्यादि । लक्षणान्तरेण विहितस्य
प्रतिषेधो भवति । ननु शतुरनन्तर ईकारः केनचिद्विहितः । अङ्गस्येति वर्तते ।
नच नुमोऽन्यत् कार्यं शतुः सम्भवति । अतः सामर्थ्यादङ्गवहितस्याप्युगिदचाविति
(७।१।७०) नुमः प्रतिषेधो विज्ञायत इति ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

शब्दप्रत्ययमात्रं नपुंसके न वर्तते इत्यभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शता तदन्तस्य
नपुंसकस्य विकल्पो विज्ञायत इत्याहअभ्यस्तादङ्गादित्यादि ।

८० । आच्छीनदो नुम् ।

तुदन्ती कुले इति । नपुंसकाच्चेति (७।१।१८) शीभावः । तुदती ब्राह्म-
णीति । उगितथेति (४।१।६) डीप् । याती ब्राह्मणीति । अदादित्वाच्छपो
लुक् । उगितथेति (४।१।६) डीप् । करिष्यन्ती कुले इति । लृट् : सहेति
(३।३।१४) शत्रादेशः । ऋढनोः स्य इतीट् (७।२।७०) । अत्रान्तरङ्गत्वादि-
त्यादि चोद्यम् । अकारान्तादङ्गात् परे शतरि व्यवस्थित ईकारे च किं नुम्

क्रियतामुतैकादेशः ? अत्रान्तरङ्गत्वादतो गुणे (६।१।८७) पररूपमेकादेशः ।
 अन्तरङ्गत्वं पुनस्तस्य वर्णाश्रयत्वात् । नुमस्तु बह्वपेक्षत्वाद्द्विरङ्गत्वम् । स
 ह्यकारान्तमङ्गं शब्दप्रत्ययान्तं ततश्च परतः शीनद्योर् भावमपेक्षते । वार्णादाङ्गमित्या-
 दीह (प, ५६) नास्ति । भिन्नकालत्वात् । शीनद्योर्हि परभावे सति नुम् प्राप्नोति ।
 एकादेशस्तु ततः प्रागेव । यत्र च वार्णाङ्गयो र्युगपत् प्राप्ति स्तत्रेयमुपतिष्ठत
 इत्युक्तं प्राक् । एकादेशे कृते (L) व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति
 शक्यते वक्तुम् । भेदे हि सत्यवध्यवधिमतोरिदमस्मादुत्तरमिदञ्च पूर्वमित्येष
 व्यवहारो भवति । नान्यथा । स्यादेतत् । अन्तादिवच्चे (६।१।८५) त्वन्तादि-
 वदुभावेनैकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति परञ्च प्रत्यादिवदित्येकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्त-
 वच्चात् परञ्च प्रत्यादिवच्चाद् युज्यतएवावर्णादङ्गादुत्तरस्य शतुरित्याह उभय
 आश्रय इत्यादि । अत्र ह्यकारान्तमङ्गं शता चोभयमाश्रितम् । उभयत आश्र-
 नान्तादिवदिति नास्त्वन्तादिवद्भावः । न ह्येकस्यैकदा पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावः परञ्च
 प्रत्यादिवद्भाव उपपद्यते । तथाहि यदि पूर्वं प्रत्यन्तवद्भवति तदा शब्दरूपं न
 सम्पद्यते । अथ परं प्रत्यादिवद्भवति तदाऽकारान्तताऽङ्गस्य न परिकल्पते । उच्यते
 चेदमाच्छीनद्योर्नुमिति न चावर्णान्तादङ्गादुत्तरः शता क्वचित् सम्भवति । तत्र
 वचनप्रामाण्याद् भूतपूर्वगतिराश्रीयते । अवर्णान्तादुत्तरो यः शता पूर्वमासीदिति ।
 अत आह भूतपूर्वगत्येत्यादि । यदि हि भूतपूर्वगतिराश्रीयतेऽदतौ ह्यतीत्यादा-
 वतिप्रसङ्गः स्यात् । अत्राप्यवर्णान्तादङ्गादुत्तरः शता पूर्वमासीदित्याह अत्र
 केचित् समाधिमाहुर्गिति । समाधिः परीहारः । परीहारश्च शतुरवयव इति ।
 शतुरवयव स्तकारः । तत्रेह शब्दशब्दो वर्तते यथा पटो दग्ध इतत्र पटावयवे
 पटशब्दः । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्तन्त इति । स च
 शत्रवयव एकादेशे हि कृतेऽवर्णान्तादङ्गादुत्तरो भवतीत्यन्तरङ्गत्वादेकादेशे कृत
 इत्यादिना यत् कृतचोद्यं तत् परिहृतं भवति । किं पुनरनच्कस्य तकारस्य
 नुम् स्यात् ? कथञ्च नुम् स्यात् ? कथञ्च न स्यात् ? (१।१।८७) मिदचोऽ-
 न्यात् पर इति वचनात् । मा भूत् तकारस्य । तदन्तस्य भविष्यति । एवञ्च
 सूत्रार्थं वर्णयिष्यामः । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम्
 भवतीति । अङ्गग्रहणञ्च द्विरावर्तयिष्यामः । शत्रवयवविशेषणार्थमङ्गकार्यप्रति-

पत्तार्थञ्च । कथं पुनस्तदतीत्यादौ तकारात् पूर्वस्याङ्गत्वम् ? यावता यतः प्रत्ययो विहितस्तदादेः प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञा । नच तकारः प्रत्ययः । असत्या-
ञ्चाङ्गसंज्ञायां यदुक्तमवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति तन्नोपपद्यते । नैष
दोषः । यद्येव हि शत्रवयवे शत्रुशब्दो वर्तते तथाङ्गावयवे तकारात् पूर्वस्मिन्नङ्ग-
शब्दः । किं पुनस्तदङ्गम् ? यस्यावयवः शत्रन्तम् । तस्य हि शीनद्योः परतोऽङ्ग-
संज्ञा विधीयते । इहापि तर्हि कस्मान्न भवत्यदतीति चेत् ? अत्रापि ह्यवर्णान्ता-
दङ्गादुत्तरः शत्रवयवो भवति । यद्यत्रापि स्यादादिति विशेषण मनर्थकं स्यात् ।
शीनद्योरित्येवं ब्रूयात् । यत्र च शीनद्योः परतः शत्रन्तमङ्गमभवति तत्र नियोगत
एवाकारान्तादङ्गादुत्तरो शत्रवयवो भवति । तस्मादात इति विशेषणोपादानसाम-
र्थ्याद् विशेषपरिग्रहो विज्ञायते । शत्रवयवादकारात् पूर्वं योऽकारः स्तदन्तादुत्तरो
यः शत्रवयव इति । नचदतीति चेत् ? अत्रैवंविधादवर्णान्तादुत्तरः शत्रवयव
इति नहं नुमः प्रसङ्गः । अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्याविति । अत्रापि पूर्ववदङ्गा-
वयवेऽङ्गशब्दो वर्तते । ननु च तुदन्तीत्यादाववर्णान्तादङ्गादुत्तरे शीनद्यो न
सम्भवत एव । तकारिण्यवधानादित्याह तत्र येनेत्यादि । गतार्थम् । अथ
नुम्यनुवर्तमाने किमर्थं पुनर्नुम्यग्रहणम् ? नेति चेति च प्रकृतम् । तत्र
नुम्यग्रहणमन्तरेणानिष्टमपि विज्ञायते शीनद्योर्विभाषा नुमवर्णान्तान्न भवतीति ।
किञ्च स्यात् कुर्वती तन्वतीत्यत्र विभाषा स्यात् । करिष्यन्तीत्यत्र न स्यात् । केन
पुनः प्राप्तस्य नुमः शीनद्योः प्रतिषेधः क्रियते ? एतदेव ज्ञापयत्यस्ति शीनद्यो
विभाषा नुमिति । नुम्यग्रहणे तु क्रियमाणे विधिरैवायं विज्ञायत इत्यदोषः ।

८१ । शप्श्यनो नित्यम् ।

८२ । सावनुडुहः ।

८३ । दृक्स्ववसुस्तवसाञ्जन्दसि ।

ईदृङ् कौटडिति । त्यदादिष्वित्यादिना (३।२।६०) किन् । इदम्-
किमोरोश्वकी इतीश्वकी (६।३।८०) आदेशौ । हल्ङादिसंयोगान्तलोपी (६।१।६८,
८।२।२३) । किन्प्रत्ययस्य (८।२।६२) कुरिति कुस्त्वम् । यादृङ् तादृङिति । आ
सर्वनाम्न (६।३।८१) इत्यात्वम् । सट्टडिति । दृग्दृशवतुष्विति (५।३।८१)
समानस्य सभावः ।

८४ । दिव औत् ।

दौरिति । औच्चे कृते यणादेशः । इहाच्चदूरित्यच्चे दीव्यतीति किपि कृते तदाश्रये चान्तरङ्गत्वाच् च्छ्रोः शूडनुनासिके (३१४।१८) चेत्यूट् । एकादेश-
विकृतस्थानन्यत्वादु दिव्शब्द एवाय मित्यूकारस्थौच्चं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न
भवतीत्याह दिविति प्रातिपदिकमित्यादि । अस्तोवायं दिव्शब्दो धातुः ।
अस्ति चाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । तत्र धातुः सानुबन्धकः । अस्योदितो
(७।२।५६) वेलुदित्कार्यम् । प्रातिपदिकान्तु निरनुबन्धकम् । नहि तस्य
किञ्चिदनुबन्धकार्यं मस्ति । तत्र निरनुबन्धकपरिभाषया (प, ८२) धातुरिह
न गृह्यते । तेनाच्चदूरित्यत्र न भवत्यौच्चप्रसङ्गः । तकारो मुखसुखार्थः ।

८५ । पथिमथामुक्षामात् ।

हल्ङादिलोपे प्राप्ते नलोपे चाच्चं विधीयते । पन्था इति । थोन्ध
(७।१।८७) इति न्यादेशः । इतोऽत् सर्वनामस्थान (७।१।८६) इत्यच्चम् ।
ननु चास्य स्थान्यनुनासिको नकारः । तत्र तपरस्तत्कालस्येति (१।१।७०)
सवर्णानां ग्रहणे सत्यान्तरतमग्रादनुनासिकेनैवाकारेण भवितव्यम् । किमिह
शुद्धोऽयमुदाह्रियत इत्याह स्थान्यनुनासिकेऽपीत्यादि । अत्रैव कारणं माह
भाव्यमान इत्यादि । यदि च तपरिणापि भावमानेनाणा सवर्णानां ग्रहणं
न भवत्येवं सति विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यत्रापि (६।४।४१) न स्यात् ।
तथा जनसनखनां (६।४।४२) सञ्जलोरित्यत्रानुनासिकाकारो न स्यात् ।
एवं तर्हि नैवायमाकारस्तपरः । किं तर्हि ? टकारः । टकारस्तु मुख-
सुखार्थः । स चत्वंभूतत्वान्न श्रूयते । स्यादेतत् । यद्यपि भाव्यमानोऽण्
सवर्णान्न गृह्णाति सवर्णानां ग्रहणं न भविष्यति तथाप्यनुनासिकविशिष्टस्यो-
च्चारणादनुनासिकेनैव युक्तं भवितुमित्याह शुद्धो ह्येत्यादि । अयं ह्रकारः शुद्धो
निरनुनासिक उच्यते । तस्माच्छुद्ध एवेति । नानुनासिकविशिष्टः । अथायं
किमर्थं दीर्घ उच्यते । न ऋस्व एव क्रियताम् ? अत्राप्यकः सवर्ण इति (६।१।१०१)
दीर्घत्वेन सिध्यतीति । न सिध्यति । अतो गुण इति (६।१।८७)
पररूपत्वं स्यात् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न ।

अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? नकारस्य श्रवणं न स्यादिति । लोपे हि क्रियमाणे गौरवं स्यात् । तस्माद्दीर्घो विधीयते ।

८६ । इतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

अथादित्यनुवर्त्तमाने किमर्थमद्वचनम् ? ऋस्यस्य श्रवणं यथा स्यादिति चेत् ? नेतत् । कर्त्तुं हि ऋस्यत्वे सौ परतोऽकः सवर्णे (६।१।१०१) दीर्घत्वेन भवितव्यं मन्यत्र नोपधाया (६।४।७) इत्यनेन । तत् कुतो ऋस्यस्य श्रवणं मित्याह आदिति वर्त्तमान इत्यादि । षपूर्वोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । कथं पुनरिदं षपूर्वार्थं भवतीत्याह ऋभुञ्जण इत्यादि । यदि प्रकृतो दीर्घएव विधीयते तदा ऋभुञ्जणमिन्द्रमित्यत्र ऋस्यस्य श्रवणं न स्यात् । ऋस्यविधाने तु वा षपूर्वस्य (६।४।८) निगम इति दीर्घविधानात् पक्षे भवति । स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं सुखसुखार्थमित्येके । पथौरित्यत्र दीर्घनिवृत्त्यर्थं मित्यन्ये । पथानमिच्छति सुप आत्मनः (३।१।८) क्यच् । अकृतसार्वधातुकयोर् (७।४।२) दीर्घः । पथीयति । पथीयते; क्तिप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यल्लोपः । क्यस्य विभाषेति (६।४।५०) (M) यकारस्य लोपः । पथीः ॥

८७ । थो न्यः ।

थो न्य इति द्वावपि स्थान्यादेशावनच्छेदौ । यस्त्वन्यइत्यत्राकारः श्रूयते स उच्चारणार्थः । सत्यप्यादेशस्थानिकास्त्वे निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति (प, १४) थकारमात्रस्यादेशो विज्ञायते । न सर्वस्य ।

८८ । भस्य टिलीपः ।

सर्वनामस्थान इत्यादि । यचि (१।४।१८) भमित्यत्र स्वादिष्वसर्वनामस्थान (१।१।१७) इत्यतोऽसर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमाने भसंज्ञा विहिता । तत्र यदि सर्वनामस्थाने परतः पथ्यादीनां टिलोपः स्याद् तदा भसंज्ञका स्ते न स्युः ।

(M) वस्तुतस्तु लीपो व्योर्ग्वीति थलीपः (६।१।६६) । “भासं प्रसादपादौ दृश्यते कस्य विभाषेति यकारलोप इति । नञ्भावेन प्रातिपदस्य ह्रस्व (६।४।४८) इत्यतो ह्रस्वश्चणानुष्ठानः ॥” इति सेवेयरचितः ।

अथ भसंज्ञका स्ते स्यस्तदा सर्व्वनामस्थानं परं तेभ्यो न स्यादिति भसंज्ञकानां सर्व्वनामस्थानस्य च सहानवस्थानलक्षणो विरोधः। तस्माद् यद्यप्युत्तरार्थं सर्व्वनामस्थानग्रहणमतुर्वर्त्तते तथापौह नाभिसम्बध्यते।

८६ । पुंसोऽसुङ् ।

असुङो ङकारोऽन्यादेशार्थः। उकार उगित्कार्थार्थः। पुमानिति। उगिदचामित्यादिना (७।१।७०) तुम्। सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः। हलव्यादिसंयोगान्तलोपौ। इह परमपुमानित्यादि। परम चासौ पुमांश्चेति सम्बद्धित्यादिना (२।१।६१) समासे कृते यावद्वाविभक्तिर्नोत्पद्यते तावदसुङादेशेन न भवितव्यम्। तस्य तदाश्रयत्वात्। समासान्तोदात्तत्वन्तु न किञ्चिदपेक्षत इति। अन्तरङ्गत्वात् प्रागिव विभक्तेरन्तोदात्तत्वं भवति। पश्चादुत्पन्नायां विभक्तावसुङ्ङस्वरस्य व्यञ्जनस्य स्थाने भवन्न नियतस्वरः स्यात्। ततश्चानिष्टोऽपि स्वरः प्राप्नोति। अन्तोदात्तमेव चोत्तरपदमिष्यते। आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। तदर्थमित्यादि। अर्थशब्दो निवृत्तिवाचो यथा मशकार्थो धूम इति। तदर्थं तस्यानिष्टस्य स्वरस्य निवृत्त्यर्थमुपदेशिवद्बचनं कर्त्तव्यम्। अकृते समासान्तोदात्तत्व उपदेशावस्थायामिव विभक्त्युत्पत्तेः प्रागसुङ् यथा स्यात्। तेनासुङि पूर्वं कृते पश्चात् समासान्तोदात्तत्वेन परमपुमानित्ययं शब्दोऽन्तोदात्तो भवति। यद्येवं पुमानित्ययं शब्दोऽप्यन्तोदात्तः स्यात्। उपदेशावस्थायामेवासुङि कृते पश्चात् प्रातिपदिकस्वरैण भवितव्यमित्याह पुमानित्ययं पुनरित्यादि। पुमश्शब्दोऽयं पुनातेर्भुक्सुनौ ऋस्वङेति (N) सुक्सुन् प्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। तेन नित्स्वरैणाद्यमाद्युदात्तो भवति। नान्तोदात्तः।

८७ । गोतो गित् ।

णित्ति संज्ञा वाऽनेन क्रियते गोतः परं सर्व्वनामस्थानं णिद् भवति णित्-संज्ञं भवतीत्यर्थः। अथवा गोतः परस्य सर्व्वनामस्थानस्य णकार इत्भञ्जको

(N) In the पञ्चपादौ of the उणादि Rules पाते हुंसुन् पुमान् (४।६।१७) is given for the derivation of पुम् ।

भाष्येति । तेन गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णकार इतःसंज्ञको भवतीति । आदेशो वा विधीयते गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णिष्कारानुबन्धवानादेशो भवति । अतिदेशो वा क्रियते गोतः परं सर्वनामस्थानं णिद् भवति णिद्दु भवतीत्यर्थः । विनापि वतिना वत्यर्थो गम्यते यथा गाङ्, कुटादि- (१।२।१) सूत्रे । तत्राप्ये पक्षे संज्ञोच्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति णित्प्रदेशेषु कृत्रिमत्वादस्येव सर्वनामस्थानस्य ग्रहणं प्राप्नोति । न णुल्लादीनाम् । द्वितीये तु णकार इतःसंज्ञकः सर्वनामस्थानस्य प्रसज्येत । तृतीये तु पुनर्णित् सर्वनामस्थानं न कचिद्वृत्तिमिति । य एवैते णुल्लादयस्त एवादेशाः प्रसज्येरन्नित्येते दोषा आद्येषु त्रिषु पक्षेषु यथाक्रमं प्रतिविधेयाः । तत्प्रतिविधाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अतिदेशपक्षे तु न किञ्चित् प्रतिविधेयम् । अतः स एव साधुरिति तमेवाश्रित्याह गोशब्दादित्यादि । णित्कार्थमित्यादिना णिद्भवतीत्यस्यार्थं व्याचक्षाणः कार्यातिदेशोऽयमित्याचष्टे गौरिति वृद्धिं णित्कार्थम् । चित्रगुरिति । अत्र बहुव्रीहौ कृते गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्यः । तत्रासति तपरकरणेऽङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् तदन्तविधिमभ्युपगम्य स्थानिवद्भावेन गोशब्दान्तमेतदङ्गं भवतीति णिद्भावः प्राप्नोति । तपरकरणे तु तत्कालनियमे सति न भवति । भिन्नकालत्वात् । तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणग्रहणस्य (१।१।७०) निवृत्तत्वादनणोऽपि तत्कालनियमो भवत्येव । कथमित्यादि । सत्यपि तपरकरणे ऋस्यस्य गुणः (७।३।१०८) । जसि चेति (७।३।१०८) सम्बुद्धिजसोर्गुणे कृते हे चित्रगो हे चित्रगव इत्यत्र प्राप्नोति । तत्कालत्वादित्यभिप्रायः । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, १।१४) न भविष्यति । नैतदस्ति । यत्र हि स्थानिवद्भावस्तत्रैषा नोपतिष्ठते । अन्यथा हि स्थानिवद्भावोऽनर्थकः स्यात् । अङ्गवृत्ते पुनरित्यादि परीहारः । एष तु हे चित्रगवित्यत्र परीहारः । नतु चित्रगवइत्यत्र । अनिष्ठितत्वात् । अवादेशे हि कृते निष्ठितत्वमत्र भविष्यति । न च गुणमात्रे । अप्रयोगाहत्वात् । अतएवाव्यापकत्वादस्य परीहारस्यापरितुष्यन् परिहारान्तरमाह अधवेत्यादि । स्वादेतत् । अपि गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानमानन्त्यैलक्षणेन भवति सम्बन्धेनैत्यत आह यच्चेत्यादि । यद्यानन्त्यैलक्षणेन गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं गृह्यते तदा षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात् । पञ्चम्येवाश्रयितव्येति । क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । तस्मात् षष्ठ्याश्रयणसामर्थ्याद् गोशब्दस्यार्थस्य य

एकत्वादय स्तेषु यत्सर्वनामस्थानं तद् गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । तत् पुन गोशब्दस्येकत्वादीनां वेदितव्यम् । आदिशब्देन द्वित्वादिपरिश्रमः । तत्रैतत् स्यात् । चित्रगुशब्दादपि यत् सर्वनामस्थानं तद् गोशब्दस्यार्थस्येकत्वादेषु वर्त्तत इत्याह चित्रगुशब्दादित्यादि । यदि यद् गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानं तस्य णिदभावो विधीयते तदा तपरकरणमनर्थकं स्यात् । तच्च चित्रगुरित्यादौ मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । नचात्र प्राप्तिः । नञ्चात्र गोः सम्बन्धि सर्वनामस्थानम् । किं तर्हि ? अन्यपदार्थस्येत्याह तपरकरणन्वित्यादि । केचिदित्यादि । किमर्थं पुनस्त एव पठन्तीत्याह योशब्दोऽप्येत्यादि । ये त्वेव पठन्ति गोत इति तेषां योशब्दात् परस्य सर्वनामस्थानस्य णिङ्गावो न सिध्यतीत्याह गोतइत्येतदेवेत्यादि । कथं पुनरितदोकारान्तोपलक्षणार्थं शक्यं विज्ञातुमित्याह वर्णनिर्देशेभ्येत्यादि । यथा वृद्धिरादेर्ज (१।१।१) अदेङ् गुण (१।१।२) इत्येवमादिषु योगेषु वर्णं स्तूपरो निर्दिश्यत इति तपरकरणं वर्णनिर्देशेषु हि प्रसिद्धम् । तस्मादिङ्गापि तपरनिर्देशाद् गोत इतिरतदोकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते । तदेवं गोतइतिरतदेव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यमिति । अतो वचनात् तपरकरणं वर्णनिर्देशार्थमेवेत्यस्यैवोकारान्तोपलक्षणार्थं विज्ञायते ।

६१ । शलुत्तमो वा ।

णित्कार्थ्यं वा भवतीत्यर्थं इति । अनेन णित्कार्थ्यस्य पक्षेऽभावात्सिद्धा भवतीत्युच्यते । नतु णित्त्वस्यैव प्रतिषेधइति दर्शयति । नतु शल उपदेशावस्थायां सिद्धं णित्वं तद्वचनशतेनापि शक्यं प्रतिषेधमिति भावः । चकार चकरिति । यदा णित्वं तदाचोऽङ्गुणितोति वृद्धिः (७।२।११५) । अन्यदार्धधातुकलक्षणो गुणः । पपाच पपचेति । यदा णित्वं तदात उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । अन्यदा तदभावः ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

असम्बुद्धाविति पर्य्यादासः । सम्बुद्धेरन्याऽसम्बुद्धिः । हे सख इति । ऋलस्य गुणः (७।३।१०८) इति गुणः ।

६३ । अनङ् सो ।

पूर्वेण णित्वे प्राप्तेऽनङ् विधीयते । तस्य ङकारोऽन्तादेशार्थः । अकार उच्चारणार्थः । सखेति । (६।४।८) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति दीर्घः । ह्रस्वादि (६।१।६८) सुलापः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।१।७) नकारस्य । आकारे विधातव्येऽनङ्वचनं सीर्लोपो यथा स्यात् । अकार-विधाने तस्य लोपो न स्याद् यथा पन्या इति ।

६४ । ऋदुशनस्पुरोदंशोऽनिहसाञ्च ।

ऋकारान्तस्य ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयो (७।३।११०) रिति गुणे प्राप्ते । इतरेषामपि ह्रस्वादिलोपे कृते कृत्विसर्जनौयसान्तदीर्घेषु प्राप्तेषु । उशनसः सम्बुद्धावपि पक्ष इष्यतइति । तत् कथम् ? चकारोऽत्र क्रियते । स चातुक्तसमुच्चयार्थः । तेन सम्बुद्धावप्युशनसोऽनङ् भविष्यति । यद्येवं नित्यं स्यात् । नैतत् । णलुक्तमो (७।१।६१) वेल्यधिकारात् पक्षे भविष्यति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चान्येषां नित्यम् । नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यत इति । कथमेतत्कथ्यते ? तत्र हि स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादावित्यतो (८।२।६) वेल्यनुवर्तते । तेनेव विज्ञायते न ङिसम्बुद्धो नलोपप्रतिषेधो वा भवतीति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्चोशनसः सम्बुद्धिनकारस्य लोपो वा भविष्यति । अन्येषान्तु नित्यमेव । लोपो न भविष्यतीति । तथाचोक्त मित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थमागमवचनेन द्रढयति । सान्तमिति यदाऽनङ् न क्रियते । नान्तमिति । नतु नलोपः । अदन्तमिति । यदा नलोपः क्रियते । तपरकरणमसन्देहायमिति । असति हि तस्मिन्नुशनसि परतो यणादेशे कृते सन्देहः स्यात् किमकारान्तस्य ग्रहणमुत रीफान्तस्येति ।

६५ । तज्जत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्द इति । क्रुश आह्वान इत्येतस्मात् सितनिगमिमसिसच्यविधाज्जुशिभ्यस्तुन्निति (उण् १।६६) तुन्प्रत्ययान्तस्य संज्ञायां व्युत्पादितत्वात् । संज्ञा पुनरियं जम्बुकस्य । तज्जव्वतीति । तच्चा तुष्यं वर्त्तत इति तज्जत् । रूपातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । तत्र तज्जद् भवतीत्युक्ते

लज्जब्दस्य यद्रूपं तदतिदिश्यत इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह लज्जन्तस्य यद्रूपमित्यादि । एतच्च प्रत्ययघटने यस्मात् स विहित स्तादादे स्तदन्तस्य घट्टणं भवतीत्यतो लभ्यते । यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽप्यदोषो बहुधा भाष्ये प्रदर्शितः स्तमादुष्टत्वेन प्रतिपादनात् कार्यातिदेशोऽप्यदोषवानिव व्याख्यातः स्तस्य शास्त्रातिदेशेनाभिन्नत्वात् तथापि शास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयो ररूपार्थत्वाद् रूपे गुणभावः । रूपस्य तु प्राधान्यम् । ताभ्यां तस्य संस्कार्यत्वात् । अतो रूपातिदेशोऽयं युक्त इत्याह रूपातिदेशोऽयमित्यादि । यदि तर्हि लज्जन्तस्य यद्रूपं तत् क्रोष्टृशब्दस्यातिदिश्यते तदा यत्किञ्चिदेव लज्जन्तस्य रूपं वक्तुं पक्त्वं इत्येवमाद्यापि प्राप्नोति । अत आह प्रत्यासत्तेरित्यादि । इह धात्वन्तरस्य पचतिप्रभृते स्तृजन्तस्य रूपमस्ति । क्रुशेरपि । तत् किमश्रुतस्य घातो स्तृजन्तस्य यद्रूपं तदतिदिश्यत उत अतस्य क्रुशेरिति ? तत्र अतस्यैव यद्रूपं तदेवातिदेष्टुं युक्तमिति क्रुशेरेव लज्जन्तस्य यद्रूपं तदेवातिदिश्यते । किं तद्रूपमित्याह तच्चेत्यादि । अन्तोदात्तार्थमिति । चकारोच्चारणसामर्थ्यात् स्वरोऽप्यतिदिश्यते । अन्यथा लृवाद्येव ब्रूयादिति भावः । क्रोष्टेति । लज्जङ्गावे कृते पूर्वसूत्रेणानङ् । क्रोष्टारौ क्रोष्टार इति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो- (७।३।११०) रिति गुणः । रपरत्वम् । अस्मादि-सूत्रेण (६।४।१०) दीर्घः । क्रोष्टूनि । प्रथमयोः (६।१।१०२) पूर्वसवर्ण इति दीर्घः । - तस्माच्छसो नः पुंसोति (६।१।१०३) नत्वम् ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्ट्रीभिरिति । लज्जङ्गावे कृते यणादेशः । केन पुनः क्रोष्टृशब्दादौकारः । लज्जङ्गावे कृत ऋत्रेभ्यो (४।१।५) ङीबित्यनेनेति चेत् ? न । अनुदात्तत्वप्रसङ्गादित्यत आह । क्रोष्टृशब्दं कोचिदित्यादि । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रौतै रिति । तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे चेति (२।१।५१) समासः । आहूदित्यादिना (५।१।१८) ठक् । तस्माध्वङ्पूर्वेत्यादिना (५।१।२८) लुक् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तस्मिन्नेति ङोष्प्रत्यये कृते लज्जङ्गावं कुर्वन्ति तेषां तृज्जङ्गावो न भवन्ति । तस्मात् प्रतिविधेयमिति । प्रतिविधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्त्वेदं प्रतिविधानम् ।

चकारोऽव क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन लुप्तोऽपि स्त्रीप्रत्यये भविष्यति । ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषामौकारः कथमित्याह गौरादिष्वित्यादि । तेषां पञ्चक्रोटुभिरिति । अथ न किञ्चित् प्रतिविधेयम् । परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य निमित्तत्वेनानाश्रितत्वात् । ननु च तेषामपि स्त्रीप्रत्ययस्य लुप्तत्वादभत्यामङ्गसंज्ञायामङ्गस्योच्यमान स्तृज्वङ्गावो न प्राप्नोतीति प्रतिविधेयमेव । नैतदस्ति । लुप्तो हि स्त्रीप्रत्यये प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा भवत्येव । न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) यः प्रतिषेधः सोऽङ्गाधिकारविहितस्यैव कार्यस्य । नचाङ्गसंज्ञाऽङ्गाधिकारे विहिता । कृतेऽतिदेश इत्यादि । इकोऽचि विभक्तावित्यनुवृत्ते (७।१।७३) विभक्तावुत्पन्नायां तदाश्रयायाश्चाङ्गसंज्ञायां स्त्रियां वर्त्तमानस्य क्रोटुशब्दस्यातिदेशः क्रियते । तस्मिन् कृते ऋकारान्तत्वादृन्नेभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीव् भवति । ननु च ङीप्-प्रत्यये कृतेऽन्तोदात्तः क्रोटुशब्दो न सिध्यतीत्याह तत्वेत्यादि । क्रोटुशब्दोन्तोदात्तोऽतिदिश्यत इति त्वसम्बन्धिन ऋकारस्य स्थाने यणादेशो भवन्नुदात्तयणं भवति । ततश्च शतुरलुप्तो नद्यजादि (६।१।१७३) रित्यनुवर्त्तमान उदात्तयणो हलपूर्वादित्यन्तोदात्तो (६।१।१७४) भवति क्रोटुशब्दः ।

६७ । विभाषा तृतीयादिष्वचि ।

स्त्रियामिति नानुवर्त्तते । तेनियमप्राप्तविभाषा । क्रोटुनेति । आङो नास्त्रिया (७।३।१२०) मिति नाभावः । क्रोटवइति । घेर्ङितौ-(७।३।१११) ति गुणः । क्रोटुरिति । ऋतउदित्युत्त्वम् (६।१।१११) । रपरत्वम् । रात् सस्येति (८।३।२४) सलोपः । क्रोटोरिति । पूर्ववद् गुणः । ङसि ङसोचेति (६।१।११०) पूर्व्वरूपत्वम् । क्रोटुरीति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो (७।३।११०) रिति गुणः । क्रोट्राविति । अच्च घेरि-(७।३।११८) त्यस्त्वमौत्त्वच्च । त्वज्वङ्गावदित्यादि । त्वज्वङ्गावस्थावकाशः पुंसि क्रोटु इति । लुप्तोऽवकाशस्तृपुणे जतुन इति । प्रियक्रोटुने वनायेत्यलोभयप्रसङ्गे सति नुम् भवति पूर्व्विप्रतिषेधेनेति । नुटोऽवकाशोऽग्नीनां वायूनामिति । त्वज्वङ्गावस्थावकाशः स एव । क्रोटूनामित्यलोभयप्रसङ्गे सति नुङ् भवति पूर्व्विप्रतिषेधेनेति । पूर्व्विप्रतिषेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वाङ्गभ्यते ।

६८ । चतुरनुङुहोरामुदात्तः ।

सर्वनामस्थान इति (७१।७०) स्वर्यते । न ढतीयादिष्विति (७१।७४) ।
आगमा अनुदात्ता भवन्तीत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तत्वार्थं वचनम् । तदन्तविधिर-
त्रेथ्यत इति । अङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् । प्रियचत्वारिति-
बहुव्रीहिः । सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यान (२।२।३५, वा) मिति संख्यायाः
पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति (२।२।३५, वा) प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

पूर्वेषामि प्राप्ते वचनम् । हे प्रियचत्वः । हे प्रियानुङुक्निति । अत्र
चतुःशब्दस्य केवलस्य सम्बुद्धिर्न भवतीति तदन्तस्योदाहरणम् । अननुङुस्तु
यद्यपि केवलस्य सम्भवति तथापि तदन्तविधिरत्रेथ्यत इति तदन्तस्योदाहरणम् ।

१०० । ऋत इडातोः ।

किरिति गिरतीति । कृ विक्षेपे । गृ निगरणे । तुदादिभ्यः शः
(३।१।७७) । आस्तीर्णमिति । स्तु आच्छादने । रदाभ्यामिति (८।२।४२)
नत्वम् । रषाभ्यामिति (८।४।१) णत्वम् । हलि (८।२।७७) चेति दीर्घः ।
विशीर्णमिति । श्रु हिंसायाम् । मातृणाम् पितृणामिति । नामीति (६।४।३)
दीर्घः । सत्यपि ऋकारान्तत्वेऽधातुत्वादिह न भवति । ननुच लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैवात्र न भविष्यति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन धातुग्रहणे-
नेत्याह लाक्षणिकस्यापीत्यादि । किमर्थं पुनर्लाक्षणिकस्य ग्रहणमित्याह
चिकीर्षतीत्यादि । कथं पुनरिच्छमाणमपि लाक्षणिकस्यात्र ग्रहणं लभ्यते ?
अतएव धातुग्रहणाज्ज्ञापकात् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनं मातृणां पित्राणामित्यत्र
मा भूदिति । यदीह लाक्षणिकस्य ग्रहणं न स्यात् तदा मातृणां पित्राणा-
मित्यादौ लाक्षणिकत्वादेव न भविष्यतीति । धातुग्रहणमनर्थकम् । तस्माज्जा-
ल्लक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणम् । तेन चिकीर्षतीत्येवमादिष्वजभनगमां (३।४।१६)
सनीति दीर्घत्वे सतापि भवत्येव । तपरकरणमसन्देहार्थम् । र इतुष्यमाने
सन्देहः स्यात् किमयं रेफस्य निर्देश उत यणादेश ऋकारस्येति ।

१०१ । उपधायाश्च ।

ऋकारान्तस्य धातोरित्त्वमुक्तम् । उपधाभूतस्य धातोर्ऋकारस्य न प्राप्नोति । इत्थं तदर्थमेतत् । कौर्त्तयतीति । कृत संशब्दने । चुरादौ ण्यन्तः । ननु चोतियूतिजुतिसातिहेति कौर्त्तयथेति (३।३।८७) निपातना-
देवेत्त्वं भविष्यतीति कथं तदर्थो योगारम्भः । नैतदस्ति । क्तिन्विषय एव निपातनं स्यात् । एवं तर्हि पूर्वयोगे धातुना ऋकारं विशेषयिष्यामः । अत्र तत्स्थस्येति । एतदपि नास्ति । एवं सति ऋकारमिच्छत्यु कारीयतीत्या-
द्यापि स्यात् । तस्माद्वक्तव्यमिदम् । कृतस्येति वक्तव्य उपधायाश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । कृतस्येत्युच्यमाने तकारस्य स्यात् । नैतदस्ति । ऋत इत्यनुवर्त्तयिष्यते । तेन ऋकारस्यैव भविष्यति । अन्यस्त्वाह ऋत इति पूर्व-
सूत्रे विशेषणत्वेन प्रकृतम् । न शक्यते तद्धि विशेषणत्वेन विवक्षितुमिति । तस्योपधाया ऋकारस्येकारादेशो भवतीत्येष वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अत्र हि ऋकारस्य विशेष्यता दर्शिता । तस्माद् यथाङ्गस्यैतत् कचिद्विशेषणं कचिद्विशेष्यं तथा ऋत इत्येतदपि पूर्वसूत्रे विशेषणम् । इह तु विशेष्यम् ।

१०२ । उदोष्ठापूर्वस्य ।

ऋत इहातोरित्त्वे (७।१।१००) प्राप्त उत्त्वं विधीयते । पूर्त्तं इति । पृ-
पालनपूरणयोः । क्ताः । न ध्याव्येत्यादिना (८।२।५७) प्रतिषिद्धत्वान्न निष्ठानत्वम्
भवति । वृवूर्धतीति । वृ वरणे । सुमूर्धतीति । मृ हिंसायाम् । सुखूर्धतीति । सृ
शब्दोपतापयोः । अज्जनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्व ऋकारान्तत्वमस्य ।
अथेह कथमुत्त्वं वृज् सम्भक्तौ वृज् वरणे प्रावृवूर्धते प्रावृवूर्धतीति ? न ह्यत्र
ऋकार ओष्ठापूर्वः । किं तर्हि ? दन्त्यौष्ठापूर्वो भवतीत्यादि । यो ह्युभय-
स्थाने निष्यद्यते लभतेऽसावन्यतरस्यपदेशम् । तेन दन्त्यौष्ठो यो भवति
सोऽप्यौष्ठो भवतीत्येव । दन्त्यौष्ठापूर्वोऽप्यौष्ठापूर्व एव । अथ समीर्णमित्यत्र
कस्मान्न भवति । अस्ति ह्यत्राप्यौष्ठापूर्वतेत्याह ओष्ठो ह्यत्रेत्यादि । ओष्ठो
ह्यत्राङ्गावयवोऽपि । तत्रेह प्रत्यासत्तेरङ्गावयवो नृह्यते । नोपसर्गावयवः । प्रत्या-
सन्नत्वम् पुनः प्रसङ्गस्य प्रकृतत्वात् । उपसर्गस्य तु नास्ति प्रत्यासन्नत्वम् ।

विपर्ययात् । इक्षुक्षुभ्यामित्यादि । इक्षुक्षुयोरवकाश आस्तौषं पूर्तं
इति । गुणवृक्षयोरवकाश स्वयनं चायक इति । इक्षोभयं प्राप्नोतग्रास्तरणमास्तरको
निपरणं निपारक इति । अत्र गुणवृक्षौ भवतो विप्रतिषेधेन ।

१०३ । बहुलच्छन्दसि ।

ततुरि र्जंगुरिरिति । तरते र्गिरते घाटगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति
(७।२।१७१) किकिनोरन्यतरः । ततश्चोत्वे द्विवचनेऽ (१।१।५६) चोति
स्थानिवद्भावात् तृ गृ इति द्विरुच्यते । उरदितप्रचम् (७।४।६६) । पप्रितमं
वव्रितममिति । पृ ष इतिप्रतयोः किकिनोरन्यतरः । यणादेशः । किप्रतप्रयान्ता-
दतिशायने तमञ्जितग्रादिना (५।३।५५) तमप् ।

इति श्रीबोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायां सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥७॥१॥

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति (७।३।८५) गुणे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते । सिचितीति परस्मैपदेष्विति च हे अध्येते परसप्तम्यौ । तत्र सिचोऽङ्गापेक्षं परत्वम् । परस्मैपदानां तु सिजपेक्षम् । परस्मैपदपर इति । परस्मैपदं परं यस्मात् स तथोक्तः । इगन्तस्येति । इको गुणवृद्धौ (१।१।३) इत्यस्योपस्थाने सतीकाऽङ्गं विशिष्यते । विशिष्येण च तदन्तविधिर्भवतीत्याह इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवतीति । अचेषीदनेषीदिति । चिञ् चयने । नौञ् प्रापणे । भूते लुङ् । चूः सिच् (३।१।४४) । एकाचेत्यादिनेट्-प्रतिषेधः (७।२।१०) । अङागमः । नित्यं (३।४।८८) डितइत्यनुवर्त्तमान इत-सेतीकार (३।४।१००) लोपः । अस्त्रिसिचोऽपृक्त (७।३।८६) इतीट् । इण्को- (८।३।५७) रित्यनुवर्त्तमान आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । अलावीदपावी-दिति । पूर्ववन्नुङ् । आर्धधातुकस्येड् (७।२।३५) बलादे रित्तीट् । पूर्ववद्वीट् । इट् (८।२।२८) ईटीति सिचो लोपः । अकार्षीदित्युदाहरणं सुबोधम् । ननु चादान्तरङ्गत्वाद गुणेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तस्यार्धधातुकापेक्षत्वात् । वृद्धे स्वाहधातुकाविशेषं परस्मैपदपरं सिचमपेक्ष्य बहिरङ्गत्वम् । अतश्चाह अन्तरङ्ग-

मपीत्यादि । यद्यन्तरङ्गत्वाद् गुणः स्यात् तदैतद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वचन-
सामर्थ्याद् बहिरङ्गमपि वृद्धिर्गुणं बाधते । यद्येवं तर्हि यथा वचनसामर्थ्याद्बहिरन्त-
रङ्गमपि गुणं बाधते तथोवडादेशमपि बाधते । ततश्च न्यनुवौश्रधुवीदिति न
सिध्येदित्यत आह न्यनुवौश्रधुवीदित्यादि । यत्र हि वृद्धेः प्रतिषेधो नास्ति तत्र
वचनसामर्थ्याद्विध्यन्तरं बाधित्वासौ प्रवर्तते । इह तु डिच्चे सति किञ्चित् चेति
(१११५) वृद्धिः प्रतिषिध्यते । प्रतिषिद्धा च सती नोत्सह्यत उवडादेशं बाधितुम् ।
तेन तस्यां प्रतिषिद्धायामचि शुधात्वित्यादिनोवडादेशः (६।४।७७) क्रियते ।
डिच्च् पुनरत्र शू स्तवने धू विधूनन इत्येतयोः कुटादिषु पाठाद् गाड्कुटादि-
(१२।१२) सूत्रेण । यथा सामर्थ्याद्वृद्ध्या गुणो बाध्यते तथा प्रतिषेधोऽपि बाध्यत
एव । नैतदस्ति । गुणो हि नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । प्रतिषेधे तु प्राप्ते चाप्राप्ते च ।
तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधा युक्ता । न प्रतिषेधस्य । अच्योष्टाप्नोष्टेति ।
अ्युङ् कुण्ड् ज्युङ् भ्युङ् मुङ् भुङ् गतौ । डिच्च्वादात्मनपदम् ।

२ । अतो लरान्तस्य

अन्तश्शब्दोऽयमस्यवयववचनो यथा वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति च
समीपवाची यथौदकान्तं प्रियं प्रोथमनुव्रजेदिति । उदकसमीपमित्यर्थः । अत्रा
वयववाचिनोऽन्तश्शब्दस्य ग्रहण इहान्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्य ह्युपादानस्यैतत्
प्रयोजनं रेफलकारान्तस्य यथा स्यादिति । एतच्च येन विधिस्तदन्त्ये-(११।१७२)
त्यनेनैव सिध्यति । तस्मात् समीपवाचिन एव ग्रहणमिति मत्वाह रेफलकारी
यावतोऽन्तौ समीपाविति । यदि तर्हि लरावन्तौ यस्य समीपावत इत्यनेन निर्दिश्यते
वृद्धिभागं न निर्दिष्टः स्यात् । एवञ्चालोऽन्यसेरत्यन्यस्य (११।५४) स्यादकार-
समीपभूतस्य लरान्तस्यान्यस्य वृद्धिभाज इकोऽभावादित्यत आह अतएव स्थान इति ।
एवं मन्वते । अकारस्य श्रुतत्वादकारस्यैव स्थाने वृद्धिर्विज्ञायत इति । अक्षारी-
दित्यादि । चर सञ्चलने । त्सर कृद्गगतौ । ज्वल दीप्तौ । हल हल चलनइतेऽतीषां
रूपाणि । अतो हलादेर्लो (७।२।७) रित्यस्य विकल्पस्यायमपवाद इति । एतेन
नित्यार्थतामस्य योगस्य दर्शयति । न्यखोरीश्रीमीलीदित्यादि । खुर क्कदने । मौल
श्रील श्रील क्षील निमेषणे । मा भवानटोद् मा भवानशीदिति । अट पट
गतौ । अश भोजने । न माङ् योग (६।४।७४) इत्याटप्रतिषेधार्थो माङ् योगः ।
भवानित्ययं सन्देहनिरासार्थः । अतोऽन्यत्र विशेषाभावात् । अवभ्रीदिति । अवभ्र

यन्म मन्त्र चर गत्यर्थाः । अश्वत्थीदिति । श्वल श्वल आशुगमने । न तावतः समीपाविति । भकारलकाराभ्यां व्यवधानादिति ।

३ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ।

अनिगन्ताद्यौऽयमारम्भः । अथ वद्व्रज्योर्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता हलन्त-
त्वादेव वृद्धिः सिध्यतीत्यत आह विकल्पबाधनार्थमित्यादि । अतो हलादेरिति
(७।२।७) विकल्पं यच्छति । तस्य बाधो यथा स्यात् । अपाच्चीदिति ।
डुपचष् पाके । चोः (८।२।३०) कुरिति कुत्वम् । अभैत्सीदिति । भिदिर्
विदारणे । खरि (८।४।५५) चेति चत्वं दकारस्य तकारः । अरौत्सीदिति ।
रुधिर् आवरणे । अत्रेत्यादि । वद्व्रज्योरित्येको योगः । अचइति द्वितीयः ।
एवं योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरणापीष्टं सिध्यत्येव । कथमित्यसम्भावयतः
प्रश्नः । वद्व्रज्योरित्यादिना यथा योगविभागे सति सिध्यति तथा दर्शयति ।
तत्र प्रथमयोगे पूर्वसूत्रादत इति स्थान्यनुवर्त्तते । तेनावादीदव्राजोदित्येतावत्
सिध्यति । ततो यदच इति द्वितीयं सूत्रं तत्र विशेषणविशेष्यभावयोर्धेष्टत्वात्
प्रकृतेनाङ्गेनाङ्गं विशिष्यतेऽङ्गस्य योऽजिति । तेनाङ्गस्याचो यत्र तत्रावस्थितस्य
सिचि परतो वृद्धिर्भवति । अपाच्चीदित्याद्यपि सिध्यति । यद्येवं योगविभाग
एव कर्त्तव्यः । किं हल्यग्रहणेनेत्यत आह तदेतदित्यादि । हल्समुदाय-
परिग्रहः किमर्थो यत स्तदर्थोऽयं यत्र क्रियत इत्याह इहापीत्यादि । अराड्
च्चीदिति । रञ्ज रागे । अस्राड्च्चीदिति । पन्ज सङ्गे । ननु चाङ्गस्य योऽच् तस्य
सिचि परतो वृद्धिरुच्यते । मचात्राङ्गसम्बन्धिनोऽचोऽनन्तरः परः सिच् सम्भवति
यस्यानेन वृद्धिर्विधीयते । तथाह्यकारान्तस्याङ्गस्य तावदतो लोप (६।४।४८)
इति लोपेन भवितव्यम् । नच वचनादतो लोपं वृद्धिर्बाधित इति शक्यते
वक्तुम् । यदि ह्यकारान्तस्यैव वृद्धिः स्यात् प्रत्याहारग्रहणमनर्थकं स्यात् । अत
इत्येवं ब्रूयात् । अथवा तदपि न ब्रूयात् । पूर्वसूत्रादत इत्यनुवर्त्तयिष्यते ।
तस्मादकारान्तस्य तावदङ्गस्य सम्बन्धो योऽच् ततोऽनन्तरः सिज् न सम्भवति ।
आकारान्तस्य तु कामं सम्भवति यावाप्रभृतेः । नतु तस्यास्ति विशेषः सत्यां
वा ह्रस्वावस्थां वा । इगन्तस्य पुनः सिचि वृद्धिरित्यादिनैव (७।२।१) वृद्धि
विहितता । सम्प्रश्चराणाञ्च नास्त्येव । आदेच उपदेशेऽशितौत्या- (६।१।४५)
स्त्वविधानात् । उदवोढासुदवोढमित्यत्रास्ति चेत् ? न । ढलोपस्यासिद्धत्वात् ।

तदयं न कचिदचोऽनन्तरः परस्मैपदपरः सिच् सञ्भवति । उच्यते चेदं वचनम् । ततो येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् यथाऽपाचौदित्यादौ वृद्धिर्भवति तथाऽराङ्चौदित्यादावपि वृद्धिर्भवत्यति । ततो नार्थं हल्ग्रहणे-
नित्यत आह अन्यथा ह्येत्यादि । एकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमस्ति । हल्-
समुदायेन कचिदेवाराह्यौदित्यादौ । अपाचौदित्यादौ नास्ति । तत्रासति हल्-
ग्रहणेऽनन्तरोक्तया नीत्या यत्रैकेन वर्णेन व्यवधानमस्तराङ्चौदित्यादौ तत्रैव
स्यात् । यत्र त्वनेकवर्णेन व्यवधानमस्तराङ्चौदित्यादौ तत्र न स्यात् । यथाऽपि-
पठिषौदित्यादौ । आद्ययोरचो व्यवधानान्न भवति । हल्ग्रहणे तु सति हल्-
समुदायेन व्यवधानेऽपि भवति । हल्ग्रहणसामर्थ्यात् । उदवीढामुदवोढ
मित्यत्र वहेर्हृङिः कस्मान्न भवति ? ढलोपे कृतेऽहलन्तादिति चेत् ? न ।
ढलोपस्यासिद्धत्वादिति यद्योदयेत् तं प्रत्याह क्रियत एवात्र वृद्धिः । तस्यास्त्वोच्च-
विधीयत इति दर्शयितुमाह उदवोढामित्यादि । आदिशब्देन धत्वादयो
गृह्यन्ते । वहेरुत्पूर्वार्द्धाद् । तस्यसौ । तयोस्तस्यमिपामित्यादिना (३।१।१०१)
तान्तमादेशौ यथाक्रमम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हो ढ (८।२।३१) इति
ढत्वम् । भलो (८।२।२६) भलोति सिचो लोपः । भवस्तथो धोऽध (८।२।४०)
इति धत्वम् । ढुना ढु (८।४।४१) रिति ढुत्वम् । सङ्घिवहोरोदवर्णस्थेत्वोच्चम्
(६।३।११२) । तत्र ह्योच्चे कृते पुनर्हृङिः कस्मान्न भवतीत्याह तत्र कृते
पुनरित्यादि । एकं ह्यत्र वृद्धिशास्त्रम् । तेन च प्रागेव कृता वृद्धिरिति कृतकार्य-
त्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य पुनस्तत्र व्याप्रियत इति न भवति पुनर्हृङिः । सौढामित्रि-
रित्यत्र तर्हि कथमोच्चे कृते वृद्धिर्भवतीत्याह यत्र त्वित्यादि । यत्र प्राग्
वृद्धिः कृता तत्र कृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रस्य पुनर्न व्याप्रियत इति न भवति वृद्धिः ।
सौढामित्रिरित्यत्र तु न कृता वृद्धिः । तस्मादकृतार्थत्वाद् वृद्धिशास्त्रं व्याप्रियत
इति भवत्येव वृद्धिः । सा च भवन्तलोकारस्य भवति नाकारस्य वृद्धिरिति ।
वृद्धिविधानकाल ओकारस्यैव वृद्धिभाजः सन्निहितत्वात् । सङ्घेर्निष्ठा । तत्र
ढत्वादिषु कृतेषु सोढ इति भवति । सोढोऽमित्रोऽनेनेति सोढामित्रः ।
तस्यापत्यमित्यत्र इज् (४।१।८५) । तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धिः (७।२।११७) ।
येन विधिस्तदन्तस्यैवेति (१।१।७२) सिद्धे तदन्तत्वेऽन्तग्रहणमसन्देहार्थम् ।
हलोऽ च इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमजन्तस्याङ्गस्य हलो वृद्धिर्भवतुप्रत
हलन्तस्याच इति ।

४ । नेटि ।

हलन्तस्याच इति या वृद्धिः प्राप्ता सा हलन्तलक्षणा वृद्धिरनेन प्रतिषिध्यतेऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२) कृत्वा । अदेवौदसवौदिति । दिवु क्रीडादौ । सिवु तन्तुसन्ताने । वृद्धौ प्रतिषिद्धायां युगन्तलघूपधस्येति (७।१।८६) गुणः । अकौषीदमौषीदिति । कुष निष्कर्षः । मुष स्तं ये । नन्वत्रैतदन्तरङ्गत्वादिति चोद्यम् । नेतदेवमिति परिहारः । उभयच्चैतद् गतार्थम् ।

५ । क्षान्त-क्षण-श्वस-जागृ-णि-प्रवृत्तिदिताम् ।

अग्रहीदिति । अग्र उपादाने । अस्त्रमीदिति । स्त्रमु स्त्रन ध्वन शब्दे । अवमीदिति । टुवम उद्गिरणे । अव्ययीदिति । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अक्षणीदिति । क्षण हिंसायाम् । अश्वसौदिति । श्वस प्राणने । अजागरीदिति । जागृ निद्राक्षये । औनयीदैलयौदिति । ऊन परिहारे । ईल प्रेरणे । चुरादिणिच् । नोनयतीत्यादिना (३।१।५१) चङि प्रतिषिद्धे सिजिव भवति । आङजादीना (६।४।७२) मित्याट् । आटश्चेति वृद्धिः (६।१।८०) । अश्वयीदिति । टुओस्त्रि गतिवृद्धयोः । अरगौदलगौदिति । रगे लगे सङ्गे । अस्त्रगौदिति । स्त्रगे संवरणे । अकखौदिति । कखे हसने । सा च नेटीति न (७।२।४) प्रतिषिध्यत इति । अनन्तराया हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः । न पूर्वस्थाः । अथ किमर्थं णिश्चिग्रहणम् ? यावतान्तरङ्गत्वादेवात्र गुणेन भवितव्यम् । कृते गुणेऽयादेशेन । ततश्च यकारान्तत्वादेव तयोः प्रतिषेधो भविष्यतीत्याह नचेत्यादि । इदमन्तरङ्गत्वं सिच्यभुप्रप्लोक्तम् । इदानीं मन्तरङ्गत्वमेव सिचि नास्तीति दर्शयितुमाह यदौत्यादि । किं कारणं णिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यादित्यत आह गुणायादेशयोरिति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गत्वं नास्ति यदुक्तमन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनाद् बाधत इति तद्विरुध्यते । नास्ति विरोधः । अध्यारोप्य तथाभिधानात् । अथेत्यादि । अत्र वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अथ जागृग्रहणं किमर्थमिति पृष्टव्यं किं कारणं जागृग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रश्नावसरे येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तमाविष्कर्तुमाह जाग्रोऽविचिञ्चित्यादि । यथा आदावचो ज्ञप्तितीति (७।२।११५) प्राप्ता वृद्धिं जागर्त्तुं गुणो बाधते हिमपि बाधियते । वृद्धप्रवादत्वाद् गुणशास्त्रस्य । गुणे कृत इत्यादि ।

अकृते हि गुणे या सिचि वृद्धिः प्राप्नोति सापवादत्वाद् गुणेन बाध्यते । अकृतार्थ-
त्वाद् गुणशास्त्रस्य । न च सानेन वचनेन बाध्यते । किं तर्हि ? गुणे कृते रपरत्वे
चातो ल्रान्तस्येत्युत्तरकाल' (७२।२) या वृद्धिः प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो विधीयते ।
न च शक्या गुणेन बाधितुं सा । न हि जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्स्विति (७३।८५)
शास्त्रं पुनः प्रवर्तितुमुत्सहते । कृतार्थत्वात् । नचान्यद् गुणलक्षणमस्त्युत्तरकाल-
वृद्धेर्बाधकम् । तत्र यदि जाग्रग्रहणं न क्रियतेऽतो ल्रान्तस्येति (७२।२) वृद्धिः
स्यात् । अथेत्यादि चोदकः । यदि गुणेऽपि कृते पुनर्वृद्धिः स्याद् वृद्धिविषये
गुणविधानमनर्थकं स्यात् । तस्मात् गुणविधानसामर्थ्याद् यापि गुणे कृते रपरत्वे
च पश्चादतो ल्रान्तस्येति (७२।२) वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिध्यते यथा जागरयती-
त्यत्र । गुणे कृते रपरत्वे च या प्राप्नोतीत्यत्र उपधाया (७२।११६) इत्युत्तर-
कालभाविनी वृद्धिः सापि न भवति । गुणेन बाधितत्वात् । तथाचेत्यादि । गुण-
विधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्गुणेन बाध्यत इति तदेव द्रष्टव्यम् ।
एवञ्च चिखलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति यदुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते ।
अन्यथा हि गुणे कृते रपरत्वे चात उपधाया (७२।११६) इति वृद्ध्या भवितव्यम् ।
चिखलो यः प्रतिषेधः क्रियते सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धि-
र्गुणेन बाध्यत इति स्थितमितत् । ततश्च शक्यमेव जाग्रग्रहणमकर्तुम् । एवं
प्रत्याख्याते जाग्रग्रहण इतर आह तत् क्रियत इत्यादि । य एवं प्रतिपत्तुं न शक्त
स्त' प्रति विस्पष्टार्थं जाग्रग्रहणं क्रियते ।

६ । ऊर्णाति विभाषा ।

नित्यं वृद्धिप्रसङ्गे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

नैतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । अकणौदकाणौदिति । अण
रण वण कण भण कणिति भूदौ पठ्यते । अरणीदराणौदिति । रणिरपि तत्रैव ।
न्यकुटीदिति । कुट कौटिल्ये । न्यपुटीदिति । पुट संज्ञेषणे । ननु चात्र कुटा-
दित्वान् ङित्वे सति कङिति (१।१।५) चेति प्रतिषेधो भविष्यति । ततो नैतत्
तन्निवृत्त्यर्थमत इत्येतत् कर्त्तव्यमित्यत आह अत इत्येतस्मिन्नसतीत्यादि । यद्यत

इति नीच्येत ततोऽवश्यं वदन्नजहलन्तस्याच (७।२।१) इत्यनुवर्तयितव्यम् । अन्यथा ह्यनिर्दिष्टस्थानिकत्वादिक एव लघोर्विकल्पेन वृद्धिः स्याददवौदित्यादौ । अक्राणोदित्यादौ त्वकारस्य न स्यात् । अजग्रहणानुवृत्तौ तु सत्यामजलक्षणेयं वृद्धिः स्यात् । नेग्लक्षणा । निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । यत्र हि स्थानी न निर्दिश्यते स इग्लक्षणाया वृद्धेर्विषयः । न तु यत्र स्थानी निर्दिश्यते सोऽपि । ततश्च कङ्किति (१।१।५) चेति प्रतिषेधो न स्यात् । तत्रेक इत्यधिकारात् । तस्माद्य-कुटीर्यपुटीदित्यत्र विकल्पेन वृद्धिर्मा भूदित्येवमर्थमत इति वक्तव्यम् । अतर्क्षोद-रक्षीदिति । तच्च त्वचू तनूकरणे । रक्ष पालने । इह सिचञ्चानन्तर्येऽकारस्य वृद्धिरुच्यते । न कचिदनन्तरः सिच् सम्भवति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति व्यवधानेऽपि वृद्ध्या भवितव्यम् । एवं यथाक्राणो-दित्यत्र लघोरकारस्य भवति तथाचकासीदित्यत्रापि लघोरकारस्य वृद्ध्या भवितव्य-मेवेत्यनेनाभिप्रायेणाह अथेह कस्मान्नभवत्यचकासीदिति ? चकास्य दीप्तौ । येन-त्यादि परोक्षारः । हला व्यवधानमाश्रितमिति । हलन्तस्थेत्यनुवृत्तेरित्यभिप्रायः । लघोरिति किमिति येनैवं पृष्टं स एव लघुग्रहणं प्रत्याचिख्यासुराह अथ पुन-रित्वादि । यद्येवं परिकल्प्यते वचनप्रामाण्याद् हला व्यवधानमाश्रीयते नत्वचा-ऽतो लघोरिति वक्तव्यम् । अन्यथा ह्यतर्क्षोदित्यादावपि स्यात् । अत्र हि हला व्यवधानम् । नाचा । अथ पुनरिदं परिकल्प्यते येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति नार्थो लघोरित्य-नेनेति । नह्येवं परिकल्प्यमानेतर्क्षोदित्यादौ प्राप्नोति । यद्यनेकेन वर्णेन व्यवधानमित्यत्र आह तत् क्रियत इत्यादि ।

८ । नेङ् वशि कृति ।

आर्धधातुकस्येड् वलादे (७।२।७५) रितौटं वक्ष्यति । तस्य यत्र प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो नास्ति तत्रानेन प्रतिषेधः क्रियते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य प्रयोजनं क्वादिनियमसूत्रे (७।२।१३) वक्ष्यति । ईशितित्यादिना प्रत्ययान्तरे त्विटी भावेनेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति (७।२।१०) यः प्रकृतिनिमित्तकः प्रतिषेध-स्तदभावमेवाचष्टे । ईश्वरइति । ईश ऐश्वर्यं । स्वेशभासेत्यादिना (३।२।१७५) वरच् । दीप्रइति । दीपी दीप्तौ । नमिकम्पीत्यादिना (३।२।१६७) रः । भस्मेति । भस भर्त्सनदीप्तयोः । अतो मनिन्कनिब्वनिपद्येत्यादा- (३।२।७४)

बन्धेभ्योऽपि दृश्यन्त (७२।७५) इति मनिन् । याञ्जेति । टु याचु याञ्जायाम् । यजयाचेत्यादिना (७।३।६६) नङ् । वरमनादौ प्रयोजनमिति यदुक्तं तत्र परिगणनत्वमवधार्य एव चोदयेद् यदि वरमनादाविति परिगणनं क्रियते तदा षण् दाने । जमन्ताड्डः (उण्, १।१११) षण्डः । शमेः खः (उण्, १।१०२) शङ् इत्यादौ प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति तं प्रति नेदं परिगणन मिति दर्शयितु माह वरमनादावित्युदाहरणमिति । अथ तत्रेत्यादि । तत्रौणादिके उपप्रत्यये समाधीयतेति परिगणनपक्षभावि चोद्यं परिक्रियत इत्यर्थः । सम्भवोदाहरणप्रदर्शनार्थमेतदिति । अत्रापि न परिगणनमेतदिति सम्बध्यते । प्रतिषेधस्य सम्भव उदाक्रियते । यत्र कृति प्रतिषेधः सम्भवति तस्य प्रदर्शनार्थमेतदुक्तं भवति । यत्र वशादौ कृतौट्-प्रतिषेधः सम्भवति तस्य प्रदर्शनार्थं वरमनादावित्युक्तम् । न पुनरितत् परिगणनमिति । रुरुदिव रुरुदिमेत्यत्र कृदग्रहणादार्द्धधातुकस्येव न भवति प्रतिषेधः ।

६ । ति-तु-त्र-त-थ-सि-सु-सर-क-सेषु च ।

अवशाद्यर्थोऽयमारम्भः । तन्तिरिति । तनु विस्तारि । क्तिच्क्ती च संज्ञाया (३।३।१०४) मिति क्तिच् । अनुदात्तोपदेशवनतीत्यादिना (६।४।३७) ऽनु-नासिकलोपः प्राप्नोति । अनुनासिकस्य क्तिभलोः क्ङित्तीति (६।४।१५) दीर्घश्च । तदुभयमपि न क्तिचि दीर्घश्चेति (६।४।३८) प्रतिषेधान्न भवति । दीप्तिरिति । क्तिन्नावादिभ्यश्चेति (३।३।८४, वा) क्तिन् । रोदिति स्वपितृत्यत्र प्रतिषेधो न भवति । कृतौत्यनुवृत्तेः । सक्त्तिरिति । सच समवाये । पत्रमिति । पत्तु गतौ । तन्त्रमिति । तनु विस्तारि । हस्तइति । हस हसने । लोत इति । लूज् छेदने । औणादिकस्येत्यादि । ऊर्णैतिर्विभाषेत्यतो (७।२।६) विभाषाग्रहणं अनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनौणादिक एव तशब्दे प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नान्यत्र । यत्र प्रतिषेधेन भवितव्यं तस्येव ग्रहणं युक्तमित्यौणादिकतशब्दस्य ग्रहणमिष्यते । नतु क्तस्य । तेन हसितमित्यत्रेङागमो भवत्येव । कुष्ठमिति । कुष निष्कर्षः । काष्ठ मिति । काष्ठ दीप्तौ । शकारस्य ब्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । टु ना टु (८।४।४१) रिति टुत्वम् । कुच्चिरिति । कुषेः षट् । कः सीति (८।२।४१) कत्वम् । इण्को (८।३।५७) रिति षत्वम् । इक्षुरिति । इषु इच्छायाम् । पूर्ववत् कत्वषत्वे । अक्षरमिति । अशु व्याप्तौ । ब्रश्चादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् ।

पूर्ववत् कत्वम् । शल्कमिति । शल गतौ । वत्स इति । वद व्यक्तायां वाचि । चरत्वं तकारः । तितुव्रतथेयग्रहादीनां वक्तव्यमिति । तितुव्रतथेत्यादिसूत्रमुपलक्षयति । तितुव्रतथेत्यादौ ग्रहादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहापि विभाषेत्यनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन ग्रहादीनां प्रतिषेधो न भवति । ग्रहादयो ग्रहप्रकारा इति । अनेनादिशब्दस्य प्रकारार्थतामाचष्टे । के पुनर्ग्रहप्रकारा इत्याह येषामित्यादि । निगृहीतिरिति । स्त्रियां (३।३।८४) क्तिन् । ग्रहोऽलिङ्गि दीर्घ इति (७।२।३७) दीर्घः । अग्रादिना (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणम् । उपस्मिहितिरिति । णिङ् प्रीतौ । निक्वचितिरिति । कुच सङ्कोचे । अत्र त्वीणादिकानां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । यथैव ह्युणादयो बहुल (३।३।१) मिति बहुलवचनान् जमन्ताड् ड (उण् १।१।११) इत्येवमादाविण् न भवति तथा तेष्वपि न भवितव्यम् । प्रपञ्चार्थं तेषां ग्रहणं वेदितव्यम् ।

१० । एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात् ।

अनुदात्तादिति । बहुव्रीहिरयम् । नास्योदात्तोऽस्तीत्यनुदात्तः । अन्वर्थशब्दोऽयमनुदात्तशब्दः । शास्त्रीये ह्यनुदात्ते गृह्यमाणे एकवर्णा एव धातवो गृह्येरन् । तथा चान्येषां धातूनामनुदात्तप्रतिज्ञानमनर्थकं स्यात् । इह चेकाग्रहणमुपदेशविशेषणम् । उपदेशइति । प्रकृतिपाठ इत्यर्थः । अनुदात्तश्चेत्युपदेश इत्यपेक्षते । तेनोपदेशग्रहणमुभयविशेषणमिति दर्शयति । तस्य प्रयोजनं प्रत्युदाहरणेष्वविष्करिष्यति । ये तथा गणे पठ्यन्तइति । एतेन गणपाठादेव ते वेदितव्या इति दर्शयति । त एवेत्यादिना द्वितीयं परिज्ञानहेतुमाह । काः पुनस्ता अनिट्कारिका इत्याह अनिट् खरान्त इत्यादि । यावान् कश्चित् खरान्तोऽजन्तो धातुः स सर्वोऽनिङ् भवतीत्येतद् दृश्यतामवगम्यताम् । अनिङ्गिति बहुव्रीहिः । नाम्नादिङ्स्त्रीति । अनिट् खरान्त इत्यस्योत्सर्गस्यापवादमाह इमांस्त्वित्यादि । इमांस्त्वदन्तादीन् वक्ष्यमाणान् सेटः प्रवदन्ति । इटा सह वत्तन्तइति सेटः । के वदन्ति ? तद्विदः सेङ्गिनिङ्विदइत्यर्थः । अदन्तमिति बहुव्रीहिः । अकारस्तापरोऽन्तो यस्य स तथोक्तः । तपरकरणं दीघनिवृत्तार्थम् । ऋदन्तमित्ययमपि बहुव्रीहिः । तपरकरणमसन्देहार्थम् । रन्तमित्युच्यमाने किमयं रेफस्य निर्देश उत ऋकारस्येति सन्देहः स्यात् । ऋताच्चेति । ऋतामिति

निर्धारणे षष्ठी । ऋकारान्तानां मध्ये षड्भ्रजौ सेटौ प्रवदन्ति । तपरकरणं पादपूरणार्थम् । पूर्वमृकारान्तग्रहणादेव हि ऋस्वस्य ग्रहणमिहावसीयते । श्विडौडिवर्ण्येति । निर्धारणे सप्तमी । इवर्णान्तेषु मध्ये श्विडौडौ सेटौ प्रवदन्ति । टुश्रोश्चि गतिवृद्धयोः । डीङ् विहायसा गतौ । अथ शौङ्श्रियावपीति । अथेत्यानन्तर्यं । अनयोः पूर्वोक्तयो रनन्तरं शौङ्श्रियावपि सेटौ प्रवदन्ति । शौङ् स्वप्ने । श्रिज् सेवायाम् । गणस्थमिति । स्वरूपाख्यानमेतत् । नतु विशेषणं गणनिवृत्तार्थमिति । तस्यासम्भवात् । ऊदन्तमिति । लूज् छेदने । पूज् पवन इत्येवमादयः । उताच्चेति । निर्धारणषष्ठी । रु शब्दे । खु प्रसवणे । लुभं तयोर्णोतिमित्यादि । टुचु शब्दे । ऊर्णञ् आच्छादने । यु मिश्रणे । नु स्तुतौ । णु तेजने । आवधिष्टेति । आङ् पूर्वावन्ते-लुङ् । आङो यमहन (१११२८) इत्यात्मनेपदम् । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति (२१४१४४) वधादेशः । स चावधौदित्यत्र वृजिर्मा भूदित्येवमर्थमदन्तः पठ्यते । इट् । अतो लोप (६१४१४८) इत्यकारलोपः । अथ किमर्थं सूर्णोति रुदात्त उपदिश्यते ? इट्प्रतिषेधो मा भूदिति चेत् ? नेतदस्ति । एकाचो ह्येष्टप्रतिषेध उच्यते । नचास्यैकाचत्वमस्तीत्यतश्चाह वाच्य ऊर्णो नुवद्भाव इत्येकाचत्वमिति । पदान्तस्यापि कुत्वाभावः । कुत्वस्थानित्यत्वात् । अनित्यत्वन्तु बह्वचपूर्वपदाद- (४१४१६४) ल्याच्प्रत्ययमिति (२१२१३४) । निर्देशाद् वेदितव्यम् । इतोत्येवमर्थः । निपुणमिति । सम्यगविपरीतमित्यर्थः । क्रियाविशेषणञ्चेतत् । समुच्चिताइति । उदात्तानुदात्तसंकीर्णाच्चातुराशेः पृथग् व्यवस्थिता इत्यर्थः । तत इति । स्वरान्तधातुसमुच्चयनादुत्तरकालम् । हलन्तानपि निबोधतावगच्छतेत्यर्थः । शक्तिस्त्वित्यादि । शक्नु शक्तौ । वसिष्ठे-त्यादि । ननु चादिं हदिमित्यादेः स्वरूपग्रहणे सति तस्य स्थाने लुङ्सनीर् वसिस्ति विहितस्य घसूादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनानिट्त्वं सिध्यत्येव । तत् किमर्थं वसिः पृथगुपादीयत इत्याह वसिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति । अन्यदेव ह्रीदं धात्वन्तरं घसृलु अदनइत्यदादौ पठ्यते । तस्येदं ग्रहणम् । नत्वादेशस्य । प्रसारणीति । प्रसारणं सम्प्रसारणम् । तदस्यास्तीति प्रसारणी । वसितेति । वस आच्छादने । वस निवासइत्यस्य संप्रसारणं विहितमिति । वच्चादिसूत्रेण (६१११५) । एतेन निवासाद्यो वसिः प्रसारणी । नत्वाच्छादनार्थ इति दर्शयति । रभिश्चेत्यादि । रभ राभस्ये । यभ मैथुने । डुलभष् प्रासौ । यमि

अमन्तेष्वित्यादि । अमिति (A) अकारादारभ्य अमो मकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । यम उपरमे । रमु क्रौडायाम् । मन ज्ञाने । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । हन चिंसागत्योः । गन्धृ सृष्टृ गतौ । श्यनि पठ्यत इति । श्यन्यग्रहणेन साहचर्याद् दिवादिर् लक्ष्यते । दिवादौ पठ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधवाचिनामिति । प्रतिषेधं वक्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । धातव एव ह्यनुदात्तलिङ्गानुषक्ताः प्रतिषेधं प्रतिपादयन्तीति प्रतिषेधवाचिन उच्यन्ते । अथवेट् प्रतिषेधमात्मविषय माचार्य्येण वाचयन्त्यभिधापयन्तीति प्रतिषेधवाचिन इत्युच्यन्ते । एवञ्चात्र सम्बन्धः कर्त्तव्यः । अमन्तेषु मध्ये ये प्रतिषेधवाचिनो धातव स्तेषां मध्ये यमिरनिङ्गित्यते । रमिषेत्यादि । अथवा प्रतिषेधवाचिनामित्यत्र मतेनेत्याध्याहार्य्यम् । तत्रैवं सम्बन्धः कर्त्तव्यः । इट्प्रतिषेधवाचिनामाचार्य्याणां मतेन यमिर् अमन्तेष्वनिङ्गेक इत्यत इति । मनुतेरिति । मनु अवबोधन इत्येतस्य तानादिकस्य । दिहिरित्यादि । दिह उपचये । दुह प्रपूरणे । मिह संचने । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे । वह प्रापणे । नह बन्धने । दह भस्मीकरणे । लिह आस्वादने । मुक्तसंशया इति । मुक्त स्वतः संशयो येषु ये वां ते तथोक्ताः । प्रविभज्य कौर्त्तिता इति । सेङ्निङ्विभागेन व्यवस्थाप्य कौर्त्तिता इत्यर्थः । देग्धा दीग्धाइति । दादेर्धातोर्घ इति (८।२।३२) धत्वम् । भग्ध स्तयोर्घोऽध इति (८।२।४०) धत्वम् । भलाञ्जश् भग्शीति (८।४।५३) जश्त्वमितीति विषयः कर्त्तव्याः । मेढा । आरोढेति । हो ढइति (८।२।३१) ढत्वम् । पूर्व्ववहत्वम् । धृना धुरिति (८।४।४१) धृत्वम् । ढो ढे लोप इति (८।३।१३) ढलोपः । वोढेति । पूर्व्ववड्ढत्वादि । सहिवहो रोद्वर्णस्थेत्वोत्त्वम् (६।३।११२) । नहेति । नहो ध इति (८।२।३४) धत्वम् । पूर्व्ववजजश्त्वम् । तन्वान्तर इति । आपिशले व्याकरणे । सहे विंकल्प स्तुका रादाविति । तीष (७।२।४८) सहेत्यादिना तकारादौ सहे विंकल्प उक्तः । मुहि रपि रधादौ पठ्यत इति । एतेन मुहेरपि रधादिभ्यश्चेति (७।२।४५) विंकल्पं दर्शयति । तेन तौ ससंशयौ सविकल्पाविति । एतेन विकल्पात्मकेन संशयेन तौ ससंशयौ । नतु सन्देहात्मकेनेति दर्शयति । इतराविति । रिहि लुहो कैचिदभ्युपगम्येते इति । आपिशलिप्रभृतिभिः । स्वरूपेणैव ससंशयाविति ।

(A) अमिति व्याघ्रभूतिनामिदकारिकाकृता यङीतः प्रत्याहारः । तदर्थमाचष्टे अमितीति । मुद्रित-
काशिकायां तु यमि र्यमन्तेष्विति पाठः । तत्र यमिति प्रत्याहार एतच्चास्तीति । यथा ह्यौ यमां यमि
लोप (८।४।६४) इति ।

स्वरूपेणेति स्वभावेन । संसृज्यौ ससन्देहौ । संसृज्यौ ह्यत्र सन्देहे वर्तते । सन्देहस्तु धातुवपाठात् । अथच कैश्चिदभ्युपगमाच्च । तयोच्चैको हिंसायां (B) वर्त्तमानोऽभ्युपगम्यते । अपरस्तु गार्हो । दिशिं दृशिमित्यादि । दिश अतिसर्जने । दृशिर् प्रेक्षणे । दन्श दशने । अशोशब्दः पादपूरणे । सृश आमर्द्दने । सृश संसृज्यै । रुश रिश हिंसायाम् । क्रुश आह्वाने रोदने च । विश प्रवेशने । लिश अस्वीभावे । पुराणगा इति । पुराणं व्याकरणम् । चिरन्तनत्वात् । तद् गायन्त्यधीयते ये ते पुराणगाः । पाठेति । अनिट्-कारिकापाठेषु धातुपाठेषु वा । नेतरानिति । स्पश बाधनस्यार्थनयोरित्येवमादीनिति । दृष्टेति । ब्रह्मादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । अनुदात्तस्येत्यादिना (६।१।५८) सृशिप्रभृतौनामनुदात्तेट्प्रतिषेधादधिकं फलं दर्शयति । रुधिः सराधिवित्यादि । सह राधिना वर्त्तते इति सराधिः । रुधिर् आवरणे । राध साध संसिद्धौ । राधोऽकर्मकाहुडावेति हयोरपि ग्रहणमिष्यते विशेषाभावात् । युध संप्रहारि । बन्ध बन्धने । क्रुध कोपे । क्षुध बुभुक्षायाम् । शुध शौचे । बुध अवगमने । व्यध ताडने । सिधु संराद्धौ । नेतर इति । इन्धिप्रभृतयः । न्यायप्रविकरणयोरिति । शब्दविकरणयोरित्यर्थः । बुध बोधने सिधु गत्यामित्येतयोर्निष्ठायामपीत्यादि । अथ कथं बुधिर् भौवादिकस्य प्रतिषेध आशङ्कितः ? सिधेरुदित्वेन प्रतिषिद्धत्वात् । उदितो वेति (७।३।५६) ऋदाप्रत्यये विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति युक्ता प्रतिषेधाशङ्का । बुधेस्तु न किञ्चिन्निष्ठायां प्रतिषेधाशङ्काकारणमस्ति । तस्याप्यस्ति । इह भौवादिकदैवादिकयोर्बुध्योरथंरूपे समाने । अतश्चार्थरूपसाम्यादुपजातभ्रान्तिः प्रतिपत्ता । एक एवायं धातुः । विकरणद्वयार्थमुभयोर्गणयोः पाठस्तस्य चार्द्धधातुकइड्युक्ताः । अनेन सूत्रेणैट्प्रतिषेधोऽपीत्येकविषयत्वाद् विधिप्रतिषेधयोः पर्थ्यायप्रतिपत्तौ विभाषेत्त्वम् । अतो यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कश्चिन्नन्यते । तस्मात् तस्मत्तमा-

(B)* तथाच शिशुं न विभ्रा मतिमौ रिहन्तीति ष्वग्भेदे (८।७।७।१) प्रयोगः । रिहन्तीति लिङ्गनिस्तुवनि बर्हयनि पुञ्यन्यतीति वेति यास्तः (निरुक्ते देवतकाण्डे ५।३।२४) । भेति पदं वेदे इवार्थं बहुशः प्रयुक्तम् । वेनदेवताके संधेऽयमुद्गतांशो वर्तते । तस्मै वेनमित्यर्थः । शिशुमित्युपमानम् । तस्य वेनः कान्तिकर्तो देव उपमेयम् । अन्तेतु दौक्तिके प्रयोगे रिहन्ति रिहन्तीत्यर्थं नाष्टः । वेदिके विषये तु लिङ्गे धातो रिहिरुत्पन्नः । रज्यौरैक्यादिति कैचित् ।

शब्देदमुक्तं निष्ठायामपौत्वादि । एवमन्यते । अन्यएव भौवादिको बुधि र्यस्येष्ट-
विधिः । अन्यथ दैवादिको यस्येष्टप्रतिषेधः । तस्माद् भिन्नविषयत्वाद्विधि-
प्रतिषेधयो विभाषेत्त्वं नोपपद्यत इति । अथ सिधेरनिष्ठायां प्रतिषेधाभावः
कथमुक्तः ? यावतोदित्वात् तस्योदितो वेति (७।१।५६) विभाषेत्त्वाद् यस्य
विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायां भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । एवमन्यते ।
सिधेरुदित्वमनार्थमेव । यदि तस्योदित्वं स्याद् भूदौ पाठोऽनर्थकः स्यात् ।
यदनेन साध्यं रूपं तस्य विधूशास्त्र इत्यनेनेव सिद्धत्वात् । अनुदित्वे तु तस्य
मिधित मित्येतत्सिद्धयेऽर्थवान् पाठो भवति । नञ्चोतत् विधूशास्त्र इत्यनेन सिध्यति ।
ऊदित्वे नास्य स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) विभाषितेऽपि यस्य विभाषेति (७।२।१५)
निष्ठायामित्प्रतिषेधात् । तस्माद् भूदिपाठादेव सिधेरुदित्वमनार्थमेव । शिषिं
पिपिमित्यादि । शिषल्ल विशरणे । पिषल्ल सञ्चूर्णने । शष शोषणे । पुष पुष्टौ ।
त्वष दौसौ । जिषु विषु मिषु सेचने । विषल्ल व्याधौ । हयोरपि ग्रहणम् । श्लिष
आलिङ्गने । त्रिषु श्लिषु मुषु दाहे । हयोरपि ग्रहणम् । तुष तुष्टौ । दुष वैकुल्ये ।
द्विष अप्रोतौ । कष विलेखने । भौवादिकतौदादिकौ । पुष्यतीति । श्यना निर्देशो
भौवादिककैयादिकयो निवृत्त्यर्थः । श्यतिप्रभृतीनां तु वृत्तभङ्गपरिहारायः (C) ।
क्रष्टा कष्टेति । पूर्ववद् विकल्पेनामागमः । तपिं तिपिमित्यादि । तप सन्तापे ।
तप ऐश्वर्ये । हयोरपि ग्रहणम् । तिष्ठ तेष्टृ चरणार्थाः । आप्लु व्याप्तौ ।
टुवप वीजतन्तुसन्ताने । जिष्वप् शये । लिप उपदाहे । लुप् लुक् । छेदने । छप
प्रीणने । छप हर्षणमोचनयोः । गन्तु गतौ । स्वरण नोचनेति ।
अनुदात्तेनेत्यर्थः । शप आक्रोशे । शप उपलभ्ये । उभयोरपि ग्रहणम् ।
कुप स्पर्शे । क्षिप प्रेरणे । छप्यतिदृष्यतो रनुदात्तस्वममागमार्थं मनुदात्तस्ये-
त्यादिना (६।१।५८) पञ्चेऽमागमो यथा स्यात् । इट्प्रतिषेधार्थं कस्मान्न
भवतीत्याह इट् त्वनयोरित्यादि । तुदादिषु यौ छपिद्वयी इति । छप छन्प
छसौ छप उपकृतेऽर्थे । अदिं हृदिमित्यादि । अद भक्षणे । हृद पुरीषोत्-
सर्गे । स्तन्दिर् गतिशोषणयोः । मिदिर् विदारणे । छिदिर् द्वैधीकरणे ।
छुदिर् सम्प्रेषणे । शदलु शातने । षदलु विशरणगत्यवसादनेषु । जिष्विदा
गात्रप्रचरणे । पद गतौ । खिद दैन्ये । खिद परिघाते । उभयोरपि

(C) अदिस्वरान् इत्यादिषु सर्वेषु श्लोकेषु 'अस्यस्यिल' इत्यम् । केवलम् 'पिषि' विधिमित्यादायन्यश्लोके
वर्तमानम् ।

ग्रहणम् । तुद व्यथने । शुद प्रेरणे । विद सत्तायाम् । विद विचारणे ।
 जिष्विदेत्यस्य ग्रहणं मा भूदिति । जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः रिख्यस्य । अन्यविकारण-
 निवृत्तार्थ इति । विद ज्ञान इति लुग्विकारणस्य विदलृ लाभ इत्यस्य शविकारणस्य
 च निवृत्तार्थः । विद वेदनास्थानविवासेष्वित्यस्य चौरादिकस्थानेकाच्चादेवाप्रसङ्गः ।
 पचिं वचिमित्यादि । लुपचष् पाके । वच परिभाषणे । ब्रुवो वचि (२।४।५३)
 रिति च द्वयोरपि ग्रहणम् । सौत्रोऽप्युपदेशो भवत्येव । विचिर् पृथग्भावे ।
 विचिर् विवेचने । रञ्ज रागे । प्रच्छ स्त्रीषायाम् । णिजिर् शीचपोषणयोः ।
 पिचिर् चरणे । मुचलृ मोक्षणे । भज सेवायाम् । भञ्जो आमर्शने । भस्ज पाके ।
 त्यज हानौ । यज देवपूजासङ्गतिकारणदानेषु । युजिर् योगे । युज समाधौ । द्वयोरपि
 ग्रहणम् । रुजो भङ्गे । षन्ज सङ्गे । टुमस्जो शुद्धौ । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
 भुजो कौटिल्ये । द्वयोरपि ग्रहणम् । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । कृतानुनासिकलोपस्य
 निर्हंशो वृत्तभङ्गपरीहारायः । सृज विसर्गे । सृजू शुद्धौ । आदादिकः । सृज
 शीचालङ्कारयोरिति चौरादिकोऽप्यस्ति । सोऽपि यदाऽष्टषाद्वेति (ग, सू) णिज्
 नास्ति तदा शक्य एव ग्रहीतुम् । यदा त्वस्ति तदानेकाच्चादेवेत् प्रतिषेधाप्रसङ्गः ।
 सृजिरय मित्यादिनेट् प्रतिषेधार्थं तां सृजेरिह निरस्यति । अमागमोऽप्यस्येत्यादि ।
 अनेनामागमार्थताम् । तदिहेत्यादि । यत एव हि प्रयोजनद्वयं न सम्भवति
 तस्मादिहास्य पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् । तत्र केचिदाहुः—यद्यप्यमागमो न
 दृश्यते तथाप्यसौ कर्त्तव्य एव । अन्यथा ह्यस्य पाठोऽनर्थकः स्यात् । नहि यत्र
 दृश्यते तेन न भवितव्यमेव ? अन्यथा हि यथालक्षणमप्रयुक्तेष्वित्येतद् वचनम-
 प्रयुज्यमानं स्यात् । अन्ये तु वर्णयन्ति सृजे निरूपपदात् किबन्ताद् विकारावयव-
 विवक्षायां मार्ज इत्यनुदात्तादेरजित्यञ् (४।२।४४) यथा स्यादित्येतत् प्रयोजना-
 मिति । एतच्चायुक्तम् । एकाच्चादि नित्यं मयटा भवितव्यम् । तथाहि नित्यं
 वृद्धशरादिभ्य (४।३।१४४) इत्यत्र नित्यग्रहणं किमर्थं यावतारभसामर्थ्यादेव
 नित्यं भविष्यतीति चोदित इदमुक्तमेकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति तदर्थमेतत्
 क्रियते त्वञ्चयं वाङ्मयमिति । केचिदित्यादि । केचित् प्रयोजनमपश्यन्तो
 सृजेऽस्थाने विजिं पठन्ति । किं कारणमित्याह निजादिषु हीतग्रादि । विजिर्
 पृथग् भावइति निजादिषु विजिः पठ्यते । स यस्मादनिडिष्यते तस्मान्मृजि मपनौय
 तस्य स्थाने विजिं पठन्ति । कथं ज्ञायतेऽसावनिडिष्यत इत्याह तथाचेत्यादि ।
 तन्वान्तरइति । आपिशलिब्याकरणे । अथ सृजिविजी इत्यास्मिन् पाठे ओविजी

भयचलनयोरित्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? ईदित्वात् । तद्वयमर्थः क्रियते
 श्रौद्दिती निष्ठाया (७।१।१४) मितौट्प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि च तस्यापौह
 ग्रहणं स्यादनेनैव सिहत्वादीदित्वमनर्थकं स्यात् । अवधौदिति । लुङि चेति
 (२।४।४३) वधादेशोऽदन्तः । स चानुदात्तस्यादेशः स्थानिवद्भावेनैव भवति ।
 उपदेशेऽनुदात्त एकाच उपदेशो न भवतीति न भवति प्रतिषेधः । कथं पुनरयमे-
 काज् भवतीत्याह वृद्धिनिवृत्त्यर्थमित्यादि । यदि ह्यदन्तो वधिनोपदिश्येतातो
 हलादेशलोपोरिति (७।२।७) विकल्पेन वृद्धिः स्यात् । अदन्ते तु सति न
 भवति । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन
 व्यवधानं माश्रीयते । नत्वेनेकेनेति हला व्यवधानमाश्रितम् । अदन्तत्वे तु
 सति वधेरकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनापि व्यवधानं भवति । न केवलं
 ह्रस्वे । यापि ह्रस्वन्तलक्षणा वृद्धिः साप्यदन्तत्वे सति न भवतीति । अकार-
 लोपस्य स्थानिवद्भावादहलन्तत्वात् । तस्माद्वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुप-
 दिश्यते । ननु यद्यप्यदन्त उपदिश्यते तथापि स्थानिवद्भावेनैकाजिति व्यपदेशे
 सति भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । नैतदस्ति । एवं ह्येकाज् ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
 तथाहि जासृदरिद्राचकासुप्रभृतौनामुदात्तत्वान् नैकाज्ग्रहणं ते प्रयोजयन्ति ।
 सनाद्यन्तानां धातूनामुपदेशत्वं नास्ति । लाक्षणीकत्वात् समुदायस्य ।
 नचान्योऽनेकाज् धातु रूपदेशेऽनुदात्तोऽस्ति य एकाज् ग्रहणं प्रयोजयति ।
 नचास्मिन् व्यपदेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावोऽस्ति । अलविधित्वात् । इह च
 यथा स्यादिति । असतुपदेशग्रहण एकाचो धातोरनुदात्तादिङागमो न भवती-
 त्येष सूत्रार्थः । एवञ्च लविष्यति पविष्यतीत्यत्रेङागमो न स्यात् । भवत्यत्र
 प्रत्ययसरे कृते शेषानुदात्तत्वे धातुरनुदात्तः । तथाच कर्त्ता कटान् कर्त्तुमिच्छ-
 तीत्यत्र त्विङागमः स्यादेव । ढणि तुमुनि च कृते नित्स्वरिण धातोरुदात्तत्वात् ।
 उपदेशग्रहणे तु सति तेनाद्यावस्या विशिष्यत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।
 यद्यप्युत्तरकालं लुनातिपुनाती अनुदात्तौ तथाप्युपदेशावस्थायामुदात्तावेव ।
 तथा यद्युत्तरकालं करोतिरुदात्त स्थाप्युपदेशावस्थायामनुदात्त एव । अथ
 विभित्सतीत्यत्र कथं प्रतिषेधः ? यावता विभिच्छब्दस्य प्रकृतिपाठो
 नास्ति । उपदेशेनाप्येकाचत्वम् । नैष दोषः । यद्यपि विभिच्छब्दस्य
 प्रकृतिपाठो नास्ति नाप्येकाचत्वं तथापि भिदेस्तुभयमिदमस्ति । द्विष्ययोगो

द्विर्चनमित्ययमपि तत्र पक्ष आश्रितः । तेन भिदिरेव तत्र द्विरुच्यते । तस्य चोभयविशेषणविशिष्टत्वात् सिध्यत्येव प्रतिषेधः ।

११ । श्रुतः किति ।

उदात्तार्थं आरम्भः । लूनइति । ल्लादिभ्यश्चेति नत्वम् (८।२।४४) । तौर्णइति । अत्रापि रदाभ्या (८।२।४२) मिति । केचिदित्यादि । ग्लाजि-
स्थश्च क्खुरिति (३।२।१०८) । भुवश्चेति वक्तव्य (३।२।१३८) मित्यत्र भवतेः
क्खुप्रत्यये गिति कृते सति विधेयमानत्वाद् गितौट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।
ततश्च भूष्णुरिति न सिध्येत् । तस्माद् भूष्णुरित्यत्रेऽप्रतिषेधार्थं केचित्
श्वभूति (D) व्याङ्गिप्रभृतयः श्रुतः कितौत्यत्र द्विककारनिर्देशेन हेतुना चत्वंभूतो
गकारः प्रसिष्ट इत्येवमाचक्षते । यदि चत्वंभूतो गकारः प्रसिष्ट एव सति
ससञ्जुषो रुरिति (८।२।६६) रुत्वे कृते चत्वंस्यासिद्धत्वाद् ह्रश्चि चेति (६।१।११४)
रोरुत्वेन भवितव्यम् । नतु विसर्जनोपेयम् । ततश्च श्रुतः कितौति निर्देशो
न युज्यत इत्येतच्चोद्यन्निराकर्तुमाह सौतत्वान्निर्देशस्थेत्यादि । चत्वंभूतस्यासि-
द्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतम् । विसर्जनोपेय कृतइति वर्णयन्ति । किमर्थं
पुनस्ते क्खुप्रत्यये गित्वं प्रतिजानते ? यस्मिन् सतौदं व्याख्यानं कर्तव्यं
जायते ? स्थासुशब्दस्य सिद्धार्थम् । एवं हि ते मन्यन्ते । क्खोः कित्वे
सति घुमास्यागादि- (६।४।६४) सूत्रेण तिष्ठतेरौत्वं स्यात् । ततश्च स्थासुरिति
न सिध्येदिति । ग्लाजिस्थश्च क्खुरित्यत्रेत्यादि । गित्वे हि सति क्खोरिट्-
प्रतिषेधार्थमेव व्याख्यायते । नच तस्य गित्वम् । किं तर्हि ? कित्वमेव ।
नच कित्वं सतौत्वं प्रसज्यते यस्माद् ग्लाजिस्थश्च क्खु (३।२।१३८) रित्यत्र
स्या आ इत्यकारप्रक्षेपः कृतः । तिष्ठतेः क्खुप्रत्ययान्तस्याकारान्तस्याकारान्तैव
यथा स्यात् । ईकारान्तता मा भूदित्येवमर्थः । आकारप्रक्षेपे हि सतौत्वापवादस्
तिष्ठते राकारादेशो भवति । अतस्तेन बाधितत्वादीत्वन्न प्रवर्त्तते । तदेवं कित्वे
सत्याकारप्रक्षेपात् स्थासुशब्दस्य सिद्धत्वान्न किञ्चिदेतत् । एतद् व्याख्यानमसार-

(D) सुभूतिव्याङ्गिप्रभृतय इति पाठान्तरम् । Taking the name as सुभूति, he is an ancient grammarian. He appears to have been prior to व्याङ्गि, otherwise the statement should have probably been व्याङ्गिसुभूति—In fact he cannot be identical with that सुभूतिचन्द्र who is connected with the सारस्वतव्याकरण ।

मित्यर्थः । तीर्णमित्यत्रापि किं पुनः कारणमसत्पददेशग्रहणेऽत्र न स्यात् ? यावता तरतिरयमुगन्तः पठत इत्याह इत्थे होत्यादि । ऋत इज्ञातो- (७।१।१००) रीतीत्वे रपरत्वे च कृत उगन्तता विहतेत्यसत्युपदेशग्रहणे न स्यात् । तस्मिंस्तु सति भवति । यद्यप्युत्तरकालं तरतिरुगन्तो न भवति तथाप्युपदेश एव । मा भूदेवमित्यादि चोदकः । कस्य पुनरित्यादीतरः । कृत इति चोदकः । यद्येव मित्यादीतरः । स्थानिवद्भावादिति चोदकः । अल्लविधावितौतरः । तत्रैतत् स्यात् । अयमप्यल्लविधिरित्यत्र आह अल्लविध्यायमिति । अल्लविधित्वं पुनरुगिति प्रत्याहारग्रहणात् । तस्मादित्याह यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्ण इत्यत्र प्रतिषेधो न प्राप्नोति तस्मादुपदेश इत्यनुवर्त्तनीयम् । तथाच सतीत्यादि । उपदेशेऽनुवर्त्तमाने सतीत्यर्थः । जागरित इत्यत्रापि प्राप्नोतीति जागर्त्तरूपदेशा-वस्थायामुगन्तत्वात् । तदर्थमिति । जागरित इत्यादाविट्प्रतिषेधप्राप्ति-निवृत्त्यर्थम् । अर्थशब्दस्य निवृत्तिवाचित्वात् । यदि तर्ह्येकाच इत्यनुवर्त्तते प्रोणुतः प्रोणुतवानित्यत्रेऽट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति । ऊर्णोतिरनेकाचत्वादित्यत्र आह वाच्य ऊर्णोणुवदित्यादि (१।१।२२, वा) । अस्याः कारिकायाः पूर्व-मेवार्थो व्याख्यात इति न पुन र्वास्थायते ।

१२ । सनि ग्रहगुहोश्च ।

ग्रहेः सनि नित्यमिति प्राप्ते गुह्यरप्युदित्वात् स्वरतीत्यादि- (७।२।४४) सूत्रेण विकल्पे प्राप्तेऽप्यारम्भः । चकार उक इत्यनुकर्षणार्थः । ननुचेको भल्लि- (१।२।८) तुगन्तानां किदेव सन् । तत्र पूर्वैर्नैव प्रतिषेधः सिद्धः । किमुक इत्यनुकर्षणार्थेन चकारेण ? नैतदस्ति । न हीट्प्रतिषेधमन्तरेण सनी भल्लादित्वं सुपपद्यते । कुतः कित्वम् ? अनेन त्विति प्रतिषिद्धे भल्लादित्वं सनी जायते । पश्चाद् गुणप्रतिषेधार्थं कित्वमिति क्रमः ? जिष्ठस्ततीति । रुदविदेत्यादिना (१।२।८) सनः कित्वे सति ग्रह्यादिसूत्रेण (६।१।१६) मंप्रमाणम् । हो ढइति (८।२।३१) ढत्वम् । षढो कः सौति (८।२।४१) कत्वम् । इण्कोरिति (८।३।५७) षत्वम् । एकाचो बशो भक्षित्यादिना (८।२।३७) भष्मभावेन गकारस्य घकारः । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । जुषुञ्चत इति । गुह्यं संवरणे । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् ।

रूपतीति । अज्भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घः । अथ चकारिण
ययोगन्तमनुकथ्यते तथाचैकयोगनिर्दिष्टः अयतिरप्यनुकथ्येत्यत आह शिख-
यूष्भरक्षणीत्यादि । अयतेः सनीवन्तर्हतीटो (७।२।४८) विकल्पं विधास्यती-
त्यतस्तस्य हानुवृत्तिरपार्थिकेति नानुकथ्यते ।

१३ । कृच्छ्रवस्तुदुःसुश्रुषो लिटि ।

चक्रव चक्रमेति । परस्मैपदानामित्यादिना (३।४।८२) वस्मसोर्वमा-
देशौ । क्रादय एवेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति । लिटोऽयं क्रादयोऽनिट्
इत्येष तु विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः । कृतलब्धक्रीतकुशला इति (४।३।३८)
तमधीष्टो भूतो भूतो भावी (५।१।८०) वेतगादि निर्देशात् । केन पुनस्तेषामिट्-
प्रतिषेधः सिद्धो यतः सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थं उच्यत इत्यत आह अनुदात्तो-
पदेशानामित्यादि । अनुदात्तोपदेशा वृद्धवृज्भ्यामन्ये करोतयादयः ।
तेषामेवाच इत्यादिना (७।२।१०) प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः सिद्धः । वृद्धवृजोस्तु
श्रुक्कःकितौति (७।२।११) प्रत्ययाश्रयः । नतु प्रकृत्याश्रयः । तयोरुदात्त-
त्वात् । तदित्यादि । यतएव तेषां यथायोगं प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयश्च
प्रतिषेधः सिद्धस्तस्मादुभयस्यापि प्रतिषेधस्य प्रयुक्तत्वाय नियम इत्यर्थः ।
धात्वन्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य करोत्यादीनां प्रतिषेधस्यैव नियमो वेदितव्यः । कथं
पुनरेतद् वृजं प्रति यस्मिन् नियमार्थमुपपद्यते ? सति हि प्रतिषेधे नियमो
भवति । नास्ति वृजस्त्वलीट्प्रतिषेधः । तस्य हि नात्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः
सिद्धः । उदात्तत्वात् । नापि प्रत्ययाश्रयः । थलः किच्चाभावात् । तस्मात्
वृजं प्रति थलीट्प्रतिषेधार्थमेव युक्ता । न नियमार्थमेत्यत आह वृजो ह्रीत्यादि ।
व्यवस्था नियमः । बभूयाततन्यजगृभूमववर्धेति (७।२।६४) निगमइति निपात-
नाद् वृजो निगमएव थलीट्प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न भाषायाम् । यत
एवं व्यवस्था तस्मान्नायं वृज स्त्वलीट्प्रतिषेधः । अन्यथा ववर्धेति निपातनस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । तस्यात् प्रतिषेधाभावात् वृजोऽप्येतत् ध्रुवं नियमार्थमेव
विज्ञायत इत्येकान्त एषः । सुदुःसुश्रुषान्वित्यादि । अपिशब्द आर्धधातुक-
लक्षणोऽपि य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेत्यत इति दर्शनार्थः । कथं पुनरित्थमाणोऽपि
लभ्यते । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्त्वात् । इह च न वृद्धवृजतुर्भ्यं

(७।२।५८) इत्यस्यानन्तरमिदं प्रतिषेधकार्ण्डं कर्तुं युक्तम् । एवं द्विष्यतिषेधा-
ययणं न कर्त्तव्यं स्यात् । यदयं पुरस्तात् प्रतिषेधं करोति तस्येतत् प्रयोजनम् ।
इत्थमात्रस्यानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो विज्ञायते । पुरस्तात् प्रतिषेधो
क्रियमाणे मति विशेष मनाश्रित्येणमात्रस्यायमपवादो भवति । तेन यावानिट्
प्राप्तस्तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भवति सिद्धः । अन्यस्वाह नेटीत्यनुवर्त्तमाने
पुनरिड्ग्रहणमामर्थ्यात् पुनः प्रतिषेधमामर्थ्याच्चेत्स्मात्प्रत्ययस्य प्रतिषेधो
विज्ञायते । कञोऽसुट्कस्येति वक्तव्यमिति । करोति रविद्यमानसुट् प्रतिषेधो
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थम् ? ससुट्कस्येङागमो
यथा स्यात् । तत्तदे व्याख्यानम् । इन्द्रे घीत्यनेन (२।२।३२) स्तुप्रभृतौना
मन्यतमस्य घिसञ्चकस्य पूर्वनिपातमकृत्यैतत् सूचितं यथेहपूर्वनिपातलक्षणं
व्यभिचरति स्वविषये न प्रवर्त्तते तथेदमपीति । तेन यदा करोतिः ससुट्क
स्तत्र न प्रवर्त्तते इति । सञ्चस्करिच सञ्चस्करिमेति । संपर्थ्युपेभ्यः करोती
भूषण इति (६।१।१३७) सुङित्यनुवर्त्तमानेऽङ्भ्यासव्यवायेऽपीति (६।१।१३६)
सुट् क्रियते । ऋतो भारद्वाजस्ये (७।२।६३) त्येतदप्यसुट्कस्यैवेत्यत इति ।
कञ इति सम्बध्यते । कथं पुनरसुट्कस्यैव भवतीति लभ्यते ? यथा लभ्यते
तच्च श्रूयताम् । तत्र ह्युदितो (७।२।१५) वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते मण्डूकप्लुति-
न्यायेन । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनासुट्कस्यैव भवतीति ॥

१४ । श्रौदितो निष्ठायाम् ।

शून इति । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) सम्प्रसारणम् । हलइति
(८।२।७७) दीर्घः । लग्नइति । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (८।२।३०)
कुलम् । उड्डीनइति । डोङ् विहायसा गतौ । ननु डोङ् उदात्तत्वान्नि-
ष्ठायामिट् प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्यथा ह्युड्ङिति इत्यनिष्टं
रूपं स्यादिति यो मन्येत तं प्रत्याह डोङ् इत्यादि । श्रौदितामिति स्वादीना-
मित्यर्थः । स्वादय श्रौदितइति (ग,सू) वचनात् । स्वादयः षूङ् प्राणिगर्भविमोचन
इत्यादयः । कथं कृत्वा ज्ञापक इत्याह स ङीत्यादि । स्वादीनां श्रौदितां मध्ये
तस्मैवमर्थः पाठो निष्ठातकारस्योदित उत्तरस्य नत्वं यथा स्यात् । स्वादेतत् ।
इदमपि कृतं नत्वं भविष्यतीत्याह नत्वञ्चेत्यादि । तस्मादितुत्तरस्ये- (१।१।६७)

त्यत्र निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थस्यानुवृत्तेरोदितो धातोरनन्तरस्य निष्ठातका-
 रस्य नत्वं विधीयते । तत्र यदि डोङः परस्या निष्ठाया इट् स्यात् तदा
 सत्यप्योदित्व इटा व्यवहितत्वान्नत्वेन न भावितव्यम् । नित्योदितां मध्ये तस्य
 पाठोऽनर्थकत्वान्न कृतः स्यात् । स चास्ति । तस्मात् स एव पाठो ज्ञापको
 डोङ उत्तरस्या निष्ठाया इण् न भवतीति । ननु स्वादिषु पाठसामर्थ्याद्
 व्यवधानेऽपि स्यात् । कथमसौ ज्ञापकः ? नैतदस्ति । एवं ज्ञानन्तर्यपरिभाषा
 (प, ६२) बाधिता भवति । शास्त्रज्ञानिष्टं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । नञ्जनिष्टार्था
 शास्त्रे प्रकृतिरस्ति । तस्माद् यथानन्तर्यपरिभाषा न बाध्यते शास्त्रञ्च नानिष्टं
 भवत्युदितां मध्ये डोङः पाठश्च सफलो भवति स प्रकारोऽभ्युपगन्तव्यः ।
 ततश्चोदितां मध्ये डोङः पाठो ज्ञापकएव । अपरः प्रकारः । ओदितश्च-
 (८।२।४४) त्यत्यूदित इत्यतद्विरावर्त्तयिष्यते । तस्मादित्युत्तरस्येत- (१।१।६७)
 स्याः परिभाषाया हिरूपस्थानार्थम् । तत्रास्या यद्वितीयो सुपस्थानं तस्यैतत्
 प्रयोजनम् । डोडोऽप्यनन्तरस्यैव निष्ठातकारस्य नत्वं यथा स्यादिति । यद्विच
 डोडो निष्ठाया मिद स्यादिटा व्यवहितत्वान्नत्वं न स्यात् । न च शक्यते वक्तुं
 व्यवधानेऽपि पाठसामर्थ्याद् भविष्यतीति । एवं हि परिभाषाया हिरूपस्थान-
 मनर्थकं स्यात् । एतच्चायुक्तम् । तस्मादोदितां मध्ये डोङः पाठो ज्ञापक
 एव । श्रिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । ओदित्करणादेव निष्ठायामिण् न भवि-
 ष्यति । ओदित्वं हि नत्वार्थं क्रियते । नत्वञ्च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते ।
 यदि च ततः परस्या निष्ठाया इट् स्यादोदित्वमनर्थकं स्यात् । वेचित्प्रार्थं
 श्रिग्रहणं वेदितव्यम् ।

१५ । यस्य विभाषा ।

विधूतइति । धूञ् कम्पने । गूढइति । गुह्य संवरणे । ढल्वादिषु
 कृतेषु द्रुलोप इत्यादिना (६।३।१११) दीर्घः । अथेह कस्मात् प्रातिषेधो न
 भवति पतित इति ? भवति हि पति विभाषितेऽट् । सनौवन्तरित्यत्र
 (७।१।४८) तन्निपतिदरिद्राणासुपसंस्त्रगानमिति विकल्पेनोपसंस्त्रगानादित्यत-
 आह द्वितीया श्रितेत्यादि ।

१६ । आदितश्च ।

भावादिकर्मणोरनन्तरं विभाषां वक्ष्यति । ततोऽन्यत्र कर्त्तरि कर्मणि चायं प्रतिषेधो विज्ञायते । आश्वस्तइति । श्वस प्राणने । वान्तइति । दुवम उदगिरणे । अनुनासिकस्य किम्लोः कृडितौति (६।४।१५) दोषः । योग-विभागकरणं किमर्थमिति पृष्टस्यादितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरिति यद्येकयोगः क्रियते ततो भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधो न स्यादिति प्रतिवचनमाशङ्गाह आदितश्चेत्यादि । आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येकयोगे भावादिकर्मणोर् विभाषायां विहित्वायां ततोऽन्यत्र कर्त्तृदौ यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधो भविष्यति । तस्मादुपाध्यायं योगविभागकरणम् । ज्ञापनार्थमित्यादिनाऽऽपार्थक्यं परिहरति । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेरिति । उभयत्रापि बहुव्रीहिः । उपाधिर्विशेषणम् । स चैतदर्थं उपाधिर्विज्ञेयः । यदि यदुपाधेर्विभाषा तदन्योपाधेरिति प्रतिषेधः स्यात् तदा योगविभागं न कुर्यात् । एकयोगेनापि भावादिकर्मणोर्विहिते विकल्पे ततोऽन्यत्र यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधो लभ्यत एव । कृतश्च योगविभागः । तस्मादेतेन योगविभागकरणेन सूचितं यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधइति । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । अत्र विदेल्लार्थस्य विभाषेति विभिना तौदादिकेन साहचर्याल्लार्थस्य तौदादिकस्य ग्रहणम् । यस्य विभाषेति (७।२।१५) च तस्यैव प्रतिषेधो भवति । नान्यस्य । यदि यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेध इति ज्ञाप्यते जृत्रस्योः क्ति (७।२।५५) उदितो वेति (७।३।५६) ज्ञापत्ये भावविषये विभाषिते यस्य विभाषेति भावविषय एव निष्ठायामिट् प्रतिषेधः स्यात् । न कर्त्तृकर्मणोः । नैष दोषः । आश्रयमाशो हि धर्म्मो भेदको भवति । न च ज्ञापत्ये निष्ठायां वा भिन्न मभिधेयं निमित्तत्वेनाश्रितम् । तस्माद् भवत्येवात्र प्रतिषेधः । अत्र लिङ्गं तेन निर्वृत्तं (४।२।६८) मिति निर्द्देशः ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

मिन्नमननेति । नपुंसके भावे क्तः । भेदितमिति । निष्ठा शीङित्यादिना (१।२।१८) कित्त्वप्रतिषेधे गुणः । प्रमिन्न इति । प्रशब्द आदिकर्म द्योतयति । आदिकर्मोति आदिभूतक्रियाक्षण इति । तस्मिन् भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तः स

पुनरादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेत्यनेन (३।४।७१) कर्त्तरि कारके भवति । शक्तो घटः कर्त्तुं शक्तितो घटः कर्त्तुमित्यस्य सिद्धये विभाषेति योगविभागीत्यत्र कर्त्तव्यः । तत्रादित इति नानुवर्त्तनीयम् । भावादिकर्मणोरित्यत्र द्वितीये योगेऽनुवर्त्तनीयमेव ।

१८ । चुब्ध-स्वान्त-ध्वान्तलग्न-स्निष्ट-विरिञ्च-फाण्टबाढानि
मन्यमनस्तमः-सक्ताविस्पष्टस्वरानायास-भृशेषु ।

चुब्ध इति । चुब्ध सञ्चलन इत्यस्येडभावो निपात्यते । मन्याभिधानञ्चेदिति । समुदायेन चेन् मन्योऽभिधीयते । मन्य इति द्रवद्रव्यमम्पृक्ताः सक्ताव उच्यन्ते । चुब्धो मन्यइति । चलितो मन्य इत्यर्थः । चुभितं मन्येनेति । नात्र मन्योऽभिधीयते । किं तर्हि ? तत्साधनं चलनम् । अथ मन्याभिधाने चुब्धशब्दो निपात्यते चुब्धा गिरिनदी चुब्धा सेना चुब्धः समुद्र इत्यादि नोपपद्यत इत्यत आह चुब्धा गिरिनदीत्यादि । (E) चलितमन्यसाधर्म्याद् गिरिनद्यादिषु तथा व्यपदेश इति दर्शयति । यथा चुब्धस्य मन्यस्य चलनं प्रति साधनभावस्तथा गिरिनद्यादेरर्थस्य चलनं प्रति साधनभावः चुब्धमन्यसाधर्म्यात् चुब्धशब्देन व्यपदिश्यते यथा मीसाधर्म्याद् गोशब्देन वाहीक उच्यते । स्वान्तं ध्वान्तमिति । स्वन ध्वन शब्दे । इडभावो निपात्यते । एवमुत्तरैश्वर्युदाहरणेषु वेदितव्यम् । बाह्येषु विषयेष्वविचिन्मनानुलं मनः स्वान्तमुच्यते । अनुनासिकस्य किमलोः क्ङितौति (६।४।१५) दीर्घः । स्वनितं मनसिति । मनः कर्त्तृकं स्वननमुच्यते । नतु मनः । ध्वनितं तमसिति । अत्रापि तमः कर्त्तृकं ध्वननमुच्यते । न तमः । लग्न इति । रगे लगे सङ्गे । निष्ठानत्वं निपात्यते । स्निष्टमिति । स्नेच्छ अन्धकारायां वाचि । ब्रथादि-सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । ण्वत्त्वम् । स्नेच्छितमिति । अर्थस्याविस्पष्टत्वेऽपि स्वरूपस्य विस्पष्टत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् । विरिञ्चमिति । अत्राप्येकारस्येत्त्वमपि निपात्यते । स्वरश्चेदिति । स्वरशब्दोऽत्र ध्वनौ वर्त्तते । फाण्टमिति । फण गतौ । पूर्ववद्दीर्घः । ण्वत्त्वम् । कः पुनरयमनायासो नामेत्याह यदश्रुतमित्यादि । अश्रुतमित्यपकम् । अपिष्टमित्यचूर्णितम् । उदकसम्पर्क उदकसंयोगः । मात्र-

(E) सुद्रितकाशिकायां तु चुब्धो गिरिः, नदीत्वेवमाहुःपमानाद् भविष्यतीति पाठः । तत्र नदीत्यस्य चुब्ध-
त्वधाहृतेन पदेनाश्रयः । वक्तुतस्तु आसाङ्गद्वय मूलपाठ इति प्रतीयते ।

शब्देन निष्पीडनादेर्व्वचकेदः । विभक्तसरसमिति । पृथग्भूतरसमित्यर्थः । ईषदुष्णं कोष्णम् । तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वाद्नायासेन लक्ष्यत इति । आयासः प्रयत्नाधिक्यम् । तद् यस्मिन्न विद्यते सोऽल्पप्रयत्नसाध्योऽनायासः । तेनेह यदश्रुतत्वादिविशिष्टं वस्तु तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वाद्नायासेन लक्ष्यते । तदनेनानायासोपलक्षितो यो वस्तु-विशेष स्तत्र फाग्टमिति निपात्यते । नत्वनायास एव । नान्यत्रापि सर्वत्रानायासोपलक्षित इति दर्शयति । अयञ्चार्थो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते । यथैव ह्यन्यत् किञ्चिदिङ्भावादिकं निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते तथार्थविशेषोऽपि । बाढमिति । अत्र पूर्व्ववद् ढत्वादिकार्यम् ।

१६ । धृषिशसौ वैयाल्ये ।

वियातस्य भावो वैयाल्यमिति । यातं यातिः प्राप्तिः । विरूपं यातं यस्या-सम्भारगविषयत्वात् स वियातोऽविनीत इतुच्यते । तद्भावी वैयाल्यम् । ब्राह्मणादि-त्वात् थञ् । धृष्टइति । जिष्टृषा प्रागल्भ्ये । विशस्तइति । शस्तु हिंसायाम् । शसेरप्युदितो वेति (७।३।५६) विकल्पविधानाद् यस्य विभाषेतीट्- (७।२।१५) प्रतिश्लेषः सिद्ध एवेति सम्बध्यते । यदि तर्हि सिद्धएव प्रतिषेधस्तत् किमर्थं वचनमित्याह नियमार्थमित्यादि । वैयाल्य एव वर्त्तमानयो र्यथा स्यादन्यत्र सा भूत् । अथ धृषेर्विभाषा भावादिकर्मणो (७।२।१७) रिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनमिति कस्मान्न भवतीत्याह भावादिकर्मणोरपीत्यादि । अत्र चाभिधानशक्तिस्त्राभाभ्यं हेतुः । धर्षित इति । पूर्व्ववत् किञ्चे प्रतिषिद्धे गुणः ।

२० । दृढं स्थूलबलयोः ।

बलवतीति मतुबन्तनिर्देशेनार्थ आदित्वात् मूलं मत्वर्थीयाकारान्तो बलशब्दो निर्दिष्ट इति दर्शयति । दृहेरिति । दृहि षष्ठावित्यस्य । अथवा दृहिः प्रकृत्यन्तर-मस्तीति । दृह दृही षष्ठाविति कैश्चित् पाठात् । नकारस्याभावादिति । नकारस्थोप-देशाभावादिनिदिष्टत्वाच्च नकारस्याभावादिति । अथ हकारलोपः किमर्थं निपात्यते ? न टकारएव निपात्यताम् ? परस्य च धत्वे टुत्वे च कृते ढो डे लोपे च (८।३।१३) कृते सिद्धं दृढइति । अत्राप्ययमर्थः । परस्य ढत्वं निपातयितव्यं न भवति ।

ष्टुत्वेनैव सिद्धत्वादित्यत्राह हलोपनिपातनमित्यादि । यदि हकारस्य ढकारो निपात्यते तदा ढो ढे लोपः । तस्य पूर्वत्रासिद्ध (८।२।१) मित्यसिद्धत्वं स्यात् । सिद्धस्यासाविध्यते । तस्मात् पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यते । न ढकारइति । कः पुनरसिद्धत्वे दोषो यत्परिहाराय पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्तार्थं हकारलोपो निपात्यते । न ढकार इत्यत्र आह ढलोपइत्यादि । यदि हि ढकारो निपात्यते तदा ढो ढे लोपः (८।३।१३) कर्त्तव्यः । तस्मिंस्तु सति लोपे द्रढिमेल्यादौ ऋ ऋतो हलादेर्लघो (६।४।१६१) रिति रेफो न स्यात् । ढलोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति (१।४।११) * गुरुसंज्ञायामुपजातायां लघुसंज्ञाया बाधितत्वात् । द्रढिमिति वर्णदृढादिभ्यः (५।१।२३) थञ्चेतीमनिच् । तुरिष्ठेमेयः स्थिति (६।४।१५४) टिलोपः । द्रढीयानिति । द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनावितीयसुन् प्रत्ययः (५।३।५७) । द्रढयतीति । ददमाचष्ट इति तत् करोति तदाचष्ट इति णिच् । णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठ-वद्भावेन रेफटिलोपौ । परिद्रढय गत इति । ददमाचष्टइति णिच् । रभावे कृते ख्यन्तस्य परिणा योगः । ततः क्त्वा । ततः प्रादिसमासः । समासेऽनञ्-पूर्वं क्तो ल्यविति (७।१।३७) ल्यप् । पारिद्रढी कन्येति । परिद्रढशब्दादिञ् । इतो मनुष्यजाते (४।१।६५) रिति ङीष् । थङ् प्रसज्येतेति । अणिजोरनार्णयो गुरुपोत्तमयो (४।१।७८) रित्यादिना । दृङ्ङितमिति । दृङ्ङिः प्रत्युदाहरणम् । दृङ्ङितमिति दृङ्ङिः ।

२१ । प्रभौ परिवृद्धः ।

पूर्वेण समानमिति । निपातनस्येडभावादेस्तुल्यत्वात् । यथैव हि पूर्वस्मिन् सूत्रे क्तप्रत्यये कृते हकारनकारयो लोप इडभावश्च परस्य ढत्वं निपातितं तथेहापि तत् सर्वं निपात्यते । वृङ्ङेर्निपातनमिति । वृङ्ङि वृद्धावित्यस्य । वृङ्ङिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति ततस्तस्यापीति निपातन मेतदिति प्रकृतेन सख्यम् । प्रकृत्यन्तरास्तित्वन्तु वृह वृहि वृद्धाविति कैश्चिदुक्तम् । तदेव प्रयोजनमिति । पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्तिः । परिव्रढयतीति । अत्र ढलोपे सति पूर्व्ववद्रेफो न स्यात् । परिव्रढय गत इति । अत्रायादेशश्च । पारिव्रढी कन्येति । अत्रापि थङ् प्रसज्येत । हलोपनिपातने तु न भवत्येते दोषाः । परिव्रढमाचष्ट इत्यादि ।

कथं पुनः परिबृद्धशब्देन विग्रहे कृते णिचो बृद्धशब्दादेवोत्पत्तिर्लभ्यत इत्याह
 संग्रामयतेरित्यादि । प्रातिपदिकाशात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेत्यनेनैव (ग,सू) णिचि सिद्धे
 संग्रामइत्यस्य सोपसर्गस्य गणे यः पाठः स नियमार्थः । संग्रामयतेरेव सोपसर्गाणि-
 जुत्पत्तिर्यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति । तदेवं संग्रामयतेरेव यस्मात् सोपस-
 र्गाणिजुत्पत्तिरिष्यते नान्यस्मात् तस्माद् यद्यपि परिबृद्धमाचष्टइति विग्रहः क्रियते
 तथापि बृद्धशब्दाणिजुत्पद्यते । नच परिबृद्धशब्दात् । किमेवं सतीष्टं सिद्धं
 भवतीत्यत आह तथाच सतीत्यादि । बृद्धशब्दाणिजुत्पत्तौ सत्यां लकारो
 भवन्नयं णिज् यतो विहितस्तदादेरेव भवति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । सनाद्यन्ता
 धातवइति (३।१।३२) तदादेरेव धातुसंज्ञाविधानात् । तेन परेस्तिङन्त-
 ग्रहणेनाग्रहणात् ततोऽतिङन्तात् पदात् परस्य तिङन्तस्य पदस्य परिब्रूयतीत्यत्र
 तिङुङतिङइति (८।१।२८) निघातस्वरः सिद्धो भवति । यदि पुनः परिबृद्धशब्दा-
 णिजुत्पद्यते तदा लकारोऽपि ततएव णिजन्तात् स्यात् । एवञ्च परिग्रहस्य
 तिङ एवान्तर्भावादतिङन्तात् पदात् परमत्र तिङन्तं न भवतीति निघातो न
 स्यात् । किञ्च यदा बृद्धशब्दाणिजुत्पद्यते न परिबृद्धशब्दात् तदा क्ताप्रत्ययोऽपि
 बृद्धशब्दाणिजन्ताद्भवति । तेन परिग्रहस्य ज्ञानेन समर्थेन शब्दान्तरेण कुगति-
 प्रादयइति (२।२।१८) समासे कृते परिब्रूयतीत्यत्र ल्यवादेशः सिद्धो भवति ।
 परिबृद्धशब्दाणिजुत्पत्तौ क्ताप्रत्ययोऽपि परिबृद्धशब्दादेव णिजन्तादुत्पद्यते ।
 ततः समासो न स्यात् । कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते । न चात्र
 परेः परं ज्ञान्तं शब्दान्तरमस्ति । एकमेव हौदं ज्ञान्तं परिणा सञ्च शब्दरूपम् ।
 तत्रैव परिग्रहस्यान्तरभावात् । असति च समासे समासेऽनञ्पूर्वत्वादिना
 (७।१।३७) ल्यवादेशो न स्यात् । परिबृंहितमिति । बृंहेः प्रत्युदाहरणम् ।
 परिबृंहितमिति बृहेः ।

२२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

कष्ट इति । कषिशिषीत्यादिहिंसार्थधातुवर्गे कषिः पठ्यते । किं पुनः
 कृच्छ्रं नमित्याह कृच्छ्रं दुःखमिति । यद्येवं दुःखे प्राणिधर्मं प्रतिषेध उच्यमानोऽ-
 ग्नादादौ न सिध्यतीत्याह तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमुच्यत इति । कारणे
 कार्योपचारात् । यथा नड्वलीदकं पादरोगइति । चिन्त्यं पुनरेतत् किं मुख्ये

सति गौणस्य ग्रहणं युक्तमुत नेति । यदि तु कच्छशब्दाणिजन्तात् पचाद्यच-
सुत्पाद्य कच्छयतीति कच्छ इत्येवंवृत्पादयते तदा कच्छशब्दोऽपि मुख्येऽन्नादा-
वपीति न कश्चिच्चिन्त्यम् । न चास्यां वृत्पत्तौ तत् कारणमप्यन्यादिकं कच्छमित्यु-
च्यते इत्येतद्विरुध्यते । यच्च कच्छयति तन्नियोगत एव दुःखस्य कारणं भवति ।

२३ । घुषिरविशब्दने ।

विशब्दनं प्रतिज्ञानमिति । स्वाभिप्रायस्य शब्देनाविष्करणमित्यर्थः ।
सामान्येन ग्रहणमिति । विशेषानुपादानात् । यदि घुषिरविशब्दन इति
चुरादौ पठ्यते एवं सति णिच् भवितव्यम् । नच णिजन्तस्येति सत्यसति वा
कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तथाहोति सति निष्ठायां सेटीति (६।४।५२) णिलोपे कृते
घोषितमिति यद्रूपं भवत्यसत्यपीटि णिलोपाभावात् तदेव । नच तदन्तादिट्-
प्रतिषेधस्य प्राप्तिरस्ति । एकाच इत्यधिकारात् । भौवादिकस्य घुषे विशब्दने
वृत्तिरेव नास्ति । शब्दशक्तिस्त्राभावात् । तत् किं विशब्दनप्रतिषेधेनेत्यत
आह विशब्दनप्रतिषेध इत्यादि । यदि च नित्यो णिच् स्यात् तदा यथोक्तया
रोत्या प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । ततश्च न कर्त्तव्यएव स्यात् । कृतश्च । तस्मादय-
मेव प्रतिषेधो ज्ञापयति चुरादिणिज् विशब्दनार्थस्यानित्य इति । जुषुषुरिति ।
अनित्यप्रतिज्ञाप्रयोजनम् । असति ह्यनित्यत्वे घोषयाच्चक्रुरिति स्यात् ।

२४ । अर्हः सन्नविभ्यः ।

अर्हैरिति । अर्ह गतौ याचने च ।

२५ । अभेद्याविदूर्ये ।

विदूरं विप्रकृष्टमिति । विशेषेणातिशयेन दूरं विदूरमिति कृत्वा । ततोऽन्य-
दविदूरम् । तत् पुनर्यदासन्नं यच्चादूरं न त्वतिविप्रकृष्टं तदिति वेदितव्यम् ।
तस्य भाव आविदूर्यमिति । ब्राह्मणादिखात् यञ् । ननुच न नञ्पूर्वात्
तत्पुरुषादित्युत्तरस्य (५।१।२१) भावप्रत्ययस्य प्रतिषिद्धत्वात् यञ् न
भवितव्यमित्यत आह एतस्मादेवेत्यादि । उत्तरत्वं तु भावप्रत्ययस्य त्वत्तापेक्षया
वेदितव्यम् ।

२६ । गौरध्ययने वृत्तम् ।

अध्ययनमिति । कृत्यलुटो बहुलमिति (३।३।११३) ल्युट् । अधीयत इत्यध्ययनम् । कर्मसाधनोऽध्ययनशब्दः । भावसाधने हि वृत्तो गुणो देवदत्ते-
 नेति न स्यात् । वृत्तं गुणस्य देवदत्तेनेति स्यात् । निष्ठाविशिषणञ्चैतत् ।
 अध्येतव्याभिधायिन्यां निष्ठायामित्यर्थः । णिलुक् चेति । णिलुग्ननिपातनं
 प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थम् । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यात् । लुकि सति न
 लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् गुणो न स्यात् । वृत्तो
 गुणइति । गुणः कश्चिदेवाध्ययनविशेष इहोच्यते (F) । वृत्तिरयमकर्मकइति ।
 वृत्तं गुणस्य वृत्तं पारायणस्येति भावे निष्ठादर्शनात् । अकर्मकाणां हि भावे
 निष्ठा भवति । न सकर्मकाणाम् । स णर्थइत्यादि । सोऽन्तर्भावितणर्थो
 यदा भवति तदा प्रकृत्यन्तो णर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति । यथा वर्षन्तु त्वां
 सुष्टुतय इत्यत्र वृद्धिः । कथमेतद् विज्ञायत इत्याह तेन निवृत्त इत्यादि ।
 न चैतद्वक्तव्यमकर्मकाइति । धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति सोपसर्ग-
 त्वादिवृत्तेः सकर्मकत्वम् । नतु णर्थवृत्तित्वादिति कुतो णर्थवृत्तिरिति ?
 यदि सोपसर्गादिवृत्तेः सकर्मकत्वं स्यान्न णर्थवृत्तित्वात् ततो यथानुभूतः
 कम्बलो देवदत्तेनेत्यत्र णर्थो न गम्यते तथा तेन निवृत्त इत्यत्रापि न गम्यते ।
 गम्यते च । तस्मात्प्रायवृत्तित्वादेव वृत्तेः सकर्मकत्वम् । यदा च णर्थवृत्ति
 भवति तदा प्रयोजकव्यापारापेक्षयास्य कर्त्ता कर्मभाव मापद्यतइति । तेन
 प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवति । तदिहापीत्यादि । यस्मादेवाकर्म-
 कोऽपि स न प्रकृत्यन्त एव णर्थे वर्त्तमानः सकर्मको भवति तस्माद्वृत्तो गुणो देवदत्ते-
 नेत्यत्रापि णर्थवृत्तेरेव कर्मणि कृत्यप्रत्ययो भविष्यति । ततश्च निपातन मनर्थकं
 स्यात् । विनापि तेन सिद्धत्वात् । कथमिति चेत् ? वृत्तेः कृत्यप्रत्यय उदितो
 वेतीङ्विकल्पे (७।३।५६) कृते निष्ठायां यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रति-
 षेधात् । यद्येवं किमर्थमित्याह तत् क्रियत इत्यादि । कदाचिच्छरण्योऽन्तर्भावित-
 तण्यर्थतया प्रकृत्यैवाभिधीयते । कदाचिच्छिन्ना । तत्र यदा प्रकृत्यैवाभिधीयते
 तदा निरर्थकत्वान्निपातनं न कर्त्तव्यमेव । यदा तु णिचा ण्यर्थोऽभिधीयते तत्र

(F) गुणः पाठः परदक्रमसं हिताकपोऽध्ययनविशेषः । स वृत्तः सप्त्यादित प्रत्यय इति विश्वः ।

यदि निपातनं न क्रियेत तदाध्ययनेऽपि वर्त्तितमिति स्यात् । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थं तदित्येके प्रतिपन्नाः । अपरे त्वित्यादि । अन्ये तु वर्त्तिती गुण इत्यपीच्छन्ति । यन्तस्याणन्तस्य च वृत्तौ गुण इति । तस्मिन् निपातनं न कर्त्तव्यमेव । क्रियमाणं वै चित्रार्थं वेदितव्यम् ।

२७ । वा दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्ताः ।

दान्तःशान्त इति । शसु दसु उपशमे । हेतुमस्मिन् । णिलुगिट्प्रतिषेधयोः कृतयो रनुनासिकस्य किम्लोः कृडितौति (६।४।१५) दीर्घः । ननु च णिलो-पस्य स्थानिवद्भावो व्यवधाने सति न प्राप्नोति । नैतदस्ति । नहि निपातनेन लोपे सति तस्य परनिमित्तत्वव्यपदेशो विद्यते । तत् कृतः स्थानिवद्भावः ? न पदान्ते-त्यादिना (१।१।५८) दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च । दमितः शमितइति । मितं ऋस् (६।४।८२) इति ऋस्त्वम् । पूर्ण इति । पुरी आप्यायने । दिवादि-धुरादिश्च । दस्त इति । तसुउत्क्षेपे दसु च । अत्रोपधाऋस्त्वमपि निपात्यते । स्पष्टच्छन्न इति । स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः । हृद अपवारणे । अत्राप्युपधाऋस्त्वमपि निपात्यते । ज्ञप्त इति । ज्ञप मारणतोषणनिशामनेष्विति धुरादिः । मारण-तोषणनिशामनेषु ज्ञा मिच्छेति घटादिश्च । ततो णिच् । इट्प्रतिषेधो णिलुक् चेति चकारात् कचिदुपधाऋस्त्वमपि निपात्यते ।

२८ । रुषामत्वरसंघुषास्वनाम् ।

रुष रोषे । अम गत्यादिषु । अम रोग इत्येतस्य चौरादिकस्य ग्रहणं न भविष्यति । एकाच इत्यधिकारात् । जित्वरा सम्भ्रमे । संपूर्वः पूर्वोक्तौ घुषि । आङ्पूर्वः पूर्वोक्त एव स्वनः । आस्वान्त इति । पूर्व्वद्व दीर्घः । तूर्ण इति । ज्वर-त्वरस्रव्यविमवासुपधाया (६।४।२०) इत्यूट् । संपूर्व इत्यादि । घुषिर् अवि-शब्दन इत्यस्यावकाशोऽसंपूर्वत्वे सत्यविशब्दने घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादाविति । अस्य च वचनस्यावकाशः संपूर्वत्वे सति विशब्दने संघुषितं वाक्यमाह संघुष्टं वाक्यमाहेति । संपूर्वत्वे सत्यविशब्दने उभयप्राप्तौ परत्वादानेन विकल्पो भवति संघुष्टौ दन्तौ संघुषितौ दन्ताविति । आङ्पूर्वस्येत्यादि । जुब्बस्वान्तेति स्वनेरिट्- (७।२।१८) प्रतिषेधस्यावकाशः । अनाङ्पूर्वत्वे सति मनोऽभिधाने स्वान्तं मन

इत्यस्यावकाशः । आङ्पूर्वत्वे सत्यमनोऽभिधानम् । आस्वान्तो देवदत्त आस्वनितो देवदत्त इति । आङ्पूर्वत्वे सति मनोऽभिधाने परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वान्तं मनः । आस्वनितं मनः ।

२८ । हृषे लोमसु ।

हृष्टानि लोमानीति । गत्यर्थकर्मकादिनाकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्त्तरि क्तः । हृष्टं लोमभिरिति । नपुंसके भावे क्त इति (३।३।११४) क्तः । निष्ठायामनिङिति । उदितो वेति (७।३।५६) क्ताप्रत्यय इटि विकल्पिते निष्ठायां यस्य विभाषेति (७।२।१५) प्रतिषेधात् । अयं सेङिति । उदात्तत्वादिट्प्रतिषेधाभावात् । उभयत्र विभाषेयमिति । प्राप्ते चाप्राप्ते च । आलीक्यार्थस्य प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पस्तु व्यर्थस्य चाप्राप्ते । लोमशब्दस्याङ्गजातेष्वेव रुढत्वात् । लोमस्वितुप्रच्यमानेऽङ्गजेष्वेव न केशेषु भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह-लोमानीत्यादि । कथमित्याह यथा लोमनखमित्यादि । अत्र हि सामान्येन ग्रहणं तेषाम् । तथाहि केशानपि स्पृष्ट्वा शौचं क्रियत इति । कथं पुनः क्रियावचनस्य धातोर्द्रव्येषु लोमसु वृत्तिरूपपद्यत इत्याह तद्विषय इत्यादि । तानि लोमानि विषयी यस्य स तथोक्तः । हृषे र्योऽर्थः स लोमसाध्यत्वालोमविषयः । तत्र वक्तृमानो हृषिरप्यर्थद्वारेण लोमसु वक्तृत इतुप्रच्यते । तदेवमर्थद्वारेण लोम्नां हृषिं प्रति विशेषणत्वं दर्शितं भवति । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । निपातनमिति । विस्मितप्रतिघातयोर् निष्ठायामिण् न भवत्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । हृषेरिति योगविभागः क्रियते । ततो विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यतीति । अथवा बहुवचननिर्देशोऽत्र क्रियते । आद्यर्थोऽयं विज्ञायते लोमादिषु लोमस्त्विति । तेन विस्मितप्रतिघातयोरपि भविष्यति ।

३० । अपचितस्र ।

चायतेरिति । चायू पूजानिशामनयोरिति । अयं योगो यच्चिनोते रपपूर्वस्य पूजायां वृत्तिं न प्रतिपद्यते तं प्रतारभ्यते । यस्तु प्रतिपद्यते तं प्रति नारब्ध्व एव । तथाहि चिनोतेरपचित इति भविष्यतीति । चायतेरूपचायित इति । वक्तव्यमिति व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्त-

समुच्चयार्थः । तेनापचितिरित्येतदपि निपातगत इति । एतच्च निपातयता चायतः
क्षिप्तिं नित्यं चिन्तावो वक्तव्यः ।

३१ । ऋ ऋरेष्ट्ठन्दसि ।

ऋ कौटिल्य इत्येतस्यानुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधोऽस्तोत्रवेत्यादेशार्थं वचनम् ।

३२ । अपरिहृताश्च ।

ऋ इतिरातस्यादेशस्याभावो निपातगत इति । पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्य । बहुवचन-
निर्देशो बहुवचन एव निपातनं यथा स्यात् । तेन वचनान्तरं ह्यपरिहृतोऽपरि-
हृतावित्येव भवति ।

३३ । सोमे हवरितः ।

इडागमो गुणश्च निपात्यत इति । चकाराद् ऋ इत्येतस्यादेशभावश्च ।

३४ । ग्रसित-स्कभित-स्तभितोत्तभित-चत्त-विकस्ता-

विशस्तृ-शंस्तृ-शास्तृ-तरुट-तरुट-वरुट-वरूट-वरूटोरुज्ज्वलिति-
क्षरिति-क्षमिति-वमित्यमितीति च ।

ग्रसु स्कन्भु स्तन्भु इत्येतेषामित्यादि । ग्रसु ग्लसु अदने । स्कन्भु स्तन्भु
इत्येतौ सौत्रौ धातू । स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्तम्भुस्कुम्भुः श्रुतेति (३।१।८२)
सूत्रे पाठात् । स्कभितं स्तभितमिति । अनिदिता (६।४।२४) मितप्रनुनासिक-
लोपः । स्कब्धं स्तब्धमिति । भृषस्तथोर्धोऽध इति (८।२।४०) धत्वम् । भृषां
जश् भृशीति (८।४।५३) जश्त्वम् । उत्तभितमिति । उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्येति
(८।४।६१) पूर्वसवर्णः । अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवतीति । यदि स्यादुत्-
पूर्वस्य निपातनमनर्थकं स्यात् । चतः कसेधेति । चते चदे याचने । कस गतौ ।
ननु सूत्रे विकस्ताशब्दाद्बहुवचनं श्रूयते । ततश्च कथमसौ वृत्ताविकवचनान्त
उदाहृत इत्यत आह निपातनं बहुलपेक्षम् । विकस्ताइति बहुवचनमिति ।
सूत्रे ग्रसितादीनि निपातनानि कृतवन्तानि निर्दिष्टानि । अतस्तदपेक्षया बहुवचनं

कृतम् । वृत्तौ त्वसमस्त एक एवायं विकस्तशब्दः । नचैतदर्थस्य बहुवचनं विवक्षितम् । अत एकवचनान्त एवोदाहृतः । अपरेष्विति । विशस्तु-
प्रभृतिषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशइति । बहुत्वाभावाद् बहुवचनं तेन तत्र न
कृतमित्यभिप्रायः । शसिर्विपूर्वस्य शंसिः शसिष्वेति । शसु हिंसायाम् । शनुसु
स्तुतौ । शसु अनुशिष्टौ । तरोतारं वरोतारमिति । वृत्तौ वेति (७२।३८)
दीर्घः । वरूवीरिति । ऋन्नेभ्यो ङीविति (४।१।५) ङीप् । तदन्ताज्जस् ।
वा क्न्दसीति (६।१।१०६) पूर्वसवर्णदीर्घः । जसि पूर्वसवर्णाच्चारणाद् यदा
पूर्वसवर्णं स्तत्रैवैतन्निपातनमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह
जमि पूर्वसवर्णाच्चारणमित्यादि । ननु यणादेशे कृते वरूत्रादिति भवितव्यम् ।
कथं वरूत्रय इति भवतीत्याह च्छान्दसमित्यादि । छान्दसत्वेन हि ऋसत्वे कृते
जसि चेति (७।३।१०८) यणादेशापवादो गुणो विधीयते । प्रपञ्चार्थमिति ।
विस्तरैणान्वाख्यानमित्यर्थः । तथाहि पचिर्विस्तारवचन इति तस्यैवाजन्तस्य
प्रपञ्च इति भवति । प्रपञ्चस्तु विस्तरार्थः । विस्तरैण ह्यन्वाख्यानं स्पष्टं भवति ।
अथ वरूत्रैशब्दस्य सिद्धार्थं निपातनं कस्मान्न भवतीत्याह वरूत्रशब्दो
हीत्यादि । ज्वलतेरिति । ज्वल दीप्तौ । ज्वर सञ्चलने । टुवम उद्गिरणे ।
अम गत्यादिषु । इतिकरणं प्रदर्शनार्थमिति । एवं प्रकारस्यान्यस्यापि प्रदर्श-
नार्थं मितिकरणम् । तेन किं सिद्धभवतीत्याह तेन कचिदित्यादि । चकारक्छन्द-
सौख्यनुकर्षणार्थः । तेन चानुक्तत्वात्तत्तत्राभिसम्बध्यते । तेनोत्तरत्र विधान-
मविशेषेण भवति ।

३५ : आर्धधातुकस्येड् वलादेः ।

आस्ते शीते वस्तुइति । आस उपवेशने । शीङ् स्त्रे । वस आच्छादने ।
अदादित्वाच्च ह्यो लुक् । शीङः सार्वधातुके (७।४।२१) गुणः । आर्धधातुक-
ग्रहणादिच्च सार्वधातुकस्येण न भवतीति । ननु च रुदादिभ्यः सार्वधातुक
(७।२।७६) इत्येतन्नियमार्थं विज्ञायते । रुदादिभ्यएव सार्वधातुकस्य नान्येभ्य
इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुकस्यैवेत्येषा तु विपरीतनियमाशङ्का न कर्त्तव्या ।
यदि ह्येवविधो नियमः स्यात् तदा रुदादेः परस्य सन इडागमो न स्यात् ।
नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । ततश्च रुदविदित्यत्र (१।२।८) रुदिग्रहणमनर्थकं

स्यात् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) क्त्विष्य सिद्धत्वात् । तस्मान्नात्र विपरीत-
नियमाशङ्का । रुदादिभ्य एव सार्वधातुकस्य नान्येभ्य इत्येव एव नियमो
भविष्यति । ततो नार्थः सार्वधातुकनिवृत्त्यर्थेनार्द्धधातुकग्रहणेनेत्यत आह
रुदादिभ्य इत्यादि । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने
कश्चिन्मन्दबुद्धिः प्रतिपत्ता विपरीतनियमं सम्भावयेत् । तत्रानन्तरोक्त्या नौत्याऽ-
भिमतनियमे प्रतिपद्यमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति । इतिकरणे हेतौ । यतएव
रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थं विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं
भवत्यतो हेतोराद्धधातुकग्रहणं क्रियते । प्रतिपत्तिगौरवपरीक्षार्थं मिल्यभिप्रायः ।
अथाङ्गाधिकारादङ्गस्य मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं कस्मान्न भवति ?
नार्हतीत्येवमर्थं भवितुम् । यदि ह्यङ्गस्य स्यादेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति
(७।२।१०) प्रत्ययस्येष्टप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । प्राप्तभावात् । न त्वा सेट्
(१।२।१८) निष्ठा शीङिति (१।२।१६) वचनाच्च । न ह्यङ्गस्येङागमे सति
क्वनिष्ठयोः सेट्त्वमुपपद्यते । इह तर्हि ह्रस्वत्वं ह्रस्वेति प्रातिपदिकप्रत्ययस्य
मा भूदित्येवमर्थं कस्मान्न भवति ? एवमर्थमपि नार्हति भवितुम् । ऋत इवातो
(७।१।१००) रित्यतो धातोरित्यनुवर्तते । नन्वेवमपि लूभ्यां लूभिरित्यत्र
प्राप्नोतीत्येव । न ह्यत्र प्रकृतेः प्रातिपदिकत्वेन धातुत्वं विहन्यते किञ्चिन्ता धातुत्वं
न जहतीति क्त्वा । तस्मादिह मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातुकग्रहणं युक्तम् ।
नेतदस्ति । ऋतइवातोरित्यत्र (७।१।१००) हि स्वरूपपदात्मकस्य धातुशब्दस्य
ग्रहणम् । अत इहापि धातोरित्यनुवर्तमानं तथाभूतमेवानुवर्तते । तेन धातो-
रित्येव यो विहितस्तस्यायमिडागमो विज्ञायते । नच लूभ्यां लूभिरित्यत्र
धातोरित्येव प्रत्ययो विहितः । किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवम् । कुतः ?
ङाप्रप्रातिपदिकादित्यधिकारात् (४।१।१२) । तथाच धातोरित्येव विहितस्येङ्-
विधानाङ्गभूमां लूभिरित्यत्रासत्याद्धधातुकग्रहण इटः प्रसङ्गो न भवति । तथा
जुगुप्सत इत्येवमादावपि । न ह्यत्र धातोरित्येव सन् विहितः । किन्तार्हं ?
गुपादौ न धातुं स्वरूपेणोपादाय । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थमप्याद्धधातुकग्रहणं न
भवतीति वेदितव्यम् । ऋत इद्धातो (७।१।१००) रित्यत्र स्वरूपपदात्मकस्य
धातुशब्दस्य ग्रहणं स्यात् । तदा तस्यापि ऋत इति विशेषणं न परिकल्प्येत ।
तस्य धातुशब्देऽसम्भवात् तदर्थस्य विशेषणं विज्ञायत इत्यदोषः । अथवा तत्र
तन्त्रेण द्वे धातुग्रहणे उपात्ते । तत्रैकमर्थपदात्मकम् । अपरं स्वरूपपदात्मकम् ।

तत्र यदर्थपदात्मकं तत्र तस्योपयोगः । अपरस्य त्वत्वेति न कश्चिदोषः । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीक्षारार्थमेवार्द्धधातुकग्रहणम् । अथेङ्ग्रहणं किमर्थम् ? यावता नेङ्ग्रहि कृतीत्यतः (७।२।८) इङ्ग्रहणमनुवर्त्तत इत्याह इङ्गिति वर्त्तमान इत्यादि । तद्विङ्ग्रहणं प्रतिषेधेन सम्बन्धम् । अतस्तदनुवर्त्तौ तस्याप्यनुवर्त्तिः स्यात् । तन्निवृत्ताग्रं पुनरिङ्ग्रहणं क्रियते । ननुच प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधः स्यात् । नच वलादेरार्द्धधातुकस्य केनचिदिदं प्राप्तोति । अतः प्राप्तभावादेव विधिरयं विज्ञास्यते । न प्रतिषेधः । नेतदस्ति । एतस्मादेव प्रतिषेधवचना-द्विधिरप्यनुमीयते । नूनमार्द्धधातुकस्तेङ्ग्रहणं विधिरस्तीति येन वलादेः प्रतिषेधः शास्ति । पुनरिङ्ग्रहणात् तु विधिरप्य विज्ञास्यते ।

३६ । सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

सु प्रमवणे । क्रसु पादविच्छेपे । अनयोः रुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अनात्मनेपदविषय एवानयोर्यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति । ननुच स्त्रीति रुग-न्तत्वात् किति सनि च प्रतिषेधविधानात् तस्य वचनं विध्यर्थमपि सम्भवति । नेतदस्ति । आर्द्धधातुकस्तेङ्ग्रहणं वलादेरित्यनुवर्त्तते । तेनास्याः प्राप्तेर विषये योगोऽय-मिति विज्ञायते । नचास्याः प्राप्तेः सन्कितौ विषयौ । तयोरेव वादविषयत्वात् । अनात्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमादिवचनान्तम् । सुक्रमोरेतद् विशेषणमिति दर्शयितुमाह नचेत्यादि । क्व च तावात्मनेपदनिमित्ते इति ? किं यत्रात्मनेपदं प्रति योग्यतामात्रमपि तयोरेति तत्रापि तावात्मनेपदनिमित्ते उत यत्र तदाश्रय-मात्मनेपदं भवति तत्रैवमथ' वृच्छति यत्रेत्यादि । अत्रैव' व्याख्यानम् । यत्र तदाश्रयमात्मनेपदं सम्भवति तत्र तावात्मनेपदनिमित्ते । किं पुनस्तद् यत्र तदा-श्रयमात्मनेपदं भवतीत्याह भावकर्म-कर्तृकर्म-कर्मव्यतीहाराः । क्रमे वृत्त्यादय-श्चेति । एष हि सुक्रम्याश्रयमात्मनेपदं भवति । आदिशब्दे न सर्गादिपरिग्रहः (G) । निमित्तं कारणम् । नचाकुर्वन् कार्यं कारणं भवति । यत्र त्वकुर्वन्त्यपि कार्यं कुसुलस्त्ववैजादौ कारणमपि व्यपदेश स्तत्रासौ योग्यतयोपचारिकः । तस्माद् यत्र सुक्रमावायित्यात्मनेपदं भवति तत्रैव भावकर्मादौ तयोरात्मनेपद-निमित्तं मुख्यं विज्ञायते । तेनेत्यादि । यस्मादेव' यत्र तावायित्यात्मनेपदं

(G) प्रतिस्मृत्यान्तेषु क्रम (१।१।३८) इत्यतः ।

भवति तत्र तयोरात्मनेपदनिमित्तत्वम् । तेन सत्त्वात्मनेपदे प्रतिषेधोऽयं भवति । नास्ति न ह्यसत्त्वात्मनेपदे तयोस्तुल्यमात्मनेपदनिमित्तत्वमुपपद्यते । ततश्च प्रसन्नविता प्रसन्नवितुं प्रसन्नवितव्यं प्रकमिता प्रकमितुं प्रकमितव्यमित्यत्र यद्यप्यात्मनेपदयोग्यत्वात् स्रुक्रमावात्मनेपदस्य निमित्तव्यपदेशमासादयत स्तथापि प्रतिषेधो न भवति । नह्यत्र मुख्यमात्मनेपदनिमित्तत्वम् । आत्मनेपदाभावात् । प्रस्त्रोषीष्टेति । आशिषि लिङ् । सीयुट् । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) । सुट्-तिथोरिति (३।४।१०७) सुट्, लृत् पठ्यते । प्रक्रंसीष्टेति । अत्र प्रोपाभ्यां समर्थ्याभ्यामिति (१।३।४२) कर्त्तव्यात्मनेपदम् । प्रस्त्रोष्यतइति । लृट् शेषे चेति (३।३।१३) लृट् । प्रचिक्कंसतइति । सन् । पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । सर्वत्र वेत्यादि । युक्तं प्रक्रंसीष्ट प्रस्त्रोषीष्टेत्यादौ स्रुक्रमोरात्मनेपदस्य निमित्तत्वम् । तस्मादात्मनेपदस्य विधानात् । प्रचिक्कंसत इत्यत्र तु कथं क्रमिरात्मनेपदस्य निमित्तम् ? नह्यत्र क्रमिमाश्रित्यात्मनेपदं भवति । किं तर्हि ? सन्नन्तं धात्वन्तरमित्याह सन्नन्तादपीत्यादि । सन्नन्तादपि हि यदात्मनेपदं विधीयते तत् पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यनेन । तेन तत्रापि पूर्ववदिति वचनात् पूर्वं धातुस्वरूप आत्मनेपदस्य निमित्तमाश्रीयत इति यद्यपि सन्नन्तादात्मनेपदं विधीयते तथापि क्रमे स्तत्र निमित्ताभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायः । अथ निमित्तग्रहणं किमर्थमुपादीयते ? नात्मनेपद इत्येवोच्यतइत्यत आह निमित्तग्रहणमित्यादि । सीयुट् आदि र्यस्य स सीयुडादिः । तदात्मनेपदं परं यस्मात् स तत्परः स्वप्रत्ययः । स परो यस्मात् स तत्परपरः सन्प्रत्ययः । तयोः प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं निमित्तग्रहणम् । तत्र सीयुडादेः प्रतिषेधार्थं प्रस्त्रोषीष्ट प्रक्रंसीष्टेति । तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थं प्रचिक्कंसिथतइति । अत्र हि स्वप्रत्यय आत्मनेपदपरः तत्परपरः सः । किं पुनः कारण मसति निमित्तग्रहणे न सिध्यति ? तदुच्यते । यदि हि निमित्तग्रहणं न क्रियते तदात्मनेपद इत्येषा परसप्तमी विज्ञायेत । नच प्रस्त्रोषीष्ट प्रक्रंसीष्टेत्यात्मनेपदे परत आर्धधातुक मस्ति । तथाह्यात्मनेपदस्यागमः सीयुट् । तदेकदेशत्वादात्मनेपदे परत इति न शक्यते वक्तुम् । यथा तदवयव स्तकार स्तथा सीयुट् च । ततश्चात्मनेपदे परत उच्चार्यमाणः प्रतिषेधो न स्यात् । प्रचिक्कंसिथत इत्यत्रात्मनेपद इत्येतस्यां परसप्तम्यां विज्ञायमानायां तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।३।६६) निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् स्थेन व्यवधाने सति सन इट् प्रतिषेधो न स्यात् । निमित्तग्रहणे तु सति भवति ।

अस्ति ह्यत्र सर्वत्र सूक्तमो र्यथायोगमात्मनेपदं प्रति निमित्तभावः । तस्माद्विमित्त-
ग्रहणं कर्त्तव्यम् । प्रस्रवित्रीयत इत्यत स्त्रीति रात्मनेपदं परञ्चोपलब्धम् । अतः
स्त्रीतिरात्मनेपदस्य निमित्तमिति प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः
स्यात् । अतः स्त्रान्निराकर्त्तुमाह इह प्रस्रवितेवाचरतीत्यादि । क्वचित् प्रस्रविता-
रमिवाचरतीति पाठः । स तु नोपपद्यते । नहि कर्मणः क्वङ् विधीयते । किं
तर्हि ? सुबन्तात् कर्त्तुः । तस्मात् प्रमादकृतोऽयं पाठः । प्रस्रवितेवाचरतीति
लजन्तात् कर्त्तुः क्वङ् सखोपपद्येति (३।१।११) क्वङ् । रौडृत इति (७।३।२७)
रौङ् । क्राडन्तादात्मनेपदं विधीयमानं ङित इत्येवं विधीयते । नच स्त्रीति
ङित् । किं तर्हि ? क्राडन्तः । तस्मात् क्राडन्तमेवात्मनेपदनिमित्तं न
स्त्रीतिरिति न भवति प्रतिषेधः । क्रमेस्त्वित्यादि । निमित्तग्रहणात् सत्येवात्मने-
पदे प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नासतीति । कर्त्तरि कृति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीतुप्र
संख्यायते । प्रकृन्ता । उपकृन्तेति । प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामिति (१।३।४२)
प्रोपाभ्यामुपसृष्टात् क्रमेरात्मनेपदविधानादिह क्रमिरात्मनेपदस्य विषयः । आत्मने-
पदविषयइति । आत्मनेपदं विषयो यस्य स आत्मनेपदविषयः । प्रक्रमितव्य-
मुपक्रमितव्यमिति । तयोरेव कृत्यकखलर्था इति- (३।४।७०) भावे कर्मणि
कृत्यः । निष्क्रमितेति । इदुदुपधस्येति (८।३।४१) विसर्जनीयस्य घत्वम् ।
निष्पूर्वात् क्रमेरात्मनेपदस्याभावादिहात्मनेपदस्य विषयो न भवति । अथ प्रसृष्टपुति
प्रसृतः प्रसृतवानित्यत्र कस्मान्न भवति । नञ्च स्त्रीतिरात्मनेपदविषय इत्यत
आह स्त्रीतिरित्यादि । ननु श्रुतः कित्तीति (७।२।११) सनि ग्रहगुह्येतीट्प्रति-
षेधस्य (७।२।१२) धात्वन्तरमुगन्तमवकाशइति परत्वादित्वात् भवितव्यम् । न
प्रतिषेधेन । नैतदस्ति । उक्तं हि पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य बलीयस्त्वात् ।
प्रयोजनमिष्टमात्रस्यानाश्रितविशेषविधानस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति ।

३७ । ग्रहोऽलिति दीर्घः ।

ग्रहउत्तरस्येतप्रादिनां ग्रहइति पञ्चमीं दर्शयति । यद्येवं तदेङ्ग्रहणं
कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमेव तदनुवर्त्तते । तद्धि प्रथमान्तनिर्दिष्टम् ।
षष्ठीनिर्द्देशेन चेद्द्वयः । नैष दोषः । ग्रहइत्येषा पञ्चमीति प्रथमायाः
षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादितुप्रतरस्येति वचनात् (१।१।६७) । जगृह्वि

जगृहमेति । ग्रहादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । तथा ग्राहिता ग्राह्यत इत्यत्र कथं चिण्वदिटो न भवतीत्याह प्रकृतस्यैवेत्यादि । आर्धधातुकसेति यः प्रकृत इट् तस्येदं दीर्घत्वं भवति । न चिण्वदिटः । तस्मात्प्रकृतत्वात् । चिण्व-
दितानेन चिण्वद्भाव उपलक्ष्यते । तत्सहचरित इट् चिण्वदितुश्च्यते । ग्राहितेति । अनद्यतने लुट् (३।३।१५) । स्यतासौ ल्लुटोरिति (३।१।३३) तासिः । भावकर्मणो (१।३।१३) रित्यात्मनेपदम् । लुटः प्रथमस्येतादिना (२।४।८५) डादेशः । टिलोपः । स्यसिच्सौयुट्तासिधितयादिनेट् (६।४।६२) । चिण्व-
द्भावाद्भिः । अथ जरीगृहिता जरीगृहितुमित्तात् यङन्तात् ढचि तुमुनि च य-
लोपाङ्गोपयोः कृतयोर्दीर्घः कस्मान्न भवति ? उत्तरसूत्रे वाग्रहणस्थोभयोरपि
योगयोः शेषभूतत्वाद्वावस्थितविभाषाविज्ञानात् । अथवा विहितविशेषणपक्षोऽत्र
व्याख्यायते । ग्रहे यो विहित इट् तस्य दीर्घो भवति । न चात्र ग्रहे विहित
इट् । कुतस्तर्हि ? यङन्तात् । तस्मान्नेह दीर्घस्य प्रसङ्गः । अथ ग्रहर्द्धलिटीतेष्वं
कस्मान्नोक्तम् ? किं दीर्घग्रहणेन ? नैवं शक्यम् । एवं सतीट् कार्यमीटो न
स्यात् । ततश्चाग्रहीदितारेण ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपो न स्यात् । नेटीति
(७।१।४) प्रतिषेधश्च । इह चाग्रहीद्वमग्रहीध्वमितारेणो विभाषेत इति (८।३।७८)
मूर्धन्यश्च । दीर्घ इट् आदेशे सति तस्य स्थानिवद्भावादित्कार्यमुपपद्यत इति दीर्घ
एव विधीयते ।

३८ । वृत्तो वा ।

वृवरण इत्यस्येदं ग्रहणं वा स्यादथवास्यान्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? उत तस्या-
न्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ? आहोस्त्रिह्रस्वोऽन्येषाञ्च ऋकारान्तानाम् ?
अथवा तयोश्च ऋकारान्तानाम् । तत्र यदि प्रथमः पक्ष आश्रितः स्यात् तदा
यणादेशं कृत्वा ब्रूति निर्देशं कुर्याद् यथा ग्री यङीति (८।२।२०) । अथ यदि
द्वितीयः पक्षस्तदा वृद्धत्येतस्य ग्रहणं न कुर्यात् । ऋकारान्तग्रहणेनैव तद्-
ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । अथ तृतीयः पक्ष ऋतस्य संयोगादे (७।२।४३) रित्यत्र
ऋतग्रहणेन ऋतस्य ग्रहणं न कुर्यात् । इदमेव हि तत्र ऋकारग्रहणमनुवर्ति-
ष्यते । अथ चतुर्थः पक्षो वृद्ध्वङोः पृथग् ग्रहणं न कुर्यात् । ऋकारान्त-
ग्रहणेनैतद्ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पारिशिष्यात् पञ्चमोऽत्र पक्षोऽभिमत

इति सत्त्वाद् वृद्धवृजोः सामान्येन ग्रहणमित्यादि । सामान्येन ग्रहणमिति विशेषानुपादानात् । वृतइति किमिति ? एवमन्यते । उर्वेत्येवं वक्तव्यम् । एवमप्युच्यमाने वृद्धवृजो ऋकारान्तयोः सर्वर्णग्रहणादकारान्तानाञ्च ग्रहणं भविष्यति । एवमप्युच्यमाने सत्यतिप्रसङ्गो भवतीति दर्शयन्नाह करिष्यति हरिष्यतीति । अत्र ऋवृजोः स्य इतीट् (७२।७०) ।

३६ । न लिङि ।

वरिपोष्टेत्यादौ लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वितीट्, (७२।४२) । विशरिषी-
ष्टेति । कर्मण्य्वात्मनेपदम् ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

प्रावारिष्टामिति । तस्यस्मिपां तान्तन्ताम् (३।४ १०१) इति तसस्ताम् । सामान्यविहित इट् । सिचि वृद्धिः । प्रावारिषुरिति । सिजभ्यस्तुविदिभ्य-
श्चेति (३।४।१०८) भोजुम् । वृद्ध उदाहरणं नोपन्यस्तम् । तस्य परस्मैपदा-
सम्भवात् । प्रावरिष्ट प्रावरौष्टेति । लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वितीट्, (७२।४२) ।

४१ । इट् सनि वा ।

वृवृर्पतइति । इको भलिति (१।२।८) सनः कित्त्वम् । अज्भनगमां
मनीति (६।४।१६) दीर्घः । उदोष्ठापूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।१०२) ।
रपरत्वम् । अथेन कास्मान्न भवति चिकीर्षति जिह्वीर्षतीति । अस्ति दीर्घत्वे
कृतं प्राप्तिरित्यत्र आह चिकीर्षति जिह्वीर्षतीति । गतार्थम् ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृत उदात्तत्वादिति प्राप्ते विकल्पार्थं आरम्भः । आत्मनेपदेष्विति परसप्त-
मौयम् । सिचश्चैतद् विशेषणम् । यद्येवं लिङ् विशेषितो न स्यात् । ततश्च
लिङ् परस्मैपदेष्वपि प्रसज्येत । नैतदस्ति । वलादेरित्यधिकारात् ।
लिङश्च परस्मैपदेषु यासुडादित्वेन वलादित्वाभावात् । आत्मनेपदपर इति ।
आत्मनेपदं परं यस्मात् स तथोक्तः । एतच्च सिजित्यनेनैव सम्बध्यते । न लिङ्-

डित्यनेन । सिचमेव प्रत्यात्मनेपदग्रहणस्य विशेषणभावात् । वृषीष्टेति ।
उष्टेति किच्चाद् (१।१।१२) गुणाभावः । आस्तीर्षीष्टेति । पूर्ववत्
किच्चेत्त्वदीर्घत्वादिः । अवृतेति । ऋसादङ्गादिति (८।२।२७) सिचो
लोपः ।

४३ । ऋतश्च संयोगादेः ।

ऋकारन्तानामनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पाय वचनम् । ध्वृषीष्टेति ।
ध्वृ ह्रस्वर्चने । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) । एवमन्यत्राप्यात्म-
नेपदं वेदितव्यम् । पूर्ववत् किच्चाद् गुणाभावः । स्मृषीष्टेति । स्मृ चिन्ता-
याम् । च्योषीष्टेति । च्युङ् कुण्ड् जुगुडित्यादि गतौ । अत्र डित्त्वात् कर्त्तव्या-
त्मनेपदम् । अकृषतेति । आत्मनेपदेष्वनत (७।१।५) इत्यदादेशः । अथ
संस्कृषीष्ट समस्कृत्यत्र कस्मान्न भवति । भवति हि करोतिरत्र संपर्क्युपेभ्यः
करोती भूषण (६।१।१३७) इति सुटि कृते संयोगादिरित्याह संस्कृषीष्टे-
त्यादि । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत (७।२।१०) उपदेशग्रहणमनुवर्त्तते ।
तेनोपदेशावस्थायां यः संयोगादिस्तत एवैतेन भाव्यम् । न च करोति
रुपदेशावस्थायां संयोगादिः । किं तर्हि ? तत उत्तरम् । अतो न भवति ।
अभक्तत्वाच्चेत्यादि । संस्कृषीष्टेत्यत्रायं परीहारः । न समस्कृत्यत्र । अत्र
छाडागम स्तदभक्तस्तदग्रहणेन गृह्यत इति (प, ८०) । अटोऽप्यङ्ग्रहणेन ग्रहणा-
दिति तन्मध्यपतित स्तदग्रहणेन गृह्यत इति (प, ८०) सुटोऽप्यङ्ग्रहणेन ग्रहणात्
करोतिरपि संयोगादि भवत्येव । अङ्गाधिकाराच्चाङ्गावयवोऽत्र संयोगोऽपि
गृह्यते । प्रत्यासत्तेः । नच संस्कृषीष्टेत्यत्राङ्गावयवः संयोगादिः । यथाङ्गावयवो
नासौ संयोगो भवति । तदिह न भवतीट्प्रसङ्गः । अत्र संप्रदानां सत्वमिति
वचनात् (८।३।५, वा) समो मकारस्य सकारः । पूर्वस्थानुनासिकः ।
समस्कृत्यत्र पूर्ववत् सिचो लोपः । चकार आत्मनेपदानुकर्षणार्थः । तेनो-
त्तरत्र विधिरविशेषण भवति । चानुकृष्टस्योत्तरत्वाननुवृत्तेः (प, ७८) ।

४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ् दितो वा ।

सृ शब्दोपतापयोः । षृङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यादादिकः । षृङ्
प्राणिप्रसव इति दैवादिकः । धूञ् कम्पन इति स्वादिः क्रमादि शुरादिषु ।

तत्रैकाच इत्यधिकारादाद्ययोर् ग्रहणम् । नेतरस्य । ऊदितो गाङ्गु विलोडने गुपू रक्षण इत्यादयः । एतेषां स्वरतेषानुदात्तत्वात् प्रतिषेधि प्राप्त इतरैषामुदात्त-
त्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । विगाढेति । पूर्ववद् ढळादि
विषेयम् । अथ वावचनं किमर्थम् ? यावतेऽसि वेत्यतो (७२।४१) वाग्रह-
णमनुवर्त्तत इत्याह वेत्यनुवर्त्तमानइत्यादि । तच्च वाग्रहणं लिङ्सिञ्भ्यां
सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्ववाग्रहणसम्बद्धयो
लिङ्सिचो निवृत्त्यर्थं मन्यदिदं वाग्रहणमिति । ननु च लिङ्सिचोरनुवृत्तौ
स्वरतिग्रहणमनर्थकमापद्यते । पूर्वणैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् । नेतदस्ति ।
वचनप्रामाण्यात् स्वरतिग्रहणं नित्यार्थे विज्ञायते । अथवा स्वरतिग्रहणाद् वेति-
तन्निवर्त्तते । अथ सूतिसूयत्यो विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न सू इतिवोच्येतत्रत
आह सूतिसूयतयो रितरादि । सू इत्युच्यमाने निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्ध-
कस्येति (प, ८२) सू प्रेरण इतरस्यैव ग्रहणं स्यात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं विकरण-
निर्देशः करणीयः । यद्येतत् प्रयोजनं सूडिति निर्देशः कर्त्तव्यः । नैषं शक्यम् ।
एवं हि सति निर्देशे क्रियमाणे लुगविकरणालुगविकरणयोरलुगविकरणस्यैव
(प, ८१) ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् । न सूतेः । अतस्तन्निवृत्तये
विकरणनिर्देशः । अस्याः परिभाषाया अस्तित्वेऽयमेव निर्देशो ज्ञापकः । अस्यां
ह्यसत्यां सङ् इति निर्देशं कुर्यात् । अथ धूजिति सानुबन्धकस्य ग्रहणं न
क्रियेत ततो निरनुबन्धकपरिभाषया (प, ८२) धू विधूनन इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात् ।
एतच्चानिष्टम् । अतो विधूननार्थस्य निवृत्त्यर्थः सानुबन्धकनिर्देशः । स्वरते-
रित्यादि । अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वरिता स्वर्त्तति । ऋद्धनोः स्य (७२।७०)
इतरस्यावकाशः करिष्यति हरिष्यतीति । स्वरतेरस्योभयप्रसङ्ग ऋद्धनोःस्य
(७२।७०) इतरेतद् भवति विप्रतिषेधेन स्वरिष्यतीति । किति तु प्रतय-
इतरादि । श्रुतः कितौतः (७२।११) स्यावकाशः सूतः सूतवानिति । अस्य
विकल्पस्यावकाशः स्वर्त्ता स्वरितेति । सोता सविता धोता धवितेति । इहो-
भयप्रसङ्गे श्रुतः कितौति (७२।११) नितरं प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन
सूत्वा सूत्वा धूत्वा । एतच्च पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डविधानादेव सिद्धम् । उक्तं
हि प्राक् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनं मिश्रावस्थानाश्रितविधान-
विशेषस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति । तदेतत् पुरस्तात् प्रतिषेधविधानं
पूर्वविप्रतिषेधेन समानफलकत्वादिह पूर्वविप्रतिषेधशब्देनोक्तम् ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रध हिंसासंराध्योः । णश्च अदर्शने । ढप प्रोणने । दृप हर्षणमोहनयोः ।
द्रुह निघांसायाम् । मुह वैचित्र्ये । णुह उदुगिरणे । शिह प्रीतावितेति
रधादयः । एषु ढप्यतिदृष्यतगोरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते शेषाणामुदात्त-
त्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । नष्टेति मस्जिनशो भ्रूलौति
(७११६०) नुम् । व्रथादिस्त्रेण (८१२३६) षत्वम् । ष्टत्वम् । ऋतेति ।
अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्याम् (६११५८) । यथादेशः । तर्पितेति ।
लघूपधगुणः । द्रोघा मोघा स्त्रोघा स्त्रेघेतीडभावपक्षे वा द्रहमुहणहृणिहा-
मिति (८१२३३) षत्वम् । भ्रशस्तथोर्धोऽध इति (८१२४०) षत्वम् ।
भ्रलाञ्जश्च भ्रशीति (८१४१३) जश्त्वं गकारः । द्रोढा मोढा स्त्रोढा
स्त्रेढेति । पूर्ववड् ढत्वादि विधेयम् । क्रादिनियमाङ्गिति रधादिभ्यः परत्वा-
द्विकल्पं केचिदिच्छन्तीति । पक्षे ररध्व ररध्मेत्याद्यपि यथा स्यात् । अपरे
पुनरित्यादि । एतदेव हि पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानस्य प्रयोजनम् प्रतिषेधस्य
बलीयस्त्वं यथा स्यादिति । तस्मात् प्रतिषेधनियमस्य बलीयस्त्वाद नित्यमिटा
भवितव्यम् । तत्र पूर्वेषामयमभिप्रायः । पूर्वविधेरिट्प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्
प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वभावति । नतु प्रातिषेधनियमस्येति । इतरथा मयमभिप्रायः
प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वान् तद्धमस्य नियमस्यापि बलीयस्त्वभावति । नतु प्रति-
षेधस्यैवेति । तस्य बलीयस्त्वे सति तत्प्राप्तिः । तेन नित्यमिटा भवितुं
युक्तमिति । प्रतिषेधनियमस्तु स एव क्रादिनियमः । ररन्ध्रिव ररन्ध्रमेति ।
रधिजभोरचौति (७११६१) नुम् ।

४६ । निरः कुषः ।

कुष निष्कर्षः । अस्योदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ।
निष्कोष्टेति । शर्परे विसर्जनीय (८१३३५) इत्यस्यानुवृत्ते रिदुदुपधस्य
चाप्रत्ययस्येति (८१३४१) विसर्जनीयस्य षत्वम् । ननु च सकारान्तोऽयसु-
पसर्गस्तथा प्रादिषु निसिति पठ्यते । नतु निरिति । तस्मान्निसइति वक्तुं
युक्तम् । न निरइति यथा निसस्तपतावनासिवन (८१३१०२) इति ।
तत् किमर्थं निर इति निर्देश इत्याह निस इति । वक्तव्य इत्यादिनां

रैकान्तस्यास्तित्वज्ञापने प्रयोजनमाह तेनेत्यादि । स्यादेतत् । निस इति कृत्वे कृते 'लत्व' भविष्यतोऽत्याह निसो ह्यौत्यादि । निलयनमिति । अयतेर्लुटि रूपम् ।

४७ । इण् निष्ठायाम् ।

किमर्थमिडिति वक्तुं माने पुनरिङ्ग्रहणं क्रियत इत्याह इङ्ग्रहणं नित्यार्थ-
मिति । अमतीङ्ग्रहणे हि विकल्पस्य प्रकृतत्वात् पाञ्चिका इङ्ग्रहिः स्यात् ।
तस्मान्नित्यार्थमिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । ननु च सिद्धा विभाषा पूर्वसूत्रेण ।
आरम्भसामर्थ्यादेव नित्योऽयं विधिर्भविष्यतीत्याह आरम्भो ह्यौत्यादि । पूर्वसूत्रेणे-
टो विकल्पितत्वान्निष्ठायां यस्य विभाषेति (७२।१५) प्रतिषेधे प्राप्ते नित्योऽय-
मारम्भः । तत्र यदीङ्ग्रहणं न क्रियेत तदा तस्यैव प्रतिषेधस्यायमारम्भो
बाधकः स्यात् । ततश्च विकल्प एव स्यात् । न नित्यो विधिः । तस्मान्नित्यार्थ-
मिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि हि नित्यार्थमिङ्ग्रहणं क्रियेत तदा तेन
विकल्पस्य निवर्तितत्वादुत्तरत्रापि नित्यएव विधिः स्यादित्यत आह तत्रैवेत्यादि ।
न चानेनेङ्ग्रहणेन विकल्पः शक्यते निवर्तयितुं तस्य स्वरितत्वाद्विङ्ग्रहण-
सामर्थ्यात् । अनुवर्त्तमानेऽपि वाग्रहणे नित्योऽयं विधिर्भवति । या तु तस्यैव
विकल्पस्यानुवृत्तिः सोत्तरार्था । तेनोत्तरत्र विकल्प एव ।

४८ । तीषसहलुभरुषरिषः ।

इषु इच्छायाम् । घह मर्षणे । लुभ गार्हेऽ । लुभ विमोहने । हयोरपि
ग्रहणम् । विशेषानुपादानात् । रुष रोषे । रुष रिष हिंसायाम् ।
सर्वेष्वेत उदात्ता इति नित्यमिडि प्राप्ते विकल्पाथोऽयमारम्भः । तदर्थमिति ।
इच्छार्थस्यैव विकल्पो यथा स्यादितरयोर्मो भूदित्येवमर्थम् । यितूदितं न पठन्ति
ते वेति प्रकृतस्य व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सद्भिना भौवादिकेन साहचर्या-
द्देच्छार्थस्यैव विकल्पेन भविष्यति नैवमयोरिति वर्णयन्ति । सोढेति ।
उल्लुटुल्लोपेषु कृतेषु सद्भिर्होरोदवर्णस्येत्योस्वम् (६।३.११२) ।

४६ । सतीवन्तर्-भस्ज-दम्भु-श्रि-सू-यूर्ण-भर-ज्ञपि- सनाम् ।

इवन्तानामिति । दिवु सिवुइत्येवमादीनाम् । ऋधु वृहौ । भस्ज पाके । दन्भु दम्भे । श्रिज् सेवायाम् । स्त्र् शब्दोपतापयोः । यु मिश्रणे । ऊर्णुज् आच्छादने । भृज् भरणे । मारणतोषणशिशामनेषु ज्ञपि ण्यन्तः । षण्ण दाने । वन षण सभ्रक्तौ । इयोरपि ग्रहणम् । विशेषानुपादानात् । अत्र भस्जैरनुदात्तत्वात् स्त्र् यूर्णभृजाञ्चोगन्तात् सनि ग्रहगुहोच्चेति (७२।१२) प्रतिषेधे प्राप्ते शेषाणामुदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । दुद्यूषतीति । दिवैः सन् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) सनः कित्त्वम् । च्छ्वोः शूङनुनासिक इत्युठि (३।४।१६) यणादेशः । द्विर्वचनं द्यूष इत्येतस्य । हलादिः शेषः (७।४।६०) । ऋत्वम् । अर्द्धिधिपतीति । इटि पुगन्त- (७।३।६६) लघूपधस्य गुणेकतेऽजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) धिसइत्येतस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः (७।४।६०) । रीफस्य नन्दाः संयोगादय (६।१।३) इति निषेधान्न द्विर्वचनम् । अभ्यासे चर्चइति (८।४।५४) धकारस्य दकारः । ईरत्सतीति । अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) धस इत्यस्य द्विर्वचनम् । हलादिः शेषः । अभ्यासे चर्चेति (८।४।५४) धकारस्य दकारः । सन्यत (७।४।७६) इतीत्वम् । ऋदिधसइति स्थिते आबज्जप्यधामौदितौत्वम् (७।४।५५) । रपरत्वम् । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (७।४।५८) । खरि (८।४।५५) चेति चरत्वं धकारस्य तकारः । बिभ्रज्जिषतीति । भल्लाञ्चश्च भगोति (८।४।५३) सकारस्य दकारः । स्तोःशुनाश्चरिति (८।४।४०) चत्वं दकारस्य जकारः । विभर्चतीति । भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्या- (६।४।४७) मित्यकारात् परो रमागमो रोपधयोरिति षष्ठीनिर्द्देशाद्रेफस्यो- पधायश्च सकारस्य निवर्तकः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । इण्को- (८।३।५७) रित्यादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५६) षत्वम् । धिप्सति धीप्सतीति । दम्भइच्चेतीत्वमीत्वञ्च (७।४।५६) । खरि चेति (८।४।५५) चरत्वं भकारस्य पकारः । पूर्ववदभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) किच्छादनुनासिकलोपः । उच्छिष्यीषतीति । इकी भलिति (१।२।६)

किञ्चम् । अज्जननगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वम् । द्विवचनमभ्यास-
कार्थम् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । दकारस्य तुलम् । चकारः ।
शब्दोटीति (८।४।६१) शकारस्य च्छकारः । सिस्वरिषतीति । द्विवचनं
स्व इत्येतस्य । उरदित्यत्वम् (७।४।६६) । रपरत्वञ्च । सुस्वर्षतीति ।
पूर्ववद्दीर्घः । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्त्वम् (७।१।८२) । रपरत्वम् । हलि
(८।२।७७) चेति दीर्घः । द्विवचनं स्वर्षइत्येतस्य । अभ्यासकार्थम् ।
आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वम् । यियविषतीति । ओः पुयण्य-
परइत्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।८०) । प्रोणुं नूषतीति । अजादेर्द्वितीयस्येति
(६।१।२) वचनाद्वितीयस्यैकाचो नुसइत्येतस्य द्विरुक्तिः । रफस्य पूर्ववन्न
द्विवचनम् । प्रोणुं नविषतीति । इट् । पक्षे विभाषोर्णोरिति (१।२।३) यदा
डित्वं तदोवङ् । अन्यदा तु गुणः । भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहणमिति ।
अथ डुभृजित्येतस्य जीहोत्यादिकस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह शपा निर्द्देश-
दित्यादि । यदि जीहोत्यादिकस्य भृजो धारणपोषणार्थस्य ग्रहणमभिमतं स्यात्
तदा भृ इत्येवं निर्द्देशं कुर्यात् । नतु भरइति शपा निर्द्देशम् । कृतश्च शपा-
निर्द्देशः । तस्माद् भौवादिकस्य ग्रहणमिति गम्यते । बुभूर्षतीति । पूर्ववदुत्त्व-
दीर्घत्वे । औप्सतीति । आ इति तस्मात्पिप् । अतिर्जोत्यादिना (७।३।१६)
पुक् । पूर्ववद्दीप्ताभ्यासलोपौ । सिषासतीति जनसनखनां सञ्चलो (६।४।४२)
रित्यात्वम् । केचिदत्रेत्यादि । केचिदिति वचनात् केचिन्न पठन्तीत्युक्तं भवति ।
ये तु न पठन्ति तेऽत्र तनिपतिदरिद्राणासुपसंस्थानं कुर्वन्ति । तितंसति । तितां-
सतीति । तनीति विभाषेति पक्षे (६।४।१७) दीर्घः । पितृसतीति । सन्निमी-
मेत्यादिनेसादेशः (७।४।५४) । अभ्यासलोपः । स्कोरित्यादिना (८।२।२८)
सलोपः । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासतीति । दरिद्रातिरार्धधातुकइत्यादिना
(६।४।११४, वा) विकल्पेनाकारलोपः ।

५०। क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

क्लिष्टेति । व्रथादिभूत्वेण (८।२।३६) षत्वम् । टुत्वम् । क्लिशित्वेति ।
रजो व्युपधाद्वलादेः संज्ञेति (१।२।२६) किञ्चम् । क्लापप्रत्यये विकल्पः सिद्ध-
पक्षेति । क्लिप्त्वात् स्वरतीत्यादिना (७।२।४४) यदि क्लापप्रत्यये विकल्पः

सिद्धेव तत् किमर्थं क्लृप्पणमित्याह क्लृप्प उपतापइत्यस्य त्वित्यादि ।
नित्यमिडागमः प्राप्नोतीति । उपतापार्थस्य क्लृप्पेदात्तत्वात् । तदर्थमिति ।
उपतापार्थो यः क्लृप्पि स्तदर्थम् । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अथबो-
पतापार्थस्य क्लृप्पे र्यो नित्यमिडागमः प्राप्नोति तदर्थं तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अर्थ-
शब्दस्य निवृत्तिवचनत्वात् ।

५१ । पूङ्ख ।

उगन्ताच्छूरकः कितौतौट् प्रतिषेधे (७२।११) प्राप्ते क्लृप्पानिष्ठयोः पक्षे
प्राप्तार्थं वचनम् । पवित्वा पवितः पवितवानिति । पूङ्खः क्लृप्प चेति (१।२।२२)
किञ्चप्रतिषेधाद् गुणो भवत्येव । पूङ्गिति सानुबन्धकस्य ग्रहणं पूङ्गो
निवृत्त्यर्थम् ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वस गिधासे । क्षुध वुभुक्षायाम् । अनयोरनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधे प्राप्ते
क्लृप्पानिष्ठयोरिट्-विधानार्थं वचनम् । उपित्वेति । क्लृप्प । इट् । न क्लृप्प
सेङ्गिति (१।२।१८) किञ्चप्रतिषेधे प्राप्ते ऋङ्मृदेत्यादिना (१।२।७) किञ्चम् ।
वच्चादिस्त्रेण (६।१।१५) यजादित्वात् संप्रसारणम् । शासिवसिधसौना-
ञ्चेति (८।२।६०) षत्वम् । क्षुधित्वेति । अत्रापि रलो व्युपधादलादेः संखेति
(१।२।२६) पक्षे किञ्चम् । वसतीति विकरणनिर्देशइत्यादि । विकरण-
निर्देशो धातुनिर्देशार्थं एवेत्युक्तम् । अथ वस आच्छादन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः
कस्मान्न विज्ञायत इति यथोदयेत् तं प्रत्याह वस्तेरित्यादि । अथ वावस्तः
वावस्तवानित्यत्र यङ्-लुङ्-निवृत्त्यर्थः कस्मान्न विज्ञायते ? विहितविशेषणपक्ष-
विज्ञानादपि यङ्-लुङ्-निवृत्तिः शक्यते कर्तुमित्यभिप्रायः । अथेङित्यनु-
वर्त्तमाने पुनरिङ्-ग्रहणं किमर्थमित्याह पुनरिङ्-ग्रहणं नित्यार्थमिति । पूर्वक-
मिङ्-ग्रहणं विकल्पेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिङ्-ग्रहणं कृतम् ।

५३ । अञ्जेः पूजायाम् ।

अञ्जिता इति । पूजिताइत्यर्थः । मतिरुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति (३।२।१८८)

क्तप्रत्ययः । अनदितामित्यनुनासिकलोपो (६।४।२४) न भवति । नाञ्चेः
पूजायामिति (६।४।३०) प्रतिषेधात् । अस्येति । क्तस्य च वर्त्तमान इति
(२।३।६७) षष्ठौ ।

५४ । लुभो विमोहने ।

लोभित्वा लुभित्वेति । रलो व्युपधादित्यादिना (१।२।२६) पक्षे किच्चादु
गुणाभावो भवत्येव । गार्हो यथाप्राप्तमेवेति । क्ताप्रत्यये विकल्पः । निष्ठायां
यस्य विभाषेति (७।२।१५) नित्यः प्रतिषेध इति ।

५५ । जृषश्च्योः क्ति ।

जरीत्वा जरित्वेति । जृ वयोहानौ । क्रैयादिकः । वृत्तो वेति
(७।२।३८) पक्षे दोषः । यस्तु जृष वयोहानाविति दिवादी पठ्यते तस्य
सानुबन्धकत्वादिह ग्रहणं नास्तीति तस्य जीर्णत्वेव भवति । ब्रक्षित्वेति ।
ओब्रक्षूँदने । न क्ता सेङिति (१।२।१८) प्रतिषेधाद् ग्रह्येत्यादि-
(६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणं न भवति । किति तस्य विधानात् । अथ क्ता-
ग्रहणं किमर्थम् ? यावता क्तिशः क्तानिष्ठयो (७।२।५०) रित्यत एव क्ता-
ग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्याह क्ताग्रहणमित्यादि । तदि क्ताग्रहणं निष्ठया सह
सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्या अप्यनुवृत्तिः स्यात् । एवञ्च सति निष्ठाया-
मपि स्यात् । तस्मान् निष्ठा-निवृत्तार्थं मन्त्रदिह क्ताग्रहणं क्रियते ।

५६ । उदितो वा ।

शान्त्वेति । शसु उपशमे । तसु काङ्क्षायाम् । दसु उपशमे । भ्रसु
चलने । क्रसु पादविक्षेपे । अनिदपक्षेऽनुनासिकस्य क्तिभलोः कङ्क्षित्वेति
(६।४।१५) दीर्घः । वाग्रहणं विस्मयार्थम् । उदितां ह्युदात्तत्वादिट् सिद्धएव ।
तत्रारभसामर्थ्यादेव विकल्पेन विधि विज्ञास्यते । उत्तरार्थञ्चावश्यं वा-ग्रहणं
कर्त्तव्यम् ! तद्विस्मयार्थमिहैव क्रियते ।

५७ । सेऽसिचि कृत-चृतच्छृद-तृद-न्तः ।

कृती छेदनइति तीदादिकः । कृती वेञ्जनइति रौधादिकः । विशेषानु-

पादानादुदयोरपि ग्रहणम् । चतुर्थी हि सासंश्रययोः । उक्तद्विर् दीप्तिद्वययोः ।
 उक्तद्विर् हिंसादानयोः । उकारावुदितो वेति (७२।५६) विशेषणार्थौ । इकार-
 रेफावपौरितो वेति (३१।५७) विशेषणार्थाविव । नृती गात्रप्रक्षेपे । सर्वेषां
 मेषामुदात्तत्वान्नित्यमिति प्राप्तौ सिचोऽन्यत्र सकारादौ विकल्पार्थं वचनम् । स
 इतो तस्याकारोच्चारणमतन्त्रम् । अविवक्षितत्वात् । तेन खेऽपि विकल्पो
 भवति । अतन्त्रत्वं तु पुनरस्यासिचोति सिचः प्रतिषेधाद्विज्ञेयम् । यदि
 ह्यतन्त्रमकारोच्चारणमेवं सति स्वसिचोतरेवं कस्मान्नोक्तम् ? सन्देहमयात् ।
 एवं ह्युच्यमाने स्वे सिचि चेतरेषोऽप्यर्थ आशङ्कोत । सिचिमिचोतुग्रह्यमाने तु
 सप्तमीग्रह्योपादानात् सिज्वर्जिते सकारादावितरभिमतोऽर्थो विज्ञायते ।
 नन्वत्रापि सन्देहः स्यात् । एवमुच्यमाने किमर्थं सिचि न वेति । यदि हि
 सिच्यपि स्यात् तदुपादानमनर्थकं स्यात् । सौतरेवं ब्रूयात् । कर्तृस्त्वतीति ।
 लृट् । अकर्तृस्त्वदिति लृङ् । चिह्नत्सतीति । सन् । हलन्ताच्चेति
 (१।१।१०) किंत्वाद गुणाभावः ।

५८ । गमे रिट् परस्मै पदेषु ।

गच्छ गतो । गमिरयमनुदात्तत्वादनिट् । योऽपि सनि चेतोण (२।४।४७)
 गतावितरस्य गमिरादेशो यञेण वदिक (२।४।४५, वा) इति वक्तव्यमितीक् स्मरण
 इति तस्य यञे ङश्चेतोङ् (३।४।४८) अध्ययन इतरेतस्य सोऽपि स्थानिवद्भावाद्-
 निङ्ङेव स्यात् । तेभ्यः परस्य सकारादे राङ् धातुकस्य सिज्वर्जितस्त्रेङ्गागमो यथा
 स्यादितरेवमर्थं वचनम् । गमिष्यतगमिष्यदितरनादेशस्य गमेरुदाहरणम् ।
 जिगमिषतीतरतत् तत्स्थेनादेशस्थेगादेशस्य वा । अथेङिति वचनेमाने पुनरिङ्-
 ग्रहणं किमर्थमितराङ् इङ्ग्रहणं नितरार्थमिति । तच्च पूर्वकमिङ्ग्रहणम् ।
 उदितो वेति (७२।५६) वाग्रहणेन प्रकृतमिङ्ग्रहणं सम्बद्धम् । अतस्तदनु-
 वृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तथाच विकल्पेनेट् प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं
 पुनरिङ्ग्रहणं क्रियते । संगतीति । सम्पूर्वाद् गमिराग्रिणि लिङ् । सौयुद् ।
 समो गच्छीत्यादिनात्मनेपदम् (१।३।२८) । सुट्तिथोरिति (३।४।१०७)
 सुट् । षत्वम् । ण्वम् । सञ्जिगंसत इति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्म-
 नेपदम् । अधिजिगांसतइति । गमेरिङादेशस्य प्रत्युदाहरणम् । अथ सञ्जिगं-
 सत इत्यत्राज्जनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वं कस्मान्न भवतीत्याह

गमेरिडादेशस्येत्यादि । तच्च दीर्घत्वमिडादेशस्य गमेरिष्यते । नान्यस्य । तथाहि तत्रोक्तम् । गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति । यदि परस्मैपदेष्वितुच्यते तदा कृति परस्मैपदलुकि च न प्राप्नोतीत्याह आत्मनेपदनेत्यादि । समानपदस्येति । एकपदस्येत्यर्थः । अन्यत्र सर्वत्रैवेत्यत इति । एतच्च कृत्यपि हीत्यादिना विस्मयीकरोति । सञ्ज्ञिगमिषिता । अधिजिगमिषितेति । कृतुरदाहरणे हे । जिगमिष त्वमितेति । एतत् परस्मैपदलुकि सन्नन्तत्वाद् गमेर्लोट् । सिप् । से ह्यपिचेति (३।४।८७) से हिरादेशः । अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक् । कथं पुनः परस्मैपदेष्वितुच्यमाने कृति परस्मैपदलुकि च लभ्यते ? एवं मन्यते । योगविभागः कर्त्तव्यः । गमेरिङित्येको योगः । तत्र स इत्यनुवर्त्तते । सकारादावार्धधातुके गमेरिङागमो भवति । ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो योगो नियमार्थः । स चायन्नियमो यद्यविशेषण स्यात् तदा पूर्वयोगोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् तुल्यजातीयपेक्षया नियमः । तुल्यजातीयश्च तिङ् तिङ् विषये यदि भवति तदा परस्मैपदेभ्येव । नात्सनेपदेष्विति । तेन कृति परस्मैपदलुकि च पूर्वयोगे न भवत्येव । नियमेनाव्यावर्त्तितत्वादिति । पदशेषकारस्य पुनरित्यादि । पदशेषकारः पुनरेव मन्यते । परस्मैपदेष्विति नेयं परसप्तमी । किं तर्हि ? विषयसप्तमी । परस्मैपदविषये यो गमिरूपलक्षितः उपलब्धस्तस्य सकारादावार्धधातुक इड् भवतीति । एवञ्च सति योगविभाग मन्तरेणापि तन्मतेन परस्मैपदेषु यो गमिरूपलक्षित स्तस्मादसत्यपि परस्मैपदे सर्वत्र कृति परस्मैपदलुकि चेड् भवत्येव । परस्मैपदपरत्वेन सकारादेरार्धधातुकस्याविशेषितत्वात् । तस्मतेन सञ्ज्ञिगमिषिताऽधिजिगमिषिता व्याकरणस्येति भवितव्यमिति । संपूर्वस्याधिपूर्वस्य च गमेः परस्मैपदेष्वनुपलक्षितत्वात् । तथाहि सम्पूर्वाद् गमेः समो गमच्छीत्यादिनात्सनेपदं (१।३।२८) विहितम् । अधिपूर्वादपि स्थानिवद्भावादनुदात्तङिति (१।३।२२) इत्यात्सनेपदमिति ।

५८ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

वृद्धाश्चति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते । अतएवाह वृद्धादिभ्य इति । वृत्तु वर्त्तने । वृधु वृद्धौ । शृधु शब्दकुत्सायाम् । स्यन्दू स्रवण इत्येते वृद्धादयश्चत्वार उदात्ताः । तत्राद्यानां त्रयाणां नित्यमिति प्राप्ते स्यन्देस्तूदित्वात् पाक्षिके प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमुच्यते । वर्त्स्यतीति । लृट् शेषे चेति (३।३।१३)

लृट् । वङ्गः स्यसनोरिति विकल्पेन (१।३।८२) परस्मैपदम् । विवृत्सतीति ।
 हलन्ताच्चेति (१।२।१०) सनः कित्वाद् गुणाभावः । वृधिश्रुद्धोर्धकारस्य खरि
 चेति (८।४।५५) चर्त्वं तकारः । चतुर्भ्य इति न वक्तव्यमिति । अत्र कारणमाह
 वृत्करणं होत्यादि । तदेव यदि वृदादिपरिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायत इति
 तन्वेणानेकशक्तितो वा शब्दानां न किञ्चिदनिष्टं प्राप्नोति । एवमपि विज्ञायमान
 इष्टस्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । एवं प्रत्याख्याते चतुर्थहणे प्रयोजन माह तत्
 क्रियत इत्यादि । यदि चतुर्थहणं न क्रियेत तदा स्यन्दे रुदिक्लृप्पोऽन्तरङ्गत्वा-
 द्दिकल्पः स्यात् । अन्तरङ्गत्वं तु तस्य वलाद्यार्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । अस्थ तु
 प्रतिषेधस्यार्धधातुकविशेषाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । तस्मादन्तरङ्गमपि स्यन्दे-
 रुदिक्लृप्त्वं विकल्पमयं प्रतिषेधो यथा बाधेतेत्यवमर्थे च 'चतुर्थहणं' क्रियते ।
 कथं पुनः क्रियमाणेऽपि चतुर्थहणेऽयमर्थो लभ्यत इत्यत आह चतुर्थहणइत्यादि ।
 स स्यन्दिः परः प्रधानो यस्य तत् तत्परम् । तद्भावः स्तात्पर्यम् । तेन तात्-
 पर्येण तत्प्रधानतयेत्यर्थः । सन्निधापितइति । उपस्थापित इत्यर्थः । तस्य
 चैव 'सन्निधापितस्य विकल्पोऽनेन प्रतिषेधेन कथन्नाम बाधेतेत्येतदेव प्रयोजनम् ।
 ततश्चतुर्थहणादन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो बाधते । अत्रापीत्यादि । कथं
 पुनः परस्मैपदेऽस्वित्यनुवर्त्तमानेऽन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधो लभ्यते ? एवं मन्यते ।
 गमेरित्यनुवर्त्तते । तत्रैवमभिसम्बन्धः करिष्यते । गमेः सकारादौ येन प्रकारेण
 इष्टं तेनैव प्रकारेण वृदादिभ्यो नेङ्गिति । तेन यथा गमेरात्मानेपदवर्जनं मन्यत्र
 सर्वत्रैवेष्टं भवति तथा वृदादिभ्योऽपि प्रतिषेधइति ।

६० । तासि च क्लृपः ।

क्लृपू सामर्थ्ये । तस्माद्रूदित्वाद्दिकल्पेनेति प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते ।
 कल्प्तेति । लृट् । लुटि च क्लृप इति (१।३।८३) परस्मैपदं विकल्पेन ।
 क्लृपो रो ल इति लत्वम् (८।२।२८) । चिक्लृप्सतीति । पूर्ववत् किञ्चम् ।
 क्लृपेरपीत्यादि । अयमर्थो वृदादीनामनुवृत्तेर्लभ्यते । तदनुवृत्तौ सत्यामेवमभि-
 सम्बन्धः करिष्यते । यथा वृदादीनां प्रतिषेधो भवति तथायमपि क्लृपेरिति । यदि
 तर्हि वृदादीनां ग्रहणमिहानुवर्त्तते तदा वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
 योगविभागीकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि वृदादीनामपि तासौ प्रतिषेधः
 स्यात् तदा न वङ्गः पञ्चभ्यः स्तासि चेत्यैकयोगं कुर्यात् ।

६१ । अच स्तास्त्वथल्यनिटो नित्यम् ।

कादिनियमादिटि प्राप्तेऽजन्तानां तासौ नित्यानिटां थलि प्रतिषेधो विधीयते । पातेत्यादि । लुङ्पन्यास स्तासौ नित्यानिट्वप्रदर्शनार्थः । अनिट्वञ्चैकाच (७२।१०) इत्यादिनेट्प्रतिषेधात् । लूत्वा लुलविधेति । तास्त्रदिति वचनादिह न भवति प्रतिषेधः । तस्मिंस्त्वनुचरमान इहापि प्रतिषेधः स्यात् । भवति लूनातिः किति नित्यमनिट् । श्रुतः कितौति (७२।११) प्रतिषेधात् । पपिव पपिमिति । आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकार लोपः । अनिङ्ग्रहणं नित्यमित्यनेनेत्यादि । नित्यमित्यनेनानिट्वं धातोः कथं नाम विशिष्येतेत्येवमर्थमनिङ्ग्रहणमित्यर्थः । अथ लविता लुलविधेति तासौ सेट स्थलीट्प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थमनिङ्ग्रहणं कस्मान्न भवति ? नाहृत्येवमर्थं भवितुम् । तथाहि तास्त्व थलोण् न भवतीतुग्रचते । नच यस्तासौ सेट् तस्य प्रतिषेधो भवस्तास्त्रदिति व्यपदेशुं शक्यते । यो ह्ययमिङ्भावस्थलि विधीयते तस्य तासाविङ्भावानेनैव सादृश्यं वतिराचष्टे । एवन्तु वतिग्रहणादेव तासौ सेटस्थलि प्रतिषेधो न भविष्यति । अन्यथा वतिना यत् सादृश्यं समाख्यायते तन्न स्यात् । तस्माद् युक्तमुक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । अथाक्रियमाणेऽनिङ्ग्रहणे नित्यमिति कस्य विशेषणं विज्ञायते ? प्रतिषेधस्य । ननु च नित्य एव प्रतिषेधः प्रकृतः । तन्न यदि नित्यग्रहणेन प्रतिषेधो विशिष्येत तदा नित्यग्रहणं मनर्थकं स्यात् । नैतदस्ति । पूर्वसूत्रे प्रतिषेधस्यानित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं स्यात् । एवञ्च पूर्वसूत्रेण पच इडागमः स्यादेव । तस्मात् पूर्वोक्तमेवानिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । तासौ विभाषितेङिति । स्वरत्यादिसूत्रेण (७२।४४) धूव इड् विकल्पितः । तस्य नित्यग्रहणाद् विभाषितेडस्थलि नित्यमिङ्गमो भवति । असति च नित्यग्रहणे प्रतिषेधः स्यादेव । पात्तिकेणा-पौडभावे नानिङ्ग्रहणदेशो भवत्येव । तथाहि गुहे विभाषितेडोऽपि शल इगुपधादनितः क्स इति (३।१।४५) कसो भवत्येवापुञ्चदिति । अथ वतिना निर्देशः किमर्थः । न तासावित्येवोच्येत्यत आह तास्त्रदित्यादि । असति वतिना निर्देशे योऽपि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्यापि थलि प्रतिषेधः स्यात् । वतिना निर्देशे तु सति वतेः सर्वसादृश्यार्थत्वाद् यथाभूतस्य तासाविण् न भवति तथाभतस्यैव थल्यपीटा न भवितव्यमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः ।

यदि हि यस्तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्यापि यलि प्रतिषेधः स्यादेवञ्च सति तासावसत इडभाव इतरत्र तु सतइति यथाभूतस्य तासाविडभाव स्याभूतस्यापि यलि न स्यात् । यो हि तासावसन्नसत्त्वाच्च नित्यमनिट् तस्य यलि प्रतिषेधो न भवति । जघसिथेति । उत्तरसूत्रेणैत्यभिप्राय इत्यत आह—उत्तरसूत्रेऽपीत्यादि । तदेवमुत्तरार्थो वतिना निर्द्देशोऽयं भवति । इह तु नार्थो वतिनिर्द्देशेन । अनजन्तत्वादेव घसेर्वयेच्च प्रतिषेधो न भवतीति । जघसिथेति । लिटान्यतरस्या (२।४।४०) मित्यदेर्वसूत्रादेशः । उवयिथेति । वेजो वयिरिति (२।४।४१) वयिरादेशः । लिटभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कस्मात् पुनर्वसेर्वयेच्च तासावसत्त्वानित्यानिट्त्वमित्याह—अदादेशो हीत्यादि । नास्तित्वं तयोः पुनस्तासावविधानाद्देदितव्यम् ।

६२ । उपदेशोऽत्वतः ।

अनजन्तार्थोऽयमारम्भः । इयञेति । पूर्ववदभ्यासस्य संप्रसारणम् । ब्रधादि-सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । ण्वम् । चकार्षिथेति । ऋष विलिखने । भवत्ययमकारवान् । नतूपदेशे । किं तर्हि ? पश्चाद् गुणे कृते । उपदेशग्रहणमिह शक्यमकर्तुम् । शक्यतएव ह्येकाच्च उपदेशइत्यत (७।२।१०) उपदेशग्रहणमतुवर्त्तयितुम् । तत् क्रियते विस्मयार्थम् । असति तस्मिन् पूर्वसूत्रे तस्यानुपयोगान्निवृत्तिं मन्यमानस्तासावत्वत इत्येवमपि कश्चित् प्रतिपद्येत । रराधियेति । राध साध संसिद्धौ । जिष्ट्यतीति । सनि ग्रहगुह्येतीट्प्रतिषेधाद् (७।२।१२) भवति नित्यानिट् । नतु तामौ । किं तर्हि ? सनि । आनञ्जियेति । अनञ्ज व्यक्तिसञ्चणादिषु । अत आदे (७।४।७०) रित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुङ् द्विहल इति (७।४।७१) नृट् । भवत्ययं धातुरूपदेशोऽकारवान् । नतु तामौ नित्यानिट् । स्वरत्यादि- (७।२।४४) सूत्रेण विकल्पितत्वात् ।

६३ ऋतो भारद्वाजस्य ।

सस्मर्येति । स्मृ चिन्तायाम् । दध्वर्येति । धृ हर्जुने । नतु यद्यप्यकारान्तानां मध्ये वृड्वजावुदात्तो तत्रापि वृडस्थल् न सम्भवत्येव । आत्मनेपदित्वात् । वृजस्तु ववर्येति निगमे (७।२।६४) निपातनाद् भाषायामिटा भवितव्यमेव । तस्मात् तयोऽिदं प्रतिषेधार्थमेतन्नोपपद्यते । ये त्वन्ये ऋकारान्ता स्तोषामनुदात्तत्वात्

तासौ नित्यमनिट्त्वमित्यत्र स्थास्रत् थल्यनिटो (७।२।६१) नित्यमितीट्प्रतिषेधः सिद्ध एव । परत्वाद गुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वात् सिध्यतीत्येवमेतन्नाशङ्कनीयम् । उपदेशग्रहणस्य पुरस्तादनुक्तस्यैव इत्यनेनाभिसम्बन्धात् । अथवाच इति विहितविशेषणा पञ्चमी । तत्रैव विज्ञास्यामः । अजन्ताद् यो विहित स्थलिति । तस्मादचस्थास्रदित्यनेनैव ऋकारान्तेभ्यः प्रतिषेधः सिद्धः । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति । नान्येभ्य इति । के पुनस्ते ? य ऋकारान्तादन्येऽजन्ता अनजन्ताच्चापदेशेऽल्वन्तः । अथैव कस्मान्नियमो न विज्ञायत ऋतो भारद्वाजस्येव । नान्येषामाचार्याणामिति ? एवं मन्यते । पूर्वसूत्रादचोऽल्वत् इति चानुवर्त्तते । तदनुवर्त्ततेतदेव प्रयोजनम् । अनेन नियमेन सन्निधानात् तस्यैवाजन्तस्यानुवर्त्तस्याल्वत्तश्च प्रकृतस्य धातो निर्वृत्तिर्यथा स्यादिति । यदि विपरीतोऽत्र नियमः स्यादाचार्यान्तराणां निवृत्तिः स्यात् । न प्रकृतस्य धातोः । तथाच तदनुवर्त्तिरपार्थिका स्यात् । तस्मादत्र एव भारद्वाजस्येत्ययमेव नियमो विज्ञायत इत्याह तदित्यादि । तदिति हेतौ । यस्मादेवंविधोऽत्र नियमस्तस्मादत्रैव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो भवति नान्येभ्यो धातुभ्य इति । तेन यद्यपि पूर्वयोगाभ्यां नित्यमिट्प्रतिषेधः कृतस्तथाच सामर्थ्यात् पूर्वयोगयोरयं विकल्पो भवति । यद्यपि तत्र वाग्रहणं माचार्यग्रहणं च न क्रियते तथाप्यर्थात्तु भवति । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? न उर्भारद्वाजस्येत्येवोच्येत्याह तपरकरणमित्यादि । यदि ह्युरित्येवोच्येत ततोऽण् सवर्णान् गृह्णातीति ऋकारान्तानामपि ग्रहणं स्यात् । ततस्तन्निवृत्त्यर्थं तपरकरणम् । किं पुनः स्याद् यद्युकारान्तानां ग्रहणं स्यादित्यत आह तथाहीत्यादि । तथेत्येवमर्थः । हि शब्दो यस्मादर्थः । एवं यस्मात् तपरकरणमन्तराणां ऋकारान्ताणां ग्रहणे सति विध्यर्थमेतत् सम्भाव्येत । असति हि विधेयं नियमो भवति । ऋकारान्ताणां ग्रहणे सति तेषामिव प्रतिषेधो विधेयः स्यात् । नहि तेषां पूर्वेण प्रतिषेधः सिद्धः । सर्वेषामुकारान्तानां तासौ नित्यं सेट्त्वात् । तपरकरणे तु सति तकारेण दीर्घनिवृत्तौ कृतायां विधेयताभावान्नियमोऽयं सम्पद्यते ।

६४ । बभूयाततन्य-जगृभ्म-ववर्थेति निगमे ।

बभूयेत्यादौ सर्वत्र क्वादिनियमादिटः प्राप्तस्याभावो निपात्यते । बभूयेति । भवतेर (७।४।७३) इत्यभ्यासस्याकारस्यात्वम् । बभूवियेति । भुवो वुग् लुङ्-

लिटीरिति (६।४।८८) युक् । आततन्येति । तनु विस्तारः । आङ्पूर्वः ।
आतेनियेति । यन्नि च सेटीत्येत्वाभासलोपी (६।४।१२१) । जगृभूमिति ।
(H) ग्रहेर्लिट् । परस्मैपदानामित्यादिना (३।४।८२) मसो मादेशः । ग्रहि-
न्येति (६।१।१६) सूत्रेण संप्रसारणम् । ववर्येति । वृज् वरणे ।

६५ । विभाषा सृजिदृशोः ।

सृज विसर्गः । दृशिर् प्रेक्षणे । अनयोः क्तादनियमादिटि नित्यं प्राप्ते विकल्पाय
वचनम् । सप्तष्ठ दद्वेति । ब्रह्मादिना (८।२।३६) षत्वम् । सृजिदृशोर्भाष्य-
मकितौत्वम् (३।१।५८) ।

६६ । इड्त्व्यर्त्तिव्ययतौनाम् ।

आदिथ । आरियेति । अद भक्षणे । ऋ गती । अत आदि (७।४।७०)
रित्यभासस्य दीर्घः । सविध्ययिथेति । व्येज् संवरणे । लिट्भासस्योभये-
षामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कस्मात् पुनरत्र व्येज् आदेच उपदेश इत्याख्यं
(६।१।४५) न भवतीत्याह व्येजो न व्यो (६।१।४६) लिटीत्यादि । अर्त्तरपि
नित्यं प्रतिषेध इति । ऋतो भारद्वाजस्येत्यनेन (७।२।६३) । अत्रेड्ग्रहणं
विस्पष्टार्थमिति । ननुच नित्यमिडागमो यथा स्यादित्येवमर्थमिड्ग्रहणं स्यात् ।
नहीड्ग्रहणमन्तरेणायं शक्यत इड्विधिर्नित्यो विज्ञातुमित्याह विकल्पविधाने
हीत्यादि । अनेन हि विकल्पस्यानन्तरस्य वा विधानं क्रियते पूर्वप्रकृतस्य
वा नित्यप्रतिषेधस्य ? शक्यते ह्यसा अपि मण्डूक्युतिन्यायेनानुवर्त्तयितुम् ।
तत्र यदि पूर्वको विकल्पस्तदात्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । उपदेशेऽल्वत
(७।२।६२) इत्यनेनैव विकल्पस्य सिद्धत्वात् । अथेतर एव सत्यर्त्तिग्रहणं
मनर्थकं स्यात् । ऋतो भारद्वाजस्येत्यनेनैव (७।२।६३) प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् ।
यत एव न विकल्पस्य विधानमुपपद्यते तेन नापि प्रतिषेधस्य । अस्मादन्तरेणा-
पीड्ग्रहणं नित्योऽयमिड्विधिरिति शक्यते विज्ञातुम् । प्रतिपत्तिगौरवं पुनरेवं
विज्ञायमाने स्यादिति विस्पष्टार्थमिड्ग्रहणं क्रियते ।

(H) जगृभूमिति । जगृहीर् भवत्यसि ऋत्येति (८।२।३०, वा) वक्तव्याद् ग्रहणकारस्य भवत् ।
काशिकायामिदमाहस्य (८।२।३५) इत्यत पश्यते ।

६७ । वस्त्रेकाजाद्वसाम् ।

कृतद्विर्वचनानां धातूनामेकाचामिति । कुत एतदवसितम् ? एकाज्ग्रहणं सामर्थ्यात् । नहि कश्चिदकृते द्विर्वचनेऽनेकाजस्ति यन्निवृत्तार्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते । ननुच जागर्तिरस्ति । अतस्तन्निवृत्तार्थं तत् स्यात् । नैतदस्ति । न ह्येकमुदाहरणं प्रति योगारम्भं प्रयोजयति । यद्येतत् प्रयोजनं सप्ताज् जाग्रो नेत्येवं ब्रूयात् । तदाप्ययमर्थः । प्रतिपत्तिगौरवं परिहृतं भवति । ननु चोर्णोतिर् निवृत्तार्थमपि स्यात् । नैतत् । उक्तं हि प्राग् वाच्यं ऊर्णोर्णवद्भाव इति । तस्माद् युक्तमुक्तं कृतद्विर्वचनानां धातूनामेकाचामिति । आदिवान् । आशिवानिति । अद भक्षणे । अश भोजने । लिटः कस्येति (३।२।१०७) कसुः । द्विर्वचनम् । अभ्यासकार्यञ्च । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घत्वम् । सवर्णदीर्घत्वम् । इट् । उगिदचामिति (७।१।७०) तुम् । सान्तमहत् इत्यादिना दीर्घः । हल्ङ्ग्रादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) । पेचिवान् । शिकिवानिति । अतएकहल् (६।४।१२०) मध्यइत्यादिनैस्त्वाभ्यासलोपो । धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत इत्यादि । ननु च षाष्ठिके द्विर्वचनविधौ द्विष्ययोगो द्विर्वचन मित्येष पक्षो वृत्तिकारेणाश्रितः । एवञ्चाकृते धात्वभ्यासयोरेकादेशेऽकृतयोरपि चैत्वाभ्यासलोपयोः कृतद्विर्वचना अध्येत एकाचो भवन्ति । स्थाने द्विर्वचने हि शब्दान्तरं मनेकाजतिदिश्यत इति स्यादेषां कृतद्विर्वचनानामनेकाचत्वम् । ननु द्विष्ययोगे द्विर्वचने । तत्र हि स एव धातुर्द्विरुच्यते । न चासौ शतकृत्वोऽप्युच्यमाणे एकाचत्वं जहाति । किं पुनर्द्विरुच्यमानः । तत् किमुच्यते धात्वभ्यासयोरेकादेश एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एत एकाचो भवन्तीति ? आहृत्ति कृतमेकाचो भेदमाश्रित्वैवमुक्तमित्यदोषः । भवति हि धर्मभेदादपि धर्मिणो भेदव्यवहारः । तथाहि वक्तारो वदन्ति परुद् भवान् पटुरासीत् पटुतस्त्रैषमः । पटुतमः परारि । सोऽन्य एवासि संवत्स इति । अथवा स्थाने द्विर्वचनपक्षोऽपि तत्राश्रितः । द्विष्ययोगश्च द्विर्वचनमिति कृत्वा । चकारात् स्थाने द्विर्वचनमपीति स्थाने द्विर्वचनपक्षस्यापि तत्र सूचनात् । ये तु तत्पक्षभाविनो दोषास्तै तत्र प्रतिविहिताएव । तस्त्विवानिति । शरपूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः । आतो लोप (६।४।६४) इटि चेत्याकारलोपः । जञ्चिवानिति । पूर्ववददेर्वसादेशः । इट् । गमज्जनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।६८) । कुहो

श्रुरिति (७४१६२) चुत्वं घकारस्य भकारः । अभासि चर्चेति (८४१५४) भकारस्य जकारः । परस्य घकारस्य खरि चेति (८४१५५) चर्त्वं ककारः । शासिवसौत्यादिना (८१३६०) षत्वम् । ननु चात्र क्रादिनियमादिङागमः सिद्ध एव । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्याह सिद्ध इत्यादि । क्रादिनियमात् प्रसक्तइत्यादिना सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इत्येतदेव विस्पष्टीकरोति । प्रसक्तइति । प्राप्तइत्यर्थः । नियम्यत इति धात्वन्तरेभ्यो व्यावर्त्यैकाजादिष्वेव व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । अथाद्-ग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽकारान्ता अप्यातो लोपे कृते कृतद्विवचना एकाचो भवन्त्येव । तत्रैकाजग्रहणेनैव सिद्धमित्याह आद्ग्रहणं मनैकाजग्रहणार्थमिति । कथं पुनस्तेषामनेकाचत्वमित्यत आह द्विवचनइत्यादि । इण-निमित्तत्वादाकारलोपस्थिति सति तेषामाकारलोपेन भवितव्यम् । नासत्यतो यावदिणं न क्रियते तावदाकारलोपाभावात् कृतद्विवचना एतेऽनेकाच इत्यसत्यादि-ग्रहणे तेषां ग्रहणं न स्यात् । तस्मादनेकाजग्रहणार्थमाद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । यद्येवं दरिद्रातिरेपीट् प्रसज्येतैत्यत आह दरिद्रातिस्त्वित्यादि । दरिद्रातिः कुसोः सम्भवएव नास्ति । यतः कास्त्रनेकाजग्रहणमिति (३११३५) वचनाद् दरिद्रातिरामा भवितव्यम् । तस्मिंश्च सत्याम इति (२४१८१) लैर्लुका भवितव्यम् । तत् कुतोऽयमिदं प्रसङ्गः ? दरिद्राच्चकारेति । कृञ्चानुप्रयुज्यतइति (३११४०) लिट् परस्य कृञोऽनुप्रयोगः । अभ्युपगम्यापि दरिद्रातिरामोऽभावः परीक्षारान्तर-माह अथाप्यान् क्रियत इत्यादि । आकारान्तानां धातूनामिङ्ङ् विधीयते । दरिद्रातिरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति वचनात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारो लुप्त इतीङागमोऽस्मान्निमित्ताभावात् भवति (I) । क्रियतान्नामाद्-ग्रहणं घसिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । अस्य द्विवचने कृते घसिभसोर् हलि (६४११००) चेत्युपधालोपे कृते चेकाच इत्येवं सिद्ध इङागम इत्याह घसेरपीत्यादि । अनच्क्त्वादिति द्विवचनाभावहेतुः । एकाचो द्विवचनमुच्यते । एकाच इत्यधिकारात् (६४१११) । तस्मादुपधालोपे कृतेऽनच्क्त्वान्न द्विवचनं स्यात् । ततश्च जक्षिवानिति न सिध्यतीत्यभिप्रायः । अथ क्रियमाणेऽपि घसिग्रहणे कस्मादेष दोषो न भवतीत्याह क्रियमाण इत्यादि । सुबोधम् ।

६८ । विभाषा गमहनविदविशाम् ।

पूर्वस्मान्नियमाद् गमादीनामिद् न भवतीति विभाषयमारभ्यते । जग्मिवा-
निति । परत्वादित् । ततो गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।८८) । ततो द्विर्वचनम् ।
जघन्वानिति । जघ्नवानिति । अभ्यासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं हकारस्य
घकारः । लाभार्थस्येति । विदलृ लाभइत्यस्य । न ज्ञानार्थस्येति । विद ज्ञान
इत्यस्य । विद सत्तायां विद विचारण इत्येतयोश्चात्मनेपदित्वादात्मनेपदेषु कसुर्न
भवतीत्यनुपन्यासः । दृशेच्चेत्यादि । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माच्च परे कसोरिडागमो
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषेति योग-
विभागः क्रियते । तेन दृशेरपि भविष्यतीति । नचैव सति गमहनविदविशा-
मित्यस्यानर्थक्यम् । पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वसूचनात् । एवं ह्यतिप्रसङ्गपरिहृतो
भवति ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

सनेतिरिति । पणु दान इत्यस्य सनिंपूर्वस्य द्वितीयान्तस्योच्चारणेन नियता
मानुपूर्वीमुपलक्षयति । यत्रैषानुपूर्वी नियता तत्रैव यथा स्यात् । इयञ्चानुपूर्वी
कृन्दस्येव नियतेति । तद्विषयमेवैतन्निपातनं विज्ञायते । अतएव वृत्तिज्ञता
कान्दसप्रयोगो दर्शितः । सनिवांसमिति । पूर्ववदेष्वाभ्यासलोपौ । वस्वेका-
जादृघसामितीट् (७।२।६७) ।

७० । ऋङनोः स्ये ।

विभाषेति निवृत्तम् । ऋकारान्तानां हन्तेश्चानुदात्तत्वादेकाच इत्यादिना
(७।२।१०) प्रतिषिद्धस्येऽस्ये विधानार्थमेतत् । अथ स्वरतेः स्वरत्यादि-(७।२।४४)
सूत्रेण पञ्चदट् । अथानेन नित्यमित्याह स्वरतेरित्यादि । स्वरतेर्धातो र्यत् स्वर-
त्यादिसूत्रेण वेदत्वं विहितं तस्मादनेन स्ये ऋकारान्तभ्यो विधीयमानं नित्येद-
त्वं भवति विप्रतिषेधेन । अयञ्चाद्यः स्वरत्यादिसूत्र उक्तोऽपि विस्मरणशीलाना-
मनुग्रहाय पुनरिहोच्यते । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? दीर्घाणां मा भूदिति चेत् ?
नैतदस्ति । उदात्तत्वाद्धि तेषां भवितव्यमेवेष्टम् । एवं तर्ह्यसति तपरकरणे
यथा म्निपूङ्श्चुषां सनीत्यत्र (७।२।७४) स्वरत्यादिसाहचर्याद् इत्येतस्य धातोर्

ग्रहणं तथेहापि हन्तिना साहचर्याद्दृश्येतस्य धातोर्ग्रहणं स्यात् । तपरत्वे तु सति वर्णग्रहणमेतद्विज्ञायते । वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् । वर्णग्रहणे च वर्णग्रहणानि सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीत्यकारान्तानामिट् सिद्धो भवति ।

७१ । अञ्जेः सिचि ।

अनञ् व्यक्तिसन्क्षणकान्तिगतिषु । ऊदित्वादत्र (७११४४) खरत्यादिसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । आञ्जीदिति । इत- (३४११००) खेतीकारलोपः । अस्तिमिचोऽपृक्तइतीट् (७३१८६) । इट् ईटीति (८२१२८) सिचि लोपः । आङ्जादीनां (६१४१७२) मित्याट् । आट् खेति (६११८०) वृद्धिः । आञ्जिष्टामिति । तस्यस्यमिपामित्यादिना (३४११०१) तस्स्थाने तामादेशः । आञ्जिष्ठुरिति । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति (३४११०८) भेजुंस ।

७२ । सुसुधूजभ्यः परस्मैपदेषु ।

दृञ् स्तुतौ । धृञ् अभिषवे । अनयोरनुदात्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते धृजस्तु खरत्यादिसूत्रेण (७११४४) विकल्पे प्राप्ते सतीदमारभ्यते ।

७३ । यमरमनमातां सकृच्च । .

यम उपरमे । रमु क्रीडायाम् । णम प्रह्वत्वे शब्दे च । आकारान्ता या प्रापण इत्येवमादयः । सर्वेषामनुदात्तत्वादिट् प्रतिषेधे प्राप्तेऽयमारभः । अत्र षष्ठौ निर्देशाद् यमादीनां सङ्गो भवति । इट् पुनरार्द्धधातुकाधिकारात् सिचि एव । व्यरंसीदिति । व्याङ्परिभ्यो रम (११३८३) इति परस्मैपदम् । द्विवचनबहुवचनयोर्युक्तमुदाहरणम् । अस्ति हि तत्र सगिटोऽश्रुतौ विशेषः । एकवचनस्य त्वयुक्तम् । विशेषाभावादिति यो देशयेत् तं प्रति तत्रापि द्विप्रतिषेधो विशेषोऽस्तीति दर्शयितुमाह यमादीनामित्यादि । आयंस्तेति । आङो यमहन (११३१२८) इत्यात्मनेपदम् । अरंस्तेति । अत्राप्यनुदात्तत्वादिना (११३१२२) ।

७४ । स्मिपूङ् रञ्ज् शं सनि ।

भिङ् ईषहसने । पूङ् पवने । अनुबन्धोच्चारणं पूज्निवृत्त्यर्थम् । ऋ

गतिप्रापणयोरिति भूदिः । ऋ गताविति जुहोत्यादिः । उभयोरपि ग्रहणम् । विशेषानुपादानात् । ऋकारान्तानां त्वेतद् ग्रहणं न भवति । उत्तरत्वं किरत्यादीनामिदो विधानात् । अञ्चू स्वच्छणे । अशू व्याप्तौ । अश भोजन इत्यस्य ग्रहणं न भवति । उदात्तत्वादेवेष्टं सिद्धइति । तत्राञ्चोरशेषोदित्वाद् विकल्पे प्राप्ते शेषाणान्तुगन्तत्वात् सनि ग्रहगुहोच्चेति (७।२।१२) प्रतिषेधे प्राप्त इदमारभ्यते । सिस्त्रयिषतइति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् । पिपविषतइति । ओः पुयण् ज्यपर इत्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।८०) । अरिरिषतीति । इष्टि सति गुणे कृतेऽजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् । अञ्जिजिषतीति । अग्निशिषतीति । अञ्जेर्नकारो न द्विरुच्यते । नन्दाः संयोगादय (६।१।३) इति निषेधात् ।

७५ । किरञ्च पञ्चभयः ।

कृ विक्षेपे । गृ निगणने । दृङ् अनादरे । धृङ् अनवस्थाने । प्रच्छ ग्रीपसाधाम् । अत्रान्यस्यानुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्ते दृङ्धृङो रुगन्तत्वात् सनि ग्रहगुहोच्चेति (७।२।१२) निषेधे प्राप्त इतरयोस्तु वृत्तिकारप्रदर्शितविकल्पे प्राप्ते सतीद मारभ्यते । पिष्टच्छिषतीति । रुदविदेत्यादिना (१।२।८) सनः कित्त्वम् । ग्रहज्येत्यादिना (६।१।१६) सम्प्रसारणम् । छे चेति (६।१।७३) तुक् । उरदित्यभ्यासस्यात्त्वम् (७।४।६६) । पूर्ववदित्त्वम् । सिमृच्छतीति । सृज विसर्गं । पञ्चग्रहणादस्येण न भवति । सामान्यलक्षणोऽपीण न भवत्येव । एकाचइति (७।२।१०) प्रतिषेधात् । हलन्ताच्चेति कित्त्वम् (१।२।१०) । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । ब्रह्मादिसूत्रेण षत्वम् (८।२।३६) । षटोः कः सौति (८।२।४१) कत्वम् । वृत्तो वेत्यस्य (७।२।३८) दीर्घत्वं नेच्छन्तीति । कथं पुनरिथ्यमाणमपि न भवति ? व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । अस्येति । एतत्सूत्रविहितस्येष्टः ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदिर् अशुविमोचने । जिष्वप् शये । ष्वस प्राणने । अय च । जञ्च अदने । रुदादयोऽदादिषु पठान्ते । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इत्येषा पञ्चमी सार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति । सप्तमौनिर्देशस्तूत्तरार्थः । तेन सार्वधातुकस्य वलादेरिङ् विज्ञायत इत्यत

आह रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः इत्यादि। प्राणितीति। अनिति (८।४।२६) रिति शत्वम्। स्वप्तीति। सार्वधातुकग्रहणादार्धधातुकस्येण न भवति। सामान्य-लक्षणं इण् न भवत्येव। एकाच इति (७।२।१०) प्रतिषेधात्। अन्येभ्यस्तु रुदादिभ्य उदात्तत्वादार्धधातुकस्यापौटा भवितव्यमेवेति स्वपरेव प्रत्युदाहरणम्।

७७। ईशः से।

सेइति। सुपां सुलुगिति (७।१।३६) षष्ठ्या लुक् कृत्वाऽविभक्तिकोऽयं निर्देशः। ईशिषइति। ईश ऐश्वर्यं। लट्। अनुदात्तत्वादात्मनेपदम्। थासः से (३।४।८०)। अदादिवाच्छपो लुक्। ईशिष्वेति। लोट्। से। सवाभ्यां वामाविति (४।६।१) वादेशे कृत एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतीहापि भवति।

७८। ईडजनी ह्वे च।

ध्वे इति। पूर्ववदेवाविभक्तिकोऽयन् निर्देशः। ईडिध्वइति। ईड सुती। पूर्ववदात्मनेपदम्। पूर्ववच्छपो लुक्। ईडिध्वमिति। लोट्। सवाभ्यां वामावित्यमादेशः (६।४।८१)। जनिध्वमिति। पूर्ववदात्मनेपदम्। छान्दसत्वाच्छ्रानो लुग् बहुलच्छन्दसीत्यनेन (३।२।८८)। उपधालोपाभाव-श्चेति। गमजनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।८८) प्राप्नोति। तदभावच्छान्द-सत्वादेव। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्तइति। जन जननइत्येत्यादि। ननु चानुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणेन भवितव्यम्। न पूर्वस्य। उच्चारणार्थोऽकारः। नानुबन्धः। नैष दोषः। इह हि लघुत्तरत्वाज्जनशब्दस्य पूर्वनिपाति प्राप्ते परनि-पातो लक्षणव्यभिचाराय। तेन निरनुबन्धकपरिभाषाया (प,८२) इहान्नपस्थानादुभ-योरपि ग्रहणं भवति। व्यतिजज्ञिध्वमिति। कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (१।३।१४) इत्यात्मनेपदम्। तत्रेत्यादि। तत्रैव सूत्रपाठे यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रग्रहण इति (प,३४) सकारग्रहणे सकारादेः शेषशब्दस्य ग्रहणम्। स च सकारादिशब्दः सार्वधातुकसंज्ञकः शेषशब्द एव सम्भवति। अन्यस्याऽसम्भवात्। ननु च स्वशब्दोऽपि सम्भवति। नैतदेवम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सोऽपि शेषशब्द एव। अतस्तद्-ग्रहणेनापि भवितव्यम्। ये त्वीडजनी ध्वे चेति सूत्रं पठन्ति त ईशः स इत्यस्यैव (७।२।७७) योगस्यानुकर्मणार्थं चकारं कुर्वन्ति। तेनेशेरपि ध्वेशब्दइडागमो

भवति । यदि तर्हीशिरपि ध्व इडागम इत्यते तदेशीडजनां सेध्वयोरित्येकमेव सूत्रं कस्मान्न पठन्ति ? एवं पृथग् विभक्तिर्नोच्चारयितव्या । चकारश्च न कत्तव्यो भवतीत्याह विचित्रा सूत्रस्येत्यादि । ध्वइति कृतटेरेत्स्व इत्यादि । कृतटेरेत्स्वस्यैतदेव प्रयोजनं यत्र टेरेत्स्व कृतं तत्रैव यथा स्यात् । नच लङि टेरेत्स्वमस्ति । अतस्तत्रेष्टा न भवितव्यम् । यद्येवं लोटपि न भवितव्यम् । अमादेशे कृते टेरेत्स्वस्याभावादित्याह लोटि पुनरित्यादि ।

७६ । लिङः सलोपोऽनन्त्यसा ।

सार्वधातुके यो लिङिति । सार्वधातुकइत्येषात्र निर्धारणे सप्तमी । जातावेक-
वचनम् । यथा कारकइति (१।२।२७) । अथवा सुब्यत्ययेन बहुवचनस्य प्रसङ्ग-
एकवचनम् । परसप्तमीत्येषा न भवति सार्वधातुके परतः । पूर्वस्य लिङोऽसम्भवात् ।
कुर्यादिति । विध्यादिसूत्रेण (१।३।१६१) लिङ् । यासुट् । इतश्चेतीकार-
(६।४।१००) लोपः । धातोरु गुणः । रपरत्वेऽत उत् सार्वधातुक (६।४।११०)
इत्युत्त्वम् । ये चेत्युकारलोपः (६।४।१०८) । कुर्यातामिति । तसस्ताम् ।
कुर्यादिति । क्तिञ् स् (१।४।१०८) । उस्त्वपदान्तादिति (६।१।८६) पररूपत्वम् ।
कुर्वीतिति । उकारस्य यणादेशः । कुर्वीरन्निति । भस्य रन् (१।४।१०५) ।
कुर्याः कुर्यादित्यतानन्त्यग्रहणाज् जुसः सिपथ न भवति । क्रियास्तां क्रियासुरिति ।
आशिषि लिङ् । रिङ् शयग्लिङ् स्त्विति (७।४।२८) रिङादेशः । सार्वधातुक-
ग्रहणादार्धधातुके न भवति । आर्धधातुकत्वञ्च लिङाशिषीत्यार्धधातुकसंज्ञा-
विधानात् । कृषीष्ट कृषीष्टेति । उच्येति (२।२।१२) कित्त्वम् । गुणाभावः ।

८० । अतो येयः ।

सार्वधातुकं यत् प्रकृतं तदर्थादिह विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्तं प्रतिपद्यते ।
अत एवाह अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति । पठेदिति । इयादेशे
कृतेऽकारेण सहाद् गुणः (६।१।८८) । लोपो व्योर्वलोति (६।१।६६) यकार-
लोपः । चित्त्यादिति । स्वादिभ्यः श्रु (१।१।७३) । यायादिति । अदादित्वा-
च्छपो लुक् । चिकीर्षादिति । सन्नन्तादाशिषि लिङ् । ननु चातो लोपेनात्र
(६।४।४८) भवितव्यमिति नार्थोऽनुष्ठप्तेन सार्वधातुकग्रहणेनेत्यभिप्रायः । पचेदित्य-

त्रापीतग्रादि । यद्यपि पचेदितौदमस्योदाहरणमभिमतं तत्राप्यतो दीर्घो यजीति (७।३।१०१) दीर्घत्वेन भवितव्यमिति । ततश्च सर्वविषयस्य विध्यन्तरिणावष्टब्धत्वादनवकाशोऽयमियादेशः । तस्मादवश्यमनेन विध्यन्तरं बाधितव्यम् । एवञ्च यथा दीर्घस्यायं बाधक स्तथातो लोपस्यापि स्यात् । तस्मात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तयितव्यमिति भावः । स्यादेतदेवमित्यादि । यदि च दीर्घत्वं तुरुस्तुशस्यमः (७।३।८५) सार्वधातुक इत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तय विधीयते ततश्च स्यादेतदेव यदुक्तवानसि । इयादेशस्थानवकाशत्वात् । अथ भूसुवो स्तिङ्गीति (७।३।८८) तिङ्ग्रहणमनुवर्त्तय विधीयते तदा तिङ्मात्रभावि दीर्घत्वमिति लिङ् विधीयमान इयादेशे नाप्राप्ते तस्मिन्नयमारभते । ततश्च येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ५८) तस्यैव बाधको भवति । नत्वतो लोपस्य । इयोऽतो लोपे प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभते । आर्षधातुके हि प्राप्ते सार्वधातुके त्वप्राप्ते । अथ येय इति कोयं निर्देशः । अत्र हि या इत्येष यः स्थानी तत्र षष्ठां कृताया मतो या अस् इयइति स्थितेऽतो लोपइत्यातो (६।४।४८) धातो (६।४।१३०) रिति योगविभागाद्वा आकारलोपे कृते ससजुपोरिति (८।२।६६) षष्ठीसकारस्य कृत्वेकत्वे तस्य भोभगो-अघोअपूर्वस्य योऽशीति (८।३।१७) यकारः । तस्यापि लोपः शाकल्यस्थेति (८।३।१८) लोपे च यइय इति निर्देशेन भवितव्यमिति । नतु येय इति । नह्यत्राद् गुणो भवितु मुत्सहते । पूर्ववासिङ्मिति (८।२।१) यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत्र आह येय इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देश इति । येय इत्यस्मिन् स्थान्यादेशसमुदायेन याइति योऽयं निर्देशः सोऽविभक्तिकः । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) विभक्तौ लुप्तत्वात् । अङ्गीकृत्य च सविभक्तिकत्वं निर्देशस्य परीहारान्तरमाह यइति । वेत्यादि । कथं पुनर्यलोपस्यासिद्धत्वं शक्यमनाश्रयितुमित्यत्राह सौत्रोऽयं निर्देश इति । इतिकरणे हेतौ । यस्मात् सर्वे विधयः श्रुन्दसि विकल्प्यन्तइति श्रुन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति तस्मात् सौत्रत्वादस्य निर्देशस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद् गुणः कृतः । इयादेशेऽकार उच्चारणार्थः ।

८१ । आतो डितः ।

आतो डित इति व्यधिकरणे षष्ठी । आतइयादेशापेक्षया स्थाने षष्ठीति । डित इति आकारापेक्षयावयवषष्ठी । डितो ह्याकारमात्रस्यासम्भवात् । डित

इत्येषाऽवयवयोगी षष्ठी विज्ञायते । डिदवयवस्येति । डङ्कार इदं यस्य स डित् । तस्यावयवो डिदवयवः । पचेते पचेथे इति । लट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । आतामाधाम् । सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) डिच्वम् । पचेतां पचेथा-
मिति । लोट् । टेरिच्चे (३।४।७८) कृत आमित (३।४।८०) इत्याम् । ननु
च डिदवयवोऽत्राकारो न भवति । यस्माद् गाङ्कुटादिस्त्वे (१।२।१) डितौव
डिहदित्वेवमर्थोऽङ्गीक्रियते । तथा सार्वधातुकमपिदित्यत्राप्ययमर्थः (१।२।४) ।
तथाह्यस्मिन्नपि योगे तदेव डिदुग्रहणमनुवर्त्तते । तस्मिन् चार्थोऽङ्गीक्रियमाणे डिति
यत् कार्यं तदपि हि सार्वधातुके परतः पूर्वस्य लभ्यते । ननु तस्यैवापित्सार्व-
धातुकस्य डिच्वमित्याह सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि । पूर्वसूत्रएवेति । गाङ्-
कुटादिस्त्वे (१।२।१) । यद्येवमङ्गीक्रियते गाङ्कुटादिभ्यः परो योऽञ्णिवृ-
त्त्ययोऽसौ डिहद्ववतीति तदा कुटादिभ्यः परस्य सनो डिच्व' भवति । डित्वे
सत्यनुदात्तडित् (१।३।१२) इत्यादिनात्मनेपदं स्यात् । ततश्चोच्चकुटिषतीति न
मिथ्येत् । तस्मादेतत्सिद्ध्यर्थं डितौव डिहदित्यङ्गीक्रियते । सार्वधातुक-
मपिदित्यत्र (१।२।४) तु तत् सार्वधातुकं डिद् भवतीत्येषोऽर्थोऽङ्गीक्रियते ।
तस्माद् युक्तमेवाकारस्य डिदवयवत्वम् । पचन्ते यजन्तइति । भवत्यत्र डिदवय-
वोऽन्तादेशस्याकार स्थाप्यतेइति वचनान्न भवति । पचावहै पचामह्य इति ।
लोट् । वह्निमहिडी । आहुत्तमस्य पिच्चेतयाट् (३।४।८२) उत्तमस्य पिङ्गवतीति ।
अत्र पित्त्वान् डिच्वं न भवतीति । आतो डिदवयवाकारो न भवति । मिमाते
मिमाथे इति । माङ् माने । जुहोतयादित्वाच्छ्रुः शुः । श्लाघिति (६।१।१०)
ह्रिर्वचनम् । भृजामिदित्यत्रासस्येत्त्वम् (७।४।७६) । आभयस्त्योरात् (६।४।११२)
इत्यकारलोपः ।

८२ । आने मुक ।

अङ्गस्यातइति व्यधिकरणे षष्ठी । अङ्गस्य योऽत् तस्य सुगागमो भवतीति ।
तदिहाद्ग्रहणं तर्हि क्रियताम् । न कर्त्तव्यम् । अतो येय इत्यतोऽत (७।२।८०)
इत्यनुवर्त्तिष्यते । ननु च पञ्चमीनिर्दिष्टं तत्र । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
नैतदस्ति । अत इत्येषा तु पञ्चमी तत्रेयादेशे चरितार्था । आनइत्येषा तु
सप्तम्य कृतार्था । तस्मादानइत्येषा सप्तम्यत इत्यस्याः पञ्चम्याः षष्ठीत्व'

परिकल्पयिष्यति । तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्थेति (११८।६६) नियमात् । ननु चाकारो वर्णी मकारोऽपि वर्ण एव । सुगयन्त्वन्तलिङ्गः (१) । अन्तश्चावयवः । नच वर्णी वर्णस्यावयवो युज्यते । तेनानारब्धत्वात् । तस्मादयुक्तं मुक्तमती सुगागमो भवतीति । नैष दोषः । सर्वत्रेव हि यस्यागमो विधीयते यस्यागमो विधीयते तत्समुदायापेक्षयादित्वमन्तत्वं वा विधीयते । तस्मादती सुगागमो भवती-
तप्रस्यार्थोऽयं विवक्षितः । अकारादिरयं समुदायो सकारान्तश्च भवतीति । पचमानइति । लट् । तस्य शानच् । आने परतोऽङ्गस्याऽती सुगागमो भवतीतुक्ते समानाधिकरणे एते षष्ठ्याविति मन्यमानोऽकारान्तस्य आने परतो सुगागमो भवतीतीदं सूत्रार्थं गृहीत्वा यएवं देशयेद् यद्यकारान्तं मङ्गभागमि पचमान इत्यत्रादुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्त- (६।१।१८६) मितानुदात्तत्वं न स्यात् । अकारस्य मुका व्यवहितत्वात् । अकारो य उपदेश इत्येवं हि तत्र व्यवस्थितम् । नत्त्वकारान्तोऽयमुपदेश इति । नच शक्यते वक्तुमङ्गभक्तोऽयं मुक् । अती नास्ति व्यवधानमिति । अङ्गभक्तो ह्ययमङ्गमेव न व्यवदध्यात् । अकारान्तु व्यवदधात्वेव । अवयवो हि समुदायस्य व्यवधायको न भवति । अवयवान्तरस्य तु व्यवधायको भवत्येवेत्यत आह अकारमात्रभक्तो ह्ययमित्यादि । मात्रशब्दोऽयमङ्गभक्तत्वव्यवच्छेदाय । अङ्गञ्चात्राकारविशेषणम् । अकार एवागमौ । नाङ्गम् । तस्मात् तदङ्गत्वात् तदुपगृहणेनेव सुगं गृह्यत इति व्यवधानाभावात्-सर्वधातुकमनुदात्तं भवति । ननु चाकारान्तभक्तोऽपि मुकि भवितव्यमेव त्सर्वधातुकमनुदात्तमङ्गिडोरित्यनुदात्तत्वेन (६।१।१८६) । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति (प, ८०) मुकोऽविद्यमानवत्त्वाद्व्यवधानाभावात् । एवं मन्यते । नैषा परिभाषा भाष्यकारस्य सम्प्रता । तथाहि तेनेमां परिभाषां प्रत्याख्यायियमन्या परिभाषा गृहीता हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जन-मविद्यमानवदिति (प, ८१) । न चान्न हलः स्वरप्राप्तिरस्ति । किं तर्हि ? अचः । यद्येवमित्यादि । यद्यकारभक्तोऽयं मुक् तदुपगृहणेन गृह्यतइत्येवं सत्यव्यवधायकत्वादेव तस्य पचमान इत्यत्राकारादनन्तरस्यान इति तस्याती डित (७।२।८१) इतीयादेशः प्राप्नोतीत्यत आह तपरकरणनिर्देशान्न भवतीति । अकारो ह्यत्र मात्राकालस्तपरी निर्दिष्टो मुकि सतप्रध्यक्षमात्रो भवति । अतः

(१) आद्यनौ टकित्वाविद्यनेन (१।१।७७) मिदन्तावयवः स्यात् । अतीऽयं मुङ्, मित्वादन्तलिङ्ग उक्तः ।

कालभेदान्न भविष्यति । अधिकमर्धं यस्याः साध्यर्द्धा । अर्धर्द्धा मात्रा यस्य सोऽध्यर्द्धमात्रः । लसार्वधातुकमनुदात्तमपि तर्हि न प्राप्नोतीति तद्विधावपि तपरनिर्देशात् । उपदेशग्रहणमित्यादि । उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते प्राग्वस्थोपलक्षणार्थम् । तेन य उपदेशावस्थायां मात्राकालस्तस्य यद्यप्युत्तरकालम् सुकि कृते कालभेदोऽस्ति तथाप्युपदेशावस्थायां मात्राकालत्वादु भवतीत्यानुदात्तत्वम् । तथाचेतयादि । यत स्तत्रोपदेशादूर्ध्वं सतःपि कालभेदोऽनुदात्तत्वेन भवितव्यमेवञ्च कृत्वा यत्राप्यतो दीर्घो (७।१।१०१) यजोति दीर्घत्वे कृते कालभेदोऽस्ति पचाव इत्यादौ तत्रापि भवति ।

८३ । ईदासः ।

आस इति । पञ्चम्यक्तार्था आनइति पूर्वत्र कृतार्थायाः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनात् । तेनानस्त्वैवायमादेशो विधीयत इत्याह आस उत्तरस्थानशब्दस्येति । आसीन इति । आस उपवेशने । अनुदात्तेस्त्वादाल्लनेपदम् । आदेः (१।१।५४) परस्येत्याकारस्येकारः । अदादित्वाच्छपो लुक् । तपरकरणं सुखसुखार्थम् ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

आइति व्यक्तिनिर्देशोऽयमिति । शुद्धाया निरनुनासिकाया आकारस्य व्यक्तेरेव निर्देश इत्यर्थः । अथाकृतिनिर्देशे की दोषः स्यात् ? यतस्तत्परीक्षारार्थो व्यक्तिनिर्देशोऽयमाश्रित इत्यत आह आकृतिनिर्देशे हीत्यादि । जातिरिहाकृतिर्विवक्षिता । नतु संस्थानम् । जातिनिर्देशे सति शुद्धाया जाते निर्देशुमशक्यत्वात् तदाधारभूतासु व्यक्तिषु कार्यं विज्ञायते । तत्र यदौह जातिनिर्देश आश्रयेत तदा सर्व्वास्त्राकारव्यक्तिषु जात्याधारत्वमुपगतास्त्वलोऽन्यस्येति (१।१।५२) नकारस्य विधीयमान आकार आन्तरतम्यादनुनासिकस्य स्थानेऽनुनासिकएव स्यात् । व्यक्तिनिर्देशे त्वेष दोषो न भवति । शुद्धाया आकारव्यक्तेरुच्चारणात् । अनणत्वादतपरत्वाच्च । यद्यष्टन आकारो विधीयते तदाष्टभिरष्टभ्यइत्यादि न सिध्यति । नह्यत्र विकल्पाभिधायिवचनमस्ति । नापि प्रकृतमित्यत आह विकल्पेनेत्यादि । अष्टनो दीर्घा (६।१।१७२)

दित्यनेनाष्टनी दीर्घादसर्वेनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वं विधेयते । यदिच नित्यमात्वं
स्याद् दीर्घादिति विशेषणं निरर्थकं स्यात् । अष्टाभ्यञ्जौशित्यत्र (७।१।२१) च
कृतात्त्वस्य निर्द्देशोऽनर्थकः स्यात् । व्यवच्छेद्याभावादष्टन इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद्
दीर्घग्रहणेन कृतात्त्वनिर्द्देशेन विकल्पेनेदमात्वं भवतीति स्थापितम् । तेनाष्टभिर-
त्याद्यपि पञ्चे भवतीति । तदन्तविधिस्यात्त्रेष्यतइति । कथं स लभ्यते ?
इहाङ्गस्येति प्रकृतम् । अष्टञ्शब्दश्चेह स्वरूपप्रधान उपात्तः । एकवचन-
निर्देशात् । अन्यथा हि बहुवचनत्वादष्टानामित्येवं ब्रूयात् । तस्मात् स्वरूप-
प्रधानोऽयम् । तत्राङ्गे प्रकृतेऽनेन विशेष्यमाणि तदन्तविधिर्लभ्यते । विशेषणेन
हि तदन्तविधिर्भवतीत्युक्तम् । प्रियाष्टेति । सर्वनामस्थानेत्यादिना (६।४।८)
दीर्घः ।

८५ । रायो हलि ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

युष्मदस्मादिति । पञ्चम्या अदिति पञ्चमौ भ्यसोऽनादेशः (७।१।३२) ।
शेषे लोप (७।२।८०) इत्यन्तलोपे कृतेऽतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् ।
यदि च हलौत्यधिकारादत्राप्यात्वं न स्यात् तत् किमर्थमनादेशग्रहणमित्याह
उत्तरत्र त्वित्यादि । उत्तरत्र योऽचौति (७।२।८८) सूत्रेऽनादेशस्य प्रयोजनमिति ।
यद्येवं तत्रैव कर्त्तव्यम् । इह किमर्थं क्रियते ? विस्पष्टार्थमित्यभिप्रायः ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

त्वाम् मामिति । त्वमावेकवचन (७।२।८७) इति त्वमादेशौ । युवामावा-
मिति । युवावौ द्विवचन (७।२।८२) इति युवावादेशौ । सर्वत्र डे प्रथमयोर-
मित्यन्भावे (७।१।२८) विभक्तेः कृतेऽमि पूर्वत्वम् (६।१।१०७) ।

८८ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

इदमप्यादेशार्थं वचनम् । युवयोरावयोरिति । ननु च योऽचौति
(७।२।८८) यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । प्रथमाद्विवचनेऽपि तद्धि शेषे लोपो
(७।२।८०) बाधकः स्यात् । तत्र यथा वचनसामर्थ्याच्छेषे लोपोऽनेन

बाध्यते तथा यत्वमपि बाध्यते । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानिति (प, ६०) यत्वमपि बाध्यते । तस्मात् प्रथमाया इति वक्तव्यम् । त्वमहमिति । त्वाहौ साविति (७१।८४) त्वाहावादेशौ । आविति वक्तव्ये प्रथमाया द्विवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

८६ । योऽचि ।

युष्मदस्मदीरनादेश इत्यत्रेत्यादि । युष्मदस्मदीरनादेश इत्यत्र (७२।८६) यदि पूर्वसूत्राद् हल्यग्रहणमनुवर्त्तते तदाऽविशेषेण विधीयमानं यत्वमुत्सर्गं ज्ञाप्यते । आत्वं तु विभक्तिविशेषे हलादौ विधीयमानमस्याप्यपवादः । एवञ्चाप्यन्तरेणाप्यज्यग्रहणं यकारोऽजादावेवावतिष्ठते । तस्मादचीत्येतच्छक्यमकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । त्वद् गच्छति मद्व गच्छतीति । एकवचनस्य चेति (७१।३२) ङसीरशादेशः । .

८७ । शेषे लोपः ।

यान्यद्विवचनानीति । एकवचनबहुवचनानीत्यर्थः । अत्रेति । पञ्च-
स्यादिषु विभक्तिषु । तेषु लोपो विधीयत इति । तेषामिव शेषत्वात् । तुभ्यं
मह्यमिति । तुभ्यमह्यौ ङयीति (७२।८५) तुभ्यमह्यावादेशौ भवतः ।
युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । भ्यसो भ्यमिति (७१।३०) भ्रमादेशः । तव ममिति ।
तवममौ ङसीति (७२।८६) तवममादेशौ । युष्माकमस्माकमिति । साम
आकमिति (७१।३३) । अथ शेषग्रहणं किमर्थम् ? न लोप इत्येवोच्यते ।
एवमुच्यमाने सत्यविशेषेण लोपः स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । अविशेषेण हि लोपो
विधीयमान उत्सर्गो भविष्यति । तस्यानादेशे विभक्तिविशेषे यकाराकारापवादादौ ।
एवञ्चान्तरेणापि शेषग्रहणं शेष एव लोपोऽवस्थाप्यत इत्यत आह शेषग्रहणं
विस्पष्टार्थमिति । शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्मान्न भवतीति । अन्यलोपे
कृते सत्यदन्तत्वादजायतष्टाबिति (४।१।४) टापा भवितव्यमिति भावः ।
सन्निपात इत्यादि । विभक्त्यानन्तर्यं हि सति युष्मदस्मदौ अकारान्ते
समुपजाते । तत्र यदि टापसुत्पादयेतां तदा विभक्तेरानन्तर्यं ताभ्यां विहतं
स्यात् । नच यो यत्सन्निपातलक्षणः स तद्विघातस्य निमित्तं भवतीति न

भवति टाप् । यद्येवं त्यदादिभ्योऽपि न स्यात् । नैष दोषः । यदयं न यास्यो (७१३४५) रिति निर्देशं करोति तज्ज्ञापयति भवति तदादिभ्यश्चाबिति । अयच्च स्त्रोलिङ्गत्वं युष्मदस्मदोरभ्युपेत्य परीहार उक्तः । इदानीं स्त्रोलिङ्गाभावादेव टाम् न भवतीति दर्शयितुमाह अलिङ्गेत्यादि । केचित्तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्तीति । त्वं ब्राह्मण्यहं ब्राह्मणीत्यत्र टाम् मा भूदित्येवमर्थम् । युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यत्र भामादेशे कृते बहुवचने भव्येदित्येत्वं (७१३१०९) मा भूदित्येवमर्थश्च । कथमिति ? एवं मन्यते । यत्र विभक्तावाकारी यकारश्च न विहितः स शेषः । तत्र शेषे लोप उच्यमान टिलोपो न लभ्यते । अलोऽन्तस्येति (१११५२) परिभाषयाऽन्तशब्देव प्राप्नोतीति वक्ष्यमाणादेशापेक्षया शेष इत्यस्यार्थः ते चेत्यादिना स्पष्टीकरोति । मपर्यन्ताद् योऽन्यः स शेष इति । स पुन टिरिव । अत्रायं शेषे लोपटिलोपो भवतीति लोपं प्रति शेषस्याधिकरणविवक्षायां सप्तमी । किमर्थं पुनर्लोप इत्युच्यते ? यावता त्यदाद्यत्वेनेव सिद्धम् । न सिध्यति । अत्यदादित्वात् । त्यदादित्वं हि द्विपर्यन्तास्तादादय इति । तत्र चेतदेव शेषे लोपवचनं ज्ञापकम् । तेन भवच्छब्दस्य त्यदाद्यत्वं न भवति । भवानिति ।

८१ । मपर्यन्तस्य ।

युवकामावकामिति । अव्ययसर्वनामामकच् प्राक् टेरित्यकच् (५१३७१) । अत्र यदि मपर्यन्तस्येति नोच्येत ततोऽवधेरनुपादानात् साकचकस्यापि स्यादित्यत्र आह साकचकस्य सर्वस्य मा भूदिति । असति मपर्यन्तग्रहणेऽवधेरनुपादानादनेकाल्त्वाच्चादेशस्य सर्वस्येव स्यात् । कः पुनः सर्वादेशे दोषः स्यादित्यत्र आह तथाचेत्यादि । अनिष्टं रूपं स्यादिति । अकारस्य योऽचीति (७१३८८) यकारे कृते त्वरा स्या इति स्यात् । मपर्यन्तग्रहणे तु सति युष्मदस्मदो मपर्यन्तस्य स्थानित्वेनाधिकृतत्वादस्यैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवन्तीति न कश्चिद् दोष इति । अथ परिग्रहणं किमर्थम् ? न मान्तस्येवोच्येत ? एवमपि ह्युच्यमानेऽन्तशब्दस्य समीपवचनत्वात् तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहिराश्रयणात् सिद्धमिष्टमित्यत्र आह मान्तस्येत्यादि । एतस्मिन् साकचकस्यादेशाभावेऽथवैतस्मिन् युवकामावकामित्यादिके शब्दरूपे मान्तस्येत्येवं सिद्धे यत् परिग्रहणं कृतं तदवधिव्योतनार्थम् । युष्मदस्मदोरवध-

वस्य स्थानिनोऽवधियोतनार्थम् । तस्मान् मान्ते युष्मच्छब्देऽस्मच्छब्दे च वक्ष्यमाणं कार्यं मा भूदित्येवमर्थम् । कदेत्याह यदा ण्यन्तयोरित्यादि । तदावष्टति । युष्मदस्मद्भ्यां णिचि कृते णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतोष्ठ-
वङ्गावाटिलोपः (६।४।१५५, वा) । ततः क्तिप् । तत्र णेरनिटौति (६।४।५१) णिचो लोपे कृते यदा मान्तत्वं विद्यते युष्मदस्मदो स्तदा मा भूदिति । असत्परि-
ग्रहणे मान्तस्येतानेन युष्मदस्मदोरित्यवयवावस्थानं लभ्यते । ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदौ तत्रैव वक्ष्यमाणा आदेशा भवेयुः । परि-ग्रहणे त्ववधियोतनार्थं सति नियोगतो वर्जमानेन भवितव्यम् । नहि तेन विनावधिः सम्भवति । तत्र समुदायावयवस्थानौ निर्दिश्यते । तत्रैव यत्राच्छब्दो वर्जनौघोऽस्ति तत्रैव भविष्यति । नतु मान्तयो युष्मदस्मदोरिव । नतु च विभक्तिपरयो यृष्मदस्म-
दोरादेशा विधास्यन्ते । नच मान्तावस्थायां विभक्तिपरतास्ति । णिलोपस्य स्थानिवङ्गावात् । तत् किं मान्तस्य निवृत्त्यर्थेन परि-ग्रहणेनेत्यत आह स्थानि-
वचचेत्यादि । कौ लुगे (१।१।५८, वा) न स्थानिवदिति वचनात् स्थानि-
वङ्गावोऽत्र नास्ति । तस्माद् विद्यतएव विभक्तिपरत्वमित्यभिप्रायः ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्विवचन इति । यदीदं पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणं स्यात् तदा तस्मिन् परतएव तावादेशौ भवेताम् । तथाच यदा समासे द्वयं युष्मदस्मदौ भवतः समासार्थस्य त्वन्त्यसंख्यत्वादेकवचनं बहुवचनं वा समासाद् भवति तदा न स्यातामिति । यदा युष्मदस्मदौ एकत्वे वा बहुत्वे वा वर्त्तते समासार्थस्य द्वित्वे सति समासाद्विवचनं भवति तदा युवावौ स्यातामिव । एतच्चानिष्टम् । अर्थग्रहणे सतीष्टं सिध्यति । नचानिष्टं किञ्चिदापद्यत इत्यालोच्याह द्विवचन इत्यर्थ-
ग्रहणमिति । द्वयोरर्थयोर्वचनमुक्तिर्द्विवचनम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदौ इति । द्विवचन इति विषयसप्तमीयम् । तदेव विषयसप्तमीत्वमस्या व्यक्तौकर्तुमाह द्वार्थाभिधानविषय इति । द्वयोरर्थयोरभिधानं द्वार्थाभिधानम् । तद्विषये ये युष्मदस्मदौ ते तथोक्ते । तयोरित्यादि । तयोर्युष्मदस्मदोर्मपथ्यन्तावयवः स्थानौ । तस्य युवावौ भवतः । यदेत्यादिनार्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयति । यदि तर्हि समासादेकवचनबहुवचनयोरुपजातयोर्द्वार्थाभिधानविषयत्वाद् युष्मद-

स्मदो युवावौ भवत एव' सति त्वाहौ सौ-युयवयौ जसि-तुभ्यमहौ ङयित-वमसौ ङसीत्येषामपि विषये स्यातामित्यत आह यदि त्वाहौ सावित्यादि । अति-युवामत्यावामिति । अत्यादयः क्रान्तादर्थ इति (२।१।१८, वा) प्रादिसमासः । तत्र योऽसौ युष्मदस्मदर्थञ्चातिक्रान्तः स एकसंख्यावच्छिन्नोऽर्थ इति । तत्र यद्यप्येकवचनं भवति तथापि द्वयार्थाभिधानविषयत्वाद् युष्मदस्मदो युवावौ भवत एव । अत्र हि द्वितीयायाञ्चेत्यात्वम् (७।२।८७) । अतियुवानत्यावानिति । शसो न इति (७।१।२८) नत्वम् । अतियुवयाऽत्यावयेति । योऽचीति (७।२।८८) यत्वम् । अतियुवाभिरत्यावाभिरिति । युष्मदस्मदोरनादेश (७।२।८६) इत्यात्वम् । अतियुवभ्यमत्यावभ्यमिति । भ्यसोभ्यम् (७।१।२०) । अतियुवदत्यावदिति । एकवचनस्वेति (७।१।३२) ङसीरदादेशः । बहुवचनस्य तु पञ्चम्या अदित्यनेन (७।१।३१) । अतियुवाकमत्यावाकमिति । साम आकम् (७।१।३३) । अति-युवत्यत्यावयौ । पूर्ववद् यत्वम् । अतियुवास्त्ववास्त्विति । पूर्व्ववदात्वम् । त्वाहादीनां विषय इत्यादिना यदुक्तं यदि त्वाहौ सावित्यादिना (७।२।८४) देशान्तरेण न बाध्येते इति तद् विस्मष्टीकरोति यदा त्वत्यादिना । अर्थ-ग्रहणे सति यदिष्टमुपपद्यते तद्दर्शयति । अतित्वामतिमामिति । अत्र यौ युष्मदस्मदर्थवतिक्रान्तौ तौ द्विसंख्यौ समासार्थाविति । समासाद् यद्यपि द्विवचनं भवति तथापि युष्मदस्मदो द्वयर्थता नास्तीति युवावौ न भवतः । त्वमावेवं भवतः । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वम् (७।२।८८) । अथवा द्वितीया-द्विवचनमेतत् । ततो द्वितीयायाञ्चेति (७।२।८७) । एवमुन्नेयमिति । वचनान्तरेष्वप्यादेशाभावं दर्शयति । युष्मानतिक्रान्तौ पश्चात्तियुष्मामत्यस्माम् । अतिक्रान्ताभ्यां त्वां कृतमतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मान् कृत मतियुष्माभ्यां कृतम् । अत्यस्माभ्यां कृतम् । त्वामतिक्रान्ताभ्यां देह्यति-त्वाभ्यां देहि । अतिमाभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां यस्मान् देह्यतियुष्माभ्या-मत्यस्माभ्यां देहि । अतिक्रान्ताभ्यां त्वामागतोऽतित्वाभ्यामागतः । अति-माभ्यामागतः । अतिक्रान्ताभ्यां युष्मानागतोऽतियुष्माभ्यामागतः । अत्यस्माभ्या-मागतः । अतिक्रान्तयोस्त्वां स्व मतित्वयोः स्वमतिसयोः स्वम् । युष्मानति क्रान्तयोः स्वमतियुष्मयोः स्वमत्यस्मयोः स्वम् । अतिक्रान्तयो स्त्वां निधेह्यतित्वयो निधेहि । अतिमयोर्निधेहि । अतिक्रान्तयो र्दुष्मान्निधेह्यतियुष्मयोर्निधेहि । अत्यस्मयोर्निधेहि ।

६३ । युयवयौ जसि ।

परमयूयमिति । अङ्गाधिकारि तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति (प ३०) वचना-
दुत्तरपदयोरपि भवतः । अथवा जसीति परसप्तमीयम् । तेन समस्तयोरपि
जसि परत इति भवतः । परमयूयमित्यादावपि युष्मदस्मद्भ्रां जसः परत्वमस्येव ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

(७।२।६७) त्वमावेकवचन इति वक्ष्यति । तस्यायमपवादः । अथ त्व-
ग्रहणं िमर्थम् ? नाहः सावित्येवोच्येत ? त्वादेशो हि त्वमावेकवचन
(७।२।६७) इत्येवं भविष्यति । अशक्यमेव वक्तुम् । असति त्वग्रहणे युष्मदोऽप्य-
ह्लादेशः स्यात् । अथवा त्वास्मदो हः सावित्येवोच्येत ? एवमपि गौरवं स्यात् ।
तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ।

६५ । तुभ्यमह्नौ ङयि ।

६६ । तवममौ ङसि ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणयोस्त्वमयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकवचनइत्यर्थनिर्देश इति । एतेनार्थस्येदं ग्रहणं न तु पारिभाषिकस्यैक-
वचनस्येति दर्शयति । पारिभाषिकस्य तु ग्रहणे यो दोषः स युवावौ द्विवचन
(७।२।६२) इत्यत्र उक्तइत्यभिप्रायः । अर्थग्रहणं त्विह वचनग्रहणात्तभ्यते ।
यदौह प्रतयग्रहणमभिमतं स्यादेकत्वं इत्येवं ब्रूयात् । विभक्ताविति वर्त्तते ।
तत्रैव मभिसम्बन्धः करिष्यते । एकत्वे या विभक्तिरिति । अथवैतदिति न ब्रूयात् ।
एकवचने हि प्रतययोत्तर- (७।२।६८) पदयोश्चेत्यनेनैवादेशयोः सिद्धत्वात् ।
त्वामामिति । द्वितीयायाश्चेत्यात्वम् (७।२।८७) । यदा समास एकार्थं इत्यादि-
नार्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । यदापि समासात् संख्यान्तरयुक्ताद्
द्विवचनं बहुवचनं वा भवति तदाप्येकार्थयो युष्मदस्मदोरेतावादेशो भवतः ।
एवं सति त्वाहौ सौ-युयवयौ जसि-तुभ्यमह्नौ ङयि-तवममौ ङसीत्येषामप्या-

देशान्तराणां विषये स्यातामित्यत आह आदेशान्तराणां त्वित्यादि। पूर्वविप्रति-
षेधस्येति वचनं परस्य विप्रतिषेधस्यासम्भवात्। असम्भवस्त्वनयोरेव परत्वात्।
पूर्वविप्रतिषेधस्तु परशब्दस्येष्टवाचित्वाज्जभ्यते। तत्र त्वाहौ सावितप्रसा-
(७१२८४) वकाशो यत्रैकार्थं युष्मदस्मदी न भवतः। अतिक्रान्तो युष्मानित्यति-
त्वमत्प्रहमिति। त्वमावेकाचनस्यावकाशो यत्रैकार्थाभ्यां विभक्त्यन्तरं भवति
त्वां मामिति। अतिक्रान्त स्वामतित्वमतिक्रान्तो मामत्यहमित्यत्रोभयप्रसङ्गे
प्राप्ते त्वाहौ सौ भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन। अनया दिशाऽदेशान्तरैषु प्राप्तेषु
पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम्। अतिमामिति। अत्र
यद्यपि समासाद् द्विवचनं भवति तथाप्येकार्थं युष्मदस्मदी इति भवत एव
त्वमादेशौ। परिभाषिकस्य त्वैकवचनस्य ग्रहणे न स्याताम्। तस्येहाविद्य-
मानत्वात्। एवमाद्युदाहर्तव्यमिति। अतिक्रान्तौ त्वां पश्चादित्वा मतिमां
पश्य। अतिक्रान्तास्त्वां पश्चादित्वानतिमान् पश्य। अतिक्रान्ताभ्यां त्वामति-
त्वाभ्यामतिमाभ्याम्। अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिरतिमाभिः कृतम्। अति-
क्रान्ताभ्यां त्वां देह्यतित्वाभ्यामतिमाभ्यां देहि। अतिक्रान्तेभ्यस्त्वां देह्यतित्वभ्य-
मतिमभ्यं देहि। अतिक्रान्ताभ्यां त्वामागतोऽतित्वाभ्यामतिमाभ्यामागतः। अति-
क्रान्तेभ्यस्त्वामागतोऽतित्वदागतोऽतिमदागतः। अतिक्रान्तयो स्त्वां स्वमतित्वयोः
स्वम्। अतिमयोःस्वम्। अतिक्रान्तानां त्वां स्वमतित्वाकं स्वमतिसाकं स्वम्।
अतिक्रान्तयो स्त्वां निधेह्यतित्वयोर्निधेह्यतिमयोर्निधेहि। अतिक्रान्तेषु त्वां
निधेह्यतित्वासु निधेहि। अतिमासु निधेहि॥

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

एकवचने वर्त्तमानयोरिति। एकार्थाभिधानविषययोरित्यर्थः। त्वदीयो
मदीयइति। त्वदादीनि (१११७४) चेति वृद्धसंज्ञकत्वाद् वृद्धाच्छइति (४११११४)
च्छप्रत्ययः। त्वत्तरो मत्तरइति। द्विवचनविभक्त्योपपदे (५१३५७) तरवीय-
सुनाविति तरप्। त्वद्यति मद्यतीति। सुप् आत्मनः क्यच् (३११८)।
त्वद्यते मद्यतइति। कर्तुः क्यङ् सलोपचेति (३११११) क्यङ्। ननु च
पूर्वेष्वेवादेशौ सिद्धौ। तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह विभक्तावित्यधिकारा-
दित्यादि। ननु चेत्यादि देशकः। प्रकृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदयोश्च या मध्ये

वर्तते सान्त्वर्त्तिनी विभक्तिः । नैवं शक्यमितीतरः । लुका तस्या भवितव्यमिति अशक्यतायां हेतुः । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) प्रागेवा-
 देशाभ्यां लुका भवितव्यमिति । ततश्च तन्निमित्तावादेशौ न स्यातामित्यभिप्रायः ।
 बहिरङ्गो लुगित्यादि देशकः । विभक्तिमात्रं ह्यादेशयोराश्रयः । लुकस्तु धातुत्वं
 प्रातिपदिकत्वञ्चापरम् । तदेवं धातुप्रातिपदिकत्वे यथायोगं बाह्यप्रत्ययापेक्षत्वात्
 समासापेक्षत्वाच्च बहिरङ्गे किं पुनस्तदपेक्षया लुको बहिरङ्गता ? असिद्धं बहिरङ्ग
 मन्तरङ्ग (प, ५१) इत्यादेशाविव प्रथमं भविष्यतः । एतदेवेत्यादीतरोऽपि । अन्तरङ्गानपि
 विधीन् बहिरङ्गो लुग् न बाधत इति पूर्वण्येव सिद्धत्वादादेशवचनं न कुर्यात् । कृतञ्च ।
 तदेव ज्ञापयति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति । किमेतस्य
 ज्ञापकस्य प्रयोजनमित्यत आह तेनेत्यादि । यद्ययमर्थो न ज्ञाप्यत तदा गोमान्
 प्रियोऽस्येति गोमत्प्रिय इत्यन्तरङ्गत्वाल्लुकः प्रागुगिदचामिति (७।१।७०) नुम् स्यात् ।
 अत्वसन्तस्य चाधातो रिति (६।४।१४) दीर्घत्वम् । ततश्च संयोगान्तलोपि कृते
 गोमान्प्रिय इत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत । अस्मिन् ह्यर्थे ज्ञापितेऽन्तरङ्गमपि नुमादिकं
 बहिरङ्गेण लुका बाध्यत इति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । एकेनादिशब्देन
 गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमानिवाचरति गोमत्यत इत्यादेर्यङ्गणम् । द्वितीयेन
 दीर्घत्वस्य हल्ङादिलोपस्य । यद्यन्तरङ्गत्वाद् हल्ङादिलोपः (६।१।६६)
 स्यात् प्रत्ययलक्षणेन नुमादिकं स्यात् । ततश्च तदेवानिष्टं रूपं स्यात् । लुकि च
 सति न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवति । एवञ्चे-
 त्यादि । यत एवं बहिरङ्गोऽपि लुगन्तरङ्गानपि विधीन् बाधत एवञ्च कृत्वा त्वाहौ सौ
 यूयवयौ जसि तुभ्यमह्वौ ङयि तवममौ ङसीत्येत आदेशाः प्रत्यय उत्तरपदे च परतो
 न भवन्तीति । अथेत्यादि । असति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चान्यत्
 प्रयोजनमेवां त्वाहादीनामादेशान्तराणां बाधनम् । सत्येतस्मिन् प्रयोजन एतदर्थ-
 मवेदं युक्तं विज्ञातुम् । ननु ज्ञापनार्थमिति भावः । लक्ष्यस्थित्यपेक्षयति । लक्ष्यस्य
 व्युत्पादस्य स्थितिः स्थानं लक्ष्यस्थितिः । तद्विषयेऽपेक्षा लक्ष्यस्थित्यपेक्षा । तथा
 हेतुभूतया । नेदमादेशान्तराणां बाधनार्थं विज्ञायते गोमत्प्रियो गोमत्यतीत्येव-
 मादिकं लक्ष्यं लोके साधुभावेनावस्थितम् । आदेशान्तरबाधनार्थं ह्येतस्मिन् विज्ञाय-
 मानं न संगृहीतं स्यात् । ज्ञापनार्थं त्वेतदपि संगृहीतं भवतीत्येतद् दर्शयति
 ज्ञापनार्थं ह्येतस्मिन्नित्यादि । कथं पुनः सत्येवं प्रयोजने सत्यामपि लक्ष्यस्थित्य-
 पेक्षायां ज्ञापकार्यमेतत् शक्यं विज्ञातुम् ? एवं मन्यते । प्रयोजनमेवैतन्न

भवति । मपर्यन्तग्रहणस्य चकारिणानुकर्षणार्थत्वात् । तदनुकर्षणस्यै तदेव प्रयोजनम् मपर्यन्तयोरादेशौ यथा स्यातामिति । यदि चादेशान्तराणां बाधनाय मेतत् स्यादनुकर्षणं तस्यापार्थक्यं स्यात् । यद्वाधनार्थमेतत् सूत्रं प्रकल्प्यते तान्वादेशान्तराणि मपर्यन्तस्यैव प्रयुक्तानि । नान्यस्य । ततश्चान्तरेणापि मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिमुत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां मपर्यन्तस्यैव भविष्यत इति किंमपर्यन्तस्येत्यनुवर्त्तनेन ? आदेशान्तराणामबाधनार्थं ह्येतस्मिन् सर्वादेशनिवृत्त्यर्थं मपर्यन्तग्रहणमनुवर्त्तयितुं युक्तम् । तस्मादेतस्मान्मपर्यन्तग्रहणानुवर्त्तनाच्चादेशान्तरबाधनमस्य प्रयोजनम् । अतो ज्ञापकं विज्ञायते । ननु च किमर्थं मेधां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतन्न विज्ञायत इति परेण देशितम् । तस्यायमभिप्रायः । मपर्यन्तस्येत्येतन्निवर्त्यादेशान्तरबाधनार्थमेतत् कस्मान्न भवतीति ? तत्रायमर्थः । मपर्यन्तग्रहणस्यानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति । मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तावेतदादेशान्तरबाधनार्थं नोपपद्यते । तस्मिन्निवृत्तौ तूपपद्यत एव ।

६६ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

त्रय इति । जसि चेति (७१११०८) गुणः । चत्वार इति । चतुरनुङुहोरामुदात्तइत्याम् (७११६८) । त्रौणीति । जश्शसोः (७११२०) शिरिति शिभावः । नपुंसकस्य भलच इति (७११७२) नुम् । नोपधायाः (६१४७) । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६१४८) दीर्घः । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोर्विशेषणमिति । तयोरेव श्रुतत्वात् । नाङ्गस्येति । एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति तेनेति विशेषणविशेष्यभावेन । यदि हि स्त्रियामित्यनेनाङ्गमेव विशेष्यते ततो यदा त्रिचतुःशब्दौ पुंसि नपुंसके वा वर्त्तन्ते अङ्गन्तु स्त्रियां तदाप्येतावादेशौ स्याताम् । त्रिचतुरोः स्त्रियामित्यनेन विशेष्यमानयोर्न भवतः । प्रियत्रिरित्यादि । स्त्रियाश्चन्यपदार्थत्वाद्वाङ्गं स्त्रियां वर्त्तते । त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे । यदा त्वङ्गं पुंसि नपुंसके वा वर्त्तते त्रिचतुःशब्दौ तु स्त्रियां तदा भवत एव । प्रियास्त्रिस्रो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियतिसा । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रिया श्वत्सो ब्राह्मण्योऽस्येति प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियतिस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिस्रणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतस्र ब्राह्मणकुलम् । प्रियचतस्रणी । प्रियचतसृणि । तिस्रभाव इत्यादि । त्रिशब्दात् संज्ञायां क्वचित् कनि कृते विभक्त्यभावान्न प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । उप-

संस्थानग्रहद्वय प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्रादिह चकारोऽ-
नुवर्तते । स चानुक्तप्रमुखार्थः । तेन संज्ञायां कन्यपि भविष्यति । तिसृकेति ।
ग्रामस्यैषा संज्ञा । चतसर्थाद्युदात्तत्वनिपातनमिति । चतस्रः पश्येत्स्व चतुरः शशी-
(६।१।१६७) त्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । आद्युदात्तञ्चेत्यते । तदर्थमाद्युदात्तत्व-
निपातनं कर्त्तव्यम् । निपातनस्वरण बाधितत्वादन्तोदात्तत्वं मा भूदित्येवमर्थम् ।
यथैवं तर्हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते तथा षट्त्रिचतुर्भो हलादि (६।१।१७८)
रित्यनेन यद्विभक्त्याद्युदात्तत्वं विधीयते तदपि बाधते । ततश्चतसृणामित्यत्राम-
उदात्तत्वं न स्यादित्यत्र आह चतसृणामित्यत्र त्वित्यादि । हलादिग्रहणसामर्थ्या-
दिति । तत्रैवायं हेतुः । हलादिग्रहणं हि तत्राजादिनिवृत्त्यर्थं क्रियते । चतुः-
शब्दवाच्यं बहुवचनविषयः । सर्वाणि बहुवचनानि प्रथमाद्वितीयाषष्ठीबहुवचने-
भ्योऽन्यानि हलादीनि । तत्रामो नुमचिरलज्जवद्भावेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि
कृते भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन । हलादित्वात् । जसस्वञ्जेऽन्त्यस्वसर्वनामस्थान
(६।१।१७०) मित्यतोऽसर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तमानत्वादाद्युदात्तत्वं न भवति ।
तस्माच्छसो मा भूदित्येवमर्थं तत्र हलादिग्रहणं कृतम् । यदि च निपातनस्वरो
विभक्तिस्वरं बाधते तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । निपातनस्वरणैव बाधि-
तत्वाद्विभक्तिस्वरो न भविष्यति । तस्मान्मा भूद् हलादिग्रहणस्य वैयर्थ्यम् । इह
हलादिग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिस्वरण निपातनस्वरो बाध्यत इति । तेन चतसृणामि-
त्यत्रान्तोदात्तत्वं भवति ।

१०० । अचि र ऋतः ।

किमर्थं पुनरचि रादेश उच्यते । न यणादेशेन सिद्धत्वादित्यत्र आह पूर्वसवर्ण
इत्यादि । असति ह्येतस्मिन् सूत्रे शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६।१।१०२)
पूर्वसवर्णः स्यात् । ङसिङसोश्च ऋत उदित्युत्त्वञ्च (६।१।१११) । सर्वनाम-
स्थाने ङौ च ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर् (६।३।११०) गुणः । तस्मादेतेषामपवा-
दोऽयं रेफादेश आरभ्यते । ननु युक्तः पूर्वसवर्णस्योत्वस्य चेहायमपवादो रेफादेशः ।
गुणस्य त्वयुक्तः । यस्मान् मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्यत (प, ६१)
आह परमपौल्यादि । गुणस्यावकाशः कर्त्तारौ हर्त्तारौ कर्त्तरीति । रेफस्या-
वकाशस्तिस्रः पश्येति तिस्रस्तिष्ठन्तीति । प्रियतिसि निषेहीति । अत्रोभयप्रसङ्गे

पूर्वविप्रतिषेधेन रेफो भवन् परमपि डिस्वर्णनामस्थानगुणं बाधते । ऋत इति किमिति ? एवं मन्यते । तिसृचतसृशब्दाविहानुवर्तिर्यथेति । तौ च ऋकारान्ता-
वेवेत्यलोऽन्त्यपरिभाषया (१।१।५२) ऋत एव भविष्यति । तिसृचतस्रोः प्रति-
पत्त्यर्थमिति । तिसृचतसृ इत्येतयोरपि परत स्त्रिचतुरोः स्थाने प्रतिपत्तिः प्राप्ति-
र्यथा स्यादित्येवमर्थसृत इत्युक्तम् । अन्यथा हीत्यादि । यद्यृतइति नोच्येत तदा
तयोरेव तिसृचतस्रोः परमपवादो विज्ञायित । ततश्चाजादौ तौ न स्याताम् ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

नुमो विधानाज्जरसादेशो भवति विप्रतिषेधेनेति । नुमोऽवकाश स्वपूर्णि
जतूनि । जरसादेशस्यावकाशो जरसौ । अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रोभय-
प्रसङ्गे विप्रतिषेधेन परो जरसादेशो भवति । यदि हि पूर्व्वे नुम् स्यात् ततो नुमा
व्यवहितत्वाज्जरसादेशो न लभ्यते । तथापि विहितविशिषणपक्षाश्रयणेन लभ्यते ।
एवमपि निर्दिशमानस्यादेशा भवन्तीति (प, १३) जराशब्दस्यादेशे कृते सकारात् परो
नुम् श्येत । अथापि सनुम्कस्यादेशः स्यात् । एवमपि कृतकार्यत्वाच्चनुमशास्त्रस्य
पुनरप्रवृत्तेरादेशे कृते पुनर्नुम् न स्यात् । तथानिष्टं रूपं प्रसज्येत । अथेहातिजरसं
ब्राह्मणकुलं पश्येति जरसादेशे कृते स्वधोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) लुक् कस्मान्न
भवतीत्यत आह इहेत्यादि । जरामतिक्रान्तमिति प्रादिसमासः । ऋसो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) ऋस्वः । द्वितौयैकवचनम् इति स्थित
एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् कृतेऽपि ऋस्वत्वे लुगभावो जरसभावइत्येतानि त्रीणि
कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुगपवादत्वादतोऽमित्यभावेन बाध्यते
(७।१।२४) । अभावोऽपि परत्वाज्जरसादेशेन । अथ कृते जरसादेशे लुक्
पुनः कस्मान्न भवतीत्यत आह पुनर्लुक्शास्त्रमित्यादि । न च लुक्शास्त्रं पुनः
प्रवर्त्तते । भट्टावसरत्वादन्यत्र कृतकार्यत्वाच्च । तेन लुगभावादतिजरसमित्येवं
भवति । अथ प्रथमेकवचने किमतिजरं ब्राह्मणकुलं तृतीयावहुवचने किमति-
जरं ब्राह्मणकुलैरित्येवं भवितव्य माहोस्विदतिजरसमतिजरमैरित्येवमित्यत आह
अतिजरमित्यादि । गोर्नदीयमतेनेति । तथाहि भाष्य उक्तं गोर्नदीय आह
इष्टमेवैतत् संगृहीतं भवतीति । अतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति । का
पुनरस्य युक्तिरित्यत आह सन्निपातलक्षणेत्यादि । यद्यभाव ऐस्भावश्च जरसादेशस्य

निमित्तमाव' स्यादकारान्तताऽङ्गस्य ताभ्यां विहता स्यात् । एतच्चायुक्तम् । तत् मन्निपातेन हि तावभिनिर्द्धत्तो नोत्सङ्गते तां विहन्तुम् । अन्यइति । सूत्रकार-मतानुसारिणः । कस्मात् पुनस्त एव' मन्त्यन्तइत्यत आह अनित्यत्वादध्या इत्यादि । अनित्यत्वं पुनरस्या अतो भिस णिसित्यत्र (७।१।६) प्रतिपादितम् ।

१०२ । त्यदादौनामः ।

स्यइति । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति (७।२।१०६) तकारस्य सकारः । त्यइति । जसः शीति (७।१।१७) शीभावः । आद् (६।१।८७) गुणः । इमाविति । दधेति (७।२।१०८) मत्वम् । असाविति । अदस औ सुलोपश्च (७।२।१०७) । अमू इति । अदसोऽसेर्दादु दो म इति (८।२।८०) मत्वोत्वे । प्रथमयोः पूर्वसवर्णइति (६।१।१०२) दीर्घः । अमौइति । एत ईद् बहुवचन इतीत्वम् (८।२।८१) । अथेह कस्मान्न भवति भवानिति । अत आह द्विपर्यन्तानामित्यादि । एतच्च शेषे लोप (७।२।६०) इत्यत्र प्रागेव ज्ञापितम् । भवानिति । उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । अत्वसन्तस्य (६।४।२४) चाधातोरिति दीर्घः । अथेह संज्ञोपसर्जनौभूतानामपि कस्मान्न भवति त्यदादौ त्यदित्यदित्यदइत्यत आह संज्ञोपसर्जनौभूता इत्यादि । सर्व्वान्तःपातिन स्त्रादादयः । सर्वादयश्चासंज्ञीभूता अनुपसर्जनौभूताश्च पठन्ते । तथाहि तेषां सर्व्वनामानौति महत्याः संज्ञायाः करणस्यैतत् प्रयोजनं सर्व्वेषां नामभूतानां संज्ञा यथा स्यात् । ये तु कस्यचिदेव संज्ञाभूता उपसर्जनौभूताश्च तेषां मा भूदिति । तस्मात् संज्ञोपसर्जनौभूतास्त्रादादयः पाठादेव पर्य्युदस्ता स्त्रादादिभ्यो बहिष्कृता इत्यर्थः । तस्मादत्यदादित्वात् तेषां न भवति त्यदादिकार्य्यम् । त्यदादिप्रधानं तु भवत्येवेति । त्यदादयः प्रधाना यस्मिन् शब्दे स त्यदादिप्रधानः । तत्र भवत्येवात्वम् । तस्य पाठादपर्य्युदस्तत्वात् । अपर्य्युदस्तत्वं तु सर्व्वनामसंज्ञाया स्तदन्तविधेः सर्वादेरभ्युपगमात् ।

१०३ । किमः कः ।

अयाकार एव किमः कस्मान्न विधीयते ? एव' हि लघु सूत्रभवति । अकारो हि प्रकृतोऽनुवर्त्ततइति । तत्रैव' सूत्रं कर्त्तव्यं किमोऽदित्यत आह साकच्-कस्यादेशो भवतीति । तेनाकारः किमो न विधीयत इति । अयं ह्यादेशस्तन्मध्य-

पतित स्तदग्रहणेन गृह्यते । अकचश्च किमग्रहणेन ग्रहणात् साकच्क्-
स्यापि भवति । तेनाकारएव किमः स्थाने न विधीयते । यदि हि विधीयते
तदाऽनकच्क्स्यादेशे कृते पश्चादकचि कक इत्यनिष्ट^१ रूपं स्यादित्यभिप्रायः ।
कथं पुनः किमोऽस्त्वे कृते कइति भवति ? यावतामकारस्यात्वे कृते सतीकारस्य
यणादेशे कृते कइति स्यात् । नेष दोषः । इकारस्यापि ह्यत्वं विधीयते यदिह
पूर्वसूत्रादत इतः प्रवर्तते । नालोऽन्यस्यात्वं भवति यत् पुनरिहाकारग्रहणं
क्रियते । तेनानन्यविकारोऽन्यसदेशस्थेतीकारस्य (प, १०४) । तत्र द्वयोरकारयोः
परपूर्वत्वे कइति सिद्धम् । कचित् पाठ इमइति (IK) । तत्रायं पूर्वपक्षः । अथाकार
एवेमः कस्मान्न विधीयते ? लघु ह्येवं सूत्रं भवति । प्रकृतस्याकारस्येहानुवृत्तेः ।
तत्रैवं तावत् सूत्रं कर्तव्यमिमइति । नचैवं सति तिम ष्टिम आद्रीभावइत्यस्य
क्विवन्तस्य तौन् (L^१) तिमौ तिम इत्यत्रापि प्रसज्येत । त्यदादिभिरिमो विशेषणात्
त्यदादीनां य इमिति । न । दष्टेति (७।२।१०८) मत्वे कृत इदम इमाविम
इत्यत्रापि प्रसज्येत । लक्षणप्रतिपदीकपरिभाषया (प, ११४) नापीम इत्युच्यमा-
नेऽन्तोऽन्तस्थेति (१।१।५२) प्रसज्येतत्याशङ्कनीयम् । यस्मान्नानर्थकोऽन्तोऽन्त-
विधिरित्यत (प, १०५) आह साकच्क्स्यापीत्यादि । पूर्वएव पाठः साधुतरः ।
इतरत्वं तु पाठ उत्तरसूत्रेण क्वादेश इमः कृते द्वयोः ककारयोश्च संयुक्तयोः श्रवणं
प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् ।

१०४ । कु तिहोः ।

पूर्वस्यायमपवादः । तिश्चस्य विभक्तौरभावादिकार उच्चारणार्थः । तकारस्यैव
प्रयोजनम् । तत्र यस्मिन् विधि स्तदादावल्यग्रहणे (प, ३४) तकारादेशो विभक्तौ
कार्यं विधीयते । अत आह तकारादावित्यादि । कुतइति । पञ्चम्याससिल्
(५।३।७) । कुत्रेति । किमोऽदित्यत्र (५।३।१२) परसूत्रादाग्रहणं म्पुरस्तादनुकथ्यते ।
तेन पक्षे सप्तम्या स्त्रलिति (५।३।१०) त्रत्यपि भवति । कुह इति । वा ह च
च्छन्दसीति (५।३।१३) हः । एषाच्च तसिलादीनां प्राग्दिशो विभक्ति (५।३।१) रिति
विभक्तिसंज्ञा ।

(IK) कैचिदिम इति सूत्रं पठनीत्यर्थः ।

(L^१) मी मी भातीरिति (८।१।६४) सकारस्य पदान्ते नत्वम् । अनुनासिकस्य किमस्तीरित्युपधादीर्घः
(६।३।१५) ।

१०५ । क्रांति ।

कादेशस्यायमपवादः । क्तेति । किमोऽदित्यत् (५।३।१२) । अथ किमर्थमादेशान्तरं विधीयते ? न प्रकृतः कु एव विधीयताम् । तत्रापि यणादेशे क्तेति सिद्धतेऽत्र । योगविभागश्च न कर्त्तव्यो भवति । कुकुतिहात्स्वितेऽको योगः कश्चित् इत्यत आह आदेशान्तरवचनमित्यादि । कुशब्दे ह्यादेशे सति यणादेशं बाधित्वैर्गुण इति (६।४।१४६) गुणः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं कादेश इत्युच्यते । एवमपि प्रत्ययविधावेव किमो डुदिति डूत्प्रत्ययो विधेयः । तत्रापि टिलोपे कृते क्तेति रूपं सिध्यतेऽत्र । पदसंज्ञायां सत्यां भस्माञ्चशोऽन्त इति (८।२।३८) ककारस्य गकारः प्राप्नोतीत्यतो न सिध्यतीति चेत् ? नेतदस्ति । असिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग इति (प, ५२) टिलोपस्यासिद्धत्वाज्जश्वत्वं न भवति । टिलोपो हि ङिति विधीयते । तेन ङितमपेक्षमाणो बहिरङ्गो भवति । जश्वत्वं तु पदान्ते विधीयमानं नापरनिमित्तमपेक्षत इत्यन्तरङ्गमित्यत आह किमो डुदिति प्रतयान्तरमित्यादि । यदि डुदिति प्रतयान्तरं विधीयते साकच्कस्य क्तेति रूपं न सिध्यति । अकचि हि कृते ककिमिति स्थिते डूत्प्रतये परतटिलोपे सति कक्तेरानिष्टं रूपं स्यात् । अतः प्रतये तु कादेशो विधीयमानोऽनेकाल्पत्वात् साकच्कस्य सर्व्वादेश एव भवतीति न भवतानिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मात् साकच्कार्थं डुदिति न प्रतयान्तरं विधीयते । साकच्कोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् साकच्कार्थम् ।

१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

साविति । किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमुत सप्तमौबहुवचनस्याहोस्विदुभयोरपि ? तत्र प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् । तथाहि द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणं न भवति । यदि स्यात् सीतेऽत्र ब्रूयात् । एवं हि सकारादौ कार्यं विधीयमानं तयोर्द्वयोरपि भविष्यति । तस्मादन्त्यतरस्य ग्रहणम् । तथाहिसप्तम्यन्दसि बहुलम् (६।१।१३३) सोऽचि (६।१।१३४) लोपे चेदितेऽवमादेर्निर्देशात् प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणं युक्तम् । हे स सेति । हेऽशब्दो निपातसमुदायोऽवधारणार्थं वर्त्तते । ननु च तदाद्यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । नेतदस्ति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति । सावकाशज्ञात्वम् । कोऽवकाशः ? द्विशब्दो हाविति । सतप्रपि तस्मिन्नवकाशे यद्यपि सकारस्याप्यनन्त्योऽवकाशस्तथाप्यन्त्यस्य परत्वात् सत्वं स्यात् । ततश्च हे स इत्यत्रोडू ऋस्वात्

सम्बुद्धेरिति (६।१।६८) सोर्लोपो न स्यात् । तत्र हलङ्गादिलोपे कृते ह्रस्वविसर्जनीययोः कृतयोरनिष्टं रूपं स्यात् । सेतत्र त्वजाद्यतष्टाबित्त्रा (४।१।१४) स्त्रियां टाम् न स्यात् । तस्मादनन्त्ययोरिति वक्तव्यम् ।

१०७ । अदस औ सुलोपश्च ।

सावित्येव । त्यदाद्यत्वापवादोऽदसऔत्वं विधीयते । असाविति । पूर्वसूत्रेण दकारस्य सकारः । वृद्धिरेचोति (६।१।८८) वृद्धिः । यदा चेत्यादि । सादुत्वच्चेति चकारः सन्नियोगार्थः । तेन यस्मिन् पक्षे औत्वप्रतिषेधस्तस्मिन्नेव पक्षे सादुत्तरस्याकारस्योत्वं विधीयते । उत्तरपदभूतानामित्यादि । इह परमाहं परमायं परमानेनेति त्वाहौ सावि (७।२।८७) दोऽय् पुं- (७।२।१११) स्यान्नाप्यकइति (७।२।११२) मा सा स्याद्या विभक्तिः । तस्यामेत आदेशा भवन्तो बहिरङ्गा भवन्ति । प्रागेव तु विभक्त्युत्पत्तेः । अकः सर्वर्णे दीर्घत्वं प्राप्तुवदन्तरङ्गम् । तस्मात् पूर्वं तदेव स्यात् । पश्चादादेशाः स्युः । ततश्च परमहं परमयं परमानेनेत्यनिष्ठानि रूपाणि स्युः । तस्मादुत्तरपदभूतानामकृतस्वरसम्बन्धीनां त्यदादीनामादेशा वक्तव्या व्याख्येया इत्यर्थः । आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्यं प्रथमं भवति । पश्चादेकादेश इति यदयं नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इन्द्रे ङावचौ । तत्रैको यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपेनापह्नियते । अपर एकादेशेनेत्यनच्क् इन्द्रशब्दः सम्पन्नः । तत्र को वृद्धिप्रसङ्गः ? पश्यति त्वाचार्य्यः पूर्वोत्तरयोः पदयोस्तावत् कार्यं भवति । पश्चादेकादेश इति । यतो नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) वृद्धिप्रतिषेधं शास्ति । तदेतस्माज् ज्ञापकादकृतस्वरसम्बन्धीनामुत्तरपदभूतानां त्यदादीनामादेशा भवन्तीति । अदसः सोर्भविदौत्वमित्यादि । अवधारणमत्र द्रष्टव्यम् । अदःशब्दात् परस्य सोरेवौत्वं भवेत् । भवतु वा माभूत् । अदसुशब्दस्य त्यदाद्यत्वे कृते वृद्धिरेचोति (६।१।८८) वृद्धौ कृतायामसाविति सिध्यत्येव । तत् किमर्थं सुलोपो विधीयते ? निरर्थकत्वान्नैव सोर्लोपो विधेयः । औत्वमेव विधेयम् । अत्र दोषमाह वृत्त्याह्व्येत सम्बुद्धिरिति । हेऽसावित्यत्रैङ् वृत्त्यात् सम्बुद्धेरिति सोर्लोपोः प्रसज्येत । ततश्च सम्बुद्धौ हेऽसाविति न सिद्धेयम् । न हलः प्रकृतं हि तदिति । नायं दोषः । हलः सम्बुद्धेर्लोपो औत्वे कृतेऽज्

भवति । न हलिति । तत् कुतो लोपप्रसङ्गस्तत्र ? तर्हि हलग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यस्मात् प्रकृतं तत् । हल्ङाबुभ्रवः सतिस्पृक्तं हलित्यतो (६।१।६८) हलग्रहणं प्रकृतमेव । यद्यपि तत्र प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्देशेन चेहार्थं स्तथाप्येङ्ङ्स्वादिति पञ्चमी हलित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) वचनात् । अयं तर्हि दोषः । आप एत्वं भवेत् तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्नीकारे परतस्तदाद्यत्वे कृते स्त्रियां टापि हे असौ ब्राह्मणीत्यत्र सम्बुद्धौ चेत्येत्वं (७।३।१०६) स्याद् यथा हि हे खट्वे इत्यत्र । न भलीत्यनुवर्त्तनादिति । नायं दोषः । सम्बुद्धौ चेत्यत्र (७।३।१०६) बहुवचने (७।३।१०३) भक्त्येदित्यनुवर्त्तते । तेन भलादौ सम्बुद्धावेत्येन भवितव्यम् । न चीकारे कृते भलादिः सम्बुद्धिर्भवति । किं तर्हि ? अजादिः । प्रत्ययस्याच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्येतेति । पूर्वकथकार स्तर्ह्यर्थः । इतरः समुच्चये । अयं तर्हि दोषः । असकौ ब्राह्मणीत्यत्राज्ञातादयर्विवक्षायामकचि कृते टापि च प्रत्ययस्थात् कादित्यादिना (७।३।४४) कात् पूर्वस्येत्वं प्राप्नोति । असौ ब्राह्मणीत्यत्रौङ्श्चाप (७।३।१८) इत्यनेन शीभावोऽदसस्त्ववयव औकारे कृते टावेव नास्तीति नैतद्दोषद्वयं सम्भवति । शीभावदीषश्च पाचिको वेदितव्यः । यस्मिन् पक्षे सामान्यग्रहणार्थी ङकारः प्रत्ययस्यासज्यते । यदा तु पूर्वसूत्रनिर्देशं स्तदा द्विवचनयोरेव शीभावः । तयोरेव पूर्वाचार्यैर्ङित्वस्य कृतत्वादित्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति । अङित्वात् ।

१०८ । इदमो मः ।

अलोऽन्यपरिभाषया (१।१।५२) मकारस्यैवानेन मकारेण भवितव्यम् । नच मकारस्य मकारादेशे कृते विशेषोऽस्ति । तत् किमर्थं मकारस्य मकार इतुष्यत इत्येतच्चोद्यं निराकर्तुमाह मकारस्येत्यादि । गतार्थम् ।

१०९ । दश्च ।

इदमिति वक्तव्यं । साविति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनः साविति वचनात् तेनायं विभक्तिमात्रे दकारस्य मकारो भवति ।

११० । यः सौ ।

उत्तरमूले पुंसौति वचनात् स्त्रियामयं यकारः । अथ नपुंसके कस्मान्न विज्ञायते ? अशक्यमेवं विज्ञातुम् । नपुंसके हि स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) सोर्लुका भवितव्यम् । अत्र सावुच्यमानः कथं तस्मिंस्तुंसे यकारः स्यात् । प्रत्ययलक्षणनेति चेत् ? न । न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षण-प्रतिषेधात् । तस्माद् युक्तमुक्तं स्त्रियामयं यकारइति ।

१११ । इदोऽयं पुंसि

११२ । अन्नाप्यकः ।

अनेनेति । त्वदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृत इद्रूपस्यानादेशः । टाडसिङ्गसा-
मिनात्स्या इतीनादेशः (७।१।१२) । आद् गुणः (६।१।८७) । अनयोरिति ।
ओसि चेत्येत्वम् (७।३।१०४) । अनादेशः । सुलोपः । पकारेणेति ।
अथ कपः पकारेण कस्मान्न भवति ? प्रयोजनाभावात् । ननु चेहेत्यत्र प्राग्-
दिशीयायां विभक्तौ हलि लोपो (७।२।११३) यथा स्यादितिदमस्ति प्रयोजनम् ।
इदम इतितीशात्र (५।३।३) बाधकेन भवितव्यम् । अत्र चामिहकृतसिद्धेभ्य
(४।२।१०४, वा) इहेतरकृतद्रूपलोपस्य हकारान्तस्येदमो निर्देशो लिङ्गम् ।

११३ । हलि लोपः ।

पूर्वेष्वानादेशे प्राप्ते हलादाविद्रूपस्य लोपो विधीयते । आभ्यामिति । त्वदाद्य-
त्वम् । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वम् । सुपि चेति दीर्घत्वञ्च (७।३।१०२) ।
अथालोऽन्यपरिभाषयान्यस्यायं (१।१।५२) लोपः कस्मान्न भवतीत्याह नानर्थक
इत्यादि । अभ्रपेत्यानर्थकेऽलोऽन्यविधिं परिहारान्तरमाह अथवेत्यादि । नचाल्-
अहणं कर्त्तव्यम् । यतस्तदनुवर्त्ततइत्यतआह अन्नाप्यक इत्यादि । यद्यपि तत्र
प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्द्देशेन चेहार्थं स्थापि हलीति सम्यग्भिति षष्ठीत्वं
प्रकथयिष्यति । तस्मिन्निति निर्दिष्टं पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । एष
परिहारो भाष्यकारमतेन बोद्धव्यः । अस्याः परिभाषाया अनङ्गीकरणात् । अत्र
दर्शने तु त्रयाणामकाराणां पररूपमेकादेशं कृत्वा दीर्घत्वादि विधेयम् ।

११४ । मृजैर्दृष्टि ।

मारष्टेति । मृजू शुद्धौ । ब्रथादिसूत्रेण (८।२।३६) पत्वम् । द्रुत्वम् । मृजैः क्लिबन्ताद् विभक्तावुत्पन्नायां कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिरित्यत दृष्टिः प्राप्नोति । नच क्लिबान्नयः क्लडिति चेति (१।१।५) दृष्टिप्रतिषेधो भवितुं सुत्वसहते । यस्मात् क्लडितौति निमित्तसप्तमी । नचात्र किम्निमित्ता दृष्टिः प्राप्नोति । किं तर्हि ? विभक्तिनिमित्ता । तस्मात् तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह मृजेरिति धातुग्रहणमित्यादि । भौणहृत्यमिति (६।४।१७४) निपातनेन ज्ञापितोऽयमर्थो धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव भवतीति । तेन कंसमृड्भ्यामित्यत्र न भवति । यो हि धातोरित्येवं विहितः स धातुप्रत्ययः । नच भगमादिकं धातोरित्येवं विहितम् । किं तर्हि ? प्रातिपदिकादित्येवम् । तस्मान्नासी धातुप्रत्ययः । कंसपरिमृड्भ्यामित्यादि । पूर्व्ववत् षत्वे कृते षकारस्य जश्त्वं डकारः ।

११५ । अचो ज्गिति ।

निश्चायनिष्पावाविति । निष्पूर्वाच्चिनोतेः पुनातेश्च परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति (३।३।२०) घञ् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।५१) विसर्जनौय-पत्वम् । कारो हारइति कञो ह्रजश्च भावे घञ् । गौ गावौ गावइति । गोतो णिदिति (७।१।८०) सर्वनामस्थानस्य णित्वम् । सखायौ सखाय इति । अत्रापि सख्युरसम्बुद्धाविति (७।१।८२) । जयतेर् यौतिश्चेति । जि जये । यु मिश्रणे । अयतेरिति । चुण्ड् क्युण्ड् जुण्ड् मुण्ड् भ्रुण्ड् गतौ । अजग्रहण-मनिकोऽपि यथा स्याद् गौरिति । ननु णित्करणसामर्थ्यादेव तत्र भविष्यति । नैतदस्ति । अस्ति ह्यन्यत् णित्करणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? गावौ गाव इत्यवादेशे कृतेऽत उपधाया (७।३।११६) इति दृष्टिर् यथा स्यात् । यद्येवं गौरित्यत्रागुणविषये दृष्टिरियं कृतार्थेति कारयतीत्यादिषु परत्वाद् गुणेन बाध्येत । णित्करणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति । एतच्चानुत्तरम् । णेरनिटीत्येव मादौ (६।३।५१) णित्करणस्य चरितार्थत्वात् । नैष दोषः । आचार्य्यप्रवृत्तिर् ज्ञापयति गुणविषयेऽपि दृष्टिर् भवतीति यदयं जागर्त्तर् दृष्टिविषये प्रतिषेधविषये च जाग्रोऽविचिण्-णल्ङित्स्थिति (७।३।८५) पुनर्गुण आरभ्यते । यदि हि गुणविषये दृष्टि

नं स्यात् तदा जागरयतीत्यादिषु गुणोऽस्तेऽवेति तद्विषये गुणारम्भोऽनर्थकः स्यात् ।
 द्विविधप्रयता चारम्भस्य चिण्णलोः प्रतिषेधाद् विज्ञायते । अथ योगविभागः
 किमर्थः ? न जूणित्यत उपधाया इत्येवोचेत् ? अशक्यमेवं वक्तुम् ? एवं
 जूच्यमाने यद्यपि गावौ गाव इत्यत्रावादेशे कृते चायको लावक इत्यत्र गुणे कृतेऽ-
 यवादेशयोः कृतयोः सिध्यति गौः सखायी जैत्रमित्यादौ तु न सिध्यति । अयवा-
 देशयो गुणस्य च यथायोगमसम्भवात् । तस्माद् यथायोगं योगविभागः
 कर्त्तव्यः ।

११६ । अत उपाधायाः ।

पाक इत्यादौ भावे घञ् । चजोः कुघिष्णतोरिति (७३।५२) कुत्वम् । राग
 इति । घञि च भावकरणयो (६।४।२७) रित्यनुनासिकलोपः । पाचयतीति । हेतु-
 मति चेति (३।१।२६) णिच् । चकासयतीति । उपधाग्रहणादिह चकारादकारस्य
 न भवति । तपरकरणं लाघवार्थम् । असति हि तस्मिन्नप्युपधाया इत्युच्यमाने
 गौरवं स्यात् । दीर्घनिवृत्त्यर्थं तु तपरकरणं न भवति । न दीर्घस्य कृतायां वृद्धौ
 कश्चिद् विशेषोऽस्ति ।

११७ । तद्वितेष्वचामादेः ।

अचामिति निर्धारणे षष्ठी । अचामादेरचः स्थान इति । ननु चेत् परिभाषोप-
 स्थानादिक एव स्थाने वृद्धा भवितव्यम् । तस्मादिकः स्थान इत्येवं वक्तव्यम् ।
 न त्वचः स्थान इति । एवमन्यते । अचो जूणितौत्यतः स्थानिनिर्देशार्थं द्वितीयमज-
 ग्रहणमनुवर्त्तते । तेन यथाचो जूणितौत्यत्र (७।२।११५) स्थानिनिर्देशादिक् परि-
 भाषा नोपतिष्ठते तथेहापौत्यदोषः । गार्ग्यो वात्स्य इति । गार्गादिभ्यो यञ्
 (४।१।१०५) । दाक्षिः प्लाक्षिरिति । अतइञ् (४।१।८५) । औपगवः कापटव
 इति । प्राग्दीव्यतौयोऽण् (४।१।८३) । अथ त्वाङ्गो जागत इत्यत्र त्वष्टृजगदुभ्यां
 तस्येदमित्यणि (४।३।१२०) कृते यथाक्रम मचो जूणितौ-(७।२।११५) त्यजलक्षणा
 वृद्धिः प्राप्नोति । अत उपाधाया (७।२।११६) इत्युपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न
 भवतीत्याह अचामादेर्विरिन्थोपधावृद्धिं बाधत इति । कथं पुनरन्यस्योच्यमानाऽ-
 न्यस्य बाधिका स्यात् ? ज्ञापकात् । यद्यमनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दं पठति
 तज् ज्ञापयति यत्रादिवृद्धिं स्तत्रान्या वृद्धिं न भवतीति । तस्यानुशतिकादिषु पाठस्यै-

तत् प्रयोजनमुभयपदद्वयिण्या स्यात् पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादिरिति । बाह्यादिभ्यश्चेतीञ् (४।१।८६) । यदिचादिवृद्धिरन्यस्या वृद्धेर्बाधिका न स्यादुपधा-
लक्षणैव वृद्धेः सिद्धत्वात् पौष्करसादिशब्दस्य पुष्करसच्छब्दोऽनुशतिकादिषु न
पठ्यते । पश्यत्याचार्यो यत्रादिपदवृद्धिं स्तत्रान्या वृद्धिर्न भवतीति यतोऽनुशतिका-
दिषु पुष्करसच्छब्दं पठति । ननु ठगर्थस्तत्र पाठः । तत्र ह्युपधालक्षणा वृद्धिर्न प्राप्नो-
तीति ठकोऽज्जिप्त्वात् । पुष्करसदा चरतीति पौष्करसादिक इति । नैतदस्ति । यदि
पुष्करसच्छब्दाच्चरत्यर्थे ठगुत्पद्यते । कस्मात् पुनर्नोत्पद्यते ? अनभिधानात् ।
अभिधानलक्षणा हि कृततद्धितसमासा भवन्तीति । तस्माज् ज्ञापक एवानुशति-
कादिषु पाठः पुष्करसच्छब्दस्य ।

११८ । किति च ।

यद्यपि तद्धितेति बहुवचनान्तं प्रकृतं तथापीहैकवचननिर्देशादेकवचन-
विषयो बहुवचनस्य विपरिणामेन विज्ञायत इत्यत आह किति च तद्धिते परत इति ।
नाङायन श्चारायण इति । नङादिभ्यः (४।१।८८) फगिति फक् । आक्षिप्तः
शालाक्षिक इति । अक्षिशलाकाशब्दाभ्यां तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति-
ठक् (४।४।२) । ठस्येकः (७।३।५०) ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ७।२ ॥

काशिकाविवरणपञ्चिका ।

सप्तमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

१ । देविका शिंशपा-दित्यवाङ्-दीर्घसत्रश्रेयसामात् ।

तद्धितेष्वचामादेरित्यान्तरतम्यादैकारे वृद्धौ प्राप्तायां देविकादीनामाकारो विधी-
यते । अत्र पक्षत्रयं सम्भाव्यते । प्रकृतेनाङ्गेन देविकादयो विशिष्यन्ते । देविकादीना
मङ्गानामिति । तेषां देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति । अथवा तैराद्योऽच् । देविका-
दीनां सम्बन्धिनामचां मध्ये य आदिरजिति । तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत तदा
देविकाकूले भवाः शालयो दाविकाकूलाः शालय इति न सिध्येत् । नह्यत्र देविका-
शब्दोऽङ्गम् । किं तर्हि ? देविकाकूलशब्दः । ननु चाङ्गस्येत्यवयवपक्षो । तत्रैव
विशेषणविशेष्यभावः करिष्यते । अङ्गस्य ये देविकादयोऽवयवभूता इति । भवति
चेहावयवोऽङ्गस्य देविकाशब्दः । ततोऽयमदोष इति चेत् ? सत्यमेतत् । किन्त्वति-
प्रसङ्गः स्यात् । सुदेविकायाश्चः सौदेविक इत्यत्रापि स्यात् । अथ द्वितीयपक्ष
आश्रीयेतैवमपि दाविकाकूलाः शालय इति न सिध्येत् । देविकादिभिः प्रकृतेऽङ्गे
विशेषणमाणे विशेषणे च तदन्तविधिरिति देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति भवितव्यम् ।
न तदादेः । तस्मात् तदादेरपि यथा स्यादिति यन्नान्तरमास्थेयमिति । तृतीय
तु पक्ष आश्रीयमाणे विनापि यन्नान्तरेण केवलस्य तदादे स्तदन्तस्य भवति ।
सर्वत्राचामादेरचो देविकादिसम्बन्धित्वात् । अतस्तमेवाश्रित्याह देविकाशिंशपा-
दित्यवाङ्-दीर्घसत्रश्रेयसइत्येषामित्यादि । एषां देविकादीनामचां मध्य आदिभूतो

योऽञ् ह्रस्वैकारस्य प्रसङ्गे तस्याकारो विधीयते । पूर्वशांशपदति । पूर्ववदुत्तर-
पदस्य ह्रस्विः । साप्यकारएव भवतीत्युत्तरपदाधिकारे देविकादीनामनुवृत्ते
र्लभते । वह्नीनरस्येद्वचनं कर्त्तव्यमिति । अकारस्य या ह्रस्विः प्राप्नोति
तद्बाधनार्थमेतत् । इकारि कृते या ह्रस्विः प्राप्नोति सा तु भवत्येव । केचिच्चि-
त्यादि । कुण्डुवाडुवादयः । विह्वीनो नरः कामक्रोधाभ्यामिति प्रोदरादित्वात्
लोपः । विह्वीनरस्यापत्यं वैह्वीनरिः । अतश्चञ् (४।१।८५) ।

२ । केकयमित्युप्रलयाणां यादेरित्यः ।

केकयमित्युप्रलयानामिति यादपेक्षयाऽवयवषष्ठी । यादेरित्युपधाया-
देशापेक्षया स्थानषष्ठी । य आदि र्यस्य स यादिः । अकारसहितो यकार
उकारसहितश्च । केकयादीनां योऽवयवो यादि स्तस्येयादेशो भवति । ननु च
मित्युप्रत्ययः परमप्रकृतिर्न गोत्रम् । अपत्यं पौत्रप्रकृतिर्गोत्र- (४।१।१६२)
मित्यपत्यविशेषस्य गोत्रसंज्ञाविधानात् । तत् कथं गोत्रादुच्यमानः प्रत्ययः
परमप्रकृतेर्भवतीत्यत आह लौकिकं हीत्यादि । किं पुनर्लौकिकं गोत्रमित्यत
आह लोके चेत्यादि । इह लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दो गोत्र-
मित्यभिधीयते । मित्युप्रत्ययशब्दश्चायमृषिवचनः । तस्मात् ततोऽपि गोत्रादुच्यमानः
प्रत्ययो भवतीति । प्रालेयमिति । तत आगत इत्यण् (४।३।७४) ।

३ । न याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

तद्धितेष्वचामादेरित्यादिना ज्ञिदादौ तद्धिते ह्रस्वौ प्रासायां प्रतिषेधोऽयमुच्यते ।
तत्सन्निधौनेनैजागमौ भवतः । यकारादैकार इत्यादिना यथासंख्येन सम्बन्धं
दर्शयति । वैयाकरणमिति । असु क्षेपणे । विपूर्वादु विशेषेणास्त्वते क्षिप्यते
येनेति करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । यणादेशः । ततस्तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) ।
तत्र यकारात् पदान्तात् परस्याकारस्य ह्रस्विर्न भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमः ।
वैयाकरणइति । विशेषेणाक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणे ल्युट् ।
व्याकरणमिति । प्रादिसमासः । ततस्तदधीते तद्वेद (४।२।५८) इत्यण् ।
तत्र पर्जन्यवज्रक्षणप्रवृत्त्या पदान्ताद् यकारात् परस्य या ह्रस्विः प्राप्नोति सा न
भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमः । सौवश्वइति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । पूर्ववत्

समासः । ततोऽपत्यार्थं शिवाद्यण् (४।१।११२) । अत्र वकारात् पदान्तात् परस्य वृद्धिर्न भवति । तस्मात् पूर्वमैजागमो भवति । नार्थिरिति । ना अर्थो यस्य स नर्थः । तस्यापत्यमतद्वञ् (४।१।८५) याष्टीकइति । शक्तियष्टो-
 रीकक् (४।१।५८) । याताइति । इणः परस्य लटः शत्रादेशः । इणो यस्मिन्ति (६।१।८१) यण् । ततस्तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । तत्रोभयत्रापि यकारस्य पदान्तात् नास्ति । अथ प्रतिषेधवचनं किमर्थम् ? उच्यते । यस्मान्न प्राप्तायां वृद्धावेचौ विधीयमानौ तस्माद्बाधकौ भविष्यतः । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति दधिदानस्य तत्रदानं बाधकम् । अथापि बाधकौ न स्यातां तथापि नित्यत्वादौचोः कृतयोः पद्याद्वृद्धिर्भवन्तीत्योरेव भविष्यतीति । नचात्र शब्दान्तरप्राप्तायां तयोरेवचोरनित्यत्वमाशङ्कनीयम् । नहि तौ शब्दान्तरस्य विधीयते । अपित्वभक्तावेव युग्माभ्यां पूर्वौ । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्तिः स्यात् तथापि द्वयोरनित्ययोः परत्वादौचोः कृतयोः सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति (५।४१) पुनर्वृद्धिर्न भवति । यद्यपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वृद्धिः स्यात् तथापीदृशसिद्धिः स्यादेव । विशेषाभावादित्यत आह प्रतिषेधवचनमित्यादि । प्रकृप्तिः प्रकल्पनं व्यवस्थेत्यर्थः । यत्र युग्माभ्यां परस्य वृद्धेः प्रतिषेधः स एवैचोर्विषयः कथन्नाम प्रकल्प्यते ? व्यवतिष्ठेतेत्येवमर्थः । प्रतिषेध उच्यते ? किमर्थं पुनरैचोर्विषयप्रकृप्तिः क्रियत इत्यत आह इह मा भूदिति । यदि प्रतिषेधवचनेनैचोर्विषयव्यवस्था न क्रियेत तदा दाध्यश्चिर्माध्वश्चिरित्यत्रापि स्यात् । अतो मा भूदेष दोष इति प्रतिषेधवचनेनैचोर्विषयव्यवस्था क्रियते । दधिप्रियोऽश्वो दध्यश्चः । मधुप्रियोऽश्वो मध्यश्चः । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां समास उत्तरपदलोपश्चेति मध्यपदलोपी समासः (६।१।६०, वा) । अथ क्रियमाणे प्रतिषेधवचने कस्मादेवात्र न भवति ? यावता युग्माभ्यां परस्य वृद्धिर्नास्तीत्यत आह न ह्यत्रेत्यादि । प्रसङ्गे हि सति वृद्धेः प्रतिषेधो भवति । नास्ति । नचात्र युग्माभ्यां परस्य वृद्धेः प्रसङ्गोऽस्ति । अतः प्रतिषेधो नास्तीत्येत्यभिप्रायः । ननु चाचामादेरित्यनुवर्तते । तेन यौ विशिष्येते । अचामादेरचः स्थाने यौ युविति । नच दाध्यश्चिरित्यादावेव विधौ तौ स्त इति । नचात्रैचो भविष्यतः । अतो नार्थः । नैतदस्ति । एकं ह्यचामादिग्रहणम् । तेन यदि यौ विशिष्येत तदा वृद्धिर्गविशेषिता स्यात् । ततश्चेह्यपि वृद्धेः प्रतिषेधः स्यात् । हे अशीति भृतो भूतो भावी वा । प्राग्वतेष्टञ् (५।१।१८) । द्वाशीतिक इति ।

अथ वृद्धिर्विशिष्यते । अचामादेरित्येव' या वृद्धिस्ततो न भवतीत्य दीर्घः । नञ्चत्वा-
चामादेरित्येव' वृद्धिः । किं तर्हि ? संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्येवम् (७।३।१५) ।
किन्तु वृद्धिर्न विशेषितौ सगतां ? ततश्च दाध्यश्चिरित्प्रादावैचौ सगतामेव । तस्मात्
तयोर्विषयव्यवस्थार्थं नैति वक्तव्यम् । उत्तरपदद्वन्द्वेरप्ययं प्रतिषेध इत्यतः इति ।
स चोत्तरपदाधिकारिः सगतानुवर्त्तमानान्न भवति । पूर्वत्रैयलिन्द इति । अत्र दिशोऽ-
मद्राणामित्युत्तरपदद्वन्द्वौ (७।३।१३) प्राप्तायां प्रतिषेधः । यद्युत्तरपदद्वन्द्वेरप्ययं
प्रतिषेधस्तदा द्वाभ्यां तिक इत्यत्रापि संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति (७।३।१५)
या वृद्धिरुत्तरपदस्य प्राप्तेः सगता अपि प्रतिषेधः सगदित्यत्र आह यत्र लित्प्रादि ।
कथं पुनरित्यमनोऽप्यत्र प्रतिषेधो न भवति ? उत्तरपदस्य अचामादेरित्येव' या
विशेषणत्वात् । उत्तरपदसम्बन्धौ योऽचामादेरित्येव' तस्य स्थाने यौ यौ ताम्रा
मुत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । न च द्वाभ्यां तिक इत्यत्रोत्तरपदस्य अचामादेरित्येव' स्थाने
यकार इति नात्र वृद्धेः प्रतिषेधो भवतीति ।

४ । द्वारादीनाञ्च ।

दौवारिक इति । तत्र नियुक्त (४।४।६८) इति ठक् । द्वारपालस्येदं
दौवारपालमिति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । प्रायेण तु पुस्तकेषु द्वार-
पालस्येदं दौवारपालिकमिति पाठः । स चायुक्तः । नहि तस्येदमित्यत्रार्थं
(४।३।१२०) द्वारपालशब्दात् लक्षणेन केनचित् ठग् विहितः । क्वचित्
पुनर्द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिकमिति पाठः । तत्र रेवत्यादिभ्यस्तुति
(४।३।१४६) ठक् । ननु तत्र द्वारपालीशब्दः पठ्यते । ननु द्वारपालशब्दः ।
एवं तर्हि मन्यते द्वारपालशब्दः स्तत्र पठितव्यः । स द्वारपालीशब्दमपि आह-
यिष्यति । प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प, ७१) न्यायात् ।
ये तु तत्र द्वारपालशब्दं न पठन्ति तेऽप्यत्रार्थं दौवारपालिरित्येव' जन्तुसुदा-
हरन्ति । कथं पुनर्द्वारपालस्य गणे पाठे द्वारपालस्य भवति ? अत्रापि द्वारादिभि
राद्यस्य विशेषणात् । द्वारादीनां शब्दानामचां मध्ये य आदिरजिति ।
वक्ष्यमाणानां तदादिविधेर्ज्ञापकात् । सौवर इति । स्वरमधिकृत्य कृतौ
ग्रन्थ इत्यधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यण् (४।३।८७) । सौवर्य्य इति । टिड्ढाण
जिति (४।३।१५) ङीप् । वैयस्क्य इति । तत्र भव (४।३।५३) इत्यण् ।

सौवस्त्रिकइति । तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् (४।४।१, वा) । सौवर्गैमनिकइति । आहौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानमिति (४।४।१, वा) ठक् । पूर्वणैव सिद्धमिति । वकारस्य पदान्तत्वात् । तत्रैतत् स्यात् । यद्येवं वुरत्पत्तिः क्रियते स्तोऽध्यायः स्वाध्यायस्तदाऽपदान्तत्वान्न प्राप्नोति । तस्यां व्युत्पत्तावर्थवान् स्वाध्यायशब्दस्य पाठ इत्यत आह अथाप्येवमित्यादि । कथं पुनः स्वशब्दात् स्वाध्यायशब्दस्य सिद्धरतीत्याह तदादावपि हीत्यादि । (A) स्मैयक्तइति । ऋष्यन्त्यकवृणिकुरुभ्यश्चेत्यण् (४।१।११४) । सौवादुष्टदव इति । अत्रापि तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । एवं शौवनमित्यत्रापि । शौवमिति । न स्तद्धित (६।४।११४) इति टिलोपः । शौवादंष्ट्र इति । अन्येषामपीति (६।३।१३७) दौर्घः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

नेयग्रोधइति । तस्य विकार इत्यण् (४।३।१३४) । न्यग् रोहतीति न्यग्रोधइति । न्यञ्जतीति ऋत्विगादिनाऽञ्जतिः (३।२।५८) क्तिन् । क्तिन्-प्रत्ययस्य कुरिति (८।२।६२) कुत्वं ककारः । नेयणादेशः । न्यक्पूर्वाद्भुङ्गेः पचाद्यच् । तत्र न्यङ्गादीनाञ्चेति (७।३।५३) हकारस्य धकारः । भलाञ्ज-शोऽन्तइति ककारस्य गकारः । लघूपधगुणः । एवं यदा न्यग्रोधशब्दो व्युत्पाद्यते तदा पदान्तत्वाद् यकारस्य न याभ्या (७।३।३) मित्यादिनैव सिद्धे नियमार्थमेतत् केवलस्यैव यथा स्यात् । तदादर्मा भूदिति । अवुरत्पत्तिपक्षे विध्यर्थमेतदिति । अपदान्तत्वाद् यकारस्य ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

यदुक्तमिति । वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । व्याक्रोशीत्यादि । क्रुश आह्वाने । लिख अक्षरविन्यासे । चर्च अध्ययने चुरादिः । हसे हसने । एभ्यो व्यवपूर्वभ्यो णच् । तदन्तादञ् । अत्र यथोक्ते कार्ये प्रतिषिद्धे वृद्धिरिव भवति द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृत्यर्थे गमयत इति क्त्वा । टिड्ढाणञिति (४।१।१५) ङोप् ।

(A) स्मार्थिकस्त्राभावितादयस्तु भाष्यकारप्रवीणप्रामाण्यात् साधवः । अन्यश्च जगत् स्नाख्यमतौवापेति अस्माक्य महर्षिर्ब्रूहि इत्यादि ।

७ । स्वागतादीनाञ्च ।

स्वागतिकइति । शोभनमागतं स्वागतम् । तदाहेत्यादौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानमिति ठक् (४।४।१, वा) । स्वाध्वरिक इति । अत्रापि चरतीति (४।४।८) ठक् । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वाङ्गिरित्यादि । स्वाङ्गिर्वाङ्गि-
र्वाङ्गिरिति । अत (४।१।८५) इञ् । शोभनान्यङ्गान्यस्य स्वङ्गः । विगतान्य-
ङ्गान्यस्य व्यङ्गः । विगतोऽङ्गोऽस्य व्यङ्गः । व्यवहरणं व्यवहारः । भावे घञ् ।
ननु च व्यवहारशब्दोऽयं कर्मव्यतीहारे वर्तते । तत्र न कर्मव्यतीहार
(७।३।६) इति प्रतिषेधः सिद्धः । तत् कस्मादिह पठ्यत इत्याह व्यवहार-
शब्दोऽयमिति । किं पुनर् लौकिकम् ? लौकिकं पुनर्वृत्तं येनाचारेण
व्यवहारलोके व्यावहारिक इत्युच्यते तद्देदितव्यम् । स्वापतेयमिति । पथप्रतिधि-
वसतिस्त्वपतेढञ् (४।४।१०४) । कथं पुनरत्र प्राप्ति र्यावता नास्य वकारः
पदान्तइत्याह द्वारादिषु स्वशब्दपाठादस्य प्राप्तिरिति । तदादिविधिनैत्यभिप्रायः ।
यथा तदादिविधि भवति तथा तत्रैवोक्तम् ।

८ । श्वादेरिञ्जि ।

श्वाभस्त्रिः श्वादंष्ट्रिरिति । श्वेव भस्त्रा यस्य शुन इव दंष्ट्रा यस्येति बहुव्रीहिः ।
उपसर्जनञ्छत्वम् । केन पुनः श्वादे ङ्ङिप्रतिषेधः प्राप्नोति ? यतोऽयं प्रतिषेध
उच्यते । न ह्यस्य वकारः पदान्तइत्यत आह श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यतइति ।
ननु च केवलः श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गो य स्तदादेः
स्यात् ? यस्मिन् विधिस्तदादावल्यहणइति (प, ३४) तदादिविधिरिति चेत् ?
नैतदस्ति । सप्तमीनिर्दिष्टे ह्यल्यहणे च सति तदादिविधि भवति । नचात्रै-
तदुभयमस्तीत्यत आह तत्र चेत्यादि । यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात् तदैतत्
प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । प्राप्तभावादित्यभिप्रायः । ज्ञापकस्य प्रयोजनं
शोवादंष्ट्रो मणिरित्यादौ ङङ्गिप्रतिषेधः । इकारादिग्रहणं कर्तव्यमिति ।
इकारादितद्धितो ङङ्गित्ते येन तदिकारादिग्रहणं व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
किमर्थमित्याह श्रागणिकाद्यर्थमिति । श्रागणिकादीनामर्थः प्रयोजनं यस्मिन्-
स्तात् तथोक्तम् । अर्थस्तु तेषामादिङ्गिरेव । तत्रेदं व्याख्यानम् । इञ्ग्रहण-
मिहेकारादे स्तद्धितस्योपलक्षणार्थम् । तेनान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति ।

नदन्त्येति । इजस्तस्यान्यत्रापीति । अणि । कथं पुनरिष्यमाणोऽन्यत्र लभ्यते ? यावतान्यत्रापि तद्वित उत्पन्न इजो यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपेन भवितव्यम् । नैष दोषः । इजोति नेयं निमित्तसप्तमी । किं तर्हि ? परसप्तमी । निमित्तसप्तम्यामण्निमित्ताया वृद्धेः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न स्यात् । परसप्तम्यान्तु यद्यपि लोपः क्रियते तथापि स्थानिवद्भावात् प्रतिषेधः सिध्यति । श्वाभस्त्रमिति । इजश्चेत्यण् (४।२।११२) ।

६ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते प्रतिषेधे विकल्प उच्यते । पदान्तस्येति । पदशब्दान्त-
स्येत्यर्थः । श्वापदमिति । शुन इव पदमस्येति श्वपदः । तस्येदं श्वापदम् ।
शौवापदमिति । अन्येषामपि दृश्यत (६।३।१३७) इति दीर्घः ।

१० । उत्तरपदस्य ।

अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । ननु चावयवाद्गतो (७।३।११)
रित्यादौ पञ्चमौनिर्द्देशान्तरेणाप्युत्तरपदाधिकारं तस्मादित्युत्तरस्ये- (१।१।६७)
त्युत्तरपदस्यैव भविष्यति । तत् किमुत्तरपदाधिकारेणेत्यत आह यत्नेत्यादि ।
आदिशब्देन ह्रस्वभगसिन्धन्ते पूर्वपदस्या (७।३।१८) तुशतिकादौनाञ्च (७।३।२०)
देवताहन्ते (७।३।२२) चेत्येवमादयो गृह्यन्ते । एषु पञ्चमौनिर्द्देशाभावाद-
सत्युत्तरपदाधिकारेऽङ्गस्याचामादेरचएव वृद्धिः स्यात् । नोत्तरपदस्य । तस्मात्
तदर्थमुत्तरपदाधिकारः क्रियते । यद्येवमिहावयवाद्गतो (७।३।११) रित्येतन्नो-
पन्यसनीयम् । अत्र पञ्चमौनिर्द्देशस्य विद्यमानत्वादिति चोद्यमाशङ्कान्वयार्थं
क्रियमाणस्य यत्रापि पञ्चमौनिर्द्देशोऽस्ति तत्रापि प्रासङ्गिकं कार्य्यमाह पञ्चमौ-
निर्द्देशश्चैवौत्यादि । प्रयोजनान्तरमप्याह वृद्धेयत्वादिति । उत्तरपदाधिकारे या
विहितता वृद्धिरित्येष व्यपदेशो वृद्धेर्यथा स्यादित्येवमर्थोत्तरपदाधिकारः क्रियते ।
किं पुनः कारणमेवं वृद्धेर्यपदेशः प्रार्थ्यत इत्याह उत्तरपदवृद्धावित्यादि । उत्तर-
पदाधिकारे विहिते वृद्धिमतुत्तरपदे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येव-
मर्थम् । उत्तरपदवृद्धौ सर्वश्चेत्यतोत्तर (६।२।१०४) पदाधिकारे या विहितता
वृद्धिरित्येष विज्ञायते । एतत् कथं शक्यते विज्ञातुम् ? यदि व्यपदेशार्थं उत्तर-
पदाधिकारः क्रियते । नान्यथा । तस्माद् व्यपदेशार्थोत्तरपदाधिकारः कर्तव्यः ।

११ । अवयवाटतोः ।

ऋतोरिति । नेदं स्वरूपग्रहणम् ? किं तर्हि ? अर्थग्रहणम् । तथाह्यवयवादिप्रत्ययः । ऋतोऽर्थ एवावयवो भवति । अवयवित्वेनर्त्तौ विज्ञायमानेऽर्थनिर्द्देशोऽयं विज्ञायते । ततश्चावयववाचिनः पूर्वपदादुत्तरस्यर्त्तुवाचिनः कार्ये विज्ञायत इत्याह अवयववाचिन इत्यादि । एकदेशिसमास इति । पूर्वापरादि-सूत्रेण (२।२।१) । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते (प. ३२) । तत् कथं वर्षाह्मन्ताभ्यां प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्ताभ्यां लभ्यत इत्याह तत्र ऋतो ह्रस्वमिहावयवानामिति । पौर्ववर्षिक इति । पूर्वाद्य ता वर्षाद्येति विशेषणसमासं कृत्वा भावार्थं तद्धितो विधेयः । पूर्वशब्दोऽत्र कालवाची । नत्ववयववाचौत्यङ्गस्यादिहृद्विरेव भवतीति । अथात्रापि तदन्त-विधिना ठक् कस्मान्न भवतीत्याह अवयवपूर्वस्यैव ह्येत्यादि ।

१२ । सुसर्वाङ्गीजनपदस्य ।

जनपदस्येति । नेदं स्वरूपग्रहणम् । उत्तरसूत्रेऽमद्राणामिति निषेधात् । उत्तरसूत्रे होदमेव जनपदग्रहणमनुवर्त्तते । ततोऽत्र यदि स्वरूपग्रहणं स्यान्मद्राणां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादर्थस्येदं ग्रहणम् । तेन जनपदवाचिनः कार्यं विज्ञायत इत्याह सुसर्वाङ्गीत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन इत्यादि । सुपाञ्चालक इति । शोभनाः पञ्चाला इति प्रादिसमासः । सर्वपाञ्चालक इति । पूर्व-कालैकत्वादिना (१।१।४८) कर्मधारयः । अर्द्धपाञ्चालक इति । अर्द्धं नपुंसक (२।२.२) मित्यर्द्धशब्देन तत्पुरुषः । सर्वत्र शेषिके जातादावर्थं तद्धितः । कथं जनपदाजनपदतदवध्योश्चेतुग्रहणः (४।२।१२४) प्रत्ययस्तदन्ताद् भवतीत्याह सुसर्वाङ्गिदिकृद्भ्य इत्यादि ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

पूर्वपाञ्चालक इति । पूर्वेषु पञ्चालेषु भव इति तद्धितार्थं समासः । ततो वुक् । दिश इति किम् ? पूर्वं पञ्चालानां पूर्वपञ्चालः (B) । पूर्वापरादि

(B) चित्त्वमिदम् । एकाधिकरणस्याभावात् । जनपदत्वेन ग्रहणं नामिकाधिकरणवदिति केचित् ।

(२।२।१) सूत्रेणैकदेशिसमासः । तत्र भवः पौर्वषञ्जालः (C) । दिशि यो वर्त्तते स इह दिक्छब्दोऽभिप्रेतः । नचायं पूर्वशब्दो दिशि वर्त्तते । किं तर्हि ? अवयवे । तेन पूर्वपदद्वन्द्वैव भवति । योगविभाग उत्तरार्थः । प्राचां ग्रामनगराणां दिश एवोत्तरपदस्य यथा स्यात् । सुसर्वाङ्गान्मा भूदिति ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

जनपदस्थेत्यनुवर्त्तते । तेन प्राचामित्येतद् देशग्रहणं विज्ञायते । नत्वाचार्य-ग्रहणमिति मत्वाह प्राचां देशे ग्रामाणामित्यादि । पूर्वेषुकामशमइति । पूर्वा चासाविषुकामशमो चेति दिक्संख्ये संज्ञाया मिति (२।१।५०) समासः । ततो भवार्थं दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ज इति (४।२।१०७) जः । पूर्व-पाटलिपुत्रकइति । पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवइति पूर्ववत् तद्वितार्थे समासः । रोपधेतोः प्राचामिति (४।२।१२३) बुज् । ननु चैकमेव पाटलिपुत्रम् । तत्र पाटलिपुत्रान्तरस्य व्यवच्छेदस्याभावात् । तत् कथं पूर्वशब्देन पाटलिपुत्र-शब्दो विशिष्यते ? पाटलिपुत्रैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दो वर्त्तते इत्यदोषः । अथ नगरग्रहणं किमर्थम् ? न ग्रामाणामित्येवं सिद्धम् । नगरमपि हि ग्रामो भवत्येव । जननिकायनिवासे ग्रामी रुढः । नगरञ्च जननिकायनिवास एव । आतश्च नगरमपि ग्रामः । यतो ये ग्रामे विधयो नेष्यन्ते नगरेऽपि ते न क्रियन्ते । तथाह्यभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः । अभक्ष्यो ग्राम्यशूकर इत्युक्ते नाग-रोऽपि न भक्ष्यते । ग्रामे नाध्येतव्यमित्युक्ते नगरेऽपि नाधीयते । तस्मान्न-गरमपि ग्रामः । एवञ्च क्लृप्तोदीच्यग्रामाच्च (४।२।१०८) बह्वचोऽन्तोदात्ताद् वाहोक्ग्रामेभ्यश्च (४।२।११७) दिक्छब्दो ग्रामजनपदाख्यान-चानराटेष्वित्यत्र (६।२।१०३) ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणमपि भवतीत्याह ग्रामत्वादेवेत्यादि । यदि तर्हि नगरमपि ग्राम सदा विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र (२।४।७) नगरग्रहणं प्राप्नोति । सत्यमेतत् । तत्र तु नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । सएव च सम्बन्धमेदः कुतो हेतो भवति यस्य प्रतिपत्तये ग्रामनगरयोर्भेदेनोपादानं क्रियत इत्याह दिक्पूर्वपदो हीत्यादि । यदि हि यथा दिक् पूर्वपदः पूर्वोत्तर

(C) "पौर्वषञ्जालकः" with बुज् is in my Ms. No. 19 But बुज् is inapplicable. Says नागेश—“अत्र पूर्वशब्दो दिशवाची । कालवाचीत्यपि कथितम् । दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचिशब्दस्यैव ग्रहणम् । अतोऽत्र तदन्तलिङ्गिविषयाभावात् बुज्” ।

समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादि ग्रामनामधेयं तथा नगरनामधेयमपि स्यात् ततः सम्बन्धो न भिद्येत । यथा च पाटलिपुत्रादि शब्दरूपमुत्तरपदभूतमेव नगरस्य वाचकं तथा यदि ग्रामनामधेयमपि ग्रामस्य स्यादेवमपि सम्बन्धो न भिद्येत । न चैवम् । अन्यादृश एव हि पूर्वोत्तरसमुदायात्मको ग्रामवाचो शब्दः । अन्यादृश चोत्तरपदात्मको नगरवाचो शब्दः । तस्माद् ग्रामनगरयोर्भेदात् सम्बन्धभेदो भवति । एवं सम्बन्धभेदहेतुं दर्शयित्वा सम्बन्धभेदं दर्शयन्नाह तत्रेत्यादि । ग्रामवाचिनामिति । पूर्वेषुकामशमौल्येवमादौनाम् । अवयवस्येति । इषुकामशमौल्यसृक्तिकेत्येवमादिः । दिक्शब्दादिति । पूर्वादिः । इतरत्र त्वित्यादि । नगरिषु । दिश उत्तरेषां नगराणामिति । अत्र वृद्धिर्भवतीत्यभिसम्बन्धः क्रियत इत्येतदपेक्षते । पूर्वेषुकामशमइत्येवमादिषु पूर्वोत्तरपदयोरन्तरङ्गत्वादाद् गुणे कृते दिक्शब्दो ग्रामचोत्तरपदं नास्तीति वृद्धिर्न प्राप्नोति । वृद्धिर्हि तद्धिते कृते तदाश्रयेण भवन्तीति बहिरङ्गा भवति । प्रागेव तद्धितोत्पत्तेर्गुणः प्राप्नुवन्नन्तरङ्गो भवति । नच वचनाद्वृद्धिर्भविष्यतीति शक्यते वक्तुम् । यत्र ह्येकादेशो नास्ति स च वचनस्यावकाशः पूर्वकार्ण-सृक्तिकइत्येवमादौ । नचान्तादिवज्ञावोऽस्ति । उभयत आश्रये नान्तादिवदिति प्रतिषेधात् । अत्र पूर्वपदमुत्तरपदश्चाश्रयीत इति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह पूर्वेषु-कामशमइत्येवमादिष्वित्यादि । यथा नेन्द्रस्य परस्येति (७।३।२२) निर्द्देशे नायमर्थो ज्ञापित स्थाऽदस औ सुलोपश्चेत्यत्र (७।३।१०७) प्रतिपादितः । ग्रामनगराणामिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

द्विसांवत्सरिक इति । पूर्ववत् तद्धितार्थे समासः । ततः प्राग्वतीयष्टञ् (D) । द्विषाष्टिकः द्विसामतिक इति । ननु च तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यत्र (५।१।८०) कालादिति (५।१।७८) वक्तव्यं । न द्विषष्ट्यादिः कालशब्दः । किं तर्हि ? संख्याशब्दः । तत् कथं कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयतीत्याह द्विषष्ट्यादिशब्दइत्यादि । कालवाचिशब्दस्तत्र कालग्रहणेन गृह्यते । द्विषष्ट्यादिशब्दो हि यदा वर्षेषु संख्येयेषु वर्तते तदा कालवृत्तित्वात्

(D) कचिदाहोव ङमिति पाठः । स चायुक्तः । आर्हति तु तस्मादर्थपूर्वैति (५।१।२८) लुक् स्यात् ।

कालशब्दो भवति । ततः कालाधिकारीयं प्रलयं सुत्पादयति । अथ सं-
वत्सरग्रहणं किमर्थम् ? यावता परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाययोरित्यत्र (७।३।१७)
परिमाणशब्देन परिच्छेदहेतुमात्रं गृह्यते । नतु प्रत्यादिषदारोहपरिणाह-
परिच्छेदहेतुः । अन्यथा हि शाणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । नहि शाणः परि-
माणमारोहपरिणाहपरिच्छेदहेतुः । अतः कालोऽपि परिच्छेदहेतुर्भवति ।
ततश्च सोऽपि परिमाणमिति संवत्सरशब्दस्य परिमाणस्यासंज्ञाशाययोरित्येव
सिद्धमिति चोद्यनिरासायाह संवत्सरग्रहणमित्यादि । परिमाणग्रहणेऽपि
कालपरिमाणस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं संवत्सरग्रहणम् । संवत्सरग्रहणेना-
सावर्थी ज्ञाप्यते । परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणं न भवतीति । ततश्च यत्र
परिमाणग्रहणं तत्र कालपरिमाणं न गृह्यते । तेनेत्यादिना परिमाणग्रहणे
कालपरिमाणस्याग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति । उत्तरपदवृद्धिर्न
भवतीति परिमाणान्तस्येत्यादिना । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतो भूतो भावी वा
पूर्ववत् ठक् । तस्य वर्षाङ्गित्यनु- (५।१।८८) वर्त्तमाने चित्तवति नित्यमिति
(५।१।८८) लुक् । पर्युदासी न भवतीति । ङीप्प्रतिषेधे ङीप्प्रत्यये तेन
प्रतिषेधः प्रवर्त्तत एवेति । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीम्भवति ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्य इति ।
अत्राधीष्टभूतयो स्तद्धित उत्पन्ने भविष्यन्ता प्रतीयते । तस्मात् तयोरपि
प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्मान्निराकर्त्तमाह
अधीष्टभूतयोरित्यादि । किं पुनः कारणं न भवतीत्याह गम्यते हीतप्रादि ।
तत्र यदि शब्दान्तरं द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति प्रयुज्यते ततो
भविष्यन्ता गम्यते । नान्यथा । तस्मान्नासौ तद्धितायं इतराधीष्टभूतयोरभविष्य-
तीति प्रतिषेधो न भवति । ननु च मनुष्योऽभिधेये चित्तवति नित्यमिति
(५।१।८८) ठञो लुका भवितव्यम् । तत् कथं द्विवर्षिको मनुष्यइति
सिध्यति । नैष दोषः । नह्यसावविशेषेण लुक् । किं तर्हि ? विशिष्टएव
विषये । कथं तत्र नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम् ? पूर्वोक्तेव सिद्ध आरम्भसामर्थ्या-
देव नित्यं लुग् भविष्यतीति । तत् कृतं विशिष्टे विषये भूते यथा स्याद-

धीष्टादौ मा भूदितरेवमर्थम् । तैनाष्टादौ वधाःकुगिति (५।१।८८) विभाषेव लुगं भवति ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संज्ञायाः परत्वं न सम्भवतीत्यतः संज्ञाशाणयोरिति विषयसप्तमीं दर्शयन्नाह संज्ञायां विषय इत्यादि । शाणे चोत्तरपद इति । विषय इत्यपेक्षते । यद्युत्तरपदस्य शाणस्य परत्वमुपपद्यते तथापि दुर्वटमेकस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं परसप्तमीत्व-
ञ्चेति । तेन शाणशब्दमप्युत्तरपदं प्रति विषयसप्तम्येषा युक्ता । द्विकौडविकमिति । प्राग्वतेष्टञ् (५।१।१८) । अनार्हयित्वाच्च प्रत्ययस्याध्यक्षपूर्वद्विगोरिति (५।१।२८) लुगं न भवति । द्विसौवर्णिक इति । स एव प्रत्ययः । कथं पुनरत्र द्विः ? यावता परिमाणान्तस्येत्युच्यते ? सुवर्णञ् गुरुत्वमानादुद्भूतम् । न परिमाणमिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति गुरुत्वपरिमाणमपीह परिच्छेदहेतुत्वात् परिमाणं गृह्यत इति यदयमसंज्ञाशाणयोरिति शाणप्रतिषेधमारभते । अथाध्यक्षपूर्वेति (५।१।२८) लुक् कस्मान्न भवतीत्याह विभाषेत्यादि । द्विनैष्किकमिति । असमासे निष्कादिभ्य इति (५।१।२०) ठक् । पाञ्चलोहितिक इति । तस्मिन्नेव ठकि कृते भ्रष्टादे तद्धित इति (६।३।३५, वा) पुं वद्भावेन वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो न इत्यनेन (४।१।३८) विहितयोर्द्विस्कारयोर्निवृत्तिः । द्वैकुलजिकमिति । प्राग्व-
तीयष्टञ् (५।१।१८) च ।

१८ । जं प्रोष्ठपदानाम् ।

संख्याया इति निवृत्तम् । जइति जातार्थी निर्दिश्यत इति । जातशब्दैकदेशस्य जइति । तस्यायं प्रयोगः । भवति हि पदैकदेशस्यापि प्रयोगो यथा भीमो भीमसेनः सत्यभामा भामिति । तस्माज्जातशब्दस्यैकदेशस्य प्रयोगेण जातार्थी निर्दिश्यत इति विज्ञेयम् । प्रोष्ठपदास्त्विति । लुपि युक्तवद् व्यक्तियचने इति (१।२।५१) युक्तवद्भावः । भद्रपाद इति । भद्रपदेन युक्तः काल इति । अणादि-
कार्थं पूर्ववद्विधेयम् ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

सौहार्दमिति । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । यदा सुहृदयशब्दादण् तदा

हृदयस्य हृत्तेख्यदण्णासेष्विति (६।३।५०) हृद्भावः । सौहार्दप्रमिति । गुण-
वचनत्राङ्गणादिभ्य इति (५।१।१२४) ष्यञ् । वा शोकष्यञ् रोगेष्विति (६।३।५१)
हृद्भावः । सौभागिनेयो दौर्भागिनेय इति । कल्याण्यदादीनामिनङ् चेति (४।१।१२६)
ठकि कृत इनङादेशः । तत्रोत्तरपदह्रस्वि नैथत् इति । सुभगस्य भावः । प्राण-
भृज्जातिप्रयोवचनोद्गतादिभ्योऽजित्विजि कृते (५।१।१२८) मङ्गते सौभगाय
वर्द्धन्तामित्येवं भवति । कथं पुनरिथ्यमाणाप्युत्तरपदह्रस्वि न प्राप्नोतीत्याह च्छन्दसी-
त्यादि । सक्तुसिन्धवइति । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यपदलोपी समासः । साक्तुसैन्धव
इति । ओर्द्धंशे ठञ् (४।२।११८) प्राप्ते कच्छादिभ्यश्चेत्यण् (४।२।१३३) । ननु
च केवलस्तत्र सिन्धुशब्दः पठ्यते । कथं तदन्ताद्भवतीत्याह तेनेत्यादि । कथं
पुनस्तेन सिन्धुशब्देन तदन्तविधिलभ्यते ? यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त-
विधिर्नास्तीति (प, ३२) तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । नैष दोषः । चकार स्त्रानुक्त-
समुच्चयार्थः । तेन सिन्धुशब्दात् तदन्तादपि भवति ।

२० । अनुशक्तिकादौनाञ्च ।

अनुशक्तिः इति । शतेन क्रीतः । शताच्च ठन्यतावशतइति (५।१।२१) ठन् ।
शक्तिः । अनुगतः शक्तिकेनानुशक्तिः । ततस्तस्येदमित्यण् (४।३।२०) । आनु-
शक्तिकम् । आनुज्ञैङिकमिति । चरतीति ठक् । आनुसांवत्सरिकमिति । तत्र च
दीयते कार्यं (४।१।८६) भववदित्यतिदेशाद् बह्वचोऽन्तोदात्तादिति ठक् । आङ्गार-
वैणव इति । तस्यापत्यमित्यण् (४।१।८२) । आसिहातरमिति । तत्र भव (५।३।५३)
इतरण् (४।३।५३) । आस्यहात्यमिति । विमुक्तादिभ्योऽण् (५।२।६१) । आस्य-
हैतिकमिति पाठे तदस्य प्रयोजनमिति प्राग्वतीयष्ठञ् (५।१।१८) । ननु च प्राति-
पदिकादिति वर्त्तते । अस्यहत्यास्यहेतिश्च पदसमुदायोऽयम् । न प्रातिपदिकम् । तत्
कथमतः प्रत्ययः ? सत्यपि वा प्रत्यये कथं विभक्तोरलुगित्याह अतपवेत्यादि । वाध्मीग
इति । अनृत्यानन्तर्यं बिदादिभ्योऽञ् (४।१।१०४) । पौष्करसादिरान्तर्हतिरिति ।
बाह्वादिभ्यश्चेतोञ् (४।१।८६) । कौरुकात्यमिति । गर्गादित्वाद् यञ् । कौरुपाञ्चाल
इति । तत्र भव इत्यण् (४।३।५३) । ननु च जनपदशब्दाज्जनपदतद्वध्योश्चेति
४।२।१२४) वुञ् भवितव्यमित्यत आह जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेनेत्यादि ।
कुरुपञ्चालशब्दो हि जनपदसमुदायवचनः । नच जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन
गृह्यत इति कुतो वुञ्प्रसङ्गः ? औदकशौडिरिति । अत इञ् (४।५।८५) । ऐह-

लौकिकः पारलौकिक इति । लोकोत्तरपदस्येति (४।३।६०, वा) ठञ् । एत
समानस्य तददेशे तेऽत्रमादिकायां कारिकायामियमिष्टिरिति (४।२।१३८, वा) षष्ठां
सार्वलौकिक इति । लोकसर्वलोकाट् ठञ् (५।१।४४) । सार्वपौरुषमिति । तस्यं
(४।३।१२०) मित्यण् । सार्वभौम इति । सर्वभूमिष्ठयवोभ्रामणवावित्यण
अञ् वा (५।१।४१) । प्रायौगिक इति । अध्यात्मादित्वाट् ठञ् । पारस्वैण्य इति
कुलटाया वेतीनङ् (४।१।१२७) । तत्र स्त्रीभरो ढक् (४।१।१२०) । कल्
ख्यादीनामिनङ् (४।१।१२३) चेत्यनुवर्त्तते । राजपौरुषमिति । ब्राह्मणादित्वा
अञ् (५।१।१२४) । सौत्रनाडिरिति । अतइञ् (४।१।८५) । आभिगामि
इति । अभिगममर्हतीत्यार्ह्ययङ्क् । आधिदैविकमाधिभौतिकमिति । भवाद्ये
ध्यात्मादित्वाट् ठञ् । चातुरव्यैमिति । अञ् । स्वार्थिको वक्तव्यश्चातुर्वर्ण्यां
सिद्धार्थमिति स्वार्थैव अञ् । (५।१।१२४, वा) ।

२१ । देवताहन्द् च ।

आग्निसाक्तोमिति । अग्निश्च मरुचेति हन्द् । तौ देवते अस्याः । सा
देवतेत्यण् (४।२।२४) । ततः पूर्वोत्तरयोर् ह्रस्विः । इद् वृद्धावित्यग्निश्च
स्यानङ् विषय (६।३।२८) इकारादेशः । टिङ् ङाणजिति (४।१।१५) ङीप्
यो देवताहन्द्ः सूक्तसम्बन्धीत्यादि । यः सूक्तं भजते स सूक्तसम्बन्धी । यस्मै ह्य
निरूप्यते स हविःसम्बन्धीति । अर्थद्वारकचेदं हन्द्स्य विशेषणम् । इह
न भवतीत्यादि । कथं पुनः सामान्योक्तौ सत्यामयं विशेषो लभ्यते ? ए
मन्यते । नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र (७।३।२२) नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । ते
सूक्तसम्बन्धिनी हविःसम्बन्धिनश्चान्यत्र न भवतीति । स्कान्दविशाख इति । तस्ये
(४।३।१२०) मित्यण् । ब्राह्मप्रजापत्यमिति । दित्यदित्यादित्यपतुत्तरपदार्थ
(४।१।८५) ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

सौमिन्द्र आग्नेन्द्र इति । सास्य देवतेत्यण् (४।२।२४) । देवताहन्
चेत्यानङादेशः (६।३।२६) । पूर्वपदस्याद् गुणः (६।१।८७) । ऐन्द्राग
इति । अत्रापि पूर्ववदणादि कार्यम् । इन्द्रशब्दे हावचावित्यादि । प्रागेवोक्त
त्वात् सुबोधम् ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

ऐन्द्रावरुणं मैत्रावरुण मिति । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङि (६।३।२६) कृते दीर्घात् परो वरुणशब्दः ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

यद्यत्र प्राचामित्यात्राचार्यग्रहणं स्यात् ततश्चोत्तरसूत्रे विभाषितमिति न ब्रूयात् । एतदेव हि विकल्पार्थम् । प्राचांग्रहणं तत्रानुवर्तिष्यते । तस्माद् देशग्रहणं विज्ञायत इत्याह प्राचां देशइत्यादि । नगरग्रहणेनेह स्वरूपग्रहणम् । स्वं रूपं शब्दस्येति (१।१।६८) वचनात् ।

२५ । जङ्गल-धेनु-वलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

उत्तरमित्यनेनोत्तरपदं लक्ष्यते । तस्य चोत्तरपदस्य नित्यं सन्निधानात् । विभाषितत्वं नोपपद्यते । तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या वृद्धे विभाषितत्वाद् विभाषितमित्युक्तम् । अत एवाह उत्तरपदस्य विभाषा भवतीति । वृद्धिरिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

आर्द्धद्वौणिकमिति । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः (२।२।२) । प्रागुतेष्ठञ् (५।१।१८) । अथ वावचनं किमर्थम् ? न विभाषितमिति पूर्वसत्रादनुवर्तिष्यते ? उत्तरमित्यनेन तत् सम्बन्धम् । अतस्तदनुवृत्तावुत्तरपदस्यैव विकल्पः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । उत्तरमित्येतन्न स्वरिष्यते । तुशब्दश्चेह क्रियते । स नियमाद्यो भविष्यति । पूर्वस्यैव भवति नोत्तरस्येति । एवं तर्ह्येकयोगे स्वरितत्वकरणाकरणादि वावचनमेव लघीय इति पुनर्वावचनं क्रियते ।

२७ । नातः परस्य ।

पूर्वणं परिमाणस्य वृद्धिं रूच्यमाना अकारस्याचामादेः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते । पूर्ववदस्य तु विकल्पो भवत्येव । पूर्वस्य त्वित्यनुवृत्तेः । आर्द्धप्रस्थिकइति ।

अङ्गं नपुंसकमिति (२।२।२) समासः । पूर्ववत् प्रत्ययः । किञ्च स्यादिति । एवं मन्यते । आकारो हि वृद्धिमानिव । तत्र नास्ति विशेषः सत्यसति वा वृद्धि-प्रतिषेधः । तदेव रूपम् । अतोऽसत्यपि तपरकरणे नैव किञ्चिदनिष्ट मापद्यत इति वृद्धिनिमित्तस्थेत्यादि (६।३।३८) । असति तपरकरणे तत्कालार्थं यदनिष्ट मापद्यते तद्दर्शयति किं पुनः कारणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह यत्र हीत्यादि वृद्धिं कुर्वन्नेव हि तद्वितो वृद्धिनिमित्तं भवति । तस्माद् यत्र तद्विते वृद्धिप्रतिषेधः क्रियते स वृद्धेर्निमित्तं न भवति । तेन वृद्धिनिमित्तस्य तद्वितस्य पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यतइति पुंवद्भावः स्यात् । क ? यथेत्यादि । वैयाकरणौ भार्यास्थेति । वृद्धिप्रतिषेधः पुनरत्र न युग्माभ्यामित्यादिना (७।३।२) । अथ परस्थेति किमर्थं पूर्वस्य मा भूदिति ? नैतदस्ति । अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् पूर्वस्य न भविष्यति । नहि पूर्वस्याङ्गशब्दस्यातोऽन्यो वृद्धिभाक् सम्भवति । पूर्वस्य तु वेति च विकल्पशासनमनर्थकं स्याद् यदि तस्य प्रतिषेधः स्यात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । तदन्तविधिर्मा भूदिति । तदन्तविधौ सतीहापि प्रतिषेधः स्यादर्धद्वैतकमिति । पूर्वस्तु विधिरत्वेन मुष्टिना क्रीतमर्धमौष्टिकमार्धमौष्टिकमित्येवमर्थः स्यात् । परग्रहणे तु सति यदर्धात् परमनन्तरं तदेवात्र भवतीति नास्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ।

२८ । प्रवाहणसा ढे ।

प्रवाहणशब्दस्य ढे प्रत्यये परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे पष्ठौ । प्रवाहण-शब्दस्य यदुत्तरपदमवयव स्तस्येत्यर्थः । प्रवाहणेय इति । वृद्धेः प्रपूर्वार्थश्च । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । शिञन्तात् कृत्यल्युटो (३।३।११३) बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् । प्रादिसमासः । णे विभाषेति (८।४।३०) शत्वम् । ततोऽपत्यार्थे ढक् । किमर्थं पुनरुत्तरपदस्य वृद्धिं विधीयते ? यावता वृद्धिमदेवेतत् । यद्यप्येवं तथापि वृद्धिं विधातव्या । तद्वितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाद् । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्यारक्तविकारइति (६।३।३८) पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि ह्युत्तरपदवृद्धिर्न विधीयते ततो यस्मिन् पक्षे पूर्वपदे वृद्धिर्न विधीयते तस्मिन् पक्षे प्रवाहणेयो भार्यास्थेति प्रवाहणेयोभार्य इत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात् । वृद्धेर्निमित्तत्वात् तद्वितस्य । यथा वैयाकरणभार्यइत्यत्र । ननु चासत्यपि वृद्धिनिमित्तत्वे तद्वितस्य जातिरेति (६।३।४१) पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति ।

अस्ति ह्यत्रापि गौत्रञ्च चरणैः संहति जातित्वम् । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । अनित्योऽयं प्रतिषेधइति । तेन ह्स्तिनीनां समूहो ह्स्तिकमित्यत्र भस्यादे तद्धित इत्यौपसंस्थानिकस्य (६।३।६५, वा) पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति ।

२६ । तत्प्रत्ययस्य च ।

प्रावाहणेयिरिति । अतश्च (४।१।८५) । प्रावाहणेयकमिति । गौत्र-
चरणाद् बुञ् (४।३।१२६) । अथ किमर्थमिदमुच्यते ? यावता द्रप्रत्ययान्तस्य
प्रावाहणेयशब्दस्योत्तरपदं नित्यं वृद्धिमदेवेति । तदर्थं स्तावदारभ्यो न युक्तः ।
पूर्वपदस्य वृद्धेर्विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थोऽपि नैवास्धारभ्यो युज्यते ।
इजादावपि तद्धिते तन्निमित्तां वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसूत्रेण च निमित्तएव विकल्पो
भवत्यति । नह्येजादावुत्पन्ने तद्धिते दस्य परत्वमपैतीत्याह बाह्यतद्धितेत्यादि ।
बाह्यतद्धितो निमित्तं यस्याः सा तथोक्ता । बाह्यत्वं पुनरिजादेस्तद्धितस्य
प्रावाहणेयशब्देऽनन्तर्भावात् । सैवं बाह्यं तद्धितं निमित्तमाश्रित्य भवन्ती
बहिरङ्गा । प्रागेव तु बाह्यतद्धितोत्पत्तेर्दृश्यो विकल्पो भवन्नन्तरङ्ग स्तां बाधितुं
न शक्नोति । ततश्च यदीदं नारभ्येत तदा स्यादेव । तस्माद्विकल्पर्यमित्त-
मारभ्यते ।

३० । नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलानिपुणानाम् ।

उदाहरणानुत्तरत्र व्युत्पादयिष्यन्ति । अत्र केचिदाहुरित्यादि ग्रहणक-
वाक्यम् । अस्य न नञ्पूर्वात् (५।१।१२१) तत्पुरुषादिति विवरणम् ।
न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादिति । त्वत्त्वभ्यामन्यो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते ।
तत्रोत्तरं भावप्रत्ययमिच्छता शुचादिभ्यएव नतु नञ्समासेभ्य उत्तरो भावप्रत्ययः
कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृते पञ्चान्नञ्समासः । ततश्चाङ्गस्याचामादेरचो विधीय-
माना वृद्धिर्न प्राप्नोति । नहि पूर्वं भावप्रत्यये कृते पञ्चान्नञ्समासे नञ्
अङ्गस्याचामादि भवति । उत्तरपदस्यैवाङ्गत्वात् । उच्यते चेदं वचनम् । तत्र
वचनसामर्थ्यादङ्गस्यापि वृद्धिर्भवति । तदपरइत्यादि । यदुक्तमियं पूर्वपदस्य
वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयत इति तदपर आचार्या न क्षमन्ते । किं कारण-
मित्याह भाववचनादन्योऽपि ह्येत्यादि । एवकारो भिन्नक्रमो विद्यत इत्यस्यानन्तरं

द्रष्टव्यः । यदि नञ्समासादपत्यादिष्वर्थेषु वृद्धिनिमित्तं भाववचनादपर स्तद्धितो न विद्येतैवं बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद् भाववचनादन्योऽपि न विद्येत । ततो युज्यतेऽशुच्यादिशब्दानामनङ्गत्वादङ्गाधिकारोपमर्द्देनैव वृद्धिः । वचनस्याकृतार्थत्वात् । न त्वेतदेवम् । विद्यतएव ह्यन्योऽपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासाद्वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः । अङ्कुशलस्यापत्यमाकौशलः । अङ्कुशलस्येदमाकौशलमिति । बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यत एव । नास्य शुचयो विद्यन्त इत्यशुचिः । तस्य भावः । इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् (५।१।१३१) । आशौचम् । यतएवमन्योऽपि भाववचनात् तद्धितो नञ्समासाद् विद्यते वृद्धिनिमित्तको बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यते तस्मात् तत्र कृतार्थत्वाच्चनस्याङ्गाधिकारवाधानं च युज्यते । यदप्युक्तं न नञपूर्वात् तत्पुरुषादित्युक्तो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतएव तदप्युक्तमिति दर्शयन्नाह अक्षेत्रज्ञोऽनीश्वर इत्यादि । एतौ हि द्वौ शब्दौ ब्राह्मणादिषु तत्पुरुषावेव पठ्यते । तेनाभ्यां तत्पुरुषाभ्यामेव शब्दो भवति । अन्यथा हि ब्राह्मणादिष्वनयोः पाठस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादङ्गस्यैवेवं वृद्धिर्निर्णयं प्राप्ता सती भावप्रत्ययेऽन्यत्र च तद्धिते विकल्पेन विधीयते । यथायोगं तदाशौचमिति यदि तत्पुरुषः क्रियते न शुचिरशुचि स्तदा तस्येद (४।३।१२०) मित्यणि कृते वृद्धिः । अथ बहुव्रीहिर्नास्ति शुचिरस्येत्यशुचि स्ततो यदि भावार्थो विवक्ष्यते तदेगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण् (५।१।१३१) । अथ तस्येदमित्यर्थो विवक्ष्यते तदा प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् (४।१।८३) । आनैश्वर्यमाक्षेत्रज्ञमिति । तत्पुरुषाभ्यां ब्राह्मणादित्वात् शब्दो कृते वृद्धिः । आकौशलमानैपुणमिति । यदि बहुव्रीहिरपि तत्पुरुष उभयथापि तस्येद (४।३।१२०) मित्यखेव । यद्यपि कुशलनिपुणशब्दौ ब्राह्मणादिषु युवादिषु च पठ्यते तथापि तदन्तात् तत्पुरुषाद् बहुव्रीहेरपि भावप्रत्ययो नोपपद्यते । तदन्तविधेरभावात् ।

३१ । यथातथ-यथापुरयोः पर्यायेण ।

ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्याविति । तेन नञ्समासाभ्यां शब्दो भवतीति भावः । एताविति । अथयथातथा-यथापुरशब्दौ । यथाऽसादृश्यइत्य- (२।१।७) व्ययीभावसमासाविति । ननु चासादृश्यइति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नङ्नात्र सादृश्यं गम्यते । तथाहि यथातथमिति सत्यमुच्यते । यथापुरमिति पुरातनम् । कथं पुनर्जायतेऽव्ययीभावसमासावित्याह तथाहीत्यादि ।

अत्र हि ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) नपुंसकाश्रयं ऋस्त्वत्कृतम् । नपुंसकत्वश्चाव्ययीभावस्य विहितम् । तस्मादव्ययीभावसंश्लासविति ज्ञायते । भाष्ये लिट्यादि । अयथातथा भाव इति ऋस्त्वमकृत्वा वाक्यं यथा दर्शितं तथा सुप् सुपेति (२।१।४) समासो लक्ष्यते । नाव्ययीभावः । अव्ययीभावे हि नपुंसकाश्रयं ऋस्त्वत् स्यात् । अस्मिंस्तु पक्षे सौत्रत्वान्निर्देशस्य—
कन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति—वर्णव्यत्ययेन दीर्घस्य स्थाने ऋसो वेदितव्यः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णलोः ।

तद्धितेष्विति निवृत्तमिति । अस्वरितत्वात् । तत्सम्बद्धं कितौत्यपीति । निवृत्तमित्यपेक्षते । तत्सम्बद्धत्वं पुनस्तस्य किति चेत्त्रय (७।२।११८) तद्धितेष्वित्यनुवृत्तेः । यदि पुनः कितौत्यनुवर्त्तत ततो लक्षणे जायापत्योष्टग- (३।२।५२) मनुष्यकर्तृके (३।२।५३) चेति टकि कृते जायाघ्नस्ति लकालक इत्यत्रापि स्यात् । अण्दिदृशहणं तु प्रतप्रयमात्रेण सम्बद्धम् । अतस्तद्धितेष्वित्यतस्मिन् निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्तत एव । घातयतीति । हेतुमयि च । हो हन्ते अण्णिर्नेष्विति (२।३।५४) कुत्वम् । घातकइति । णूल् । साधुघातीति । सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्य (३।२।७८) इति णिनिः । घातं घातमिति । आभीक्ष्ण्येणमुल् च (३।४।२२) । आभीक्ष्णे द्वे भवत (८।१।१२, वा) इति द्विर्वचनम् । घातइति । भावे घञ् । अधानीति । लुङ् । चिण् भाव-कर्मणो (३।१।६६) रिति चिणादेशश्च । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) । चिणो लुगिति तकारस्य (६।४।१०४) लुक् । जघानेति । लिट् । तिप् । तस्य णल् । अभग्रासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वं घकारः । अथह कस्मान्न भवति ? इत्वं हतवानिति । ब्रह्मभ्रूणहरेषु (३।२।८७) क्तिप् । तदन्तात् तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) । षपूर्वहन्धृतरात्रामणीतप्रज्ञीपः (६।४।१३५) । वार्त्तघ्नो भौणघ्न इत्याह घातोरित्यादि । घातोरित्येवमुच्चार्य यो विहितः प्रतप्रयः स घातुप्रतप्रयः । घातोः कार्यं सुच्यमानं तत्रैव घातुप्रतप्रये भवति । एतच्च भौणहतप्रमिति निपातनेन (E) ज्ञापितम् । तेन वार्त्तघ्नो भौणघ्न इत्यादौ

न भवति । नञ्च धातोरितेयव' प्रतयो विहितः । किं तर्हि ? प्रातिपदिका-
दितेयवम् ।

३३ । आतो युक् चिण्कृतोः ।

चिणि कृति चेति । चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । अकृतत्वं तु तस्य द्वितीय-
धात्वधिकारेऽ विहितत्वात् । अदायि अधायौति । ददातिदधात्योः पूर्वबलुङादि
कार्थम् । दायो धाय इति घञ् । दायको धायकइति । णुल् । ददौ
दधाविति । आत औ णल् इत्यौत्वम् (७।१।३४) । चौङिर्बालाकरिति ।
चूडाबलाकाभ्यां बाङ्गादीञ् । अचामादेरित्यनुवृत्ते रत्न न भविष्यतीति यो मन्येत
तं प्रतुःदाहरणान्तरमाह आ देवतास्येति ङः । मास्य देवत्येत्यण् (४।२।२४) ।
अत्र व्यपदेशिवङ्गावेनाचामादिराकार भवति । अत्रासति चिण्कटुग्रहणे
सत्यामप्यचामादेरित्यनुवृत्तौ स्यादेवात्र युक् । व्यपदेशिवङ्गावोऽप्रातिपदिकेनेत्येतच्च
(प, ३३) प्रत्ययविधिविषय एव ह्युक्तम् ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्रानाचमेः ।

अशमि । अतमि । अदमीति । शसु उपशमे । तसु काङ्क्षायाम् । दसु
उपशमे । लुङादि पूर्ववत् । शमक इत्यादौ णुल् । शम इत्यादौ घञ् ।
यामको रामक इति । यम उपरमे । रसु क्रीडायाम् । अनुदात्तोपदेशावेतौ ।
अथ कथमुद्यमोपरमावित्याह उद्यमोपरमावित्यादि । अनुगन्तव्यावित्यादि ।
साधुत्वेनेतिशेषः । निपातनादेतौ साधुत्वेन वेदितव्यावित्यर्थः । शमी तमी
दमीत्यत्र यथा स्यादिति । शमादिभ्यः शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (३।२।१४१) ।
असतुपदेशग्रहणेऽत्र न स्यात् । प्रत्ययस्वरै कृते धातोरनुदात्तत्वात् । उपदेश-
ग्रहणे तु सति तैनाद्यवस्था लक्ष्यतइति । यद्यप्युत्तरकालमनुदात्तत्वं भवति
तथापि भवत्येव प्रतिषेधः । उपदेशावस्थाया सुदात्तत्वात् । इहेत्यादि । यद्युपदेश-
ग्रहणं न क्रियेत ततो यामको रामक इत्यत्रापि स्यात् । लीतीति (६।१।१८६)
प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वविधानात् । उपदेशग्रहणे तु न भवति । उपदेशेऽनु-
दात्तत्वात् । अनाचमिकमिवमौनामिति वक्तव्यमिति । कसु कान्ती । टुवम्
उद्गिरणे । चसु कसु जसु भसु अदने । एषां त्रयाणां धातूनां प्रतिषेधो न भव-
तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चमेस्त्वावदनाचमेरिति

इतरेषोपादानात् प्रतिषेधो न भवतीति । इतरयोस्तु वामदेवाद् डाड्ङौ (४।२।८) धनहिरण्यात् काम इति (५।२।६५) निपातनादिति । अथ कथमसाम इत्याह आमइति चौरादिकस्येत्यादि । अम रोगइत्यस्य चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ स एरजि- (३।३।५६) त्यचि कृत आमइति । नहि णिच्यपि वृद्धेः प्रतिषेधो भवति । तस्या- चिण्क्त्वात् । अक्त्वं तु पूर्ववद्देदितव्यम् । ननु जनिजृष्क्त्वात्सुरज्जोऽमन्ताश्चेति (ग,सू) मित्संज्ञायां सत्यां मितां ह्रस्वत्वेनेह (६।४।८२) णौ भवितव्यमित्यत आह अत्र हि मित्त्वं नास्तीति । कथं नास्तीत्याह नान्यइत्यादि । यस्तु भ्रादिरम गत्यादिषु पठ्यतेऽमइत्येवं तस्य भवितव्यम् । अथ कथं विश्राम इति ? नचायम- साधुरिति शक्यते वक्तुम् । यतः सूर्यविश्रामा भूमिरिति प्रयोगो दृश्यत इत्याह एवमादिकं प्रयोगमित्यादि ।

३५ । जनिवध्योश्च ।

वधिरयं हनादेशोऽस्ति । तस्येदं ग्रहणमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अत स्तां निराकर्तुमाह वधिः प्रकृत्यन्तरमित्यादि । प्रकृत्यन्तरमपि भवन् यद्यकारान्तः स्यादनर्थकः प्रतिषेध स्यात् । धोपधत्वादेव न वृद्धि र्भवतीति मत्वाह व्यञ्जनान्त- स्येत्यादि । कुतः पुनर्वधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येतदवसितमित्याह भच्चकथ्येत्यादि । अथ हनादेशस्यैव वधेरयं प्रतिषेधः कस्मान्न भवतीत्याह हनादेशस्येत्यादि । जजान गर्भमित्यादि । छान्दसः प्रयोगः ।

३६ । अर्त्तिक्लोव्लीरोक्लुयौच्स्माय्यातां पुग् णौ ।

अर्त्तीति । श्रुतिपा निर्देशः । ऋकारान्तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीति यथा ऋट्शोरडि गुण (७।४।१६) इति । अपर्यतीति । हेतुमस्विच् । पुगन्त- लघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः । ऋपयति वूपयतीति । क्लो लज्जायाम् । व्ली वरणे । क्लोपयति क्षमापयतीति । क्लुयौ शब्दे । क्षमायौ विधूनने । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यकारलोपः । द्वयोरपि धात्वोर् ग्रहण मिति । विशेषाभावात् । रीत्येत- स्यापि री गतिशोषणयोः । रीड् श्रवण इति द्वयोरपि ग्रहणमित्यपेक्षते । ननु च निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति (प,८२) रीडो ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः । अत्र ह्यल्पाक्षतरत्वाद् क्लीव्यातामन्यतमस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये (२।२।३४)

व्याचतरमित्येतदनपेक्षासिंशब्दस्य पूर्वं निपातं कुर्वताऽन्यदपि किञ्चिदिह शास्त्रवचनं नापेक्षात इत्येतत् सूचितम् । तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्षात इति गौडीऽपि ग्रहणं भवति । अथ किमर्थं पुनः पुक् पूर्वान्तः क्रियते ? न परादिरेव पुङ् विधीयताम् ? पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्वेवं (७।३।८४) सिद्धत्वात् पुटि । अवश्यं पुङ् ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अन्यथा ह्यचो ज्ञितीति (७।२।११६) वृद्धिः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति । नाप्राप्ते णिचो वृद्धिं प्रति निमित्तत्वे पुटं प्रत्यागमित्वमुच्यत इत्युत्तरस्य बाधकं भविष्यतीति नास्ति वृद्धेः प्रसङ्गः । अयं तर्हि परादौ दोषः । दाप्यत धाप्यत इति । अत्र णेरलोपिनापहृतत्वात् पकारस्य श्रवणं न स्यादिति । एषोऽप्यदोषः । नहि णिलोपः सर्वोपहारी भवति येन णे निर्वृत्तौ पुङ्गागमोऽपि निवर्त्तते । प्रत्ययलक्षणञ्चास्तीति निवृत्तोऽपि णौ पुटः श्रवणं भविष्यतीत्याह पुक् पूर्वान्तकरणमित्यादि । दापयते लुङ् । च्छिः । तस्य णिञ्चिद्रुभयः कर्त्तरि चङि णिलोपः (३।१।४८) । णौ चङुपधाया ह्रस्वइति ऋस्वत्वम् (७।४।१) । चङीति (६।१।११) द्विर्वचगम् । सनुब्रुवुनि चङपरइतीत्वम् (७।४।८३) दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वम् । अदीदपत् । अत्र यदि पुट् क्रियते तदा ऋस्वत्वं न स्यात् । अनुपधत्वात् । पुकि तु सति भवति । अतो ऋस्वाथे पुक् पूर्वान्तकरणम् ।

३७ । शाक्षासाह्यावेषा युक् ।

शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ज्ञेज् स्रर्वायाम् । व्येज् संवरणे । वेज् तन्तुसन्ताने । पा पाने । पै ओवे शोषणइति द्वयोरपि । एषामाकारान्तत्वात् पुकि प्राप्ते युको विधानम् । निशाययतीत्यादि । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वम् (६।१।४५) । पाग्रहणे पै ओवै शोषण इत्येतस्यापि ग्रहणमिच्छन्तीति । यत्र ह्यस्य ग्रहणं नेष्यते तत्र पिवतेरित्याह यथा लोपः पिवतेरीडेति (७।४।४) भावः । अथ पा रक्षण इत्यस्यापि ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्याह पा रक्षण इत्यस्य त्वित्यादि । लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यइति । ननु च पल रक्षण इति चुरादौ पठते । तस्य पालयतीति भविष्यति । सत्यमेतत् । पुकस्तु निवृत्त्यर्थो लुगागम उपसंख्यायते । अन्यथा हि पातेः पाययतीति स्यात् । धूज् प्रीजोन् वक्तव्यइति । धूज् कम्पने । प्रीज् तर्पणइति । एतयोर्नुग् वक्तव्यः ।

व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्। धू विधूनने लृप प्रीणनइति (F) निपातनादेतयो लुग् भविष्यतीति। एतेऽपीति। युगादयः। निशाययतीत्यादि-
ष्वादेच उपदेशेऽशितौच्चात्वम् (६।१।४५)। न्यशोशयदित्यादीन्यदौपदित्वेनेन
तुल्यानि। पूर्ववङ्गुडादीनि विधाय युत्पास्थानि। अद्रुधुनदिति। अनकारान्त-
त्वादिह सनुङ्गावोऽभ्रासस्य नास्तीति। अपिप्रिणदित्यब्राप्यलघुत्वाद् दीर्घत्वं
नास्ति। ननु च शाच्छासाङ्गाव्या इत्येत एजन्ता गणे पठ्यन्ते। तत् कथमेषां
कृतात्त्वानां ग्रहणमित्याह शाङ्गेत्यादि। कथं पुनः कृतात्त्वानां ग्रहणेन पुनः
प्राप्ति व्याख्यायते? आकारान्तानां पुग्विधानात्। अध्यापयतीत्यादिना
ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति। अध्यापयतीति। प्रौङ्जीनां णावित्यात्वम्
(६।१।४८)। आदिशब्देन ज्ञापयतीत्यादीनां ग्रहणम्। यदि पुनः प्राप्ति
माख्यातुं शाप्रभृतौनां कृतात्त्वानां ग्रहणं कृतं तदा वेजोऽपि कृतात्त्वस्यैव ग्रहणं
युक्तम्। नैव शक्यम्। वेतुग्रहमाने पै ओवै शोषण इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात्।
तस्मादकृतात्त्वस्यैव वेजो ग्रहणं युक्तम्।

३८ । वा विधूनने जुक् ।

पुक्ति प्राप्ते जुग् विधीयते। वा इत्येतस्येति। वा गतिगन्धनयोरित्येतस्य।
विधूननेऽर्थइति। कम्पनइत्यर्थः। ननु वज ब्रज गतावित्यस्य धातोर्णन्तस्योप-
वाजयतीति सिद्धम्। तत् किमर्थमेतत्? वातेः पुङ् मा भूदितेप्रवमर्थं जुको
विधानम्। पै औवै शोषण इत्येतस्यैतद्रूपमिति। ननु च लाक्ष्णिकस्याकारा-
न्तत्वम्। अतो जुका न भवितव्यम्। नैतदस्ति। इदानीमेव ह्युक्तमेतस्मिन्
प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा (प, १२४) नास्तीति।

३९ । लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।

स्नेहविपातनेऽर्थ इति। किमिदं स्नेहविपातनं नाम? विगच्छतः स्नेहस्य
पातनं व्यापारणम्। तथाहि पाते ख्यन्तस्य भावे ल्युटि कृते विपातनमिति।
विलीनयतीति। गुणायदेशौ। अथ विभाषा लीयतेरित्याख्ये कृत एकदेशविकृत-

(F) स्वकारस्तु भू धित्वं वसेव धातुनुपदिदेश। भीमसेनादयस्सर्धान् निर्दिदियरिति मतम्। अतो
न्यासकारस्य प्रीणनयङ्क्षेमात्रं नुकः समर्थनमनार्थयस्तु न्यासएव। धू नूनस्य परस्वै प्रयोगान् तन्निर्देशस्तु ग्राह्यः।

स्यानन्यत्वाद् (प, ३८) विलापयतीत्यत्र कस्मान्नुगं न भवतीत्याह ली इत्यादि । लोई इति ईकारोऽत्र प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्यैव यथा स्यात् । कृतात्त्वस्य न भवति । ली इति लौलीडो ग्रहणमिति । ननु च निरनवन्धकपरिभाषया (प, ८२) ली श्लेषेण इत्येतस्यैव क्रौयादिकस्य ग्रहणं युक्तम् । ननु लीड् श्लेषेण इत्येतस्य देवादिकस्य । एवं मन्यते । एक एवायं धातुर्विकरणद्वयार्थमात्मनेपदार्थश्च द्विरुपदिश्यते । एवञ्च कृत्वा लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्चेतुर्भाभ्यामात्मनेपदं (१।३।७०) भवतीति । ला इति । लातेः कृतात्त्वस्य च लीयतेरिति ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।

४० । भियो हेतुभये पुक् ।

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः । विभेत्यस्मादिति भयः (G) । हेतुश्चासौ भयश्चेति हेतुभयः । तस्मिन् हेतुभये । जिभौ भयइत्यस्य वृद्धौ प्राप्तायां विभेतेर्हेतु-भयइत्यात्वे प्राप्ते च पक्षे णौ षुग् विधीयते । मुण्डो भोषयत इति । भौस्मोर् हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । अथास्वे कृते मुण्डो भापयत इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह अत्रापीत्यादि ।

४१ । स्फायो वः ।

स्फाययतीति । स्फायी ओष्यायी वृद्धौ ।

४२ । शदेरगतौ तः ।

*किमर्थे पुनरिदमुच्यते ? यावता शदुल्लं शातन इत्यस्मादेव (H) निपातनात् तत्कारो भविष्यतीति । गतेरन्यत्र यथा स्याद् गतौ मा भूदिति चेत् ? न । शातन-शब्दो हि गतेरन्यमर्थमाचष्टे । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । अबाधकान्यपि निपात-नानि भवन्तीति । तेन पुराशब्दात् सायश्चिर (४।३।२३) मित्यादिना विधीय-मानयोष्टुष्टुलोः पुराणप्रोक्तोऽस्त्विति (४।३।१०५) निपातनेन तुटो बाधनं न भवतीति । तेन पुरातनमित्यपि सिद्धं भवति ।

(G) अपादाने वाच्ये भयशब्दस्यानपुंसकत्वम् । अन्यथा भयलिङ्गभगपदानि नपुंसक इति (लिङ्गाशु-शासनम् ३७) लौबलस्य स्यात् ।

(H) शातनशब्दोऽपि धातुर्थरूपेणैव लभ्यः । ननु कथमिदमुक्तम् ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरसाम् ।

रोपयतीति । रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च । किमर्थं पुनरिदं मुच्यते ? यावता दिवादिषु रूप लुप विमोहन इति रूपिः पठ्यते । तस्य रोपयतीति भविष्यति । रुहेस्तु, रोहयतीति । जन्मार्थेऽपि रोपयतीति प्रयोगो यथा स्यात् । अन्यथा हि विमोहनार्थस्यैव स्यात् । अनेकार्थत्वाद् धातूनां रूपिर् जन्मनि वर्तियतइति चेत् । नैतदस्ति । अनेकार्था हि धातवो नतु सर्वार्थाः । नहि रूप्यतीतुप्रक्ते जन्मार्थः प्रतीयते । किं तर्हि ? विमोहनार्थ एव ।

४४ । प्रत्ययस्यात् कात् पूर्वसमात् इदाप्यमुपः ।

सुपः परो न भवतीति । सुवन्तात् परो न भवतीत्यर्थः । एष चार्थः प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषया (प, २४) वेदितव्यः । जटिलिका । मुण्डिकेति । अज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिवात् कः (५।३।७०) । कारिका हारिकेति । खुल् । एतिकेति । एतदोऽव्यय-सर्वनामामित्यकच् (५।३।७१) । त्यदाद्यत्वम् । अतो गुणे (६।१।८७) पर-रूपत्वम् । टाप् । अकः सवर्णं दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । शकेति । पचाद्यच् । टाप् । स्थग्रहणं विस्प्रष्टार्थमिति । अत्र यत्र ककारमात्रं हि प्रत्यय स्तत्र मा भूदि-त्येवमर्थं कस्मान्न भवतीत्याह ककारमात्रं हीत्यादि । कादिति वर्णग्रहणम् । अकारस्तूच्चारणार्थः । नतु केवलः ककारः प्रत्ययोऽस्ति यन्निवृत्त्यर्थं स्थग्रहणं स्यात् । कात् प्रत्ययादितुग्यमाने प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तियते । अतोऽन्त-रेणापि स्थग्रहणं प्रत्ययस्थस्य ककारस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । तस्माद् विस्प्रष्टार्थं स्थग्रहणम् । मण्डना । रमणेति । नन्द्यादिभ्यो लुगः (६।१।१३४) । पटुका मृदुका गौका नौकेति । पूर्ववत् कः । राका धाकेति । रा ला दान-इत्यस्माद्घातेश्च छदाधारार्चिकलिभ्यः क (३।३।२०) इत्थौणादिकः कप्रत्ययः । अथेत्यादि चोदकः । ककार इतीतरः । ककारस्य श्रुतत्वात् तस्यैवापीति विशेषणं युक्तमित्यभिप्रायः । येनाभिप्रायेण चोदकः पृष्ठवांस्तमाविष्कर्तुमाह यद्येवमित्यादि । यद्यपीत्यनेन ककारो विशिष्यते । आपि परतो यः ककार इति । एवं सति कारिकेत्यत्र न प्राप्नोति । ककारस्याकारेणापो व्यवहितत्वात् । एकादेशे कृत इत्यादौतरः । व्यवसर्गं हि सति व्यवधानं भवति । नचैकादेशे कृते व्यवसर्गोऽस्तीत्यतो नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वेत्यादि चोदकः ।

स्थानिवद्भावस्त्वचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यनेन (१।१।५७) । वचनादितोतरः ।
 उच्यते चेदं वचनम् । नचाप्यनन्तरं ककारः सम्भवतीति तत्र वचनसामर्थ्यात्
 स्थानिवद्भावे कृते नैकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमाश्रीयते । यदि तर्हि वचनसामर्थ्यात्
 कारिकेत्यादौ व्यवधानेऽपि भवति तदा रथकटा पुत्रकाम्येत्यत्रापि स्यादित्यत
 आह रथकटादिष्वित्यादि । रथानां समूह इतिरथकटाचथेति (४।२।५१)
 कदाच । ततश्चाप । पुत्रमिच्छतीति काम्यञ्चेति (३।१।८) काम्यच्प्रत्ययः ।
 अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः (३।३।१०२) । ततश्चाप । तत्र श्रुतिस्तमनेकेन
 वर्णेन व्यवधानमितीत्वं न भवति । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचन-
 प्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । येन नाव्यवधानमपि तु सर्वत्र
 व्यवधानम् । तेनैकेन वर्णेन व्यवहिते भवितुं युक्तम् । स्थानिवद्भावस्तमेकेन वर्णेन
 सर्वत्र व्यवधानमस्ति । संघातेन त्वस्ति नास्ति च । तस्मात् तदिह नाश्रीयते ।
 सुबन्तादयमिति । परिव्राजकशब्दात् पर आबिति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तता
 वेदितव्या । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमिति । नचेत् सुबन्तादाप् परो भवति । कः पुनः
 पर्युदासे दोषो यतः स नाश्रीयत इत्यत्र पर्युदासे हीतग्रादि । यद्ययं पर्युदासः
 स्यात् सुपोऽन्योऽस्युप ततश्चेदाप् परो भवतीति ततो बहुपरिव्राजकेतत्रापि स्यादे-
 वेत्स्वम् । असुबन्तात् पूर्वोत्तरपदसमुदायात् पर आबिति क्त्वा । असुबन्तत्वं पुनः
 समुदायस्य । तस्मात् सुबनुत्पत्ते रवयवाङ्गि परिव्राजकशब्दादत्र सुवुत्पत्तिः । नतु
 समुदायात् । अविद्यमानः सुब् यस्मिन् सोऽयमसुबित्ययमपि नाश्रीयत इति ।
 बहुव्रीहिरपि नाश्रीयत इत्यर्थः । कः पुनस्तदाश्रयणे दोषो यतः स नाश्रीयत
 इत्याह तथाहीत्यादि । एवं तर्हीत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्ययलक्षणेन
 सुबन्तव्यपदेशोऽस्तीति नासावमुप । अपितु विद्यमानसुबेव । तेन बहुचर्मिकेत्यत्र
 नामुपः पर आबितीत्वं न स्यात् । बहूनि चर्मण्यस्यां विद्यन्तइति बहुव्रीहिः ।
 शेषाङ्गिभाषेति कप् (५।४।१४४) । टाप् । मामिकेति । ममेयमिति तस्येदमित्यण्
 (४।६।१२०) । तवकममकाविति (४।३।३) ममकादेशः । नन्वस्यन्तान्ममकशब्दाद्
 टिड्ढाणजिति (४।१।१५) ङीपा भवितव्यम् । तत् कथं टाब् भवति ? केवलमाम-
 केति (४।१।३०) नियमादित्यादि । नरिकेति । कै गै शब्दे । अदेच उपदेशेऽशितौ-
 (६।१।४६) त्यास्त्वम् । आतोऽनुपसर्गं कः (३।२।३) । ततश्चाप । दाक्षिणात्यिके-
 हत्यिकेति । दक्षिण्यस्यां दिशि भवेति दक्षिणापथात्पुरसस्त्र्यगिति (४।२।८८)
 त्यक् । इह भवेत्यव्ययात् (४।२।१०४) लप् । उभयत्राज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिवात्

कः (५।३।७०) । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
उदीचामात स्थान इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् तत्रकृत्प्रपो नितप्रं भविष्य-
तीति ।

४५ । न यासयोः ।

यत्वेतस्योदीचामात स्थान इत्यादिना (७।३।४६) विकल्पे प्राप्ते सेतग्रन्थ
पूर्वेण नितप्रं प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभते । प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तयो-
रकञ् भवति तदायं प्रतिषेधो विज्ञायते । यका सकेति । यत्तदोः पूर्ववदकच् ।
सुः । तदाद्यत्वञ्च । यासेति निर्देशोऽतन्त्रमिति । अध्वानमित्यर्थः । किं कारण
मित्याह यत्तदोरूपलक्षणार्थमेतदिति । किं कारणमेवं व्याख्यायत इत्याह
इहापीतयादि । यासेति प्रथमैकवचनान्तरूपम् । तत्र यद्ययं निर्देशस्तन्त्रं स्यात्
प्रथमैकवचनान्तयोर्ग्रहणाद् विभक्त्यन्तरे यकां तस्मात्तत्र न स्यात् । इत्यते च
तत्रापि । तस्मादतन्त्रमयं निर्देशो यत्तदोः प्रातिपदिकयोरूपलक्षणार्थमेतदितु-
च्यते । यासयोरित्त्वप्रतिषेध इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः ।
तदेतदुक्तमभवति । यत्तदोः प्रतिषेध इत्यस्मिन् क्रियमाणे त्यकन्प्रत्ययान्तस्य
प्रतिषेधप्रतिपादनं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं प्रतिपादनम् । नेति योगविभागोऽत्र
क्रियते । तेन तत्रकन्प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति । एवमुत्तरत्राप्युप-
संख्यानशब्दस्य प्रतिपादनार्थो वेदितव्यः । प्रतिपादनमध्येतदेव योगविभाग-
करणमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । उपत्यकाधित्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारुढयो
रिति (५।२।३४) त्यकन् । पावकेति । शुल् । अलोमकेति । नास्या
लोमानि सन्तीति बहुव्रीहिः । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । जीवका
नन्दकेति । आशिषि चेति (३।१।१५०) वुन् । देवका यज्ञकेति । देवदत्त-
यज्ञदत्तशब्दाभ्यामनुकम्पायां कन्निति (५।३।७६) कनि कृतेऽनजादौ च विभाषा
लोपो वक्तव्य (५।३।८३, वा) इत्युत्तरपदलोपः । क्षिपका ध्रुवकेति ।
क्षिप प्रेरणे । ध्रुव स्थैर्ये । इगुपधन्नाप्रौकिरः कः (३।१।३५) । तदन्ताद-
न्ताद्यर्थे (५।३।७०) प्रागिवात् कः । तारकेति । तरते शुल् । वर्णका
तान्त्ववदिति । तन्त्रानां विकार इत्योरञ् (४।३।१३८) । ओर्गुणः (६।४।१४६) ।
तान्त्ववः प्रावरणविशेषः । तत्र वर्णकेत्युपसंख्यातव्या । वर्णं क्रियाविस्तार-
गुणवचनेष्विति चौरादिको धातुः । ततो शुल् वर्णकेति । व्याख्यातीत्यर्थः ।

वर्त्तकेति । वृत्तु वर्त्तने । एव, ल् । वर्त्तकेति । अध्येत्वौत्थर्थः । अष्टका
पितृदेवत्वइति । पितृदेवत्वं वैदिककर्मविशेषः । तत्राष्टकेत्युपसंख्यायते ।
अशु व्याप्तावित्यस्मादिच्छाश्रिभ्यां (उण, ३।४।२८) तकन्प्रत्ययः । ब्रथादि-
सूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । णुत्वम् । अष्टकेति । अष्टौ परिमाणमस्या इति
तदस्य परिमाणमिति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५।१।२२) । वा
सूतकेत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
सूतका सूतिका इत्यादयः शब्दाः षष्ठोदराद्यन्तःपातिनः । तेन षष्ठोदरादित्वा-
देवायं विकल्पः सिद्धः ।

४६ । उद्दीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

पूर्वेण नित्यमित्वेप्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यकौ पूर्वौ यस्याः सा यकपूर्वा ।
कोऽन्यपदार्थः ? समुदायः । तथाहि पूर्वशब्दोऽवयवे वर्त्तते । स चावयवः
समुदायस्य भवति । नावयवान्तरस्य । नहि वर्णो वर्णस्यावयवो भवति ।
अवयवान्तरापेक्षस्तु तस्य पूर्वत्वव्यपदेशः । तत् पुनरवयवान्तरं प्रकृतत्वात्
स्थान्यकारपव विज्ञायते । स्त्रीलिङ्गनिर्द्देशस्तु तस्य समुदायस्यार्थधर्मेण स्त्रीत्वेन
वेदितव्यः । प्रयोजनं तु तस्य वक्ष्यते । आतः स्थानइति । योऽकारइति
व्यवहितेन सम्बन्धः । इभ्यकेत्यादि । इभ्यादिशब्देभ्यः प्रागिवात् कः (५।१।७१) ।
केऽणइति (७।४।१३) ऋस्वः । सांकाशिकेति । धन्वयोपधाहुज्
(४।२।१२१) । नात्रातः स्थानेऽकारइति नित्यमेवेत्त्वम् । अथ स्थानग्रहणं
किमर्थम् ? यावतात इत्येवैव षष्ठौ स्थाने योगं प्रतिपादयिष्यति । षष्ठौ स्थाने
योगेति (१।१।४८) वचनादित्यत आह स्थानग्रहणमित्यादि । आकारस्य
स्थाने लक्षणान्तरेण विहितस्याकारस्य संकौर्त्तनमनुवादः । अत्रापि स्थाने
सम्बन्धप्रतिपत्तिं यथा स्यादित्येवमर्थं स्थानग्रहणम् । किं पुनः कारणम् । असति
स्थानग्रहणेऽनुवादे स्थानसम्बन्धप्रतिपत्तिं न स्यादित्याह आतइत्यनेनेत्यादि ।
आदेशविधावस्तु भूरित्वेवमादौ (२।४।५२) षष्ठौ स्थाने योगेत्वेष्टा (१।१।४८)
परिभाषोपतिष्ठति । नत्वनुवादे । विधिवक्त्रशेषभूतत्वादस्याः । नचात्राकारस्य
स्थानेऽकारोऽनेन विधीयते । किं तर्हि ? लक्षणान्तरेणामिनिर्वृत्तोऽनेन
विशिष्यते । आतः स्थाने योऽकारइति । तेन नात्र तस्याः परिभाषाया
उपस्थानमिति तत्र यदि स्थानग्रहणं न क्रियेत तदातः समीपो योऽकारइति

सामौष्यसम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात् । अथवा पूर्ववत् प्रश्ने कृतइत्याह अत इत्यने-
नेत्यादि । इकारस्य यः स्थानित्वेनोपात्तोऽकारः स आत इत्यनेन विशिष्यते ।
एवञ्च विशेष्यत्वादकारस्य प्राधान्यम् । आकारस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम् ।
तत्रासति स्थानग्रहणे यद्यपि सा परिभाषानुवाद उपतिष्ठेत् तथापि प्रधाने
कार्यसंप्रत्ययादात् इत्यस्याएव षष्ठ्याः स्थानसम्बन्धो विज्ञायेत । नत्वात्
इत्यस्याः । स्थानग्रहणे तु सत्यस्या अपि विज्ञायते । एतदर्थं स्थानग्रहणम् ।
अश्विकेति । पूर्ववत् कः । ऋस्रत्वञ्च । अथ यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गेन
निर्देशः किमर्थं इत्याह स्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यादि । स्वधिकारविहितः प्रतयः
स्त्रीप्रत्ययः । तस्यैव प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थः स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । असति
तस्मिन्नाकारमात्रस्थाने योऽकारः सत्य स्थानित्वं विज्ञायेत । ततश्च यातेः शुभं-
भद्रंशब्दयोरुपपदतो विजुपिच्छन्दसीत्यातो (३।२।७३) मनिनृक्निब्वनिपञ्चेति
(३।२।७४) विच् । तदन्तात् कप्रत्यये शुभंयिका भद्रंयिकेत्यत्रापि विकल्पः
प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । शुभभद्रंशब्दौ मकारान्तौ
निपातौ । यकपूर्वाया इत्यादि ग्रहणवाक्यम् । तस्य धात्वन्तयो र्यकारककारयो
रित्यादि विवरणम् । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद्वात्वन्तयोरपि यकारवकारयोरनन्तरस्याकारस्येत्त्व
प्रतिषेधः प्राप्नोति । स न भविष्यतीति सुनयिका सुशयिकेति । णोञ्श्रीङ्भ्या
मेरजित्यच् (३।३।५६) । शोभनो नयोऽरूः शोभनः शयोऽस्याः सुनया सुशया ।
ततः प्रागिवात् कः । केऽणइति (७।४।१६) ऋस्रत्वम् । सुपाकिकाऽशोकिकेति ।
डुपचष् पाके । शुच शोके । भावे घञ् । शोभनः पाकोऽस्या अविद्यमानः
शोकोऽस्या इति बहुव्रीहिः । शिषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । आपोऽन्त्य-
तरस्यामिति (७।४।१४) ऋस्रत्वम् ।

४७ । भस्त्रैषाजज्ञादास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रका भस्त्रिकेति । पूर्ववत् कः । अभस्त्रका । अभस्त्रिकेति । पूर्ववत्
कप्रत्ययः । बहुव्रीहिसूतपुरुषो वा । अथ कस्मादेषा-हे नञ्पूर्वं नोदाह्रियते
इतराह एषाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयत इति । प्रकृतत्वादित्वप्रतिषेधविकल्पइति
विज्ञेयम् । किं कारणमित्यनेन नञ्पूर्वयोरप्रयोजकत्वे कारणं पृच्छति । अत्र

ह्रीत्यादिना तत्कारणं दर्शयति । सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्तोति । यासौ समासार्था विभक्तिस्तथा लुप्तयापि प्रत्ययलक्षणेन स आप्सुबन्तादेवैतच्छब्दाद्विशब्दाच्च परः सम्पद्यते । तेनैव स्व प्राप्तैरेव नास्ति । असुपइति प्रतिषेधात् । तत् किं प्रतिषेधविकल्पेन ? तस्मादेषाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः । यद्येवमनयेव युक्ता स्वशब्दोऽपि न प्रयोजयेदितरत आह स्वशब्दस्त्वितरादि । युक्तं यदेषाहे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः । अत्र व्यवधानाभावात् सुबन्तात् पर आब् भवतीति कृत्वा । नहि प्राक् टेरभवन्नकञ् व्यवधायको भवितुमर्हेति । स्वशब्दस्तु स्वमन्त्रातिधनाख्यायामिति (१।१।३५) वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकः । तेन तस्मात् कप्रत्ययेनेव भवितव्यम् । नाकचा । तत्र यदि नञ् समासं कृत्वा कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप तदासौ सुबन्तात् परो न भवति । कप्रत्ययेन व्यवधानादित्यसर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोऽपि विकल्पं प्रयोजयति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कइति । स्त्रियामिव सर्वदा वृत्तेः । यद्येवमभाषितपुंस्काच्चेतनैव (७।३।४८) विकल्पः सिद्धः । तत् किमर्थमिहोपादीयत इत्यत आह तथेत्यादि । उपसर्जनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । यदातुपसर्जनं भस्त्राशब्दो भवति तदायमभाषितपुंस्क इति सत्यमुत्तरसूत्रेण सिद्धो विकल्पः । तत्रापि नञ्पूर्वाणामित्यनुवृत्तेः । यदा तूपसर्जनं भवति तदा भाषितपुंस्कात्वं प्रतिपद्यत इति न सिद्ध्यति । तस्मादुपसर्जनस्य भाषितपुंस्कस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थमिह भस्त्राशब्दस्य ग्रहणम् । अभस्त्रका अभस्त्रिकेति (५।३।८५) । अल्पइत्यर्थं प्रागिवात् कः । अत्रेति । उपन्यस्त उदाहरण उपसर्जनं कृत्वा कृतइति । अविद्यमाना भस्त्रास्या इति बहुव्रीहौ कृते गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनेन (१।२।४८) । पुनरित्यादि । अभस्त्रशब्दो हि बहुव्रीहिः । स पुंस्त्वपि वर्त्तत इति भाषितपुंस्को भवति । तस्माद् यदा टाप स भाषितपुंस्कशब्दादुत्पद्यते । तस्य भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्यापि टापः यः कऽणइति (७।४।१३) कृत्वा भवति नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । तस्मादभाषितपुंस्कादित्यनेन न मिथ्यतीत्यभिप्रायः । नञ्पूर्वाणां मर्पोत्वपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरयमिष्यत इति । तत्रोदाहरणमाह निर्भस्त्रिकेत्यादि । निर्गता भस्त्रा यस्याः सा निर्भस्त्रिका । बहुव्रीहौ भस्त्रा यस्याः सा बहुभस्त्रिका । आदिशब्देन सुभस्त्रिका सुभस्त्रका भस्त्रका भस्त्रिकेतिवमादीनां ग्रहणम् । यदि तर्ह्यन्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरिष्यते तदा नञ्-

पूर्वाणामिति वचनं मनर्थकं स्यात् । नञादिपूर्वाणां तदन्तविधिना भविष्यति । केवलानाञ्च व्यपदेशिवद्भावेन । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नैति (प, ३२) । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति (प, ३३) वचनान्न सिध्यतीति तच्च नाशङ्कनीयम् । उभे अपि ह्येते परिभाषे प्रत्ययविधिविषये एवेतरात् आह अत्रेतरादि । तदन्तविधिना व्यपदेशिवद्भावेनात्र सिद्धस्यैव यद्योक्तप्रकारविधेर्नञ्पूर्वाणामपीति वचनानुवादः । किमर्थः ? मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः । नञ्पूर्वाणामपीति वचनमन्तरेण यः प्रतिपत्तु मनन्तरोक्तमर्थमसमर्थस्तस्यापि मन्दबुद्धेः प्रतिपत्तिर्यथा स्यादतिप्रवमर्थम् ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

नञ्पूर्वाणामपीतानुकर्षणार्थश्चकार । खट्वाका खट्टिकेति । पूर्ववत् कः । खट्वाशब्दोऽयमाविष्टलिङ्गो नितरां स्त्रियामिव वर्त्ततइति भाषितपुंस्को न भवति । अखट्टिकेति । न खट्वा अखट्टेति नञ्समासः । परमखट्टकेतरादि । मन्मद्वदितरादिना (२।१।६१) समासः । सर्वत्र केऽणइति (७।४।१३) ऋलः । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कात्वादत्र न भवितव्यमनेन विकल्पेनेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतः स्त्रान्तराकर्त्तुमाह बहुव्रीह्यावितरादि । कथं पुनरभाषितपुंस्कादितुश्चमाने बहुव्रीहौ भाषितपुंस्कादपि भवतीतिराह अत्राप्यभाषितपुंस्कादितरादि । इति करणो हेतौ । यद्यपि बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्को भवति तथापि यदा कप्यापोऽन्यतरस्या (७।४।१५) मिति ऋलः क्रियते तदाऽभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य स्थाने यः स्यादकारः स्याद्भवत्येव विकल्पः । अविद्यमाना खट्वाऽस्या इति बहुव्रीहिः । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कप् । ततो ऋलः । स चाभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य भवति । तेनाखट्वाकाऽखट्टिकेति विकल्पो भवत्येव । यदा लिट्यादि । अविद्यमाना खट्वास्या इति बहुव्रीहौ कृत उपसर्जनऋलत्वम् । ततश्चाप् । अल्पा अखट्टेति प्राग्वत् कः (५।४।७०) । अखट्टिकेति । अत्र विकल्पो न भविष्यति । भाषितपुंस्कात्वादबहुव्रीहेर्विहितस्यातः स्थानेऽकारस्य विहितत्वात् । प्रादिसमासे ऽपि न भवतीति दर्शयन्नाह अथेत्यादि । अतिखट्टिकेति । अत्रापि प्रादिसमासे कृत उपसर्जनऋलत्वे च पुनस्तत्पुरुषाद्भाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने विहितोऽकारइति न प्रवर्त्तते विकल्पः ।

४६ । आदाचार्याणाम् ।

नञ्पूर्वाणामपौति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चा-नुकृष्टत्वात् । इत्वापवादोऽयं
योगः । केऽणइति (७।४।१३) ऋखापवादश्च । आचार्यग्रहणं नित्यार्थम् ।
असति हि तस्मिन्नुद्दीचामित्यधिकाराद् विकल्पः स्यात् । आचार्यग्रहणे तु सति
तेनोद्दीचामित्येतन्निवृत्तिर्भवतीति ।

५० । ठस्येकः ।

अत्र यद्यविशेषेण ठस्य ग्रहणं स्यात् पठिता पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि
स्यात् । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षया प्रत्ययस्य ठस्य ग्रहणं नतु ठमात्रस्येति दर्श-
यितुमाह अङ्गस्य निमित्तं यष्ट इति । अङ्गस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठौ । अत्र
यद्यपि धात्ववयवो ह्यङ्गस्य सम्बन्धो भवति तथापि यदा यतो ह्यङ्गस्यात्मलाभो
यस्मिन्नङ्गमित्येतद् भवति स एव प्रत्यासत्ते रङ्गस्य निमित्तोभूतः सम्बन्धो
गृह्यते । नत्ववयवोऽपि । कच्चाङ्गस्य निमित्तं भवतीति ? एवं मन्यते । यदि
सामान्येनाङ्गस्य निमित्तं यत् तदिह गृह्यते धात्वन्तस्य ठस्य स्यादेव । भवन्ति
ह्यवयवा अङ्गस्यावयविनो निमित्तम् । ते स्तस्यारभ्यमाणत्वादित्यत्र आह प्रत्यय
इति । अस्यायमभिप्रायः । सत्स्नप्यवयवेषु यावत् प्रत्ययो नोत्पद्यते तावत्
तस्यावयविनाऽङ्गात्मलाभो न भवति । तस्मिन्स्तुतपन्ने सति भवति । तस्मात्
प्रत्यय एवाङ्गस्य निमित्तम् । नावयव इति । आक्षिपकः शालाक्षिक इति ।
अत्रैर्दीव्यति शलाकाभिर्दीव्यितौत्यर्थं ठक् । लावणिक इति । अत्रापि लक्षणं
पण्य मस्येति लवणाट् ठञ् (४।४।५२) । इह ठस्येति वर्णमात्रस्य ग्रहणं वा
स्यात् ? संघातस्य वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे ठस्येति निर्देशो नोपपद्यते । इतरस्मिन्-
स्त्वौणादिकेऽतिप्रसङ्गः । कण्ठः कण्ठ इत्यादौ । इह तु मथितं पण्य मस्येति
साधितिक इति ठस्येकादेशे कृते प्रकृतेश्च यस्येति (६।४।१४८) चेत्यकारलोपे
सति तान्ततायामुपजातायामिकादेशस्य स्थानिवद्भावाट् ठग्रहणेन ग्रहणादिसु-
सुक्तान्तात् क इति (७।३।५१) कादेशः प्रसज्येतेति यथोदयेत् तं प्रत्याह
ठगादिष्वित्यादि । आदिशब्देन ठजादीनां ग्रहणम् । यदि तेषु वर्णमात्र
मन्येत्प्रत्ययोऽकार स्तूङ्गारणार्थं स्तदा ठस्येक इत्यत्राप्यकार उच्चारणार्थः ।
एवं वर्णमात्रं स्थानित्वेनोपादीयते । इहाप्यकार उच्चारणार्थ एवेति वर्णमात्र-

ग्रहणेन यो दोषः परस्य चोदयिष्यतः स निराकृतः । सतापि वर्षमात्रस्य ग्रहण आगन्तुकेनोच्चारणार्थेनाकारेण ठस्येति निर्देशस्थोपादानात् । संघातग्रहणे त्वित्तादि । अथ ठगादिषु संघातः साच्चकष्टशब्दः प्रत्ययः । एवं सतात्रापि सूत्रे संघातस्येति स्थानित्वेन ग्रहणं युक्तम् । यस्त्वस्मिन् पक्षे प्रथमो दोष चोदयितु-
मिष्टः परस्य तं जिहोर्ध्वराह तत्रेतेत्यादि । योऽप्यस्मिन् पक्षे द्वितीयो दोष स्तं मथितं पण्यमस्येत्यादिनाविष्कृता सन्निपातलक्षणो विधिरित्यादिना (प, ८६) परिहरति । अजादिसन्निपातेन तकारान्तोपजाता । सा नोत्सहतेऽजादित्वं विहन्तुमिति न भवति कादेशः । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य स्थानि-
वद्भावाच्चेति । न भवति कादेश इति प्रकृतेन सम्बन्धः । स्थानिवद्भावेन तकारान्त-
ताया विहतत्वात् । स्थानिवद्भावः पुनरचः परस्मिन्नितादिना (१।१।५७) ।
पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति । नचात्र पूर्वस्य विधिः । किं तर्हि ? पूर्वस्मा-
दुत्तरस्य । तत् कुतः स्थानिवद्भाव इत्याह पूर्वस्मादप्येत्यादि । न केवलं पूर्वस्य
विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठोसमासोऽभिमतोऽपि पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति
पञ्चमोसमासोऽप्येत्यादिभिः प्रायः ।

५१ । इसुसुक्तान्तात् कः ।

पूर्वेषुकादेशे प्राप्त इत्याद्यन्तात् कादेश उच्यते । सापिष्कइति । तदस्य
पण्यमिति (४।४।५१) प्रागुक्तोऽयम् । क्वविस्कर्त्तव्यौ । विस्कर्त्तव्यस्ये-
सुसोः सामर्थ्य इति (८।१।४४) पत्वम् । धातुष्क इति । तदस्य प्रहरण
मिति (४।४।५७) ठक् । यातुष्कइति । तेन दोष्यतीति ठक् (४।४।२) ।
नैषादकर्षकः श्रावरजम्बु कइति । निषादकर्षां जातः श्रावरजम्बां जात इति ।
ओर्ध्वेति ठक् (४।२।११८) । केऽणइति (७।४।१३) ङलः । माहकम् पौहक-
मिति । मातुरागतं पितुरागतमिति । ऋतष्ठज् (४।३।७६) । औदग्नि-
क इति । उदग्निस्तोऽन्यतरस्यामिति ठक् । शक्रत्को याक्रत्कइति । शक्रता
यक्रता संसृष्ट इति ठक् (४।४।२२) । अथेह कस्मान्न भवतीति ? आशिषा
चरतीत्याशिषिक उषा चरतीत्यौषिक इत्याह इसुसोरित्यादि । अर्चिसुचिहु-
सृपिष्ठादिर्ह्यर्चिसः (२।२६५, उण) । जनैरुसिः । (उण, १।२७२) अन्ति-
ष्टवपियजितनिधनितपिभ्यो निदित्यादिना (उण, २।२४७) प्रकरणेन यौ विहितौ

तयोर् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प, ११४) प्रतिपदोक्तयोरिसुसोर्हणम् ।
तेनाग्निषिक औषिक इत्यत्रापि न भवति । लाक्षणिकत्वादिसुसोः । तथाह्याङ्
पूर्वाच्छासु इच्छायामित्यस्माद् वस निवाम इतिरतस्माच्च केवलात् क्षिपि कति
ग्रामइदङ् हलोर्निखाङ् (६।४।३४) शासः क्वातुपसंख्यानमिति शास इत्त्वम् ।
वसैरपि वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणे परपुंस्त्वे च क्तत इत्युसिति
रूपं प्रतिपद्यते । आग्निषिक औषिकइति । शासिवसिघसौनाञ्चेति (८।३।६०)
यत्वम् । तस्य त्वसिहत्वात् कादेशप्रामिराशङ्किता । दोष उपसंख्यानमिति ।
उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । नञ्पूर्वाणामपौत्य-
तोऽपिग्रहणमनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दोषोऽपि भविष्यति ।

५२ । चजोः कु घिण् ग्यतोः ।

पाकस्यागइति । भावे घञ् । पाक्त्वं वाक्यमिति । ऋ हलोर्णरत्
(३।१।१२४) । ननु चाल घिण्यतोः कार्यिणीश्चजोः साम्याद् यथासंख्यं
प्राप्नोति । चकारस्य घिति जकारस्य ण्यति । तत् कथं तत्रागो रागइति
घिति जकारस्य कुत्वम् प्राप्नोति । नैतदस्ति । ज्ञापकादत्र यथासंख्यं न
भवति । यद् भुजन्वजौ पाण्युपतापयोः (७।३।६१) प्रयानुयाजौ यज्ञाङ्
(७।३।६२) इति घञि जकारस्य कुत्वाभावं निपातयति । तेन रक्तं रागादिति
च (४।२।१) निहृंशं करोति तज् ज्ञापयति यथासंख्यमिह न भवतीति ।

५३ । न्यङ्नादीनाञ्च ।

अघिण्यदर्थोऽयमारम्भः । नावञ्चेरित्युप्रत्यय इति (उण्, १।१५) । तत्र भृशृशो-
तृरित्मरितनिधनिमिसृजिभ्य (उणादि १।७) उरित्यनुवृत्तेः । मद्गुरिति ।
टुमसृजो शुद्धौ । भल्लाच्चश्र्, भशोति (८।४।५३) सकारस्य दकारः । मिमसृजिभ्य
उरित्यनेन (उण्, १।७) भृशृशौतृचरौत्यादिकमुपलक्षयति । भृगुरिति । भ्रसृज भाके ।
प्रधिमदौत्यादिके (उ, १।२८) सूत्रेऽतएव (उ, १।७) सूत्रादुप्रत्ययोऽनुवर्त्तते ।
दूरेपाकाइति । कर्मकर्त्तरि पचाद्यच् । उकारान्तावपर इति । अधीयत इत्य-
पेक्षते । तच्चनैरिति । तन्नु त्वन्नु गताविति । वन्नु प्रलम्भने । स्फायितश्चि-
वञ्चेति सूत्रेकदेशः । स्फायितश्चिर्वचिश्चकिञ्चिपिच्छुदिसृपिहपिहपिहवन्दुरन्दि-

श्रुतिह्रत्यजिनौपदिमदिमुदिखिदिक्खिदिविदिभिदिसन्दिचन्दिदहिदसिदभिवसि-
वाग्निश्रीङ्गहसिसिधिशुभिभ्यो रगित्येत् (उण, २।१७०) सूत्रमुपलक्षयति ।
व्यतिषङ्गइति । णञ्ज सङ्गे । अवसर्ग इति । सृज विसर्गे । पचाद्याच् । मेघ
इति । मिह सेचने । अजेव । श्वपाक इति । कर्मोपपदादण्प्रत्ययः कर्मस्थ-
णितानेन (३।२।१) अहेतरिति । अहं पूजायाम् । दहेरिति । दह भस्मोकरणे ।
रुहेरिति । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे । ननु च न्यङ्कादयः कृतकुत्वाः प्राति-
पदिकगणे पठ्यन्ते । तत् किमर्थमिदम् ? यथैव हि कुत्वादन्त्यत् कार्यं भवति
निपातनात् तथा कुत्वमपि भविष्यति । तस्येव प्रातिपदिकपाठस्याभ्यनुज्ञानार्थ-
मिदं मुच्यते । असति ह्येतस्मिन् प्रमादपाठो विज्ञायते ।

५४ । हो हन्तेर्ज्णिनेषु ।

घातयतीत्याद्युदाहरणानि हनन्तोऽचिण्णलोरीत्यत्र (७।३।३२) वृत्-
पादितानि । घ्नन्तीति । लट् । भेरन्तादेशः । गमहनेत्यादि- (६।४।८८)
नोपधालोपः । घ्नन्त्विति । लोट् । अघ्नन्विति । लङ् । इतश्चेतीकार-
(३।४।१००) लोपः । प्रहारः प्रहारकइति । हरते घञ्जुलौ । इह
णिन्नग्रहणं हन्तिविशेषणं वा स्यान् ञ्णिन्नकारपरस्य हन्ते र्यौ हकारइति ? हकार-
विशेषणं वा ञ्णिन्नकारपरस्य हकारस्थेति स चेदन्तेरिति ? तत्र यदि पूर्व्वकः पक्ष
आश्रीयेत घ्नन्त्यादौ न स्यात् । नह्यत्र नकारपरो हन्तिः । अवयवेन समुदायस्य
पौर्वापर्यानुपपत्तेः । अन्यस्य नकारस्याभावात् । अथेतरः पक्ष आश्रीयेत न
क्वचित् स्यात् । नहि हकारस्य ञ्णिन्नकारपरता सम्भवति । असम्भवस्तु
घ्नन्तीत्यादावकारलोपस्य पूर्व्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यकारेण व्यवधानात् ।
घातयतीत्यादावपि हकारात् परेण हन्त्यवयवेनानशब्देन व्यवधानात् । अथ
वचनसामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि कुलं स्यादेवमपि हननमिच्छतीति-सुप आत्मनः क्वच्
(३।१।८) काचि चेतीत्वं (७।४।३३)-कारजन्ताण् ण्वुल्-अतो लोप (६।४।४८)
इत्यकारलोपो-हननीयक इत्यत्रापि स्यादिति यद्योदयेत् तं प्रति पञ्चान्तरमाश्रित्याह
ञ्णित्प्रत्ययोऽत्र हन्ते विशेषणमित्यादि । नहि सर्वेषां ञ्णिन्नकाराणां हन्तिं
प्रति विशेषणत्वं सुपपद्यते । नापि हकारं प्रति । तस्माद् यथासम्भवं किञ्चिदेव
कस्यचिद्विशेषणम् । ञ्णित्प्रत्ययस्तु हन्तेः परतः उपपद्यत इति तस्यासौ

विशेषणम् । जङ्गिति प्रत्यये परतोऽनन्तरस्य हन्तेरिति । नकारस्तु हन्ते
विशेषणं नोपपद्यते । पूर्वोक्तात् कारणात् । हकारस्य तूपपद्यत इति तस्यैव
विशेषणम् । नकारे परतोऽनन्तरस्य हन्तिहकारस्थानन्तर इति । अयं तु
तस्मिन्निति निर्दिष्टे (१।१।६६) पूर्वस्येति निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद्भवति ।
आनन्तर्याय्येण तु हन्ता हन्तुमित्यत्राप्यतिप्रसङ्गो निरस्तः । ननु चानन्तर्यमेव
हकारस्य णकारेण न सम्भवति । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यकारेण व्यवधाना-
दित्यत आह तच्चेत्यादि । सन्निपातकृतमिति । श्रुतिकृतमित्यर्थः । ननु चाश्वि-
तेऽपि सन्निपातकृतानन्तर्यं स्थानिवद्भावशास्त्रेण यत् कृतमनानन्तर्यं तद्विह-
न्यादेव कुत्वमित्यत आह स्थानिवद्भावशास्त्रकृतमित्येत्यादि । किं कारणम्-
विघातक मित्याह वचनसामर्थ्यादिति । यदि स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं मनानन्तर्यं
व्यवधायकं बाधकं स्थान्नकारवचनमनर्थकं स्यात् । निरवकाशत्वात् । तस्माद्वचन-
सामर्थ्यान् विघातकम् । यद्यपीत्यादिना यौ हौ पञ्चायुपन्यस्ती तत्र द्वितीये पक्षे
यो दोषस्तस्य परीहारः । तत्र नकारेण हकारे विशेष्यमाणि यो दोषः स पूर्वमेव
परिहृतः । सम्प्रति तु जङ्गित्प्रत्ययेन हकारे विशेष्यमाणि यो दोष स्तं परि-
हरति । योऽयं हन्तेरवयवो हकारात् परोऽकारादिर्नकारान्तस्तेन सर्वत्र
जङ्गित्प्रत्ययस्य व्यवधानम् । अननीयशब्देन तु व्यवधानं सम्भवति । न
सम्भवति च तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति घातयती-
त्यादौ कुत्वं भवति । येन त्वननीयशब्देन व्यवधानं न सम्भवति । सम्भवति च
तेन व्यवधाने हननयोक्त इत्यत्र न भविष्यति । आद्ये तु पक्षे यो दोष उक्तः स
तस्यानभ्युपगमादेवानवसरः । हन्तेः श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न
यङ्लुगनिवृत्त्यर्थः । तत्र ह्यभासाच्चेति (७।१।५५) भवितव्यमेव कुत्वेन ।

५५ । अभ्यासाच्च ।

जिघांसतीति । सन् । अभ्यनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घः । द्विर्वचनम् ।
कुक्षीधुरिति (७।४।६२) कुत्वं भकारः । अभ्यासे चर्चेति (८।४।४४) जश्ल्
जकारः । सन्त्यत इतीत्वम् (७।४।७८) । जङ्गन्त्यतइति । नुगतोऽनुनासिकान्त-
स्येति (७।४।८५) नुक् । जघनेति । उत्तमपुरुषे णलि यदा णित्वं नास्ति
तदेतदुदाहरणम् । णित्वपक्षे तु पूर्वेष्वैव सिद्धम् । अथ हननशब्दात् काचि

कृते तदन्तात् सनि जिह्ननौयिषतीत्यत्र कस्मान्न भवतीति ? भवति ह्यत्राभ्यामात् परो हन्तिङ्कारइत्याह इडाभ्यासनिमित्तप्रत्यय इत्यादि । इह हन्तेरित्यनुवर्तते । अङ्गस्थेति च । अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं प्रत्ययः सन्निधापितः । तस्य प्रत्ययविशेष-निमित्तत्वात् तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गं विशिष्यते । अभ्यास-निमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हन्तिरिति । तेनाप्येवंविधेन हन्तिनाभ्यासो विशिष्यते । यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यास इत्येवं विशेषणविशेषभावे सत्यभ्यासनिमित्ते सन्नादौ प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेव कुत्वेन भवित-व्यम् । तेनेह न भवति जिह्ननौयिषतीति । न ह्यत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्ययं सनि हन्तिरङ्गम् । किं तर्हि ? ह्ननौयश्चदः । यस्मिंस्तु हन्तिरङ्गं लुगट् स नाभ्यासनिमित्तम् ।

५६ । हेरचडि ।

प्रजिघोषतीति । हि गतौ । सन् । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । प्रजिघोषतइति । अकृत्सार्वधातुकयोरिति (७४१२) दीर्घः । हिर्वचनम् । गुणो यङ्लुकोरि- (७४१८२) ल्यभ्यासस्य गुणः । प्रजिघायेति । णल् । वृद्धायादेशौ । प्राजीह्य-दिति । हेतुमण्डि । णिथीत्यादिना चडादेशः (३११४८) । णौ चङ्ग्र-प-धाया इति (७४११) ऋस्वः । चडौति (६११११) द्विर्वचनम् । तच्च णौ कृतं स्थानिवद्भवतीति हिशब्दस्य दीर्घो लघोरिति (७४८४) दीर्घः । चङग्रभ्यास-निमित्त इत्यादि । प्राजीह्यदित्यत्र चङग्रभ्यासनिमित्ते परतो यो णिच् तस्मिन् हिनोतिरङ्गम् । नतु तस्मिन्नेव चङग्रभ्यासनिमित्ते । इह सूत्रेऽभ्यासाधिकात् । अभ्यासेनाच्च्भ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हिनोतिरित्येवं विज्ञायते । एवञ्च विज्ञाय-माने कः प्रसङ्गो यो ण्यधिकस्य चडि स्यात् ? नैवं प्राप्नोतीत्यतो नार्थोचडौति प्रतिषेधेन । एवं प्रत्याख्याय चङ्ग्रहणं तस्य प्रयोजनमाह तत् क्रियत इत्यादि । किं पुनरनेन ज्ञाप्यत इत्याह हेरचडौत्यादि । हेरचडौत्यनेन चङोऽन्यत्र सन्नादौ ण्यधिकस्यापि हिनोतेः कुत्वं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रजिघाययिषतीति । प्रहाययितुमिच्छतीति ण्यन्तात् सन् ।

५७ । सल्लंलिटो जैः ।

जिगीषति जिगायति । आदेः परस्थेति परस्यादे (१११५४) र्जकारस्य कुत्वम् । ज्या वयोहानावित्यस्य लिट् । अहिज्यादिसूत्रेण (६१११६) संप्रसारणे कृते

परपूर्वत्वे च जिरित्येष रूपविशेषो भवति । अतस्तस्यापि कुल्वं प्राप्नोति जिग्रहणेन ग्रहणात् । नच शक्यते वक्तुं हल इति (६।४।२) दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् (प,३८) । अन्यथा हि जिगौषतीत्यब्राह्मज-भनगमां सनीति (६।४।१६) दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति । अथवा प्रागिव दीर्घात् परत्वात् कुल्वेन भवितव्यमिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह जिनाते रित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया (प,११४) जि जय इति यः पठ्यते तस्यैवेदं प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । न जिनातेः । संप्रसारणे कृते यज्जीरूपं सम्पद्यते । तस्य लाक्षणिकत्वात् । जिज्यतुर्जिजुगुरिति । लिट् । अतुसुस् । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यणादेशः ।

५८ । विभाषा चेः ।

५९ । न क्तादेः ।

चजोः कुषिण्ण्यतीरिति (७।३।५२) कुल्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । कूजः खर्जो गर्जइति । कूज अव्यक्तशब्दे । खर्ज व्यथने । गर्ज शब्दे ।

६० । अजित्रज्योस्तु ।

समाज उदाज इति । अज गतिक्षेपणयोः । समुदोरजः पश्यन्विति (३।३।७८) घञ् । परिव्राजः परिव्राज्यमिति । वज व्रज गतौ । अथाजि र्षति कस्मादुदाहरणं नोपन्यस्तमित्याह वीभावस्येत्यादि । तत्राजिर्व्यघज-पोरिति (२।४।५६) वीभावस्य विधानमिति । तेन तस्योदाहरणं नोपपद्यते । ततो न दर्शितमित्यभिप्रायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन वजेरपि प्रतिषेधो भवति वाजो वाज्यमिति ।

६१ । भुजन्युजौ पाणुपतापयोः ।

भुजइति । भुज पालनाभ्यवहारयोः । हलस्येति (३।३।२२१) घञ् । अत्रावे तृष्णोर्ध्वजित्यतो (३।३।२०) घञनुवर्त्तते । न्युजइति । यदा दकारोपध उच्यत उदृज आर्जव इति तदा दकारस्य बकारो निपात्यते । अथवाऽसिद्धेभ

उञ्जेरित्यनयेष्टा (I) दकारस्य भकारे कृते जश्त्वेन बकारो भवति । यदा तु बकारोपध उञ्ज आर्जवइति तदा समुदगइत्यत्र बकारस्य दकारो वक्तव्यः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

प्रयाजोऽनुयाज इति । प्रपूर्वादेतुपूर्वाच्च यजेरकर्त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१८) घञ् । तस्मिन् कुत्वं निपात्यते । प्रदर्शनार्थमिति । अन्यस्याप्येव-
प्रकारस्योपलक्षणार्थमित्यर्थः । तेनान्यत्रापि प्रयाजानुयाजप्रकारे यज्ञाङ्गे कुत्वं न
भवति । प्रदर्शनार्थता पुनः प्रयाजानुयाजशब्दयोर्यज्ञाङ्गग्रहणाद् वेदितव्या । तद्धोव-
मर्थं क्रियते । कथं नाम प्रयाजानुयाजग्रहणस्योपलक्षणार्थता प्रतीयते ? अन्यथा
हि निपातनसामर्थ्यादेव यज्ञाङ्गविषयता विज्ञायत इति तत्र कर्त्तव्यमेव स्यात् ।

६३ । वञ्चे र्गत्तौ ।

वञ्चमिति । वन्ञु चन्ञु तन्ञु त्वन्ञु स्तुन्ञु स्तुन्ञु स्तुञु स्तुञु गत्यर्थः ।
कर्मणि घञ् (J) । वञ्चय' वञ्चन्ति गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । वङ्कमिति । हलश्चेति
(३।३।१२१) घञ् ।

६४ । ओक उचः के ।

न्योक इति । निपूर्वादुच समवाय इत्यस्मादिगुपधञ्ज्ञाप्तीकिरः कः (३।१।१३५) ।
न्युचतीति न्योकः । निवसतीत्यर्थः । न्युचन्त्यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति
(३।३।५८, वा) वा कः । न्योको निवसन्त्यस्मिन्नित्यर्थः । किमर्थं पुनरित्यादि ।
एवं मन्यते । रूढिशब्दोऽयम् । नात्र कश्चिदवयवार्थोऽस्ति । व्युत्पत्तिः केवलं
कर्त्तव्या । सा च हलश्चेति (३।३।१२१) घञापि कृते भवत्येव । ततो नार्थोऽनेन
योगेनेति । घञि सत्याद्युदात्तः स्यादिति । ज्नित्यादेर्नित्य (६।१।१८७)
मित्यनेन । अथ दिवौकसो जलौकस इत्यादौ कथं कुत्वं ? यावता नात्र कप्रत्ययो-
ऽस्ति । नापि घिण्ण्यतौ । किं तर्हि ? असुन्निति । अत आह दिवौकस इत्यादि ।
गतार्थम् ।

(I) इदं जयवरइति प्रत्याहारतृताभाष्यस्थं भाष्यकचचनम् ।

(J) श्वतो गुणिनि इष्टित्वादिशेष्यनिघ्नत्वम् । एवञ्च वङ्कमित्यत्रापि । सुद्रितकाशिकापुस्तके तु वङ्कमिति
पाठः ।

६५ । गद्य आवश्यके ।

अवश्यपाच्यमित्यादि । डुपचष् पाके । वच परिभाषणे । आवश्यकाधर्मस्थयो-
गनि (३।३।१७०) रित्यनुवृत्तौ कृत्याच्चेत्यावश्यके (३।३।१७१) गद्यत् । मयूर-
व्यसकादित्वात् (२।३।७२) समासः । लुप्तेदवश्यस्यः कृत्ये तुम्काममनसोरपौत्य-
नयेष्ट्याऽवश्यसो मकारलोपः ।

६६ । यज-याच-रुच-प्रवचर्चश्च ।

एतद्विप्र । अनावश्यकार्थमिदम् । याजमित्यादि । यज देवपूजादौ ।
टुयाचु याचजायाम् । रुच दीप्तौ । वच परिभाषणे । प्रपूर्वेः । ऋच स्तुतौ ।
कथं पुनर्ऋचैर्णत् ? यावता ऋदुपधाच्चाकृपिचुतेरिति (३।३।११०)
एतदपवादेन काया भवितव्यमित्याह ऋदुपधादित्यादि । अथ प्रवचिग्रहणं
किमर्थं यावता वचोऽशब्दसंज्ञायाम् (७।३।६७) मित्यनेनेव प्रतिषेधो भविष्यतीत्याह
प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थमिति । स्यादेतत् । नास्त्येव कश्चित्छब्दो यस्य
प्रवाच्यमिति नामधेयमित्याह प्रवाच्यो नामेत्यादि । अपरं पुनरित्यादिना
मतान्तरं दर्शयति । एतत्त्विति । अविवाक्यमितद्रूपम् । कः पुनरसौ विशेष
इत्याह दशरात्रस्येत्यादि । यस्मिन् याज्ञिका न विद्वन्ते तस्य दशरात्रस्य यदशम
महस्तात्वेवैतच्छब्दद्रूपमिष्यते । नान्यत्र । यद्येवमनर्थकं नियमार्थं प्रवचि-
ग्रहणम् । अवश्यं तस्य विशिष्टविषये वृत्तिर्यथा स्यादित्यवमर्थो यन्नः कर्त्तव्यः ।
ततएव यन्नात् तत्र कुत्वमपि भविष्यति । नैतदस्ति । नियमाद्यन्योपसर्गस्य
कुत्वप्रतिषेधो निवर्त्तते । अभिधेयव्यवस्था तु प्रसिद्धिवशादेव विज्ञास्यते । एतत्ति
प्रतिषेधइत्यादि । एतत्ति प्रतिषेधेऽस्मिन् क्रियमाणे त्यज हानावित्यस्योप-
संख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन त्यजेरपि प्रतिषेधो भविष्यतीति ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

६८ । प्रयोज्यनिर्णयौ शक्यार्थे ।

प्रपूर्वस्य निपूर्वस्य च युजिर् योगइत्यस्य एतत्ति कुत्वाभावो निपात्यते । स
चेष्टाप्रवच्यार्थं भवति । शक्याथे पुनर्यच्छक्ति लिङ्, चेत्यनेन (३।३।१७२)

वेदितव्यः । तत्र हि कृत्याद्येत्यनुवर्त्तते (३।३।१७१) । अथ किमर्थं पुन निपातनम् ? यावता एव इत्यनुवर्त्ततएव । तत्र प्रयुजनियुजोः शकारार्थइति वक्तव्ये निपातनं रूढार्थम् । अगुणभूता यत्र शकारार्थता तत्र यथा स्यात् प्रयोज्यो भूत्यो नियोज्यो दासइति । स्वामिनि प्रयोज्यो नियोज्य इति न भवति । नहि तत्र प्रयोज्यनियोज्य-शब्दौ रूढौ । किं तर्हि ? गुणभूतावेव ।

६६ । भोज्यं भक्ष्यं ।

भोज्यमिति । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य स्थिति भक्ष्यभिधये कुत्वाभावो निपात्यते । भोज्या यवागूरिति । ननु च भक्षिर्यं खरविशदेऽभ्यवहार्ये वर्त्तते । न तु द्रवद्रव्ये यथा संस्कृतं भक्ष्यइत्यत्र (४।२।१६) । तत् कथं भक्ष्यइत्युच्यमाने यवाग्वां भवतीत्याह इह भक्ष्यमित्यादि । नावश्यं भक्षिः खर-विशदे वर्त्तते । तथाहि द्रवद्रव्येऽप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । यथाऽबुभक्षो वायु-भक्षइति । तस्मादभ्यवहार्यसामान्ये भक्षिरवर्त्ततइति यवाग्वामपि भवति । भुजो भक्ष्यइति वक्तव्ये निपातनं रूढार्थम् । अभ्यवहार्यं भक्ष्यं कर्मणि यथा स्यात् । परिपालनीये मा भूत् । भोग्या अपूपाः । पालनीया इत्यर्थः ।

७० । घोरलोपो लेटि वा ।

ददन्निति (IX) डुदाञ् दाने । लिङर्थे लेट् (३।४।७) । भिरन्तादेशः (७।१।३) । इति च लोपः (३।४।८७) परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यट् (३।४।८४) । शप् । तस्य जुहोत्यादिवाच्छ्लुः । श्वाविति (६।१।१०) द्विवचनम् । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । डमो ऋसादचि डमुण् (८।३।३२) नित्यमिति डमुङागमः । सोमो ददद् गन्धर्वायिति ।

(IX) In the printed काशिका the first example is दधत्वादि दागृणे । But the मासकार quotes ददन with लेट्कि and does not, it seems, notice दधत् । दधत् supports दधत् as लेट् तिप् । But when he says अब्बे लाहः शत्रुमेतत्, he does not explain how the example is appropriate in absence of लेट् in it । Again in ददन्निति मासकार cites the Rule for डमुट् । Does then दत्ति belong to the काशिका text ? and is not it inserted by the मासकार to shew up the application of लेट् ?

ददातेस्तिप् । शेषं पूर्ववत् । यदग्निरग्नये ददादिति ददा आदिति स्थितेऽकः
सवर्णं दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । शेषं पूर्ववत् । यद्यङागमे कृते सत्यपि लोपे च
ददादिति सिध्यति किमर्थं तर्हि वेतुमर्ह्यत इत्याह तत्रेत्यादि । स्यादेतत् ।
विस्मयार्थं तर्हि वायव्यहणमयुक्तम् । ददादित्यस्य रूपस्यासिद्धिं प्रत्याशङ्कया अभावा-
दित्यत आह एषा हीत्यादि । सुबोधम् ।

७१ । ओतः श्यनि ।

निश्चयतीत्यादि । शो तनूकरणे । छो छेदने । दो अवखण्डने । घो अन्त-
कर्मणि । अथ किमर्थं श्यनीतुमर्ह्यते ? न शितौत्वं बोधेत । एवं ह्युच्यमाने
श्यन्वेव लोपो भविष्यति । न ह्योकारान्ताच्छ्यनोऽन्यच्छित् सम्भवति । लघु
चैवं सूत्रं भवति । तत्रायमप्यर्थः । छितुक्तमुच्यमानं शितौत्वं (७।१।७५)
शिदुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति तदेव तत्रानुवर्त्तिष्यते । सत्यम् । सिद्धयति ।
किन्तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरौ ह्यर्थः श्यनीतुमर्ह्यते ।
ओतइति तपरकरणं सुखसुखार्थम् । न ह्यन्यदस्य निवर्त्त्यं विधेयं वा सम्भवति ।

७२ । क्सस्याचि ।

अधुच्चाताम् । अधुच्चायामिति । दुहेलुङ् । वृिः । स्वरितजित (१।३।७२)
इत्यात्मनेपदम् । आतामायाम् । शलङ्गुपधादनिटः क्सइति (३।१।४५)
क्सदेष्टुः । तस्यानेनालोऽन्यस्य (१।१।५२) लोपः । दादेर्धातोर्ध्व इति
(८।२।३२) हकारस्य वकारः । एकाचो वयो भषित्यादिना (८।२।३७) भष् ।
धकारः । खरि चेति (८।१।५५) चत्वम् । घकारस्य ककारः । इण्कोरिति
(८।३।५७) णत्वम् । अधुच्चीति । उत्तमपुरुषैकवचनमिट् । अधुच्चादिति ।
तिप् । इत्येतीकारलोपः (३।४।१००) । अधुच्चातामिति । तस्यस्त्वमिपा
मित्यादिना (३।४।१०१) तसस्ताम् । ककारवत् उपादानम् । इह मा भूत् ।
हंसौ हंसाः । वत्सौ वत्साइति ।

७३ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

दुह प्रपूरणे । दिह उपचये । लिह आस्त्रादने । गुहू संवरणे । सर्व्व एते
स्वरिततः । स्वरितत्वात् स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल (१।३।७२)
इत्यात्मनेपदिनः । अदुग्धेति । पूर्ववद्, घकारः । भषस्तथोर्ध्वोऽधइति (८।२।४०)

तकारस्य धकारः । भलाञ्छम् भशीति (८११३) घकारस्य गकारः । अदुग्धा-
मिति । थस् । पूर्ववद् घत्वादि । अधुग्धमिति । ध्वम् । अदुह्वीति । वह्निः ।
अदिग्धेति । पूर्ववद् घत्वादि । अलीढेति । हकारस्य हो ढडिति (८२१३१)
ढकारः । पूर्ववत् तकारस्य धत्व' द्रुत्वञ्च । ढो ढे लोपः (८११३३) । द्रलोपे
पूर्वस्येतादिना (६१११११) दीर्घः । नगूढेति । एतदपि पूर्वेण तुल्यम् ।
(L) व्यतप्रपुच्छतेति । पुष पुष्टौ व्यतिपूर्वः । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतगात्मनेपदम्
(११३११४) । षढोः कः सीति (८२१४१) षकारस्य ककारः । अधुच्चाभ्येति ।
महिङ् । अथ लुगग्रहणं किमर्थम् ? यावता लोपइतानुवर्तत एवेताह
लोपइति वर्त्तमान इतादि । यदि लोपग्रहणमनुवर्त्य लोपो विधीयते तदलोऽ-
न्यस्येतान्यस्य (१११४२) स्यात् । लुकि तु सर्वस्यैव भवति । प्रतयादर्शनस्य
लुक्संज्ञाविधानात् । तस्मात् सर्वस्य क्सस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं लुग्-
ग्रहणं कृतम् । वद्वर्थमिति ! उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । वहिरर्थः
प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अथान्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याह अन्यत्र त्वित्यादि ।
यदात्मनेपदं दन्त्यादि तत् सर्वं भलाद्येव । तत्रान्यस्यैवाकारस्य लोपे कृते
भलो भलीति (८२१२६) सकारस्य लोपेनेष्ट' सिध्यत्येव । स्यादेतत् । अन्यत्रापि
लुका विना न सिध्यति । अकारलोपस्य सकारलोपे कर्त्तव्येऽचः परस्मिन् पूर्वविधा-
विति (१११५७) स्थानिवद्भावादित्यत आह स्थानिवद्भावोऽप्यकारलोपस्य नास्तीति ।
कस्मान्नास्तीत्याह पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति (१११५८, वा) । तस्मान्नान्यार्थं लुग्-
ग्रहणम् । अपितु वद्वर्थमेव । अत्र ह्यभलादित्वाज् भलो भलीति (८२१२६)
सकारलोपो नास्तीति न सिध्यति । ननु च क्रियमाणेऽपि लुगग्रहणे वहौ लुका
न भवितव्यमेव । अदन्तादित्वात् । नहि दन्त्यौष्ठगो वकारो दन्त्यग्रहणेन
गृह्यतइत्याह दन्तीष्ठगोऽपीत्यादि । अत्रैव हेतुमाह यदीत्यादि । यदि दन्त्यौष्ठगो
वकारो दन्त्यग्रहणेन न गृह्येत तदा तावित्येवं ब्रूयात् । न दन्ताइति । तावप्युच्य-
माने सर्वमिष्ट' सिध्यत्येव । नहि तवर्गादन्यद् दन्ताप्रमात्मनेपदस्यास्ति ।
तस्माद् दन्तगौष्ठगोऽपि वकारो दन्ताग्रहणेन गृह्यति । तत्रेदञ्चोच्यते यदुक्तं
मन्त्रं ह्यन्ताप्रस्यैव लोपे कृते भलो भलीति (८२१२६) सकारलोपेनेष्ट'
सिध्यत्येवेति तदयुक्तम् । नहि भलो भलीत्यनेन (८२१२६) सकारमात्रस्य
लोपो विधीयते । किं तर्हि ? सिचः । तथाहि तत्रैवं वक्ष्यति अयमपि सिचएव

लोपइति । नैतदस्ति । सिज्ग्रहणस्य च्चादेशस्योपलक्षणार्थत्वाच्चेत्यर्थः आदेशः स्तात्सम्बन्धिनएव सकारस्य लोपो भवतीत्यर्थं तत्रार्थो वेदितव्यः ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

बहुवचननिर्द्देशादष्टग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यतइत्याह शमादीनामित्यादि । शमु उपशमे । तमु काङ्क्षायाम् । दमु उपशमे । अमु तपसि खेदे च । जमु सहने । भ्रमु अनवस्थाने । क्कमु ग्लानौ । मटौ हर्ष इत्येतिऽष्टौ शमादयः । अस्यतीति । अमु ज्ञेपणे । अष्टाभ्यः परेणायं पठ्यते । भ्रमतीति । वा भ्राशे-
त्यादिना (१।१।७०) श्यन् यस्मिन् पक्षेनास्ति तत्रेदं प्रतुष्टाहरणम् । श्यन्-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्यते ह्येतः श्यनीति (७।३।७१) यत् प्रकृतं श्यन्-
ग्रहणं तल्लुग्नग्रहणेन व्यवहितमपि मण्डूकमुत्तिन्यायेनैकानुवर्त्तयितुम् ।

७५ । ङिबुक्कस्याचमां शिति ।

ङिबुं निरसने । क्कमु ग्लानौ । चमु क्कमु जमु भ्रमु अदने । आङ्पूर्वः ।
क्कामतीति । वा भ्राशेत्यादिना (१।१।७०) श्यनोऽभावे शप् । क्कमिग्रहणं
श्वर्थम् । नतु श्यन्नर्थम् । तत्र पूर्वेष्वेव सिद्धत्वात् । चमेराङ्पूर्वस्येत्यादिना
केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य वा मा भूदित्येवमर्थः चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणमिति
दर्शयति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

क्रामतीति । क्रमु पादविच्छेपे । आक्रमतइति । आङ्पूर्वः । आङ्
उदगमन इत्यात्मनेपदम् (१।१।४०) । इहोत्क्राम संक्रामेत्यादिना चोद्यम् ।
उत्पूर्वात् संपूर्वाच्च क्रमेर्लोट् । सिप् । सेह्यपिञ्चेति (१।४।८७) हिरादेशः ।
तस्यातो हिरिति (६।४।१०५) हेर्लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्यय-
लक्षणनिषेधादुत्क्राम संक्रामेत्यत्र दौर्बल्यं न प्राप्नोति । न ह्यसति प्रत्ययलक्षणे
हौ लुसे क्रमः परस्मैपदपरता सम्भवति । नैष दोषइत्यादि परीहारः । स्यादेतत् ।
लुमता लुसे क्रमः प्रत्यये हावेव क्रमिरत्राङ्मित्याह न च क्रमिरङ्गमिति । शपा
व्यवहितत्वात् । किं तर्हि ? शपीति । शपएव ततो व्यवहितस्य विद्यमानत्वात् ।

७७ । इषु गमियमाञ्कः ।

इच्छतीति । तुदादिभ्यः (३।१।७७) शः । गच्छति यच्छतीति । कर्त्तरि (३।१।६८) शप् । अथ किमर्थमिषु इच्छायामित्येतत्सोदितो ग्रहणमित्याह इषिरित्यादि । इष गतावित्यस्य दैवादिकस्येष्टातीत्यत्र मा भूत् । इष आभीक्ष्य इत्यस्य क्रैयादिकस्येष्टातीत्यत्र च मा भूदित्येवमर्थमुकारानुबन्धइषिरिह गृह्यते । ये तर्हीषिमुदितमिह न पठन्ति तेषामिष्टतौष्ट्यातीत्यत्रापि प्राप्नोतीत्यत्र आह ये त्विषिमुदितमित्यादि । य इषिमुकारानुबन्धविशिष्टमिह न पठन्ति त इष्टतौष्ट्यातीत्यत्र च्छत्वं मा भूदित्येवमर्थं कसस्याचीत्यतो (६।३।७२) ऽज्ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति । अनुवर्त्तमानेऽप्यस्मिन् यदि तेन शितौत्येतद् विशिष्यते शितिच्छे भवति-किंविशिष्टे ? अजादाविति—तदेष्याते लोट्सिपो ह्येत्यादेशे कृते हलः श्रः शानजम्भा (३।१।८३) विति आप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते सतीषाणेत्यत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणइति तदादिविधिना (प, ३४) छत्वं स्यादेवेति मन्यमान आह तच्च प्रधानमज्ग्रहणं शितौत्यनेन विशिष्यतइति वर्णयन्तीति । अचि च्छो भवति स चेच्छिद् भवति । प्राधान्यं पुनरज्ग्रहणस्य विशिष्यमाणत्वादेव । तथाच मतीत्यादि । एवमचीत्यस्मिन् प्रधाने शितौत्यनेन विशिष्यमाणे तदादिविधिर्न भवति । किं कारणमित्याह यस्मिन् विधिरित्यादि । न केवलं येन विधिस्तदन्तस्येत्येतदेव तदन्तविधानं (१।१।७२) विशेषणेनैष्यतेऽपितु यण्विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्येतदेव तदादिविधानं विशेषणेनैष्यते । तेन च तदादिविधेरभावादिषाणेत्यत्र च्छत्वं न भवति । असत्यपि तदादिविधौ शानजादेशस्य योऽयमादिराकारस्तत्र शिति परतश्छत्वं कस्मान्न भवतीत्याह न ह्ययमित्यादि । शकारः समुदायानुबन्धो नाकारस्याचः । तस्मान्नाजिव शिदपितु समुदाय एवेति न भवति च्छत्वम् ।

७८ । पा-घ्रा-भ्रा-स्था-स्ना-दाण्-दृश-र्त्ति-सर्ति-शद्-सदां
पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश-र्क्ष-धौ-शीय-सौदाः ।

पा पाने । घ्रा गन्धोपादाने । भ्रा शब्दाग्निसंयोगयोः । छा गतिनिवृत्तौ । स्ना अभ्यासे । दाण् दाने । दृशिर् प्रेक्षणे । ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ सृ गतौ च । शद् शतने । षद् विशरणे तौदादिकः । षद् विशरणगत्ववसादनेषु

भौवादिकः । एषां धातूनां स्थानं यथासंख्यं पिबादय आदेशा भवन्ति । ननु च द्वौ सदी । तत्र वैषम्याद् यथासंख्यं न प्राप्नोति । नैष दोषः । एकएव हि सदि विंकरणद्वयाद्यं द्विरुपदिश्यते । श्रीयतइति । शदेः शित (१।३।६०) इत्यात्मनेपदम् । अथवेत्यादि । पिबते लघूपधगुणः प्राप्नोतीत्यत्र परिहारात्तरम् । यद्याद्युदात्तो न निपात्येत ततो धातुस्वरिणान्तोदात्तत्वे सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त (८।२।५) इति शपा सहेकादेशे सत्यतो गुणे (६।१।८७) पररूपस्य उदात्ते कृते पिबतीति मध्योदात्तं पदं स्यात् । आद्युदात्तश्चेत्यते । तस्मादाद्युदात्तो निपात्यते । स निपातनस्वरो धातुस्वरस्य बाधको यथा स्यात् । सत्तंरित्यादि । वेगो जवः । स यस्यास्ति स वेगी । तस्य भावो वेगिता । तस्यां गतौ सत्तंर्धावादेश मिच्छन्ति । स च लुग् वा दुहदिहत्यादेः (७।३।७३) सूत्राद्वायव्यणानुवृत्ते वप्रस्थितविभाषात्वा-
ज्जम्भ्यतइति वेदितव्यम् । अर्त्तिसर्त्तीति । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थएव । न यङ्लुगनिवृत्त्यर्थः । नहि यङ्लुकि शित् परः सम्भवति । अदादित्वात् ततो विहितस्य शपो लुग्विधानात् । बहुलञ्छन्दसीति (२।४।७३) शपो लुग् न भविष्यतीति चेत् ? न । कन्दसि यथादृष्टानुविधानात् । अर्त्ति-
प्रभृतेकन्दसि यङ्लुकि शबन्तस्य प्रयोगादर्शनात् ।

७६ । ज्ञाजनो जी ।

जनेर्देवादिष्वस्य ग्रहणमिति । द्वौ जनी । देवादिको जनी प्रादुर्भावे जीहोत्यादिको जन जननइति । तत्रेह देवादिकस्य ग्रहणम् । नेतरस्य । नहि ततः परः शित् सम्भवति । श्लुविधानात् । दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति ।

८० । प्लादीनां ऋस्वः ।

व्नी गतौ वृद्धिर्नि यावत् केचिदिच्छन्तीति । तेषां ततः परेण पठितयोर्ब्री वरणे ब्री भय इत्येतयोर्ऋस्वत्वेन न भवितव्यं ब्रीणति ब्रीणातीति । ननु प्लादीनां परिसमाप्तार्थं तद्वृत्करणम् । अन्यथा आ गणान्तात् तेष्वो मिष्ठानत्वं स्यात् । प्लादिपरिसमाप्तार्थं च तस्मिन्नागणान्ताः प्लादयो युक्ता इत्यत आह वृत्करण-
मित्यादि । न ह्युभयगणपरिसमाप्तार्थता केनचिद् विरुध्यत इत्यभिप्रायः । अपर

इत्यादि । स्वादे गणस्थानन्तरत्वात् तत्परिसमाप्त्यर्थैव वृत्करणस्य युक्तेति भावः । तेषामिवमिच्छतां त्री वरणे स्त्री भय इतीतयोरपि भवितव्यं ऋस्त्वत्वेन त्रिणाति त्रिणातीति । पृादिषूभयोरन्तर्भावात् । जानातीत्यत्र ऋस्त्वः प्राप्नोतीति । तस्यापि पृाद्यन्तर्भावादित्याह ब्राजनो जेत्यादि । यदि जा इत्यादेशे कृते ऋस्त्वः स्यात् तदा दीर्घोच्चारण मनर्थकं स्यात् । जइतेव' ब्रूयात् । तस्माद् दीर्घोच्चारण-सामर्थ्याज् जानातीत्यत्र ऋस्त्वो न भविष्यति । ननु च दीर्घोच्चारणं जन्यर्थं स्यात् । नहि जनेर्ज इत्यादेशे कृते जायतइति रूपं सिध्यतीत्यत आह ज इत्यपि ह्यादेशे कृत इत्यादि । येषाम्भयगणपरिसमाप्त्यर्थं वृत्करणं तेषां किमर्थं जाइति दीर्घो-च्चारणम् ? जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात् । नैतदस्ति । अतो दीर्घो यजीति (७३।१०१) दीर्घो भविष्यति । ननु चाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर् निष्ठितस्येति (५, ८३) न प्राप्नोति । नैतदस्ति । निष्ठितस्येतुप्रच्यते । नच ज इत्यादेशे कृते निष्ठितमङ्गं भवति । अप्रयोगाहत्वात् । प्रतिपत्तिलाघवाय दीर्घोच्चारणम् ।

८१ । मौनाते निर्गमे ।

प्रमिषन्तीति । हिनुमौनेति (८।४।१५) णत्वम् । आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः (६।४।११२) । मौनातेरिह विकरणनिर्देशो मौज् हिंसाया मित्यस्य क्रौयादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् । मौङ् हिंसायामित्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं मा भूदितेवमर्थम् । मौजइति निर्देशो न कृतो वैचित्र्यार्थः ।

८२ । मिदे गुणः ।

जिमिदा स्नेहन इति भौवादिको दैवादिकस्य । तत्र दिवादेरिह ग्रहणम् । इतरस्य ह्यङ्गित्वाकृपः पुगन्तलघूपधस्येत्वेव गुणः सिद्धः (७।३।८६) । मिद्यतइति । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१३) सार्वधातुके (३।१।६७) यक् ।

८३ । जुसि च ।

इकात् सन्निहितेन प्रकृतमङ्गं विशिष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्यत आह इगन्तस्येत्यादि । अजुहवुरिति । लङ् । सिजभग्नस्वाविदिभ्यश्चेति (३।४।१०८) ऋजुस् । शपः श्चुः । स्नाविति (६।१।१०) द्विवचनम् ।

अग्निभयुरिति । जिभी भये । अग्निभरुरिति । डुभृज् धारणपोषणयोः ।
 ऋजामिदित्यभ्यामस्येत्वम् (७।४।७४) । चिनुयुः सुनुयुरिति । लिङ् । यासुट् ।
 भेजुंस् । स्वादिभ्यः श्रुः (३।१।७३) । उख्यपदान्तादिति (६।१।८६)
 पररूपत्वम् । तत्र नाप्राप्ते इत्यादि । सार्वधातुकमात्रयो यस्य तत् सार्वधातुका-
 न्यम् । डिङ् नमित्तं यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः । स सर्वत्रैव लुसि
 प्राप्नोतीति तस्मिन्नाप्राप्तेऽयं गुण आरभ्यमाण स्तस्यैव बाधको भविष्यति । नतु यस्य
 यासुडाश्रयं डिङ् नमित्तं तस्यापि । अत्र हि प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभ्यते ।
 चिनुयुरित्यादौ प्राप्तेऽनुहुरित्यादावप्राप्ते । चकारः समुच्चये । नान्यत् समुच्चेतव्य-
 मस्तीत्यस्यैव लक्षणस्य पुनराहति माचष्टे । तेन प्रकृतलक्षणस्यापि प्रतिषेधविषये
 भवति । अदौधयुरिति । दौधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
 भिः । जञित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा (६।१।६) । सिजभ्रस्तविदिभ्राश्चेति
 (३।४।१०८) भेजुंस् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ततः सार्वधातुकार्धधातुकयो
 (७।१।८४) रिति गुणः प्राप्तः । स कङिति चेति (१।१।५) प्रतिषिद्धः । सोऽप्य-
 न्न पुनः प्राप्ता दौधीवैवौटामिति (१।१।६) प्रतिषिद्धः समुच्चयार्थत्वाच्चकारस्य
 भवति ।

८४ । सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।

चेता स्तोति । लृच् । ऋदुश्नसुपुरोदंशसनेहसाश्चेत्यनङ् (७।१।८४) ।
 सर्वनामस्थान इत्यादिना (६।४।८) दौर्घः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति ?
 एवं मन्यते । प्रत्यय इति वक्तव्यम् । सङीति वा । एवं ह्युच्यमाने भवतीत्यादौ
 गुणः सिद्ध एव । सङीति प्रत्याहारग्रहणं सनः सकारादारभ्य मङ्गिडो ङकारेण ।
 अग्नित्वमिति । तस्य भावस्त्वतलाविति (५।१।११८) त्वप्रत्ययः । अग्निकाभ्य-
 तीति । काम्यच्चेति (३।१।८) काम्यच् । यदौत्यादि । यदि प्रत्यय इत्युच्येत
 त्वकाम्यचोरपि स्यात् । अथापि सङीत्युच्येत काम्यचि स्यात् । तस्यापि प्रत्याहारे-
 र्त्नभावात् ।

८५ । जाग्रोऽविचिण्णलुङित्सु ।

जागरयतीति । णिच् । जागरक इति । णुल् । साधु जागरीति । ताच्छील्ये
 णिनिः । जागरञ्जागरमिति । आभीक्ष्ण्ये णमुल् (३।४।२२) । आभीक्ष्ण्ये द्वे

भवतइति (८।१।१२, वा) द्विवचनम् । जागरो वर्त्तत इति । भावे घञ् । एतानि
 वृद्धिविषय उदाहरणानि । जागरितो जागरितवानिति प्रतिषेधविषये । किं पुनः
 कारणं वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चैवोपन्यस्तान्युदाहरणानौत्थत आह वृद्धिविषय
 प्रतिषेधविषये चेत्यादि । वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र पूर्वसूत्रेण गुणः सिद्धो भवति ।
 तस्माद्वृद्धिप्रतिषेधविषयेऽयं गुण आरभ्यते । तेन तद्विषयाणामेवोदाहरणाना-
 मुपन्यासः । जागरयतीत्यादौ गुणे कृते परत्वे चात उपधाया (७।२।११६) इति
 वृद्धा भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह तस्मिन्
 कृतइत्यादि । किं पुनः कारणं तस्मिन् कृते न भवतीत्याह यदि हीत्यादि ।
 यद्यस्मिन् कृतेऽपि गुणेऽत उपधाया इति (७।१।११६) वृद्धिः स्याज् जागरयती-
 त्यादिकं रूपं न स्यात् । तथाचानर्थको गुणः स्यात् । अचोञ्णितीत्यनयेव
 (७।१।११५) वृद्धा सिद्धत्वात् । चिण् णलोपश्चेत्यादि । चिण् णलोः प्रतिषेध-
 स्येतत् प्रयोजनं वृद्धेः श्रवणं यथा स्यात् । यदि तु कृतेऽपि गुणेऽत उपधाया
 (७।१।११६) इति स्याच्चिण् णलोः प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अस्त्वत्र गुणः ।
 सत्यपि तस्मिन् पुनरुपधाया इति वृद्धा भवितव्यम् । ततश्च वृद्धेः श्रवणं भविष्यतीति ।
 अजागारीति । लुङ् । चिः । चिण् भावकर्मणोरिति (१।१।६६) च्ने णिण् ।
 चिणो लुगिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । जागृतो जागृतइति । लट् ।
 तस्यसौ । तयोः सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) ङित्वम् । अदादित्वाच्छपो
 लुक् । वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्तीति । किं पुनरेवं सतीष्टं
 सिध्यति यतएवं व्याचक्षतइत्यत आह कसावपीत्यादि । यदि समुदायस्य वेः
 प्रत्ययस्येदं ग्रहणं स्यात् कसौ गुणप्रतिषेधो न स्यात् । यदि त्विकार उच्चारणार्थो
 वर्णमात्रस्येदं ग्रहणं तदा यस्मिन् विधि स्तदादावल्ग्रहणइति (प, ३४) तदादि-
 विधिना कसावपि गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति । जजागृतवानिति । लिट् कसुच्चेति
 (३।२।१०७) कसुरादेशः । उगिदचामिति (७।१।७०) लुम् । सान्तमहतः
 संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । हल्ङादिसंयोगान्तलोपो । केचिदिति
 वचनादपर उच्चारणार्थं न वर्णयन्तीत्युक्तं भवति । त एवं मन्यन्ते । छान्दसः
 कसुः । लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति छन्दसुप्रभयथेति (३।४।११७)
 वचनात् । ततः सार्वधातुकमपिदिति (१।२।५) ङित्वादेव पर्युदासो भविष्य-
 तीति । अजागरित्वादि । एवं मन्यते । अविचिण् लङ्ङित्सिति प्रसज्य-
 प्रतिषेधोऽयम् । विचिण् लङ्ङित्सु न भवतीति । ततश्चाजागरित्यत्रापि लुसि

चेत्यनेनापि (७३।८३) प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवमहं जजाग-
रेत्यत्र शलुत्तमो वेति (७१।८१) वचनाशित्वं यदा नास्ति तदा सार्वधातु-
कार्धधातुकयोरेति (७३।८४) गुण इष्यते । सोऽस्मात् प्रतिषेधान्न प्राप्नोतीति ।
नाप्रतिषेधादिति परिहारः । नायं दोषः । कुतः ? अप्रतिषेधात् । अप्रसज्य-
प्रतिषेधादित्यर्थः । यदि प्रसज्यप्रतिषेधो न भवति कस्तर्ह्ययमित्याह अविचिषल-
ङ्घित्स्विति पर्युदासोऽयमिति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि लक्षणान्तरेणापि प्रसक्तस्य
प्रतिषेधः स्यात् । न पर्युदासे । तथाहि पर्युदासे विचिषलङ्घिदभ्योऽन्यत्र गुणो
विधेयते । न तु तेषु विचिषलादिषु प्रतिषिध्यते । पर्युदासश्चायम् । तस्माज्जुसि
णलि च गुणो भवत्येव । अभ्युपेत्यापि प्रसज्यप्रतिषेधं परिहारान्तरमाह अथ
वेत्यादि । अनन्तरस्य विधिवी भवति प्रतिषेधो (प, ६२) वेत्यानन्तर्याज् जाय इति
या प्राप्ति स्तस्यार्थं प्रतिषेधः । या तु जुसि चेत्यादिना (७३।८३) लक्षणान्तरेण
प्राप्तिः सा न प्रतिषिध्यते । अजागरुति । लङ् । जक्षित्यादयः (६।१।६) षडित्य
भरस्तसंज्ञा । सिजभरस्तविदिभरश्चेति मैर्जुस् (३।४।१०८) ।

८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ।

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेत्युभावपि बहुव्रीहौ । पुगन्तो यस्य तत् तथोक्तम् ।
लघौ उपधा यस्य तल्लघूपधम् । मेत्ता च्छेत्तेति । ननु च प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य
चानन्तर्यं सति संयोगे गुर्विति (१।४।११) गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञायां बाधितायां
गुणेनात्र न भवितव्यमित्यत्र आह प्रत्ययादेरित्यादि । तसिगृधृषिचिपिः क्तुः
(३।२।१४०) हलन्ताच्चेतीति (१।२।१०) क्तुसनीः कित्करणस्यैतदेव प्रयोजनं
गृध्रुर् विभित्सतीत्यादौ गुणो मा भूदिति । यदि प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य चान-
न्तर्यं सति लघूपधगुणो न स्यात् तयोः कित्त्वं न कुर्यात् । कृतञ्च । तस्मात् क्तुसनीः
कित्त्वं कुर्वता प्रत्ययाङ्गावयवयोर्हलोरानन्तर्यंऽपि लघूपधगुणो न व्यावर्त्यत इति
ज्ञापितं मेतत् । ननु च सनः कित्त्वं सिद्धन्तीत्यत्राभागमो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् ।
नैतदस्ति । यदि ह्येतत् प्रयोजनं मभिमतं स्यात् तत्रैवं प्रतिषेधं कुर्यात् सजिदृशो-
र्भक्ष्यमकित्सनोरिति । तस्मात् सनः कित्करणं ज्ञापकमेव यदि लघूपधस्यनेन
गुणो विधेयते । एवं सतीको गुणवृद्धौ (१।१।३) इत्यस्या उपस्थाने सति यत्र
तत्र स्थितस्येकी गुणः प्रसज्येत । ततश्चेद्वापि प्राप्नोति भिनत्तीति । भवति ह्यत्र
लघूपधमङ्गम् । न च शक्यते वक्तुं हलोऽनन्तराः संयोग (१।१।७) इति संयोग-

संज्ञायां सतप्रां लघूपधमेतन्न भवतीति गुणो न भविष्यतीति । यज् ज्ञापित
मेतदिदानीमेव प्रतपयादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्यं सति लघूपधगुणो न
व्यावर्त्यत इतस्त आह उपधा चालेतप्रादि । इक्परिभाषया ह्येकः सन्निधापि-
तत्वादिगेवोपधा गृह्यते । तेन भिनत्तीत्यत्र गुणो न भवति । न ह्यत्राङ्गस्येगुपधा ।
किन्तिर्हि ? अकारः । अपरे त्वितप्रादि । सूत्रार्थं वर्णयन्तीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
पुकिञ्चन्तः पुगन्तः । सप्तमैति योगविभागात् (२।१।४०) समासः । अन्तशब्दोऽयम-
वयववचनः । पुकि परतोऽवयव इत्यर्थः । कस्यावयवः ? अङ्गस्येत्यनुवृत्तेः पुगिति
वचनात् पुगागमवतोऽङ्गस्य । स पुनः पुगन्त इक्परिभाषोपस्थानादिगेव वेदितव्यः ।
लघ्वो उपधा लघूपधेति विशेषणसमासः । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वोऽयम् ।
सूत्रार्थमिति । सूत्रार्थैकदेशे सूत्रार्थशब्दो वर्तते । न ह्येतावानेव सूत्रार्थः ।
अपरिसमाप्तत्वात् । अपरिसप्तमिस्तु तस्य पुगन्तस्य तस्याश्च लघूपधाया गुणो
भवतीत्यस्य सूत्रार्थस्यैकदेशस्थानभिधानात् । वर्णयन्तीति व्याचक्षत इति ।
भिनत्तीत्यत्र गुणो मा भूदित्येवमर्थम् । न ह्यत्र सूत्रार्थं भिनत्तीत्यत्र गुणः प्रस-
ज्येत । बहुव्रीहौ ह्याश्रयीमाणेऽङ्गस्यान्यपदार्थस्य यो नाम कश्चिदिक् तस्य यत्र
तत्रावस्थितस्य गुणः प्रसज्येत । तत्पुरुषे तु नायं दोषः । तत्र हि लघूपधेग-
भ्यामङ्गं विशिष्यते । अतस्तस्या एव गुणो विधीयते । अङ्गस्य या लघूपधा इक्
तस्या गुणो भवतीति । भिनत्तीत्यत्र याङ्गस्य लघूपधा नासाविक् । यद्येक् स
यद्यपि लघुर्भवति न त्वस्योपधा । तस्मात् तत्पुरुष आश्रयीमाणे नेह गुणस्य
प्रसङ्गः । सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येव । अग्निचित्तम् । अग्निचित्कास्यति ।
पुगन्तग्रहणम् । लघूपधार्थम् ।

८७ । नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ।

नेनिजानि वेविजानि परिवेविषाणोति । णिजिर् शौचपोषणयोः । विजिर्
पृथग्भावे । विष् व्याप्तौ । एभ्यो लोट् । मिप् । मेनिः (३।४।८८) ।
आङुत्तमस्य पिञ्चत्वाट् (३।४।८२) । जुहोत्यादिभ्यः झुरिति (२।४।७५)
शपः झुः । आविति (६।१।१०) द्विवचनम् । निजां त्रयाणां गुणः
(७।४।७५) आवित्त्वभ्यासस्य गुणः । अनेनिजमवेविजम् पर्थ्येवेविषमिति ।
लङ् । तस्यस्तमिपां तान्तन्तामइति (३।४।१०१) मिपोऽन्भावः । वेदानीति ।
विद ज्ञाने । पूर्ववक्तोऽदि यथायोगम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । नेनेतीति ।

लट्, तिप् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । अथ पिदग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽपि सार्वधातुके सार्वधातुकमपिदिति (१।२।४) छित्वे सति कङ्कितेति (१।१।५) निषेधेन भवितव्यमिति । न चानयोः प्रतिषेधयोः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्यत आह पिदग्रहणमित्यादि । ढणह्रस्वमितीमं (७।१।६२) वक्ष्यति । स पिति यथा स्यादपिति मा भूदित्येवमर्थं पिदग्रहणम् । निनेजेति । लिट् । स च लिट् चेत्यार्धधातुकसंज्ञकः (३।४।११५) । जुह्वानीति । हु दाने । पूर्ववक्तोडादि । अजुह्वमिति । पूर्ववक्तोडादि । अत्र लघूपधस्येत्यनुवृत्तेः सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगन्तस्य (७।३।८४) यो गुणो विहितः सस्य प्रतिषेधो न भवति । बहुलच्छन्दसीति वक्तव्यमिति । छन्दसि विषये बहुलं गुणप्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहेदं सूत्रं विभज्य द्वौ योगौ क्रियेते । तत्र नेत्येको योगः । अभ्यस्तस्याचिपिति सार्वधातुक इति द्वितीयः । तत्र च नेत्यनुवर्त्तते । अयञ्च योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । तेन छन्दसि बहुलं प्रतिषेधो भविष्यति । जुजोषदिति । जुषो प्रीतिसेवनयोः । लेट् । तिप् । लेटोऽडाटावित्यट् (१।४।६४) । तुदादित्वाच्छः । तस्य बहुलं छन्दसीति (२।४।७३) झुः । आचिविति (६।१।१०) द्विवचनम् । लघूपधगुणः । यद्यभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके गुणप्रतिषेध इत्यते पस्पृशाते चाकशीति वावशीतीत्यत्रोपधाङ्गस्त्वमिष्यते तन्न प्राप्नोति । तस्मादभ्यस्तानामुपधाङ्गस्त्वमेव वक्तव्यम् । न गुणप्रतिषेधः । ऋस्त्वत्वे हि नेनिजानीतेप्रवसादि सिध्यति । पस्पृशाते इत्यादि चेति यद्योदयेत् तं प्रत्याह पस्पृशातेइत्यादि । स्पृशिरिति गणपरिपठितो धात्वन्तरमस्तोत्रव (M) । तस्माद् यङ् । तस्य यङोऽचि चेति (२।४।७४) लुक् । द्विवचनम् । शर्पूर्वाःखय इति (७।४।६१) खयः शेषः । अभ्यासस्य ऋस्त्वत्वे कृते दीर्घोऽङ्कित इति (७।४।८३) दीर्घः । व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५) वषण्यत्ययेनोपधाया अभ्यासस्य च ऋस्त्वः । लेट् । व्यत्ययेनेवात्मनेपदम् । आट् । चाकशीतीति । काश् दीप्तौ । कुक्षीश्चुरितभ्यासस्य (७।४।६२) चुत्वम् । तिप् । यङो वेतीट् (७।३।६४) वावशीतीति । वाश् शृङ् । शेषं यथायोगं पूर्ववत् । पस्पृशाते इत्यत्राभ्यासङ्गस्त्वत्वेति । चकारादुपधाङ्गस्त्वत्वं ।

इतरत्र तूपधाङ्गस्त्वमेव । नाभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । प्रकृत्यन्तराणां वेति । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । कश्च गतिशासनयोः । वश कान्तौ । एतानि प्रकृत्यन्तराणि ह्रस्वोपधानि सन्तीति । अत एवामेवैतानि रूपाणि । तस्माद् यथान्यास-
मेवास्तु ।

८८ । भूसुवो स्तिङि ।

अभूदिति । लुङ् । गातिस्थेत्यादिना (२।३।७७) सिचो लुक् । सुवावहे सुवामहायिति । षूङ् । प्राणिगर्भविमोचने । लोट् । वह्निमहिडौ । टेरित्वम् । एतरे (३।४।८३) । अदादित्वाच्छपो लुक् । आङ्, उत्तमस्य पिञ्चेत्याद् (३।४।८२) । अचिश्रुधात्वादिनोषङ् (६।४।७७) । अथ कस्मात् सूते रादादिकस्योपन्यासः कृतः ? न सुवतिसूयत्योसौदादिकदैवादिकयोरित्यत आह सूते लुङ् विकरणस्येत्यादि । ननु च लुङ् विकरणपरिभाषया (५, ८१) घृमेरेण इत्येतस्य शविकरणस्य तौदादिकस्य षूङ्, प्राणिप्रसव इत्यस्य दैवादिकस्य च ग्रहणं युक्तमित्यत आह सुवतिसूयत्योरित्यादि । तिङ्ङीति सप्तमीनिर्देशादनन्तरं तिङि प्रतिषेधेन भवितव्यम् । नच सुवतिसूयतिभ्यामनन्तरस्तिङ् सन्भवति । विकरणेन व्यवधानात् । तस्मान्न तयो ग्रहणमिति सूतेरेव ग्रहणं युक्तमित्यभि-
प्रायः । स्यादेतत् । वचनप्रामाण्याद्विकरणेन व्यवधानेऽपि प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत स्तयोरेव ग्रहणं युक्तमित्यत आह विकरणस्यैवेत्यादि । तयोर्हि सार्वधातुक मपिदिति विकरणङित्वम् (१।२।४) । तत्र कङिति चेत्यनेनेव (१।१।५) सिद्धः प्रतिषेधइति निरर्थकं तयो ग्रहणं स्यात् । अतो न तावद्दृष्टेते । भवतीति । तिङ्ङीति वचनादिङ्ङातिङि अपि परतो निषेधो न भवति । व्यतिभविषीष्टेति । आशिषि लिङ् (३।३।१७३) । स च लिङाशिषौत्याङ् (३।४।११६) धातुक-
संज्ञकः । सौयुट् । कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (१।३।१४) इत्यात्मनेपदम् । सुट् । पत्वम् । ण्वत्वम् । अथेत्यादि प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति (५, १०१) यङ्लुकोऽपि ग्रहणे सति तत्रापि प्रतिषेधेन भवितव्यमिति भावः । बोभवीतीति । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य (७।४।८२) गुणः । ज्ञापकादि-
त्यादि । यदि यङ्लुक्चपि प्रतिषेधः स्याद् गुणाभावाद्यं निपातनं न कुर्यात् । कृतञ्च । तस्मादेव ज्ञापयति यङ्लुक्चयं प्रतिषेधो न भवतीति ।

८६ । उतो वृद्धिं लुकिं हलि ।

गुणे प्राप्त उतो वृद्धिरारभते । यौतौत्यादौ पूर्ववच्छपो लुक् । सुनोतीति ।
 शुः । यथानीति लोट् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । युतो रुतइति । लट् । तस् ।
 तपरकरणं सूतीत्यत्र मा भूदिति । अथापि स्तुयाद् राजानमित्यत्र कस्मान्न
 भवति ? अस्ति ह्यत्रापि यासुटस्तिङ्भक्तत्वात् तिङ्ग्रहणेन ग्रहणमिति
 प्राप्तिः । नच शक्यते वक्तुं कडिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधो भविष्यतीति ।
 यस्मादिग्लक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधोऽस्तीति । नचेयमिग्लक्षणा । साक्षात्तिङ्ग्र-
 स्थानिकत्वात् । यस्या हि वृद्धेः स्थानी न निर्दिश्यते सेग्लक्षणेत्पुत्रमित्याह-
 अपि स्तुयादित्यादि । अत्र हि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति (३।४।१०३)
 सार्वधातुकं ङित् । ङिच्च पित्र भवतीति ङित्वेन पित्रस्य बाधितत्वात् ।
 तस्मात् पितृग्रह्यमाना वृद्धिरिहापि न भवति । अथ योयोति रोरोतोतत्र
 कस्मान्न भवति ? लुकि सति भवति ह्येतदङ्गद्वयमुकारान्तमित्याह नाभ्यस्त-
 स्येत्यादि । गताद्यम् । आदिशब्देन चोकोतीतिवमादौनां (N) ग्रहणम् ।

८० । ऊर्णोति विभाषा ।

पूर्वेण । नित्यायां वृद्धौ प्राप्तायां विकल्पार्थोऽयमुच्यते । प्रोर्णोतीति ।
 पूर्ववच्छपो लुक् । प्रोर्णवानीति । लोट् उत्तमपुरुषैकवचनम् ।

८१ । गुणोऽपृक्ते ।

विभाषेति निवृत्तम् । पूर्वेण प्राप्तायाः पालिका वृद्धेरयमपवादः । ननु
 हलीत्यनुवर्त्ततएव । तत्र सामर्थ्यादपृक्तएव भविष्यतीति न तदादौ । नहि
 हलादिसमुदायो हल भवति । तत् किमपृक्तग्रहणेनेत्यत्र आह हलीत्यनु-
 वर्त्तमान इत्यादि । अपृक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते हलीत्यनुवृत्ते स्तदादौ
 मा भूदिति । यदि चेयं परिभाषा न स्यादपृक्तग्रहणमनर्थकत्वात् कुर्व्यात् ।
 हल्युच्यमानो गुणः कः प्रसङ्गो य स्तदादावपि स्यात् । नैव प्राप्नोति तस्या
 हलात्मकत्वात् । कृतच्चेदमपृक्तनग्रहणम् । अतस्तेनास्तीयं परिभाषेति

ज्ञाप्यते । अथ नापृक्त इत्येवं कस्माद्वोक्तम् ? किं गुणग्रहणेन ? वृद्धौ प्रति-
विज्ञाया मुत्सर्गेण गुणिनैव सिध्यति । नैतदस्ति । अनन्तरोक्ताया विभाषायाः
प्रतिषेधो विज्ञायेत । तथाच नित्यं वृद्धिः स्यात् ।

६२ । ढणह डूम् ।

ढङ् हिंसायामिति रुधादिः । ढङ् ढन्ङ् हिंसार्थादिति तुदादौ । तयोराद्य-
स्येदं ग्रहणम् । नेतरस्य । तस्य विकरणेन व्यवधानादनन्तरो ङल् न सम्भव-
तीति । ढणेढीति । ङी ढः (८।२।३१) । भणस्तथोर्धोऽङ् इति (८।२।४०)
धत्वम् । ढुना ढुरिति (८।४।४१) ढुत्वम् । ढो ढे लोपः (८।३।१३) तस्येमागमः ।
आदुगुणः (६।१।८७) । ढणेच्चीति । षढोः कः सौति (८।२।४१) कत्वम् ।
अढणेङिति । णङ् तिप् । ङल्ङादिलोपः (६।१।६८) । ढत्वे कृते भलाञ्जशोऽन्त-
इति (८।२।३८) जश्त्वं ढकारस्य ङकारः । तस्य वावसान इति (८।४।५६)
चरत्वं ढकारः । ननु चात्र लुप्तत्वात् सार्वधातुकस्येमागमेन न भवितव्यम् ।
लुप्तोऽपि तत्र प्रत्ययलक्षण्येन भविष्यतीति चेत् ? न । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं (प, २२)
नास्तीत्यत्राच्च वर्णाश्रय इत्यादि । एवं मन्यते । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण-
मिति नानेन सर्वथा वर्णाश्रयस्य प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः क्रियते । किं तर्हि ?
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्यत्र (१।१।६२) प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनं व्याख्यायते ।
प्रत्यये लुप्ते द्विविधं कार्यं विज्ञायते प्रत्ययनिमित्तमप्रत्ययनिमित्तञ्च । तत्र यत्
प्रत्ययनिमित्तं तत् प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । इतरन्मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गवे
हितं गोहितमित्यत्र लुप्तायां विभक्ताववादेशो न भवति । अवादेशस्य ह्यचौत-
धिकाराद् वर्णो निमित्तम् । न प्रत्ययएव । इह लङ्ङाधिकारात् प्रत्यय-
एव हलादिराश्रीयत इतीमागमस्य प्रत्ययनिमित्तता । तेनासौ प्रत्ययलक्षणेन
भवत्येव । यदि ह्यसौ प्रत्ययनिमित्तस्तत् कथं वर्णाश्रयेऽप्यत्रेत्युक्तम् । अढणे-
ङित्यत्रोदाहरणे प्रत्ययस्य वर्णमात्रत्वात् प्रत्ययविशिष्यत्वेन वा वर्णस्याश्रयणा-
देवमुक्तम् । नत्वप्रत्ययनिमित्तत्वात् । वर्णस्यापि तकारस्य प्रत्ययत्वापरि-
त्यागात् । ढणहानौत्यत्र तदेव । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ढण्ढइति । तस् ।
असोरलोपः (६।४।१११) । पूर्ववङ् ढत्वादि । नञापदान्तस्य भलौत्यनुस्वारः
(८।३।२४) । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति (८।४।५८) परसवर्णो णकारः ।

अथ किमर्थमिह तद्विरागतश्रमको गृह्यते ? न तद्वद्व्येवोच्ये तेत्यत आह त्वणह इत्यादि । यद्यागतश्रमकस्य ग्रहणं न क्रियेत ततो नाप्राप्ते श्रम्ययमारभ्यते । देशहेतुकश्च तयो विरोधोऽस्तीति श्रम इमा बाधा स्यात् । असत्यामपि बाधायामनिष्ठा व्यवस्था स्यात् । पूर्वमिमं पश्चाच्छ्रमं । ततश्चानिष्टं रूपं स्यात् । आगतश्रमकस्य ग्रहणे सश्रमकस्य तद्विरमि विधीयमाने समावेशस्तयोर्भवति । इष्टा च व्यवस्था सम्पद्यते । पूर्वं श्रमं पश्चादिमं । तस्माच्च श्रमि कृते सतीमागमोर्भवेदित्येवमर्थमागतश्रमकं स्तुहि गृह्यते ।

८३ । ब्रूव ईट् ।

ब्रूवइत्येषा पञ्चम्यकृतार्था पूर्व्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तस्मादितुत्तरस्थिति (१।१।६७) वचनात् । तेन हलादेः पितः सार्वधातुकस्येवायमौङ् विज्ञायतइत्यत आह ब्रूइतेरतस्मादुत्तरस्य हलादेरित्यादि । कथं पुनर्हल आगमित्वेन तदादि लभ्यते ? यस्मिन् विधिस्तदादाल्ग्रहणं (प, ३४) इत्युच्यते । नतु यस्य विधिरिति । असति हि तदादिविधावब्रवीदित्यादावेव स्यात् । ब्रवीतीत्यादौ न स्यात् । नैष दोषः । उत्तरत्र ह्यपृक्तग्रहणात् तदादिविधेः सम्भवो गम्यते । अन्यथा ह्यसति तदादिविधौ विनाप्यपृक्तग्रहणेनापृक्त एव भविष्यति । अपृक्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । ब्रवीतीति । पूर्व्ववच्छपो लुक् । ब्रवाणीति । तदेव । खोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । ब्रूतइति । लट् तस् ।

८४ । यङो वा ।

लालपीतीत्यादि । लपिवदितौतिभ्यो यङ् । पूर्व्वयोर्दोर्घोऽङ्कित इत्यभ्यासस्य (७।४।८३) दोषः । रौतेस्तु गुणो यङ्लुकोरिति (७।४।८२) गुणः । यङोऽङि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । वर्वन्ति चर्कन्तीति । वृज्, कृजो यङ्लुकि ऋतथेत्यभ्यासस्य (७।४।८२) रुगागमः । किं पुनः कारणं यङ्लुक्स्वेषोदाजित्ये ? न यङन्तइत्याह हलादेरित्यादि । यङन्ते हि ङित्वादात्मनपदम् । नचात्मनपदं हलादि पिदस्ति । हलादेः पितः परस्य सार्वधातुकस्याभावाच्चेह यङन्तस्वीदाहरणम् । किं तर्हि ? यङ्लुगन्तस्य । तत्र हि

हलादि पित् सार्वधातुकं सम्भवति । यङ्लुगन्तस्यादादी चर्करीतञ्च परस्मैभाषमिति पाठे सति परस्मैपदित्वात् । तेन यङ्लुक्चोदाङ्गियते । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ।

६५ । तुरुस्तुशम्यः सार्वधातुके ।

तु इति सौत्रो धातु वृद्धयर्थ इतिरुक्ते । हिंसार्थ इत्यपरि । अस्व च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते । तच्च बहुलं कृन्दसौति (२।४।७३) बहुलग्रहणेन भाषायामपि लुक्-सम्पादनाल्लभ्यते । शमीध्वमिति । लोट् । अशमीध्वमिति । लङ् । अभ्रमौतीति । अम गत्यादिषु । लट् तिप् । कथं पुनः शम्यमिभ्रामनन्तरं हलादि सार्वधातुकं सम्भवति ? यावता शमे व्यवधायकेनैव प्रथना भवितव्यम् । अमेरपि शप् क्रियतइत्याह शम्यमोरितरादि । विकरणस्यात्र लुग् बहुलकृन्द-सौत्यनेन (२।४।७३) । सार्वधातुकास्त्विति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्त्रीलिङ्गस्य सार्वधातुकाशब्दस्यापिशालिना संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् । अथ सार्वधातुक-ग्रहणं किमर्थम् ? यावता नाभ्रस्यस्याचि पिति सार्वधातुक (७।३८७) इत्यतः सूत्रात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्ततइत्याह सार्वधातुकइत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । तच्च सार्वधातुकग्रहणं पितौत्यनेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवर्त्तौ पिद्ग्रहणमप्यनुवर्त्तत । तथाचापिति न स्यात् । तस्मादपितपि यथा स्यादितेवमर्थे सार्वधातुकग्रहणं क्रियते ।

६६ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ।

अपृक्त इति । सुब् व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तेनायमपृक्तस्यैवट् । अस्तिस-ग्रहणं लङ्गर्थम् । आसौदिति । अस भुवि । लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । आङ्जादौनामितराट् (६।४।७२) । आट्बेति (६।१।८०) वृद्धिः । अकार्षी-दिति । सिचि वृद्धिः । अलावीदपावीदिति । इट ईटीति (८।२।२८) सिचो लोपः । आत्थेत्यत्र ब्रुवत्तरस्य सिपो ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति (३।४।८४) थलि कृते ब्रुवत्याह्लादेशे कृते तस्य स्थानिवद्भावे सति ब्रूञ्ग्रहणेन ग्रहणात् थलोऽपि सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणादौट् प्राप्नोति । अभूदिति । अस्तोऽसिच् । अस्तो भूरिति (२।४।५२) भूभावे तस्य स्थानिवद्भावे सतस्तिस्रग्रहणेन ग्रहणादौट् प्राप्नोति ।

स कस्मान्न भवतीत्याह (१।१।५३, वा) आङ्गिभुवोरित्यादि । ईटि प्रतिषेध इति ।
आहे भु' वञ्चेटि कर्त्तव्यं स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः । तनेह न भवति आत्थेति ।
आहस्य इति हकारस्य (८।२।३५) यकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५)
तकारः । अभूदिति । गातिस्थेति (२।४।७७) सिचो लुक् ।

६७ । बहुलञ्छन्दसि ।

सर्वमाइति । अस्तेलंङ् । पूर्ववदाट् । सिपो हल्ङादिलोपः
(६।१।६८) । सकारस्य रुत्वविसर्जनौयौ । गीभिरच्चाः प्रत्यक्षमत्सा इति ।
ज्जर सञ्चलने । त्सरञ्छन्नगतौ । लुङ् । हल्ङादिना (६।१।६८) सिपो
लोपः । अतो ल्रान्तस्थेति (७।२।२) वृद्धिः । पूर्ववद्विसर्जनौयः । अभौषोरिति ।
जिभौ भये । सिचि वृद्धिः । अथाभौषौर्मा पुत्रकेत्यत्र कथमङागमः ? यावता
न माङ् योग (६।४।३४) इति प्रतिषिद्धोऽसौ । इह चाच्चारत्सारित्यत्र सिच
ईङागमः कस्मान्न भवतीत्याह छान्दसत्वादित्यादि । अच्चारत्सारित्यत्र
चेङागमाभाव इति छान्दसत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धः । वा छन्दसौति वक्तव्ये
बहुलग्रहणं सुत्तरार्थम् । उत्तरार्थताच्चास्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः ।

६८ । रुदश्च पञ्चभ्यः ।

रुदइति सुव्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । एतच्च पञ्चभ्यइति बहुवचनाद्
विज्ञायते । रुदादिभ्यः सार्वधातुं क इतीटि प्राप्ते तदपवाद ईङागमो विधीयते ।
रुदिर् अशुविमोचने । ज्विस्त्रप् शये । खस प्राणने । अन च । जञ्
भल्लहसनयोरितेति रुदादय आदादिकाः । अरोदीदिति । लङ् । प्राणौदिति ।
अनितेरिति (८।४।१८) णत्वम् । अजागर्भवानिति । जागर्त्तिः पञ्चभ्यः
परिणायं पठति । गुणे रपत्वे च कृते हल्ङादिलोपः (६।१।६८) ।

६९ । अङ्गागर्गालवयोः ।

पूर्वे'णेति प्राप्ते ईङागमो विधीयते । गागर्गालवग्रहणं पूजार्थम् । नतु
विकल्पार्थम् । अङ्गीटीरादिलिङ्गत्वादेकविषयत्वाच्च न सम्भवति ससुञ्चय
इत्यन्तरेणाप्याचार्यग्रहणं विकल्पस्य सिद्धत्वात् ।

१०० । अद्ः सर्वेषाम् ।

सर्वेषां ग्रहणं पूजार्थम् । नतु नित्यार्थम् । गार्ग्यगालवग्रहणस्याविकल्पार्थत्वात् ।

१०१ । अतो दीर्घो यञि ।

तपकरणसुत्तरार्थम् । खट्वाभिरित्यत्र बहुवचने भल्येदित्यत्र (७।३।१०३) मा भूदित्यवयवम् । अङ्गनेति । प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः सन्तीति लोमादिना (५।२।१००) नप्रतयः । केशव इति । केशा यस्य सन्तीति केशाद् बोध्यतरस्या (५।२।१०६) मिति वप्रतयः । केचिदत्र तिङ्गीतप्रनुवर्त्तयन्तीति । भूसुबोस्तिङ्गीतयः (७।३।८८) । तेषां बभववानिति कसौ सार्वधातुके दीर्घत्वेन न भवितव्यमिति । कसोरतिङन्तत्वात् । बभववानिति । भवतेर्लिट् । कसुः । कृन्दस्युभयधेति (३।४।११७) तस्य पक्षे सार्वधातुकत्वम् । तेन कर्त्तरि शब् (३।१।६८) भवति । सान्तमहतः संयोगस्थेति (६।४।१०) दीर्घः । हलङ्वादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) आदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घेष्वयथा स्यादयद्यन्यत् प्राप्नोति तस्मा भूदिति । किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? विचार्यमाणानाम् (८।२।६७) अनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचाम् (८।२।६३) प्रश्नाख्यानयो (८।२।१०५) रिति झुतः । अथ प्रकृतोऽङ्गागमः कस्मान्न विधीयते ? तत्राप्यकः सर्वणं दीर्घत्वेन (६।१।१०१) सिद्धतीत्यत्र । नचातो गुणे पररूपत्वं (६।१।६७) प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम् । अङ्गविधानसामर्थ्यात् । इहाङ्गुचावहीति कसस्याचीति (७।३।७२) लोपः स्यात् । अतिजराभ्यामित्यत्राचीति जरसम्भावः स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणं कृतम् । स चात्र झुतः प्रसज्येत ।

१०२ । सुपि च ।

१०३ । बहुवचने भल्येत् ।

नतु च वृक्षाणामित्यत्र नामीति (६।४।३) दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन भल्यग्रहणेन ? नैतदस्ति । नामीति (६।४।३) ह्यङ्गीनामित्यत्र सावकाशम् । तत्रासति भल्यग्रहणे दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वादेत्वमेव

स्यात् । पचध्वं यजध्वमिति । लोट् । टेरेत्त्वम् । सवाभ्यां वामावित्यामादेशः
(३।४।८१) ।

१०४ । ओसि च ।

१०५ । आङि चापः ।

आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेनेत्यादि । आचार्या हि पूर्वं आङिति तृतीयैक-
वचननिर्देशं कुर्वन्ति स्म । तस्मात् तदीयनाङिति निर्देशेन तृतीयैकवचनं
गृह्यते । खट् । येति । टावन्तस्योदाहरणम् । बहुराजयेति । डावन्तस्योदा-
हरणम् । डावुभाभ्यामन्यतरस्यामिति (४।१।१३) डाप् । कारीषगन्धयेति ।
चावन्तस्य । करीषस्येव गन्धोऽस्य । उपमानाच्चेतीत् (५।४।१३७) । करीषगन्धिः ।
तस्यापत्यमित्यण् (४।१।८२) तस्याणिजोरनार्थयोरित्यादिना (४।१।७८) थङ् ।
तदन्ताद् यङञाविति (४।१।७४) चाप् । कीलालपेति । कीलालं पिबतीत्यातो
मनिन्कनिब्वनिपञ्चेति (४।२।७४) विच् । तदन्तात् तृतीयैकवचनम् ।
आतो धातोःरित्याकारलोपः (६।४।१४०) । अथेह कस्मान्न भवति खट् । मति-
क्रान्तेनातिखट् । नेति ? उपसर्जनं ऋस्रत्वे कृते स्थानिवद्भावात् तस्य प्राप्नोतीत्याह
ङ्गाब्ग्रहणमित्यादि । केचिदाहुर्ङ्गाब्ग्रहणे दीर्घग्रहणमिति तद- वचनं
कर्त्तव्यम् । तेन ऋस्रत्वे कृते न भवति । अपरे त्वाहु हल्ङ्गाब्भ्यो दीर्घा-
दिति (६।१।६८) योगविभागः कर्त्तव्यः । यावच्छास्त्रे ङ्गापोः कार्यं तत् सर्वं
दीर्घयो र्यथा स्यात् । ऋस्रयोर्मा भूदिति । ततः स्तुतिस्पृक्तमिति (६।१।६८)
द्वितीयो योगः । तत्र हल्ङ्गाब्भ्य इत्यनुवर्त्ततइति । चकार ओसि (७।३।१०४)
चेत्यनुकर्षणार्थः ।

१०६ । सम्बुद्धौ च ।

१०७ । अम्बार्थनदो ऋस्वः ।

पूर्वस्यामपवादः । अम्बार्था मातृर्था । ङलकवतीनामित्यादि । ङलका
यासां सन्तीति युतीनां ता ङलकवत्यः । असंयोगावयवभूता ङलका इह गृह्यन्ते ।
अन्यथा हे अक हे अन्न इत्यत्रापि स्यात् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयइतिप्रयोगार्थः ।

उत्तरयोरपि वक्तव्यशब्दयोरयमेवार्थो वेदितव्यः । तत्रेदं व्याख्यानम् । बहुलव्य-
न्दसीत्यतो (७३।८७) बहुलग्रहणं मण्डूकभूतिन्यायेनानुवर्त्तते । तेन सर्वं
प्रतिषेधादिकं कार्यमपि भविष्यतीति । अर्हेत इति । प्रशंसाभाजनभूतायेत्यर्थः ।
गार्गीमातेति । यो गार्गीया मात्रा व्यपदेशेन प्रशंसामर्हति स एवमुच्यते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

ऋस्वग्रहणं प्रकृताङ्गविशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीत्याह
ऋस्वान्तस्येत्यादि । एवमुत्तरत्रापि तदन्तविधि वेदितव्यः । अथ हे कुमारि हे
ब्रह्मबन्धितेयवमादीनां कस्मान्न भवतीत्याह हे कुमारीत्यादि । यदि ह्रस्वत्वे
कृते गुणः स्याद् ऋस्वकरणमनर्थकं स्यात् । ननु च गुणार्थमेतत् स्यात् । असति
हि तस्मिन् ऋस्वस्य गुणइति गुणो न स्यात् । अऋस्वान्तत्वादित्याह यदीत्यादि ।
एवं क्रियागौरवं परिहृतं भवतीति भावः ।

१०९ । जसि च ।

जसादिष्वित्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । जसप्रकारेषु प्रत्ययेष्वित्यर्थः ।
इतः प्रकरणादिति । अम्बार्थनद्योऋस्व इत्येवमादिकात् (७३।१०७) ।
कृन्दसीति वक्तव्यमिति । कृन्दसि विषये वा कार्यं भवतीति तदर्थरूपं व्याख्येय
मित्यर्थः । व्याख्यानन्तु तदेव बहुलवचनमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अम्बे इत्यादि ।
अम्बार्थनद्योऋस्व (७३।१०७) इति ऋस्वो न भवति । दर्शित्यत्र ऋस्वस्य गुणः ।
शतक्रत्व इत्यत्रापि जसि चेति । पथेइति । घेर्ङिति (७३।१११) गुणः । किंकिदौव्या
इत्यत्राडो नास्त्रियामिति नाभावः (७३।१२०) ।

११० । ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयोः ।

तपरकरणं मुखसुखार्थमिति । नहि ङिसर्व्वनामस्थानयोर्दीर्घं ऋकारः
सम्भवति यस्तपररेण निवर्त्तयत ।

१११ । घेर्ङिति ।

सख्ये पत्यइति । सखिपतिशब्दौ घिसंज्ञकौ न भवतः शेषोऽघसखीति (१।४।७)
पर्य्युदासात् । पतिः समास एवेति (१।४।८) नियमाच्च । पट्तीति । वोतो

गुणवचनादिति (४।१।४४) डीष् । अत्र गुणो न भवति सुपि चेत्यतः (७।३।१०२) सुपौत्यनुवृत्तेः । कुरुतइति । करोति स्तस् । उपत्ययः । धातोर्युणः । रपरत्वम् । अत उत् सार्वधातुक इतुप्रत्वम् (६।४।११०) । अत्रापि सुपौत्यनुवृत्ते स्तसि परतो विकरणान्तस्य न भवति गुणः ।

११२ । आण नद्याः ।

नद्याइति पञ्चमी । स चाकृतार्था पूर्वत्र कृतार्थाया डितौत्यस्याः सप्तम्याः प्रथीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तेन डित एवायमाङ्गागमो विज्ञायत इत्याह नद्यान्तादङ्गा-
दुत्तरस्येत्यादि । कुमार्थ्यायितेवमादावाटञ्चेति (६।१।६०) वृद्धिः । अथ दीर्घो-
च्चारणं किमर्थम् ? न अङ्गेवोच्येत । वृद्धिरच्चीति (६।१।६६) वृद्ध्या सवर्णदीर्घत्वेन
सिद्धयति । कुमार्थ्यं कुमार्था इत्यत्रातो गुणे (६।१।६७) पररूपत्वं प्राप्नोतीति तच्च
नाशङ्कनीयम् । पररूपत्वं ह्यत्र वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । नेष दोषः । अस्ति
ह्यन्यद्वचनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? श्रियै श्रिया इत्यत्र साविकाचस्तृतीयादि
विभक्ति (६।१।१६८) रित्युदात्तत्वं मा भूत् । आगमा आद्युदात्ता भवन्तीत्यनु-
दात्तत्वं यथा स्यादिति । शक्यते ह्येकादेशोऽन्तादिवङ्गावादागमग्रहणे न ग्रहीतुम् ।
आगमानुदात्तत्वञ्च यथा प्रत्ययस्वरं लविता लवितुमित्यादौ बाधते तथा विभक्ति-
स्वरमपि बाधते । तस्मादाटञ्चेति (६।१।६०) वृद्धर्यमितत् ।

११३ । याङ्गापः ।

खट्वायामिति । वृद्धिरच्चीति (६।१।८८) वृद्धिः । खट्वाया इत्यत्राकः
सवर्णं दीर्घत्वम् (६।१।१०१) । दीर्घोच्चारणं वृद्धिसवर्णदीर्घत्वे यथा स्याताम् ।
पररूपत्वं मा भूदितेवमर्थम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न ।
अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? ज्ञाये ज्ञाया इत्यत्र
(६।१।१६८) साविकाचस्तृतीयादि विभक्तिरित्यनेनोदात्तत्वं मा भूत् । आगमानु-
दात्तत्वं यथा स्यादिति । अथ खट्वायामतिक्रान्तायातिखट्वायेत्यत्र कस्मान्न भवति ?
उपसर्जनङ्गस्येते कृते तस्य स्थानिवङ्गावादाग्रहणेन ग्रहणे सति प्राप्नोतीत्यत
आह अतिखट्वायेत्यादि । यदा तावत् सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घत्वं न
क्रियते तदा ङाग्रहणेन दीर्घग्रहणमिति तद्वचनान्न भवति । यदा दीर्घत्वं

तदा लाक्षणिकत्वात् भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति (प, ११४) वचनात् ।

११४ । सर्वनामः स्याद्द्रुत्वञ्च ।

याटोऽपवादः । आकारोच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र यथा स्यादन्यथा पररूपत्वं प्रसज्येत । अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च प्रसज्येतैत्येतच्च नाशङ्कनीयम् । तद्वि तस्या-
मित्यत्रोद्दिश्यदाद्यप्युमरैद्युभ्य इति (६।१।१७१) विभक्त्युदात्तत्वं मा भूत् ।
आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

११५ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।

असर्वनामार्थं वचनम् । ये तु वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानमिति (१।१।३६, वा) सर्वनामसंज्ञां तीयस्योपसञ्चक्षते त इदं सूत्रं प्रत्याचक्षते । तेनैव सिद्धत्वात् । तच्चोपसंख्यानमवश्यं कर्तव्यं स्मायादयो डिति विकल्पेन यथा स्युरिति । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मिन् द्वितीय इति । अन्ये त्वनेनैव स्मायादयः सिध्यन्ती-
त्युपसंख्यानमेव प्रत्याचक्षते । कथम् ? सर्वनाम्न इत्येतदिहानुवर्तते । स्याडिति निवृत्तम् । तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते । सर्वनाम्नो डिति यदुक्तं तद्विभाषा द्वितीया-
तृतीयाभ्यां भवतीति । तेन स्मायादयोऽप्यनेनैव भविष्यन्तीति नार्थं उपसंख्यानम् ।

११६ । डेराम् नद्यामनौभ्यः ।

डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । एतच्च स्त्रियामितिवमादिनिर्देशाद्विज्ञा-
यते । ग्रामस्थामिति । ग्रामं नयतीति सत्सूक्ष्मेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् ।
अग्रग्रामाभ्याञ्चेति (०) णत्वम् । एरनेकाच इति (६।४।८२) यणादेशः । अथ
कुमार्यां खट्वायां सर्वस्यामिति कथं सिध्यति ? ग्रामि कृते ऋक्सनद्यापो नुडिति
(७।१।५४) नुडागमेन भवितव्यम् । नेष दोषः । नुटः परत्वादाट्याट् स्याटो
भवन्ति । तेषु कृतेषु नुटः प्राप्तिरेव नास्तीति । नहि द्वयोरादिलिङ्गयोः समुच्चय
उपपद्यते ।

(०) नेदं कात्यायनस्य वाक्यं नवा भाष्यकारस्य । अन्ये रैव तु वार्त्तिकरूपेण प्रसिद्धम् ।

११७ । इदुद्भ्याम् ।

नदीग्रहणमिहानुवर्त्तते । तेन चेदुतौ विशिष्येते नदीसंज्ञकौ याविदुताविति । यद्येवमनर्थकमिदम् । पूर्व्वेणैव सिद्धत्वात् । नैतदस्ति । औकारो हि परत्वादुत्तरसूत्रेण स्यात् । अस्मिंश्च सत्यामेव भवति ।

११८ । औत् ।

नदीसंज्ञकात् परस्य डेराम् पूर्व्वेण विहितः । विसंज्ञकादुत्तरणास्वसन्निवृत्त-
मौकारं वक्ष्यति । तस्मात् पारिशिष्यात् ताभ्यां यदन्यदिकारोकारान्तं तदिहोदा-
हरणं विज्ञायत इत्याह यन्नदीसंज्ञमित्यादि । अत्र च सखिपतिशब्दावस्थ्याख्यत्वा-
न्नदीसंज्ञकावपि न भवतः । विसंज्ञकौ यथा न भवतस्तथा पूर्व्वमेव प्रतिपादितम् ।

११९ । अच्च घेः ।

अथास्वे कृतेऽजाद्यतष्टाविति (४।१।४) कृतौ घेनावित्वेवमादौ टाप् कस्मान्न
भवतीत्याह अदिति तपरकरणमित्यादि । यस्मात् तपरकरणं टाम्निवृत्त्यर्थं क्रियते
तस्मात् कृतेऽप्यत्वे टाम् न भवतीति भावः । तपरकरणं हि तत्कालावधारणार्थम् ।
नचात्र भाव्यमानत्वादणो मात्रिकत्वाच्च स्थानिनो दीर्घत्वस्य प्राप्तिरस्ति । अतोऽन्ये-
नापि हेतुना यद्दीर्घत्वमापद्यते तत्प्रतिषेधार्थमुपजायमानं तद्वापोऽभावमापादयति ।
टापि हि सत्यकः सवर्णे दीर्घत्वं (६।१।१०१) स्यात् । तथाचानर्थकं तपरकरणं
स्यात् । तस्मान्मा भूदनर्थकमिति कृतेऽप्यत्वे टापा न भवितव्यमिति । औदच्च घे
रिति येषामित्यादि । इह केचिदौच्च घेरित्येकं योगं कुर्व्वन्ति । तथाच सख्यौत्वा-
च्चयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद् यत्राच्च तत्रैवौत्वेन भवितव्यम् । घेञ्चात्त्वमिति सख्यौ
पत्यावित्वत्रात्त्वाभावादौच्चमपि न स्यात् । अतस्तस्य दीर्घस्य परीहाराय येषामेक
एवायं योग स्ते प्रधानशिष्टमौत्त्वमाचक्षते । यथा कर्त्तुः क्वड् सलोपश्चे (३।१।११)
त्यत्र प्रधानशिष्टमाचक्षते क्वड्मन्वाचयशिष्टं सलोपम् । यथा तत्रैव तत्रासत्यपि
सलोपे यथा क्वड् भवति श्येनायत इत्यादाविवमसत्यप्यत्वे सख्यौ पत्यावित्वत्रौत्वं
भवतीति तेषामभिप्रायः ॥

१२० । आङो नाऽस्त्रियाम् ।

आङ इति स्थान्यन्तरनिर्देशादिहार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं यद् घेरिति प्रकृतं तदिह पञ्चम्यन्तमुपजायत इत्याह घेरुत्तरस्येत्यादि । अथ किमर्थं मस्त्रियामित्युच्यते ? आङो नापुंसोतिवोच्यते । एवमुच्यमाने त्रपुणा जतुनेतिप्रतन्न सिध्यतीतिप्रतच्च नाशङ्कनीयम् । इकोऽचि विभक्ताविति (७।१।७०) नुमैव सिद्धत्वादिति यो मन्येत तं निराकर्तुममुना ब्राह्मणकुलेनित्यस्योपन्यासः । अत्र हि ल्यदायत्वे कृतेऽदसोऽसे दीदु दो म इत्युत्त्वमत्वे (८।२।८०) च । तत्र यदि पुंसोतिप्रत्येत ततोऽमुनेति नपुंसके न सिध्येत् । सुभावस्यासिद्धत्वात् । नुमोऽभावादस्त्रियामितुप्रत्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवतीत्यमुनेति सिद्धं भवति । नहि नाभावे कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वम् । न मु नइति (८।२।३) वचनादित्यभिप्रायः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥७।३॥

काशिकाविवरणापञ्जिका ।

सप्तमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

१ । शौ चङुपधाया ह्रस्वः ।

चङ् परे शौ परतइति । चङ् परो यस्मात्त्वेरिति स तथोक्तः । अचीकरदित्यादि ।
 कृञ् हृञ् लृञ् पूजितेतिभ्यो हेतुमस्विच् । ततो लूङ् । चिः । णिथीत्यादिना
 (३।१।४८) च्चेष्टङ् । णेरणिटीति (६।४।५१) णिलोपः । अत्र द्विर्वचनोपधाङ्गस्व-
 त्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाङ्गस्वत्वम् । ततो द्विर्वचनम् । ततश्च शौ कृतं स्थानिवद्भा-
 षतीति कृ ह्र इत्यादिकमविकृतधातुरूपमेव द्विरुच्यते । अत्र कृहृइत्येतयोरभ्या-
 सस्योरदित्यत्वे (७।४।६६) कृते रपरत्वे हलादिशेषे च ततश्च सन्बल्लघुनौत्यादिना
 (७।४।८३) सन्बदृभावादित्वम् । पूस्वित्येतयोरपि ङ्गस्वत्वे च कृतं श्रौः पुयण्ज्य-
 पर (७।४।८०) इतौत्वम् । सर्वत्र दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वम् । अत्र
 द्विर्वचनोपधाङ्गस्वत्वयोः प्राप्तेरित्यादि । अचीकरदित्यादिषूदाहरणेषु कृता-
 कृतप्रसङ्गित्वाद्विर्वचनं नित्यमुपधाङ्गस्वत्वमपि । तथोरुभयोः परत्वादुपधाङ्गस्वत्वं
 भवति । तत्र कृते द्विर्वचनमित्येष कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः । मा भवानटिटदित्यत्र तु
 द्विर्वचनमेव नित्यम् । न ङ्गस्वत्वम् । तथाञ्जादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विर्वचनं
 कृतेऽपि ङ्गस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ङ्गस्वत्वं तु द्वितीयस्येकाचो द्विर्वचने कृते न
 प्राप्नोति । परेण टिशब्दरूपेण व्यवधानात् । तस्मान्मा भवानटिटदित्यत्र
 नित्यत्वाद् द्वितीयस्येकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । द्विर्वचने हि सति को दीपः

स्यादित्यत आह तथाच सतीत्यादि । एवञ्च द्विर्वचने हि सति तेन ऋस्वभाविन
 आकारस्योपधात्वं विहृतमिति ऋसो न स्यात् । नहि द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने
 कृते चङ्परि णौ यदङ्गं तस्य ऋस्वभाव्याकार उपधा भवति । असति च ऋस्वत्वे
 मा भवानटिटदिति रूपं न सिध्यति । मायोग आणनिवृत्त्यर्थः । आटि तु सति
 नास्ति विशेषः । सत्यसति वा ऋस्वत्व आटयेति (६।१।६०) वृद्धा भवितव्यमिति ।
 भवच्छब्दः सन्देहनिरासार्थः । नैष दोषइति । योऽनन्तरोक्तः स कथं लभ्यत
 इत्याह ओणि ऋदित्करणमित्यादि । ओणु अपनयन इत्येतस्यर्द्धित्करणस्येतत्
 प्रयोजनमृदित्त्वान्नाग्लोपीत्यादिना (७।४।२) ऋस्वप्रतिषेधो यथा स्यादिति ।
 यदि च नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाऋस्वत्वेन न बाध्यते तदीणि ऋदित्करण मनर्थकं
 स्यात् । द्विर्वचने हि कृते परिण शिष्यवृद्धरूपेण व्यवधानादेव ऋसो न भविष्यति ।
 किमोणि ऋदित्करणेनेति ? आचार्यप्रवृत्तिं ज्ञापयति नित्यमपि द्विर्वचन
 मुपधाऋस्वत्वेन बाध्यतइति । यतओणि ऋदित्करणं करोति । णविति किमिति ।
 एवं मन्यते । शिष्यहणे चाकृते लुङ्चडादेशयोः कृतयोर् णिलोपे चाकृते
 वृद्धावादेशयोश्चाकृतयोर् लूङ् अत् इति स्थित उकारस्य ऋसो मा भूदित्येवमर्थे
 वा शिष्यहणं क्रियते ? उकारस्य वृद्धौ कृतायामौकारस्य ऋसो मा भूदित्येव-
 मर्थे वा ? एतच्चौभयमप्रयोजनम् । अत्रान्तरङ्गत्वाद् वृद्धावादेशाभ्यामेव
 भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वं पुनस्तयो णिज्मात्राश्रयत्वात् । ऋस्वस्य च
 बहिरङ्गत्वम् । चङाश्रयत्वादिति । चङुपधाया ऋस्व इत्युच्यमानइत्यादि ।
 एतावतुपच्यमानेऽसति शिष्यहणे चङ्परि यदङ्गं तस्योपधाया ऋसो भवतीत्येव-
 मर्थः स्यात् । तथाचानवकाशो ऋसोऽलौकवदित्यत्रान्तरङ्गामपि वृद्धिं बाधित्वा
 वचनसामर्थ्यादुकारस्यैव स्यात् । अद्यापि कथञ्चिद् वृद्धिर्न बाध्यत एवमपि वृद्धौ
 कृताया मन्तरङ्गमप्यावादेशं बाधित्वौकारस्यैव प्रसज्येत । अन्यथा हि वचनमिदं
 मनर्थकं स्यात् । अदौदपदिति । अत्र ददाते णिचि लुङि चङि च कृते अ दा इ
 अत् इति स्थिते वचनप्रामाण्यादनवकाशो ऋसोऽन्तरङ्गमपि पुनर् बाधित्वा प्रसज्येत ।
 तस्मिञ्च सति पुग् विहृतनिमित्तत्वान्न स्यात् । अपीपचदित्यादौ तु नेव ऋस्वः
 स्यादिति । चङि परतो यदङ्गं पाचिप्रवृत्ति तदीयाया उपधायाश्चाकारादेर-
 ऋस्वभाविनीत्वात् । आदिशब्दोऽपीपठदित्यादिपरिग्रहार्थः । तस्मात्पाविति
 वक्तव्यम् । चङीति किमिति । एषोऽभिप्रायः । केवले णौ ऋसो मा भूदित्येव-
 मर्थं चङीतुपच्यते । नैतच्चङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमुपपद्यते । यस्मादाचार्यप्रवृत्ति

प्रापयति णावेव केवले ऋस्वत्वं न भवतीति यदयं मितां ऋस्व (६।४।८२) इति
 वृस्वत्वं शास्ति । ततः कारयति हारयतीत्यादौ न भविष्यतीत्यभिप्रायः । यद्ये त-
 स्माज् चानपकात् कारयतीत्यादौ ऋस्वो न भवति तदाचीकरदित्यादि न स्यात् ।
 अथात्र वचनसामर्थ्याद् भविष्यति । एवमपि कारयतीत्यादौ स्यादेव । नहि
 मितां वृस्व (६।४।८२) इत्युच्यमाने सत्यचीकरदित्यादौ न भवतीत्येष विषयविभागः
 शक्यते विज्ञातुम् । तस्माच्चडग्रहणं कर्त्तव्यम् । उपधायग्रहणं किमिति ।
 एवं मन्यते । अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधायग्रहणं क्रियते । एतच्चाप्रयो
 जनम् । चङ्परि णौ यदङ्गं तस्याचीकरदित्यादावपि णावन्तरङ्गत्वाद् ह्रस्वादिषु
 कृतेषु ह्रस्वभाव्यजन्यो न सम्भवति यत्राजन्तांश्चिनुत्पद्यते । किं पुनरपीपठ-
 दित्यादौ यत्र ह्रस्वन्तांश्चिनुत्पद्यते ? तस्मादजन्यो ऋस्वभावी नास्तीत्यन्तरिणाप्यु-
 पधायग्रहणं वचनादनन्त्यस्यैवोपधाभूतस्य ऋस्वो भविष्यतीति । अचकाङ्गदववाङ्ग-
 दिति । काच्चि वाच्चि माच्चि काङ्गायाम् । यद्यप्यजन्यो ऋस्वभावी नास्ति तथापि
 वचनादनन्त्यस्याचीकरदित्यादौ यथा भवति तथाचकाङ्गदित्यादावपि स्यात् ।
 तस्मान् मा भूदेव दोष इत्युपधायग्रहणं क्रियत इत्यभिप्रायः । ननु चाङ्गस्य योऽच्
 तस्य चङ्परि णौ वृस्वो विधीयते तत्र यद्यप्यनन्तरोऽज् न सम्भवति तथापि येन
 नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेनेति येन नाव्यवधान
 मपितु सर्वदा व्यवधानमेव तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् भवितव्यम् ।
 एकेनैव वर्णेन व्यवधानं सर्वत्र सम्भवति । संघातेन तु व्यवधानं सम्भवति न सम्भवति
 च । इहाचकाङ्गदित्यादौ सङ्घातेनैव व्यवधानम् । अतो नास्त्येव ऋस्वप्रसङ्ग इति
 किमुपधायग्रहणेनेत्याह तदेतदित्यादि । लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येत्युपधालोपी
 (७।४।४) यथा स्यादिति । अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधायग्रहणं
 कर्त्तव्यमवश्यम् । यद्येवं तत्रैव कस्मान्न कृतमित्यत आह तदिहापीत्यादि ।
 उपधायग्रहणमवश्यमुत्तरार्थं कर्त्तव्यम् । इह तु क्रियमाणे सत्यचकाङ्गदित्याव-
 मर्थं येन नाव्यवधानमिति या परिभाषा नाश्रित्यतया भवति । उपधायग्रहणे
 नैवात्र ऋस्वस्य निवर्त्तितत्वादित्येष गुणो लभ्यते । तेनैव कृतम् । नीत्तरम् ।
 उपधाङ्गस्वत्वे णि णिङुपसंख्यानमिति । चङ्परि णौ परतो यो णि स्तस्मिन्
 परतोऽङ्गस्वोपधाया ऋस्व, उपसंख्येयः । अविवददिति । वदेहेतुमिति चेति
 (३।१।२६) णिच् । तदन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति पुनर्हेतुमिति चेति
 (३।२।२६) णिच् । ततो लुङादिः । णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । किं

पुनः कारणं न सिध्यति ? यावता णिलोपे कृते चङ्परि णावङ्गस्याकारो ऋस्रभावि-
न्युपधा भवतेऽवेत्याह योऽसावित्यादि । अचः परस्मिन् पूर्वविधावपि (१११५७)
णिलोपस्य ऋस्रत्वे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावाच्चिजव्यवधानाद् ऋस्रो न प्राप्नोति ।
तेन वा णिलोपेनाग्लोप्यङ्गमेतद् भवति । तदेतस्माद्धेतोर्न ऋस्रत्वं प्राप्नोति ।
अग्लोपीत्यादिनानन्तरवच्चमात्रप्रतिषेधात् (७१४१४) ख्याकृतिनिर्देशात् सिद्धमित्युप-
संख्यानं प्रत्याचष्टे णाविति । ख्याकृतिरिति णिजाति निर्दिश्यते । नतु णिव्यक्तिः ।
तेन व्यक्तौ व्यवधानं न भवति । नहि जातौ । एकात्वाणिजातेः । नहि तयैव
तस्या व्यवधानमुपपद्यते । ननु चोत्तरया ख्याकृत्या जात्याधारभूतया णिव्यक्त्या
णिजात्याश्रयेऽपि व्यवधानमुपपद्यतएव । नैतत् । तस्यामपि व्यक्तौ जातेः
समवायात् । एवं तावद्व्यवधानं ख्याकृत्याश्रये नास्ति । अग्लोपित्वमपि नाख्येव ।
नञ्च णिजातिव्यतिरेकेणान्योऽग्लोप्य विद्यते यस्य लोपेनाग्लोप्यङ्गं स्यात् । नच
ख्याकृते लोपश्च । तस्याः श्रूयमाणत्वात् । नहि श्रूयमाणाया लोप उपपद्यते ।
अदर्शनं लोप (१११६०) इति वचनात् । ननु च जातिव्यतिरेकेणापि तदाश्रय-
भूता व्यक्तिरग्लोप्य विद्यतएव । न जातिव्यक्त्योरनन्यत्वमिति सांख्यीयसिद्धान्तस्येहा-
श्रयणात् । अथवा ख्याकृतिनिर्देशे सत्युपधाऋस्रत्वस्य ख्याकृतिनिमित्तत्वेनाश्रयते ।
तेन गोबलीवर्धन्यायिन तस्या ख्याकृते निमित्तत्वेनोपात्ताया अन्यस्याको लोपः
प्रतिषेधनिमित्तत्वेन विज्ञायते । स चेह नास्ति । तस्मात् ख्याकृतिनिर्देशात्
सिद्धम् ।

२ । नाग्लोपिशास्त्रं दिताम् ।

अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः । स एषामस्तीति तान्यग्लो-
पोप्यन्यङ्गानि । शासु अनुशिष्टौ । ऋदिद् येषां तानि ऋदन्ति बाधु विलोडन
इत्येवमादीनि । अममालत् । अममातरदिति । तत् करोति तदाचष्ट इति
णिच् । णाविष्ठवत्काव्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावः (६१४१५५, वा) । तुरिष्ठमेयः-
स्विति (६१४१५४) टिलोपः । ततो लुङादिः । अत्यरराजदित्यादौ प्रातिपदिका-
न्तात्वं बहुलमिष्ठवच्चेति (ग, भू) णिच् । अन्वलुलोमदिति । सत्यापपाशरूपेत्यादिना
(३११२५) णिच् । अगेव केवलो यवेत्यादि । इह द्विविधमग्लोप्यङ्गम् । कचिदगेव
केवलो लुप्यतेऽममालदित्यादौ । कचिद्वलचावत्यरराजदित्यादौ । अगेव केवलो यत्

लुप्यते तन्नागलोपस्य स्थानिवद्भावात् सिद्धम् । स्थानिवद्भावे सत्यग्लोपस्य व्यवधानादेव ऋक्षाप्राप्तिः । तस्मान्न तदर्थमग्लोपीति वचनम् । इतरत्र तु हलचोः-भयोरप्यादेश इति सिध्यति । अस्थानिवद्भावात् । अजादेशस्य हि परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भाव उक्तः । नतु हलचोरादेशस्य । तस्माद् यत्र हलचोरादेशस्तदर्थमिदं वचनम् । अन्यार्थमेतत् क्रियमाणं यन्नागिव केवलो लुप्यते तदर्थमपि भविष्यतीति तदर्थमस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । अडुढौकदिति । ककि वकि श्वकि त्रकि ढौक षौक ध्वक् वस्क मस्क टिक् टौक् तिक् तौक् रधि लधि गत्यर्थाः । अभ्यासे चर्चं (८।४।५४) इति जश्ल्वं उकारः ।

३ । भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।

भाजिरयं भूदावनुदात्तेत् पठ्यते । आत्मनेपदी ऋकारानुबन्धः फणादिषु टुभाजु टुभाञ्च दीप्ताविति पठ्यते । फणादिभ्यः पुरस्ताच्च एजृ रंजृ भ्राजु दीप्ताविति । तन्नाग्लोपकार्यार्थः फणादिष्ववश्यमेवास्व पाठोऽङ्गीकर्तव्य इति । तेनैव शबादेरपि गणकार्यस्य सिद्धत्वात् । अन्यत्रास्य पाठोऽनाघं एव लक्ष्यते । भासू दीप्तौ । भाष वक्रतायां वाचि । दीपो दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील श्मील स्मील क्षील निमेषणे । पीड अवगाहने । एषां नित्ये ऋस्त्वत्वे प्राप्ते विभाषेय-मारभ्यते । अब्भिभजदिति । यदा ऋस्त्वत् तदा पूर्ववत् सन्वद्भावेनेस्त्वम् । अबी-भषदिति । पूर्ववद् दीप्तः । अथ भ्राजभासयोर् ऋदित्करणं किमर्थम् ? यावता तयोर्हि ऋदित्करणस्यैतत् प्रयोजनम् ऋदिस्त्वात् पूर्वसूत्रेण ऋस्वप्रतिषेधो यथा स्यादिति । यदि विभाषया च तयोर् ऋस्त्वत् विधीयते तदा ऋदित्करणस्य वैयर्थ्यमेवेत्यत आह भ्राजभासोरित्यादि । अपाणिनीयमिति । पाणिनेरिदं पाणिनीयम् । न पाणिनीयमपाणिनीयमिति । तेनानभ्युपगमात् । नतु तेनाकृतत्वात् । अन्यथा हि बाधु विलोडन इत्येवमादीनामपि ऋदित्करणम-पाणिनीयं स्यात् । प्रतिपादितं हि पूर्वं गणकारः पाणिनि न भवतीति । तथाचान्यो हि गणकारः । अन्यस्य सूत्रकारः ।

४ । लोपः पिबतेरौच्चाभ्यासस्य ।

ऋस्त्वत्वे प्राप्ते तदपवादः पिबते लोपो विधीयत ईकारश्चाभ्यासस्येति । उपधा-धिकारादुपधाया एव । पर्यायेण लोपिकारौ मा भूतामित्येवमर्थमभ्यासग्रहणम् ।

अपौष्यदिति । पा पाने । णिच् । शास्त्रासाह्याव्यावेपामिति (७१३३७) युक् । ननु च नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वमुपधालोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनेन न भवितव्यमित्यत आह उपधालोपे कृतइत्यादि । सुबोधम् । पिबतेः श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्यर्थः । अपापयदिति । पा रक्षणे पै अवे शोषण इत्येतयोस्तु निवृत्तार्थो स नोपपद्यते । तत्र ह्येकस्य लुग्विकारणत्वादेव न भविष्यति । अपरस्य तु लाक्षणिकत्वात् ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

अयमपि ह्रस्वापवादः । ईच्चाभ्यासस्येति निवृत्तम् । श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्यर्थ एव । अतास्त्रपदिति ।

६ । जिघृते वा ।

एषोऽपि ह्रस्वापवादः । अत्रापि श्रुतिपा निर्देशस्य तदेव प्रयोजनम् । अजाग्रपदिति ।

७ । उ ऋत् ।

अत्र ऋकारः स्थानित्वेनोपात्तः । तस्य चान्तरङ्गत्वादिररार एव प्राप्नुवन्ति । नहि बहिरङ्गो ह्रस्वः । तस्मात् तेषामपवादो विज्ञायत इत्यत आह इरारामपवाद इति उपधायाच्चेतीकारः (७१११०१) पुगन्त लघूपधस्येति (७३१८६) गुणोऽकारो मृजे वृद्धिरित्याकार (७२१११४) इत्येते च ऋकारस्य स्थान उरण् रपर इति (१११५१) रपरा भवन्तो यश्चाक्रम मिररारो भवन्ति । तेषामपवादः । अचौकृतदिति । कृत संशब्दने । चुरादिः । णिच् । अवीवृतदिति । वृत्त वर्त्तने । अमौमृजदिति । मृजू शुद्धौ । हेतुमण्णिच् । ननु चान्तरङ्गत्वादिररारिरेव भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वन्तु पुनस्तेषां णिज्मात्राश्रयत्वात् । ऋकारस्तु चङ्-परं णिच् माश्रित्य भवतीति बहिरङ्गः । तत् कथं तेनिररारो बाध्यन्त इत्यत आह वचनसामर्थ्यादित्यादि । यथान्तरङ्गत्वादिररारः स्युर्वचनस्य तदा वैयर्थ्यं स्यात् । अनवकाशत्वात् । तस्मादन्तरङ्गा अपि ते बाध्यन्ते । तपरकरणं मित्यादि । असति हि तपरकरणे यत्र दीर्घः स्थानी तत्रान्तरतम्याद् दीर्घः प्रसज्येत तस्माद् दीर्घोऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणम् । ननु भाव्यमानोऽ-

ए सवर्णान् गृह्णातीति दीर्घस्यापि स्थानिनो ब्रुस्वएव भविष्यति । न दीर्घइत्यत आह न चायं भाव्यमान इत्यादि । किं कारणमित्यत आह आदेशान्तरनिवृत्तार्थ-
मिति । आदेशान्तरमिररादि । तस्य निवृत्तार्थमौकारस्याकीयरूपेणैवाभवतु-
ज्ञायते । नत्वपूर्वएव ऋकारो विधीयते । तत् कुतोऽस्य भाव्यमानता ?

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

अवीवृधदिति । वृधु वृधौ । हेतुमण्डि । ततो लुङादिः । नित्यग्रहणं
पूर्वसूत्रे वेत्येतदनुवृत्तेर्विज्ञापनार्थम् । अन्यथा हि तत्राप्यस्थाननुवृत्तिर्विज्ञायते ।

९ । दयते दिङि लिटि ।

अवदिगप्रइत्यादि । देङ् रक्षणे । लिट् । डिच्वादात्मनेपदम् । प्रथमपुरुषः ।
लिट् स्तम्भयोरेशिरेजित्ये शिरेचौ (३।४।८१) । एरनेकाच इत्यादिना (६।४।८२)
यणादेशः । दयतेरिति देखे ग्रहणम् । नतु दय दानइत्यस्येति । ननु च दय दान-
गतिरक्षणे हिंसादानेष्वित्येतस्य ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्यत आह तस्य हीत्यादि ।
लिटीतुप्रच्यते । नच दय दान इत्येतस्यानन्तरो लिङ्गस्ति । यस्मात् तस्य
दययासस्येत्यनेनाम् (३।१।३७) विहितः । ननु चामन्वइति तत्रानुवर्त्तते ।
ततो मन्व आमोऽभावात् स्यादेवानन्तर्यम् । एवं मन्यते । यथा दृष्टानुविधि-
श्छन्दसौति । नच दय दानइत्येतस्य मन्वे दिगादेशो दृश्यत इत्यभिप्रायः ।
इहावदिग्य इत्यनवकाशत्वाद् दिगादेशे कृते पश्चाद् द्विवचनेन भवितव्यम् ।
यथा चख्यावित्यत्र चक्षिङ्ः ख्याजिति (२।४।५४) ख्याजादेशस्यानवकाशत्वात्
तत्र कृते पश्चाद् द्विवचनं तथावदिगप्र इत्यत्रापि दिगादेशे कृते पश्चाद् द्विवचनं
केन बाध्यत इति यस्मिंदेयेत् तं प्रत्याह दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यत
इति । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? नित्यग्रहणानुवृत्तेः । इह पूर्वसूत्रा-
न्त्रत्यग्रहणमनुवर्त्तते । नचात्र विभाषा प्राप्नोति यन्निवृत्तार्थं नित्यग्रहणं
विज्ञायते । तस्मादन्यक्षिति यत् कार्यं प्राप्नोति तन्निवृत्तार्थं नित्यग्रहणं
विज्ञायते । तेनैवमभिसम्बन्धः करिष्यते । लिटि प्राप्नुवतां कार्याणां दिगादेशएव
नित्यं भवति । नान्यत् कार्यमित्येवं द्विवचननिवर्त्तनं भवति । यणादेशस्तु
लिटीतुप्रच्यार्थं न विधीयत इत्येरेकाच (६।४।८२) इत्यचि भवति ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

सस्वरतुः सस्वररिति । स्वरु शब्दोपतापयोः । उरदित्यभ्यासस्यात्वम् ।
 (६।१।१३५, वा) रपरत्वम् । हलादिशेषः । दध्वरतुर्दध्वररिति । ध्व
 चूर्च्छने । सस्वरतुः सस्वररिति । स्मृ आध्याने । ननु च सर्वत्रैव साभ्यास
 मङ्गम् । नच तत् संयोगादि । नैष दोषः । द्विष्ययोगो द्विर्वचनमित्येषोऽत्र
 पक्षः । तत्र परस्याप्यङ्गसंज्ञा भवत्येव । अथापि स्थाने द्विर्वचन मित्यप्यदोषः ।
 सर्वत्रैव हि लिट्प्रभ्यासः संयोगादित्वं विहन्ति । उच्यते चेदं वचनम् । तत्रैव
 विज्ञास्यामः । प्राग् द्विर्वचनात् संयोगादित्वमस्ति । इह च द्विर्वचनात् प्राक्
 संयोगादित्वमस्ति । चिच्चियतुश्चिच्चियुरिति । चि चये । इयङादेशः । प्रतिषेध-
 विषयेऽपीत्यादि । यः कङिति चेत्यस्य (१।१।५) प्रतिषेधस्य विषयो न भवति
 यलादि स्तत्र सार्वधातुकार्धधातुकयो (७।१।८४) रित्वेव गुणः सिद्धः । तस्माद्
 गुणप्रतिषेधविषयेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । द्विविषयेऽपि परत्वाद् गुणेन
 भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तान्निराकर्तुमाह द्विविषये
 त्वित्यादि । गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वररिति । ज्णिति द्विरेवकाशः स्वारको
 ध्वारक इति । सस्वार दध्वारेत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन द्विरेव भवति ।
 अथ तपरकरणं किमर्थम् ? दीर्घस्यापि मा भूदित्येवमर्थं चेत् ? नैतदस्ति ।
 भवितव्यमेव हि दीर्घस्योत्तरसूत्रेण । स्तृज् आच्छादने । आतस्तरतुरातस्तररिति ।
 ननु चैतस्मात् तपरकरणान्न प्राप्नोति । सावकाशञ्चोत्तरवचनमसंयोगादौ ।
 कृ विक्षेपे । निचकरतु निचकररिति । यद्येवमेवन्तर्हि न चेदं तपरकरणम् ।
 किं तर्हि ? तसिनायं निर्देशः । संयोगादेरित्यादि । इहाङ्गप्रकरणदङ्गं
 संयोगादित्वेन विशिष्यते । नच करोतिः संयोगाद्यङ्गमिति न प्राप्नोति । तस्मात्
 संयोगोपधशङ्कणं कर्तव्यमिति करोतेरपि यथा स्याद् गुणः । सञ्चस्वरतुः
 सञ्चस्वररिति । सम्प्युपेभ्यः करोतौ भूषणइति सुट् (६।१।१३०) । स चाङ्भ्या-
 सव्यवायेऽपीति (६।१।१३५, वा) वचनादभ्यासव्यवायेऽपि भवति । किं पुनः
 कारणमिह गुणो न सिध्यति ? यावता सुटि कृते तन्मध्यपतित स्तदुग्रहणेन गृह्यत
 इति (प, ८०) करोतिः संयोगादिर्भवतीत्यत आह अत्र ह्येत्यादि । अनेन सुटो
 बहिरङ्गतां प्रतिपादयति । बहिरङ्गत्वे हि तस्यासिद्धं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग (प, ५१)
 इत्यन्तरङ्गे गुणे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य सुटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वं करोतेर्नीपपद्यते ।

पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेनेत्यस्मिन् दर्शने धातूपसर्गयोः कार्य्यमन्तरङ्गमिति सुटोऽपि धातूपसर्गयोः कार्य्यत्वादन्तरङ्गता स्यात् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यस्मिन् दर्शने सुङ् बहिरङ्गो भवति । तथाह्यस्मिन् दर्शने निरूपसर्गस्यैव धातोरर्थः साधनेन युज्यत इति साधनाभिधायी पूर्वं तावज्जिह्व कर्त्तव्यः । तत्र कृते तदान्वये द्विव्यचने कृते पश्चादुपसर्गयोगेऽङ्भ्यासव्यवायेऽपीति (६।१।१३५, वा) सुट् क्रियते । एवञ्च क्रियमाणे ह्यनेकपदान्धित्वाच्चल्लपि-चत्वाच्च सुटो बहिरङ्गता प्रतिपाद्यते । गुणस्तु लिङ्, तुप्पत्तिमनन्तरकालमेव प्राप्नोति । नापरं किञ्चिदपेक्षते । एकपदापिचत्वादल्पापिचत्वाच्चान्तरङ्गः । ततश्च तस्मिन् कर्त्तव्ये सुटोऽसिद्धत्वात् करोतिः संयोगाद्यङ्गं न भवति । तस्मादसौ न प्राप्नोति । एवञ्च कृत्वेत्यादि । यत एव सुङ्, बहिरङ्ग एवञ्च कृत्वाऽन्तरङ्ग इति कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वादसंयोगादित्वात् करोति रूपस्कृषीष्ट संस्कृषीष्टेत्यत्र ऋतस्य संयोगादेरितौडागमो (७।३।३३) न भवति । एतेन बहिरङ्गत्वेव सुटः प्रतिपादिता । ननु चाङ्गाधिकारात् प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव संयोगो गृह्यते । कात्-पूर्वग्रहणेन तत्र चापितमभक्तत्वं सुटः । ततश्चाभक्तत्वादेवासंयोगादित्वात् करोतिरिङ् न भविष्यति । किमत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वेनोपन्यस्तेन ? सत्यमेतत् । एवं मन्यते । भवतु नाम करोतिभक्तत्वं सुटः । तथाप्यसिद्धत्वात् तस्य संस्कृषीष्टेत्यत्रेदंप्रसङ्गो न भविष्यतीति संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति । अस्यायमर्थः । संयोगोपधः करोतिरङ्गं गृह्यते येन तत् संयोगोपधग्रहणव्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । चकारोऽत्र क्रियते । स च करोतिः संयोगोपधस्य समुच्चयार्थः । तेन तस्यापि सुटि कृते संयोगोपधस्य गुणो भविष्यतीति ।

११ । ऋच्छतृताम् ।

ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभाविषु । अर्त्तरप्यत्र प्रयःश्ले । बहुवचननिर्देशात् । अतएवाह ऋच्छतेरङ्गस्य ऋ इत्येतस्य ऋकारान्तानाच्चेति । ऋकारान्ताः कृ विक्षेपे गृ निगरण इत्येवमादयः । आनर्च्छतुरानर्च्छुरित्यादि । अतुसुसौ । गुणः । द्विव्यचनमभ्यासकार्थ्यम् पूर्ववत् । अत आदेरिति (७।४।७०) दीर्घः । तस्मान्नुङ्-द्विहल ईति (७।४।७१) तुट् । आरतुरारुति । पूर्व्ववदभ्यासस्य दीर्घः । ततः पूर्व्वसवर्णेनेति । ऋच्छतेरलघूपधत्वादित्यादि । अलघूपधत्वं तु तस्यान्तरङ्गत्वात् । छे चेति (६।१।७३) तुकि कृते संयोगे गुर्विति (१।४।११) गुरुसंज्ञायां सत्यां

गुरुपधत्वान्न प्राप्नोतीति वेदितव्यम् । ऋतां त्वित्यादि । ऋ ऋतान्तु प्रतिषिद्ध एवेति गुणो विधीयत इत्यपेक्षते । गुणप्रतिषेधस्तु तेषामसंयोगाङ्गिष् किदिति (१।२।५) किञ्चे सति कङ्किति चेत्यनेन (१।१।५) वेदितव्यः । ह्रस्विष्ये त्वित्यादि । यथा ऋतश्च संयोगादेरिति (७।४।१०) ह्रस्विष्ये पूर्वविप्रतिषेधेन ह्रस्विरेवेत्यते तथा ऋऋतामपीति । गुणस्यावकाशो निचकारतु निचकाररिति ह्रस्वेरवकाशः कारको हारक इति । निचकार निजगारेत्यत्र ह्रस्विष्ये पूर्व-
विप्रतिषेधेन ह्रस्विरेवेत्यते ।

१२ । शृद्ध्वां ऋस्वो वा ।

शृङ्गिषायाम् । दृ विदारणे । पृ पालनपूरणयोः । एषां पूर्वसूत्रेण नित्ये गुणे प्राप्ते पक्षे ऋस्वो विधीयते । वाचचनात् पक्षे गुणो भवत्येव । विशश्रुतिरिति । ऋस्वत्वे कृते यणादेशः । ऋस्ववचनमित्यादि । असति ऋस्वग्रहणे वाचचनेन विकल्पिते यस्मिन् पक्षे गुणो नास्ति तस्मिन् पक्षे ऋत इदं धातोरितित्वं (७।१।१००) प्रसज्यते । उदोष्ठपूर्वस्येत्युत्त्वञ्च (७।१।१०२) । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं ऋस्व इत्युच्यते । ऋदिति कर्त्तव्ये ऋस्वग्रहणमुत्तरार्थम् । केचिदित्यादि । कथं पुनरस्य प्रत्याख्यानं विशश्रुतिरित्येवमादीनि रूपाणि सिद्धान्तीत्याह आ पाक इत्यादि । यद्यप्यातो लोप इति (६।४।६४) चेत्पाकारलोपे कृते आदीनां विशश्रुतिरित्येवमादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्तीति तथाप्यर्थभेदो भवति । तदाऽयुक्तमस्य प्रत्याख्यानमित्याशङ्कानेकार्थत्वाद्वातूनामित्युक्तम् । तथाच सतीत्यादिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे । यदि सूत्रस्य प्रत्याख्यानं क्रियते कसौ कृते विशश्रुतिरिति रूपं न सिध्यति । तथाहि यदि श्रुतातेर्ऋस्वो न क्रियते तदा विशश्रुतिरिति रूपं स्यात् । अथ आतेर्विशश्रुतिरिति । तस्मादयुक्तमस्य प्रत्याख्यानम् ।

१३ । कैऽणः ।

अस्ति पूर्वेषु णकारिण प्रत्याहारग्रहणम् । अन्यथा कैऽचइत्येवं ब्रूयात् । अथवाऽचइत्येतदपि न ब्रूयात् । अचपव हि ऋस्वदीर्घभ्रुता भवन्ति । ऋकेति । जानातीति ज्ञा । इगुपधशाप्नोकिरः कइति (७।१।१३५) कः । तदन्ताष्टाप् । अज्ञाता चेति प्रागिवात् (५।३।७०) कः । अथवानुक्तम्पिता ज्ञेत्यनुक्तम्प्रायामिति (५।३।६७) कन् । कनि कृते तदन्ताष्टाप् । अथेह कस्मान्न भवति कदाधारार्चि-

कलिभ्यः कञ्चित् (उण्, ३।३२०) रातेर्दधातिश्च कन् । तदन्ताष्टाप् । राका धाकेत्यादि । सुबोधम् । निरनुबन्धस्यैव ग्रहणाद्विरनुबन्धकपरिभाषया (प८२) कनो ग्रहणेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह न कपोत्यादि । यद्येषा परिभाषोपतिष्ठते तदा न कपीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सानुबन्धकत्वादेव कपो ग्रहणं न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

१४ । न कपि ।

बहुकुमारीक इति । बह्व्यः कुमार्यो यस्य सः । नट्यतश्चेति (५।४।१५३) कप् । अनुबन्धलोपः । अथात्रास्मिन् ऋस्त्वत्वे प्रतिषिद्ध उपसर्जनऋस्त्वत् कस्यान्न भवति ? अतएव प्रतिषेधान्न भविष्यतीति चेत् ? न । अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो (प, ६२) वेत्यनन्तरस्यैव ऋस्त्वत् ह्ययं प्रतिषेधो न सर्वस्य । कथेति वचनसामर्थ्यादुपसर्जनऋस्त्वत्वमिति न भविष्यतीति चेद् यत्र ह्युपसर्जनऋस्त्वत्वात् प्राप्तिरेव नास्ति बहुयवगूको बहुलक्ष्मीक इति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वाद् । न ह्यत्रोपसर्जनऋस्त्वत्वस्य प्राप्तिरस्ति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (१।२।४८) ऋस्त्वशासने स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानां प्रत्ययानां टावादीनां ग्रहणात् । तस्माद् बहुकुमारीक इत्यत्रोपसर्जनस्य ऋस्त्वत्वे न भवितव्यमित्यत आह गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यादि । कस्मान्न भवतीत्याह समासार्थं होत्यादि । उपसर्जनऋस्त्वत् हि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासप्रातिपदिकस्य विधीयते । तद्विधाने ऋस्त्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यतः (१।२।४७) प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तेः समासप्रातिपदिकस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनऋस्त्वः स्यात् । न च बहुकुमारीक इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं भवति यस्मात् समासान्ताइत्यधिकार (५।४।६८) एवायं कब् विधीयते । समासान्ताइत्यत्रान्तग्रहणस्येतत् (५।४।६८) प्रयोजनं समासस्यान्तोऽवयवो यथा स्यादिति । स च कथं समासस्यावयवो भवति ? यदि तेन सह समाससंज्ञा भवति । कथञ्च तेन समाससंज्ञा भवति ? यद्यकृते समासे समासार्थादुत्तरपदात् कब् भवति । पश्चात् कवन्तेन समासो भवति । नान्यथा । तस्मात् समासान्ताधिकारि कपो विधानात् समासार्थादुत्तरपदात् कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यम् । ततश्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिह समासप्रातिपदिकं न भवतीति न भवत्युपसर्जनऋस्त्वत्वम् ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

बहुवचनकृति । शेषाद् विभाषेति (५।४।१५४) कप् ।

१६ । ऋट्शोरङि गुणः ।

कृडिति चेति (१।१।५) प्रतिषेधे प्राप्तेऽयं गुणो विधीयते । अकरदिति । कजो लुङ् । च्चिः । तिप् । कृट्कृडिभ्यश्चन्द्रसौति (३।१।५८) चुरङ् । असरदिति । सृ गतौ । आरदिति । ऋ गतिप्रापणयोः । सर्त्तिशास्त्रर्त्तिभ्य-
चेति (३।१।५६) चुरङ् । अर्त्तरजादित्वादाटि कृत आटचेति (६।१।८०)
वृद्धिः । अदर्शदिति । इरितो वेत्यङ् (३।१।५७) । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ?
अकार एव नोच्येत ? नैवं शक्यम् । अकार इतुग्रच्यमाने ट्शोरन्तस्य स्यात् ।
गुणग्रहणे तु सति सञ्ज्ञाविधाने नियमवृत्तीकएव स्थाने भवति ।

१७ । अस्यतेस्त्यक् ।

आस्यदिति । असु चोपणे । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इति (३।१।५२)
चुरङादेशः ।

१८ । श्रयतेरः ।

अश्वदिति । टुओश्चि गतिवृद्धयोः । जृप्तश्चुच्चित्यादिनाङ् (३।१।५८) ।
वयोरकारयोः पररूपत्वम् (६।१।८७) ।

१९ । पतः पुम् ।

अपपतदिति । शल हुल पतू गतौ । पुषादिनाङ् । मकारो
देशविधायकः ।

२० । वच उम् ।

अवोचदिति । वच परिभाषणे । अस्यतिवक्तिख्यातीत्यादिनाङ्
(३।१।५१) । मकारस्य तदेव प्रयोजनम् ।

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

अप्राप्तविषयत्वाद् गुणविधानस्य ङिति सार्वधातुक एतद्विधानम् । पिति तु सामान्यलक्षणैरेव गुणः सिद्धः । लोट् । आङ्, उत्तमस्य पिच्चेत्या- (३।४।८२) टि श्रयै श्रयावहायिति । तस्माद् यत्र गुणो न प्राप्नोति तत्र विधीयते । शेरतइति । अदादित्वाच्छपो लुक् । आत्मनेपदेश्वनत इति (७।१।५) भक्तारस्यादादेशः । अत्र शीङो रुङिति (७।१।६) रुङागमो भवति । शिश्य इति । लिट् । लिट्, चेत्यार्धधातुकसंज्ञा (३।४।११५) । उत्तमपुरुष-स्यैकवचनम् । प्रथमपुरुषस्यैकवचनं वा । यदा प्रथमपुरुषस्यैकवचनं तदैश्व । पूर्ववदेव द्विवचनम् । एरनेकाचोऽ संयोगपूर्वस्येति (६।४।८२) यथादेशः । अन्यदेद् । टेरेत्त्वम् । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ? न शीङः सार्वधातुक एदित्येवोच्यते । एवं मन्यते । शीङइति सासुबन्धकनिर्देशे षष्ठ्यञ्चारिता । निवृत्तिधर्मा चातुबन्धः । तस्येत्संज्ञायां लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्य प्रकारो निवृत्तेर्विज्ञायेत । तस्य नान्येत्संज्ञा निवर्त्तिका । किं तर्हि ? एकारः । एवं तर्हि ङकारस्य स्थान एकार आपद्येत । तस्माद् गुणग्रहण-न्विकसुपस्यापयति । ङकारस्तु तेनैव हेतुना निवर्त्ततइति । यद्येवं ङकारो नोच्चारयिष्यते । शिश्य इति निर्देशः करिष्यते । नैवं शक्यम् । एवं हि निर्देशे सति यङ्लुक्पि स्यात् । शेषोतः शेष्यतीति ।

२२ । अयङ् यि कङिति ।

शययतइति । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । शशययत इति । यङ् । परत्वान्नित्यत्वाच्च द्विवचनात् प्रागयङादेशः । ततः शययत्यस्य द्विवचनम् । दीर्घाङ्कित (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । प्रशयेरिति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ज्ञा (३।४।२१) । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । समास-ऽनञ्पूर्वे क्त्वा क्यप् (७।१।३७) । श्रेयमिति । अचो (३।१।८७) यत् । शयेरिति । संज्ञायां समजनीत्यादिना क्यप् (३।३।८८) ।

२३ । उपसर्गाद् ध्रुसु ऊहतेः ।

समुच्च गतइति । ऊह वितर्कै । यद्यपि वहेरपि यजादित्वात् किति

संप्रसारणेनैतत् सिध्यति तथाप्यूहरेपि दीर्घस्याश्रयणं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं
 ऋस्वविधानम् । समीह्यतइति । ईह चेष्टायाम् । समूहित इति । क्तः ।
 समूहोऽयमर्थइति । ऋहलोर्णत् (३।१।२४) । अण इत्येवेत्यादि ।
 केऽणइत्यतोऽण्- (७।४।१३) ग्रहणमनुवर्तते । आउह्यतिओह्यते । समीह्यत
 इति । ऋस्वत्वं न भवति । यद्यण्यग्रहणमनुवर्तते तदा ऋस्वविधानमनर्थकं
 स्यात् । उपसर्गादूहतेरुदिति वक्तव्यम् । नानर्थकम् । उत्तरार्थत्वात् । एतेर्लिङीति
 (७।४।२४) वक्ष्यति । तत्र ऋस्वइत्येतस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उदियादिति । इण् गतौ । आशिषि लिङ् । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति
 (८।२।२८) सकारलोपः । अभीयादिति । सवर्णदीर्घत्वेऽकृते ऋस्वः । आशिषि
 लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति । सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न
 सम्भवतीति नात्रास्योपयोगः । यत्राकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वमापद्यते तत्र
 दीर्घत्वे कृतेऽनेन ऋस्वो भवति ।

२५ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

भृशायतइति । भृशादिभ्यो भुव्यच् लोपश्च हलइति (३।१।१२) क्यङ् ।
 सुखायतइति । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायामिति (३।१।१८) क्यङ् । चीयत
 इति । कर्मणि लकारः । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । चेचीयतइति ।
 गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य (७।४।८२) गुणः । तोष्टूयतइति । ष्टुञ्
 स्तुतौ । शर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः । चीयात् स्तूयादिति ।
 आशिषि लिङ् । प्रकृत्येति । पूर्ववक्त्राप् । स च कृदतिङित (३।१।८३)
 कृत्प्रसङ्गकः । ननु च दीर्घश्चुत्याऽजित्येतस्मिन्नुपस्थिते तेनाङ्गं विशिष्यते । तत्र
 विशिष्येण च तदन्तविधिरित्यजन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वेन भवितव्यमिति । इह
 ऋसुस्य पिति कृति तुकि कृतेऽजन्तता नास्ति । ततश्चानजन्तत्वादेव दीर्घत्वञ्च
 भविष्यति । किमेतन्नवृत्तार्थेनाकृद्ग्रहणेनित्यत आह परत्वादित्यादि ।
 तुकोऽवकाशोऽग्निचिदिति । दीर्घस्यावकाशद्योयत इति । प्रकृत्य प्रकृत्येत्य-
 त्रोभयप्राप्तौ सत्यसत्यकदग्रहणे परत्वाद् दीर्घत्वेन तुगं बाध्येत । तस्मादकृद्-
 ग्रहणं कत्तव्यम् । चितुयादिति । विध्यादिलिङ् । सच तिङ्शित्

भार्वधातुकमिति (३।४।११३) सार्वधातुकसंज्ञकः । उरूया धृष्युयेति ।
उरुधृष्युगुब्दयो स्तुतीयैकवचने सुर्पा सुलुगित्यादिना (७।१।३८) याभावः ॥

२६ । चू च ।

शुचीकरोतीति । अभूततद्भावित्यादिना (७।४।५०) चिः । चकारः
पूर्वापेक्षया ससुच्चयार्थः ॥

२७ । रीडृ तः ।

यिग्रहणमनुवर्त्तते । अकृतसार्वधातुकयोरिति च । मात्रीयतीति । सुपञ्चात्मनः
क्यच् (३।१।८) । पित्रीयत इति । कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् (३।१।११) ।
चेन्नीयतइति । करोते यङ् । पितृप्रमिति । पितुयञ्चेति (४।३।७८) यत्
प्रत्ययः । रीडृदेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः (६।४।१४८) कथं पुनः
कङ्ठितौत्थ्यमाने तत्रादेशो भवतीत्याह कङ्ठितौत्थेतदिह निवृत्तमिति । यद्येवं
यिग्रहणस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति । तदेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । नेतदस्ति ।
स्वरितत्वप्रतिबन्धो हि शब्दानामनुवृत्तिः । इह च यिग्रहणस्यैव स्वरितत्वं
प्रतिज्ञायत इति तदेवानुवर्त्तते । कङ्ठिद्विग्रहणस्य स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत
इति नेतदनुवर्त्तते । चेन्नीयतइति । कृ विक्षेपे । ऋतृत इवातोरीतीच्चे
(७।१।१००) रपरत्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । निजीगिलप्रत इति ।
गृ निगरणे । लुपसदेत्यादिना (३।१।२४) यङ् । यो यङीति (८।२।२०)
लत्वं रेफस्य । अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम् ? न रिङित्येवोच्येत । अकृत-
सार्वधातुकयोरिति (७।४।२५) दीर्घत्वेनैव सिद्धमिति । तत्राप्ययमर्थः ।
उत्तरसूत्रे पुनरिङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । एतदेव हि तत्रानु-
वर्त्तिष्यते । न सिध्यति । नाप्राप्ते दीर्घत्वे रिङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात् ।
भवतु नाम ऋकारस्य यो दीर्घस्तस्य बाधकः । यस्तु कृत आदेशे स्थान्यन्तरस्य
प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः ? नह्यस्मिन् प्राप्ते रिङारभ्यते । एवं तर्हि
मन्दधिया सुखप्रतिपत्त्यर्थं दीर्घाचारणम् । उकारोऽन्यादेशार्थः ।

२८ । रिङ् श-यग्-लिङ्क्षु ।

अत्रापि यिग्रहणमकृतसार्वधातुकञ्चानुवर्त्तते । तत्र सश्वव्यभिचारा-

लिङ् एव विशेषणम् । न शयकोः । आद्रियत आभ्रियत इति । हृङ् आदरे
 घृङ् अवस्थाने । आङ् पूर्वः । तुदादित्वाच्छः । क्रियादिति । आशिषि
 लिङ् । बिभ्यादिति । अत्र विध्यादिलिङ् । जुहोत्यादित्वाच्छः । ज्ञाविति
 (६।१।१०) द्विर्वचनम् । भृजामिदितौस्वमभ्यासस्य (८।४।७६) । कषीष्टेति ।
 आशिषि लिङ् । उच्येति (१।२।१२) कित्त्वाद् गुणाभावः ।

२६ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

ऋ गतिप्रापणयोः । ऋ स्र गतावित्येतयोर् भौवादिकजौहोत्यादिकयो
 ग्रहणम् । कृन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीत्यतो बहुलं कृन्दसीति (२।४।७३) शपो
 लुक् कृत्वाऽर्त्तीति निर्देशः कृतः । अन्यथा हि यदृच्छतीति निर्देशः क्रियत एव
 सति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । अथापीयर्त्तिर्निर्देशः क्रियत एवमपि
 भौवादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । ऋ इत्येतन्निर्देशो न कृतस्तु वैचित्र्यार्थः ।
 पूर्वेण रिङः प्राप्तस्यायमपवादः । शङ्खसम्भवान्निवृत्तमिति । असम्भव स्वर्त्ति-
 संयोगाद्योरश्विकरणत्वात् । अर्थ्यत इति । यक् । अर्थ्यादिति । आशिषि
 लिङ् । अथ संस्क्रियते संस्क्रियादित्वत्वात् कस्मान्न भवति ? भवति हि करोतिरपि
 सृष्टि कृते संयोगाद्यङ्गमित्यत आह इहेत्यादि । बहिरङ्गत्वं तु सुटो द्विपदाश्रयत्वात् ।
 गुणस्य पुनरन्तरङ्गत्वमेकपदाश्रयत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ५१)
 सुटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वमङ्गस्य नास्ति । अथापि कथञ्चित् सुटःसिद्धत्वं स्यादेव
 मप्यभक्तत्वात् सुटः संयोगादित्वं नास्ति । अतो गुणो न प्रवर्त्तते । अङ्गाधिकारादङ्गा-
 वयवः संयोगो गृह्यते । नङ्गात्राभक्तत्वे सुटोऽङ्गावयवः संयोगोऽप्यपद्यते । इयृयादिति ।
 ऋ गतौ । विध्यादिलिङ् । जुहोत्यादित्वाच्छः झुः । ज्ञाविति (६।१।१०)
 द्विर्वचनम् । अर्त्तिपिपत्त्यौषेत्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७७) । अभ्यासस्यासवर्णं
 इतीयङ् (६।४।७८) । लिङः सलोपोऽनव्यस्येति (७।२।७८) सलोपः । अर्त्ति-
 संयोगाद्योरदिति कर्त्तव्ये गुणग्रहणं वैचित्र्यार्थम् ।

३० । यङि च ।

पूर्वेण प्राप्तस्य रोडोऽयमपवादः । अर्थ्यत इति । यङ् । गुणः । रपरत्वम् ।
 अजादेर्द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । दीर्घोऽकित इति
 दीर्घत्वम् (७।४।८३) । ननु चार्त्तरहलादित्वाद् यङ् न प्राप्नोतीत्यत आह अर्त्ति-

रित्यादि । भवतु नामोपसंख्यानाद् यङ् । रेफादेस्तु द्विवचनेन न भवितव्यम् । न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इति प्रतिषेधादित्यत आह न न्द्राः संयोगादयः (६।१।३) इत्युक्तं हि तत्र यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्माद्रेफादेर्य इत्येतस्य द्विवचनं भवति । जङ्गन्यत इति । नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) नुक् । अभग्रासाच्चेति (७।३।५५) कुत्वम् ।

३१ । ई प्राधोः ।

अत्र दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? दीर्घो यथा स्यात् । ऋसो मा भूत् । नैतदस्ति । ऋस्यस्यापि हि विधानेऽक्तुसार्वधातुकयोर् (७।४।२५) दीर्घ इत्येवं सिध्यति । चो चेति । (७।४।२६) यथायोगं दीर्घो भविष्यति । एवं तर्ज्जितञ् ज्ञापयति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति । तेन स्थायश्रुवमिति सिद्धं भवति ।

३२ । अस्य चो ।

चो चेति दीर्घस्यायमपवादः (७।४।२६) ।

३३ । क्वचि च ।

अक्तुसार्वधातुकयोर् दीर्घे (७।४।२५) इत्यस्यायमपवादः । चकारोऽस्येत्यनुकर्षणार्थः । अथ पृथग् योगकरणं किमर्थम् ? नास्य चिक्वचोरित्येकयोगएव क्रियतामित्यत आह पृथग् योगकरणं मित्यादि । न च्छन्दस्यपुत्रस्ये- (७।४।३५) त्येवमायुत्तरकार्यं क्वचि यथा स्यात् । चो मा भूदित्येवमर्थो योगविभागः कृतः ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्भेषु ।

भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्भेन गर्भः । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः ।

३५ । न च्छन्दस्यपुत्रस्य ।

क्वचि यदुक्तं तत्र भवतीति । किं पुनस्तदित्याह दीर्घत्वमीत्वञ्चेति । ननु चानन्तरस्य विधिर्वा भवति (प, ६२) प्रतिषेधो वेत्यनन्तरस्य ईत्वस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम् । ननु व्यवहितस्य दीर्घत्वस्य । नैष दोषः । अश्नाद्यस्यादित्यश्वाद्ययोरा

दि (७१४३७) त्यश्वाघयोरादचन' (७१४३७) ज्ञापकं दीर्घत्वस्याप्यय' प्रतिषेधो भवतीति । अन्यथा दीर्घत्वेनैव सिद्धत्वादाकारकरणमनर्थकं स्यात् । मित्रयुरिति । क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः (३।२।१७०) । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति । पुत्रादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । क्वचि चेत्त्यस्यानन्तरं (७।४।३३) पुत्रस्येति वक्तव्यम् । किमर्थं मिदम् ? नच्छन्दसीति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्वाधनार्थम् । एवमपुत्रस्येति नञ् उच्चारयितव्यो न भवति । तदिदं क्वचि चेत्त्यस्यानन्तरं (७।४।३३) पुत्रस्येति वक्तव्ये यदिहापुत्रस्येति वचनं तत् पुत्रादीनां प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । एतच्च पुत्रस्योपलक्षणत्वाद्भवति ।

३६ । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ।

३७ । अश्वाघस्यात् ।

एतदेवादवचनं ज्ञापकमित्यादि । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यदि नच्छन्दसीत्यनन्तरस्यैवेत्यस्याय' (७।४।३५) प्रतिषेधे स्तादादचनमनर्थकं स्यात् । अकृतसार्वधातुकयोरित्यनेनैव (७।४।२५) सिद्धत्वात् । कृतञ्च । तस्मादेतज्ज्ञापयति दीर्घस्याप्यय' प्रतिषेधो भवतीति ।

३८ । देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ।

न च्छन्दसीति (७।४।३५) प्रतिषेधे प्राप्ते देवसुम्नयोरिदमारभ्यत आदचनम् । काठक इति । यजुष एवेतद् विशेषणम् । काठस्वेदं यजुः काठकम् । गोत्रचरणाद् (४।३।१२६) तुज् ।

३९ । कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ।

कव्यन्तइति । अलोऽन्त्यस्य (१।१।५२) लोपः । क्वजन्ताच्छट्प्रत्ययः । तदन्ताज्जस् ।

४० । द्यतिस्यतिमास्यामित्ति किति ।

छन्दसि यजुषि ऋचीति सर्व्वं निवृत्तम् । तेन सामान्येनायं विधिः । दो

अवखण्डने । ओ अन्तर्कर्मणि । मा माने । मेङ् प्रणिदाने । गामादा-
ग्रहणेष्वविशेष इति (प, ११५) त्रयाणामपि ग्रहणम् । षा गतिनिवृत्तौ । तत्राद्यस्य
दो दद् घोरिति (७।४।४६) दत्त्वे प्राप्ते शेषाणां घुमास्थानीत्यादिसूत्रेण (६।४।६३)
ईत्वे प्राप्त इत्वं विधीयते । अवदायेति । पूर्ववत् क्रो ल्यप् । अवदातेति ।
ल्यच् । द्यतिस्थतीति (A) श्रुतिपा निर्देशोऽयं यङ्लुग्नित्वार्थः । तेन तयो
र्यथाप्राप्तमेव भवति । दादत्तो दादत्तवान् सासीतः सासीतवान् । तपरकरणं
सुखसुखार्थम् । नतु दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । भाव्यमानोऽण सवर्णान्न गृह्णातीति
दीर्घस्याप्राप्तेः ।

४१ । शास्त्रीरन्यतरस्याम् ।

शो तनूकरणे । ऋते ऋदने । श्वतेरित्त्वं व्रते नित्यमिति । व्रतइति
नोत्तरपदं गृह्यते । किं तर्हि ? विषयः । व्रतविषये श्वते नित्यमित्त्वं भवति ।
संशितो ब्राह्मणइति । आचारविशेषे व्रताख्ये यत्नवानेवोच्यते संशितव्रतइति ।
संशितं यत्नेन सम्यक् प्रतिपादितं व्रतं यस्य येन वा स एवमुच्यते । ननु च
व्रतविषये विधीयमानेनित्वेनैव व्रतस्य द्योतितत्वाद् व्रतशब्दस्य प्रयोगो न
प्राप्नोति । नैष दोषः । अन्यत्र हौत्वं भवत्येव । व्रते तु नित्य माख्यायते
सोऽयं सामान्यशब्दो भवति । अत्र विशेषार्थो व्रतशब्दः प्रयुज्यते । परनिपात
स्वाङ्गिताग्न्यादित्वाद् द्रष्टव्यः । अथस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धमिति ।
एतदागमवाक्येन द्रष्टव्यतुमाह देवव्रात इत्यादि । त्रैङ् पालने । त्तः ।
नुदविदोन्दत्ताप्राज्ञीभ्योऽन्यतरस्यामिति (८।२।५६) संज्ञाविषये नत्वं न भवत्येव ।
देवैस्त्रातो देवव्रातः । देवशब्दोऽत्र संज्ञोपलक्षणार्थः । केवलस्यापि व्रातशब्दस्य
संज्ञायां न नत्वं प्रतिपद्यते । एवं संज्ञाया अन्यत्रोभयं भवति त्राणस्त्रातइति ।
गल्लइति । गिरतेः पदाद्यच् । श्रो यङि (८।२।२०) । अचि विभाषेति (८।२।२१)

(A) अत्र प्रसादकारस्य दीपप्रदर्शनेनाह महीलिः—“श्रुतिपा निर्देशो धातुविशेषार्थः । नहि तेन
विना श्वन् सलभः । यत् तु प्रसादकत्वोक्तं श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्वार्थो दादत्तः सासीत इति
तत्र । यङ्लुकि ऋटा भाव्यम् । दादितः सासित इति । तत्र ति कित्तीति वचनाप्राप्तिः प्रसङ्गः ।
अभ्युपेत्य भूमः । दो दद् घोरिति (७।४।४६) विधीयमान आदेशोऽनिकालत्वात् सर्वस्येति निर्वादादम् ।
तथाच साध्याद्यस्य प्रवर्त्तते इत्वं यङ्लुगन्त्यैव विधिः । तथाच दादत्तइति लङ्मुदाहृतं रूपं कथमुक्तिमश्व-
कमेतेति” ॥

प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं गलइति । विषे तु न भवत्येव गरइति । ग्राहइति । ग्रहे
 विभाषा ग्रह इति (३।१।१४३) एप्रत्ययः । जलचरे नक्रे नित्यं एप्रत्ययो भवति ग्राह
 इति । आदित्यसोमादिषु पचाद्यञ् भवत्येव ग्रहइति । इतियोगे च सङ्घर्षं
 भवतीति । वर्षतीति धावति हन्तीति पलायत इति । लक्षणेहेत्वोः क्रियाया
 (३।२।१३६) इति सत्संज्ञकौ शब्दशानचावितियोगे न भवतएव व्यवस्थित-
 विभाषया । तत्र नन्वोर्विभाषित्यतो (३।२।१२१) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते ।
 अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । तत्रासतीतियोगे नित्यावेव तौ भवतः । ननु
 चेतिशब्देनैव हेत्वर्थस्य द्योतितत्वाद् वर्षतीति हन्तीत्येवमादौ सङ्घर्षं भविष्यति ।
 यत्र त्वितिशब्दे न प्रयुज्यते तत्र भवत्येवार्जयन् वसतीत्यादौ । तदत्र विभाषाधिकार
 मन्तरेणापि विभाषा लभ्यत एव । अतो विभाषाग्रहणं नानुवर्त्त्येव । तस्माद-
 नुदाहरणमेतद् व्यवस्थितविभाषायाः । इदं तर्ह्यनुदाहरणम् । करिष्यामीति-
 ब्रजतीति । अत्र लृट् कृषे चेति (३।३।१३) चकारात् क्रियाया सुपपदे क्रियार्थायां
 लृट् । तस्य लृट्ः सङ्घर्षं न भविष्यतीति । व्यवस्थितविभाषया । अग्रथमासमानाधि-
 कारेणेतियोगादन्यत्र नित्यं भवति । करिष्यन्तं पश्येति । प्रथमासमानाधिकारेण तु
 विकल्पो ब्राह्मणः करिष्यन् ब्राह्मणः करिष्यतीति । मिथ इत्यादि । मिथ इति
 सहभावेन । देवव्रातगलग्राहादय स्त्राणगरग्रहादिभिः सहैकास्मिन् विषये
 विकल्पे न नान्वाख्यायन्तइत्यर्थः । गवाक्ष इति । सर्वत्र विभाषा गोरित्यनुवर्त्तमाने
 (६।१।१२२) ऽवङ् स्फोटायनस्येति (६।१।१२३) वातायने नित्यमवङ् भवति ।
 प्राण्यङ्गे तु गोऽक्षमिति न भवति । अन्यत्रोभयम् । गवाक्षं गोऽक्षमिति । संश्रित-
 व्रत इति । व्रते नित्यमिच्छम् । अन्यत्र विकल्पे न निशितं निशितं शस्त्रम् । तीक्ष्ण
 मित्यर्थः । तदेतत् सर्वं व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । कचिद्विधिरिव । कचित्
 प्रतिषेध एव । कचिदुभयमपौत्येव विधा विविधार्थं स्थिता विभाषा व्यवस्थित-
 विभाषा । एतच्च विविधमवस्थानमाकृतौ पदार्थं वेदितव्यम् । तत्र हि सर्वं लक्ष-
 राशिमिकौकल्याभिर्भक्षिष्य तदुभयसुपदिश्यते । विधिः प्रतिषेधश्च जातौ पदार्थ
 उभयमपि भवतीत्येतावतोऽर्थस्य प्रतिपादने शास्त्रस्य व्यापारः । यस्तु कचिदर्थं
 विधिरेव कचित् प्रतिषेधएव कचिदुभयमित्यसङ्करेण व्यवस्थानमेतच्चाविच्छिन्ना-
 चार्थपारम्पर्योपदेशात्लभ्यते ।

४२ । दधाते हिः ।

धुमास्यागेति सूत्रेणेत्ये (६।४।६६) प्राप्ते दधाते हिंरादेशो विधीयते ।

श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुग्नित्त्वर्थः । तेन यङ्लुगन्तस्य हिरादेशो न भवति । दाधीतो दाधीतवान् । दाधीत्वेति । (B)

४३ । जहातेश्च क्ति ।

पूर्ववदीत्वे प्राप्ते क्ताप्रत्यये हिरादेशो विधीयते । यद्यपि हि गतावित्यस्यापि हित्वेति सिध्यति तथापि जहातेरिकारनिवृत्त्यर्थं वचनम् । अथ किमर्थं जहातेरिति श्रुतिपा निर्देशः ? न हण्वोचेतेत्याह जहातेरित्यादि । एतेन ओहाङ् गतावित्यस्य निवृत्तये निर्देशः क्रियतइति दर्शयति । यदि हि ह इति निर्देशः स्यात् तदा तस्य साधारणत्वाज्जहातेरपि स्यात् । जहातेरिति श्रुतिपा निर्देशे तु न भवति । अनेन जहातिरेव निर्दिश्यते । न जिहातिः । नहि तस्यैव विधौ निर्देश उपपद्यते । भ्रजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वविधानात् (७।४।८६) । एवं विधेऽपि श्रुतिपा निर्देशो यङ्लुगन्तस्य न भवति । जाहात्वेति । इत्त्वमप्यत्र न भवति । तद्विधावपि श्रुतिपा निर्देशात् । अत्र चेति कृत आतो लोप इति चेत्याकारलोपः (६।४।६४) ।

४४ । विभाषा च्छन्दसि ।

४५ । सुधित-वसुधित-नेमधित-धिष्व-धिषीय च ।

चकारेण च्छन्दसौत्वनुक्तयते । इडागमो वेति । यदेडागम स्तादाऽतो लोप इति (६।४।६४) चेत्याकारलोपः । सुधितमिति । कुगतिप्रादय इति (२।१।१८) समासः । वसुधितमिति । विशेषणसमासः । पूर्ववदाकारलोपः । नेमधितमिति । सामीति (२।१।२७) द्वितीयासमासः । सामीति तत्रार्थग्रहणमित्युक्तम् । नेमशब्दश्चायं सामिशब्दपर्यायः । धिष्वेति । यासः से (३।४।८०) । सवाभ्यां वामाविति वकारः (३।४।८१) । द्विवचनाभाव इति । आविति (६।१।१०) द्विवचनं प्राप्नोति । अतस्तदभावा निपात्यते । धत्स्वेति । आभ्यस्तयोरात इत्यकारलोपः (६।४।११२) । धकारस्य खरि चेति

(B) अत्रापि महाजिराह—“अत्रापि प्रसादकृता श्रुतिपा निर्देशस्य यङ्लुग्नित्त्वर्थत्वाद् दाधीत इति धृगस्येतीत्त्वमुदाहृतम् । तत्पूर्ववदेव धियमिति ।” वस्तुतस्तु श्रुतिपा निर्देशो धेटो निवृत्त्यर्थः । तीत्यनुवचो यङ्लुकि तु दाधित इति भवति । प्रसादकारस्तु न्यासकारमेवानुवदतीति स्पष्टम् प्रतीयते ॥

(८४१५५) चर्त्तं तकारः । दधस्तथोच्चैर्बभ्रासस्य (८२१३८) भषभावेन धकारः । धिषीयेति । आशिषि लिङ् । इटोऽदित्यस्त्वम् (३४११०६) ।

४६ । दो दद् घोः ।

कृन्दसीति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चकारिणानुक्तत्वात् । दत्तो दत्तवानिति । क्तवत् । दत्तिरिति । क्तिन् । धीतो धीतवानिति । पूर्वधदौत्वम् । अथ दधाते हिं रिति (७४४८२) हिरादेशः कस्मान्न भवतीत्यत आह धेट एतद्रूपमित्यादि । धेट् पान इत्यस्य रूपम् । न दधातेः । तेन हिरादेशो न भवतीति भावः । दातमिति । दाप् लवणइत्येतस्यैतद्रूपम् । तस्य घुसंज्ञा नास्ति । अदाविति (१११२०) प्रतिषेधात् । दो दद् घोरिति जश्त्वेनायं निर्देशः । तत्र न ज्ञायते किं तकारान्तोऽयमादेश आहोस्विद् दकारान्त उत धकारान्तोऽथ यकारान्तइति वेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह अयमादेश इत्यादि । कथं ज्ञायत इत्याह एवं ह्युक्तमित्यादि । यथयमादेश स्तकारान्तः स्यात् सुदत्तेत्यत्रेकः काश इत्यनुवर्त्तमाने (६११२२३) दस्तीति (६११२२४) दीर्घत्वं स्यात् । अथ दकारान्त स्तदा रदाभ्या (८२१४२) मितरादिना निष्ठानत्वं स्यात् । अथ धकारान्त स्तदा भष स्तथोर्दोष इति (८२१४०) भषन्तादधत्वमापद्येत निष्ठातकारस्य । यान्तेऽदोषइति । नवोऽत्र प्रज्ञेयः । यान्ते दोषो नास्तीत्यर्थः । तस्मादित्यादि । यस्मात् त्रिषु पक्षेषु पूर्वकेषु दोष स्तस्मात् यान्तोऽयमादेशः । उदाहरणे दत्तो दत्तवानिति खरि चेति (८४१५५) चर्त्तं यस्य तः । यदि त्वित्यादि । द्वौ पक्षौ भाष्ये दस्तीत्यत्र (६११२२४) दर्शितौ । दा इत्येतस्मिं स्तकारादौ तकारान्ते वेति । तत्र यदि तकारान्ते दा इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते तदैव दीर्घत्वप्राप्तिदोषः । यदि तु तकारादौ दा इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीत्येष पक्ष आश्रीयते तदा तान्तेऽप्यदोषः । यत्र तकारादित्वं दा इत्येतस्य तत्र दीर्घत्वं भवति नीत्वं वीत्तमित्यादौ । नतु सुदत्तादौ । तस्मात् पाक्षिको दीर्घप्राप्तिदोषः । दान्तधान्तयोरपोषादि । तकारादिसन्निधौगेन हि दान्तधान्तावादेशाविमौ विहितौ नोत्सङ्गते तद्विघातनिमित्ततामुपगन्तुम् । तस्माद् दान्तधान्तयोरप्यदोषः । अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणि क्रियाप्रारम्भे । आदिभूत-

क्रियाक्षण इत्यर्थः । अत्राच उपसर्गात् त इति (७।४।४७) तकारादेशे प्राप्त एतेऽवदत्तादयो निपात्यन्ते । आदिकर्मणोऽन्यत्राच उपसर्गात् त इति (७।४।४७) तकारादेशो भवति । नतु दङ्गावः । अवत्तम् । वीत्तम् । सूत्तम् । अनूत्त-
मिति । अनुपसर्गा इत्यादि । अथवाऽवादयो ददाति प्रत्युपसर्गसंज्ञका एव न भवन्ति । तद्वाच्यायाः क्रियाया अन्या या क्रिया गमिर्वाच्या तद्विषयत्वात् । अवगतं दत्तमवदत्तमित्येवमन्यत्रावगन्तव्यम् । तस्माद् गमिं प्रत्युपसर्ग-
संज्ञका एते । न ददाति प्रति । तथाह्यक्तं यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । तस्मादुपसर्गसंज्ञाया अभावान्नैवात्र तकारः प्रसज्येदिति किं निपातनेन ?

४७ ; अच उपसर्गात् तः ।

दादेशस्यायमपवादः । त इत्ययमादेशो भवतीति । अकार उच्चारणार्थः । प्रत्तमित्यादावाकारस्य तकारे कृते दकारस्य चत्वं तकारः । नीत्तमिति । दस्तौति (६।१।१२४) दौर्घत्वम् । अवदातमिति । दैप् शोधन इत्येतस्यैत-
द्रूपम् । आदेरलः प्राप्नोतीति । आदेः परस्येति (१।१।५४) वचनात् । अच इत्येतद् द्विरावर्त्तयितव्यमिति । अच इत्येतस्य द्विरावृत्तावचोऽच इति द्वे शब्दरूपे भवतः । तत्रैकं पञ्चम्यन्तम् । अपरं षष्ठ्यन्तम् । तत्रैकेनोप-
सर्गे विशिष्यतेऽजन्तादुपसर्गादिति । इतरिणापि स्थानौ निर्दिश्यत इत्येवमा कारस्यायमादेशो भवति । हितकारो वेति । अथवाच उपसर्गात् त इति हितकार एव संयोगादेशो निर्दिश्यते । तेनास्थानेकालत्वात् सर्वस्यैव भवति । यदि तर्हि हितकारोऽयं निर्दिश्य स्तदापो भौत्यनेनापि (७।४।४७) सर्वदेशः प्राप्नोति । अनेकालत्वादित्याह अपो भौत्यादि । अपो भौत्यत्र (७।४।४७) पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन सत्यप्यनेकालत्वे तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) पकारमात्रस्य भविष्यति । न सर्वस्येति । व्यतिरिक्तादि । व्यतिरित्यस्यावकाशो यत्राजन्त उपसर्गो न भवति निर्दिष्टं दुर्हितमिति । अस्यादेशस्यावकाशोऽ-
जन्तादुपसर्गात् परो योऽन्यो सुसंज्ञको ङुदाङ् दाने । अवत्तम् परीत्तमिति । अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य व्यतिरुभयप्रसङ्गे सति तकारएव भवति विप्रतिषेधेन । अवत्तम् प्रत्तमिति ।

४८ । अपो भि ।

अद्विरिति । भलाञ्जशोऽन्त इति (८।२।३८) जश्त्वं तकारस्य दकारः । द्वितकारपक्षे तु पूर्वस्यापि भलाञ्जश् भगौति (८।४।५३) जश्त्वं दकारः । भरो भरि सवर्ण (८।४।६५) इति पूर्वदकारलोपः । सुव इत्यादि । सुवस् स्तवस् मास् उषस् इत्येतेषाञ्च भकारादौ परत स्त इत्ययमादेश इत्यते च्छन्दसि विषये । स च व्यत्ययो बहुलमित्यनेनैव (३।१।८५) लभ्यत इति वेदितव्यम् ।

४९ । सः स्यार्धधातुके ।

अत्रापि द्वितकारपक्षेऽनेकाल्त्वात् सर्व्वादेशः प्राप्नोति । तस्मादच इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तनौयमिति । अथवा निद्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति (५।१३) सकारस्यैव भविष्यति । वक्ष्यतीति । वस निवासी । जिघत्सतीति । अदेः सन् । लुङ् सनो र्धम्ल् इति (२।४।३७) तस्य घसादेशः । वक्ष्यतीति । वच परिभाषणे । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । घासो वास इति । भावे घञ् । घजपोषेत्यदे (२।४।३८) र्धसादेशः । आस्से वसस इति । आस उपवेशने । वस आच्छादने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । घासः से (३।४।८०) । अदादित्वाच्छपो लुक् । अथ सः स्यतिङिति कस्मान्नोक्तम् । नैव शक्यम् । इहापि न स्यात् । व्यतिवत्सौष्टा इति ।

५० । तासस्त्योर् लोपः ।

कर्त्तासीति । अनद्यतने लुट् (३।३।१५) । तासिः । सिप् । कर्त्तास इति । घासः से (३।४।८०) । त्वमसीति । अस भुवि । पूर्व्ववच्छपो लुक् । व्यतिसइति । कर्त्तरि कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदम् (१।३।१४) भवति । घासः से (३।४।८०) । असोरङ्लोपइत्यकारलोपः (६।४।१११) । अथादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आह असोरकार-सकारयोरित्यादि । अकारसकारयो र्हि लुप्तयोः प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । तदेव पदम् । अतः सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधात् षत्वन्न भविष्यतीति भावः ।

५१ । रि च ।

कर्त्तारौ कर्त्तार इति । लुट् तम् । भिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस इति (२।४।८५) तसौ भिद्य यथाक्रमं रौरसौ भवतः । अध्येतारौ । अध्येतार इति । इडो डिच्वादात्मनेपदम् । आताञ्जः । तयोश्च पूर्ववद्देरसौ । अस्ते रेफादि प्रत्ययो न सम्भवतीति नास्तुदाहरणम् । केचित्तु व्यतिर इत्युदाहरणं दर्शयन्ति । एतच्च च्छन्दस्वेव प्रयोगो यद्यस्ति ततो युक्तम् । अथ तु नास्तेष्वं सत्ययुक्तम् । इरयो रे इति (६।४।७४) रेभाव ऋन्दसि विधीयते । यथादृष्टानुविधि ऋन्दसौति । चकारः पूर्वापिचया समुच्चयार्थः ।

५२ । ह एति ।

कर्त्ताह इति । कजो लुट् । आत्मनेपदम् । उत्तमपुरुषेकवचनम् । इट् । टेरेत्त्वम् । अत्र सकारस्यानेन हः । व्यतिह इति । अस्तेः कर्त्तरि कर्मव्यतीहार (१२।१३) इत्यात्मनेपदम् । पूर्व्ववदकारलोपः । एतीति तपरकरणं सप्तम्यामयादेशपरीहारार्थम् । अयादेशे हि सति सन्देहः स्यात् कस्यायं निर्देशइति ? किमयादेशस्याधिकारस्य ।

५३ । यौवर्णयो दीधीव्योः ।

स्वरितत्वाङ्गोऽनुवर्त्तते । नलनन्तरो हकारः । तस्यास्वरितत्वं प्रतिज्ञानात् । यकारे लिङ्कार उच्चारणार्थः । यिञ् इवर्णय तौ यौवर्णौ तयोः परतो दीधीङ् दीप्तिदेवनयो ववोङ् वेतिना तुल्य इत्यनयो लोपो भवति । स चालोऽन्यस्येत्यन्यस्य (१।१।५२) । यकारादौ श्रवणे प्राप्त इवर्णादाविरनेकाच इति (६।४।८२) यणादेशे प्राप्ते लोपवचनमिदम् । आदीध्यावेत्येति । ल्यप् । आदीध्यात आविव्यत इति । भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् (१।३।१२) । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । आदीधिताऽवेवितेति । ढच् । आदीध्यानमावेव्यनमिति । ल्युट् । दीधीववोटांमिति (१।१।६) गुणनिषेधाद् यणादेशः । अत्र यद्यपि निमित्तयोः कार्यिणोः समानत्वं तथापि यथासंख्यं न भवति । अस्वरितत्वात् । वर्णग्रहणमिवर्णं श्रूयमाणे यथा स्यात् । इह मा भूत् । आदीधयते रावेवयते णिजन्ताण्युल् । आदीध्यक आवेव्यकः । अत्र

हि नित्यत्वाखिलोपे कृते प्रत्ययलोपलक्षणैः (१।१।६२) प्राप्नोति । अतो वर्ण-
ग्रहणान्न भवति ।

५४ । सनि मौ-मा-घु-रभ-लभ-शक-पत-पदामच इस् ।

सः स्याद्धातुक इत्यतः (७।४।४८) सौख्यनुवर्त्तते । तच्च सनी विशेषणम् ।
मौति मौनातिमिनत्योरिति । मौञ्, हिंसायाम् । डुमिञ्, प्रक्षेपण
इत्येतयोः । ननु च मौ इत्येतस्मिन्नुच्चार्यमाणे मिनोति ग्रहणं नोपपद्यते ।
नेवम् । अस्याप्यजभनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्वे कृते मौल्येव रूपं
भवति । एवमपि लक्षणप्रतिपदांक्तपरिभाषया (प, ११४) तस्य ग्रहणं नोपपद्यते ।
नैतदस्ति । अत्र हि घुसंज्ञकत्वाद् घु इत्यस्य पूर्वनिपात मकुर्वन्तैतत् सूचितं
यथा पूर्वनिपात इह नापेक्ष्यते तथान्यदपि किञ्चिच्छास्त्रोद्यं वचनमिति । तेनयं
परिभाषा (प, ११४) नापेक्ष्यत इति युक्तं मिनोतिरपि ग्रहणम् । मा इति
गामादायङ्गणेष्वविशेष इति (प, ११५) मङ्, प्रभृतौनां पूर्वाक्तानां त्रयाणां
ग्रहणम् । घु इति । घुसंज्ञकौ दा धा इत्येतौ गृह्यते । रभ रामस्ये । डुलभम्,
प्राप्ती । शक्तृ, शक्तौ । शल हुल पत्नृ गतौ । पद गतौ । एषामचः स्थाने
सकारादौ प्रत्यये सनीम् भवति । अत्र इत्यस्य ग्रहणं सर्वादेशो मा भूदित्येव-
मर्थम् । असति हि तस्मिन्ननेकालत्वात् सर्वादेशः स्यात् । प्रमित्सतीति ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः (७।४।५८) । सः स्याद्धातुक इति सस्य तः ।
प्रमित्सतइति पूर्व्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।१।६२) । एवमारिप्स-
तालिप्सत इत्यत्रापि । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं भकारस्य पकारः ।
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते चेति (८।२।२८) सलोपः ।

५५ । आव्ज्ञप्यधामौत् ।

ईप्सतीति । आव्, व्याप्ती । ज्ञोप्सतीति । ज्ञा अवबोधने । णिच् ।
अर्त्तीत्यादिना (७।३।३६) पुक् । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । मिञ्चेति
मित्संज्ञायां ह्रस्वः । खेरनिटोति (६।४।५१) णिलोपः । ईत्सतीति ।
ऋषु ह्रस्वौ । ईकारः । रपरत्वञ्च । धकारस्य खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं
तकारः । इह च ज्ञपिनाङ्गेनाज् विशेषयितव्यः । नत्वचा ज्ञपिः । व्यभिचारा-
भावात् । नहि ज्ञपिरजन्ततां व्यभिचरति । अचि तु ज्ञपिनाङ्गेन विशिष्यमाणे

सर्वस्य जपिसम्बन्धिनोऽच ईत्वेन भवितव्यम् । तथाच गिरपोत्त्वे कृते ज्ञोप्सतीति न सिध्येदित्येतच्चोद्यमाशङ्काह ज्ञपेक्षावचावित्यादि । तत्वेत्त्व-
स्यावकाशोऽजायः । णिलोपस्यावकाशः कारणा हारणा । द्वितीयस्याच
उभयप्रसङ्गे णिलोप एव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ज्ञोप्सतीति । इतरस्येत्य-
कारस्य । अदिधिषतीति । लघूपधगुणः । रपरत्वम् । अजादे द्वितीयस्येति
(६।१।२) धिङ्ङित्येतद् द्विरुच्यते । रेफस्य तु द्विवचनं न भवति । न न्द्रा
संयोगादय इति (६।१।३) प्रतिषेधात् । अभ्यासस्य जश्त्वं जकारः । तकारो
मुखसुखार्थः ।

५६ । दम्भ इच्च ।

धिप्सति धोप्सतीति । दन्भु दम्भे । तस्य यदा सनीवन्तृत्वादिने-
(७।२।४८) ण् न क्रियते तदा सनि मकारादाधिकार ईकारस्य । हलन्ताच्चेति
(१।२।१०) कित्वादनुनासिकलोपः । भकारस्य चत्वं पकारः ।

५७ । मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

मोक्षतइति । मुच्छल मोक्षणे । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । इण को
रिति णत्वम् (८।३।५७) । कर्मवत् कर्मणेत्यादिना (३।१।८८) कर्मवदति-
देशादात्मनेपदम् । स्वयमेवेति वचनं कर्मकर्तृत्वप्रदर्शनार्थम् । वत्सं मोक्षु-
मिच्छति । स मोक्षुमिच्छमाणो मुक्तिक्रियां प्रत्यानुकूल्यं यदा प्रतिपद्यते तदा
स्वतन्त्रत्वादस्मिन् कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते मुचिरकर्म को भवति । अथ गुण-
ग्रहणं किमर्थम् ? नौदित्येवोच्येत ? ननु चेवं सत्योकारश्चकारस्य स्थाने
ऽलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति । गुणग्रहणादिक एव भवति । संज्ञाविधाने नियमात् ।
नैतदस्ति । अचइतानुवर्त्तते । तेनान्त्यस्य न भविष्यति । एवं तद्धेतुज्ज्ञाप-
यति । अच इति निवृत्तमिति । तेनात्र लोपोऽभ्यासस्येत्यत्रातोऽ (७।४।५८)
भ्यासस्य लोपो न भवति । सति त्वजधिकारे मा भूत् तस्यानुवृत्तिरपार्थिकेत्यच
एव लोपः स्यात् ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्रेतनेन यन्निर्दिश्यते तद्दर्शयितुमाह यदेतदित्यादि । अथात्रग्रहणं

किमर्थम् ? सनि मीमितादौ प्रकरणे यथा स्याद् ददौ ददतुरित्यादौ मा भूदिति चेत् ? न । यदि ह्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् सनि मौमाञ्जुरभलभगपतपदामचइसभ्यासलोपश्चेत्येवमुद्दिश्येत । एवमिहैव प्रकरणे भविष्यति । नान्यत्र । ततो निष्प्रयोजनमत्रग्रहणमित्रात् आह सनि मौमाञ्जुरभलभमेत्यादि विषयावधारणार्थमिति । अभ्यासलोपविषयस्य नियमार्थमित्यर्थः । तामेव तस्य विषयनिग्रमार्थतां दर्शयितु माह अत्रैवेत्यादि । अत्रेत्यनेनेसादिविषयो निर्दिश्यते । इसादिविषय एवाभ्यासलोपो यथा स्यादिति नियमेन यद्वावच्छिन्नं तद् दर्शयितु माह सन्वद्भावाविषये न भवतीति । अमीमपदिति । मौञ्ज्, हिंसायाम् । मौनातिमिनोति-दौडां ल्यपि चेत्यात्वम् (६।१।५०) । णिच् । पूर्ववत् पुक् । लुङ् । च् चङ् । णिलोपः । उपधाङ् । स्तत्त्वम् । द्विवचनम् । अट् । सन्वत्तपुनि चङ्पर इत्यादिना (७।४।८३) सन्वद्भावे सन्वत् (७।४।७८) इतीत्वम् । दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । अदोदपदिति । ड् । दाञ् । दाने । पूर्ववत्तिजादिः । अत्रग्रहणादिहाभ्यासलोपो न भवति । कथं पुनः सन्वद्भासलोप उच्यमान इह प्राप्नोति यन्निवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं क्रियत इत्याह सन्वद्भावनौतादि । यद्येव हि सन्वद्भावातिदेशादिष्वं भवत्येवमभ्यासलोपः स्यात् । इहालोऽन्यपरिभाषयालोऽन्तरस्य (१।१।५०) लोपेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्मां निराकर्तुमाह सर्वस्येत्यादि । कथं पुनः सर्वस्य लभ्यत इत्यत्र आह तदर्थमेवेत्यादि । एतेनेवकारेण विषयावधारणार्थतां निरस्यति । यद्येव सन्वद्भावविषयेऽपि प्राप्नोति । एवं मन्यते । सन्वद्भावविषयेऽप्यभ्यासलोपप्रसङ्गं परिहर्तुं शक्यते । तत्र सन्वदिति सन्नाश्रयकार्यमिति दिश्यते । न चाभ्यासलोपः सन्निवापेक्षते । किं तर्हि ? इस्-भावादिकमपि । तदभावादसतरप्यत्रग्रहणेऽमीमपदित्यादिष्वभ्यासलोपो न भविष्यति । तस्मादतिरिच्यत एवात्रग्रहणमिति न कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियते सर्वस्याभ्यासलोपो यथा स्यादिति । कथं पुनः क्रियमाणेऽप्यत्रग्रहणे सर्वस्य लोपो लभ्यते ? अन्याधिक्यादर्थाधिक्यमित्येके । अत्रग्रहणेन महत् सूत्रं प्रणयतेतत् सूचितं महतः स्थानिनोऽयं लोपः कर्त्तव्यः । एवञ्चायं महतः स्थानिनः कृतो भवति यदि सर्वस्याभ्यासलोपः क्रियते । नान्यथेत्यत्र । नानर्थकोऽलोऽन्तर्विधिरित्यपरइति (प, १०५) । के पुन स्तो ? ये विषयाव-

धारणार्थतामत्रग्रहणस्य वर्णयन्ति ते वेदितव्याः । अनर्थकत्वमभ्यासस्य स्थाने द्विवचनपक्षे वेदितव्यम् । अत्र हि यस्य स्थाने यच्छब्दान्तरं विधीयते तत् समस्तमेवार्थवत् । एकदेशस्त्वभ्यासोऽनर्थक एव । द्विष्ययोगद्विवचन-पक्षेऽप्यनर्थान्तरवाचित्वादनर्थकताभ्यासस्य ।

५६ । ऋसः ।

डुढौकिषति । तुढौकिषत इति । ढौक ढौक इत्येताभ्यामनुदात्तेत्वा-
दाकनेपदिभ्यां सन् । पूर्ववत् सन इतयाकनेपदम् (१।१।६२) । अडुढौक-
दतुढौकइति । आभ्यामेव ण्यन्ताभ्यां लुङ् । पूर्ववच्चङादि कार्यम् । डुढौके
तुढौक इति । लिट् । एकवचनम् । तस्यैश्वर्यम् । अभ्यासस्यानचौत्वादि । अभ्यासस्य
यत् कार्यं विधीयते तदनचि परे भवतौत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । वा चरिचलिपतिवदौनामध्याक् चाभ्यासस्येत्यागम-
(६।१।१२, वा) विधानसामर्थ्याद्वलादिशेषेण न भवितव्यम् । हलादिशेषे
हि सत्यादेशस्यागमस्य च कश्चिद् विगेषो नास्तीत्यादेशमेव विदध्यात् ।
एवञ्चाभ्यासलोपाभावात् पारिशेष्यादचोऽन्यत्रैव भविष्यति ।

६० । हलादिः शेषः ।

हलादिरिति । हल् चासावादिषेति हलादिः । कर्मधारयोऽयम् ।
नतु षष्ठौसमासो हलामादिहलादिः । यदि षष्ठौसमासः स्यात् तदायमर्थः
स्यात् । अभ्यासस्य ये हलस्तोषामादिः शिष्यत इति । तथाचानन्तरानन्तु-
रितग्राञ्चू व्याप्तावितग्राजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचोऽभावात् प्रथमस्यैकाचो
द्विवचने कृते यद्यप्यभ्यासादिः ककारो न भवति तथापि हलादि भवति ।
तस्य शेषः प्रसज्येत । कर्मधारये तु न दोषः । तत्राभ्यासापेक्षं हलादित्वं
विधीयते । नचात्र ककारोऽभ्यासादिः । तस्मात् कर्मधारयोऽयम् । जग्लौ
मन्त्राविति । ग्लौ इष्यन्त्ये । ग्लौ गात्रविनामे । आदेच उपदेशेऽशितौतगात्त्वम्
(६।१।४५) । आत औ णल इतौत्वम् (७।१।३४) । आटतुराटुरिति ।
अत आदेरितग्राभ्यासस्य (७।४।७०) दीर्घत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वम् । ननु च
शेषोऽवस्थानम् । तच्चादेः सिद्धमेव । तत् किमर्थं विधीयत इत्याह आदि

शेषनिमित्तोऽयमित्यादि । आदिशेषो निमित्तं यस्य लोपस्य स तथोक्तः ।
 नञ्वादेः शेषो विधीयते । किं तर्हि ? तन्निमित्तोऽयमनादेर्लोपो
 विधीयते । सिद्धएव ह्लादेरवस्थाने ह्लादिशेष इतीदं विधीयमानं नियमार्थं
 विज्ञायते । आदेरेव हलोऽवस्थानं भवति । नत्वनादेरितरेवमादि शेषनिमित्त
 मनादेरदर्शनं विहितं भवति । यदि तर्ह्यादिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो
 विधीयत एव सतःषाट्पराटुरितरात्र लोपो न भवति । निमित्ताभावात् ।
 अभ्यासस्य हलेव तावदादि नास्ति । कुतः पुनस्तस्य शेष इतरत आह तत्रे-
 त्यादि । अनादिलोपे कर्त्तव्येऽभ्यासजातिराश्रीयते । नाभ्यासव्यक्तिः ।
 तेन यद्यपि सर्वास्त्रभ्यासव्यक्तिषु ह्लादि न वृत्ते तथापि कचिदपि पपाचे-
 त्यादौ वर्त्तमानो ह्लादिरनादेः सर्वषाट्पराटुरित्येवमादावपि निवृत्तिं
 करोति । अभ्यासजातेरभिन्नत्वात् । यैव हि पपाचेत्यादावभ्यासजातिः
 सेवाट्पराटुरित्यादावपि । अपरे त्वित्यादि । आट्पराटुरित्यादावनादे
 र्लोपं प्रतिपादयितुमपरे ह्रुवत इति । शेषशब्दोऽयं नावस्थानमात्रमाह ।
 किं तर्हि ? निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानम् । यद्येवमवस्थानस्य विशेष्यत्वात्
 प्राधान्यम् । निवृत्तेस्तु विशेषणत्वादप्राधान्यम् । तथाच प्रधानानुयायित्वाद्-
 प्राधान्यं गुणानाम् । यत्रैवाभ्यासस्य ह्लादेरवस्थानं पपाचेत्यादौ तत्रैवानादे
 र्हेलो निवृत्त्या भवितव्यम् । ततः स एव दोषः । आट्पराटुरित्यादा-
 वनादेर्हेलो निवृत्तिं नै प्राप्नोतीतरत आह तदवस्थानमित्यादि ।
 यद्यपि विशेष्यभूतं तदवस्थानं शेषशब्देनाभिधीयत इतराक्ततः प्रधानं
 तथाप्यविधेयत्वादप्रधानम् । अविधेयत्वं तु तस्य सिद्धत्वात् । निवृत्तिरेव
 विशेषणभूतापि विधेयत्वात् प्रधानम् । तथाचोक्तं सिद्धमुपकारकं परार्थमङ्गम् ।
 साध्योऽनुपकारकस्त्वङ्गीति क्त्वा प्रधानम् । तत्र निवृत्तौ विधेयत्वात्
 प्रधानभूतायामयमस्य सूत्रस्यार्थो जायते । अभ्यासस्यानादेर्हेलो निवृत्ति
 भवतीति । तत आसौ विधेयत्वात् प्राधान्यमापन्ना सती किमित्यादेर
 विधेयामप्रधानभूतामनिवृत्तिमपेक्षिष्यते ? केन कारणेनापेक्षिष्यते ? न
 केनचिदित्यर्थः । नहि प्रधानस्य गुणानुयायित्वं युक्तम् । तस्मादसत्यपि
 ह्लादेरवस्थानेऽनादेर्लोपेन भवितव्यमिति भावः ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

पूर्व्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेष आरभ्यते । अनादिशेषश्चायमादिशेषं बाधते । नहि शरामवस्थाने खयां शेषशब्दो विशेषणमुपपद्यते । स हि निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाहेत्युक्तम् । नचोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमभवति । तस्मादादिशेषस्यायमनादिशेषोऽपवादः । सुबोधिषतीति । श्रुतिरक्षरणे । सन् । इट् । तिष्ठासतीति । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । पिष्यन्दिषत इति । स्यादि किञ्चिच्चलने । अनुदात्तेत् । इदित्त्वान्म । पूर्व्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । सस्त्राविति । ष्णा शौचे । पूर्व्ववत्त्वन्मोत्वम् । खर्पूर्वा इत्यादि । उचिच्छिषतीति । उच्छौ विवासे । सन् । उक्षिष् इति स्थिते द्विर्वचनं प्राप्नोति । तुक् च । तत्र वर्णाश्रयेणान्तरङ्गत्वात् तुक् । तस्मिन् कृते द्विर्वचनं प्राप्नोति । चुत्वञ्च । तत्र परत्वात् द्विर्वचने कर्त्तव्ये चुत्वस्यासिद्धत्वाद् द्विर्वचनं प्राप्नोति क्षिष् शब्दस्य । तत्र च्छकारस्य शेषो न प्राप्नोति । अशर्पूर्वत्वात् । नह्ययं तकारः शर् भवति । ततश्च पूर्व्वेण हलादिशेषे कृते सत्यभ्रासे तकारः श्रूयते । अथापौदमस्ति । पूर्व्वत्वासिद्धौयमर्द्धिर्वचन इति (प. १.२७) पूर्व्वं चुत्वं पञ्चाद्विर्वचनं क्रियते तथापि हलादिशेषेण च्छकारे निवृत्ते निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति चुत्वे निवृत्त उचिच्छिषतोत्यत्र तकार एवाभ्रासे श्रूयते । तस्मात् खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । एवं हि सति च्छकारस्य शेषे कृते तकारो निवर्त्तते इति न भवत्यनिष्टप्रसङ्गः ।

६२ । कुहोश्चुः ।

चखानेति । खतु अवधारणे । द्विर्वचनम् । तस्य चुत्वं छकारः । अभ्रासे चर्चेति च्छकारस्य (८।४।५४) चकारः । जघासेति । लिट्यन्तरस्यामित्यदे (२।४।४०) र्घञादेशः । अभ्रासस्य चुत्वम् । नादवतो महाप्राणस्य स्थाने तादृशएव भकारः । तस्याग्नि जश्त्वञ्चकारः । जहारेति । हृज् हरणे । जिहोर्षतीति । इको भल्लिति (१।२।८) सनः कित्त्वम् । अजभन गमां सनोति (६।४।१६) दीर्घत्वम् । ऋत इहातोरितौत्वम् (७।१।१००) । रपरत्त्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वम् । हौर्ष इत्यस्य द्विर्वचनम् ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

पूर्वेषु प्राप्तस्य जुत्वस्यायं निषेधः । कोकूयत इति । अकृतसार्वधातु कयोरिति (७।४।२५) दीर्घः । गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणः (७।४।८२) । अथ विकरणनिर्देशः किमर्थः ? न कोरित्येवोच्येतित्यत आह कवतेरित्यादि । कुङ् शब्द इति तौदादिकः । कुशब्द इत्यादादिकः । कुङिति भौवादिकः शब्दार्थ एव । तत्र भौवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात् । इतरयो र्मा भूदित्येवमर्थो विकरणनिर्देशः । ननु चानयो निवृत्ते रितत् फलं चोक्कूयत इत्येतदपि रूपं यथा स्यादिति । एतच्च कोरित्यपि निर्देशे निरनुबन्धकपरिभाषया (प, ८२) कीर्तिरेव निरनुबन्धकस्य ग्रहणे सति सिद्ध्यत्येव । तस्मात् कोरित्येव निर्देशः कर्त्तव्यः । नैतदेवम् । सत्यपि हि शब्दार्थत्वे भिद्यत एवैषामभिधेयम् । तथाह कवति स्तावदव्यक्तशब्दे वर्त्तते । उट्टः कोकूयत इति । कुवति रप्यात्तस्वरं वर्त्तते चोक्कूयते वृषलइति । षोडित इत्यर्थः । कौतिस्तु शब्दमात्रे । तस्माद्विशिष्टार्थस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थो विकरणनिर्देशः कर्त्तव्यः । ननु लुग्विकरणपरिभाषया (प, ८१) कीर्ते न भविष्यतीति । तत् किमर्थं तन्निवृत्त्यर्थता विकरणस्योपपद्यते ? एवं मन्यते । कुवतिनिवृत्त्यर्थोऽपि भवति । तेन लुग्विकरणपरिभाषाया (प, ८१) कीर्ते निवृत्त्यर्थमाश्रयितव्या न भवति । चुकुव इति । पूर्ववत् तशब्दस्यैव । अचि श्रुधात्वित्यादिनोवङ् (६।४।७७) ।

६४ । कृषेऽकृन्दसि ।

करोकथत इति । कृष विलेखने । शीष्टदुपपद्येति (७।४।८०) रीगागमः ।

६५ । दाधर्त्ति-दर्धर्त्ति-दर्धषि-बोभृतु-तेतिक्ते ऽलर्षापाप-शीफणत्-संसर्निष्यदत्-करिक्रत्-कनिक्रदद्-भरिभद्-दविधृतो-दविद्युतत्-तरित्ततः-सरीसृपतं-वरीवृजन्-मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।

चकाराकृन्दसीत्यनुकर्षणार्थः । धारयते रिति । धृञ् धारणे धृङ् अवस्थाने धृङ् अवध्वंसन इत्येतेषां ख्यन्तानां ग्रहणम् । धृङो वेति । अनन्तरोक्तयोर्ख्यन्तयो-

रखन्तयोः । श्रौ यङ्लुकि वेति । तत्र तावद् दाधर्चीति । यदा धारयतेः श्रौ निपात्यते तदा णिलोपोऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपात्यते । यदा तु यङ्लुकि तदाऽनेकाचत्वाद् यङ् न प्राप्नोति । सोऽपि निपात्यते । उपधाङ्गल्लवञ्च । णिलोपस्वार्धधातुकात्वादेव यङो णेरनिटीत्येव' (६।४।५१) सिद्धः । अभ्यासस्य दीर्घत्वमपि दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इत्येव सिद्धम् । दर्धर्त्ति' दर्धर्धीति । अत्रापि यदा धारयतेः श्रौ तदभ्यासस्य रुगागमो णिलोपश्च । श्रुस्तु सर्वत्र बहुलं छन्दसीत्यनेनैव (२।४।७६) वेदितव्यः । यदा तु यङ्लुकि तदा दीर्घोऽङ्कित (७।४।८३) इत्यनेन दीर्घत्वं प्राप्ते तदभावश्च निपातयते । यदा धृङो दाधर्चीति श्रौ निपातयते तदा द्विवचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपातयते । यदा तु तस्येव धृङो यङ्लुकि तदाभ्यासस्य ऋतश्चेति (७।४।८२) प्रासस्य रुगादेरभावो निपातयते । दर्धर्त्ति'दर्धर्धीति । अत्रापि यदा धृङ् श्रौ तदाभ्यासस्य रुगागमो निपातयते । यदा तु यङ्लुकि तदा पूर्ववत् प्रासस्य दीर्घत्वं स्याभावो निपातयते । नतु रुगागमः । तस्य हि रुग्रिकौ च लुकोत्तरव' (७।४।८१) सिद्धत्वात् । परस्मैपदञ्च व्यतरयो बहुल (३।१।८५) मिति । बोभूत्विति । अन्यत्रेति । लोटप्रथमपुरुषस्यैकवचनापेक्ष मन्थत्वं वेदितव्यम् । बोभवीतीति । अदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलञ्छन्दसीति (२।३।७३) बहुलवचनत्वाद्भवति । यङो वेति (७।३।८४) पञ्च ईट् । तेतिक्त इति । तिजेरिति । तिज निशान इत्येतस्य । ननु च यङो ङित्वात् प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं (१।१।६२) सिद्धम् । एतत् किमर्थं निपात्यत इत्याह यङो ङित्वादित्यादि । ज्ञापनार्थमात्मनेपदं सिद्धम् । ज्ञापनार्थमात्मनेपदं निपातयत इति दर्शयति । ज्ञापनस्य तु प्रयोजन मन्थत्वं यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवतीति भावो बोभवीतीति । अलर्घ्वेति । ऋ सृ गतावित्यस्य जौहोतग्रादिकस्योरदितरत्वे (७।४।६६) कृते रपरत्वे च हलादिशेषः प्राप्नोति । तदपवादो रेफस्य लत्व' निपातयते । किं पुनः कारणं सिपा निर्देशोऽयमतन्त्रमित्येव व्याख्यायत इत्यग्रह तिष्यपीतग्रादि । फणतेरिति । फण गतावितरतस्य । स्यन्देरिति । स्यन्तू स्रवण इत्यतस्य । किमर्थं पुनः सम्पूर्वस्यातन्त्रत्वं व्याख्यायत इत्यग्रह अन्यत्रापि हौतग्रादि । करिक्तदिति । डुकृञ् करणे । यणादेशे कृतेऽनृकारान्तत्वाद्दृतश्चेतप्रभ्यासस्य (७।४।८२) रिगागमो न प्राप्नोति । स निपातयते । क्रन्देरिति । कदि क्रदि कृदि प्राज्ञाने रोदनेचेत्यतस्य । कथं पुनर्ज्ञायते लुङ्गीत्येतन्निपातनमित्यग्रह अस्य हौतग्रादि । यस्मात्तुङ्गन्तेन क्रन्दतेरर्थो निर्द्दिश्यते ततो ज्ञायते लुङ्गतेति-

पातनमिति । अत्र चाभ्यासस्य रोगागमो निपातत एव । विभर्त्तेरिति ।
 डुभृज् धारणपोषणयोरित्यस्य । ध्वरतेरिति । ध्व, कृच्छंने । द्युतेरिति ।
 द्युत दीप्तावितेतस्य संप्रसारणाभाव इति । द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणमिति
 (७४१६७) संप्रसारणं प्राप्नोति । अतस्तदभावो निपातत । तरतेरिति ।
 त्, प्रवनतरणयोरित्यस्य । सपेरिति । गच्छ, सृष्ट, गतावितेतस्य । वृजेरिति ।
 ओष्ठजो वर्जन इतेतस्य । ममृज्येति । मृज् शुद्धावितेतस्य णलि रूपम् ।
 आगनीगन्तीति । एतदपि लटि तिपि । इतिकरणस्य प्रकारार्थतां दर्शयितु
 माह एवंप्रकाराणामित्यादि । दार्धर्त्तिप्रभृतौनामिव येषां हृन्दस्त्रलाक्ष्णिकं
 कार्यं दृश्यते त एवम्प्रकारा दार्धर्त्तिसदृशा इत्यर्थः । के पुनस्ते ? गलगर्त्तीत्येव-
 मादयः । गृ निगरण इत्येतस्य यङ्लुकि स्त्री वा गलगर्त्तीति रूपम् । अभ्यासस्य
 चर्त्वाभावः । हलादिशेषापवादः । रेफस्य लत्वञ्च निपात्यते ।

६६ । उरत् ।

हृन्दसीति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रे चकारानुक्तत्वात् (प, ७८) । वृद्धते वृद्धधे
 श्शुद्ध इति । एतु वर्त्तने वृध् वृद्धौ शृध् शब्दकुत्सायाम् । लिट् । तत्राद्ययोरनु-
 दात्तेत्वादात्मनेपदम् । इतरत्र स्वरितेत्वात् । पूर्ववदेव द्विवचनम् । हलादि-
 शेषे च कृत ऋवर्णान्तायामुपजातायामङ्गावः । रपरत्वम् । हलादिशेषः ।
 नर्नर्त्ति नरिनर्त्ति नरीनर्त्तीत्येवमादावदुपपद्यते चेति (७४१८०) रुग्ंरिक्ती
 च लुक्तीति (७४१८१) वा परत्वादपवादेषु कृतेषु रोगादिषु ऋवर्णान्ताभावाद्नेन
 न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह नर्नर्त्तीति ।

६७ । द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणम् ।

हलादिशेषे प्राप्ते तस्यापवादो द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणमारभ्यते । विदिद्युत
 इति । द्युत दीप्तौ । लिट् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । तत्र संप्रसारण-
 मनेन । संप्रसारणाच्चेति (६१११०८) परपूर्वत्वम् । व्यदिद्युतदिति ।
 ण्यन्ताङ्, ड् । चै, खड् । णिलोपः । उपधाङ्गस्त्वम् । द्विवचनम् । अङ्गागमः ।
 विदिद्युतिषते विदिद्योतिषत इति । सन् । रलो व्युपधादित्यादिना (१२२६)
 विकल्पेन कित्त्वम् । यदा कित्त्वं नास्ति तदा लघूपधगुणः । पूर्ववत् सन्

इत्यात्मनेपदम् (१।२।६२) । सुष्वापयिषतीति । जिष्वप् शये । णिच् । तदन्तात् सन् । किं कारणं ख्यन्तस्योदाहरणं सुपन्यस्तमित्यत आह स्वपिष्यन्तो गृह्यते इति । तेन ख्यन्तस्योदाहरणमुपदर्शितमित्यभिप्रायः । ख्यन्तस्य ग्रहणं स्वापेरिति निर्देशादेव विज्ञायते । नह्यख्यन्तस्यैव विधी निर्देश उपपद्यते । अपिचाख्यन्तस्य योऽभ्यास स्तस्यानेनैव शास्त्रेण संप्रसारणं सिद्धम् । तथाहि लिटि तावन्नित्यभ्यासस्योभयेषामित्यनेनैव (६।१।१७) सिद्धम् । सनि तु रुदविदेत्यादिना (१।२।८) सनः कित्त्वे सति वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) कृतसंप्रसारण एव सुपिभूतो द्विरुच्यते । यङ्ग्रपि स्वपिष्यमित्येवा यङ्गोति (६।१।१८) कृतसंप्रसारण एवासौ द्विरुच्यते । तस्मादख्यन्तस्यानेन शास्त्रेण संप्रसारणस्य सिद्धत्वात् स्वापिष्यन्तो गृह्यते । यदि स्वापिष्यन्तो गृह्यते तदा स्वापयतेरखुल् स्वापकः । स्वापकमिच्छतीति क्वच् । स्वापक्रीय इति स्थिते स्वापक्रीयितुमिच्छतीति सन् सिष्वापक्रीयिषति । अत्रापि संप्रसारणं प्राप्नोतीत्याह तस्येत्यादि । तस्य स्वापेरभ्यासस्य निमित्तं यः प्रत्ययस्तु नानन्तर्यं सत्यव्यवधानं इदं संप्रसारणमिष्यते । तेन सिष्वापक्रीयिषतीत्यत्र न भवति । नह्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः इह स स्वापेरनन्तरः । खुला क्वचा च व्यवधानात् । कथं पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणं लभ्यते ? यावता नायं विशेषः सूत्रोपात्तः । एवं मन्यते । अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स सन्निधापितः । तस्य प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वात् तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन स्वापिरङ्गं विशिष्यते । अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिरिति । एवञ्च विशेषविशेषणभावे सत्यभ्यासनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरं सति स्वापिरङ्गस्य योऽभ्यास स्तस्यैव संप्रसारणेन भवितव्यम् । नतु व्यवहितेन प्रत्ययान्तरेण हि यो व्यवहितः प्रत्ययः सन्नभ्यासे निमित्तं तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति । नच सिष्वापक्रीयिषतीत्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स स्वापिरङ्गस्यानन्तरः । यस्तु स्वापेरनन्तरो खुल् तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति । न चासावभ्यासनिमित्तं भवति । इह तर्हि कस्मान्न भवति स्वपनं स्वापो घञ् । स्वापं करोतीति णिच् । स्वापयितुमिच्छतीति सन् । सिष्वापयिषतीति ? उच्यते । अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् । स्वापि योऽभ्यास स्तस्य संप्रसारणेन भवितव्यम् । नचाकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति स्वापेरभ्यासः । किं तर्हि ? शब्दान्तरस्य स्वाप इत्येतस्य ।

६८ । व्यथो लिटि ।

विव्यथ इति । व्यथ भयचलनयोः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अथ यकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्या भवितव्यम् । वकारस्य संप्रसारणेनेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह यकारस्येत्यादि । वाव्यथ्यत इति । यङ् ।

६९ । दीर्घं वृणः किति ।

वृणो ऋस्वस्यैव श्रवणे प्राप्ते दीर्घत्वं विधायते । ईयतुरीयुरिति । ननु च परत्वादिषो यश्चिति (६।४।८२) यणादिशे सत्यनच्क्त्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोतीत्यत आह वृणो यश्चित्यादि । स्थानिवद्भावस्तु द्विवचनेऽचीत्यनेन (१।१।५६) । स च नियतकाले द्विवचनपञ्च कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन्नादेशरूप एवावतिष्ठते । इयायेययिथेति । णलि थलि चेति यथाक्रमं वृद्धिगुणयोः कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विवचनमिकारः । तस्याभासस्यासवर्ण (६।४।७४) इतीयङ् ।

७० । अत आदेः ।

लिटीत्यनुवर्त्तते । किद्व्यङ्ग्यं तु निवृत्तम् । अतो गुणे (६।१।८७) पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व मारभते । तपरकरणं स्वभावतएव यो ऋस्वस्य दीर्घो यथा स्यात् । तेनोपदेशे यो दीर्घं स्वस्य ऋस्वत्वे कृतेऽपि दीर्घो न भवति । आकि आयामि । आन्क । आन्कतुः । आन्कुरिति । लिट् । तिपो णल् । तसोऽतुम् । मीरुम् । द्विवचने हलादिशेषे ऋस्वः (७।४।५६) । किञ्च स्याद् यद्यत्र दीर्घः स्यात् ? तस्माद् नुङ् द्विहल इति (७।३।७१) नुट् स्यात् । आदेरिति वचनादिहान्तस्य दीर्घो न भवति पपाचेत्यादौ ।

७१ । तस्मान्नुङ् द्विहलोः ।

हो हलौ यस्य तद्विहल् । आनङ् । आनङ्कतुः । आनङ्कुरिति । अगि रगि-
लमि गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । आनञ्ज । आनञ्जतुः । आनञ्जुरिति । अनञ्ज-
व्यक्तिसञ्चलणकान्तिगतिषु । ऐञ्जित्यत्र प्रत्याहारे वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तर-

समानाकृतय स्तेषु तत् कार्यं न भवति। तच्छायातुकारिणी हि ते। न पुनर-
एव। पृथक्प्रयत्ननिर्वह्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्या इत्युक्त्वा नुड्विधिल-
देशविनामेष्वकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तम् (C)। तत्रावसरप्राप्त्या ऋकारे नुड्वि-
प्रतिविधानमाह ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यत इति। आनृधतुरानृ-
धुरिति। ऋधु वृधौ। कथं पुनर्वर्णात्मकानां हलां ग्रहणेनावर्णात्म-
ऋकारैकदेशो रेफो गृह्यते? द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः। अ-
तस्मान्नुडित्वेव वक्तव्यम्। नचैव सत्याटतुराटुरित्यादौ नुट्प्रसङ्गो भवति
अश्रोतेरित्यस्य नियमार्थत्वात्। अद्विहलो यदि भवति नुट्, तदाश्रोतेरिव
नान्यस्येत्यश्रातिनिवृत्तार्थे तदेतन् नाशङ्कनीयम्। यद्येतावत् प्रयोजनं स्यान्
नाम्न इत्येव ब्रूयात्। तस्मान्नियम एवास्य प्रयोजनम्। तदेवमन्तरेणापि
द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यतो द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं द्विहल्-
समानाकृतेरपि यथा स्यात्। यस्याप्येको हल् मुख्योऽवयवो द्वितीयस्त्वमुख्यस्त-
च्छायातुकारित्वादुपचारेण हलव्यपदेशार्हस्तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम्। एतच्च
कथं लभ्यते? यद्यत्र द्विहल् इत्येव श्रुतिस्तच्छायातुकारिण्यपि ऋकारावयवे रेफो
वर्तते। नान्यथा। तस्माद् द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादत्र हल्ग्रहणेन ऋकारैकदेशो
रेफो गृह्यते। अन्यथा द्विहल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्।

७२। अश्रोतेश्च।

अद्विहलार्थोयमारम्भः। व्यानश्च इति। अशू व्याप्ती। अनुदात्तेत्वादात्म-
नेपदम्। त। एश्। अश्रोतेरिति विकरणनिर्देशोऽयं भोजन इत्येतस्य
क्रौयादिकस्य निवृत्तये। चकारो तुडागमातुकार्पणार्थः।

७३। भवतेरः।

बभूवेति। भुवो वुग् लुङ्लिटोरिति (६।४।८८) वुक्। अनुबभूवे
इति। कर्मण्यालनेपदम्। श्रुतिपा निर्देशो यङ्लृग्नित्पठार्थः। बोभावेति।

(C) ऐ औ जिति प्रत्याहारव्याख्यानि काशिकायाम्।

७४ । ससूवेति निगमे ।

सूतेरिति । षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्येतस्य । सुषुवइति । डिच्चा-
दात्मनेपदम् । उवङ् । इतिकरणमेव प्रकाराणामन्येषामुपसंयहार्यम् । तेन
जाग्रमोऽदर्शमेत्यादि सिद्धं भवति । जाग्रमइति । जागर्त्तरणं निपात्यते ।
अदर्शमेति । लङि दृशेः पश्चादेशाभावः । जाग्रमोऽपश्यामिति भाषायाम् ।
दाधत्तं प्रादिषु ससूवग्रहणं न कृतम् । वैचित्र्यार्थम् ।

७५ । निजां त्रयाणां गुणः स्तौ ।

बहुवचननिर्देशादाव्यर्थो गम्यत इत्यत आह एषामित्यादि । विजिर्
शौचपोषणयोः । विजिर् पृथग् भावे । विष् व्याप्तावित्येते निजादयो जौहो-
त्यादिकाः । त्रिग्रहणमुत्तरार्थमिति । भृजामिदितौत्त्वम् (७४।७६) । त्रयाणामेव
यथा स्यादधिकानां मा भूदित्येवमर्थं त्रिग्रहणम् । एतदर्थमपि कस्मान्न
भवतीत्यत आह एषामित्यादि । यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते निजादीनामन्ते वृत्-
करणं किमर्थम् । एतद् गुणकारः प्रष्टव्यः । न सूत्रकारः । अन्यो हि गुणकारोऽ-
न्यस्य सूत्रकार इत्युक्तम् प्राक् । गुणकारेणापि वैचित्र्यार्थं वृत्करणं कृतमिति
वेदितव्यम् । विचित्रा हि गुणस्य कृतिर्गुणकारेण । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ?
एकार एव नोच्यते ? अशक्यमेवेदं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने द्वेष्यमपि कश्चिद्
विज्ञानीयात् । हलादिशेषापवादोऽयं निजादीनामेकार इति । गुणग्रहणे हि
संज्ञाविधाने नियमइतीक एव भवति । हलस्तु हलादिशेषेण निवृत्तिर्भवति ।

७६ । भृजामित् ।

भृज् धारणपोषणयोः । माङ् माने । ओहाङ् गतावित्येते भृजादयो
जौहोत्यादिका एव । मिमीते । जिहीत इति । ईहल्यघोरितौत्त्वम्
(६।४।११३) ।

७७ । अर्त्तिपिपत्त्यर्थश्च ।

इयत्ति । पिपत्तीति । ऋ स गतौ । पृ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादि-
कत्वाच्छपः झः । गुणः । द्विवचनम् । उरदित्यस्त्वम् (७।४।६६) । अनेनेस्त्वम् ।

रपरत्वञ्च । अर्त्तरभासस्यासवर्णं (६।४।७८) इतीयङ् । अथास्ति ग्रहणं किमर्थम् ? यावता निजादिभ्योऽयं परः पठ्यते । ये च निजादिभ्यः परे त सर्व एव च्छान्दसाः । तथाहि तान् पठित्वाच्छन्दसीतुगताम् । छान्दसत्वाच्चात्तं बहुलं छन्दसीत्येवं (७।४।७८) सिद्धम् । एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति भाषायामप्यर्त्तः प्रयोगो भवतीति ।

७८ । बहुलच्छन्दसि ।

विवक्षीति । वक्ष कान्तौ । बहुलच्छन्दसीति (२।४।७६) शपः श्रुः । ब्रह्मादिस्त्रेण (८।२।२६) पत्वम् । विवक्षीति । वच परिभाषणे । सिषक्षीति । सच समवाये । सच सेचन इति वा । जिगर्त्ति जिघर्त्तीति । गृष्ट सेचने । सर्वत्र पूर्ववच्छपः श्रुः । जजनं दधनमिति । जन जनने । धन धान्ये । लङ् । मिपोऽम् । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङ् (६।४।७५) निषेधः ।

७९ । सन्यतः ।

पिपक्षतीत्यादि । पचियज्यो रूपे । पिपासतीति । पातिः पिबति वर्ग । लुलूषतीति । लज् छेदने । इको भल्लिति (१।२।८) किच्चाद् गुणाभावः । सनि ग्रहगुह्येष्टेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१२) । तपरकरणं किमर्थम् ? पापच्यतेः सन् पापचिषत इत्यत्र मा भूत् । किं पुनः कारणमत्र ऋस्त्रो न भवति । दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि सनि योऽभ्यास इत्येवं विज्ञायते ततो सुखसुखार्थम् ।

८० । औः पुयण्यज्यपरे ।

पुयण्यतीति । पुयण्यमेकवद्भावं कृत्वा सप्तम्या निर्देशः । अपर इति । अपरो यस्मात् पुयण्यस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थः । पिपविषतइति । पूङ् पवने । सन् । स्मिपुङ् रञ्जुशं सनीतीद् (७।२।७४) । गुणावादेशो । स्थानिवद्भावात् पूइत्येतस्य द्विवचनम् । स्थानिवद्भावास्तु द्विवचनेऽचौत्यनन (१।१।५८) । पिपावयिषतीति । पूङो ष्यन्तात् सन् । अत्रापि स्थानिवद्भावात् पू इत्येतद्विरुध्यते । विभाषयिषतीति । भू सत्तायाम् । ष्यन्तात्

सन् । यियावयिषतीति । यीति ख्यन्तात् सन् । सनीवन्तेत्यादिनेट्
 (७।२।४८) । रिरावयिषति स्त्रिावयिषतीति । रीतिबुनातिभ्यां ख्यन्ताभ्यां
 सन् । जिजावयिषतीति । जुइति सौत्रो धातुः । जुचं क्रम्येत्यादौ
 (३।२।१५०) पाठात् । तस्मान् ख्यन्तात् सन् । कथं पुनः पिपावयिषती-
 त्यादावुकारान्ताऽभ्यासस्य ? यावता षौ परतोऽन्तरङ्गत्वादृ ह्रस्वावादेशयोः
 कृतयोर्वकारान्तस्याहिवर्चनेन भवितव्यम् । स्थानिवद्भावादुकारान्तस्य हिवर्चनं
 भविष्यतीति चेत् ? न । नहि षौ कृतस्य स्थानिवद्भावो भवति ।
 णिरहिवर्चननिमित्तत्वादित्यत आह एतदेवेत्यादि । नहि णिच मन्तरेण
 पुयण्जोऽवर्णपराः सर्वे सम्भवन्ति । तत्र हि यदि षौ कृतस्य स्थानिवद्भावो न
 स्यात् तदा येषां णिचमन्तरेणावर्णपरता न सम्भवति तेषामुवर्णान्तोऽभ्यासो
 न स्यात् । उच्यते चेदम् ओः पुयण्यपर इति वचनम् । तस्मादेतज् ज्ञापक
 महिवर्चननिमित्तेऽपि षौ स्थानिवद्भवतीति । तेन तुतावयिषति विभावयिषती-
 त्यादि सिद्धमवति । केषाञ्च पुनर् णिचमन्तरेणावर्णपरता न सम्भवति ?
 यकारपकाराभ्यामन्वेषां सर्वेषामेव । पापचिघतइति । अतो लोपः (६।४।४८)
 इत्यकारलोपः । यस्य हल इति (६।४।४८) यकारस्य । तुतावयिषतीति ।
 तु इति सौत्रो धातुः । तुरुस्तुशम्यम इत्यादौ (७।३।८५) सूत्रे पाठात् ।
 जुह्वावयिषतीति । हु दाने । ख्यन्तात् तस्मात् सन् । बुभूषतीति । पूर्ववद्
 इङ्गुणयोरभावः ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

स सु गतौ । श्रु श्रवणे । द्रु द्रु गतौ । प्रुङ्, प्लुङ्, चुपुङ् गतौ ।
 सिस्त्रावयिषतीत्यादि । एभ्यो ख्यन्तेभ्यः सर्वत्र सन् । ननु च सकारादिना
 वर्णेनात्र यणो व्यवधानम् । अत्रावर्णपरे यणि परत इत्त्वमुच्यमानं व्यवधाने
 कथं भवतीत्याह वचनसामर्थ्यादिति । सर्वत्रैव हि सकारादिनैकवर्णेन
 व्यवधानम् । उच्यते चेदं वचनम् । तस्मादत्र वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन
 व्यवधानं माश्रीयते । अन्यथा हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । पूर्वसूत्रेण-
 त्यादिनाऽ प्राप्तविभाषेऽयमिति दर्शयति । श्रुश्रूषतीति । पूर्ववद्विङ्गुणयोर-
 भावः । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थः । न यङ्लुग्नित्वस्यर्थः । अत्र गुणे
 कृत उकारान्ताभावादित्वं न भवतीति । सोस्रविषति ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

अभ्रासस्य गुणोऽयं विधीयते । तेन यद्यत्र लुक्शब्दोऽयं सामान्य स्तथापि यङ्लुकाएव संप्रत्ययो भवति । न ह्यन्यत्र लुक्प्रभ्यासः सम्भवतीति मत्वाह यङि यङ्लुकि चेत्यादि । चोक्रुशौति । क्रुश आह्वाने यङ् । तस्य यङोऽचि चेति (२।४।७४) लुक् । यङो (७।३।८४) वेतीट् । न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् यङो लुकि कृते गुणो न प्राप्नोतीति लुग्ग्रहणम् । पुगन्तलघूपधस्येति (७।३।८६) प्राप्नोऽपि गुणो नाभ्रासस्याचि पिति सार्वधातुक (७।३।८७) इति निषिध्यते ।

८३ । दीर्घोऽ कितः ।

यंयस्यतइति । यम उपरमे । लुगतोऽनुनासिकान्तस्येति (७।४।८५) लुक् । ननु चेत्यादिनाऽकित इत्येतत् प्रत्याचष्टे । यंयस्यत इत्यत्र मा भूदित्येव-मर्थमकित इतुच्यते । अत्र ह्यपवादत्वान्नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति नार्थोऽकित इत्यनेन । एवं तर्हीत्यादिनाऽभ्रासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इतीरां परिभाषा ज्ञापयितुमकित इतिप्रतदुच्यत इति दर्शयति । डोढौक्वत इति । ढौक्व गतावित्यस्य यङि कृते हलादिशेषे च ऋस्वइति (७।४।५८) ऋस्वत्वम् । पूर्वसूत्रेण गुणः । तत्रासत्यस्मिञ् ज्ञापके पिपासतीत्ययमादौ सावकाशं ऋस्वत्वं दीर्घोऽकित इत्यनेन सन्ध्यचरे दीर्घत्वेन बाध्येत । दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनाभावाद् दीर्घो न भविष्यतीति चेत् ? नेतद् । अस्ति हि दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनम् । किं तत् ? ऋस्वो मा भूदिति । एवञ् चासत्यस्मिञ् ज्ञापकेऽचीकरदित्यत्राप्यचिष्णदित्यादौ सावकाशमित्त्वं दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घत्वेन बाध्येत । मौमांसतइत्यादावसत्यस्मिञ् ज्ञापके पिपलतीत्यादौ सावकाशं सन्ध्यत इतीत्वं (७।४।७८) मानवधादि सूत्रेण (३।१।६) विहितेन दीर्घत्वेन बाध्येत । अजीगणदित्यत्राप्यसत्यस्मिञ् ज्ञापके पपाठेतगादौ सावकाशो हलादिशेष ई च गण (७।४।८८) इतीत्वेन बाध्येत । अस्मिंस्तु सति सर्वमेतन्न बाध्यते । ननु चासति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति चास्य प्रयोजनम् । किं तत् ? धातुक्त्विमपेक्षं जहाते मां भूज् जाहाति जाहेतीति । नैतदस्ति । यदि ह्येतत् प्रयोजनं स्यात् तदा

अहाकइति प्रतिषेधं कुर्यात् । किञ्चाकित इत्यभ्यासस्य विशेषणम् भवितुमर्हति यद्यभ्यासावस्थायां किञ्चमुपजायते । नच जहातिः किञ्चमभ्यासमपेक्षते । पूर्वमेव हि तदभ्यासाद् भवति । तस्माज्जहातिर् जाहाति जाहेतीति रूपेण भवितव्यम् । ततश्चाकित इति वचनं ज्ञापकमेव । कित्करणस्तु जहाति ईश्वरौहिकालयो-
रितत्र (१।१।१४८) सामान्यग्रहणाविघातार्थम् ? अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम् ? आदित्येव नोच्येत ? नैव शक्यम् । अकित इत्यस्य ज्ञापकता नोपपद्यते । सति हि दीर्घग्रहणे तुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव हि दीर्घस्य प्राप्तिर्नास्तीत्यकित इति प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते । आकारस्तु विधीयमानोऽनजन्तस्याभ्यासस्य स्यादित्यकित इत्यस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् । तस्माद् दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ।

८४ । नौग् वञ्चु संसुधुं सुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।

वनृषु चनृषु तनृषु त्वनृषु स्तनृषु मुनृषु गत्यर्थाः । सनृषु ध्वनृषु अवसंसने । कस गतौ । शल हल पतलु गतौ । स्कन्दिर् गतिशेषणयोः । वनीवच्यत इति । अनिदितामित्रादिनानुनासिकलोपः (६।४।२४) । वनीवच्चीतीति । अत्र न भवत्यनुनासिकलोपः । यङो लुप्तत्वान्न लुप्तताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षण-
निषेधात् । अथ नौकि कृते ऋक्षत्वं कस्मान्न भवति । दीर्घाचारणसामर्थ्यात् ।

८५ । नुगतीऽनुनासिकान्तस्य ।

दीर्घोऽकित इत्यनेन (७।४।८३) दीर्घत्वे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते । त-
तन्वत इत्यादीनि तमिगमियमिरमौणां रूपाणि । यदि तुक् क्रियते यंयम्यतइत्यादौ
नद्यापदान्तस्य भलौति (८।३।२४) भल्युच्यमानोऽनुस्वारो न सिध्यति । अभल-
परत्वादित्यत्र आह नुगित्येतदित्यादि । कथं पुन नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं
शक्यते द्रष्टुमित्याह स्थानिना ह्येत्यादि । तुका हि स्थानिनाऽत्रादेशोऽनुस्वार
उपलभ्यते । तस्मादनुस्वार एवागमोऽत्र विधीयते । न तु तुक् । यंयम्यत इत्यादौ
यद्यप्यभलपरतास्ति तथाप्यनुस्वारः सिध्यति । एवमप्यनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
(८।४।५८) प्राप्नोति । इष्यते च पक्षेऽनुस्वारस्य श्रवणम् । तन्न सिध्यति ।
अपदान्तत्वादित्यत्र आह पदान्तवच्चेत्यादि । पदान्तवदनुस्वारो भवतीत्येतदर्थ-

रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । तदन्तविधिनेवानुनासिकान्तस्यानु-
स्वारो भवतीति नार्थोऽन्तग्रहणेन । तत् क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः
स नुकोऽपि स्यादित्येवमर्थम् । तेनानुस्वारस्य पक्षे श्रवणं भविष्यतीति । तेतिम्यत
इति । तिम इति आर्द्राभावे । अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता नास्ति
किञ्चिदन्यदस्य व्यावर्त्यमिति सर्वत्र ऋस्वाभावादित्यत आह तपरकरणमित्यादि ।
वर्तमानस्य दीर्घस्याभावाद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं भविष्य-
तीति । बाभास्यत इति । भाम क्रोधे ।

८६ । जपजभदहदशभञ्जपशाच्च ।

अनुनासिकार्थोऽयमारम्भः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जभि जृभौ गात्र
विनामि । दह भस्मीकरणे । दन्श् दग्ने । भन्जो भ्रामर्हने । पशि सौत्रो
धातुः । जञ्जप्यतइत्यादिषु ददश्यत इति पर्यन्तेषु लुपसदेत्यादिना (७।१।२४)
यङ् । इतरत्र सामान्यलक्षणम् (७।१।२२) ।

८७ । चरफलोश्च ।

चर गतौ । जिफला विशरणे । फल निष्पत्तौ । हयोरपि ग्रहणम् । निष्प-
त्त्यर्थस्याकार उच्चारणार्थः । नानुबन्धः । प्रयोजनाभावात् । ततश्च निरनुबन्ध-
परिभाषया (प, ८२) निरनुबन्धकस्य निष्पत्त्यर्थस्यैवास्य ग्रहणं प्राप्नोति । न
विशरणार्थस्य । नैष दोषः । चकारोऽत्र क्रियते । स च विशरणार्थस्य समुच्चयार्थो
भविष्यति । चक्षुर्यत इति । लुपसदेत्यादिना (७।१।२४) यङ् । उत्तरसूत्रेणा-
कारस्योकारे कृते हलि चेति दीर्घः (८।२।७७) । योगविभाग उत्तरार्थः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

अभ्यासस्य मा भूदिति । असति परग्रहणेऽभ्यासाधिकारादभ्यासस्यैव स्यादि-
त्यभिप्रायः । अलोऽन्यस्य मा भूदिति । यद्यत इति नोच्चेत ततोऽलोऽन्य- (१।१।५२)
परिभाषयाऽभ्यासात् परस्य धातुरूपस्य योऽन्योऽल् तस्य स्यादिति मन्यते ।

अथ तपरकरणं किमर्थम् ? यावता मात्रिकस्य स्थान आन्तरतम्याद् विधीयमानो मात्रिक एव भविष्यतीत्यत आह तपरकरणं मित्यादि । असति तपरकरण उकारे कृते चञ्चूर्त्तिं पम्फुल्वीत्यत्र पुगन्सलघूपधस्येति (७।३।८६) गुणः स्यात् । स मा भृदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते । ननु चञ्चूर्त्तीत्यत्र दीर्घत्वमेव गुणस्य बाधको भविष्यति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेनेत्यत आह दीर्घत्वमित्यादि । असिद्धत्वं तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन (८।२।१) । यदि तर्हि लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणस्तद्वरणेन निवर्त्तते गुणवद् दीर्घत्वमपि न स्यात् । नेष दोषः । तपरकरणे हि दीर्घत्वमपि सिद्धमिति । तेन दीर्घस्य निवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम् । तथाचात उत् सार्वधातुक (६।१।११०) इति तपरकरणेन दीर्घत्वमशक्यं निवर्त्तयितुमिति मन्यमानेन न भङ्गुरङ्गुरामिति (८।२।७६) करोते दीर्घत्वप्रतिषेध आरभ्यते । अत इति तपरकरणमिह मा भूत् । फलन्तं प्रयुङ्क्तो फालयति । फालयतेः क्तिप् । तदन्ताद् आचारे पुनः सर्वप्रातिपदिकेभ्य (३।१।११३ वा) इति क्तिप् । तदन्ताद् यङ् । पम्फाल्यते पम्फालीति । कथञ्च माप्नोति । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् (५, ३८) ।

८६ । ति च ।

अयङ् लुगर्थोऽयमारम्भः । चूर्त्तिरिति । स्त्रियां क्तिन् (३।३।८४) । पूर्ववद्दीर्घः । प्रफुल्लता इति । निष्ठा । तदन्ताद्वाप् । जस् । वचनसामर्थ्यादिह नाभिसम्बध्यत इति । यदीह यङ् लुगग्रहणमभ्यासग्रहणञ्चाभिसम्बध्येत ततो वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वेणैव यङ् यङ् लुकोरभ्यासस्य सिद्धत्वादित्यभिप्रायः ।

८७ । रौगदुपधस्य च ।

वरीहृत्यतद्वादीनि वृतिवृधिनृतीनां रूपाणि । ऋगृत्वत इति यक्तव्यमिति । ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतो रौगादयो यथा सूरित्येवमर्थो व्याख्यय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स च ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतः समुच्चयार्थः । तेन वृत्तिप्रभृतीनामपि ऋत्वतां रौगादयो भवन्तीति । रौगृत्वत इति सूत्रं न

कृतम् । वैचित्रार्थम् । ऋदुपधस्येति तपरकरणमसन्देहार्थम् । उकारे परतो यणदेशे कृते सन्देहः स्यात् किमुकारोपधस्याथवा रेफोपधस्येति ।

६१ । रुग्रिकौ च लुकि ।

६२ । ऋतश्च ।

लुकीत्येव । चकारिण रीगादयोऽनुकथ्यन्ते । चकर्त्तौति । डुकृञ् करणे । जर्हर्त्तौति । हृञ् हरणे । किरतेत्याकर्त्तौति । कृ विक्षेप इत्यस्य । किरति मित्यादि । किरतिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन गृ निगरण इतेग्रवमादेरपि ऋकारान्तस्य ग्रहणं वेदितव्यम् । चर्करीतान्तमिति । यङ्लुगन्तमित्यर्थः । यङ्लुक्एव पूर्वाचार्यप्रणीतेषा संज्ञा चर्करीतमिति । पचतीति । लट्प्रथमपुरुषस्यैकवचनम् । एतदप्युलक्षणार्थमेव । वचनान्तराणामपि ह्यत्रग्रहणम् । तेन कृ इतेग्रवमादिक मूकारान्तं यो लट्प्रथमपुरुषैकवचनादौ नयेत् चाकर्त्तौतिग्रवमादौ निरुपाणि प्रापयेत् सम्पादयेदित्यर्थः । प्राप्तिञ् तमहं मन्ये इति । प्राप्तिं जानातीति प्राप्तिञ् । इह तु रुगादीनां प्रकृतत्वात् तत्प्राप्तिं यो जानाति स प्राप्तिञ्चो वेदितव्यः । मन्येऽवगच्छामि । प्रारब्धस्तेन संग्रह इति । अनेन प्राप्तिञ्चतायां हेतुमाह । सम्यग् गृह्यते ज्ञायते लक्षणमनेनेति संग्रहो व्याकरणशास्त्रम् । प्रकर्षणारब्धः प्रारब्धः । बहुभ्यो बहुशः श्रवणात् । का पुनरसौ प्राप्तिं यत्परिज्ञानाय प्राप्तिञ्चमवगच्छामीत्याह तत्रेयमित्यादि । इयमिह प्रकृतमङ्गमभ्यासस्येति । ऋत इति विशेषणमुपात्तम् । तत्र यद्युभयं प्रकृतं तथाप्यृत इति तदङ्गस्यैव विशेषणम् । नाभ्यासस्य । कृतः ? तपरकरणसामर्थ्यात् । सर्वत्रैव ह्यभ्यासस्य ऋतइति (७।४।५.८) ऋतत्वेन भवितव्यम् । अतो दीर्घस्वाभ्यासस्याभावात् । यदि ऋत इति तदभ्यासस्य विशेषणं स्यात् तदा तपरकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् तपरकरणसामर्थ्यादङ्गस्यैव विशेषणमृतइति तत् । नाभ्यासस्य । एवञ्च सति किरतेरप्राप्तिः । रुगादीनां तपरकरणेन व्यावर्त्तितत्वात् । आदिशब्देन रिगादीनां परिग्रहः । तथाचाप्राप्तिः किरते रुगादीनामिति ब्रुवतैतदुक्तं भवति करोतिप्रभृतीनामेव ऋतान्तानां पारिशेष्यात् प्राप्तिरिति ।

६३ । सन्वल्लघुनि चङ्परिऽनग्लोपे ।

सन्धत् (७४१७६) इत्यादिना सूत्रत्रयेण यदभ्यासस्य सनि कार्यं भवति तल्लघुनि चङ्पर इत्यतिदिश्यते । लघुनि चङ्पर इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । चङ्परौ परतो यत् पूर्वं लघु तस्मिन् परतो योऽभ्यासस्तस्य सन्वदु भवतीति । चङ्पर इति बहुव्रीहिः । चङ् परो यस्मादिति तच्चङ्परम् । न तु चङ्वासौ परश्चेति तत्-पुरुषः । तेन सामर्थ्यात्प्रत्ययान्तस्यैवायमतिदेशो विज्ञायते । अन्यथा हि यदि प्रकृत्यन्तस्यायमतिदेशः स्यात् तदा सन्वच्चङीतेष्वं ब्रूयात् । अनग्लोप इति । चङ्पर इत्यस्यैतद् विशेषणम् । अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः । स यस्य नास्ति तदनग्लोपम् । अपीपचदिति । पचेर्णिच् । लुङ् । चेषङ् । उपधाङ्गत्वम् । द्विवचनमभ्यासकार्यम् । हलादिशेषे च कृतेऽनेन सन्वद्भावः । सन्धत् इतीच्चम् (७४१७६) । उत्तरसूत्रेण (७४१८४) दीर्घत्वम् । अतस्तद्वदरन्त-दिति । अत्र रेफतकारयोः संयोगपरत्वाद् गुरुसंज्ञायां सत्यां न भवति सन्वद्भावः । अजजागरदिति । अत्र जकाराकारस्य दीर्घत्वाद् गुरुत्वम् । अत्र केचिदित्यादि । तेषामजजागरदिति भवितव्यम् । किं पुनः कारणं त एवमिच्छन्ति ? यावता लघुनि चङ्पर इत्युच्यते । व्यवहितश्चात्र लघुनि चङ्पर इत्यत आह सर्वत्रैवेत्यादि । अचीकरदित्यादावपि ककारादिना वर्णेन व्यवधानाज्ञघोरानन्तर्यमभ्यासे नास्ति । उच्यते चेदं वचनम् । अतो वचनप्रामाण्याद् व्यवधान एव सन्वद्भावेन भवितव्यम् । ततश्च यथाचीकरदित्यादौ व्यवधानेऽपि भवति तथेहापि व्यवधाने सन्वत्कार्येण भवितव्यम् । अथेह चेदु व्यवधानात् भवत्यत्रापि न स्यादिति भावः । तदसदिति । अजजागरदित्यत्र गृह्यद् लघुमाश्रित्य यत् सन्वद्भावमिच्छन्ति सर्वत्रैवेत्यादिना च यत् कारणमुक्तं तदुभयमत्राशोभनम् । कथमित्याह येनेत्यादि । एकेन वर्णेन व्यवधानमस्ति सर्वत्र । वर्णसङ्घातेन व्यवधानमस्ति नास्ति च । तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति यन्नियतभाष्येकेण वर्णेन व्यवधानमशक्यं परिहर्तुं तदेवाश्रीयते । नतु वर्णसंघातेन । अजजागरदित्यत्र वर्णसंघातेन व्यवधानम् । यदि तर्हि वर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जन-सङ्घातेन व्यवधानेन सिद्धतौल्यमिप्रायेणाह कथमचिच्छणदित्यादि । क्षण-हिंसायामि धेतस्यैतद्रूपम् । अत्रापि ज्ञापकेन सिध्यतीत्यत आह आचार्यप्रवृत्ति-रित्यादि । क्षणोतिना ये सदृशाः संयोगादयस्त एवजातीयः । क्षणोतिप्रकारा

इत्यर्थः । तेषां यदीत्वं न स्यात् तदा तदुवाधनार्थमत् स्मृद्वरप्रथमद्वेत्यादिना (७।४।८५) ऽत्वं न विदध्यात् । विदधाति च । तस्मादेतदेवात्त्वविधानं लक्षणमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतेरवजातीयानामित्वमिति । अहम्पचेति । उत्तमे णलि यदा णलुत्तमो वेति (७।१।८१) णित्वं नास्ति तदेदं प्रतुपदाहरणं भवति । अत्र लघुपरतोऽक्षरम् । नतु चङ्परम् । अचकमतेत्यादि । कमेशोपसंख्यानमिति (७।१।४८, बा) कसु कान्तावितेयतस्मात् प्रकृतप्रन्तादेव लुङ् । चङ् । अचकथदिति । कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः । अत्रातो लोप इत्यकारलोपः (६।४।४८) । अत्र त्वग्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानेऽपि न स्यात् । अतः प्रतुपदाहरणान्तरमाह दृषदमाख्यदददृषदिति । तत् करोति तदाचष्टइति (३।१।२६, वा) णिच् । णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतीष्ठवद्भावाद्दिलोपः (६।४।१५५, वा) । अत्राज्भलो लोपः । नाकएव केवलस्येति नास्त्यत्र स्थानिवद्भावः । अन्यार्थान्वग्लोपइति क्रियमाणमचकथदित्यत्रापि सन्वद्भावः निवर्त्तयतीत्यस्योपन्यासः । अवीवददिति । वदते ण्यन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । पुनर्णिच्युत्पन्ने णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपे कृते सतप्रप्यग्लोप्यङ्गं भवति । अतो न भवितव्यं सन्वद्भावेनेति यो मन्यते तं प्रत्याह वादितवन्तं प्रयोजितवानित्यादि । चङ्पर इत्यादिना णिलोपस्याग्लोपित्वेनानाश्रयणे कारणमाह चङ्पर इत्यनेन हि सन्वद्भावनिमित्तेन णिजातिराश्लिषा । तस्माद् गोबलीवर्द्धन्यायेन णिजातिर्निमित्तत्वेनाश्रयते । अतो णिजातिरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधनिमित्तत्वेन परिगृह्यते । नतु तस्या एव णिजातेः । तस्माच्छिलोपस्याग्लोपित्वेनानाश्रयणात् तन्नोपेऽग्लोप्यङ्गं न भवति । अतो भवतेरवात्र सन्वद्भावः । सन्वदित्यतदेशेन यथाचौकरदित्यादावभगसस्येत्वं भवति तथामीमपदित्यादावभगससलोपेन मौमादीनां भवितव्यमिति यथोदयेत् तं प्रत्याह मौमादीनामित्यादि । आदिशब्देन घादीनां ग्रहणम् । किञ्चेत्यादिना परीहारान्तरम् । सन्वदित्यतदेशेन हि सन्नाश्रयमेव कार्यं मतिदिश्यते । सन्नाश्रयञ्च किं कार्यम् ? यत् सनमपेक्षते । नापरं किञ्चित् । नचात्र लोपोऽभगसस्येत्यनेन (७।४।५८) विधीयमानो लोपः सनमेवापेक्षते । किं तर्हि ? इस्मावादिकमपि । आदिशब्देनाद्भ्यप्यधामीदित्येत्वं (७।४।५५) सुचोऽकर्मकस्येति (७।४।५७) गुणश्च परिगृह्यते । तेनामीमपदित्यादाविसादेशो न भवति । अभगसलोपोऽपि न भवतीत्यभिप्रायः ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

६५ । अत् स्मृदृत्वप्रथमदस्त्वस्वशाम् ।

सृचिन्तायाम् । दृभये । जित्वरा सञ्चमे । प्रथ प्रख्याने । स्वद मर्हने । स्तब् आच्छादने । स्वश बाधनस्वशंनयोः । अथादृदृदितप्रत् दीर्घो लघो-
(७४।६४) रिति दीर्घत्व' कस्मान्न भवतीत्याह तपरकरणसामर्थ्यादित्यादि ।
अनेनैव हि लक्षणेन दीर्घो नैव प्राप्नोति यस्य निवृत्ति स्तपरकरणेन क्रियते ।
भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति भाव्यमानानां सवर्णानामण्ग्रहणात् सर्वत्र
स्थानिनो ऋस्त्वान्न । तत्र यदि लक्षणान्तरेणापि प्राप्नुवतो दीर्घस्य निवर्त्तकं
तपरकरणं न स्यान्निरर्थकमेव तपरकरणं स्यात् । तस्मात् तपरकरणसामर्थ्या-
दिति कृते दीर्घो लघो रिति (७४।६४) दीर्घो न भवतीति भावः ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ।

वेष्ट चेष्टने । चेष्ट चेष्टायाम् । एतयोरभ्यासस्य लघुपरता नास्तीत्यप्राप्तएव
सन्द्भाव इत्यनेन विभाषाऽकारो विधीयते ।

६७ । ईच गणः ।

गण संख्याने । चुरादावदन्तः । तत्राकारसंज्ञातो लोप (६।४।४८) इति
लोपे कृतेऽनग्लोप इति वचनादप्राप्तयोरेव सन्द्भावदीर्घयोरिदमौत्वं विधीयते ।
चकारो विभाषेतानुकर्षणार्थः । (D)

(D) To prepare the press copy of the seventh Adhyaya of the Nyasu, the editor had the following MSS. at his disposal :—

(1) The 1st. MS. (घ) containing I. 4, II. 1. 2 3, III. I and VII. 1 2. It is owned by the Rajshahi Government College. Details are given in the notes in P. 332 and P. 790, vol I.

(2) The 5th. MS. (न) containing VII. 1. 2 3 4 and VIII. 1. 3. 4. At the end of its 7/3 is योरस्तु ऋणानाद्यश्मन्ति and at the end of 8/4 it has.

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ७४ ॥
समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

तेसाद्रच जलाद्रच रच मां ह्यववन्मात् ।

आसुभ्यः परहसोभ्य एव' वदति पुस्तिका ॥१॥

नला कालीपदाल' निखिलभयगर' श्रीकसन्तापनाश'

यस्याः संसृक्तिभिच्छन् सुरसुवि वसतां स्यात् ईशः समास' ।

यस्य क्रीडाद्- विनष्टं किमुवनविजयी तेन सीऽभूदनङ्गः

शक्ति न्यास खण्ड्याभिशिपरिमिते कृष्णनासोऽव्यसिद्धीत् ॥२॥

खण्ड्याभिशिपरिमित शक is 1700 or 1778 A.D. ; taking चत्वि as four, it becomes 1400. But the MS. does not appear so old.

(3) The 11th MS. (क) with II. 1. 2, VI. 3 and VII. 1. 2. 3. 4, It has at the end लिखिता श्रीरामकान्त शर्मणा । A very good and correct MS.

(4) The 12 MS. (ख) with I. 3, II. 1. 2. 3, IV. 1, VII. 1 2 3. 4 and VIII. 1. 4, see note P. 484 vol I.

(5) The 18th MS (ग) with VII. 2 and VIII. 4. It is from the Asiatic Society of Bengal (Calcutta). The label is—"No 8029 काशिकाविवरणपञ्चिका । जिनेन्द्रबुद्धिपादः । सप्तमाध्यायस्य त्रितीयः पादः किञ्चिद्नः । अष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादश्च व्याकरणम् ।" At the end of 8.4, it has.

प्रणस्य पार्वती' देवी' श्रीरामापतिशर्मणा ।

पुस्तक' लिखितश्च' द' देवानन्यान् प्रयवतः ॥१॥

(6) The 19th MS. (घ) with VII. 3. 4. It is also from the aforesaid Society. The label is. "No. 8124 seal AS NS. Government Sanskrit. MS." At the end of 7.3 is श्रीशिवकृष्णशर्मण इव' पुस्तिका ।

(7) The 20th Ms. (च) with VII. 1,2,3 and VIII. 1,2,3. At the end of its 7-1 is शुभमस्तु । शकान्दाः १६२५ or 1773 A.D. At the end of 8-1 is तिष्ठो गीवादीनीति । अथ शेषभागस्य दर्शनाभावात् स लिखितः । So it is incomplete. The MS. is from Bengal where the Vedic portions of the text were mostly lost.

(8) The 21st MS (च) with 4. 1., VII. 1. 4 and VIII. 1. 3.

All the above MSS are in Bengali characters and collected from Bengal.

काशिकाविवरणापञ्चिका ।

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य द्वे ।

स्वरितलिङ्गासङ्गादधिकारत्वमस्यावगम्याह सर्वस्येत्यादि । वक्ष्यामइति । व्याख्यास्याम इत्यर्थः । प्राक् पदस्येति । पदस्येति (८।१।१६) वक्ष्यमाणो यो योग-
स्तस्मात् प्रागित्यर्थः । पदस्येति (८।१।१६) वक्ष्यमाणस्य योगस्थानुकरणमेतत् ।
विभक्तिभूवनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवाचितत्वादसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वा-
भावान्न भवति यथा गवित्ययमाहुति । सर्वस्य द्वे भवतइत्येवं तद्वेदितव्यमिति ।
इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । सर्वस्य द्वे भवत इति योऽयमर्थः प्रतीयत एतदर्थरूपं तद्
वक्ष्यमाणं वेदितव्यमित्यर्थः । वक्ष्यतीति सूत्रकारः । तत्रेति । नित्यवोपसयो (८।१।४)
रित्यत्र योगे । इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः । स्थाने द्विवचनं द्विप्ययोगो द्विवचन-
श्चेति । कथं कृत्वा ? सर्वस्येति शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्य शब्दस्येति
गम्यते । यद् द्विशब्दस्याय मा दशभ्यः संख्याः संख्येयं वृत्तन्त इति संख्येयवचन
स्तच्चेह संख्येयं शब्दरूपं वा स्यादावृत्तिर्वा ? द्वे इत्यपि निर्देशो नपुंसकलिङ्गेन
वा स्यात् स्त्रीलिङ्गेन वा ? तत्र यदा नपुंसकलिङ्गेन निर्देशं स्तदा शब्दरूपे
संख्येये । यदातु स्त्रीलिङ्गेन निर्देशं स्तदा शब्दस्यावृत्तौ उच्चारणलक्षणे क्रिये ।
तत्र यदा शब्दरूपे विधीयेते तदा सर्वस्येति स्थानषष्ठीयं सम्पद्यते । अनियत-
सम्बन्धत्वात् षष्ठी स्थाने योगेति (१।१।४८) न्यायात् । अस्मिन् दर्शने स्थाने

द्विर्वचन मित्येष पक्षो भवति । यदा तु हे आह्वत्तो विधीयते तदा द्विष्ययोगो द्विर्वचनमित्येष पक्षो जायते । अस्मिन् दर्शने स्थान्यादेशभाषो नास्ति । आह्वत्तिर्हि क्रिया । तस्याच्चेद्दः शब्दः साधनम् । न च क्रियायाः साधनस्य च स्थान्यादेशभाव उपपद्यते । यदि हि स्याच्छब्दस्य स्थानिनो निवृत्तिधर्मत्वान्निवृत्तिरेव स्यात् । ततश्च क्रियाया अभाव एव स्यात् । न हि शब्देन विनोच्चारणक्रियोपपद्यते । तस्याः शब्दधर्मत्वात् । तस्माद् यदा हे आह्वत्तो विधीयते तदा द्विष्ययोगो द्विर्वचन मित्येष पक्ष उपजायते । अस्मिन्स्तु पक्ष आह्वत्तिशब्दापेक्षया सर्वस्येति कर्तृकर्मणोः कृतीति (२।३।६५) कृदुयोगलक्षणा कर्तृषष्ठौ वेदितव्या । सर्वो हि शब्द आवर्त्यमान एवाह्वत्तिक्रियायाः कर्त्ता भवति । अत्रार्थं पक्ष माश्रित्येतदुक्तं सर्वस्य स्थाने हे भवत इति । कथं पुनः स्थाने द्विर्वचनपक्ष आश्रितः ? कथं पुनर्नाश्रितव्यः ? सदोषत्वात् । स्थाने द्विर्वचने पुनः श्वलिट् कुलिट् वाग् वागिति पूर्वत्रासिद्धम् (८।२।१) इत्यसिद्धत्वात् पूर्वं ढल्वादिभ्यो द्विर्वचने कृते ढल्वादयोऽत्र न सिद्ध्यन्ति । अपदान्तत्वात् । नैष दोषः । वक्ष्यति ह्येतत् पूर्वत्रासिद्धीय मर्द्विर्वचन इति (५।१२७) । अपि च नित्येऽर्थं वीपसायाश्च यः शब्दो वर्तते तस्य द्विर्वचनं विधीयते । न च ढल्वादिव्यक्ततेषु नित्यादावर्थोपदस्य हस्तिरूपपद्यते । तस्मात् पूर्वं ढल्वादिभिरेवात्र भवितव्यम् । पश्चाद् द्विर्वचनेनेत्येष क्रमः । इह तर्हि विसं विसं सुसलं सुसलमित्यत्रादेशप्रत्यययोः (८।३।५८) रिति णत्वं प्राप्नोति । अयमप्यदोषः । यस्मादादेशो यः सकारस्तस्य णत्वं विधीयते । नञ्त्रादेशः सकारः । किं तर्हि ? तदवयवः । इह तर्हि नृभिर्नृभिरित्यत्र रषाभ्यां नो णः समानपद (८।४।१) इति णत्वं प्राप्नोति । एषोऽप्यदोषः । कार्यिणो नकारस्य रेफादिना निमित्तेन यदा सर्वदा समानपदस्थत्वमेव सति णत्वेन भवितव्यमिति । किं वक्तव्यमितत् ? न । कथं तर्ह्यनुच्यमानं लभ्यते ? समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्र समानपदस्थत्वमसमानपदत्वञ्च तत्रापि स्यात् समानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नृभिरिति शब्दस्य नकारस्य द्विर्वचन एव कृते रेफेण निमित्तेन समानपदस्थत्वम् । नाऽकृते । तस्माददुष्टएव स्थाने द्विर्वचनपक्ष इति युक्त एवाश्रयितुम् । के हे इति ? एवं मन्यते । विशिष्टे हे एवेत्येति । इह च विशेषानुपादानादनियमेन ये केचन शब्दरूपे प्राप्नुतइति स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) परिभाषया व्यवस्था भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेणाह ये शब्दतत्त्वेत्यादि । इह केपाश्चिच्छब्दानां

शब्दत एवान्तरतस्य यथा विभीतकादिवाचिनामच्चादिशब्दानाम् । केषाञ्चि-
 दर्शतएव । न शब्दतः । यथा तरूपादपादिशब्दानाम् । केषाञ्चिदुभयत एव यथा
 द्वयोः पक्षतिशब्दयो स्तिङन्तयोः । तत्रोभयथा यत्रान्तरतस्यमस्ति तत्र यथा
 स्यादित्येवमर्थसुभयो ग्रहणम् । एतच्च स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) परिभाषाया
 स्तमग्रहणात्प्रसज्यते । ते एवोभयथान्तरतमे दर्शयितुमाह एकस्वेत्यादि । अथ
 खं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति (१।१।६८) स्वरूपग्रहणाद्विशब्दादेश एव कस्मान्न
 भवति ? द्विवचनेन निर्द्देशात् । स्वरूपग्रहणे तु सति द्विशब्दस्यैकत्वादेक-
 वचनेनैव निद्देशं कुर्यात् । द्विवचनेन तु निर्द्देशः कृतः । तस्मान्नेदं
 स्वरूपग्रहणम् । अतो न भवति द्विशब्दादेशप्रसङ्गः । यतश्चायं तस्य परमास्नेडित
 (८।१।२) मनुदात्तत्वेत्याह (८।१।३) ततो विज्ञायते न द्विशब्दादेश इति ।
 द्विशब्दादेशे हि सति भेदनिबन्धनत्वात् परस्य द्विशब्दस्य चाभिन्नत्वात् परत्वमिव
 तावन्न द्विशब्दादेशे स्यात् । कुतः पुनरास्नेडितसंज्ञाऽनुदात्तत्वम् ? यदि च द्विशब्द
 आदेशः स्यादव्यक्ताकारणस्यात इतावित्यनुवर्त्तमाने (६।१।८८) नाम्नेडितस्यान्यस्य
 तु (६।३।८८) वेत्यास्नेडितावयवस्याच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते ।
 न द्विशब्दस्याच्छब्दोऽवयवोऽस्ति । एतेन सर्वशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रति-
 क्षिप्तम् । यदि हि सर्वशब्दस्य स्वरूपग्रहणं स्यात् तस्यैव हि द्विवचनं स्यात् ।
 ततश्च पूर्ववदास्नेडितसम्बन्धिनोऽच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । नित्य
 वीप्सयोरित्यत्र (८।१।४) नित्यग्रहणञ्चानर्थकं स्यात् । तत्र हि नित्येऽर्थे
 वीप्सायाश्च वर्त्तमानस्य द्विवचनं विधास्यते । न च सर्वशब्दस्य नित्येऽर्थे
 हस्तिरस्ति । तिङ्शु नित्यता । अव्ययकृतसुच्.सुपसु वीप्सिति वचनात् ।
 तस्मात् सर्वस्येत्यत्रार्थग्रहणम् । सर्वशब्दोऽयमिह सकले कलावति वर्त्तते । तेन
 पक्षतोत्यादेः कृतस्य शब्दस्य द्विवचनं भवतीत्यन्तमतिप्रसङ्गेन । एवं तावत्
 स्थाने द्विवचनपक्षमाश्रित्य सर्वस्य स्थाने हे भवत इत्युक्तम् । इदानीं द्विष्पयोगो
 द्विवचनमिति पक्षमाश्रित्याह यदा त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद्
 विशेषस्य प्रदर्शकः (A) । तत्रान्तरतस्येन हे शब्दरूपे आदिश्येति । इह तु स एव
 शब्दो द्विरावर्त्यते । द्विरुच्यत इत्यर्थः । हे आहूचौ भवत इति । हे उच्चारण-
 क्षिये भवत इत्यर्थः । कथं पुनर्द्विष्पयोगो द्विवचनमिति पक्ष आश्रयितव्यः ?
 कथञ्च नाश्रयितव्यः ? सदीषत्वात् । द्विष्पयोगे ह्याम् पक्षसि पक्षसि देवदत्त

इत्यत्राम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इति (८।१।५५) निघातप्रतिषेधो न प्राप्नोति । आमन्त्रितस्य पदद्वयेन व्यवधानादेकान्तरताया अभवात् । स्थाने पुनर्द्विचने ह्येकपदस्यायमादेश इति सत्यप्यादेशस्य स्वगते भेदे स्थानिवद्भावादेकत्वव्यपदेशे सत्तेरकान्तरता भवतीति निघातप्रतिषेधः सिध्यति । नैष दोषः । धर्मभेदादुपचरितो ह्रीच्च भेदः । स्वगत स्वभेद एव । अन्यथा वृत्तिरेव न स्यात् । एकस्यैव हि वस्तुन आवृत्तिः क्रियते । तस्माद् भिन्नत्वाद् वस्तुन इदमेव सुतरा मेकान्तरता सिध्यति । इह तर्हि पौनःपुन्यमिति ? अत्र गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति (५।१।१२४) ष्यञ् न प्राप्नोति । पौनःपुनिक इत्यत्र च कालाट् ठञ्जति ठञ् (४।१।११) न प्राप्नोति । अप्रातिपदिकत्वात् । अप्रातिपदिकत्वन्वर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । स्थाने द्विचने पुनर्थव्यपि सुबन्ततया स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति तथापि स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणे ग्रहणात् प्रातिपदिकं भवति । यद्यपि चास्य स्थानी प्रत्ययलक्षणेन सुबन्त स्तथाप्यप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः (१।२।३५) प्रतिषेधो न भवति । प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति (१।२।४५) प्रतिषेधो न भवतीत्यस्यार्थस्य न ङिसम्बुद्धोरित्यनेन (८।२।८) ज्ञापितत्वात् । द्विष्युयोगे द्विचनेऽपि न दोषः । अत्र समासग्रहणं हि तुल्यजातीयस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञां निवर्त्तयति । कश्च तुल्यजातीयः ? यस्य भेदसंसर्गद्वारेण समुदायार्थं उपजायते । कस्य चैवविधोऽर्थं उपजायते ? वाक्यस्य । नितरादिशायमर्थः पदावस्थायां न दृष्टएव । द्विकृतिकाले दृश्यमानः पदान्तरेण न भिद्यते । नापि संसृज्यत इति कुतएवम्प्रकारस्य समासग्रहणाद्वृत्तिः ? अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीत्यवज्ञातीयैभ्य स्तद्धितोत्पत्तिरिति यदयं कस्मादिषु कौतस्कुत शब्दं पठति । कुतः कुत आगत इत्यव्ययात् तत्रविति (४।२।१०४) तत्रपि प्राप्तोऽस्मादेव निपातनादण् । सर्वस्येति वचन मिहालोऽन्यस्य (१।१।५२) निवृत्त्यर्थं वा स्यात् ? षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं वा ? तत्र त्वलोऽन्यनिवृत्त्यर्थं तावन्नोपपद्यते । तथाहि शब्दतत्त्वार्थतत्त्वान्तरतमाभ्यां द्वाभ्यां शब्दरूपाभ्यां भवितव्यम् । यी चैवंप्रकारे ते नियोगतोऽनेकाल्स्वरूपे इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणेनानेकाल्शित् सर्वस्येति (१।१।५५) सर्वस्यैव भविष्यतः । नान्यस्य । षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमपि सर्वग्रहणं नोपपद्यते । तथाहि यत्र तावत् षष्ठ्यर्थार्थे परिर्वर्जनं (८।५।५) इत्यादौ तत्र षष्ठ्यच्चारणादेव षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यति ।

- नित्यवोपसयोरित्यत्र (८१।४) यद्यपि षष्ठौ नोच्चार्यते तथापि सर्वस्येति वचन-
मन्तरैणापि शक्यते षष्ठर्थोऽवगन्तुम् । कथम् ? हे इति ह्यादेशनिर्देशः ।
आदेशश्च सम्बन्धिनमपेक्षते । नित्यवोपसयोरिति (८१।४) चार्थनिर्देशः ।
न चार्थनिर्देशे स्थानादेशसम्बन्ध उपपद्यते । तस्मान्नित्यवोपसयो र्यः शब्दो
वक्तते तस्य हे भवत इत्येवं वाक्यार्थः स्थाने द्विवचनपक्षे तावदवगम्यते ।
यदा द्विष्ययोगो द्विवचनं तदापि विना सर्वस्येति वचनेन षष्ठर्थोऽवगम्यत एव ।
एवं ह्याहृत्ति हिं क्रिया । तस्या अवश्यं साधनेन सम्बन्धना भवितव्यम् । तदा-
यत्तत्वादात्मलाभस्य क्रियायाः । तस्माद् यत् तस्याः क्रियायाः साधनं तस्य हे
भवत इति विस्पष्टं षष्ठर्थप्रतिपत्ति भवतीत्यभिप्रायेणाह सर्वस्येति किमिति ?
विस्पष्टार्थमिति । य एवं न शक्नोति सर्वादेशं षष्ठर्थं वा प्रतिपत्तुं तं प्रति
सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यत इति भावः । अथेत्यादि । एवं मन्यते । पदस्येत्युच्य-
माने समासतद्धितवाक्यानां द्विवचननिवृत्तिः कृता भवति । उत्तरत्र च पद-
स्येति (८१।१६) वक्तव्यं न भवति । एतदेव हि पदस्येति वचनं तत्रानुवर्त्त-
यिष्यते । अनुच्यमाने पदस्येत्येतस्मिन् समासस्यापि द्विवचनं स्यात् पर्वणि
पर्वणि सप्त सप्त पर्णान्यस्य सन्तीति सप्तपर्ण इति । तद्धितस्यापि द्वौ द्वौ पादौ
ददाति पादशतस्य संख्यादेरित्यादिना (५।४।१) वृत्-द्विपदिकां ददातीति ।
वाक्यस्यापि ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । पदस्येति चोत्तरत्र न वक्तव्यं भवति ।
नैवं शक्यमिति । अत्र कारणमाह इह ह्येत्यादि । प्रपचतीति वाक्यमेतत् ।
पदसमुदायात्मकत्वात् । अत्र पदस्येत्युच्यमानेऽस्य द्विवचनं न स्यात् । तस्माद्-
शक्यं पदस्येति वक्तुम् । सप्तपर्णे द्विपदिकां ददातीत्यत्र तु पदस्येत्युच्यमाने
द्विवचनं न भविष्यति । समासतद्धिताभ्यामेवोक्तत्वात् । वोपसायां ग्रामे ग्रामे
पानीयमित्यत्रापि न भविष्यति । अवयवद्विवचनेनैव वोपसायां द्योतित-
त्वादित्यभिप्रायः । इहेत्यादि । द्रुह जिघांसायाम् । ततस्तु च । द्रुह ङ इति
स्थिते घत्वढले प्राप्तः । द्विवचनञ्च । तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति (८१।१)
द्विवचने कत्तव्ये घत्वढल्योरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर् द्विवचनं पूर्वं प्राप्नोति ।
कृते तस्मिन् पश्चाद् वा द्रुहसुहृद्, द्रुहसिद्धमिति (८१।१३) विकल्पे सत्यनिष्ट
मपि प्राप्नोति । नावश्यमिष्टमेव यद्ययं नियमो लभ्यते । यदैकस्य घत्वं भवति
तदा द्वितीयस्यापि घत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेकस्य ढलं तदा द्वितीयस्यापि
ढलेन भवितव्यमिति तदेष्टमेव स्यात् । नल्लेष नियमो लभ्यते । नियम-

कारणाभावात् । तस्मात् कदाचिदनिष्टमपि स्यात् । तत्र यदा पूर्वोत्तरयो-
रेकस्य घत्वं भवत्यपरस्य ढत्वं तदानिष्टमपि प्राप्नोति । यदीभयोरपि घत्वं
ढत्वं वा भवति तदेष्टं स्यात् । तस्मादनिष्टनिवृत्त्यर्थं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन
इति वक्तव्यम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्मिन्नधिकारे भवं पूर्वत्रासिद्धीयं नलोपादि-
कार्यम् । गङ्गादित्वाच्छः (४।२।१३८) । ततो द्विर्वचनादन्यत्रासिद्धं भवति ।
नतु द्विर्वचने । अथवा पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायामसिद्धं पूर्वत्रासिद्धम् । तदेव
नलोपादिकार्यम् । तत्र भवं पूर्वत्रासिद्धीयम् । तत् पुनस्तस्यैव नलोपादेर-
सिद्धत्वम् । तदद्विर्वचनादन्यस्मिन् कर्त्तव्ये भवति । न तु द्विर्वचन एव ।
एतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । न सु नइत्यत्र (८।२।३)
नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन द्विर्वचने कर्त्तव्येऽसिद्धत्वञ्च भविष्यतीति ।
असति चासिद्धत्वे ढृष्टे स्तृचि कृते पूर्वं विकल्पेन घत्वम् । भक्ष स्तथोर्द्धोऽध इति
(८।२।४०) घत्वम् । भक्षश्च भक्षीति (८।४।५३) जश्त्वं चकारस्य गकारः ।
ततो द्विर्वचनं द्रोग्धा द्रोग्धेति । यदा तु घत्वं नास्ति तदा ह्री ढ इति
(८।३।३१) ढत्वम् । पूर्ववद्धत्वम् । ङुत्वञ्च । ङो ङेलोपः (८।३।१३) इति
पूर्वढकारलोपः । ततो द्विर्वचनं द्रोढा द्रोढेति । इष्टमेव सिध्यति । यदि
तर्हि पूर्वत्रासिद्धीय मद्विर्वचन इत्येतद्वक्तव्यं तदा पूर्वत्रासिद्ध (८।२।१) मित्यत्रौ-
जदृदित्यस्य सिद्धये यद्व्यति-ढत्वष्ट्वढलोपादौना मसिद्धत्वाच्चौ यष्टिलोप स्तस्य
स्थानिवद्भावाद ह त इत्येतद् द्विरुच्यत इति—तद् विरुध्यते । नास्ति विरोधः ।
पूर्वत्रासिद्धीय मद्विर्वचन इत्यस्यासर्वविषयत्वात् । कथं विज्ञायते ? उभौ
साभ्यासस्येत्यस्य (८।४।२१) सूत्रस्यारम्भात् । यदि हि पूर्वत्रासिद्धीयमद्वि-
र्वचन इत्येतत् सर्वविषयकं स्यादेवं सत्यनितेरित्यनेन (८।४।१८) कृतणत्वस्य
द्विर्वचनेन भवितव्यमिति सिद्धं प्राणिषिषतीत्यादिकं रूपम् । किमुभौ
साभ्यासस्येत्यनेन (८।४।२१) सूत्रारम्भेण ? आरब्धञ्च । ततो ज्ञायते पूर्वत्रा-
सिद्धीय मद्विर्वचन इत्येतदसर्वविषयमिति । यस्तु मन्यत आष्टमिकं द्विर्वचन
मभिप्रेत्यैतद् वक्तव्यमिति तदयुक्तम् । तस्य सुविनिर्दभ्यः सुपिसृतिसमा इतरत्र
(८।३।८८) विषुषुपुरितरस्य सिद्धार्थं यद् वक्ष्यति—षुपिभूतो द्विरुच्यत इति—
तद्विरुध्यते । यदि हि घाष्ठिके द्विर्वचने कर्त्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वं नास्त्येवं षुपि-
भूतस्य द्विर्वचनं लभ्यते । नान्यथा । तस्मात् पूर्वएव परीहारः साधुः ।
सर्वस्येत्येत्यादि । वाशब्दः पूर्वप्रयोजनापेक्षया विकल्पार्थः । अथवा नैवम् ।

विस्मृष्टार्थं सर्वग्रहणम् । किं तर्हि ? कृतसर्वकार्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं कृतम् । सर्वं ढल्वादिकार्यं यस्य तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थं सर्वग्रहणं द्रष्टव्यम् । एतत् कथम् ? सर्वशब्दोऽयं मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तः । सर्वं कार्यमस्मास्तीति सर्वः । अर्थ आदित्वादच् (५।२।१२७) । तेन कृतसर्व-कार्यस्य द्विवचनं भवतीत्युक्तं भवति ।

२ । तस्य परमास्मेडितम् ।

तस्यैत्यवयवपञ्चौ । तस्य द्विरुक्तस्य यत् परमवयवभूतं शब्दरूपं तस्यास्मेडित-संज्ञा विधीयते । अथ द्विष्ययोगद्विवचनपक्षे कथं परमिति व्यपदेशः ? कथञ्च न स्यात् ? तस्य भेदनिबन्धनत्वात् । परव्यपदेशो हि भेदनिबन्धनः । न च द्विष्ययोगद्विवचनपक्षे शब्दभेदोऽस्ति । आह्वत्तिमात्रं हि तत्र भिद्यते । न शब्दः । नेष दोषः । अभिन्नस्यापि शब्दस्य धर्मभेदादौपचारिकमन्वत्वं भविष्यति । भवति हि धर्मभेदादभिन्नेऽपि वस्तुनि भेदव्यवहारः । तथाहि वक्ता रो वदन्ति परुद् भवान् पटुरासीत् पटुतरश्चेषमोऽन्य एवासि संवृत्त इति । चौर चौरा इति । एङ्ङस्मात् सम्बुद्धे रिति (६।१।६८) सुलोप्रः । वाक्यादेरामन्वितस्येत्यादिना (८।१।८) भर्त्सनं द्विवचनम् । आस्मेडितं भर्त्सनं (८।२।८५) इति श्रुतः । दस्यो दस्यो इति । सम्बुद्धौ चेति (७।३।१०६) गुणः । अथ तस्यग्रहणं किमर्थम् ? यावता हे इत्यनुवर्त्तिष्यते । तत्रैवं विज्ञायते द्वयो र्यत् परमिति । नैवं शक्यम् । एकाचो हे प्रथमस्येत्यत्रापि (६।१।१) परमास्मेडितसंज्ञा स्यात् । तस्यग्रहणे सति यत्रोतद् वक्ष्यमाणं द्विवचनं तस्य परमिति विज्ञायते । तेन न भवत्यति-प्रसङ्गः । आस्मेडितमिति महत्याः संज्ञायाः कारणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । आस्मेड्यत आधिक्येनोच्यत इत्यास्मेडितम् । तेनेहापि भवति । अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया । मङ्गं रोचते मङ्गं रोचत इति । दर्शनीयत्वस्य रुचेऽधिक्यं द्योतयितु मत्र द्रष्टव्यं द्विवचनम् । एतदेव महत्याः संज्ञायाः कारणं ज्ञापक माधिकाभिधाने द्विवचनं भवतीति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

प्रकृतिस्वरं प्राप्ते परस्यानुदात्तत्वमुच्यते । अनुदात्तशब्दश्चात्र परशब्द-सामानाधिकरण्यात् शास्त्रीयमनुदात्तमाह । किं तर्हि ? अन्यर्थो विज्ञायतेऽ-

विद्यमानोदात्तमनुदात्तमिति । शास्त्रीये ह्यनुदात्ते ण्यन्त्याणि सम्बन्धार्थं परस्येति षष्ठ्याचारयितव्या स्यात् । तथाचालोऽन्त्यस्य (१।१।५२) स्यात् । अद्यापि सर्वसात्यनुवर्त्तत एवमपि वचनप्रामाण्यादेकालएव सर्वादेशः प्रसज्येत । तस्मादन्त्यस्यैव ग्रहणं युक्तम् । भुङ्क्ते भुङ्क्त इति । भुजोऽनघन इत्या-(१।१।६६) त्वनेप्रदम् । तस्मिन् कृते सति शिष्टस्वरत्वाद् धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः । अस्मि कृते यद्यपि तस्य स्वरः सतिशिष्ट स्तथापि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति तेशब्द एव स्वरं प्रसज्ये तास्यानुदात्तेन ङिददुपदेशात्तत्सार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिडोरिति (६।१।१८६) सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् । असोरङ्गोपे कृतेऽनुदात्तस्य च यतोदात्तलोप इति (६।१।१६१) पुनस्तेशब्द उदात्तः । नित्ये चार्थं द्विवचनम् । तस्मिन् कृतेऽनेन परमनुदात्तभावति । पशून् पशूनिति । कुम्भश्चेत्यतः (उण् १।२२) कुरित्यनुवर्त्तमानेऽङिदृशिकस्यमिपशिवाधामृजिपशितुगधुगदोर्घहकारश्चेति (उण् १।२७) कुप्रत्ययः । दृशेः पशिरादेशश्च । पशुशब्दः प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । विभक्त्यकारेण सङ्केकादेशः । एकादेश उदात्तोदात्तः (८।२।५) । वीप्सायां द्विवचनम् । अनेन परस्यानुदात्तत्वम् ।

४ । नित्यवीप्सयोः ।

नितरं चार्थं वीप्सायाश्चेतनेन नितरवीप्सयोरिति सप्तमीयमर्थनिर्देशार्था । नतु षष्ठीयमिति दर्शयति । यदि छेषा षष्ठी स्यात् तदा स्वरूपविधिः प्रसज्येत । ततश्च नितरं क्रीडाजीविकयोरिति (२।२।१७) पादशतस्य संख्यादेर् वीप्साया (५।४।१) मितरादिनिर्देशो नोपपद्यते । इह नितरशब्दोऽयं सर्वकालभाविनो य आत्माकाशादयो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नापलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो लोके दृश्यते नितर आत्मा नितर माकाशं नितरा द्यौरिति । आभौक्ष्येऽपि— नितरं ग्रहसितो नितरं प्रजल्पित इति । तत्र यदीह सामान्येन तत्र नाम नितरताऽभिधेयभावेन वर्त्तते तस्य नितरार्थवाचिनो ग्रहणं स्यादात्माकाशादिशब्दानामपि द्विवचनं प्रसज्येतेतनेनाभिप्रायेणाह केषु नितरतेति ? इतरो विदिताभिप्राय आह तिङ्ङु नितरताऽव्ययकृत्सु चेति । अव्ययानि च तानि कृन्ति चेति कर्मधारयः । यद्यप्यात्माकाशादिशब्देष्वपि सर्वकालभाविष्वलक्षणा नितरताऽभिधेयभावेन वर्त्तते तथापौह भावप्रधानेषु तिङ्ङ्व्ययकृत्सु चाभीष्णप्रलक्षणा या नितरता सैवास्तीयते । ततोऽतिप्रसङ्गो न भवतीति भावः ।

ननु च नित्यशब्दोऽयं सामान्यवचनः । नच सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवस्थातुं सूत्रसहन्ते । नचेह तथाविधं किञ्चित् प्रकरणादिकमस्ति यतो विशेषेऽवस्थानं स्यात् । तत् कुतो नित्यताविशेषपरिग्रहो लभ्यत इति मन्यमान आह कुत एतदिति । आभीक्ष्णमिह नित्यतेत्याश्रीयत इति शेषः । व्याप्तेराभीक्ष्णवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिह्यभीक्ष्णलक्षणा नित्यताऽश्रीयते । पदस्य हि द्विवचनमुच्यते । तच्च पदं सुबन्तं तिङन्तश्च । तत्र सुप्सु वीप्सेति वक्ष्यति । यदि च नित्यशब्दोऽयं कूटस्थवचनो गृह्यते ततश्च कूटस्थमिति सुबन्तेष्वभिधेयभावेन वर्त्ततइति सुबन्तानामेव द्विवचनं स्यात् । न तिङन्तानां नाप्यव्ययकृताम् । आभीक्ष्णवचनस्य तु नित्यशब्दस्य ग्रहणे सति नित्यलक्षण-द्विवचनमाख्यातानामव्ययकृताश्च भवति । वीप्सालक्षणञ्चान्येषामिति सर्वं पदजातं मनुगृहीतं भवति । तस्माद् व्याप्तेराभीक्ष्णवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिह्यभीक्ष्णं नित्यतेत्युपपन्नं भवति । आभीक्ष्णमिह नित्यता । सा च तिङ्त्वव्ययकृतम् चेति । कुत एतदित्याह आभीक्ष्णश्चेत्यादि । आभीक्ष्णं हि पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव सम्भवतीति तस्याएव धर्मः । ननु द्रव्यस्य । तस्य सिद्धरूपस्यैव सुबन्तेनाभिधानात् । सा च क्रिया तिङन्तादिभिरेवाभिधीयत इति तेखेव नित्यता । कोट्यशी पुनः सा क्रिया ? आभीक्ष्णलक्षणेन या नित्यत्वेन योगान्नित्यशब्देनोच्यत इत्याह यामित्यादि । अनुपरमन्निति । विरति मकुर्वन्नित्यर्थः । तन्नित्यमिति । तत् क्रियारूपं वस्तु नित्यमित्यर्थः । प्राधान्येनेति । यदुद्दिश्य क्रियाप्रवृत्तिं स्तुत् प्रधानम् । तस्य भावस्तथा । यद्यपि ग्रामं गन्तुमिच्छन् वृक्षमूलोपसर्पणं पुनः पुनः करोति तथापि न तन्नित्यमिति । एतदुक्तमभवति । नञ्चसौ प्राधान्येन तत् करोति । तदुद्दिष्टप्रवृत्तेः । तेन ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र सत्यप्याभीक्ष्णे द्विवचनं न भवति । यां क्रियामित्यनेन हि क्रिया धर्मिणी दर्शिता । अनुपरमन् करोतीत्यनेनापि तस्या आभीक्ष्णं धर्मः । पचति पचतीति । तिङन्तस्योदाहरणम् । भुज्जा भुज्जा भोजं भोजमिति । अत्राभीक्ष्णं णमुल् चेति ज्ञाण- (७।४।२२) सुलौ । लुनीहि लुनीहीति । क्रियासमभिहारेत्यादिना (३।४।२) लोट् । तस्य हिरादेशः । लोटधर्माणी हिंस्रौ भवत इति ततोक्तम् (६।४।२) । तेन विकरणः । ई ह्रस्वघोरितोत्वम् (६।४।२१३) । एतानि त्रीण्यव्ययकृता सुदाहरणानि । एषां क्तादीनां कृदतिङिति (३।१।८३) कृतसंज्ञा । अव्यय-

संज्ञा तु ज्ञापक्यस्य ज्ञातोऽनुकसुन इति । णसुलस्तु (१११४०) कन् मेजेन्तइति (१११३८) । लोटस्तु, खरादिच्चाभीक्ष्णस्य पाठात् । ननु चैत ज्ञाणसुलोट-
 आभीक्ष्णएव विधीयन्ते । तत्र यथा पापच्यत इति क्रियासमभिहारे विधीय-
 मानेन यडा पौनःपुन्यस्य प्रकाशितत्वाद् द्विर्वचनं न भवति तथा
 ज्ञादिभिरपि तस्य प्रकाशितत्वान्न भवितव्यम् । अथ प्रकाशितेऽपि तस्मिंस्तु
 तद् भवति पापच्यत इत्यत्रापि स्यादित्यत आह ज्ञाणसुलोरित्यादि ।
 भिन्ना हि भावानां शक्तयः । तथाहि यामेव क्रियां भारोद्धहनादिकां कश्चित्
 सहायसापेक्षः करोति तामिवान्यः सहायनिरपेक्षः । तस्माद् यद्यपि चाभीक्ष्ण्य
 ज्ञा णसुलोट् च विधीयते तथापि तेनैवाभीक्ष्ण्य मभिव्यक्तं भवति । द्विर्वचन-
 सापेक्षाणामेव तेषां पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः । न केवलानाम् । तेन भवत्येव
 तदन्तस्य द्विर्वचनम् । यङस्तु द्विर्वचननिरपेक्षस्यापि पौनःपुन्याभिव्यक्तौ
 सामर्थ्यमस्तीति—तेनैवाभीक्ष्णस्य द्योतितत्वात्—पापच्यत इत्यत्र न भवति ।
 आभीक्ष्ण्यप्रकाशनाय हि द्विर्वचनं सुच्यते । एतच्च यङेव प्रकाशितमिति किं
 द्विर्वचनेन ? ननु च यङन्तस्यापि कचिद्विर्वचनमित्यत एव । तच्च यङो
 द्विर्वचननिरपेक्षस्य पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तौ सत्यां न सिद्धतीत्याह यदा
 लितग्रादि । द्विप्रकारः क्रियासमभिहारः । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च । तत्र यदा
 यङन्तेन द्विर्वचनं भवति तदा भृशार्थं यङ् । द्विर्वचनं तु तस्यैव भृशार्थस्य धर्मं
 पौनःपुन्ये । नहि तद् यडा प्रकाशितम् । तस्य भृशार्थं विहितत्वादित्यभिप्रायः ।
 क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यमिति । अत्र यद्यपि क्रियासमभिहारशब्दः
 सामान्य स्तथापि सामर्थ्याद् भृशार्थलक्षण एव क्रियासमभिहारे तस्य वृत्तिं विज्ञा-
 यते । नहि पौनःपुन्येऽन्यस्य पौनःपुन्यस्य सम्भवोऽस्ति । अथ कथं पौनःपुन्ये यङ्
 भवति ? कथञ्च न स्यात् ? द्विर्वचनेनापवादेन बाधितत्वात् । यङः कोऽवकाश
 इति चेत् ? भृशार्थ एव । नैष दोषः । पदस्य हि द्विर्वचनसुच्यते । धातोश्च
 यङ् । तथा कार्त्विणोरतिभेदात् कुतो बाधा ? नित्यवीप्सयोरित्युक्तम् ।
 तत्र नित्यता तिङ्क्ष्वय्ययङ्कुत्सु चेत्युक्तम् । वीप्सा तु न विज्ञायते ज्ञाभिधेय-
 भावेन वर्तते इति । अतस्तत्परिज्ञानार्थं पृच्छति अथ केषु वीप्सति ।
 इतरो विदित्ताभिप्राय आह सुप्सु वीप्सति । सुप्सामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यात् ।
 यदि सामान्येन व्याप्तुमिच्छा वीप्सा तदा चिकीर्षाशब्दस्यापि द्विर्वचनं प्राप्नोति ।
 तस्य करोतिक्रियया कटादे व्याप्तुमिच्छा तत्र वृत्तिरिति मन्यमान आह का पुन

वीप्सेति । व्यासिविशेषविषयेत्यादि । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियादि-
 सम्बन्धेन युगपद्वाप्तिर्यासिविशेषः । स विषयो यस्मा इच्छायाः सा तथोक्ता ।
 सैव विधा प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । प्रयोक्तुरित्यनेन प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा ।
 नाभिधेयधर्म इति दर्शयति । कथं पुनर्यासिविशेषविषयेत्येष विशेषो लभ्यते ?
 विशदप्रयोगात् । यदि ह्यविशेषेण व्याप्तुमिच्छा वीप्सामिमता सरान्नित्ये-
 पस्योरित्येवं ब्रूयात् । व्यासिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सेतुः ।
 स तु विशेषो निर्दिष्टस्वरूपत्वाच्च विज्ञायते । तदज्ञानाच्च तद्विशिष्टा वीप्सापि
 न ज्ञायत इत्यतः पृच्छति का पुनः सेति ? नानावाचिनामित्यादि । नाना-
 वाचिना मधिकरणानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । नाना पृथग्भूताः । तान् वक्तुं
 शीलं येषां शब्दानां ते नानावाचिनः । तत्सम्बन्धिनामधिकरणानां वाचाना-
 मित्यर्थः । क्रियागुणाभ्यामिति । करणे ढतीया । युगपदिति । एककालम् ।
 प्रयोक्तुरिति । वक्तुः । यो द्विवचनं प्रयुङ्क्ते तस्य । व्याप्तुमिति । सम्बन्ध-
 विशेषेणामुम् । साकल्येन सम्बन्धुमित्यर्थः । इच्छेति । अभिलाषः ।
 वीप्सेति । प्रादिसमासः । विशिष्टा ईप्सा वीप्सा । नानाभूतार्थवाचिना-
 मित्यादिना ऽनन्तरोक्तं वाक्यं विवृणोति । यत एव विधा वीप्सा तेन चिकीर्ष-
 त्यत्र द्विवचनं न भवति । चिकीर्षा हि कर्तुमिच्छा न प्रयोक्तुः । यतश्चेवं-
 विधा वीप्सा तेन जातिवाचिनामपि द्विवचनं न भवति निष्पन्नो यव इति ।
 नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनः । यदा तु क्रमेण व्याप्तुमिच्छा तदापि न
 भवति । अयं ग्रामो रमणीयः । अयच्च ग्रामो रमणीय इति । दन्देकशेषयो-
 रपि न भवति । अस्मिन् वने शोभना धवस्वदिरपलाशाः । अस्मिन् वने शोभना
 वृक्षा इति । अशेषविशेषव्याप्तावनभिमतायामप्येवं प्रयोगः क्रियत इति सर्व-
 विशेषाभिधानं न भवति । अतः प्रयोक्तुरप्येषान् विशेषान् व्याप्तुमिच्छा न
 जायते । बाहुल्येन तु शोभनत्वमाश्रित्येवं वाक्यं प्रयोक्ता प्रयुङ्क्ते । ग्रामो
 ग्रामो रमणीय इति । अत्र हि दिग्देशादिभेदेन भिन्नानां ग्रामाणां रमणीयत्वेन
 गुणेन प्रयोक्तुं युगपद् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । जनपदो जनपद इति । अत्रापि
 जनपदानाम् । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैतीति । अत्र पुरुषाणां निधनक्रियया ।
 निधनं विनाश इत्यर्थः । क्रियागुणग्रहणमुपलक्षणार्थम् । द्रव्येषापि नानावाचिना
 मधिकरणानां युगपद्वाप्तुं प्रयोक्तुर्येच्छा सा वीप्सैव । तेन ग्रामे ग्रामे पानीय-
 मित्यत्रापि द्विवचनं सिद्धं भवति । यस्तु द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सह सम्बन्धो न

भवति सिद्धरूपत्वादित्याह तस्य यदुक्तं क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगइति तद्वचनं व्याहृत्यते । ग्रामे ग्रामे पानीय मित्ययञ्च शिष्टप्रयोगो नोपपद्यते । अथ कथं ग्रामशब्दोऽयं वीप्सायां वर्तते ? यावता न तस्या वीप्साऽभिधेया । किं तर्हि ? जनाकीर्णं भूखण्डः (B) । सत्यमेतत् । यद्येवं तथापि द्विवचनप्रतिपत्तिहारिण तस्या द्योतितत्वात् स तस्यां वर्तते इत्युच्यते । ग्रामो हि द्विवचनं प्रतिपद्यमानो वीप्सां द्योतयतीति तस्यां द्योतन-
 हारिण वर्तते । अथ ग्रामो ग्रामइति कथमेकवचनम् ? यावता बहुत्वाद्धि ग्रामाणां बहुवचनेनैव भवितव्यम् । अथ कृते द्विवचने नैतदस्ति । समुदाय एवात्र बहुत्वमुपजायते । न प्रत्येकम् । उपात्तैकत्वसंख्येऽवयवेऽविरुद्धं ह्येकत्वम् बहुत्वेन । तेनावयवाद्बहुवचनं न भवति । समुदायात् तर्हि कथं न भवति ? बहुत्वस्यावगतत्वाद् वीप्सया । स हि समुदायो वीप्सायां बहुत्वमन्तरेण न सम्भवतीति तां प्रकाशयन्नान्तरीयकत्वाद् बहुत्वमपि गमयति । ततोऽवगतार्थ-
 त्वाद्बहुवचनं न प्रयुज्यते । अथ यत् तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं तत्र किं कृते द्विवचने प्रकर्षप्रत्ययेन भवितव्यम् ? अथवा कृते प्रकर्षप्रत्यये द्विवचनेनेत्यत्र आह यत् तिङन्तमित्यादि । अत्र विप्रतिषेधो हेतुः । तत्र द्विवचनस्यावकाशो यत्र नित्यार्थो विवक्षितः । न प्रकर्षः पक्षतिपक्षतीति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षेण योगः । न नित्यतया पक्षतितरामिति । यत्र तूभाभ्यां योगः स्तत्र विप्रतिषेधेन द्विवचनं भवति पक्षतिपक्षतितरामिति । सुबन्त-
 मपि तर्हि यद् वीप्सया प्रकर्षेण च युक्तं तस्मादतएव हेतोः कृतद्विवचनात् प्रकर्ष-
 प्रत्ययः स्यात् । ततश्चाव्यतरमाव्यतरमानयेति नः सिध्येदित्यत्र आह इह त्वित्यादि । यदि सुबन्तस्येककालं वीप्सा प्रकर्षेण च योगः स्यात् तदा स्यादयं प्रसङ्गः । स च नास्ति । यतः सुबन्तस्य प्रकर्षप्रत्ययेन संयुक्तस्य पश्चाद् वीप्सया योग इत्युच्यते । कथम् ? इह हि वीप्सा नाम पौरुषेयी धर्मी इच्छाविशेषः । स च तथा प्रयोक्तुर्विदुषः प्रवर्तते यथा शब्दे नानिष्टमापद्यते । नापि प्रयोक्तारि । यदि प्रकर्षप्रत्ययात् प्राक् सहभावेन वा वीप्सा स्याच्छब्देऽनिष्टमापद्यते । तद्धारिण प्रयोक्तृर्यपि यथा हेलयो हेलय इति ब्रवत्सु पुरुषेषु । यज्ञेषु चानिष्टमापद्यते । तस्मात् प्रकर्षयोगविवक्षाया उत्तरकालं शिष्टस्य प्रयोक्तुर्वीप्सया भवितव्यमिति सिद्धमाव्यतरमाव्यतरमानयेति । अपरः प्रकारः । इहापि तर्हि ततएव हेतोः

कृते द्विर्वचने प्रकर्षप्रत्ययः स्यात् । ततश्चाख्यतरमाख्यतरमानयेति न सिध्यतीत्येत-
स्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह इह त्वित्यादि । प्रकर्षसाहचर्यात् प्रकर्षप्रत्ययः प्रकर्षशब्दे-
नोक्तः । वीप्सासाहचर्याद् हि द्विर्वचनं वीप्साशब्देन । तदेतदुक्तमभवति ।
प्रकर्षप्रत्यययुक्तस्य द्विर्वचनेन योग इत्यत इति । अत्र चायमभिप्रायः । येन
हेतुना युगपत् प्रकर्षेण नित्यतया च युक्तस्य पूर्वं द्विर्वचनं भवति स विप्रतिषेधोऽत्र
नास्ति । अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलत्वं तु प्रकर्षप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वात् । द्विर्वच-
नस्य बहिरङ्गत्वात् । तथाहि व्याप- प्रातिपदिकादातिशायिको भवति । द्विर्वचनन्तु
पदस्य । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ५०) सिद्धासिद्धयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।
तस्मात् पूर्वं प्रकर्षप्रत्ययेन सुबन्ताद् भवितव्यम् । पश्चात् तदन्तस्य द्विर्वचनेनेति ।
ननु चातिशायिको नैवान्तरङ्गः । समर्थोऽसि उपपद्यते । समर्थानां प्रथमाद्दे-
(४११८२) त्वधिकारात् । सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनैव । नैतत् । उक्तं हि तत्रैव
(४११८२) स्वार्थिकप्रत्ययावधिषायमधिकारः प्राग्दिशो विभक्तिरिति (५३११)
यावत् । स्वार्थिकैवस्थोपयोगो नास्तीति । स्वार्थिका आतिशायिकाः । तस्मा-
दन्तरङ्गत्वादुत्पन्ने तस्मिन् पश्चात् सुबन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् ।

५ । परेर्वर्जने ।

परि परि विगर्त्तभ्य इति । अपपरी वर्जनं इति (११४८८) परिः
कर्मप्रवचनोयसंज्ञायां सत्यां पञ्चम्याल्परिभिरिति (२३११०) पञ्चमौ ।
परिषिञ्चतीति । सर्वतः सिञ्चतीत्यर्थः । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८३६५)
षत्वम् । परेर्वर्जनेऽसमासे वेल्यादि । परेर्वर्जनेऽसमासे विभाषा द्विर्वचनं
भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा वेष्टिचेष्ट्यो-
(१४८६) रित्यतो मण्डूकपुल्या विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । तेनासमासे द्विर्वचनं
परेर्वर्जने विभाषा भवतीति । असमास इति वचनात् समासे तु नित्यमेव द्विर्वचनेन
भवितव्यमिति कस्याचद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह समासे त्वित्यादि ।
यथा दध्नोपसिक्त ओदनो दध्योदन इतीहोपसिक्तशब्दः समासेऽर्न्तभूत स्थापपरि-
र्वहरञ्चवः पञ्चम्या (२१११२) इति समासे कृते तत्र वर्जनम् । परिशब्दस्तु
समासेऽनर्थकएव । तेन वर्जनेऽर्थं वर्त्तमानस्य द्विर्वचनमुच्यमानं समासे न
भवति । अथापि परिशब्दो वर्जनेऽर्थेऽर्थवान् स्यादेवमपि समासेनैव वर्जनार्थ-

प्रत्यायितत्वान्नैव द्विर्वचनेन भवितव्यम् । परित्विगत्तमिति । समासादुत्पन्नस्य सोर्नाव्ययीभावादतोम् लपञ्चस्या (२।४।८३) इत्यभावः ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

प्रसमुपोद इति । इन्द्राच्चुदषहान्तात् समाहार इति (५।४।१०६) समासान्तो न कृतः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । पादपूरणइति । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति (२।३।३७) सममौयम् । पादपूरणस्य भावेनोत्पत्तिलक्षणेन द्विर्वचनस्य भावो लक्ष्यते । ननु च द्विर्वचनात् प्राक् पादपूरणमसदेव । तत् कृतस्तस्य भावो द्विर्वचनस्य लक्षणं स्यात् ? नहि तत् सखम् । असारमेतत् । तदुत्पत्तिर्ज्ञेय भावः । सा चानिष्पन्नसत्ताकस्यैव भवति । न निष्पन्नसत्ताकस्य । नहि मृत्तिकावस्थायां सन्तो घटादय उत्पद्यन्ते । पादश्चेह विशेषानभिधानेऽपि मामर्थ्यादृच एव गृह्यते । न श्लोकस्य । लौकिको हि श्लोकः । लोके चार्थपरत्वादनर्थकस्य प्रयोगो नोपपद्यते ।

७ । उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।

सामीप्य इति । प्रत्यासत्तावित्यर्थः । एतच्चोपर्यादीनां विशेषणम् । सामीप्यं देशकृतं कालकृतञ्च भवति । तत्रोपर्युपरि ग्राममिति देशकृतस्योदाहरणम् । समीपे ग्रामस्येत्यर्थः । द्वितीयादौ भसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिष्वित्याद्युपसंस्थानात् (२।३।२, वा) । कालकृतस्योदाहरणमुपर्युपरि दुःखमिति । समीपं यद् दुःखमचिरकालातिक्रान्तमचिरकालभावि वा तदेवमुच्यते । अथेह कस्मान्न भवति ? उपरि शिरसो घटं धारयतीति । अस्ति ह्यत्र घटेन शिरसः प्रत्यासत्तिरित्याह उपरि शिरसो घटमित्यादि । नहीह शास्त्रे वस्तुनः सत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । किं तर्हि ? तद्विषयापि । सा चेह नास्ति । औत्तराधर्थ्यमात्रस्य विवक्षितत्वात् । तेनेह न भवति द्विर्वचनम् । द्वितीययापि न भवितव्यम् । नास्त्रेडितत्वात् ।

८ । वाक्रादेरामन्वितस्यासूया-सम्पत्ति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु ।

आख्यातं साव्यकारकविशेषणं वाक्यम् । तस्यादिर्वाक्यादिः । असूया-

दीनपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः । असूयासम्पत्तिकोपकुत्सनभर्त्स-
नेषु यदि तदु वाक्यं भवतीति । एतेनासूयादीनां वाक्यं प्रति विशेषणभाव-
दर्शयति । ननु चामन्वितस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यम् । वाक्यस्य विशेषणत्वाद्-
प्राधान्यम् । तत्र प्राधान्यादामन्वितमेव प्रतीक्षां विशेषणत्वं युक्तम् । नैतदस्ति ।
आमन्वितविशेषणत्वे हि सति तेषामसूयादिहृत्तेरेवामन्वितस्य द्विर्वाचने स्याद्-
सूये 'असूय इत्यादौ वाक्ये । माणवक' माणवकीत्यादौ तु वाक्ये न स्यात् ।
वाक्यविशेषणत्वं ह्यसूयादीनां सर्वत्र भवति । तस्माद् वाक्यविशेषणतैवासूया-
दीनां युक्ता । व्याप्तेः । कदा पुनर्वाक्यमसूयादिषु भवति ? यदा तस्मिन् वाक्ये
प्रयुज्यमानेऽसूयादयो गम्यन्ते । असहनमन्त्रान्तिः । पूजनं शब्देन गुणाविष्क-
रणम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा इति । यो वाक्यं प्रयुङ्क्ते तस्यैते धर्मा गुणविशेषा
इत्यर्थः । प्रयोक्तृधर्मत्वञ्च तेषां प्रयोक्तारं हृत्तेः । नाभिधेयधर्मा इति । अभि-
धेये तेषामहृत्तेः । नहि यथा माणवकादावभिधेय आभिरूप्यादयो धर्मा वर्तन्ते
तथासूयादयः । तथाहि माणवका' माणवक अभिरूपका' अभिरूपक रित्तं
त आभिरूप्यमित्येवं वाक्यप्रयोगे प्रयोक्तृगता एवासूयादयः प्रतीयन्ते । ननु माण-
वकादिगताः । रित्तं मिति । असारमित्यर्थः । शक्तिके' शक्तिक इति । कुत्सिता
शक्ता । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । केऽण (७।४।३) इति ऋत्वः । टाप् ।
प्रत्ययस्यादितीत्वम् (७।३।४४) । सम्बुद्धौ (७।३।१०६) चेत्यत्वम् । आम्नेङि-
तस्यैवेति । भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिष्ठत्येतदुक्तम् । नत्वाम्नेङितं
भर्त्सने (८।२।८५) इत्यनेनाम्नेङितस्यैव भूतः क्रियते । अपितु पर्यायेण ।
भर्त्सने पर्यायेणेति (८।२।८५ वा) वचनात् । शोभनः खल्वसि माणवके-
त्यत्रास्ति पूजनम् । नत्वामन्वितं वाक्यादि । उदारो देवदत्त इत्यत्रास्ति
पूजनम् । वाक्यादित्वञ्चोदारशब्दस्य । नत्वामन्वितत्वम् । ननु चासूयायाः
कुत्सनं कार्यम् । भर्त्सनं कोपस्य । तत्र कुत्सनभर्त्सनयोर् द्विर्वाचने कृते
ततः प्रतीयमानाभ्यां कुत्सनभर्त्सनाभ्यां कीपासूययोरपि प्रतीतिर्भविष्यति ।
कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् । तस्मात् कोपासूययोर् ग्रहणं न कर्तव्यमेव ।
नैवम् । नहि कोपासूयाप्रभवे एव कुत्सनभर्त्सने । तथाहि पित्रादयः
पुत्रादीननसूयन्तोऽपि कुत्सयन्ति । अकुप्यन्तोऽपि भर्त्सयन्ते । यद्यपि तदानीं
कायवाग्बिकारोऽस्ति तथापि नत्वसावसूया । नापि कोपः । तयोश्चैतसि-
कत्वात् । अतः कार्यकारणभावस्याभावात् कुत्सनभर्त्सनप्रतीत्या कोपासूययोः

प्रतीति नोपपद्यते । अथ कोपासूयाप्रभवे एव विशिष्टे कुत्सनभर्त्सने ये ते गृहीत्वा कोपासूययोरनुमानं करिष्यत इति चेत् ? न । विशेषस्यावधारयितुं मशक्यत्वात् । तथाहि यथासूयन् कुत्सयति तथानसूयन्नपि । यथा कुप्यन्नपि भर्त्सयति तथाऽकुप्यन्नपि । तस्मात् कोपासूययोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

६ । एकं बहुव्रीहिवत् ।

यद्यविशेषैकशब्दस्य बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते तदैकमित्यत्रापि स्यादिति मन्यमानोऽतिप्रसङ्गं प्रतिजिह्वोर्षुराह एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भावो भवतीति । कथं पुनर्द्विरुक्तमित्येष विशेषो लभ्यते ? यावता नायं सूत्रोपात्तः । एवं मन्यते । वीप्सामनुवर्त्तते । वीप्सायाञ्च पूर्वमेव द्विवचनं विहितम् । नच तदैकशब्दस्यानेन बहुव्रीहिवद्भावेन बाध्यते । अन्यथा ह्येकैकस्य प्राचामिति (८।२।८६) निर्देशो नोपपद्यते । तस्माद् वीप्साग्रहणानुवृत्ते द्विरुक्तस्यैकशब्दस्यायं बहुव्रीहिवद्भावो विज्ञायतइति । किं पुनर्बहुव्रीहिवद्भावे प्रयोजनमित्याह बहुव्रीहिवत्त्व इत्यादि । यद्यपि सुबलुक् पुंवद्भावो बहुव्रीह्यावितेग्रवं नोच्यते तथाप्येतौ तत्र दृष्टावित्यस्मिन्नतिदेशे तयोः प्रवृत्तिः प्रयोजनम् । एकैकमिति । वीप्सायां द्विवचने कृते यथा चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति (२।४।७१) सुबलुग् भवति तथेहाप्यतिदेशेन । अतिदेशेनेव समासे प्रातिपदिकत्वात् सुः । अतोऽमित्यभ्यासः (७।१।२४) । एकैकयेति । पूर्ववद् विभक्ते लुक् । स्त्रियाः पुंवदित्यादिना (६।३।३४) यथा दशनीयभार्य इत्यत्र बहुव्रीहौ पुंवद्भावो भवति तथेहाप्यतिदेशेन । हतौथैकवचनम् । आङि चापइत्येत्वम् (७।३।१०५) । अयादेशः । ननु चासत्यपि पुंवद्भावे दृष्टिरेचौति (६।१।८८) वृद्धावपि कृतायामेतत् सिध्यत्येव । यद्यप्येतत् सिध्यति तथापि गतगतेतिरतदाबाधे चेति (८।१।१०) द्विवचने कृते न सिध्यति । तस्मादुत्तरसूत्रे पुंवद्भावो बहुव्रीहिवदित्यस्यातिदेशस्येव प्रयोजनत्वे नोच्यते । एकैकयेतिरतत्त्वेकमितिरेष नपुंसकलिङ्गेन निर्देशोऽतन्वमितेतिरतत् सूचयितुं सुक्तम् । अतन्वत्वन्तु सूत्रे लिङ्गनिर्देशस्यार्धं नपुंसकमित्यत्र (२।२।२) नपुंसकग्रहणेन ज्ञापितम् । यदि सौत्रो निर्देशस्तन्वमभविष्यदर्शमित्यत्र ततएव निर्देशालिङ्गविशेषे सिद्धे नपुंसकमिति नावच्छात् ।

अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपि प्रयोजनं कस्माच्चोच्येत ? विशेषाभावात् । परस्य निघाते कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भविष्यति । यदि तर्हि बहुव्रीहौ यद् दृष्टं तदतिदिश्यते सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेध-स्वर-समासान्नानामप्यतिशेषः प्राप्नोतीत्यत आह सर्वनामसंज्ञेत्यादि । कथं पुनरेते सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारि विहिते बहुव्रीहौ शक्या विज्ञातुम् ? उच्यते । सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेध स्तावद् बहुव्रीहावित्यनुवर्तमाने (१।१।२८) पुनर्बहुव्रीहियङ्गणाच्च (१।१।२९) शक्यते विज्ञातुम् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनमुक्तम् । बहुव्रीहिरिव यो बहुव्रीहि स्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहि स्तत्र मा भूदिति । एवञ्चाध्यात् समासाधिकारिविहितएव बहुव्रीहौ प्रतिषेधो विज्ञायते । नहि ततोऽन्यो बहुव्रीहिरिव बहुव्रीहि भवति । एकैकस्मायेत्यादेर्बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिवत्वात् । नञ्सुभ्यामित्यनेनापि (६।२।१७३) बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भा इत्यतो (६।२।१६१) बहुव्रीहियङ्गणोऽनुवर्तमाने नञ्सुभ्यां परस्य बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं विधीयते । नतु तयोरपि । यस्मात् सुनञाविह निमित्तत्वेनोपात्तौ । नच निमित्तयोः कार्यित्वं युक्तम् । यद्योक्तं (C) नेमौ रक्षौ कार्यिणौ । किं तर्हि निमित्तनिमिर्दिवचनस्येति । तस्माद् यत्र बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामन्यत् परभूतं शब्दरूपं तत्रान्तोदात्तत्वं विधीयते । ततश्च खरोऽपि सामर्थ्यात् समासाधिकारि विहिते बहुव्रीहौ विज्ञायते । नहि ततोऽन्यत्र । नञ्सुभ्यामन्यच्छब्दरूपं परमस्ति । नन सुस्त्रित्व नञ्सुभ्यां सुनञोरिव परभूतत्वादावाधे चेति (८।१।१०) दिवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावश्च । अथवा स्वरविधौ समासस्येत्यतः (६।१।२२२) समासग्रहणमनुवर्तते । तेन च बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति । ननु च नन सुस्त्रित्वावपि समासावेव । अस्ति ह्यनयोरिव बहुव्रीहिवद्भावोत्पादितो समाससंज्ञा । ततश्च विशिष्यमाणेऽपि समासग्रहणे न बहुव्रीहौ स्वरः प्राप्नोतीत्येव । नैष दोषः । विशिष्यते हि समासग्रहणेन बहुव्रीहिः । न कश्चिदसमासो बहुव्रीहिरस्ति । तत्र विशेषणसामर्थ्यादतिदेशहारेण यस्य समाससंज्ञा तस्य न भवति । स च समासाधिकारि विहितो बहुव्रीहिरिति विज्ञायते । ननु च समासग्रहणेन बहुव्रीहौ विशिष्यमाणे विशेषणसामर्थ्याद् विशिष्टस्य बहुव्रीहेरिदं ग्रहणमित्येतावन्मात्रं निश्चीयते । तत्र तु विशिष्टे बहुव्रीहौ सन्देहएव । उच्यते ।

भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमित्यदोषः (प, १) । समासान्तविधावपि समासाच्च तद्विधयादित्यतः (५।३।१०६) समासग्रहणमनुवर्त्तते । तत्र समासाधिकारादेव समासान्तत्वे वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां सिद्धे समासग्रहणानुवृत्तिर्विशिष्टे समासे समासान्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं विज्ञायते । स पुनर्विशिष्टः समासो यः समासाधिकारे विहितः स एव व्याख्यानाद् वेदितव्यः । अथ ननेत्यत्र नलोपो नञ इति (६।३।७३) नलोपः कस्मान्न भवति ? अस्ति तस्यापि बहुव्रीहौ दर्शनम् । नैष दोषः । नलोपो नञ इत्यत्र (६।३।७३) ह्युत्तरपदाधिकारोऽनुवर्त्तते । उत्तरपदे परतो नलोपो विधीयते । नञ् च कार्त्तिकेनोपात्तः । कार्त्तिकेनैव निमित्तभावे नोपपद्यत इति नञोऽन्यस्मिन्नुत्तरपदे लोपेन भवितव्यं यथाऽब्राह्मणइति । नतु तस्मिन्नेवेति कुतो नकारलोपस्य प्रसङ्गः ?

१० । आबाधे च ।

आबाधनमाबाध इति भावे षञ् । यद्यत्राबाधोऽभिधेयधर्मं आश्रीयते तदा बाधितपीडितादिशब्दानामेव द्विर्वचनं स्यात् । नतु गतादिशब्दानाम् । प्रयोक्तृधर्म आश्रीयमाणे सर्वत्र भवति । तस्माद् व्यासिन्यायात् प्रयोक्तृधर्म एवाश्रीयत इत्याह प्रयोक्तृधर्म इति । तत्र वक्तृमानस्येति । द्विर्वचनप्रतिपत्तिद्वारेण बहुव्रीहिवद्भावप्रतिपत्तिद्वारेण च तत् प्रकाशनात् तत्र तस्य वृत्तिर्वेदितव्या । नतु तदभिधानात् । नहि गतादयः शब्दाः कथञ्चिदाबाधनमभिदधति । चकारो वाक्यमेदमाचष्टे । तेन हयमत्र विधीयते । एकेन वाक्येन द्विर्वचनम् । अपरेण च बहुव्रीहिवद्भावः । गतगत इत्यादौ पूर्ववत् सोर्लुक् । गतगतेतशदौ तु पुंवद्भावः पूर्ववदेव । प्रियस्य गमनादिनेत्यादि । एतेन प्रयोक्तृधर्मताऽबाधस्यति दर्शयति । आदिशब्देन विनाशादेर्ग्रहणम् ॥

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

कर्मधारयवत् कार्यं भवतीत्यनेन कार्यातिदेशोऽयमित्याचष्टे । कार्यातिदेशस्य फलमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनमित्यादि । तत्र सुबलुगं बहुव्रीहिवद्भावे ऽस्मिन्नतिदेशे च साधारणम् प्रयोजनम् । पुंवद्भावस्य कचित् साधारणं कचिदसाधारणम् । यत्र हि पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो नास्ति

पटुपट्टीत्यादौ तत्र साधारणम् । यत्र तु न कोपधायाइत्यादिना (६।३।३७) पुंवद्भावप्रतिषेधोऽस्ति कालककालिकेत्यादौ तत्रासाधारणम् । तथाहि यस्य हि पुंवद्भावः प्रतिषिद्धस्तस्यापि पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) कर्मधारये पुंवद्भावो विधीयते । अन्तोदात्तत्वं त्वसाधारणमेव । यस्मात् कर्मधारयएव समासस्येत्थन्तोदात्तत्वं (६।१।२२३) विधीयते । न बहुव्रीहौ । तत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति (६।२।१) पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तस्यापवादस्य विधानात् । तत्र यदसाधारणं प्रयोजनं तदिममतिदेशं प्रयोजयति । नेतरत् । तद्धि बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तावपि सिद्धान्त्येव । सति त्वन्यायस्यारम्भे बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तिरपार्थिका । अनेनैव साधारणस्यापि सिद्धत्वात् । अतः सुब्, लुगादिकमपि साधारणं कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं न भवति । पट-पट्टीति । वोतो गुणवचनादिति डीष् (४।१।४४) । स च पूर्वपदे पुंवद्भावेन निवर्त्तते । कालककालिकेति । अज्ञाताद्यर्थं प्रागिवात् कः (५।३।७०) । टाप् । केऽणइति (७।४।१३) ऋस्वः । पूर्ववदित्वम् । पुंवद्भावेन पूर्वपदे टाबित्वयोर्निवृत्तिः । कथं पुनरत्र पुंवद्भावः ? यावता न कोपधायाइत्यस्य (६।३।३७) प्रतिषेधः कृत इत्याह न कोपधाया इत्यादि । कर्मधारये हि पुंवत् कर्मधारयेत्यादिना (६।३।४२) योगेन प्रतिषेधविषयेण पुंवद्भावो विहितः । तेन कोपधाया अपि पुंवद्भावो भवत्येव । ननु चाम्नेड़ितानुदात्तत्वमाष्टमिकम् । समासान्तोदात्तत्वञ्च षाष्टिकम् । अतः परत्वादान्नेड़ितानुदात्तत्वेनेव भवितव्यम् । नचैवं सति कर्मधारयवदित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्य प्रयोजनान्तरे चरितार्थत्वादित्यतश्चाह समासान्तोदात्तत्वमनेनेत्यादि । शास्त्रातिदेशे हि शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तैरेव स्वदेशस्यैः कार्याणि क्रियन्त इत्याम्नेड़ितानुदात्तस्य समासान्तोदात्तत्वात् परत्वं स्यात् । नचायं शास्त्रातिदेशः । किं तर्हि ? कार्यातिदेशः । कार्यातिदेशे सत्यतिदेशशास्त्रेणैव कार्यं विधीयते । तस्मादन्तोदात्तत्वमेव परम् । अतस्तस्मात् परत्वादान्नेड़ितानुदात्तत्वं बाधते । ननु चान्तरेणाप्युत्तरग्रहणं यथा प्रत्यय (३।१।१) इत्येवमादीनामधिकाराणामुत्तरत्वावस्थानं भवति तथास्यापि भविष्यति । अधिकाराणामुत्तरत्वावृत्तिदर्शनात् । तत् किमर्थमुत्तरेष्विति वचनमित्याह अधिकारेणैवेत्यादि । अधिकाराणां कृत्तृत्वत्वत्वाच्च व्यवहारो यथा शेष इत्यधिकारस्य (४।२।८२) लक्षणत्वमस्ति । तच्चाविस्पष्टम् । अन्येष्वधिकारेषु प्रत्यय (३।१।१) इत्येवमादिष्वदृष्टत्वात् ।

तस्मादस्य विस्पष्टत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं मुत्तरेष्विति वचनम् । एतच्च लक्षणत्व-
मस्य मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तु लक्षणस्याधिकारैष्वसम्भवः स्यादुत्तरे-
ष्विति वचनं मनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्त्याभावात् । अथवा सिंहावलोकितन्याय-
स्येत्याध्याहारः । प्रायेण ह्यधिकाराणामुत्तरानुवृत्तिर्दृष्टेति सिंहावलोकितन्याय-
स्याविस्पष्टता । केषुचित् प्रत्ययादिष्वदृष्टत्वात् । तस्मात् तस्य विस्पष्टी-
करणार्थमुत्तरेष्विति वचनम् । यदि सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वानुवृत्ते
रधिकाराणां न सम्भवएव स्यादुत्तरेष्विति वचनं मनर्थकं स्यात् । व्यावर्त्त्या-
भावात् ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

प्रकारो भेदः सादृश्यञ्चेति । उभयत्रापि प्रकारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् ।
तत्र भेदे प्रयोगो दृश्यते बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते । बहुभिर्भेदैर्विशेषेर्भुङ्क्त
इत्यर्थः । सादृश्येऽपि ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः । ब्राह्मणसदृशइत्यर्थः ।
तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यतइति । कुत एतत् ? लक्ष्यानुरोधात् । नहि
कतद्विष्वचनादु गुणवचनात् पदादिह भेदो गम्यते । किं तर्हि ? सादृश्यम् ।
अत्र च शब्दशक्तिस्त्राभाष्यं हेतुः । प्रकारे वर्त्तमानस्येति द्विवचनप्रतिपत्ति-
हारिण तदुच्येतनात् तत्र तस्य वृत्तिर्विज्ञेया । परिपूर्णगुणेत्यादि । एते-
नोदाहरणे गुणवचनस्य सादृश्ये वृत्तिं दर्शयति । उपमानं हि सादृश्यम् ।
परिपूर्णः सकलः पाटवादि गुणो यस्य स तथोक्तः । स एव नूनोऽसकलोऽपरि-
समाप्तो यस्य स तथोक्तः । जातीयरपि प्रकारवचन एव विधीयत इति नाप्राप्ते
तस्मिन्निदं मारभ्यत इति तद्वाधनं प्राप्नोतीति यच्चोदयेत् तं प्रत्याह जातीयरोऽनेन
बाधनं नैष्यतइति । कथं पुनरिष्यमाणमपि बाधनं न भविष्यति ? वक्ष्यमाणस्या
न्यतरस्याग्रहणस्योभयोरपि योगयोः शेषभूतत्वात् । किं पुनः कारणं बाधनं
नैष्यतइत्याह पटुजातीयो मृदुजातीय इत्यादि भवतीति । यस्तु पटुपटु-
जातीयो मृदुमृदुजातीय इति प्रायेण पुस्तकेषु पाठः स प्रमादकृतः । कुतः ?
एकस्य कार्यिणोऽनेकेषां कार्याणां प्राप्ते बाध्यबाधकभावो भवति । इह तु
पटुपटुमृदुमृदुशब्दाभ्यामेव प्रकारस्य द्योतितत्वात् तयोः पुनर्विष्वचनं न
प्राप्नोति । नापि जातीयर् । तस्मादपपाठोऽयम् । अग्निर्माणवको गौर्वह्नीक
इति । अग्निशब्दो गोशब्दश्चात्राप्रकारे वर्त्तते । तथा ह्यग्निना माणवकस्य

सादृश्यं गम्यते गवा च बाहीकस्य । नहि तौ गुणवचनौ । किं तर्हि ? द्रव्य-
वचनौ । माणवकबाहीकयो द्रव्यत्वात् । ननु चेमावपि गुणवचनाविव ।
तथाहि यज्जातीय स्तैच्छादि गुणो वज्रौ दृष्टस्तज्जातीयमेव गुणविशेष
सुपादाय सोऽयमित्यभेदोपचारेण सम्बन्धेनोपमानोपमेयभावेन वाऽग्निशब्दोऽयं
माणवके वर्तते । तमेव गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वात् । एवं गोश-
ब्दोऽपि यज्जातीयो जाद्यादिर् गुणः सास्त्रादिमति दृष्ट स्तज्जातीयमेव गुणविशेष
सुपादाय पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयोरन्यतरिण सम्बन्धेन बाहीके वर्तते । तस्यैव
गुणविशेषस्य प्रतिपादनाय । तस्माद् गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ताविमावपि
गुणवचनाविवेत्याह यद्यप्यत्रेत्यादि । यतः शब्दाच्छ्रुतिमात्रेण योऽर्थः प्रतीयते
स तस्य मुख्योऽनुपचरितोऽर्थः । यस्त्वभेदोपचारादिना निमित्तेन कथञ्चिद्
यत्नेन प्रतीयते स गौणइति । उपचरितइत्यर्थः । अग्निशब्दाच्छ्रुतिमात्रेण
पावकः प्रतीयते । गोशब्दाच्च सास्त्रादिमान् । अतोऽग्निशब्दस्य पावको
मुख्योऽर्थः । गोशब्दस्य सास्त्रादिमान् । माणवक स्त्वग्निशब्दाद् यत्नेन प्रतीयते ।
बाहीकोऽपि गोशब्दात् । तस्मादग्निशब्दस्य माणवको गौणोऽर्थः । गोशब्द-
स्यापि बाहीकः । मुख्यनार्थेन पावकादिना गौणस्य माणवकादेः सम्बन्धः ।
पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयो रन्यतरो मुख्यार्थसम्बन्धः । तेन हेतुना करणेन वाऽवृत्तो
निश्चितो भेदो विशेषो यस्य तैश्च जाड्यादे गुणस्य स तथोक्तः । कथं पुनस्तो
सम्बन्धेन तस्य निश्चयो भवति ? तत्प्रतीतौ तत्प्रतीतिः । स हि गुणविशेष
स्तस्य सम्बन्धस्य हेतुः । तस्मिन् सति तत्सद्भावात् । अतः सम्बन्धो द्विप्रका-
रोऽपि प्रतीतः सन् वत्प्रतीतिं जनयति धूमइवाग्नौ । तमेव विधं गुण-
विशेषमेव यद्यपि मुख्यादर्थान्तरास्मिन् गौणोऽर्थे गोशब्दोऽग्निशब्दस्य प्रतिपाद-
यितुं प्रवृत्त स्थापि सर्वकालं गुणवचनो न भवतीति न तद्द्विरुच्यते ।
तथाहि यदासावमुख्योऽर्थः साधर्म्येण माणवके बाहीके च प्रयुज्यते तदा गुणवचनो
भवति । यदाच वज्रौ सास्त्रादिमति च तदा जातिवचनो द्रव्यवचनो वा ।
तत्र यदाऽग्निशब्दोऽग्नित्वे वर्तते गोशब्दोऽपि गोत्वे तदा जातिवचनौ भवतः ।
यदा तु जाल्युपलक्षिते जातिमति द्रव्ये तदा द्रव्यवचनौ । तस्मात् सर्वकाल
सगुणवचनत्वान्न भवति तयोर् द्विवचनम् । एतच्च गुणवचनग्रहणात्प्रभ्यते ।
प्रकारे हि वर्तमानः शब्दः सर्व्वेव गुणवचनः सम्पद्यते । उच्यते चेद् वचनं
गुणवचनस्येति । तत्र सर्व्वप्रकर्षावगतिर्विज्ञायते साधूयान् यो गुणवचनइति ।

कश्च साधोयान् गुणवचनः ? यः सर्व्वदा गुणवचनः । यदि तर्हि सर्व्वदा यो गुणवचनस्तस्य द्विवचनेन भवितव्यं तदा पट्, शब्दस्यापि द्विवचनं न प्राप्नोतीति । सोऽपि यदा पाठवमात्रे गुणविशेषे वर्त्तते तदैव गुणवचनः । यदा तु तद्वति द्रव्ये तदा द्रव्यवचनएव । नैतत् । नहि विशेषणमभिदधता विशेष्यं शक्यमभिधातुम् । अतो विशेष्यं द्रव्यमभिदधता नियोगतो विशेषणमप्यभिधेयम् । तस्माद् द्रव्येऽपि वर्त्तमानः पट्, शब्दस्तद्विशेषणमपि गुणमभिदधात्येव । इयांस्तु विशेषः । गुणसुपसर्जनौभूतमभिदधाति । द्रव्यन्तु प्रधानभूतमिति । आनुपूर्व्वं इत्यादि । अबोप्सार्थमिदम् । वीप्साया असम्भवात् । तुल्यजातीयानां हि भिन्नानां वीप्सा भवति यथा ग्रामाणां सर्व्वे हि ते ग्रामत्वजात्यैक्याऽध्यासितत्वात् तुल्यजातीया दिग्देशादिभेदेन भिन्नाः । मूले मूले स्थूला इत्यादौ तु वेणुनलादीनां ये भागास्तेषामेकमेव मुख्यं मूलं यस्याधो भागान्तरं न सन्निविष्टम् । एवम् एकमेव च मुख्यमग्रं यस्योपरिभागान्तरं न सन्निविष्टम् । तथाहि वेणोर्मूलमित्युक्ते यस्याधोपरिभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरूपजायते । तथा वेणोरग्रमित्युक्ते यस्योपरिभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरूपजायते । नेतरेषु । यस्तु तेषु मूलव्यपदेशोऽग्रव्यपदेशश्च सोऽपेक्षाकृत उपरि सन्निविष्टमपेक्ष्य । मूलव्यपदेशोऽधःसन्निविष्टमपेक्ष्याग्रमिति । तस्माद् यथा सर्व्वे ग्रामास्तुल्यजातीया न तथा वेणुभागा भवन्ति । ग्रामाणां हि न किञ्चिदपेक्षाकृतं ग्रामत्वम् । भागानान्वेकस्यैव मुख्यं मूलत्वमग्रत्वञ्चानपेक्षाकृतम् । अनेकेषां भागानां तूभयम् (D) । यत् तदपेक्षाकृतमेव तस्माद् भिन्नजातीया भागाः । न च भिन्नजातीयानां वीप्सा भवति यथा सास्त्रादिमता गवां वाहीकानाञ्च । नहि गौ गौरित्युक्ते वाहीकगतापि वीप्सा गम्यते । अपि चैतावानिहार्थी विवक्षितः । आनुपूर्व्वेण वेणुनलादयः स्थूलाः सूक्ष्मा वेति प्रतीयते । नतु वीप्सा । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशयेति । अत्रानुपूर्व्वमात्रं विवक्षितम् । यः सर्व्वेषां ज्येष्ठस्तं तावत् प्रवेशय । तस्मादन्वेषां यो ज्येष्ठस्तं प्रवेशयेति । अन्यथा यद्यत्र ज्येष्ठानां वीप्सा स्यात् सर्व्वकनीयसः प्रवेशो न स्यात् । तस्य वीप्सयाऽविषयीकृतत्वात् । नह्यसौ ज्येष्ठः । तस्मादत्रापि नास्ति वीप्सा । तेनानुपूर्व्वं हि भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । यथा शेष इति (४।२।८२) लक्षणञ्चाधिकारश्च तथा सर्व्वस्य हि (८।१।१)

इत्येतदपि लक्षणमधिकारश्च । तेनानुपूर्व्यं हे भवत इत्युत्तरत्रापि द्विर्वचनविधौ यथायोगमेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । यदि तर्हि सर्वस्य हे (८१।११) इत्येतत्तत्त्वण-
मध्येव सति नित्यवोपसयो (८१।१४) रित्यादे र्व्यर्थं प्रसज्येत । न ।
प्रपञ्चार्थत्वात् । यथैव हि तत्र जात (४।३।२५) इत्येवमादीनां प्रपञ्चार्थत्वाद्
वैयर्थ्यं न भवति तथाहि नित्यवोपसयो रित्येवमादीनामपि (८१।१४) योगानाम् ।
अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भगं माषं माषं देहीति । अत्र हावेवेत्यवधार्यते ।
हावेव देहि । नैकम् । नापि बहूनित्यर्थः । विनापि ह्येवकारप्रयोगेणावधारणं
गम्यते । विवक्षितत्वाद् । यथा पार्थी धनुर्धर इति । नत् किं पुनः कारणं वोपसा
न सम्भवतीत्याह अत्र हीत्यादि । अनेन वोपसाया अभावः दर्शयति । कार्षापणो
ह्यनेकमाषसमुदायः । न च सर्वे माषा दानक्रियया व्याप्तमिथ्यन्ते । अपितु
हावेवेति नास्त्यत्र वोपसा । माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन् माषान् देहीति ।
एकं माषं देहि द्वौ वा त्रीन् वेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः । नत्ववधारणमिति
द्विर्वचनं न भवति । सम्भ्रमेणेति । त्वरया । प्रवृत्तिरिति । प्रवर्त्तनम् ।
अङ्गिरह्वुर्ध्वस्त्र बुध्यस्वेति । यद्ययं न बुध्यतेऽहञ्चैव नावबोधयामि ततो नूनं
दष्ट एवायमहिनेति मत्वा सम्भ्रमेणैव वाक्यं प्रयुङ्क्ते । क्रियासमभिरिति हे भवत
इति वक्तव्यम् । आभोक्ष्ये हे भवत इति वक्तव्यमिति वाक्यद्वयं लोडादिभिरिव
तस्मिन्नाताया द्योतितत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोतीतुपपन्नम् । नित्यइत्यादिना
नित्यवोपसयो (८१।१४) रित्यनेनैवात्र द्विर्वचनं सिद्धमिति दर्शयति । यथाच
सिद्धं तथा तत्रैव (८१।१४) ज्ञानमुलोर्लोटीश्च द्विर्वचनापेक्षयत्यादिना ग्रन्थेन
प्रतिपादितम् । पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दस्य डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्नएव
द्विर्वचनम् । ततोऽव्यक्तानुकरणादुद्भवादिनादिति डाच् (५।४।५७) । नित्य-
मास्तेऽङ्गिते डाचोति (६।१।१००) तकारस्य पररूपत्वम् । पटपटायत इति ।
लोहितादिडाजभ्यः क्यष् (३।१।१३) । वा क्यष् (१।३।८०) इत्यात्मनेपदम् ।
डाजन्त्यस्येति । भाविडाजन्त भभिप्रतेऽवमुक्तम् । तस्मात् डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्न
एवं तर्हिर्वचन मिथ्यते । अतएव वृत्तिकारेणाव्यक्तानुकरणेत्यादौ (५।४।५७) सूत्र
उक्तं डाचोति विषयसप्तमीयमिति । अत्र नित्यमास्तेऽङ्गिते डाचोति (६।१।१००)
पररूपविधानं ज्ञापकम् । तत्र ह्यत इत्यन्त्यस्येति च वर्त्तते । यदि डाचि
परभूते द्विर्वचन मिथ्यते ततो डाचि विहिते पटच्छब्दस्य नित्यत्वाद् टिलोपेनैव
प्राग् भवितव्यम् । तथाच सत्रच्छब्दाभावात् तत् पररूपं नोपपद्यते । तस्मा-

विषयसप्तमीयम् । एवं कृत्वा नितप्रमास्वेडिते डाचीतत्र (६।१।१००) यदुक्तं प्राक् टिलोपाद् द्विवचन मिथ्यत इति तदुपपन्नं भवति । एवं हि प्राक् टिलोपाद् द्विवचनं सिध्यति यदि डाचि विषयभूते तत्र तद्विधीयते । अन्यथा हि यदि तस्मिन् परभूते विधीयते ततो नितप्रत्वात् प्राक् टिलोप एव स्यात् । नतु द्विवचनम् । द्वितीयाकसेतीतप्रादि । कञो द्वितीयद्वितीयतप्रादिना (५।४।८८) डाच । तदर्थं मिति । अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्यैव द्विवचनं यथा स्यादतिप्रवचनार्थः । केचिदिति वचनात् केचिद्वहुल मिति न पठन्तौतुप्रकृतम् भवति । तेषामयमभिप्रायः । सर्वस्य हे (८।१।१) इतरनेनैवात्र द्विवचनं सिद्धम् । तच्च लक्षणमधिकारस्य । तत्र विभाषा वेष्टिचेष्टोरितप्राती (७।४।८६) विभाषाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यर्थस्थितविभाषा । तेनाव्यक्तानुकरणडाजन्तस्येवात्र द्विवचनं भविष्यति । नान्यस्येति । ततो नार्थो बहुलग्रहणस्येति । पूर्वं प्रथमयोरितप्रादि । अर्थान्तिशय-विवक्षायामिति पूर्वं प्रथमशब्दस्य वाच्यस्यातिशयः प्रकर्षस्तस्य विवक्षा वक्तुमिच्छा । तस्यां हे भवतइतेतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानस्तु पूर्वमेव कृतम् । नाप्राप्त आतिशायिके द्विवचनमिदमारभ्यमाणं तस्य बाधकं प्राप्नोतीति यो मन्येत तं प्रतयाह आतिशायिकोऽपि दृश्यत इति । कथम् ? सर्वस्य हे (८।१।१) इतरनेनैव द्विवचनं विधीयते । अत्र विभाषाधिकाराद् विकल्पेन । तेन यदा नास्ति द्विवचनं तदातिशायिको भवति । उतरडतमयोरितप्रादि । किंयत्तद इतप्रादिना (५।३।८२) उतरञ्ज विहितः । वा बहुनामितप्रादिना (५।३।८३) उतमच् । समेन गुणेनाख्यादिना निरूपणा योभाविभाषाव्यावितेप्रवमादिप्रकारा सा संप्रधारणा । स्त्रीलिङ्गशब्दः स्त्रीलिङ्गयोगात् स्त्रीतुप्रकृतः । निगद्यतेऽनेनेति निगदः । पुंसि संज्ञायां चः प्रायेणेति (३।३।११८) चः । स्त्रीनिगदो यस्य स स्त्रीनिगदो भावः । उतरडतमान्तयोः स्त्रीनिगदे भावे वर्त्तमानयोः शब्दयोः संप्रधारणायां विषयभूतायां हे भवतः । उतरडतमग्रहणमत्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । अतएव वक्ष्यति उतरडतमाभ्यामन्यत्रापि दृश्यत इति । स्त्रीनिगद-ग्रहणमप्युपलक्षणार्थमेव । अतएवाभिधास्यति स्त्रीनिगदाद् भावादन्यत्रापि दृश्यत इति । इहाख्यत्वं कस्यचित् साधनसम्बन्धकत्वं कस्यचिद् यत्रकृतम् । कस्यचिद् भाग्यसम्पत्कृतम् । तत्रोभाविभाषाव्यावित्युक्ते प्रतिपत्ता किं-कृतमनयोराख्यत्वमिति प्रतिपद्यमानः कतरा कतराऽनयोराख्यतेति वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदाख्यता विभूतिपर्यायः स्त्रीनिगदो भावः । तत्र च उतर-

उतमान्ते वर्त्तते । तां प्रष्टुं प्रवर्त्तितत्वात् । कर्मव्यतीहार इत्यादि । कर्मव्यती-
हारः क्रियाविनिमयः । एकस्यान्यभोजनादपरस्थापीतरो भोजनादिः । समास-
वद्भावोऽनेन बहुलं विधीयते । द्विवचनं तु सर्वस्य द्वे (८१।१) इत्यनेनैव
सिद्धम् । स च समासवद्भावो बहुलवचनादन्योन्यशब्दे न भवत्येव । इतरैतर-
शब्दे तु नित्यम् । असमासपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं कर्त्तव्यम् । अन्योन्य-
मिमे ब्राह्मणा भोजयन्तीति । अन्यमित्यस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य द्विवचनम् ।
अत्र समासवद्भावो नास्तीति पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनम् । तस्य च
सत्सुषोः (८२।६६) । अतो रोरङ्गतादङ्गता (६।१।११६) इत्युत्वम् । आद्
गुणः (६।१।८७) । णङ् पदान्तादतीति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । एते
विधयो विधेयाः । अन्योन्यस्येति । षष्ठ्यन्तस्य द्विवचनम् । अन्योन्यसम्बन्धिनं
पुत्रादिकं भोजयन्ति । अन्योऽप्यन्यस्येत्यर्थः । इतरैतरं भोजयन्तीति । द्वितीया-
न्तस्य द्विवचने कृते समासवद्भावात् सुबलुक् । समासस्यान्तोदात्तत्वचाम्ने डि-
तानुदात्तत्वापवादः । समासवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वे सति द्वितीयैकवचनम् ।
अमि पूर्वत्वम् (६।१।१०७) । इतरैतरस्येति । षष्ठ्यन्तस्य द्विवचनम् । सुबलुकि
कृते समासप्रातिपदिकत्वात् पुनः षष्ठ्यैकवचनं भवति । स्त्रीनपुंसकयो-
रित्यादि । स्त्रीनपुंसकयो र्यत् सर्वनाम कर्मव्यतीहारे वर्त्तते तदुत्तरपदस्य
विकल्पेनाम्भावो वक्तव्यः । उत्तरपदस्यैकवचनसम्बन्धे षष्ठौ । तनीत्तरपदस्य या
विभक्तिरवयवभूता तस्या अयमादेशो भवति । स्थाने षष्ठ्यां ह्यस्यामनेकाल्त्वात्
सर्वादेशः स्यात् । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयत इति । अन्यमित्यस्य
द्विवचनम् । विभक्तोरभावः । पूर्वपदस्य बहुलवचनाद् ऋसत्वम् । पूर्व-
वद्गुणादि । अन्योन्यमित्यत्रोत्तरपदस्यापि पूर्ववद् ऋसत्वादिः । इतरैतरां
भोजयत इति । समासवद्भावे सति सर्वनाम्नो वृत्तिभावे (२।२।२८, वा)
पुंवद्भावेन टापो निवृत्तिः । एवमितरैतरमित्यापि ।

१३ । अक्कच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।

नजत्र विपक्षे वर्त्ततेऽधर्मानृतादिवत् । कच्छं दुःखं प्रयत्नः प्रयास इत्यर्थः ।
स पुनः प्राणिधर्मः । कच्छविपक्षोऽकच्छम् प्राणिधर्मेण यस्मिन् सति प्रयत्न-
मन्तरैणैव दानादिक्रियां सम्पादयति तत्र वर्त्तमानयोः प्रियसुखशब्दोर्द्ध-
भवतः । प्रियप्रियेण ददाति । विना प्रयासेन ददातीत्यर्थः । द्वितीयैकवचनान्तस्य

द्विर्वचने कृते सुबलुकि च पुन स्तृतीयैकवचनमेव समासवद्भावेन भवति । प्रियः पुत्रः सुखो रथ इति । नात्र प्रियसुखशब्दौ कृच्छ्रविपक्षे प्राणिधर्मविशेषे वर्त्तते । किं तर्हि ? द्रव्ययोः पुत्ररथयोः । पुत्रो हि प्रीणातीति कृत्वा प्रिय इतुष्यते । रथोऽपि सुखयतीति कृत्वा सुखः ।

१४ । यथास्ते यथायथम् ।

यथास्त्विति । यथाऽसादृश्यइति (२।१।७) वीप्सायामव्ययीभावः । स्वशब्दो ह्येहात्मवचनः । आत्मैक्यवचनो वेति दर्शयितुमाह यो य आत्मेत्यादि । यथा-यथमिति । ऋणो नपुंसक (१।२।४७) इति ऋणः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो- गाभिव्यक्तिषु ।

पूर्वपदस्याभाव इत्यादि । द्विर्वचने कृते द्विषौ द्विषौ इति स्थिते सुबलुकि कृतेऽभावोऽत्वन्मोभयमपीकारस्य क्रियते । यथाक्रमं समुदायात् सुः । अतोऽमिति (७।१।२४) कृतेऽमि पूर्वत्वञ्च (६।१।१०७) । अन्यथा हि इन्द्रमिति रूपं न सिध्येत् । किं पुनरेतेषु रहस्यादिवाच्येषु इन्द्रमिति निपात्यत उत विषय-भूतेश्वित्यत आह तत्रेत्यादि । रहो गुप्तिः । तत्र साधु रहस्यम् । तत्र साधु रिति (४।४।६८) प्राग्वहिताद् यत् । अथवा रहसि भवमिति दिगादित्वाद् (४।३।५४) यत् । मर्थ्यादावचन इति । मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । तस्या वचनं मर्थ्यादावचनम् । वचनग्रहणं शब्दोपात्तायां मर्थ्यादायां यथा स्यात् । अर्थप्रकरणादिना गम्यमानायां मा भूत् । आचतुरमिति । आङ् मर्थ्यादाभि-विध्योरित्यव्ययीभावः (२।१।१३) । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति (५।४।१०७) समासान्तष्टच् । उदाहरणे मर्थ्यादार्थमभिव्यक्तौकर्त्तुमाह माता मुत्रेत्यादि । माता हि मिथुनाय चतुरः सन्तानजान् (E) प्राप्नोति । नतु ततोऽधिकान् पुत्र-पौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रान् । मर्थ्यादार्थ इति । मर्थ्यादैवाशौ मर्थ्यादार्थः । प्रयुनक्तोति । उपकल्पयतीत्यर्थः । इन्द्रानीति । शीतोष्णादीनि सुखदुःखहेतूनीत्यर्थः ।

यदि योगविभागः क्रियते रहस्यादिग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । प्रपञ्चाथे-
त्वात् । इन्द्रमित्यस्य वा योगविभागस्यासर्वविषयज्ञापनार्थत्वात् ।

१६ । पदस्य ।

प्रागपदान्ताधिकारादिति । अपदान्तस्य सूध्न्य (८१।५५) इत्यतः प्राक् ।
अनन्तरेषु योगीश्वामन्वितादेः सुवन्तस्य तिङन्तस्य च यत् कार्यं विधीयते
तत्रान्तरिणापि पदाधिकारं पदस्यैव कार्यं लभ्यते । अतस्तानुल्लङ्घ्य यत्र
पदाधिकारस्योपयोगस्तमेवोपन्यस्यति । वक्ष्यति संयोगान्तस्य (८२।२३)
लोप इति । षष्ठौ स्थाने योगेति (१।१।४८) नियमात् पदस्येत्येषा स्थानषष्ठौ ।
स्थानषष्ठ्याश्चास्या मुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्याय (८२।४)-
मर्थो जायते । उदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्त स्तदन्तस्य पदस्य स्वरितो
भवतीति । तथाचात्रैव स्यात् कुमार्याविति । कुमार्यइत्यत्र न स्यात् । नह्येत-
दुदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्तस्तदन्तम् पदम् । किं तर्हि ? सकारान्तम् ।
एकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।४) इत्यत्रापि स्थानषष्ठ्यामस्यमर्थो जायते ।
उदात्तानुदात्तयोरेकादेश स्तदन्तस्य पदस्योदात्तो भवतीति । तथा चात्रैव
स्याद् वक्ष्याविति । वक्षा इत्यत्र न स्यात् । नह्यत्रोदात्तानुदात्तयो र्य एकादेश
स्तदन्तं पदम् । किं तर्हि सान्तमिति यथोदयेत् तं प्रत्याह वक्ष्यमाणवाक्या-
पेक्षयेत्यादि । हेतावियं तृतीया । वक्ष्यमाणानां वाक्यानां याऽपेक्षा तया
हेतुभूतया पदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या । व्यवस्था नियम इत्यर्थः ।
वक्ष्यमाणानि हि वाक्यानि कानिचित् संयोगान्तस्य लोप (८२।४) इत्येव-
मादौनि पदस्येति स्थानषष्ठौमपेक्षन्ते । कानिचिदुदात्तस्वरितयोर्यण (८२।४)
इत्येवमादौन्यवयवषष्ठौमिति । अतएव परापेक्षया षष्ठ्यर्थनियमो भवति । अधि-
कारा हि परार्था भवन्ति । एवञ्चैषां परार्थता भवति यदि ते परापेक्षानुरोधेनार्थ
मात्मसात् कुर्वन्ति । कचिदित्यादिना तामिष षष्ठ्यर्थव्यवस्थां दर्शयति । किं
पुनः कारणं षष्ठौ स्थाने योगेत्येष (१।१।४८) नियमोऽत्र न प्रवर्तते ? एवं
मन्यते । सम्बन्धन्तरापेक्षया नियमोऽयम् । योगो हि सम्बन्धः । स चानेक-
सम्बन्ध्याधारः । न चेहाधिकारसूत्रे सम्बन्धन्तरं विद्यते । अतो नास्येव
तस्योपस्थानमिति ।

१७ । पदात् ।

प्राक् कुत्सने च (८।१।६६) सव्यगोत्रादावित्यादि । कुत एतत् ? अत्र केचिदाहुः—सुपीति येयं (८।१।६६) सप्तमौ तथा पदादित्यस्याः पञ्चम्या निमित्तभावस्य बाधितत्वान्नोत्सङ्गते प्रवर्त्तितम् । अतो बाध्यते पञ्चम्या निमित्तभाव इति । एतच्चायुक्तम् । नहि सप्तमोपञ्चम्यो निमित्तत्वे सत्याश्रीय-
माणे कश्चिद्दिरोधः । तत्रैवमभिसम्बन्धः स्यात् । पदात् परं यत् तिङन्तं कुत्सनवाचिनि सुबन्ते परतस्तस्मिन्निहन्त्य इति । ततश्चैव स्याद् देवदत्तः पचति पूतीति । इह तु न स्यात् पचति पूतीति । किञ्च चनचिदिवगोत्रादि-
तद्धिताम्नेङितेष्वगतेरित्यत्रापि (८।१।६७) पदादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यात् । सप्तम्या पदादित्यस्याः पञ्चम्या बाधितत्वात् । ततश्च निघातार्थमेव सूत्रं स्यात् । चनादिप्रयोगे सति विज्ञायेत तस्मादिति । अतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवत इति समाधेयम् । अथवा पदादित्येतत् प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । अतः कुत्सनइत्यत्र (८।१।६६) प्रतिषेधे निवृत्ते पदादित्येतदपि निवर्त्तते ।

१८ । अनुदात्तं सर्व्वमपादादौ ।

यत् ते नियत मित्यादि । अत्र मृत्यवित्येतदामन्वितं पदं भवति रजस मित्येतस्मात् पदात् परम् । किन्तु मृत्यो अनवष्टणामित्यस्य पादस्यादौ वर्त्तत इति न भवति निघातादेशः । अस्मिन्नसत्यामन्वितस्य चेत्यामन्वितस्य (६।१।१८८) षाष्टिकमेवाव्युदात्तत्वं भवति । रुद्रो विश्वेत्यादि । अत्र देव इतरस्मात् पदात् परं युष्माकमितीत्येतत् पदं भवति । किन्तु युष्माकं कुलदेवतित्यस्य पाद-
स्यादौ वर्त्तत इति न भवति वसादेशः । अनन्तरैऽपि प्रतुपादहरणेऽस्माकं शत्र-
महैन इतरस्य पादस्यादौ वर्त्ततेऽस्माकमितीत्येतत् पदम् । तेन भगवानितरस्मात् पदात् परस्यापि तस्य नसादेशो न भवति । पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोक-
पादश्च गृह्यत इति । विशेषानुपादानात् । अथ सर्व्वग्रहणं किमर्थम् ? थावताऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) पदेषु स्वरित उदात्तो वैक एव भवति । तस्य चानुदात्त आदिष्टे सर्व्वमेवानुदात्तं पदं जायत इतराह सर्व्व-
ग्रहणमित्यादि । अनूद्यमानमित्यादिना सर्व्वग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे । तद्विविधं पदमनूद्यमानं विधीयमानञ्च । तत्र यत् सिद्धमेव कार्यान्तरार्थं सकी-

संति तदनूद्यमानम् पदम् । यत्पूर्वमेव विधीयते तद्विधीयमानम् । तदुभय-
मप्यनुदात्तं यथा स्यादित्यवमर्थं सर्वग्रहणम् । तेन किं सिद्धं भवतोत्प्राह
तेनेत्यादि । युष्मदस्मदादेशा हि विधीयमानत्वादसिद्धसत्ताकाः । सिद्धस्य हि
वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते कर्तुं यथा निष्पन्नरूपस्य वाससो रागः । नानि-
ष्पन्नस्य । तथा तस्यैवानुप्रजातावस्थस्य । तत्रासति सर्वग्रहणे यदेव सिद्धसत्ताकं
पदमनूद्यमानं मामन्वितादि तस्यैवानुदात्तत्वं विधीयते । नतु युष्मदस्मदादेशा-
नाम् । सर्वग्रहणे तु सति तेषामपि विधीयते । अथ क्रियमाणेऽपि सर्वग्रहणे कथं
युष्मदस्मदादेशानामप्यनुदात्तत्वं शक्यं विधातुम् ? नहि तेन तेषां विधानकाले
यदसिद्धत्वं तदपनीतमित्यत आह वाक्यभेदेनेत्यादि । सर्वग्रहणसामर्थ्यादत्र
वाक्यभेद उक्तो भवति । नह्यन्यथा सर्वग्रहणस्यानुदात्तत्वं शक्यं विज्ञातुम् ।
त्रैकेन वाक्येनादेशा विधीयन्ते । द्वितीयेन च तेषामनुदात्तत्वम् । कथं
तर्हि विधीयमानं मितुक्तम् ? यावता विहितानामेव युष्मदस्मदादेशानां वाक्या-
न्तरेणानुदात्तत्वं विधीयते ? यदिह प्रकरणे विधीयमानं तद्विहितं सदुत्तर-
कालमनुदात्तं यथा स्यादित्यर्थं तत्राभिप्रायो वेदितव्यः । यद्यसिद्धस्य धर्मान्तर-
मशक्यं विधातुं तत् कथं लुङ् लङ् लृङ् लृङ् लुङ् (६।४।७१) इत्यत्र विधीय-
मानस्याऽऽनुदात्तत्वं विधीयते ? तत्रापि वचनप्रामाण्याद् वाक्यभेदः कृतो
भवेत् । तत्रैकेन वाक्येनाऽऽनुदात्तत्वं विधीयते । अपरेण तु विहितस्योदात्तत्वम् । इह
त्वसति सर्वग्रहणे वाक्यभेदो न लभ्यत इत्यनुदात्तत्वमेव न स्यात् । अनुदात्त-
वचनस्यामन्वितादिषु चरितार्थत्वात् । युष्मदस्मदादेशाच्चेति । चशब्दः प्रयो-
जनान्तरसमुच्चये । इदञ्चान्यत् सर्वग्रहणस्य प्रयोजनं युष्मदस्मदोर्वाच्चावाद्य
आदेशाः सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युरिति । अन्यथा ह्यसति सर्वग्रहणे
युष्मदस्मदोरिति (८।१।२०) षष्ठौनिर्देशाद् विभक्तिं विज्ञाय तयोः केवलयोरेव
स्युः । ननु च पदस्येति (८।१।१६) वर्त्तते । विभक्त्यन्तं हि पदम् । तत्रान्तरेणापि
सर्वग्रहणं सर्वस्य सविभक्तिकस्यैव पदस्य भविष्यतीत्यत आह यत्रापोत्प्रादि ।
स्वादौ पदं स्वादिपदम् । सममोति (२।१।४०) योगविभागात् समासः । तत्
पुनर्यस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थान (१।४।१७) इति पदचञ्चा विहिता । असति
सर्वग्रहणे यत्र विभक्त्यन्तं पदं तत्रैव सविभक्तिकस्य पदस्य स्युः । यत्र विभक्तौ
परतः पूर्वं पदं तत्र न स्युः । इष्यन्ते च तत्रापि सर्वस्य । तस्माद् यत्रापि
स्वादपदं चतुर्थीद्विवचनादौ तत्रापि सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरित्यवमर्थं

सर्वमित्युच्यते । ननु चामन्वितस्य पदात् परस्यानुदात्तत्वं वक्ष्यति । तत्र नाप्राप्त-
 आमन्विताद्युदात्तत्वं इदमनुदात्तत्वमारभत इति तस्यापवादः । ततश्च तेन
 तस्मिन् बाधिते प्रकृतिस्वरत्वमामन्वितस्यापद्येत । सर्वग्रहणात् तु सर्वस्वरप्राप्ति-
 रामन्वितानुदात्तत्वेन बाध्यते । तस्मात् सर्वस्वरप्राप्तिबाधनार्थमपि सर्व-
 ग्रहणं कस्मान्न भवति ? नार्हत्येवं भवितुम् । अनुदात्तशब्दो ह्ययमामन्वित-
 समानाधिकरणः सर्वस्वरप्राप्तिं बाधयति । नञ्चाद्युदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रकृतिस्वर-
 क्रियमाणेऽनुदात्तशब्देनामन्वितमुच्यते । तस्मात् पूर्वोक्तमेव सर्वग्रहणस्य
 प्रयोजनम् ।

१६ । आमन्वितस्य च ।

आमन्विताद्युदात्तत्वे प्राप्त इदमुच्यते । इह पदाधिकारमात्रं प्रकृत्य निघात-
 युष्मदस्मदादेशा विधीयमाना यत्रापि नेष्यन्ते तत्रापि प्रसजन्ति । यत्रापि कचिदि-
 ष्यन्ते तत्रापि कचिन्न प्राप्नुवन्ति । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षयाह समानवाक्य
 इत्यादि । यस्मात् पदात् परस्यामन्वितादे निघातादि कार्यं विधीयते तयोः
 समान एकस्मिन् वाक्य आधारभूते सति निघातादयो विधीयन्त इति वक्तव्यम् ।
 किमर्थं मित्याह इहेत्यादि । अयं दण्ड इति । अत्रास्तौत्येतदपेक्षते । अप्रयुज्य-
 मानमपि गम्यत इति तथोक्तम् । यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवन्तीपरः
 प्रयुज्यत इत्यप्रयुज्यमानोऽपि गम्यत इति । तदेवमस्तौत्यनेन गम्यमानेन सहित
 मयं दण्डइति वाक्यम् । हरानेनेत्यपरम् । तत्र यद्येकवाक्ये निघातादयो
 नोच्चेरस्तौ दण्डशब्दादतिङन्तात् परस्य हरित्यस्य तिङन्तस्य निघातः प्रसज्येत ।
 ननु पदविधिरयम् । स च सामर्थ्यं सति भवति । नचेह तदस्ति । अतोऽ-
 सामर्थ्यान्निघातो न भविष्यतीति चेदिहापि तर्हि न स्यात् । इह देवदत्त
 माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां त ओदनं दास्यामीति । नञ्चा-
 त्तेहेत्यनेन देवदत्तेत्यामन्वितस्यास्ति सामर्थ्यम् । अपिच विद्यतएवायं दण्डो
 हरानेनेत्यत्र सामर्थ्यम् । तथाह्वनेनेति सर्वनाम्ना यत् करणेन प्रत्यवसृश्यते तदरे-
 त्येतदपेक्षते । तच्च प्रत्यासत्तेर्दण्डएवेत्यस्ति दण्डस्य हरित्येतस्य च व्यपेक्षालक्षणं
 सामर्थ्यम् । ओदनं पच तव भविष्यतीति । ओदनं पचत्येकं वाक्यम् । तव
 भविष्यतीत्यपरम् । ओदनं पच मम भविष्यतीति । अत्राप्योदनं पचत्येकं
 वाक्यम् । मम भविष्यतीत्यपरम् । तत्र यद्येकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा नोच्चेर-

स्ततः पचेत्प्रातस्मात् पदात् परयो युष्मदस्मदोस्तु तिमयावेकवचनस्येति (८१।२२) तिमयावादेशो स्याताम् । अस्ति ह्यत्रापि सामर्थ्यम् । तथाहि युष्मच्छब्दवाच्योऽस्मच्छब्दवाच्यश्च योऽर्थः स्तुत्साधनेन पाकेन तत्स्वामिकौदनो भविष्यतोऽत्येवम्भूता पाकस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षा विद्यते । अतः समानवाक्यग्रहणे तु सति न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । इह चेत्यादि । चशब्दः समुच्चये । इदञ्चापरमस्या-
दृष्टेः प्रयोजनमिति दर्शयति । इह देवदत्त माता ते कथयतीत्येकं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठति कूल इति द्वितीयम् । शालीनां त ओदनं दास्यामिति तृतीयम् । तत्र प्रथमे वाक्ये इहेत्यस्मात् पदात् परस्य देवदत्तस्यामन्वितस्यानेन निघातो यथा स्याद् द्वितीये नद्या इत्यस्मात् परस्य तिष्ठतीत्यस्य तिङ्ङितिङ् इति (८१।२८) स एव यथा स्यात् । तृतीयेऽपि शालीनामित्यस्मात् परस्य युष्मच्छब्दस्य तिमया-
वेकवचनस्येति (८१।२२) तद्व्यतिरेकमादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये निघातादयो वेदितव्याः । अस्मच्छब्दादेशोदाहरणमिह नोपन्यस्तम् । युष्म-
च्छब्दादेशोदाहरणेनेवावगम्यमानत्वात् । तत् पुनः शालीनामोदनं मे देहेत्येव-
जातीयकं तत्र द्रष्टव्यम् । किं पुनः स्याद् यदि समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदा-
देशो नोच्चेन्नित्यत आह आमन्वितान्तमित्यादि । प्रथमे तावद् वाक्ये इहेत्येत-
दधिकरणप्रधानम् । अधिकरणञ्चाधेयापेक्षम् । तच्चाधेयं माता । ननु देवदत्तः ।
इह ते स्थिता माता कथयतीत्यर्थः । तस्मादिहशब्देन नास्ति देवदत्तस्यस्या-
मन्वितस्य सामर्थ्यम् । द्वितीये तु नद्या इत्येतस्मात् परं तिष्ठतीत्येतत् तिङ्ङितम् ।
नच तस्या नद्या इत्यनेन सामर्थ्यम् । किं तर्हि ? कूल इत्यस्य । तृतीयेऽपि शालीना-
मित्यस्मात् पदाद् युष्मच्छब्दः परः । ननु शालीनामित्यनेन तस्य सामर्थ्यमस्ति ।
किं तर्हि ? ओदनस्येति । ततः सामर्थ्याभावात् तदाश्रया निघातादर्थो न स्युः ।
तदाश्रया इति । इहेत्येतत् पदं नद्या इत्येतच्छालीनामित्येतन्माश्रयो निमित्तं
येषां ते तथोक्ताः । अथवा तत् सामर्थ्यमाश्रयो येषां ते तथोक्ताः । अथवा ह्यस्या
मिष्टौ पदादधिकारात् पदविधि निघातादि कार्यं भवति । स च सामर्थ्य-
निवन्धनः । तच्च सामर्थ्यमिह नास्तीति कुतो निघातादः प्रसङ्गः ? तस्माद्
सामर्थ्येऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये निघातादि कार्यं यत्तद्व्यम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो वान्नावां ।

षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति । षष्ठ्यादिषु यो तिष्ठतस्तो तथाक्ता । सपि

स्थिति (३।२।४) कः । किं पुनः कारणं द्विवचनान्तयोरेवोदाहरणमुपन्यस्त-
मित्याह एकवचनान्तबहुवचनान्तयोरेत्यादि । अथ स्थग्रहणं किमर्थम् ? न
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्त्रित्वेवोच्येत । षष्ठ्यादिषु ह्यादेशेषु विधीयमानेष्व-
वश्यं युष्मदस्मदोः स्थात्स्थ्यं भविष्यतीत्यत आह स्थग्रहणमित्यादि । श्रूयमाणा
विभक्तिरर्थः प्रयोजनं निमित्तं यस्य तत् तथोक्तम् । एतदुक्तमभवति । श्रूयमाणा
षष्ठ्यादिका विभक्तिरादेशस्य निमित्तं कथं नाम लभ्येतेतिप्रवमर्थं स्थग्रहणम् इति ?
तेन विभक्तियंत्रं न श्रूयते तत्र न भवतीति । अयं युष्मत्पुत्रोऽयमस्मत्पुत्र इति ।
असति तु स्थग्रहणे लुप्तयामपि विभक्तौ प्रत्ययलक्षणम् (१।१।६२) स्यातामेवादेशौ ।
अश्रूयमाणत्वं पुनरत्र विभक्तेः षष्ठीसमासे कृते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुप्तत्वात्
(२।४।७१) । कथं पुनः स्थग्रहणे श्रूयमाणा विभक्तिरादेशस्य निमित्तत्वेन लभ्यते ?
श्रूयमाणायामेव तस्यां तात्स्थ्यस्य सम्भवात् । अथवा तिष्ठतिरयमपरिह्राणार्थं
वर्त्तते । यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति । समयं न परिजिह्वीहीत्यर्थः । तेनैव
विज्ञायते षष्ठीचतुर्थीद्वितीया मपरिजिह्वीतौ युष्मदस्मदोरादेशाविति । एवञ्च विज्ञाय-
माने श्रूयमाणैव विभक्तिरादेशस्य निमित्तत्वेनोपात्ता भवतीति ।

२१ । बहुवचनस्य वसूनसौ ।

२२ । तेमयावेकवचनस्य ।

किं पुनः कारणं षष्ठीचतुर्थ्यान्तयोरेवोदाहरणं उपन्यस्तम् ? न द्वितीयान्तयो-
रित्याह द्वितीयान्तस्येतादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

२४ । न चावाहाहैवयुक्ते ।

एभिर्युक्त इति । नपुंसके भावे क्तः (३।३।११४) । 'एभिर्युगं इत्यर्थः ।
अथवा तयोरेव कृतप्रत्ययलक्षा (३।४।७०) इति कर्मणि क्तः । एभिर्युक्ते सम्बन्धे ।
कस्मिन् ? युष्मच्छब्देऽस्मच्छब्दे च । यद्यपि तौ द्विवचनान्तौ प्रकृतौ तथाप्यौह
प्रत्येकमभिस्वन्धादेकवचनं कृतम् । तव ममेति । युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽश्
(७।१।२७) । तवममौ ङसि (७।२।६६) । युवयोरावयोरिति । युवावौ
द्विवचनं (७।२।६२) । युष्माकमस्माकमिति । साम आकम् (७।१।३३) ।

तुभ्यं मञ्जमिति । डेप्रथमयोरमितम् (७।१।२८) । तुभ्यमञ्जो ङयि (७।२।६५) । युष्मभ्यमस्मभ्यमिति । भ्यसो भ्यम् (७।१।३०) । त्वां मामिति । त्वमाविकवचन इति त्वमादेशौ (७।२।१७) । द्वितीयायाच्चेत्यात्वम् (७।२।८७) युष्मानस्मानिति । शसो न (७।१।२६) । पूर्व्ववदात्वम् । युक्तग्रहणं साक्षादुयोगप्रतिपत्त्यर्थमिति । साक्षादव्यवधानेन चादिभि र्योगः । तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादितेप्रवमथं युक्तग्रहणम् । कथं पुनर्युक्तग्रहणे साक्षादुयोगप्रतिपत्ति र्भवति ? एव मन्यते । अपरिसमासत्वादस्य वाक्यस्य द्वितीयानिर्द्देश एव युक्तग्रहणं मध्याह्निरिष्यति यथा तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामित्यत्र (२।३।७२) । तस्माद् युक्तग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियते साक्षादुयोगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । अन्यस्वाह—पदविधिरयम् । पदविधिश्च समर्थानामेव भवति । तत्र पदविधित्वादेव योगे लब्धे यद् युक्तग्रहणं क्रियते तत् साक्षादुयोगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । एतच्चायुक्तम् । असामर्थ्येऽपि निघातादिकार्यं समानवाक्ये भवतीत्युक्तमेतत् । कदा पुनश्चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदो र्योगः ? यदा तदर्थगतान् समुच्चयादीनर्थान् स्ते द्योतयन्ति । इहेते चादयः समुच्चयादिना द्योत्येनार्थेनार्थेवन्तः । तत्र यदा युष्मदस्मदनुगतानेव समुच्चयादीन् धर्मान् द्योतयन्ति तदा चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदा र्योगः । यदा तु ग्रामादिसम्बन्धन्तरगतांस्तदा युक्तयोगः । नतु साक्षाद् योगः । तत्र युक्तयोगे प्रतिषेधो न भवति ग्रामश्च ते स्त्रं नगरश्च मे स्त्रमिति । तत्र ग्रामशब्दो नगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः । तदर्थगतस्य समुच्चयस्य तेन द्योतनाद् । युष्मदस्मच्छब्दौ तु ग्रामनगराभ्यां युक्तौ । तयोस्ताभ्यां स्वस्वामिकत्वसम्बन्धस्यार्थस्येह सम्भवात् । ननुच साक्षादुयोगप्रतिपत्त्यर्थं युक्तग्रहणं युक्तयुक्ते मा भूदित्येवमर्थं कथं क्रियते । न च चादियोगे प्रतिषेधो उच्यमानो युक्तयुक्ते प्राप्नोति । नहि यश्चादिभिर्युक्तयुक्तेन योगः स चादियोगो भवति । तत् किं साक्षादुयोगप्रतिपत्त्यर्थेन युक्तग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतदेव युक्तग्रहणं ज्ञापयति । इह प्रतिषेधकाख्ये युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेधो भवतीति । तेनोत्तरसूत्रे यद् वक्ष्यते पश्याथं युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेध इति तदुपपन्नं भवति ।

२५ । पश्याथैश्चानालोचने ।

पश्याथैरिति बहुव्रीहिः । तत्र पश्यइति यदि पात्राभाषेड्ढशः श इति (३।१।१३७) कर्त्तरि शप्रत्ययान्तः स्यात् ततो द्रष्टृरित्यर्थः स्यात् । एवञ्चाना-

लोचन इति प्रतिषेधो दुर्घटः स्यात् । तस्मादालोचनशब्दोऽयं भावसाधन
 आलोचितिरालोचनमिति । तत्र द्रष्टव्यं युक्ते प्रतिषेध उच्यमानः कः प्रसङ्गो
 यदालोचनवृत्तिमि युक्ते स्यात् । नैव प्राप्नोति । स एषोऽनालोचन इति
 प्रतिषेधः कथमुपपद्यते ? यदि पश्यशब्दो भावसाधनो भवति । नान्यथा ।
 तस्मादतएव निपातनात् कृत्यव्युत्थो बहुल मिति (३।३।११३) वा भावेऽत्र श-
 प्रत्ययः । तत्र पात्रेत्यादिना (७।३।७८) पश्चादेशः । द्वयोरकारयोः पररूपत्वम्
 (६।१।६७) । पश्योऽर्थो येषां ते पश्चार्था दर्शनार्था इत्यर्थः । दर्शनशब्दोऽयं
 चक्षुष्यार्थायोऽस्ति यथाऽन्तोऽदर्शनादित्यत्र (५।४।७६) । अतश्चक्षुषोऽपि संप्रत्ययः
 कस्यचिन्मा भूदित्यतश्चाह दर्शनं ज्ञानमिति । तच्चोत्तरत्रालोचनं चक्षुर्ज्ञानमिति
 चक्षुर्ज्ञानस्य पृथगुपादानात् ततोऽन्यद् विज्ञायते । ग्रामस्त्वं समीच्यागतइत्यादिकं
 साक्षादयुक्त उदाहरणम् । ग्रामस्तव स्वं समीच्यागत इत्यादिकं युक्तयुक्ते ।
 समीच्यागत इति । मनसा निरूप्यागत इत्यर्थः । ग्रामस्त्वा पश्यतीति । चक्षुर्-
 ज्ञानेन त्वां पश्यतीत्यर्थः । तथाचेवोदाहृतमिति । यादृशीयमिष्टिस्तदर्थरूप-
 मेवोदाहृतमित्यर्थः ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सहशब्दोऽत्र विद्यमानवचनः । पूर्वशब्दो व्यवस्थावाची । सह विद्यमानं
 पूर्वं यस्याः सा सपूर्वा । पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति (६।३।८२)
 सहस्य सभावः । प्रथमाया इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) तदन्तग्रहणं
 विज्ञायते । अत एवाह प्रथमान्तात् पदादिति । युष्मदस्मदोर्विभाषित्यादि ।
 आदेशः कथनम् । अन्वादेशोऽनुकथनम् । न अन्वादेशोऽनन्वादेशः । तत्रानन्वा-
 देशे युष्मदस्मदोर्विभाषा भवतीति वक्तव्यम् । किमर्थमित्याह इहेत्यादि ।
 सर्वएवेत्यादि । ये सपूर्वात् प्रथमान्तात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोः प्राप्नुवन्त्यादेशा
 ये च ततोऽन्ये ते सर्व एवानन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः । यद्येवमनेन वचनेनैव सर्वत्र
 विकल्पस्य सिद्धत्वादपार्थक्यमिदं सूत्रमिति मन्यमान आह न तर्हीत्यादि । अन्वा-
 देशार्थमिति । यद्येतन्नीचे त ततोऽनन्वादेश इत्यभिधानात् सपूर्वात् प्रथमान्ता-
 दन्वादेशे विकल्पो न स्यात् । तस्मात् सपूर्वात् प्रथमान्तादन्वादेशोऽपि विकल्पो
 यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियमाणेऽप्युपसंख्यानं सूत्रमिदं कर्त्तव्यमेव । अस्मिंस्तु
 क्रियमाणे तदुपसंख्यानं न कर्त्तव्यम् । कथम् ? सिंहावलोकितन्यायेन हि

विभाषाग्रहणं पूर्वत्राप्युपतिष्ठते । तत्र व्यवस्थितविभाषाग्रहणादनन्वादेशे सर्वत्र विकल्पो भविष्यति । अन्वादेशे तु नित्यं वाचावाद्यः । सपूर्वायाः प्रथमाया अन्वादेशोऽपि विकल्प इति ।

२७ । तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभौक्ष्ययोः ।

यथायमुदात्तादिषु प्राप्तेष्विदमारम्भते । पचति गोत्र मिति । यः स्वपुरुष-
कारेण जीविकां कल्पयितुमशक्नो गोत्रख्यापनेन तां कल्पयति स एवमुच्यते ।
पचतीति । व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । पचि व्यक्तीकरणे । पचति पचति गोत्रमिति ।
नित्येऽर्थे द्विवचनम् । यस्त्वाभौक्ष्येन गोत्रं ख्यापयति स एवमुच्यते । वच्चादेशा-
भावश्चेति । ब्रुवो वचिरिति (२।४।५३) वच्चादेशः प्राप्नोति । तस्याभावो
निपातनादेव । विचक्षण इति । अत्रापि चक्षिङः ख्याजिति (२।४।५४)
प्राप्तस्य ख्याजादेशस्याभावो निपातनादेव वेदितव्यः । नामित्येतादृशं निहन्त्यत इति ।
विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः । न च तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गो भवति । व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् । पक्ष आद्युदात्तमेव भवतीति । नन्वविषयस्थानिसन्तत्येति
(फिद, २६) नामशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । कुत्सितं गोत्रमिति । गुड्
अशक्ते शब्दइत्यस्मादीणादिके ऋणि विहिते गोत्रमिति भवति । तस्मान्नित्यस्वरेण
गोत्रशब्दोऽत्राद्युदात्तः । पचति पापमिति । पापशब्दः कुत्सने वर्त्तते ।
तिङन्ताच्च परा भवति । न तु गोत्रादिरिति न निहन्त्यते । इह कुत्सनाभौक्ष्य-
ग्रहण एतदनुदात्तविशेषणं वा स्यात् तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्ति
कुत्सनाभौक्ष्यग्रहणयोरेकयोरित्युक्तं गोत्रादीनां पाठविशेषणं वा स्यादेतयो रर्थयोर
गोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्तीति ? अनयोरश्रयोर्
गोत्रादिव्यपदेशमासादयन्तीति योऽसौ तेषां प्रातिपदिकेषु विशिष्टानुपूर्विकः
पाठः स एव तयो रर्थयो र्वर्त्तमानानां भवतीति यावत् । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे
चनचिदिवगोत्रादितद्धितास्त्रेडितेयमतेरित्यत्र (८।१।५७) कुत्सने च सुप्यगोत्रा-
दावित्यत्र (८।१।६८) च कुत्सनाभौक्ष्ययोरपि वर्त्तमानानां कार्यं प्राप्नोति ।
विशेषानुपादानात् । इतरस्मिंस्तु पक्षे न भवत्येष दोषः । यानि हि न
कुत्सनाभौक्ष्ययो र्वर्त्तन्ते तेषां गोत्रादिव्यपदेश एव नास्ति । कुत्सनाभौक्ष्य-
वृत्तानामेव गणे पठितत्वात् । एतत् सर्वं चेत्तस्मिंस्तत्त्वाच्च कुत्सनाभौक्ष्यग्रहण-
चेत्यादि । पठ्यत इति पाठः । सन्निवेशविशेषः । तद्विशेषणमेव तद् वेदितव्यम् ।

तेन किमिष्टं भवतीत्याह तेनेत्यादि । कथं पुनरेकेन यत्नेन गोत्रादीनां पाठश्च शक्यो विशेषयितुं मनुदात्तत्वज्ञेयां विधातुम् ? एवं मन्यते । योगविभागः कर्तव्यः । तिङ्ः पराणि गोत्रादीन्मनुदात्तानि भवन्ति । ततः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । गोत्रादीनौत्थेव । नचात्र द्वितौये योगे विधेयमन्यदस्तीति गोत्रादीन्वेव कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणेन विशिष्यन्ते । अथवोभयथा सूत्रमाचार्य्येण शिष्याः प्रतिपादिताः । उभयश्चैतत् प्रमाणम् । अत उभयं ग्रहीष्यतौति । वृत्तिग्रन्थस्तु तिङन्तात् पदादुत्तराणि गोत्रादीनौत्थादिको वाक्यभेदेनैव नियः । गोत्रादीनि कुत्सने चाभीक्ष्ण्ये च भवन्ति । तान्येव तिङन्तात् पदादुत्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति । ननु च गोत्रादयः शब्दा गोत्रादाविवानर्थान्तरे वर्तन्ते । ते कथं कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोर्वर्त्तन् ? तमेव स्थाये यदा तु कुत्सनाभीक्ष्ण्यविशिष्टमाचक्षते तदा तयो वर्त्तन्त इत्यदोषः ।

२८ । तिङ्ङतिङ्ः ।

नीलमुत्पलमिति । उत्पलमित्येतन् नवविषयस्यानिसन्तस्ये- (फिट् २।२६) त्याद्युदात्तं भवति । भवति पचतीति । पचतिक्रिया भवतीत्ययमस्यार्थः । पचति शब्दे शप्तिपावनुदात्तौ । अकारो धातुस्वरिणोदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८।४।६६) इति शबकारः स्वरितः । ननुच समासवाक्ये निघातादय उच्यन्ते । इदञ्च वाक्यमेव न भवति । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनातिङ्ग्रहणेन ? किं पुनः कारणं मेतद् वाक्यं न भवति ? आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यमित्यत्र वाक्यलक्षण एकत्वस्य विवक्षितत्वात् । इह चाख्यातस्य द्वित्वात् । नैष दोषः । अत्राप्याख्यातं यदकारकं तद्विवक्षितम् । तच्चास्मिन्नेकमेव भवतिशब्दः । पचतीत्येतत्तु कारकम् । तथाहि भाष्य उक्तम् पचत्यादयः क्रिया भवन्ति क्रियायाः कर्त्तुं भवतीति । यदपीदमुक्तमेकतिङ् पदसमूहो वाक्यमित्यत्रापि प्रधानं यत् तिङ् तदधिकृत्यैकतिङित्युक्तम् । अत्र चैकमेव तिङन्तं प्रधानम् । यद्येतत् किं तर्ह्यत्र तिङन्तं तत् ? भवतीति । पचतीत्येतत् पुनः साधनत्वादप्रधानम् ।

२९ । न लुट् ।

श्वः कर्त्तेति । करोतेर्लुट् । तासिः । लुटः प्रथमस्य डारौरस (२।४।८५)

इत्येकश्चनस्य डादेशः । डिति टिलोपः । तासिः परस्वेत्यादि । आगमः प्रत्यय-
स्त्रेणादुदात्तः । तस्य यत्र टिलोपो नास्ति कर्त्तारौ कर्त्तार इत्यादौ तत्र तास्यनु-
दात्तेर्ङिदित्यादिना (६।१।१८६) लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिरेवो-
दात्तत्वं भवति । यत्र तु टिलोप स्त्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति (३।१।१६१)
लसार्वधातुकमेवोदात्तं भवति ।

३० । निपाते यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्वय-
युक्तम् (F) ।

यद्यपि निपातैरित्येतदपेक्षमाणानां यदादीनां सामर्थ्यं तथापि गमकत्वाद् युक्त-
शब्देन समास एषां युक्तएव । अथवात्र न समासः । विभक्तिस्त्वथ्ययत्वादेर्षां लुप्तेति
न श्रूयते । युक्तग्रहणं त्विहापि साक्षादयोगप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन युक्तयुक्ते प्रति-
षेधो न भवति । एतच्च प्रत्युदाहरणेऽपि स्पष्टोकरिष्यामः । अत्र यद्यत्रयोर्ग्रहण-
माभ्यां पूर्वस्यापि तदयुक्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । यद्धि ततः परं
तिङन्तस्य यहृत्तान्नित्यमित्वेवं (८।१।६६) सिद्धः प्रतिषेधः । पूर्वस्य तु तेन न
सिध्यति । तदा हि यहृत्तादिभिः पञ्चमौ तस्मादित्युत्तरस्थेति (१।१।६७)
परस्वैव निघातप्रतिषेधं प्रतिपादयति । नेतरस्य । यत् करोतीति । करोति-
शब्द उकारप्रत्ययस्योदात्तत्वान्मध्योदात्तः । नोज्झिग्लायन्तो नरकं पतामेति ।
पते लृट् । सम् । शप् । अतो दीर्घा यजीति (७।१।१०१) दीर्घः । ङिदुप-
देशत्वात्सार्वधातुकत्वादनुदात्तत्वे (६।१।१८६) कृते धातुस्त्रेणाव्युदात्तमेतत् ।
स चेद् भुङ्क्तइति । भुजोऽनवनइत्यात्मनेपदम् (१।१।६६) । रुधादिवाच्छुम् ।
पूर्ववत्सार्वधातुकानुदात्तम् । असोरङ्गोपः (६।४।१११) । अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तत्वे (६।१।१६) कृते भुङ्क्तइत्येतदनुदात्तम् । स चेदधीत
इति । इङ् धातुस्त्रेणोदात्तः । डित इति लसार्वधातुकमेवानुदात्तम् (G) । आदि-
शब्दापेक्षया निघाते प्राप्ते न प्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते (प ११४) । माहचर्य्यञ्च

(F) "यद्यदार्थे च हतौ च विचारे यद्विचक्षणः । हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥१॥
कञित् प्रश्ने नेम् निषेधे प्रश्नसायां कुञित् कृतम् । यत्राधारे निपातलं यदादीनां विधेयम्" इति ॥२॥

(G) But there is an exception in the सूत्र 6. 1. 186 viz. अङ्गिजोः which does
not make the लसार्वधातुक after हु and इङ्, as अनुदात्त So by प्रत्ययस्वर, ते of अधीते
is उदात्त. Says हरदत्त here अधीत इति । अङ्गिजोरिति लसार्वधातुकानुदात्तलप्रतिषेधादनुदात्तः ।

व्यवस्थाकारणं न भवतीति । तेन यावदुद्यथाभ्यामिति (८।१।३६) यथाशब्द-
साहचर्याद् यावच्छब्दाऽपि नाव्ययमेव परिगृह्यते । किं तर्हि ? परिमाण-
शब्दोऽपि लाक्षणिकः । यावतोऽस्मान् प्रतिगृह्णीयादित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो
भवति । यत्तदेतैभ्यः परिमाणे वतुविति (५।२।३८) वतुवन्तोऽत्र यावच्छब्दः ।
यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरमिति । दध धारणे । लट् । यास् । यासः
से (३।४।८०) । अत्र यत्रेत्यनेनाधिकरणप्रधाने उत्तरमित्येतदाधेयं युक्तम् ।
तेन युक्तं तिङन्तम् । अतः साक्षादुद्योगो नास्तीति प्रतिषेधो न भवति ।

३१ । नह प्रत्यारम्भे ।

नहेत्ययं निपातसमुदायः प्रतिषेधे वर्तते । तेन युक्तं तिङन्तं प्रत्यारम्भ-
विषये न निहन्यते । पुनरारम्भः प्रत्यारम्भः । स च यत्र विषये क्रियते तद्
दर्शयितुमाह चोदितस्येत्यादि । भुङ्क्षाधीन्येत्येव चोदितं विहितं यत् कर्त्तव्य-
तयोपन्यस्तं भोजनादौ यदा तत् कर्त्तुं न प्रवर्त्तते नाद्रियते ऽवधीर्यते इति यावत्
तदा तस्यावधीरणेऽपन्नानि सति तमवधीरयितारमुपालब्धं या इच्छा तयोपालिप्सये-
तस्यैव भोजनादेरवधीरितस्य प्रतिषेधेन सम्बन्धः प्रत्यारम्भः । प्रत्यारम्भः क्रियत
इति । प्रतिषेधसम्बन्धस्य पुनरुपन्यासः क्रियत इत्यर्थः । नह भोक्ष्यसे ।
नहाध्येत्यस (H) इति । भुजैरिड्य लुट् । यासः से (३।४।८०) । अदुपदेश-
त्वान् ङित्वाच्च तयोर्धात्वो लसावधातुकमनुदात्तम् । स्यः प्रत्ययस्वरणोदात्तः ।
इच्छन्तीति । इषु इच्छायाम् । तुदादित्वाच्छः । इषुगमियमा कः (७।३।८८) ।

३२ । सत्यं प्रश्ने ।

सत्यशब्दोऽयमुदाहरणे प्रश्ने वर्तते । प्रत्युदाहरणे तु ऋतशब्दस्यार्थः ।

३३ । अङ्गाप्रातिलोभ्ये ।

प्रातिलोभ्यं प्रातिकूल्यमनभिमतकारित्वमित्यर्थः । ततो ऽन्यदप्रातिलोभ्य
मतकूलत्वमभिमतकारित्वमिति यावत् । तस्मिन् गम्यमाने ऽयं प्रतिषेधः ।
अङ्ग कुरु । अङ्ग पचेति । अङ्गशब्दोऽयं निपात इहानुज्ञायां वर्त्तमानोऽ

(H) But not so in the case of अध्येसि as stated in note (g), for the
exception अङ्गिणी in 6. 1. 186. is not applicable. स्यप्रत्ययस्वर is to prevail here.

प्रातिलोम्यं गमयति । करोतिर् लोटि सिप् । से ह्यपिच्च (३।४।८३) । धातोर् गुणे कृतेऽत उल् सार्वधातुक इत्युखम् (६।४।११०) । उतश्च प्रत्ययादिति (६।४।१०६) हेर्लुक् । अत्रोकारः प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । पचेति । अतो हेरिति (६।४।१०५) लुक् । धातुः करेणाद्युदात्तमेतत् । प्रत्युदाहरणेऽङ्गशब्दोऽमर्षे वर्त्तते । आनुलोम्य इति वक्तव्येऽप्रातिलोम्य इति वचनं वेचित्प्रार्थम् ।

३४ । हि च ।

चकारोऽप्रातिलोम्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । स हि कुरु स हि पचेति । हि- शब्दोऽत्रावधारणे । हेतौ वा वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ।

३५ । छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।

हि चेत्येव । सङ्गाकाङ्क्षया वर्त्तत इति साकाङ्क्षम् । एतच्च तिङन्तस्थायैहारकं विशेषणं वेदितव्यम् । एकमपौति । हीत्यनेन युक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षं नानुदात्तं भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । अत्र च योऽप्ययमेकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः सोऽपि यत्रानेकतिङन्तं हियुक्तं तत्रैव वेदितव्यः । अन्यथा यदि यत्रैकं हियुक्तं तत्राय मेकस्य हियुक्तस्य निघातप्रतिषेधोऽपिशब्दप्रापितः स्यात् सूत्रमिदमनर्थकं स्यात् । समानेकस्यानेकस्य वा पूर्वणैव सिद्धत्वात् । यथा यत्रानेकस्य हियुक्तस्य उपनिपात सूत्रे वैकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः । तथा न भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गः । पूर्वणं नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थत्वात् । कदाचिदित्यादिना तमेवानन्तरोक्तमर्थं विस्मृष्टीकरोति । अन्तं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनातीति । अत्र द्वयोरपि तिङन्तयो हेतुहेतुमद्भावे साकाङ्क्षता । पाप्मा मद उच्यते । यस्माद- न्तं मत्तो वदति तस्मात् पाप्मा एनं विपुनाति शुद्धिमापादयति मत्तस्यान्तमदोष इति कृत्वा । हे अपि चैते हिशब्देन युक्ते । तदर्थगतस्य हेतुहेतुमद्भावस्य तेन द्योतितत्वात् । तत्र वदतीत्येतत् पचतीत्येतेन तुल्यस्वरम् । पुनातीत्येतत् विकरण स्वरं मध्योदात्तम् । अग्निर्हीत्यादि । अत्रापि हेतुहेतुमद्भावात् साकाङ्क्षता । यस्मादग्निरग्रे पूर्वमुदजयत् तस्मादग्निमिन्द्र अनु पश्चाददुजयत् । उदजयदिति । उत्पूर्वाज्ययते लंडि रूपम् । एकमुदजयदिद्व्याद्युदात्तमिति । तदुभक्तस्याट उदात्तत्वात् । अपरमनुदात्तमिति । तत्र निघातप्रतिषेधस्याप्राप्तेः । अजा

ह्यग्नेरजनिष्टेत्यादि । तत्रापि तत एव हेतोः साकाङ्क्षत्वम् । तस्मादजा ह्यग्नेर्गर्भस्य जनिता रमपश्यत् तस्मादग्नेर्गर्भमजनिष्ट जनिवतो । जनिः प्रादुर्भावि । लुङ् । चः सिच् (३।१।४४) । इट् । घत्वम् । घृत्वम् । अन्तर्भावितख्यर्थोऽत्र जनिर्वेदितव्यः । अन्यथा कर्मत्वं गर्भस्य नोपपद्यते । अकर्मकत्वात् । अपश्यदिति । दृशेर्लङ् । पात्रादिसूत्रेण (७।३।७८) पश्यादेशः । अजनिष्टेति । आद्युदात्तम् । अपश्यदित्यनुदात्तमिति । पूर्ववत् ।

३६ । यावदुद्यथाभ्याम् ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? न यद्वृत्तान्नित्यमित्येव (८।१।६६) सिद्धमिति यद्योदयेत् तंप्रति देवदत्तः पचति यावद् देवदत्तः पचति यथेत्येतदुदाहरणद्वयमुपन्यस्तम् । एषोऽभिप्रायः । यद्वृत्तादिति (८।१।६६) पञ्चमौनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्येति (१।१।६७) यत्रैव यावदुद्यथाभ्यां परं तिङन्तं तत्रैव प्रतिषेधः स्यात् । यत्र तु ताभ्यां पूर्वं तत्र न स्यात् । इह तु द्वितीयानिर्देशात् तत्रापि भवतीति ।

३७ । पूजायां नानन्तरम् ।

पूजायां विषय इति । विषयग्रहणे पूजायामिति विषयसप्तमीति दर्शयति । किं तद्वृत्तानुदात्तमेवेति । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृत मर्थं गमयत इति कृत्वा । यावत् पचति शोभनमिति । स्तुतिरत्र पूजा । सा च क्रियायाः साधनस्य वा ।

३८ । उपसर्गव्यपेतञ्च ।

उपसर्गव्यपेतमिति । उपसर्गव्यवहितम् । चकारेण पूजायामित्यनुकथ्यते । अनन्तर मिति चानुवर्त्तते । तत्रोपसर्गेण व्यवधानमाश्रीयत इति । सामर्थ्यात् । अनन्तरग्रहणं शब्दान्तरव्यवधाननिरासार्थं विज्ञायते ।

३९ । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ।

ननु पूजायां नानन्तर (८।१।३७) मिति पूजाग्रहणमनुवर्त्तत एव । तत् किमर्थं पूजायामित्युच्यत इत्याह पूजायामित्यनुवर्त्तत इत्यादि । स्यादेतत् । तदेव पूजाग्रहणमिहानुवर्त्तमानं निघातप्रतिषेधार्थं भविष्यतीत्यत आह तद्वीत्यादि ।

तच्चि पूर्वत्र पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधिन सम्बद्धम् । तदनुवृत्तौ तस्मात्प्रनुवृत्तिः स्यात् । एवञ्च तेषां निघातप्रतिषेधः । लुडादौनां तेषां तु प्रवृत्तिभि र्योगे निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो विज्ञायित । तस्मान्निघातस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पूजाग्रहणम् । अत्राग्रहणं किमर्थम् ? न चादिषु चेत्येव (८१।८५) सिद्धम् ? न सिध्यति । चनचिद्विगोत्रादितद्विताम्नेङ्गितेष्वगतेरित्यतो (८१।५७) गतेरिति तत्रानुवृत्तेः । तथाच देवदत्तः प्रपचत्यहृत्यत्र प्रतिषेधो न स्यात् । परभूतेषु वा स प्रतिषेध इति पूर्वभूते ऽह्णवद्दे च न स्याद् देवदत्तोऽह पचतीति ।

४० । अहो च ।

चकारेण पूजायामित्यनुकथ्यते । अथ योगविभागः किमर्थम् ? पूर्वसूत्र एवाहोग्रहणं क्रियतेत्यत आह पृथगित्यादि । पृथग् योगे शेषे विभाषेति (८१।४१) अहेत्यनेनेव योगे यथा स्यात् तुप्रवृत्तीनां मा भूदित्येवमर्थं पृथग् योगकरणम् ।

४१ । शेषे विभाषा ।

करिष्यसीत्यादि । लृङ्गन्तं स्वस्वरेण मध्योदात्तम् । ननु च पूजाग्रहणं पूर्वसूत्रे चानुकृष्टम् । तत्र चानुकृष्टस्येहाननुवृत्तेरविशेषे भविष्यति । तत् किं शेषग्रहणेनेत्यत आह पूजाया मित्यस्येत्यादि ।

४२ । पुरा च परीप्सायाम् ।

चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । परीप्सायामर्थ इति । गम्यमान इति शेषः । परीप्सा त्वरति । संभ्रम आशुप्रवृत्तिरित्यर्थः । अधीष्व माणवकेत्यादि । त्वरित मधीष्वेत्येषोऽर्थो गम्यते । तथाह्यत्र पुरा विद्योतते विद्युत् पुरा स्तनयति स्तनयितु-रित्येतदुभयमप्यध्ययनविषययो स्वरयायाः कारणत्वेनोपात्तम् । विद्युद्विद्योतनादौ हि न पठितव्यं पर्व्वदिवसेष्विव । एतदुक्तं भवति । यस्मादचिरकालभावि विदुर्द्विद्योतनं स्तनयिष्यस्तननं वाध्ययनान्तरायोऽतोऽधीष्वेति । पुरा विद्योतत इति । यावत्पुरानिपातयोर्लट् (३।३।४) । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् ।

अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे (६।१।१८६) कृते धातुस्वरणादुदात्तमेतत् । पुरा स्तनयतीति । स्तन गदौ देवशब्दे । चुरादिणिच् । अदन्तत्वाद्द्वयभावः । एतदपि पूर्ववन्मध्योदात्तम् । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति । भविष्यद्-विदुर्द्योतनादिरध्ययनान्तरायो यस्तस्य प्रत्यासत्तिं सामौप्यमचिरकालभावित्वं द्योतयति । तेन त्वरा गम्यत इत्यभिप्रायः ।

४३ । नन्वित्यनुज्ञेयणायाम् ।

अनुज्ञाया एषणा प्रार्थनेति । किञ्चित् कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्यैव क्रियतामित्यनु-ज्ञानमनुज्ञा । प्रार्थनायां मूलोदाहरणयोर्वर्त्तमाने लङिति (३।२।१२३) लट् (I) । प्रतुर्दाहरणे तु भूते ननौ घृष्टप्रतिवचन इत्यनेन (३।२।१२०) । इतिकरण एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थः । नन्वित्यनुज्ञेयणायामिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमयमेकनिपात उत निपातद्वयमिति यथा नन्वो विभाषित्वत् (३।२।१२१) । इतिकरणेन त्ववच्छिद्यमानमेकमेवेदं शब्दरूपमिति गम्यते ।

४४ । किं क्रियापञ्चेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।

अप्रतिषिद्धमिति । प्रतिषेधः प्रतिषिद्धम् । भावे निष्ठा । नास्य प्रतिषिद्ध मस्तौत्यप्रतिषिद्धम् । अथवा कर्मणि निष्ठा । निषिद्धं प्रतिषिद्धमप्रतिषिद्धम् । अर्थद्वारकश्चेतत् तिङो विशेषणम् । पूर्वे किंयुक्तमिति । तत्समोपे किमः श्रूयमाणत्वादित्यभिप्रायः । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति । तस्यासमोपे श्रूयमाणत्वा-दिति भावः । अपरे त्वाङ्गुरित्यादि । नहि समोपे श्रूयमाणत्वं किंशब्दस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धे हेतुः । आप्तु संशयविषयत्वम् । यथा चात्र पूर्वस्था-ख्यातस्य तथा तत्परस्यापौत्यस्ति तस्य योगः किंशब्देनेतुभयत्र प्रतिषेधः ।

(I) In the printed काशिका, the passage ननु करोमि भोः । अनुजानीव सा गमनं प्रतीत्यर्थः is given as the illustration of the Sutra. It is obviously corrupted. There are two illustrations here viz ननु करोमि भोः ? ननु गच्छामि भोः ? So the व्यासकार speaks of मूलोदाहरणयोः । हरदत्त takes the reading अनुजानीव सां करणं प्रतीति and says उपलक्षणमेतत् । करणगमने प्रतीत्यर्थः which clearly restores the passage

४५ । लोपे विभाषा ।

किंशब्दस्य प्रकृतत्वात् तस्यैव लोपो विज्ञायत इत्याह किमो लोप इति । किंशब्दस्य शास्त्रे न क्वचिल्लोपो विहित इत्यतः पृच्छति क्व चास्य लोप इति । अदर्शनमात्रस्य लोप इति संज्ञा (१।१।६०) कृता । नतु शास्त्रकृतस्यैवाददर्शनस्येत्यभिप्रायेणाह यत्रेत्यादि । गम्यते चार्थ इति । कुतश्चिदर्थप्रकरणादेः । नच प्रयुज्यत इति । गम्यमानार्थत्वात् । देवदत्तः पचत्याहोस्वित् पठतीति । अत्राय माहोस्विच्छब्दः पक्षान्तरे वर्तते । पक्षान्तरापन्यसनं किमर्थम् ? प्रश्नं न व्यभिचरतीति । अत्राप्रयुज्यमानस्यापि तस्यार्थो गम्यते । पठतिशब्दोऽयं पक्षे पचतिशब्देन तुल्यस्वरः ।

४६ । एहिमन्ये प्रहासे लृट् ।

एहिमन्य इत्यनेनेति । समुदायस्यैकत्वात् तदपेक्षयेकवचनम् । अन्यथा हि द्वे एते आख्याते इति द्वित्वाद् द्विवचनं स्यात् । प्रहास इति । प्रकृतो हासः परिहास इत्यर्थः । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति । प्रहासे च मन्योपपद इति (१।४।१०६) पुरुषव्यत्ययः । (J) भुजेरस्मदुपपदे मध्यमः । मन्यतिर्युष्मद्युपपद उत्तमः । एवमेहि मन्ये रथेन यास्यसीत्यत्रापि पुरुषव्यत्ययो वेदितव्यः । द्वे अपि चेते लृङ्गन्ते स्वप्रत्ययस्वरैश्च मध्योदात्ते । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्य इति । अत्र मन्यति युष्मद्युपपद इत्यादिना (१।४।१०५) मध्यमः । भुजे स्त्वस्मदुत्तम (१।४।१०७) इतुत्तमः । सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यस इति । अनेन यथाभूतं दर्शयन् प्रहासाभावं दर्शयति । ननु च गत्यर्थलोटा लृङित्यादिनैव (८।१।५१) सिद्धम् । तत् किमर्थोऽयमारम्भ इत्यत आह गत्यर्थलोटेत्यादि । एहिमन्येयुक्त इत्यादिना नियमार्थतामस्य व्यक्तीकरोति । कथं पुनरेहिमन्य इत्यनेन योगेन नियमः क्रियमाण एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इत्यत्र निवृत्तिं करोति ? नञ्चल एहीत्यनेन लृङ्गन्तं युक्तम् ? किं तर्हि ? एहि मन्यस इत्यनेनेत्यत्र आह एहि मन्य इतुत्तमोपादान मतन्त्रमिति । अतन्त्रत्वं तु तस्योपलक्षणार्थत्वात् । ननु च मन्यतेरुत्तम इति (१।४।१०६) वचनाद् युष्म-

(J) तथाच काव्ये—“एहि मन्ये श्रगाचीषामहं प्रेयान् भविष्यसि । स्यात् प्रेमविषयसासमन्त्रा कापी भवादृश” इति । ॥१॥

दुपपदे मन्यते कृत्तमेनेव भवितव्यम् । एवञ्च एहि मन्या ओदनं भोक्ष्य इत्येष प्रयोगो नोपपद्यत एव । तत् कथमिह नियमेन निवृत्तिः क्रियत इत्याह प्रहास एव हि मन्यते कृत्तम इति । गतार्थम् ।

४७ । जात्वपूर्वम् ।

अपूर्वमिति । अविद्यमानं पूर्वं यस्मात् तदपूर्वम् । अत्र च द्वयं सम्भाव्यते । तिङन्तस्य चेदं विशेषणं स्याज् जातुशब्दस्य वेति । तत्र यदि तिङन्तस्य स्यादाहो उताहो चानन्तरमित्यत्रानन्तरग्रहणं (८।१।४८) न कुर्व्यात् । अस्यैव ह्यपूर्वग्रहणस्य तत्रानुवृत्ते स्तिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते । तस्माज्जातुशब्दस्येदं विशेषणमित्यालोच्याह जात्वित्येतदित्यादि ।

४८ । किं वृत्तञ्च चिदुत्तरम् ।

चिदुत्तरमिति । चिदित्येतदुत्तरं यस्मात् तत् तथोक्तम् । पूर्वोक्तया नीत्यै- तदपि किं वृत्तस्यैव विशेषणम् । किं वृत्तग्रहणेन तद्विभक्तान्तमित्यादि । किं वृत्ते लिप्साया (३।३।६) मित्यत्रैतदुक्तार्थम् । भोजयतीति । पूर्व्वेवन्मध्यो- दात्तमेवैतत् । कस्मैचिद् ददातीति । अभ्यस्तानामादि- (K) (६।१।१८८) रित्याद्युदात्तमेतत् । कतरइति । किंतत्तयोर्दो निर्धारण (५।३।६२) इति उत्तरच् । कतमइति । वा वचूनां जातिपरिग्रह इति (५।३।८३) उत्तमच् ।

४९ । आहो उताहो चानन्तरम् ।

अविद्यमानमन्तरं व्यवधानं यस्य तदनन्तरम् । अव्यवहितमित्यर्थः । तिङन्तविशेषणमेतत् । आनन्तर्यञ्चाहो उताहो इत्येतयोः श्रुतत्वात् तदपेक्षयैव वेदितव्यम् । अत्रापि चकारोऽपूर्वमित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

५० । शेषे विभाषा ।

शेषः सन्निहितापेक्षः । शेषत्रयञ्च पूर्वसूत्रे सन्निहितं निघातकारणम् । आहो उताहोशब्दावनन्तरमित्येतदपूर्वमित्येतच्च । तत्र न ज्ञायते किं कारण- भावापेक्षः शेष इति । किमाहोउताहोशब्दापेक्ष उतानन्तरभावापेक्ष आहो-

(K) यस्तुतस्तदुदात्तं चैवनेन (६।१।१८८) । अभ्यस्ताना (६।१।१८८) मित्यादावचीत्यनुवृत्तेः ।

स्त्रिदपूर्वभावापेक्ष इत्यतः दृच्छति कथं शेष इति । इह निघात मिच्छता तत्कारणं मवश्यमेवापेक्षणीयम् । आहो उताहो इति । अपूर्वमित्येतदपि द्विव्यकारिणानुक्रष्टत्वात् । तस्य हि द्वयोर् योग्यो व्यकारो ऽनुकर्षणार्थं एव कृतः । कथं नामात्रापि तदपेक्षा स्यादिति ? अन्यथा हि समनन्तरातीत एव सूत्रे तदनुकर्षणार्थं व्यकारः क्रियेत । किं वृत्तादिसूत्रे (८११४८) हि स्वरितत्वादेव तदनुवर्त्तत इति । तच्चात् पारिशेष्यादनन्तरभावापेक्षः शेषो विज्ञायत इत्यत आह तदन्यदनन्तरादिति ।

५१ । गत्यर्थलोटा लृण् न चेत् कारकं सर्वान्यत् ।

गमिना समानार्था गत्यर्था इति । अर्थप्रदर्शनमेवैतत् । एवं तु विग्रहः कर्तव्यः । गतिरर्थो येषामिति । गत्यर्थलोटा युक्तमिति । योगः पुनर्निमित्तनिमित्तिरूपः । तयोर्निमित्तमिति भावः । न चेत् कारकमित्यादेरर्थं विस्पष्टीकर्तुमाह यत्रैवेत्यादि । अनेन लोडन्तवाच्यं लृडन्तवाच्यार्थं यत् कारकं तस्यैवान्वयत्वमाश्रितम् । न शब्दान्तरवाच्यस्येति दर्शयति । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । तिङन्तस्य हि तदेव प्रत्यासन्नं कारकं यत् तेनैवाभिधीयते । न शब्दान्तरेण । तेन शब्दान्तरवाच्ये भिद्यमानेऽपि भवत्येव निघातप्रतिषेधः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रष्टव्येतिमिति । आगच्छेति गत्यर्थलोट् । द्रष्टव्यसीति । लृडन्तम् । तयोश्चैकमेवात्र कारकं देवदत्तः कर्त्ता । द्रष्टव्यसीति । सृजिष्टशोभंभूयमकितौत्वसागमः (६११५८) । व्रथादिसूत्रेण (८१२३६) षत्वम् । षटोः कः सीति (८१२४१) कत्वम् । स्वप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमेतत् । एवमुत्तरत्रापि यत्र निघातप्रतिषेधस्तत्र लृडन्तस्य मध्योदात्तता वेदितव्या । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसइति । अत्रापि तदेवाभिन्नं सुभयलकारवाच्यं कर्त्तृ कारकम् । कर्म तु यद्यपि भिद्यते तथापि तच्छब्दान्तरवाच्यमिति सत्यपि तदुभेदे भवत्येव निघातप्रतिषेधः । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्तइति । अथात्र शालय व्रतुभयलकारवाच्यमभिन्नं कर्म कारकम् । कर्त्ता तु यद्यपि भिद्यते तथापि स शब्दान्तरवाच्य इति तदुभेदेऽपि निघातप्रतिषेधो भवत्येव । उह्यन्तामिति । वहुः कर्मणि लोट् । आत्मनेपदम् । भस्मान्तादेशः । सार्वधातुके यक् (३११६७) । वच्चादिसूत्रेण (६११११) संप्रसारणम् । टेरेत्वम् (३१४७८) । अस्मिन् (३१४८०) इत्याश्भावः । कथं पुनरिहाभिन्नं कारकम् ? यावता शक्तिः

कारकम् । सा च प्रतिक्रियं भिद्यत एव । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वा-
देकं कारकं भविष्यतीत्यदोषः । आगच्छे देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति ।
अत्र गत्यर्थलोटा लृङन्तं युक्तम् । न गत्यर्थलोटा । आगच्छ देवदत्त ग्रामं
पश्यस्येनमिति । अत्र गत्यर्थलोटा लङन्तं युक्तम् । नतु लृङन्तं । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं पिता त ओदनं भोक्ष्यतइति । अत्र लोङन्तस्य देवदत्तः कर्त्ता ।
लृङन्तस्य तु पितेति भिद्यते कारकम् । उह्यन्तां देवदत्तेनेत्यादि । अत्र लोङन्तस्य
शालयः कर्म वाच्यम् । लृङन्तस्य तु सक्तव इति भिद्यते कारकम् । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं त्वञ्चाहञ्चेत्यादि । यथा पूर्वापन्यस्तोषु मूलोदाहरणेषु यङोङन्तस्य
कर्त्तादि कारकं वाच्यं तन्मात्रमेव लृङन्तस्यापि । इह तु न तथा । अत्रापि
लोङन्तस्य देवदत्तो युष्मदर्थेव कर्त्ता वाच्यः । लृङन्तस्य तु स चास्मदर्थश्च ।
तत्रासति सर्वग्रहण इह निघातप्रतिषेधो न स्यात् । अत इहापि यथा स्यादि-
त्येवमर्थं सर्वग्रहणम् । अथ सत्यपि सर्वग्रहणे निघातप्रतिषेधः कथमेवात्र
भवति । यावता भिद्यते लोङन्तवाच्यात् कारकाङ्गुलन्तवाच्यो योऽर्थः
कारकं कर्त्तव्यत आह लृङन्तवाच्ये हीत्यादि । सर्वग्रहणे सति लोङन्तवाच्यं
यत् कारकं तस्माङ्गुलन्तस्य तस्य यदि सर्व्वमन्यद् भवति तथाप्येवं न निघात-
प्रतिषेधेन भवितव्यम् । अन्यथा तु सति भवत्येव । यदि हि यत्रापि
लोङन्तस्य किञ्चित् तदेव कारकं वाच्यं लृङन्तस्य किञ्चित् ततोऽन्यत्रापि
निघातप्रतिषेधो न स्यात् सर्व्वग्रहण मनर्थकं स्यात् । तस्मात् सर्व्वग्रहणाद्
भवत्येवात्र निघातप्रतिषेधः । तत्रैवं स्यात् । अस्मिन्नप्युदाहरणे लृङन्तस्य वाच्यं
यत् कारकं मन्यदेव तत् लोङन्तवाच्यम् । अतः सत्यपि सर्व्वग्रहणे न
भवितव्यं निघातप्रतिषेधेनेत्यत आह इह त्वित्यादि । गतार्थम् ।

५२ । लोट् च ।

चकारः पूर्वापिचया समुच्चयार्थः । पश्येत्यन्तोदात्तम् । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त (८।२।५) इत्यतो गुण इति (६।१।८७) गुणग्रहणे पररूपस्यैवोदात्तत्वात् ।
शाधेति । शशु अनुशिष्टौ । से ईरपिच्येति (३।४।८७) सिपो हिरादेशः ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शा हाविति (६।४।१५) धातोः शादेशः । हुभल्भ्यो हे
धिरिति (६।४।१६) हे धिर्भावः । प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तमेतत् । एवं
दृश्यतामित्येतदपि । विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरो बलौयानिति वचनात् ।

अथ पृथग्योगकरणं किमर्थम् ? न पूर्वसूत्र एव लोड्यङ्गणमपि क्रियेतित्यत आह पृथगित्यादि । उत्तरत्र लोट एव कार्य्यं यथा स्यात्तृटो मा भूदित्येवमर्थम् पृथग्योगकरणम् ।

५३ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ।

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । विभाषितशब्दश्चायं विभाषाशब्देन समानार्थः । नपुंसके भावे क्तः । प्रवेशानीति । मिपो मेरनिः । आङुत्तमस्य पिच्चेत्याट् (३।४।८२) ।

५४ । हन्त च ।

चकारो विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममित्यस्यानुकर्षणार्थः । कुरविति । करोतिरु गुणे कृतेऽत उत् सार्वधातुक इतुस्त्वम् (६।४।११०) । उत्तश्च प्रत्ययादित्यादिना (६।४।१०६) हे लृक् । प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तमेतत् । हन्त प्रभुनजावहायिति । भुर्जेर्लोट् । वहिः । टेरेत्त्वम् । आङुत्तमस्य पिच्च (३।४।८२) । अम् । अत्रापि निपातै र्यदुयदीत्यादिना (८।१।३०) निघातप्रतिषेधः । अदुपदेशात्सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे (६।१।१८६) कृते विकरणस्वरैण मध्योदात्तमेतत् ।

५५ । आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिके ।

एकान्तरमिति । अन्तरयतीत्यन्तरम् । व्यवधायकमित्यर्थः । एकं पदमन्तरं यस्य तत् तथोक्तम् । एकेन निपातेन व्यवहितमित्यर्थः । आम् पचसि देवदत्ता इति । निघाते प्रतिषिद्ध आमन्वितस्येति (६।१।१८८) षाष्ठिकं मामन्विताद्युदात्तत्वं भवति । दूराङ्गते चेति (८।२।८४) झूतः । आम् भो देवदत्ता इति । भवद्भगवदधवतामोच्चावस्येति (८।३।१, वा) भवच्छब्दावयवस्यावशब्दस्यौत्त्वम् । दकारस्य रुत्वम् । तस्य भोभगोश्चोअपूर्वेत्यादिना (८।३।१७) यकारः । तस्य हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) लोपः । ननु चान् भोः शब्दस्यामन्वितं (८।१।७२) पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यत इत्यत आह भो इत्यामन्वितान्तमपौत्यादि । भो इति सामान्यवचनम् । अत्र भो इति यद्यप्यामन्वितं तथापि नाविद्यमानवत् । नामन्वित इत्यादिनाऽ- (८।१।७३) विद्यमानवद्भावस्य प्रतिषेधात् । तदुभयमप्यनेन

क्रियत इति । कथं पुनरुभयमप्यनेन कर्तुं शक्यम् ? यावतातुदात्ताधिकारादनु-
दानस्यैवानेन युज्यते प्रतिषेधः । न शक्यते कर्तुमप्रकृताया असंशब्दिताया
एकश्रुतेः । नैष दोषः । अनन्तिकइति नञ्त्र विरोधे वर्त्तते । अधर्मावृता
दिवत् (L) । अन्तिकधिरुद्धमनन्तिकम् । दूरमित्यर्थः । दूरात् सम्बुद्धौ चैकश्रुति
वर्त्तते । एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धाविति (१।२।३३) वचनात् । एवं हि
प्रपचसि देवदत्तेत्येवमादिध्वामन्त्रितनिघातं कृतार्थं बाधित्वा यत्राग एकान्तर
मामन्त्रितमनन्तिकं तत्रैकश्रुतिरेव भवति यदौदं नारभ्येत । अतो नाप्राप्ताया
मेकश्रुता इदमारभ्यत इति तां तावद् बाधते । ततस्तस्याच्च बाधितायां बाधका-
भावात् प्राप्नुवत् तं निघातमपि बाधत एष । कुतः ? निघातप्रतिषेधाधिकारे
वचनात् । एकश्रुतिप्रतिषेधे हि विधित्सिते सत्येकश्रुतिप्रकरणे (१।२।३३-४०) एव
प्रतिषेधं कुर्यान् नाम एकान्तरमिति । तत्राप्ययमर्थः । आमन्त्रितमनन्तिक इति
वक्तव्यं न भवति । तस्मान्निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातमपि बाधत इति
युक्तम् । तदुभयमनेन क्रियत इति । नैष दोषो यदि तर्ह्यप्रकरणापन्नाशब्दि-
ताप्येकश्रुतिरनेन प्रतिषिध्यते । इह दूराद्वत् चेति (८।२।८४) यः भूतोदात्तः
प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यत इत्यत आह भूतोदात्तः पुनरित्यादि । तस्मिन्
कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात् भूतोदात्तो नास्त्येव । स कथं प्रतिषिध्यते ? असिद्धत्वं तु
पूर्ववासिद्धमिति (८।२।१) वचनात् । अपरेषामित्यादि । तेषां मतेन
सादृश्येऽत्र नञ् वर्त्तते । न विरोधे । युक्तचैतत् । अन्यथा हि दूर इत्येवं
ब्रूयात् । तस्माद् यदिह न दूरं न सन्निकृष्टं तदिहानन्तिकग्रहणेन गृह्यते ।
तदेव ह्यन्तिकसदृशम् । तेन दूरे विधीयमानाया एकश्रुतेरिह प्राप्तिरेव नास्ति ।
ततो नास्ति तस्या अपि प्रतिषेधः । क्रियतेऽपितु निघातस्यैवेत्यभिप्रायः ।
यद्येवं यथैकश्रुतेः प्राप्तिर्नास्ति तथा भूतस्यापि । तत् कथं स इहोदाक्रियत
इत्याह भूतोऽपीत्यादि ।

५६ । यद्वितुपरं कन्दसि ।

यद्वितवः परे यस्मात् तत् तथोक्तम् । उदसृजोऽयमिति ? अत्र हि तिङन्तमद्-
स्वरैणादुदात्तम् । सृज विसर्गं । लङ् । सिप् । तुदादित्वाच्छः । ह्रश्चि चे-
तुत्त्वम् (६।१।११४) । आद गुणः (६।१।८७) । उग्रन्ति हीति । वश कान्तौ ।

(L) पुस्तकान्तरेऽत्रवाग्निवादिवदिति पाठः ।

भिरन्तादेशः (७।१।३) । पूर्ववच्छपो लुक् । ग्रहिजरात्यादिसूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तमेतत् । आख्यास्यामि त्विति । स्या प्रकथने । चक्षिडादेशो वा । लृट् । स्यप्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तमेतत् । निपातैर्यदुयदिहन्तेत्यादिना (८।१।३०) नियमस्य कारणं दर्शयति । वचनमित्यादिनाप्यस्य वचनस्य नियमार्थत्वम् । एभिरेवेत्यादिनापि नियमस्य स्वरूपम् । नान्यैरिति । अनेनापि नियमस्य व्यवच्छेदकम् । इहेत्यादिनापि व्यवच्छेदकस्य विषयम् । स्त्री रोहावैहीति । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे । लोट् । वस् । शप् । आङ् । उत्तमस्य पिञ्च (१।४।८२) । स उत्तमस्येति (M) (३।४।८८) सकारलोपः । रोहावैहीत्यस्मिन् परभूते स्वरित्यस्य रो रीति (८।१।१४) रेफस्य लोपो न भवति । छान्दसत्वात् । तस्मिन्नसति पूर्ववदुत्वम् । (N) आद् गुण (६।१।८७) इति हि गुणे लोष्मध्यमपुरुषैकवचने रूपम् । कचिज्जाये स्त्री रोहावैहीत्येहीत्यनेन (O) गत्यर्थलोटा युक्तस्यैत्रि पाठः । तत्राङ्पूर्वस्यैत्रिः प्रयोगो वेदितव्यः । अथ परग्रहणं किमर्थम् । न यद्वितुष्वेवेत्युच्येत ? नेवं शक्यम् । सप्तमौनिर्दिष्टे हि निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादनन्तरिष्वेवावयवादिषु भवतीति नियमो विज्ञायते । ततोऽनन्तरिष्वेव पदादिषु भविष्यति । न व्यवहितेष्विति । तथाचान्ययोगनिवृत्ते नियमेनाकृतत्वात् स्त्री रोहाव होत्यत्र स्यादेव प्रतिषेधः ।

५७ । चनचिदिवगोत्रादिताडिताभेडितेष्वगतेः ।

इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते इति । न केवलं तिङो गोत्रादीनीत्यादौ (८।१।२७) सूत्र इत्यपिशब्दार्थः । यथा चात्रापि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गोत्रादीनि गृह्यन्ते तथा तत्रैवोपपादितम् । पचतिकल्पमिति ।

(M) वस्तुतस्तु लोटी लङ् वदित्यनेन (१।४।८५) लङ् ब्रह्मवान् नित्यं छित (१।४।८८) इति सङ्गीतः । स पचमस्येति तु लोटी विधानम् ।

(N) रोहाव इत्यादिहीति परलोपि श्रीमाङ्गीयेति (६।१।८५) पररूपेण रोहावैहीत्येव स्यात् । कयनार्हे रोहावैहीति न्यासे मुद्रितकाशिकायां पदमङ्गीयश्च इहिरिचोति (६।१।८८) इति युक्तस्य पाठः ? छान्दसत्वात् । नचाङ्गी रुचिणा योगः । अपिलिखेव । तथैव भाष्ये प्रयोगात् । एहीत्यस्य तु न निपातप्रतिषेधः । विभाषितं सौपसर्गमनुवृत्तमिति (८।१।५३) सौपसर्गमित्युक्तं इति चरदत्तमस्य । भाष्ये त्वेताच्छान्दसत्वात् समाहितम् ।

(O) मुद्रितकाशिकायां तु जायेक्षारोहावैहीति पाठः । कचिद् भट्टविषयस्यैवम् । तत्र रो रीति (८।१।१४) रेफलोपे दुक्षोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति (६।१।१११) दीर्घः । आसकारचरदत्तो तु स्त्रीरोहाविति पाठं गृहीतवन्तौ । स एव भाष्ये दृश्यते ।

ईपदसमाप्तौ कल्पम् (५।३।६७) । तत्र हि तिङ्शेत्वनुवर्त्तते (५।३।५६) । अनुद
स्तुत इहोदाहरणमिति । कस्मान्न भवतीति प्रश्नावसरे आह अन्यत्र तद्धि
स्वरं तिङ्स्वरं बाध्यत इति । तद्वितस्योदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमे-
वर्त्तते मिति (६।१।१५८) चानुदात्तत्वापत्तिः । एवञ्चान्यत्र निघातः सिद्धएवे-
त्यनुदात्त एव तद्वित इहोदाहरणम् । अत्रेत्यादि । कथं पुनरुपसर्गग्रहणं श-
द्रष्टुम् ? उत्तरसूत्रे चादिषु चेति (८।१।५८) चशब्देनास्य सूत्रस्य द्विती-
यापार उच्यते । स आनन्तर्याद् गतिरित्यस्य विशेषणार्थो भविष्यति चादिषु
यो गतिरिति । चादिष्विति सामौप्यलक्षणमधिकरणम् । कश्चादिषु गतिः
चादिसमौपेय उदितः । तेनायं प्रादीनामेवोपसर्गसंज्ञानां प्रतिषेधो विज्ञायते
एवं तावदस्मिन् सूत्रे गतिग्रहणेनोपसर्गस्य ग्रहणं विज्ञायते । सगतिरपि तिङ्गिति
अत्रापि चादिलोपे विभाषेति (८।१।६३) सूत्रान् मण्डूकभृतिन्यायेन विभा-
त्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनोपसर्गसंज्ञेन गतिना यो गतिः स
तस्येवानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्युपसर्गस्यैव गतिग्रहणं विज्ञायते । अथवा ह्य-
रप्येतयो र्यागयो विभाषितं सोपसर्गं मनुत्तममित्यतः (८।१।५३) उपसर्गग्रह-
मण्डूकभृतिन्यायेनानुवर्त्तते । तेन च गतिं विशेष्यत उपसर्गसंज्ञो यो गतिरिति
तेनोपसर्गसंज्ञस्यैव गतिग्रहणं विज्ञायते । यदि तर्ह्युपसर्गग्रहणमनुवर्त्त-
त गतिग्रहणमनर्थकं स्यात् । उपसर्गग्रहणानुवर्त्त्यैव सिद्धत्वात् । नानर्थकम्
विष्यष्टार्थत्वात् । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थ इत्यत्र (५।१।११८) ह्युपसर्गग्रह-
प्रादुरपलक्षणार्थम् । तत्रासति गतिग्रहण इहाप्युपसर्गग्रहणं प्रादुरपलक्षणार्थमि-
त्यस्यचित् संदेहः स्यात् । प्रादुरपलक्षणे च सति को दोषः ? अनुपसर्गाणाम्
प्रादीनां ग्रहणं विज्ञायते । ततः शुक्लीकरोतीत्यत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव
अभूततद्भावित्यादिनेह (५।४।५० वा) चित् । तस्योर्थाद्विङ्गच्छेति (४।१।६१
गतिसंज्ञा । अस्य च्वावित्त्वम् (७।४।३२) । यत् काष्ठं शुक्लीकरोतीति
अत्र सगतिरपि तिङ्गिति (८।१।६८) निघातो न वर्त्तते । तेन निघातैर्यदुद्यद्
त्यादिना (८।१।३०) निघातप्रतिषेध एव भवति ।

५८ । चादिषु च ।

द्विविधाश्चादयः । गणपरिपठिताश्च यानङ्गीकृतैरनुदात्तं चादयोऽसत्त्व इति
(१।४।५७) । सूत्रपठिताश्च नचवाहाहेवयुक्त इति (८।१।२४) । तत्र प्रत्यास-

यं इह प्रकरणे पठिता स्तोत्रामिव ग्रहणं युक्तमिति मत्वाह चादयो नचवाहाहैवे-
त्यादि । खादतिशब्दः पचतिशब्देन तुल्यस्वरः । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्येत्यादिना
द्वितीयमिह गतेरित्यस्य प्रतुदाहरणमिति दर्शयति । चशब्दो गतेरित्यस्यानु-
कर्षणार्थः । अन्यच्चास्य प्रयोजनमुक्तमेव ।

५६ । चवायोगे प्रथमा ।

प्रथमा तिङ् विभक्तिरिति । एतेन प्रथमेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विभक्त्यपेक्षः
सूत्रे कृत इति दर्शयति । प्रथमात्वं तस्य पुनः प्रथमसुच्चारणाद् वेदितव्यम् ।
गर्हभांश्च कालयतीति । कल्ल विल क्षेपि । चुरादिणिच् । चित्स्वरेण लकारऽकार
उदात्तइति मध्यादात्तमेतत् । द्वितीयं तु निहन्यत एव । अथ योगग्रहणं
किमर्थम् ? नच वयोरित्येव सप्तम्या निर्देशः क्रियेत यथा चादिषु चेत्यत (८१।५८)
आह योगग्रहणमित्यादि । यथा चादिषु चेति (८१।५८) सप्तम्या निर्देशे
सति परैरेव चादिभिर्योगे प्रतिषेधो भवति न पुरवैस्तथेहापि पराभ्यामेव
चवाभ्यां योगे स्यात् । न पूर्वाभ्याम् । ताभ्यामपि योगे यथा स्यादित्येवमर्थं
योगग्रहणम् । यदि तु चवाभ्यामिति द्वितीयया निर्देशः क्रियते विनापि योग-
ग्रहणेन पूर्वाभ्यामपि योगे स्यादेव प्रतिषेधः । सन्देहपरिहाराय तु तथा न
कृतम् । चवाभ्यामित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमयं द्वितीयया निर्देश उत
पञ्चम्येति । पञ्चम्या निर्देशे को दोषः स्यात् ? परभूताभ्यां योगे न स्यात् ।
कथं पुनर्द्वितीयादितिङन्तस्य चवाभ्यां योगो यत् तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणं
क्रियेतित्यत आह चवायोगो होत्यादि । इह च योगः समुच्चये सति भवति ।
वायोगस्तु विकल्पे । स च समुच्चयो विकल्पवानेकस्य धर्मः । द्वित्वादिवत् ।
अतो यत्र तौ समुच्चयविकल्पो तत्रावश्यमनेकस्य द्वितीयादेः सन्निधानेन
भवितव्यम् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणम् ।

६० । हेति क्षियायाम् ।

आचारमेदइति । शिष्टाचारव्यतिक्रम इत्यर्थः । यातीति । धातुस्वरेणा-
द्युदात्तः । इतिकरणेन ह्रस्वदमात्रस्य निघातकारणत्वं माख्यायते । असति हि
तस्मिन् क्षिया ह्रस्वदस्योपाधि विज्ञायेत । तिङन्तस्य वा । तथाच यदा
ह्रस्वदस्तिङन्तं वा क्षियायां न प्रयुज्यते तदा निघातप्रतिषेधो न स्यात् । इति-

कारणे तु सति स्वरूपमात्रप्रधानो ह्रस्वदो निघातस्य कारणं भवतीति । असत्या-
मपि ह्रस्वदस्य तिङन्तस्य वा क्षियायां वृत्तो निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

६१ । अहेति विनियोगे च ।

चकारेण क्षियायामित्येतदनुक्तव्यम् । नानाप्रयोजनइति । अनेकप्रयोजन
इत्यर्थः । नियोगइति । प्रेषणं व्यापारणमित्यर्थः । इतिकरणस्य पूर्ववदेव
प्रयोजनम् ।

६२ । चाहलोप एवेतावधारणम् ।

क्व चास्य लोपइति । लोपे विभाषित्व (८।१।४५) योऽभिप्रायः प्रष्टुक्तः
स इहापि वेदितव्यः । यत्रार्थो गम्यत इत्यादि । अत्रापि य स्तत्राभिप्राय
इतरस्याभिहितः स एव द्रष्टव्यः । कः पुनरर्थः स्तयोः प्रयुक्तयोरपि गम्यतइत्याह
तत्रेत्यादि । क पुनर्विषये चलोपः क्वाहलोप इत्याह समानकर्तृक इत्यादि ।
यस्मिन् व्यापारविषये समान एकः कर्त्ता स समानकर्तृकः । समानकर्तृके चलोपः
नानाकर्तृके ऽहलोप इति । नाना कर्त्ता यस्मिन् स नानाकर्तृकः । देवदत्त
एव ग्रामं गच्छतु । स देवदत्त एवारण्यं गच्छत्विति । अत्र ग्रामकर्मकमरण्यकर्म-
कञ्च गमनं यत् तस्य देवदत्त एव कर्त्तेति तत् समानकर्तृकम् । चार्थञ्च दर्शयि-
तुमाह ग्रामञ्चेत्यादि । अत्र हि देवदत्त एवारण्यं गच्छतु देवदत्त एव ग्रामं
गच्छत्विति देवदत्तस्यैव नियोज्यस्य गन्तुर्ग्राम एव गन्तव्यतयोपदिश्यते । यज्ञ-
दत्तस्य त्वरण्यमेव केवलम् । तेनासत्यप्यह्रस्वदस्य प्रयोगे तदर्थो गम्यते । ग्रामं
केवलं देवदत्तो गच्छतु । अरण्यं केवलं यज्ञदत्तो गच्छत्विति । अनवकलृप्ता-
विति । असम्भावनायामित्यर्थः । यो हि देवदत्तस्य भोजनं न क्वचित् सम्भा-
वयति सएव प्रयुङ्क्ते देवदत्त केव भोक्ष्यस इति । पररूपत्वम् ।

६३ । चादिलोपे विभाषा ।

सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते इति । पूर्वतः प्रत्यासत्तेः । अत्र चवालोपे चवायोगे
प्रथमेति (८।१।८) प्राप्ते विभाषा । परिशेषाणामप्राप्ते । भवन्तीति पक्षे
प्रत्ययस्वरिण मध्योदात्तः । यजेतेति । अत्र पक्षे ऽदुपदेशात्सार्वधातुकस्यानु-
दात्तत्वे कृते धातोरुदात्तत्वे सत्यादुपदात्तत्वम् ।

६४ । वैवावेति च छन्दसि ।

आसौदिति । अस भुवि । लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । अस्तिविचोऽ-
 ष्ठ इति (७।३।८६) । आट् । स चोदात्तइत्यादुदात्तमेतत् । इतिकरणस्य
 पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । या द्विः पचत्विह तस्याः संवत्-
 सरस्य सस्य' पच्यते द्विरित्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ् विभक्तिः पचत्विति वा न निहन्त्ये ।

६५ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ।

समर्थाभ्यामिति । नायमस्यार्थ' स्तिङन्तेन संगताभ्यामिति । अन्यथा ह्यस्यो-
 पादानमनर्थकमेव स्यात् । चवायोगे प्रथमेत्यतो (८।१।५८) योगग्रहणानुवृत्ते-
 रैवास्वार्थ'स्य लब्धत्वात् । तस्मात् समानार्थाभ्यामित्यस्यायमर्थः । सा च समानार्थ'ता
 तिङन्तापेक्षया भवतीति परस्वरापेक्षया वेदितव्या । एका जिन्वतीति । जयतेर्लङ् ।
 व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) श्रुः । बहुलं छन्दसीति (७।१।८) भिरदादेशः ।
 हुश्रुवाः सार्वधातुक इति (६।४।८७) यणादेशः । अनिघातपक्षे सार्वधातुक-
 स्वरणे मध्योदात्तमेतत् । सतिशिष्टादपि हि विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरो
 बलौघानिष्पन्नः । अन्तोति । अदेः स्वरि चेति (८।४।५५) चरत्वम् । अनिघात-
 पक्षे धातुस्वरिणादुदात्तमेतत् । चाकशीतीति । काश्च दोसौ । अस्य यङ् लुगन्तस्य
 रूपमेतत् । उपातिष्ठदिति । तिष्ठतेर्लङ् । पाप्मादिस्त्रेण (७।३।७८)
 तिष्ठादेशः । एक इति संख्यापदमेतदिति । अनेन प्रतुदाहरण एकशब्दस्यान्य-
 शब्देनासमानार्थतां दर्शयति । किं पुनः कारणमन्यशब्देनासमानार्थेन योगेन
 प्रतुदाहरण' न दर्शितमित्याह एकशब्दस्य व्यवस्थार्थ'ज्ञेत्यादि । चशब्दोऽव-
 धारणार्थः । अनेकार्थ'सम्भवेऽर्थान्तराद् व्यवच्छिन्नस्यैकत्रैवार्थ' व्यवस्थान' व्यवस्था ।
 एकशब्दस्य व्यवस्थार्थ'मेव समर्थ'ग्रहणम् । नान्यशब्दस्य व्यवस्थार्थम् । न हि
 तस्यानेकाग्रः सम्भवति । तस्मादेकशब्दस्य व्यवस्थार्थ' समर्थ'ग्रहणं कृतम् ।
 तेनैवैकशब्देनासमर्थेन योगे युक्त' प्रतुदाहरणमुपदर्शयितुम् । नान्यशब्दे
 नैवभिप्रायः । कस्मात् पुनरेकशब्दव्यवस्थार्थ'मेव समर्थ'ग्रहणं कृतमित्याह
 व्यभिचारित्वात् तस्येति । एकशब्दो हि यत्रार्थ'ऽन्यत्रादौ दृष्ट स्त' व्यभिधरति ।
 तथाहि स कचिदन्यशब्दस्यार्थ' दृश्यते । कचित् प्राथम्ये । कचित् संख्यायाम् ।
 तस्मादसौ व्यभिचारी । अनवस्थित इत्यर्थः । तद्व्यवस्थार्थ' समर्थ'ग्रहणं युक्तम् ।

नान्यशब्दव्यवस्थाधर्मम् । तस्याव्यभिचारित्वात् । न ह्यन्यशब्दो यत्रार्थं दृष्ट-
स्ततोऽन्यत्र वर्त्तते । ननु च व्यवस्थाया एतत् फलमन्यशब्दसमानाथ स्येकशब्दस्य
ग्रहणं यथा स्यादिति ? एतच्चान्तरेणापि व्यवस्थाकारणं समर्थग्रहणमन्य शब्द-
साहचर्यादेव लभ्यते । तदनर्थकं समर्थग्रहणम् । नेतदस्ति । निपातैर्यदयदौ-
त्यादौ (८।१।३०) सूत्रे निपातग्रहणेन ज्ञापितं साहचर्यमिह प्रकरणे व्यवस्था-
कारणं न भवतीति ।

६६ । यद्वृत्तान्नित्यम् ।

प्रथमा च्छन्दसीति च निवृत्तमिति । तयो बिभाषाग्रहणेन सम्बद्धत्वात् ।
तस्य चेह नित्यग्रहणेन निवर्त्तितत्वात् । अत स्तान्नित्यौ तत्सम्बद्धयोरपि
निवृत्तिर्भवति । वृत्तशब्दोऽयमिहाधिकरणसाधनम् । वर्त्तते तस्मिन्निति वृत्तम् ।
वृत्तेरकर्मकत्वात् । त्तोऽधिकरणे चेत्यादिनाधिकरणे (३।४।७६) त्तः । तत्-
पुनरधिकरणं पदाधिकारात् पदमेव विज्ञायत इत्याह यत्र पदे यच्छब्दो
वर्त्ततइत्यादि । यदि यद्वृत्तमित्यधिकरणे त्त स्तद्ध्वधिकरणवाचिना चेति
(२।१।१३) प्रतिषेधात् षष्ठौसमासो न प्रवर्त्तते । अतएव निपातनात् समास
इत्यदोषः । एतन्नाश्रयोत इति । यद्येतदाश्रयित यत्कामास्ते जुहुम इत्यादौ
न स्यादिति भावः । कथं पुनरत्र परिभाषा शक्या नाश्रयितुम् । वक्तव्यमेव-
तदिह परिभाषा न भवतीति । ददाति जुहुमइति । अभ्यस्तानामादिरित्यभय-
(३।१।१८८) मप्येतदाद्युदात्तम् (P) । यत्कामाइति । यस्मिन् काम एषामिति
बहुव्रीहिः । यद्राड्डाडिति पदम् । यद्वृत्तौनि ऋत्विगित्यादिना (३।२।५८) क्तिन् ।
अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । हल्ङादिलोपः (६।१।६८) ।
उगिदचामिति (७।१।७०) नुम् । संयोगान्तलोपः । विश्वग्देवयोरित्यद्वादेशः
(६।३।८२) । क्तिन्प्रत्ययस्य झुः (८।२।६२) । वातीति । वा गतिगन्धनयोः ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । धातुस्वरैणाद्युदात्तमेतत् । पवतइति । पूङ् पवने ।
एतदपि पूर्ववदाद्युदात्तम् । अत्र छित्वाङ्गसर्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुस्वर-
एव भवति । ननु च यद्वृत्तादिति पञ्चमीनिर्देशोऽयम् । यत्कामा स्ते जुहुम

(P) एतत् पितृत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्यत्र (३।१।१८८) लचीति वर्त्तते । ददातीत्यनुदात्तं चेति
(३।१।१८०) आडादात्तत्वं । जुहुमेत्यत्र प्रत्ययस्वरैरनुदात्तत्वं । भौत्रीधुमदेत्यादावपि (३।१।१८२)
पितृत्वमुक्तं ।

इत्यादिषु चोदाहरणेषु त इत्यादिना पदेन व्यवधानम् । अतो निर्दिष्टग्रह-
णस्थानन्तर्यार्थत्वादिह निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमित्याह पञ्चमो निर्देशोऽप्यत्र
व्यवहितेऽपि कार्यमित्यत इति । एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते ।

६७ । पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ।

पूजनादिति । सुपां सुपो भवन्तीति (७।१।३८ वा) बहुवचनस्य स्थान एक-
वचनम् । अत एवाह पूजनवचनेभ्य इति । उत्तरपदमिति । सुबन्तं वेदितव्यम् ।
ननु तिङिति वक्तैते । सत्यमेतत् । उत्तरत्र (८।१।६८) तिङिति वचनादिह
सुबन्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । अपिच वक्ष्यतेऽतदिहैव समासे चैतदनुदात्तत्वमिति ।
समासश्च काष्ठादीनां सुबन्तेनेव सम्भवति । न तिङन्तेनेति युक्तमिह सुबन्तस्यैव
पदस्य ग्रहणम् । सर्वे एते काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति । अद्भुतं
योऽधीते स काष्ठाध्यायक इत्युच्यते (७) । एवं दारुणादिषु वेदितव्यम् । इह सर्वे
एवंते काष्ठादयः क्रियाविशेषणभूताः समस्यन्ते । न च क्रियाविशेषणानां समासः
क्वचिद्विहितः । तत् कथमत्र समास इत्याह मयूरव्यंसकादित्वात् समास इति ।
समासे चैतदित्यादि । चकारोऽवधारणार्थः । समास एवेत्यर्थः । कथं पुनः समास
एवैतन्न भवति । चादिलोपे विभाषेत्यतो (८।१।६३) मण्डूकप्रतिन्यायेन विभाषा-
ग्रहणानुवृत्तेः । सा व्यवस्थितविभाषेति विज्ञानाच्च । यद्येवं कथं वार्त्तिककारे-
णोक्तं मलोपयेति ? काष्ठादिषु हि येऽकारान्ता स्तोषां विभक्तेरभावे कृते मकारः
सम्भवति । समासे चेतदनुदात्तत्वेन भवितव्यम् । तत्र विभक्तेरभावान् मकारो
न सम्भवतीति मलोपवचनं मयुक्तं स्यादित्यत आह मलोपधेत्यनेनापौत्यादि ।
एवमस्माभिरनुदात्तत्वस्य विषय आख्यातः । मलोपधेत्यनेनापि स एवाख्यायते ।
यस्मात् समासे मलोपो न भवति विभक्तेरलुप्तत्वात् । असमासे विभक्तेर-
भावे कृते मकारस्य अवर्णमेव भवति । न तु लोपः । अथासमासे मलोपा-
र्थमिति तदुक्तमिति त्रयं कस्मान्न विज्ञायत इत्याह असमासे ह्येत्यादि । अथ
पूजितग्रहणं किमर्थम् ? यावता पूजनशब्दोऽयं पूजितापेक्षत्वात् सम्बन्धिश्चब्दः ।
तेन सम्बन्धिश्चब्दत्वात् पूजितं मर्यादुपस्थापयति । तत्रान्तरेणापि पूजितग्रहणं

(७) सुप्रितकाशिकादौ तु काष्ठाध्यापक इति पाठो लभ्यते । तत्राद्भुतं योऽध्यापयतीत्येवं विग्रहः ।

पूजितस्यैव परिग्रहो भविष्यतीत्यत आह पूजादेवेत्यादि । पूजनग्रहणादेव पूजितग्रहणे लब्धे पूजितग्रहणं यत् क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनं विशिष्टस्याव्यवहितस्य प्रतयासन्नस्य ग्रहणं यथा स्यादतीतवमर्थम् । तेनोत्तरस्तूत्रे (४।१।६८) यत् काष्ठं देवदत्तः पचतीतत्र व्यवहितस्य न भविष्यति । ननु पञ्चमौर्निर्देशादेव व्यवहितस्य न भविष्यतीत्यत आह एतदेवेत्यादि । यादृशमिदं ज्ञापकं तदनु रूपं यद्वृत्तान्तिमित्यत्र (८।१।६६) यत्कामा स्ते जुहुमो यद्राष्ट्रं वायुर्वातीतैवमाद्यदाहृतमित्यर्थः । एतेन ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शितम् । अथानुदात्तग्रहणं किमर्थम् ? यावदानुदात्तं सर्वमपादादावितरतो (८।१।१८) ऽनुदात्तग्रहणं मनुवर्त्तते एवेत्याह अनुदात्तइति वर्त्तमान इत्यादि । तद्वानुदात्तग्रहणं न लुङिति (८।१।२६) प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । अत स्तदनुवर्त्तौ सोऽप्यनुवर्त्तते । तथा च सति यस्यामन्वितादेः पूजितस्य निघातप्राप्तिरस्ति तस्यायं काष्ठादिभ्यः परस्य निघातप्रतिषेधो विज्ञायित । तस्मात् प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं मन्यदिहानुदात्तग्रहणं क्रियते ।

६८ । सगतिरपि तिङ् ।

सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निवृत्त्यत इति । तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः । तत्रोभयोरपि विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धो भवति । तथाहि सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते द्वयोरपि पितापुत्रयोर्भोजनेन सम्बन्धो भवति । तस्मादिहाप्यगते स्तिङन्तस्य च निघाते च सम्बन्धो विज्ञायते । गतिग्रहणेन चात्रोपसर्गग्रहणं मिथ्यत इति । यथा चैतज्ज्ञेयते तथा पूर्वमेवाख्यातम् । तिङ्ग्रहणं पूर्वं निघातः सुबन्तविषयो यथा विज्ञायितेत्येवमर्थम् ।

६९ । कुत्सनं च सुप्यगोत्रादौ ।

पचति पूतौति । पूतिशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात् स्वमोर्नधुंसकादिति (७।१।२३) विभक्तेर्लुङ् । पचति क्लिप्नातीति । क्लिषू विवाधने । क्रादात्वाच्च । अत्र क्लिप्नातीत्यतः कुत्सनं भवति । यो यस्य वाधनं करोति तेन स कुत्सते । सम्बन्धोऽप्यनयो स्तिङन्तयोरस्येव । यस्मात् पचति तस्मात् क्लिप्नातीति । सुबन्तं तु क्लिप्नातीत्यतः भवति । अस्य न भवति निघातः । क्रियाकुत्सनइत्यादि । तिङन्ते द्वयमस्ति । साधनं क्रिया च । तत्र क्रियायाः

कुत्सनेऽनुदात्तत्वं भवतीति तदर्थमिदं व्याख्येयम् । कर्तुः कुत्सने मा भूदित्येवमर्थश्च । तत्रेदं व्याख्यानम् । चादिलोपे विभाषेत्यतो (८१।६३) विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा च सा । तेन क्रियाकुत्सन एव भविष्यति । न कर्तुः कुत्सनइति । ननु च क्रियाप्रधानमाख्यातम् । साधनं तु तत्राप्रधानम् । तस्य क्रियाङ्गत्वात् । तत्र प्राधान्यादेव पूतौत्वेवमादिना विशेषणेन क्रियाया एव सम्बन्धो भविष्यति । न गुणभूतस्य कर्तुः । तत् किमुच्यते क्रियाकुत्सनमिति वक्तव्यमिति ? एवं मन्यते । यथैव कदन्तेषु दारुणाध्यायकादिषु क्रियायाः प्रधानभूताया अपि विशेषणेन सम्बन्धो भवति तथाख्यातैश्च प्राधान्येऽपि साधनस्य विशेषणेन सम्बन्धेन भवितव्यमिति । पूतिशब्दश्चकारानुबन्धो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽत्र क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेन पूतिशब्दानुबन्धो भविष्यतीति । ननु च पूतिशब्दस्य प्रातिपदिकत्वादप्रतिषिद्धमेवान्तोदात्तत्वम् । कस्मात् स चानुबन्धः क्रियते ? नचायं क्तिन्नन्तः । पूतिरयमिति पुंसां सामानाधिकरण्यात् । एवं तद्वर्त्तनेन चकारानुबन्धकरणेनैवैतद् दर्शयति यत्र सगतीस्तिङोऽनुदात्तत्वं तत्र पूतिरन्तोदात्तत्वम् । अन्यत्रायमाद्युदात्तएव । तेन क्रियाकुत्सनेऽन्तोदात्तः कर्त्तव्यः । कुत्सने आद्युदात्तइति । तेनायमित्यादिना चानुबन्धकत्वस्य फलं दर्शयति । विभाषितमित्यादि । बह्वर्थे यत् तिङन्तं तद् विभाषानुदात्तं भवतीति तदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं त्विहापि विभाषाग्रहणानुवर्त्तते । तेन व्यवस्थितविभाषात्वाच्चान्वित्य कर्त्तव्यम् । सुपि कुत्सनइत्यादि । अयमुक्तार्थसंग्रहश्लोकः । तत्राद्येन पादेन यदुक्तं क्रियाकुत्सनइति वक्तव्यमिति तस्य संग्रहः । मलोप इत्यादि । नास्मिन् तिङ् विद्यत इति तिङिति । स पुनः प्रस्तावान् काष्ठादीनां समासो विज्ञायते । तत्रातिङि काष्ठादिसमासे मलोप इष्टः । एतच्च मलोपशेत्वेन नायमेव विषय प्राख्यायत इत्यादिना तूक्तार्थम् । तदनेन समासे चेतदनुदात्तत्वमित्यादिना यदुक्तं तत् सर्वं ग्रह्येतुम् । अथवा मलोप इत्यनेन मलोपशेत्वेतद् वचनमुपलक्षयति । अस्य चोक्तार्थमित्यनेन सम्बन्धः । तदेतदुक्तं भवति । मलोपश्चेति यत् कार्यं वचनं तन् मलोपशेत्वेन नापोत्यादिना पूर्वमेवोक्तप्रयोजनमिति । अतिङीति । अनुदात्तमित्येतद् वक्तव्यमिति वृत्तभङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि तस्य श्लोकस्य पूर्वोक्तार्थसंग्रहार्थत्वात् काष्ठादीनाञ्च पूर्वमनुदात्तस्य चोक्तत्वादु

गम्यतएव । अतिडीति चानेन बहुव्रीहिना समासः । तेनैतदुक्तं भवति
काष्ठादोनां ममासेऽनुदात्तत्वं भवतीति । शेषं सुगमम् ।

७० । गतेर्गती ।

अभ्युद्धरतीति । अभिशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरणान्तोदात्तत्वे प्राप्त उच्छब्दे
गतौ परतोऽनुदात्तत्वं भवति । समुदानयतीति । अत्रापि निपाता आद्युदात्ता
उपसर्गाच्चाभिवर्जमिति (फिद, ४।७८) सम आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तत्वं
भवति । कथं पुनरत्राह समश्च गतिसंज्ञेति ? यत्क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं
प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इत्युक्तम् । नचोच्छब्दस्य क्रियावाचित्वम् । नैष
दोषः । क्रियाविशेषवाचिनो हि प्रादयः । क्रियाविशेषश्च क्रियैव । कारकाणां
प्रवृत्तिविशेषः क्रियेतुक्तम् । उपसर्गोऽपि कारकप्रवृत्तिर् विशिष्यतएव । नञ्-
त्तरतीति हरत्वर्थ एव केवलं कर्तृव्यापारं व्यवाच्छिनत्ति । किं तर्हि ? उपस-
र्गोऽपि । अथवा हरणादर्थान्तरमेवोहरणम् । तस्याभिवि शेषणमिति नानुप-
पन्ना गतिसंज्ञा । देवदत्तः प्रपचतीति । देवै दसीष्टेति क्तिच्ची च संज्ञाया-
मिति क्तः (३।११७४) । दो दद घोरेति (७।४।४६) ददादेशः । तृतीया
कर्मणीत्याद्युदात्तत्वे (६।२।७८) प्राप्ते कारकाहत्तश्रुतयोरेवाशिष्योति (६।२।१४८)
देवशब्दोऽन्तोदात्तः । आमन्देरित्यादि । अत्र सर्वमस्ति । नतु मन्द्रो गतिरिति ।
तस्मिन् परत आडोऽनुदात्तत्वं न भवति । असति चानुदात्तत्वे निपाता
आद्युदात्ता उपसर्गाच्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वमेव (फिद, ४।७८) भवति । कथं
पुनराडो गतिसंज्ञा । क्रियायोगे हि सति विहिता सा । न चात्रास्ति
क्रियायोगः । मन्द्रशब्दस्याक्रियावाचित्वादित्यत्र आह याहीतिप्रतत् प्रति क्रिया-
योगादाडित्यत्र गतिरिति । सत्यपि व्यवधाने व्यवहितत्वाच्चेति (१।४ ८२)
गतिसंज्ञाविधानादिति भावः । स्यादेतत् । यद्यपि याहीतिप्रतत् प्रत्याडो
गतित्वं तथापि मन्द्रशब्दं प्रति नाख्येव तस्य गतिसंज्ञा । तेन यद्यपि गतावि-
तिप्रतन्नोच्येत तथापि नैवेहानुदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यत्र आह तस्येत्यादि । अत्रास्या-
नुदात्तत्वं स्यादेवेति । अस्यानाश्रितपरनिमित्तकमित्यनेन हेतु रक्तः ।
तस्यानाश्रितपरनिमित्तकत्वस्यापि गतावित्यस्मिन्नसतीत्यनेन गतिग्रहणस्याभावो
हेतुरभिहितः । यदि गतावित्यत्रतन्नोच्येत ततोऽनाश्रितपरनिमित्तमेवानुदात्तत्व-
सुक्तं स्यात् । नञ्सति सप्तमोनिदिष्टे गतिग्रहणे परनिमित्तताश्रीयते । ततश्च

गतिरित्येतावतुश्चमाने यद्यपि मन्द्रशब्दो गतिर्न भवति तथापि तस्याडाश्रित-
परनिमित्तमनुदात्तत्वमिह स्यादेव । गताग्रित्यस्मिन् सति न भवतीति दोषः ।
गतेः परनिमित्तस्याश्रयणात् । तस्य चेद्भावात् ।

७१ । तिङि चोदात्तवति ।

यत् प्रपचति यत् प्रकरोतीति । यहतान्नित्यमिति (८१।६६) निघात-
प्रतिषेधे कृत उभयमध्येतत् तिङन्तमुदात्तवद् भवति । एकं धातुस्वरणापरं
प्रत्ययस्वरणं । इहेदं तिङ्ग्रहणमेवमर्थं क्रियते । तिङ्युदात्तवति यथा
स्यात् । आमन्दे रिन्द्र हरिभिर्याज्ञोक्त्यत्र मन्द्रशब्दे मा भूदित्येवमर्थम् । एतच्चा-
प्रयोजनम् । यदि स तत्र स्यात् पूर्वसूत्रे गतावित्यतदपार्थक्यं स्यात् । अस्य
हि तत्र मन्द्रशब्दे परतो मा भूदित्यतदेव प्रयोजनं व्यवस्थितम् । न चान्यत्
तिङ्ग्रहणस्यैव व्यवच्छेदकमस्ति । तस्माद् व्यवच्छेद्याभावान्न कर्त्तव्यमेव
तिङ्ग्रहणमित्येतच्चोदमपाकर्त्तुमाह तिङ्ग्रहणमित्यादि । परिमाणं
परिच्छेदः । तदुदात्तवतो यथा स्यादित्येवमर्थं तिङ्ग्रहणम् । किं पुनः
स्याद् ? यदि परिमाणार्थं तिङ्ग्रहणं न क्रियेत्यत आह अन्यथा ह्येत्यादि ।
यदि हि तिङोति नोच्येत तदोदात्तवतीत्येतावतुश्चमाने यद्युदात्तवतीति
सामान्येनोच्येत तथापि प्रत्यापत्ते यं प्रति गतिस्तस्यैव निघातो विज्ञायित ।
ततश्च धातावेवोदात्तवति स्याद् यत् प्रपचतीत्यादौ । प्रत्यये तु यत् प्रकरोतीत्यत्र
न स्यात् । विकरणो ह्यत्रोदात्तवान् । न धातुः । ननु चोदात्तोऽत्र प्रत्ययः ।
नोदात्तवान् । नहि प्रत्ययादन्यः स उदात्तोऽस्ति येन प्रत्यय उदात्तवान् स्यात् ।
नैतत् सारम् । यथा स्याद् यत्राद्युदात्तत्वमस्य व्यपदेशिवद्भावेन भवति तथो-
दात्तत्वमपि स्यादेव । स्यादेतत् । प्रत्ययमपि प्रति प्रादेर्गतिसंज्ञा । ततो
नायं दोष इत्यत्र आह यत्क्रियायुक्ता इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात्
यत्क्रियायुक्ताः प्रादय स्तं प्रति तेषां गत्युपसर्गसंज्ञा तस्माद् धातुमेव प्रति गति-
संज्ञा । न प्रत्ययम् । यदि हि प्रत्ययोऽपि धातुवत् क्रियावचनः स्यात् तमपि
प्रति प्रादयो गतिसंज्ञां प्रपद्येरन् । न चासौ क्रियावचनः । तस्मान्न प्रत्ययं
प्रति प्रादीनां गतिसंज्ञा । आमन्ते तर्हीत्यादि । प्रपचिततरामिति तिङश्चेति
(५।३।५६) तरप । तदन्तात् किमेतत्तिङित्यादिनामि (५।४।११) कृते
सत्यामन्तमेतद् भवति । न तिङन्तम् । ततो यदि तिङि चेति तिङ्ग्रहणं न

क्रियत तस्मिन्नामन्ते परतो गतिनिघातो न प्राप्नोति । अत्रेत्यादि उत्तरम् ।
 अत्र केचित् कुगतिप्रादय (२।२।१८) इत्यामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति । केचित्
 कुर्वन्त्येवेति । तत्र त्रयः पक्षाः । तत्र य आमन्तेन समासं कुर्वन्ति तेषां तत्पुरुषे
 तुल्यार्णहतौय्यादिना (६।२।२) पूर्वपदस्याव्ययस्य प्रकृतिस्वरि सति शेषस्यानु-
 दात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्तत्वेन (६।१।१५८) भवितव्यम् । अतोऽक्रियमाणेऽपि
 तिङ्ग्रहणे परमामन्तमुदात्तं न भवतीति गतिनिघातो नैव सिध्यति । ततो नायं
 दोषः स्तिङ्ग्रहणे सत्येव । किं तर्हि ? असत्यपि । तेन तिङ्ग्रहणे क्रियमाण
 एव चोदयितुं युक्तमित्यभिप्रायः । अथेत्यादि । अथ तरवन्तेन गतिसमासः क्रियत
 एवऽप्ययुक्तमेव चोद्यम् । तथाहि तरवन्तस्य गतिसमास इत्यास्मन् पक्षे प्राग् गति-
 समासे कृते पूर्वपदस्य च प्रकृतिस्वरत्वे पञ्चादामा भवितव्यम् । तथाच सतिशिष्ट-
 त्वादाम् षष्ठोदात्तत्वे सति गतेरनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनेवानुदात्तत्वं (६।१।१५८)
 सिद्धम् । अतो नायं एतत्सूत्रावाहनेन गतिनिघातेनेति । वाभावे वाह चोदको
 येषां त्वित्यादि । गतिकारकापपदानां कृद्भिः सह समासवचनं पाक् सुबुत्पत्तेरित्यत्र
 दर्शनद्वयम् । गत्यादयोऽविशिष्येण समस्यन्ते कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेरित्येकं
 दर्शनम् । गत्यादयः कृद्भिरेव समस्यन्ते । नान्यप्रत्ययान्तेः । तेषां प्राक्
 सुबुत्पत्तेरिति द्वितीयम् । तत्र येषां पूर्वं दर्शनं तान् प्रत्यामन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति
 मध्यमयुक्तमेतच्चोद्यम् । येषां तु द्वितीयं दर्शनं तान् प्रत्युक्तमेव । तथाहि
 तेषामिव विधिविषये प्रपचिततरामित्येवंप्रकारे यत्र कृत्प्रयोगो नास्ति तत्र समासे-
 न नैव भवितव्यम् । अथ पृथक् स्वरः प्राप्नोति । प्रशब्दस्थोपसर्गाच्चाभिवर्जं
 मित्याद्युदात्तत्वम् (फिट्, ४।८०) प्राप्नोति । पचिततरामित्यत्रापि प्रत्यय-
 स्वरेणाम् उदात्तत्वम् । तत्र पृथक्स्वरप्राप्तौ सतग्रामनेन निघातेन प्रयोजनम् ।
 एष च गतिनिघातः स्तिङ्ग्रहणे क्रियमाणे सत्यामन्तेन प्राप्नोतीति भावः । इतर
 आह तदर्थं यत्रः कर्त्तव्यइति । स पुनरत्र व्याख्यानविशेषः । इह चकारः
 क्रियते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनामन्तेऽपि निघातो भविष्यतीति । प्रपचित
 प्रकारोतीति । तिङ्ङितङ् इति (८।१।२८) निघातादुभयमध्येतदुदात्तत्वं
 भवति ।

७२ । आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

तस्मिन् सतीतगदिनाऽविद्यमानवद् भवतीत्यस्यार्थमाचष्टे । अविद्यमानव-

दिति । वतिना निर्देशोऽयम् । अविद्यमानेन तुल्यं वर्त्तत इति विद्यमानवत् । वतिश्च सादृश्ये भवति । एवञ्च तस्याविद्यमानेन सादृश्यं भवति यदि सत्यपि तस्मिन्-
 स्तन्निवन्धनं कार्यं न भवति । असति च तस्मिन् यत् कार्यं तदसत्तानिबन्धनं
 तत् सत्यपि तस्मिन् भवति । आमन्त्रितनिघातेनेत्यादिना तस्मिन्तु सति यत्
 कार्यं प्राप्नोति तदभावमविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । देवदत्त
 यज्ञदत्तेति । अत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वादसति निघाते यज्ञदत्तशब्दस्य धाष्टिकमिवा-
 (६।१।१८८) मन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीति । अत्रापि
 तिङन्तस्यासति निघाते धातुस्वरैणाद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्मृ ।
 देवदत्त मम ग्रामः स्मिति । तवममौ ङसौति (७।१।८६) तवममादेशौ सात्तिकौ ।
 इत्येवमादिव्यति । आदिशब्देन देवदत्त तुभ्यं दीयत इत्येवमादीनां ग्रहणम् ।
 युष्मदस्मदादेशा न भवन्तीति । तमयावेकवचनस्येत्येवमादयः (८।१।२२) ।
 पूजाया मनन्तरपतिषेधः प्रयोजनमित्यादिना तस्मिन्नामन्त्रितेऽसति यत् कार्यं
 प्राप्नोति तस्य सत्यपि तस्मिन् भावेऽविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । यावद्
 देवदत्त पचसीत्यत्रापौत्यादि । यत्राप्यामन्त्रित व्यवधायकमित्येषोऽपिशब्दस्यार्थो
 वेदितव्यः । देवदत्तः पचतीति । अत्राविद्यमानत्वाभावात् तिङ्निघातो भवत्येव ।
 पूर्वमिति । किं देवदत्त इति पूर्वं परमपि खलु भवति ? नचेह परमस्तीति
 नास्ति देवदत्तेत्यस्य पूर्वत्वम् । तनामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्
 भवति । देवदत्त पचसीति । अत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वम-
 स्तीत्यविद्यमानवद्भावेन तस्य भवितव्यम् । ततश्चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं तस्य न
 स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुन इति । अत्र च गङ्गेशब्दस्य यमुनेशब्दापेक्षमेव
 पूर्वत्वमिति तमेव प्रति तस्याविद्यमानवद्भावः । न मेशब्दं प्रति । ततश्च तस्य
 मेशब्दस्य यमुनेशब्देनानन्तर्यमपनयन् स निघातनिमित्तभावः प्रतिवधूयादिति
 यमुनेशब्दस्य निघातो न स्यादित्येतच्चोदयमाशङ्क्याह पूर्वत्वञ्चेत्यादि ।
 चकारोऽवधारणे । भिन्नक्रमश्च । परापेक्षमेवेत्येव द्रष्टव्यम् । इतिकरणो हेतोः ।
 षां यज्ञावो यदपेक्षवद् भवति तेषां तदभावेनानूद्यमानानां विधीयमानो धम-
 स्तद्विषय एव प्रतीयते । तद् यथा पुत्रः कार्यंष्ववहितइति पुत्रस्य पुत्रभावः पुत्रापेक्ष
 इति तस्य पुत्रभावानानूद्यमानस्य विधीयमानं कार्यंष्ववहितत्वं यदपेक्षः पुत्रत्वं
 तत्कार्यंष्ववगम्यते । नान्यकार्येषु । पूर्वत्वञ्चेदं परापेक्षमेव । तस्मात्
 तदन्त्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो यदपेक्षं तत्पूर्वत्वं तस्यैव परस्य कार्यं

कर्त्तव्ये भवति । नान्यस्य । किंविशिष्टे कार्य्ये ? स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा ।
 स्वनिमित्तं यस्य तत् स्वनिमित्तम् । आसन्नितनिमित्तमित्यर्थः । तस्मादन्य-
 च्छब्दान्तरं निमित्तं यस्य तदन्यनिमित्तम् । यतएव परस्येव कार्य्यं कर्त्तव्ये
 तदामन्वितमविद्यमानवद् भवति नतु स्वकार्य्यं कर्त्तव्ये तेन देवदत्तपचमौत्वत्रा-
 मन्विताद्युदात्तत्वं न परस्य कार्य्यम् । किं तर्हि ? आसन्नितस्यैव । यतः
 परस्य कार्य्यमनुदात्तत्वम् । तस्मिंस्त्वविद्यमानवद् भवत्येव । एवं प्रथम-
 चोद्यं निराकृत्य द्वितीयं निराकर्तुमाह इमं मे गङ्गे यमुनइत्यादि । अत्रापि
 पूर्वत्वञ्च परापेक्षं भवतीति तत्र एव हेतुः गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्वितान्तः स्वयमविद्य-
 मानत्वान्निमित्तं न भवतीति सम्बन्धनीयम् । क्व विषये निमित्तं न भवति ?
 परस्येव यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये । मेशब्दस्य च निमित्तभावं न प्रति-
 बध्नातीति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्वितो यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये विद्यमानवत्त्वा-
 दिति सर्वमपेक्षते । इह पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् परस्य कार्य्यं कर्त्तव्ये
 पूर्वस्यामन्वितस्याविद्यमानवद्भावो विधीयते । इमं मे गङ्गे यमुन इत्यत्र च यद्यपि
 गङ्गेशब्दादन्यच्छब्दान्तरं म इति तदयमुनेशब्दस्यानुदात्तस्य निमित्तं तथापि तदनु-
 दात्तत्वं परस्येवामन्वितस्य कार्य्यमिति तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवद्भ-
 वति । अतएव प्रागुक्तम् अन्यनिमित्ते वैतेनाविद्यमानवत्त्वान् मेशब्दस्य निघातं
 प्रति यो निमित्तभावः तं न प्रतिबध्नाति । वत्करणं किमयम् ? स्वाययमपि यथा
 स्यात् । आम् भो देवदत्ता । आम् एकान्तरमामन्वितमनन्तिकइतिप्रकान्तरता-
 (८।१।५५) निबन्धनो निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति । बहुवचनान्तश्चेतद्
 विज्ञेयम् । एकवचनान्ते हि नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति
 (८।१।७३) प्रतिषेधान्नेवाविद्यमानत्वमस्ति । बहुवचनान्ते तु विभाषितं विशेष-
 वचनं बहुवचनमिति (८।१।७४) पक्षे विद्यते । ननुच परार्थं प्रयुज्यमानाः शब्दा
 अतिदेशं गमयन्ति यथा गोर्वाहोक्तइति । तत्र विद्यमानस्याविद्यमानमिति
 वचनादतिदेशो गम्यते । अतिदेशधर्मश्च स्वाश्रयानिबृत्तिरिति नार्थो वर्तितः ।
 सत्यमेतत् । एवं तु मन्यते । वतिमन्तरेण प्रयोगव्यवस्थार्थमिदं स्यात् ।
 कुतश्चिदामन्वितं पूर्वं न भवतीति । तथाचामन्वितस्यामन्वितेन पूर्वैकान्तरता
 न स्यादिति ।

७३ । नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

समानाधिकरणमिति । समानाभिधेयमित्यर्थः । अग्ने गृहपत इति । अग्निशब्दोऽत्राग्निमात्राभिधायित्वात् सामान्यवचनोऽपि गृहपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छेद्यमान स्तद्व्याख्ये गार्हपत्याख्येऽग्निविशेषे एवावतिष्ठत इति गृहपतिशब्द स्तेन समानाधिकरणः । एवं माणवक जटिलकाध्यापक इत्यत्रापि समानाधिकरणता विज्ञेया । अत्र जटिलकशब्दस्यापेक्षाभिदात् सामान्ये विशेषत्वं न । किं तर्हि ? माणवकापेक्षया विशेषत्वम् । अध्यापकापेक्षया सामान्यभावः । अत्र जटिलके समानाधिकरणे परतो माणवकस्याविव्यमानत्वं न भवति । अध्यापके तु जटिलकशब्दस्य । पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति देवदत्त पचसोति । तत्र देवदत्तस्य योऽभिधेयोऽर्थं स्तत्रैव कर्त्तरि लकारी विहित इति भवति पचसोत्येतद्देवदत्तशब्देन समानाधिकरणम् । आमन्वितं तु न भवति । देवदत्त यज्रदत्तेति । देवदत्तशब्दोऽत्र न संज्ञाशब्दो गृह्यते । किं तर्हि ? क्रियानिमित्तकः । अन्यथा रुद्राशब्दस्यकवस्तुनिष्ठत्वात् सामान्यवचनः स न स्यात् । एते पर्याया इति । एतेन सामान्यवचनत्वाभावं दर्शयति । विशेषापेक्षं सामान्यम् । नचात्र कस्यचिद् विशेषो वाच्यो यदपेक्षया सामान्यं स्यात् । सर्वेषामत्यन्ताभिन्नार्थत्वात् । अन्यथा पर्याया एवं न स्युः । कथं पुनः क्रियन्ते पर्याया एत इत्याह एवं ह्युक्तमित्यादि ।

७४ । विभाषितं विशेषवचनं बहुवचनम् ।

पूर्वेण नित्यं विद्यमानवक्ष्ये प्राप्ते विकल्पाद्यमिदं वचनम् । देवाः शरण्या इति । यदाऽविद्यमानवत्त्वं तदा शरण्या इत्यस्यामन्विताद्युदात्तत्वम् भवति । अन्यथा 'निघातः । एवं ब्राह्मणा वैयाकरणा इत्यत्रापि वैयाकरणशब्दस्याद्युदात्तत्वम् । पाक्षिकनिघातश्च वेदितव्यः । अथ विशेषवचनं किमर्थम् ? यावता सामान्यवचन मित्यनुवर्त्तते । सामान्यञ्च विशेषापेक्षम् । तत्रान्तराणिपि विशेषवचनं विशेषवचनं विज्ञास्यत इत्यत आह सामान्यवचनाधिकारादेवेत्यादि । य एवं न शक्नोति मन्दधौः प्रतिपत्तुं तं प्रति विस्पष्टार्थं विशेषवचनग्रहणं क्रियते । यदि तर्हि सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् सामान्यवचनग्रहणाद् विशेषवचने कार्यं विज्ञायते तत्र पूर्वसूत्रेऽपि (८१।७३) तत्रैव कार्यं विज्ञायते । तथाच देवदत्त

यज्ञदत्तेति प्रत्युदाहरणं द्वाङ्गविकलं स्यात् । तथाहि यथा यज्ञदत्तशब्दो न समानाधिकरणो भवति तथा विशेषवचनोऽपि । अथासौ विशेषवचन एवं सति यथाग्ने गृहपत इत्यत्राग्निशब्दः सामान्यवचनोऽपि गृहपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छिद्यमान स्तदग्निविशेषणं भवति गृहपतिशब्द स्तेन समानाधिकरण एव देवदत्तशब्दो विशेषाभिधायिना यज्ञदत्तशब्देन व्यवच्छिद्यमान स्तद्वाच्य एव विशेषेऽवतिष्ठत इति यज्ञदत्तशब्द स्तेन समानाधिकरण इति चिन्त्यमेतत् ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ ८।१ ॥

काशिकाविवरणापञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्ववासिद्धम् ।

एष योगः परिभाषा वा स्यादधिकारो वेति पक्षद्वयं सम्भाव्यते । तत्र यद्ययं परिभाषा स्यात् सर्वस्यामष्टाध्याय्यामपूर्वस्मिन्नुत्तरमसिद्धं स्यात् । ततश्चातो भिस ऐसित्यत्र (७।१।६) त्वदाद्यत्वस्यासिद्धत्वात् तै र्यै रित्यत्रेस्भावो न स्यादितोमं परिभाषापक्षे दोषः दृष्टा स्वरितत्वेनाधिकारत्वमस्येति (१।३।११) निश्चित्याह पूर्ववासिद्धमित्यधिकारोऽयमिति । अध्यायपरिसमाप्तेरिति । अवधिप्रदर्शनार्थमेतत् । तत्रेति वाक्योपन्यासे । सपादेति । सञ्च पादेनानन्तरं प्रक्रान्तेन वक्तव्यमिति सपादा । समाध्यायीति । समानामध्यायानां समाहारः । द्विगोरिति (४।१।२१) ङोप् । क्वचित् सपादसमाध्यायीति पाठः । तत्र सपादा चासौ समाध्यायी चेति विशेषणसमासः । पुंवद्भावः । अयमिति । वक्ष्यमाणः पादोनीऽध्याय इति । अनन्तरोक्तेन पादेनोनीऽपरिपूर्णः पादोनीऽध्यायः । असिद्धो भवतीत्यादि । पादोनाध्यायग्रहणेनोत्तरोत्तरयोगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमिहाश्रीयत इति दर्शयति । कार्यासिद्धत्वाश्रयेण हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हृते न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति तथा कार्यस्यासिद्धत्वे प्रतिपादिते न पुनः प्रकृतेः प्रादुर्भावो (A) भवति । ततश्चासुष्यामुष्पायित्यत्र सत्यप्युकारस्यासिद्धत्वेऽ

(A) नदीश्वरपुस्तके प्रादुर्भाव इत्यत्र प्रत्यापनिरिति पाठः ।

कारान्तमङ्गं न भवतीति तन्निबन्धनः स्मैभावी न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु स्मैभावशास्त्रमेव प्रवर्तते । नत्वशास्त्रमसिद्धत्वमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । अपि च शास्त्रस्य मुख्यत्वं पूर्वत्वं कार्यस्थौपचारिकत्वम् । यस्य कार्यस्य शास्त्रं पूर्वं तदप्यपचारेण पूर्वमित्युच्यते । न स्वत एव तस्य पूर्वत्वम् । सन्निवेशविशिष्टाभावात् । कार्यं हि लक्ष्यगतम् (B) । तत्र यथा लक्ष्यस्य सन्निवेशो नास्ति तथा तदुगतस्यापि कार्यस्य । न च मुख्ये पूर्वत्वे सति गौणत्वस्य परिग्रहणं युक्तम् । तस्माच्छास्त्रपूर्वग्रहणेन गृह्यते । तस्य च पूर्वत्वम् परशास्त्रमेवापेक्ष्य भवति । अतो यदपेक्षं तस्य पूर्वत्वं ततः परस्य शास्त्रस्यैवासिद्धत्वमनेन कर्तुं युक्तम् । शास्त्रस्यासिद्धौ च कृतायामर्थतः कार्यासिद्धत्वं कृतमेव भवति । तस्य तन्निबन्धनत्वात् । सिद्धशब्दे निष्पन्नवचनः । सिद्धं निष्पन्नमित्यर्थः । न सिद्धमसिद्धमनिष्पन्नमित्युच्यते । परञ्च शास्त्रं यच्च निष्पन्नं तत्र शक्यं वचनशतेनाप्यनिष्पन्नसत्तायामापादयितुम् । अन्यथा न कश्चिद् दुःखविवक्षां दशामनुभवेत् । असिद्धवचनेनैव न दुःखस्यानिष्पन्नतापादानात् । तस्माद् यथा ब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तोऽयमित्युक्तेऽतिदेशोऽयं गम्यते तथेहाप्यसिद्धत्वमित्युक्तेऽतिदेशोऽयं गम्यत इत्याह असिद्धवद्भवतीति । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह सिद्धकार्यमित्यादि । एवं हि तदसिद्धवद्भवति यदि सिद्धस्य यत् कार्यं तन् न करोति । तदेतदित्यादि । तदिति हेतौ । यस्मादनन्तरोक्तोऽसिद्धशब्दस्यार्थं स्तस्मादेतदसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम् । आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम् । तस्य प्रतिषेधः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । उत्सर्गलक्षणभावार्थश्चेति । उत्सृज्यते निवर्त्यते इतुत्सर्गः स्थानिलक्षणम् । उत्सर्गो लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं कार्यम् । तस्य भाव उपजननमुत्सर्गलक्षणभावः । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अस्मा उदरेत्यादि । अस्मैऽतौदशब्दाच्चतुर्थी । उदरेत्यस्मिन् परत आयादेशः । लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१८) यकारलोपः । तत्र कृत आद् गुणः (६।१।८०) प्राप्नोति । यकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । हा आनयेत्यादि । अत्रात्रानयशब्दयोः परतोऽसावित्यस्यादित्यशब्दे च परत आयादेशः । लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१८) वकारलोपः । तत्र कृतोऽकः सवर्णं दीर्घत्वं (६।१।१०१) प्राप्नोति । वकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । व्यलोपासिद्धत्वादिति । तादर्थ्याद्दशलोपशास्त्रं व्यलोपशब्दे नोक्तम् । अथवा व्यलोपशास्त्रस्यासिद्ध-

(B) निष्पन्नवचनमिति तु महीश्वरपुस्तके पाठः ।

त्वाद्व्यलोपस्यासिद्धत्वमित्युच्यते । एषदाहणेष्वदिशतक्षणप्रतिषेधोऽसिद्धत्ववचनस्य प्रयोजनम् । इदानीं येषूदाहरणेषूत्तम लक्षणभावः प्रयोजनं तानि दर्शयितुमाह अनुभाषत्यादि । अदस खतुर्थापञ्चमीसप्तम्येकवचनानि । त्यदाद्यत्वम् (७२-१०२) । अत्रासत्यप्यसिद्धत्वे परत्वाददसोऽसिर्दादु दो म इत्युत्वम् (८२-८०) । ततश्चाकारान्तस्याभावात् तद्विवन्धनाः सव नान्तःस्ते (७१-१४) ङसिङ्योः स्मात्-स्मिनाविति (७१-१५) स्मायादयो न स्युः । असिद्धत्वे सति शास्त्रस्य ते भवन्ति । उल्लस्यासिद्धत्वादिति । अत्रापि तादर्थ्यादुल्लयवद्देनोत्वयास्तमुक्तम् । शुष्किके-त्यादिश्लोकः । अत्र निदर्शनमित्येतत् शुष्किकेत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भलाञ्जश्व इति । अत्राप्यसिद्ध इति ह्यक्तमङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि प्रकरणेन ज्ञायते । शुष्किकेति । शुष शोषण इत्येतस्मात् क्तप्रत्ययः । शुषः क इति (८२-५१) कादेशः । टाप् । अज्ञातार्थे प्राग्वत् कः (५-३७०) । केश इति क्लृप्तत्वम् (७४-१३) । ततश्चाप । प्रत्ययस्यात् कादित्यादिना ७१-४४) नित्यमित्त्वं भवति । नतूदीचा मित्यादिना (७३-४६) पाजिकम् । शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वात् । शुष्कजङ्घेति । शुष्के जङ्घे अस्या इति बहुव्रीहिः । न कोपधाया इति (६३-३७) पुंवज्ञावनिषेधो न भवति । शुषः क इत्यस्यासिद्धत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । ननु च सत्यप्यसिद्धत्वे नैवात्र पुंवज्ञावनिषेधो न प्राप्नोति । कोपधप्रतिषेधे तद्वितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति (६३-३७, वा) वचनात् । न । वाक्यकारमतमेतत् । सूत्रकारमतेन तु श्लोकवार्त्तिककारेण च न चात्रैतत् प्रयोजनमुपन्यस्तम् । एतयोर् हि सामान्येन कोपधप्रतिषेधोऽभिमतः । चामि-मानिति । जे जे ये ज्ये । आदेच उपदेशेऽशितोत्याच्चम् (६१-४५) । ज्ञायो म इति (८२-५३) निष्ठातकारस्य मकारः । चामइति स्थितेऽत इजितीजं (४१-६५) कृत्वाऽत इनिठनावित्तेनिप्रत्ययं (५२-११४) वा कृत्वा मतुप कर्त्तव्यः । वह्निरेत्यादि । वह्न प्रापण इत्येतस्मान्निष्ठा । संप्रसारणम् (६१-१५) । हो ढइति (८२-३१) ढत्वम् । भषस्तथोर्धोऽध इति (८२-४०) धत्वम् । घुना घु-रिति (८२-४२) घृत्वम् । ढो ढे लोप इति (८२-१३) ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः (६३-१११) । ऊदइति स्थिते तमाचष्ट इति णिच् । णविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्येतिष्ठवज्ञावाट्टिलोपः (६४-५५, वा) । तदन्ताजुङ् । णिभ्योत्यादिना (३१-४८) चङ् । अत्र ढत्वघृत्वादीनामसिद्धत्वाद् योऽसौ यौ टिलोप स्यस्य यौ क्तं स्थानिवद् भवतीति स्थानिवज्ञावाचङ्डी- (६१-११) त्यजदे द्वितीय-

स्येति (C) (६।१।२) हत इत्येतस्य दिर्वचनम् । कुहोश्चुरिति (७।४।६२) सुत्वं महाप्राणस्य हकारस्य स्थाने महाप्राणएव भकारः । अभ्यासे चर्चन्ति (८।४।५४) भकारस्य स्थाने जकारः । आङ्गादीनामित्याट् (६।४।७२) । आट्चेति (६।१।८०) वृद्धिः । अथ सन्वत्तुनि चङ्परइति सन्वत्तावः (७।४।८३) कस्मान्न भवतीत्याह अनगलोप इत्यादि । यदि तर्ह्यनगलोप इति प्रतिषेधात् सन्वद्भावो न भवति तदौजद्वदिति न सिध्यतीत्याह औजद्वदित्यादि । गुडलिङ्मानिति । गुडं लेट्टीति क्षिप् । तदन्तान्मतुप् । पूर्ववङ् ढत्वम् । भलाञ्जशोऽन्त इति (८।३।३८) जश्त्वं ढकारस्य ङकारः । मतोर्वत्वे कर्त्तव्ये ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वाच्च भयइति (८।२।१०) वत्वं न भवति । कारिकायां भलां जश्त्वपङ्गण-सुपलक्षणार्थं निदर्शनं मिति । अनेनैतत् दर्शयति निदर्शनमेतच्छुष्किकादीनाम् । नतु परिगणनमिति । यदि हि सपादायां सप्ताध्याय्यां कर्त्तव्यायां पादोनोऽध्या-योऽसिद्ध इत्युच्यते तदा यद्वह षष्ठीनिर्देशसप्तमौनिर्देशपञ्चमौनिर्देशाः क्रियन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः । ततश्च संयोगान्तस्य लोप (८।२।२३) इत्यत्र षष्ठीनिर्देशस्यासिद्धत्वात् षष्ठी स्थानयोगेत्वेषा (१।१।४८) नोपतिष्ठेत् । एवञ्च सामौष्ययोगाप्येषा षष्ठी स्यात् । ततः संयोगान्तसप्तमोपो यस्तस्यापि लोप आपद्येत । भूलो भूलौत्यत्रापि (८।२।२६) सप्तमौनिर्देशस्यासिद्धत्वात् तस्मिन्निति निहिष्टे पूर्वस्ये- (१।१।६६) तेषां परिभाषा नोपतिष्ठेत् । तथाच पूर्वस्यैवानन्तरं भवितव्यमिति नियमस्याभावात् सामान्येन पूर्वस्य परस्य वानन्तरं व्यवहिते भलि लोपः । ऋखादङ्गादित्या- (८।२।२०) दावपि पञ्चमौनिर्देशस्यासिद्धत्वात् तस्मादितुत्तरस्ये- (१।१।६७) त्यस्योपस्थानं न स्यात् । ततश्चानियमात् पूर्वस्य परस्य वानन्तरस्य व्यवहितस्य च लोपः प्रसज्येतेत्यत्र आह येऽत्र षष्ठीनिर्देशा इत्यादि । किं पुनः कारणमसिद्धत्वं न भवतीत्याह कार्यकालं होत्यादि । यदि हि यथोद्देशं संज्ञापरिभाषं (प, २) स्याद् एवमासां परिभाषाणां पूर्वत्वे सति षष्ठीनिर्देशादीनामसिद्धत्वं न स्यात् । न तु यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । किं तर्हि ? कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् (प, ३) । कार्य-कालाः कार्यप्रयुक्ता हि संज्ञाः परिभाषाश्च । तस्माद् यत्र कार्यं तत्रैव ताः प्रयुज्यन्ते । तेन ता उपदेशएव । अतो निर्देशैरभिन्नदेशत्वात् परिभाषाणामत्र पूर्वत्वं नास्ति । ततः कुतस्तासु कर्त्तव्यासु तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गः ? यदि कार्य-कालं संज्ञापरिभाषं (प, ३) विप्रतिषेधे परं कार्यं (१।४।२) मतिप्रधात्रोपतिष्ठेत् ।

तत्र को दोषः ? स्मर स्मृल सञ्चलने । गुरी उद्द्यमने । आभ्यासहृन्नोर्ध्वदिति (३।१।१२४) स्थिति कृते विस्फोर्यमवगोर्ध्वमिति न सिध्येत् । अस्या हि परिभाषाया उपस्थाने गुणं परत्वादुपाधित्वा हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यत आह विप्रतिषेधे परमितेष्टा त्वित्यादि । विप्रतिषेधे परमितेष्टा परिभाषात् (१।४।२) न प्रवर्तते इति प्रकृतेन सम्बन्धः । कस्मान्न प्रवर्तते इत्याह येनेत्यादि । द्वयो हि तुल्यबलयो विप्रतिषेधो भवति । इह तु येन पूर्वण लक्षणेन पुगन्तस्येत्यादिना (७।३।८६) सह परं लक्षणं स्पर्धते तदप्यभिभवितुमिच्छति परं लक्षणं हलि चेत्यादिकम् । तत् पूर्वं प्रति तस्यासिद्धत्वम् । अतोऽतुल्यबलत्वाद् विप्रतिषेधो नास्तीति विप्रतिषेधे परमितेष्टा (१।४।२) परिभाषा न प्रवर्तते । तथा चेत्यादि । एवमस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । यदि तर्हि पूर्वस्मिन् कार्यं कर्त्तव्ये परमसिद्धं भवतेष्वं सतुप्तसर्गं कर्त्तव्ये परस्यापवादस्यासिद्धत्वं स्यात् । ततश्च दोष्ठा दोष्धुमित्यत्र दादेर्धातोर्घं (८।२।३२) इति घस्यासिद्धत्वाद् ढलं स्यादित्यत आह अपवादस्य त्वित्यादि । यद्यप्यपवादविषयस्यापि परस्योत्सर्गं कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान् निर्विषयत्वाच्चापवादवचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अतोऽपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । ननु च वचनप्रामाण्यात् पर्यायेण तयोर्भावः स्यात् । तत् कुतो वैयर्थ्यप्रसङ्गः ? नैतदस्ति । यद्यपवादस्य पर्यायता स्याद् वा द्रुहमुहेति (८।२।३३) विकल्पेन घत्वविधानमनर्थकं स्यात् ।

२ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।

कृतीतिप्रतदनन्तरोक्तेन तुग्यहणेनैव सम्बध्यते । नतु सर्वैः सुवादिभिः । अन्यथा यथा विधिशब्दस्य प्रत्येकं विधिसम्बन्धो दर्शितः स्यात्स्यापि सम्बन्धं दर्शयेत् । इहायं विधिशब्दः सुवादिभिः सम्बध्यमानो भावसाधनो वा सम्बध्येत कर्मसाधनो वा ? तत्राद्ये पक्षे आश्रीयमाणे राजभिस्तत्त्वभिरित्यत्रैस्त्रिभावे कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति । भावसाधने हि यत्रासतो विधानं तत्रासिद्धत्वेन भवितव्यम् । नतु सतः । न चात्रासतः सुपो विधानम् । किं तर्हि ? सतएव । यतस्तस्य स्थान ऐस्भावस्य राजभ्यां राजभ्य इत्यत्रापि सुपि चेति दीर्घत्वे (७।३।१०२) बहुवचने भक्त्येदित्येत्वे च (७।३।१०३) कर्त्तव्ये नैवासिद्धत्वं प्राप्नोति । यस्मादिह सुपि परतो दीर्घत्वस्यैवस्थ च विधानम् । नत्वसतः सुपः । इतरस्मिंस्तु पक्षे स्वरसंज्ञातुकामसतामेव विधानेन लोपस्यासिद्धत्वमिष्यते । एतच्च न सिध्यति ।

कर्मसाधने हि विधिशब्दे तैः सम्बध्यमाने सतामेव तेषामन्यस्मिन् कार्यं विधीय-
माने सत्यमिदत्वेन भवितव्यम् । नतु तेषामवतां विधानेन तु शक्यते वक्तुं सुपा
कर्मसाधनः सम्बध्यते स्वरदिभिश्च भावसाधन इति । एको ह्ययं विधिशब्दः
सूत्रोपात्तः । स च भावसाधनो वा स्यात् कर्मसाधनो वेति । नतूभयसाधनः ।
नह्येकस्योभयसाधनत्वमुपपद्यत इति तच्चोद्यमपाकर्तुमाह विधिशब्दोऽयमित्यादि ।
यद्येष विधिशब्दः सुप्स्वरदिभिः समुदायेन सम्बध्यते तदा स्यादयं दोषः । न च
समुदायेन सम्बध्यते । किं तर्हि ? सुवादिभिः प्रत्येकम् । प्रत्येकञ्चास्मिन्
सम्बध्यमाने यावद्भिः सहायं सम्बध्यते तावन्तेष्वेव स्वरदिविधौ नलोपोऽसिद्धौ
भवतोत्तरवमादौनि वाक्यानि भवन्ति । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुगविधिव्येतद-
ग्रहणकवाक्यं तेषामेव निबन्धनम् । तेषु च भिन्नेषु वाक्येषु विधिशब्दोऽपि भिन्न
एव । तत्र कश्चिदभावसाधनः कश्चित् कर्मसाधनः । तत्र स्वरसंज्ञातुकामसतामेव
विधाने कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते । तेन च ते विधीयमानत्वात् कर्मभाव-
मापद्यन्ते । ततो भावसाधनेन विधिशब्देन कर्मणोऽनभिहितत्वादेषु कर्तृकर्मणोः
कृतौति (२१।६५) षष्ठ्या भवितव्यम् । तेन तैः कर्मषष्ठ्युक्तोभावसाधनोऽभि-
सम्बध्यते । सुपा च सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन । कर्मसाधन इति । सुपो
विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धमात्रम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ तु यत्र शेष इति
(२।१।५०) षष्ठौ विधीयते तत्र वेदितव्यम् । सम्बन्धसामान्यस्य वचनोति
षष्ठौ समासः । सा चासौ षष्ठौ चेति विशेषणसमासः । सम्बन्धसामान्यवचन-
षष्ठौ अन्ते यस्य सुपः स तथोक्तः । कर्मषष्ठ्युक्तो न सुपा कर्मसाधनस्य विधि-
शब्दस्य सम्बन्धो नोपपद्यते । कर्मषष्ठ्यनुपपत्तेः । यदि हि सुप् कर्म स्यात् तत्र
कर्मणि षष्ठौ स्यात् । नचासौ सुप् कर्म । सुपो विधीयमानत्वात् । तत् तु तत्-
सम्बन्धिकार्थम् । विधीयमानत्वात् कर्म तद्विधिशब्देनोक्तम् । अतस्तत्रापि तावत्
कर्मषष्ठौ न सम्भवति । किंपुनरकर्मणि सुपि । तेनेत्यादि । यस्मात् सम्बन्ध-
मात्राभिधायिनौ या षष्ठौ तदन्तेन सुपा कर्मसाधनो विधिशब्दः सम्बध्यते तेन
हेतुना सुपः स्थाने यो विधिर्भिस एस्मावः सुपि परतो यो विधिर्दीर्घत्वादि यस्य
सुब निमित्तं षष्ठौ सुप् सम्बन्धो भवताति सर्वत्राप्यसिद्धत्वं भवति । ननु च
षष्ठौ स्थाने योगेति (१।१।४८) वचनात् सम्बन्धविशेषे षष्ठ्या भवितव्यम् ? नतु
सम्बन्धसामान्ये । ततश्च सुप एव स्थाने यत् कार्यं तत्रैवासिद्धत्वं स्यात् । नान्यत्र ।
नेतदस्ति । यत्र ह्यादेशो विधीयतेऽस्तेर्भूतिरतिवमादौ (२।४।५२) तत्रास्याः

परिभाषाया व्यापारः। नतु यत्र लक्षणान्तरेण विहितं कार्यं कार्यान्तरार्थ-
 सुपादीयते तत्रापि। अन्यथोदीचामातः स्थाने एकपूर्वाया (७१।४६) इत्यत्र
 स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनयैव परिभाषया ऽतःस्थाने योऽकारस्तस्य ग्रहणं
 भवति। नतु चेह सुपामादेशो न विधीयते। किं तर्हि ? लक्षणान्तरविहितस्यापि
 सिद्धत्वम्। तस्मान्नात्र स्थानयोगपरिभाषाया (१।१।४८) व्यापारः। राजवतीत्यादि।
 राजशब्दान्मतुप। उगितचेति (४।१।६) ङीपि कृतेऽन्तोऽवत्या (६।१।२२०)
 इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतौशब्द इति न भवति।
 तस्मिन्नसति कनिन्युवषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव (उण्, १।२।५४) इति
 राजज्शब्दस्य कनिनप्रत्ययान्तस्य निस्त्ररेणाद्युदात्तत्वाद् राजवतीशब्द आद्युदात्त
 एव भवति। पञ्चार्धं दशार्धमिति। दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति (२।१।५०)
 समासः। अत्र नलोपे कृतेऽवर्णान्तं पूर्वपदं जातमित्यर्थं चावर्णमि- (६।२।८०)
 त्यादिना सूत्रेण तस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। समासान्तो-
 दात्तत्वमेव (६।१।२२३) भवति। पञ्चदण्डीति (D)। पञ्चानां दण्डिनां
 समाहारइति तद्विहितार्थत्यादिना (२।१।५१) समासः। समाहारि द्विगुः। स
 नपुंसक (२।१।१७) मिति नपुंसकत्वम्। नलोपे कृत इगन्तता जातैतौगन्त-
 कालकपालभगालशरावेषु द्विगाविति (६।२।२८) पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः
 प्राप्नोति। नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। तदेत-
 दित्यादि। इह केषाञ्चिदेकयैव सञ्ज्ञयाऽनेकसञ्ज्ञाकार्यं क्रियते। यावन्ति सञ्ज्ञा-
 कार्याणि तत्रैकैव सञ्ज्ञा प्रवर्ततइति दर्शनम्। अन्येषाम्नु यया सञ्ज्ञेककार्यं
 क्रियते तथैवान्यत्। अतो यावन्ति सञ्ज्ञाकार्याणि तावन्त्येव सञ्ज्ञाः प्रवर्तन्ते-
 इति दर्शनम्। तत्र पूर्वस्मिन्दर्शने नेदं प्रयोजनम्। ययैव हि प्राक् प्रवृत्तया
 सञ्ज्ञया षड्भ्यो (७।१।२२) लुगिति जश्शसोर्लुक्कार्यं कृतं तथैव हि टाप्-
 प्रतिषेधो भविष्यति। तस्मादितरस्मिन् दर्शने तत् प्रयोजनं भवति। अत्रापि
 कथमेतत् प्रयोजनं भवतीत्याह या ह्येत्यादि। हिशब्दो यस्मादर्थः। इतिकरण
 स्तस्मादर्थः। यस्माज् जश्शसोर्लुगर्थी या षट्सञ्ज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्यय-
 प्रतिषेधो न भवति तस्मात् पुनः सा प्रवर्तयितव्या। यस्मात् सा प्रवर्तयितव्या
 तस्मादेतत् प्रयोजनमित्यर्थः। इवइभ्यां इवइभिरिति। इव इतवानिति
 ब्रह्मभूणइवेषु किप् (१।२।८७)। तदन्ताद् भ्याम्भिषी। तत्र नलोपे कृते ऋस्त्वस्य

(D) मुद्रितकामिकायां पञ्चवीजोदाहरणम्। पदमन्त्राद्यश्च पञ्चदण्डीति।

पिति कृति (६।१।७१) तुक् स्यात् । असिद्धत्वान् न भवति । अत्र केचिदित्यादि । सन्निपात आनन्तर्यम् । तल्लक्षणं निमित्तं यस्य स तथोक्तः । सुपः सन्निपातेन नलोपः । स यदि तुकं प्रवर्त्तयेत् तत् सन्निपातं विहन्यात् । अनिमित्तञ्च । सन्निपात-लक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (प, ८६) । तस्माद् नलोपः स्तुकं न प्रवर्त्तयतीति तुगग्रहणं मनर्थकम् । ननुच तुकः पूर्वान्तत्वात् तुक् प्रातिपदिकग्रहणेनैव गृह्यते । तत् कुतस्तस्य सन्निपातस्य विघातः ? नहि स्वावयवेनैव स्वस्य व्यवधानमुप-पद्यते । नैतदस्ति । ऋसो ह्यागमी तुकः । न तदन्तः समुदायः । तत् कुतस्तस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम् ? बहिरङ्गलक्षणेन वासित्वात् तुकं प्रति नलोपस्य तुग्विधिरग्रहणं मनर्थकम् । पदस्य बाह्यविभक्तिप्रत्ययमाश्रित्य नलोपो विधीयतइति तस्य बहिरङ्गत्वम् । अन्तर्वर्त्तिनं पदमाश्रित्य वर्णस्य तुग्विधीयतइति तस्यान्तरङ्गत्वमिति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (प, ५०) । यद्येवं युक्तमेवेति प्रतिपन्नाः । तत् किमर्थं तुगग्रहणं क्रियत इत्यत आह तत् क्रियत इत्यादि । अनित्यत्वज्ञापने तु सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः प्रयोजनं वृत्तायेत्यत्र सुपि चेति (७।१।०२) दीर्घत्वसिद्धिः । अकारान्तता-सन्निपाते हि ङेयी (७।१।१३) विधीयतइति । तन्निमित्तत्वादिति । दीर्घत्व-निमित्तभावोपगमनद्वारेण तद्विघातं न कुर्यात् । अनित्यत्वात् तु करोति । अन्यच्च त्र प्रयोजनमुत्तरत्रैव वक्ष्यते । बहिरङ्गलक्षणपरिभाषया सुप्यनित्यत्वस्य ज्ञापनं एषा हे इत्यत्र टाप्सिद्धिः । अत्र हि त्यदाद्यत्वस्य विभक्त्याश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । प्रातिपदिकाश्रयत्वाद् टावन्तरङ्गः । तत्र टापि कर्त्तव्ये त्यदाद्यत्व-स्यासिद्धत्वं स्यात् । ततश्चाम् न सिध्येत् । अनित्यत्वात् तु सिध्यति । प्रतिदीव्वे तत्र हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वसिद्धिः प्रयोजनम् । असति तस्यानित्यत्वे हलि चेति दीर्घत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यालोपस्यासिद्धत्वाद् हलि परतो वकारान्तो धातुर्न भव-तीति दीर्घत्वं न स्यात् । अनित्यत्वात् सिद्धमिति । राजीयतीति । सुप आत्मनः क्यजिति (१।१।८) क्यच् । क्यचि चेतीत्त्वम् (७।४।३३) । राजायतइति । कर्तुःक्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् (१।१।११) । अकृत्सार्वधातुकयो- (७।४।२५) रिति दीर्घः । राजाश्चइति । अकः सर्वर्णं दीर्घः (६।१।१०१) ।

३ । न सु ने ।

मु इतप्रविभक्तिकोऽयन्निर्देशः । असुनेति । अदसस्यदाद्यत्वम् । अदसोऽ-

सिदादु दो म (८१।८०) इत्युत्पत्तये । अत्र घेरिततो (७।१।१६) घेरितानु-
वर्तमान आडो नास्त्रिया मिति (७।१।२०) नाभावः । यदि सुभावो नाभावे
कर्त्तव्ये नासिद्धो भवतीति प्रसूतार्थः स्यात् । एवं सति नाभावे कृते यत् कार्यं
प्राप्नोति तत्र तस्यासिद्धत्वं न स्यात् । ततश्चासुनेत्यत्राकारान्तस्याङ्गस्य सुपि चेति
(७।१।२२) विधीयमानं दीर्घत्वं प्रसज्येतेत्यत्र आह कृते तु नाभावइत्यादि ।
ऋषसन्निपातेन हि नाभावो ऋषस्य विघातं प्रति निमित्तं न भवतीति
सत्यप्यसिद्धत्वे न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः । अथवेत्यादि । यथैकेन हि कइतो
धावतीति पृष्टोऽपरेणापि किं वृणो धावतीति प्रश्ने कश्चिन्निपुणमतिस्तन्नेष
वाक्यद्वयमुत्तरयति श्वेतो धावतीति तथेह्यापि योगद्वयमेतत् तन्नेषोच्चारितम् ।
तत्र द्वितीयस्य योगस्य ने परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावो नासिद्ध
इति प्रसूतार्थः । तेन दीर्घत्वं न भविष्यति । एकस्मिन्नेव योगे दीर्घत्वप्राप्ति
मपाकर्त्तुमाह अथवेत्यादि । ननु चास्मिन् सूत्रार्थे ने कर्त्तव्ये सुभावस्य यत् सिद्धत्वं
तत् सूत्रेण न संगृहीतं स्यात् । ततश्च नाभावएव तावन्न प्राप्नोति । कुतः
पुन स्मिन् परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावस्यासिद्धत्वमित्याह ने तु
कर्त्तव्य इत्यादि । यथा पुत्रा मे बहुचौरघृत मोदनं सुवर्णपात्रां भुञ्जीरन्निति
वरं प्रार्थयामानया ब्रह्मकुमार्या अर्थतः पतिः पुत्रा गावो धनं संगृहीत मेवमिहापि
ने परतो यत् कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये सुभावस्य सिद्धत्वं बुधता ने कर्त्तव्ये
सुभावस्यासिद्धत्वं नाश्रितम् । (E) तेनेत्यादि । यस्मादेव एव वाक्यार्थो ने
कर्त्तव्ये सुभावस्य यत् सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतं तेन हेतुना नाभावस्य भवति ।
दीर्घत्वञ्च न भवतीति । एकादेश इति । प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयो-
रुदात्तानुदात्तयोरिति । ब्रह्मशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणां नोदात्तइति तस्यान्तो
योऽकारः स उदात्तः । सप्तम्येकवचनमनुदात्तौ सुपि पातावित्य (१।१।४)
नुदात्तम् । तयोरादु गुण (६।१।८०) इत्येकादेश आन्तरतम्यात् स्वरिति (F)
प्राप्त एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः (८।२।५) क्रियते । तस्य सिद्धत्वं
वक्तव्यम् । किमर्थम् ? आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यात् । असिद्धत्वे हि
सति तस्य स एकादेशः स्वरित एवायादेशे कर्त्तव्ये स्यादिति तस्य स्थानेऽयादेश

(E) सुभावस्य सिद्धत्वमुक्तमिति महीश्वरपुस्तके पाठः । सुभावस्य सिद्धत्वेनेवेति वरदापुस्तके पाठान्तरम् ।

(F) उदात्तानुदात्तयोः समाहारेण स्वरितत्वादादेशस्य च स्थानेऽन्तरतमत्वात् । तथाच समाहारः स्वरित
इति (१।१।११) । स्थानेऽन्तरतम इति (१।१।५०) च ।

आन्तर्यतः स्वरित एव प्रसज्येत । अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्यान्तराश्रितत्वात् ।
 आदृ गुणो ह्यान्तरङ्गः । एकपदाश्रितत्वात् । अयादेशस्तु बहिरङ्गः । तद्
 विपर्ययात् । कुमार्थाद्दमिति । कुमारशब्दो ह्रस्वशब्दवदन्तोदात्तः । तस्माद्
 वयसि प्रथमइति (४।१।२०) ङीप् । यस्येति चेत्यकारलोपः (६।४।१४८) ।
 अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपइतीकारस्योदात्तत्वम् (६।१।१६१) । चतुर्थ्यं क-
 वचनम् । कुमारौ ए इति स्थित आण नद्या (७।३।११२) इत्याट् । यणादेशः
 (६।१।७७) । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति (६।१।१७४) विभक्त्युदात्तत्वम् ।
 तच्चादेः (१।१।५४) परस्येति विभक्तिभक्त्याट एव भवति । आट्- (६।१।६०)
 चेति वृद्धिरेकादेशः । स च पूर्व्ववत् स्वरिते प्राप्त एकादेश उदात्तेनोदात्त
 (८।२।५) इत्युदात्तः क्रियते । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यं कुमार्थाद्दमित्यत्रायादेश
 उदात्तो यथा स्यात् । अन्यथा हि पूर्व्ववत् स्वरितः स्यात् । यदौत्यादि । यदि
 पूर्व्वसुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशो यथादर्शित मनन्तरायां रूपसिद्धाविवा-
 यादेशे कर्त्तव्ये सिद्धो भवतीति युज्यत इदमुदाहरणम् । अथ खित्यादि ।
 कुमारी ए इति स्थित आट् । यणादेशः । तत्रैकादेश उदात्तयणो (६।१।१७४)
 हल्पूर्वादिति विभक्तिस्वर इति । यदि कृत एकादेशे विभक्तिस्वरः क्रियते तदा
 नैतदस्योपसंख्यानस्य प्रयोजनम् । अस्यां हि रूपसिद्धावेकादेशस्य यदुदात्तत्वं
 तस्यायादेशे कर्त्तव्ये सिद्धत्वादानेन प्रकारिणोपसंख्यानस्येदं प्रयोजनं न भवती-
 त्याचष्टे । युक्तञ्चेतत् । तथा ह्यान्तरङ्गत्वादेकादेशेनैव तावद् भवितव्यम् ।
 पश्चाद्विभक्तिस्वरेण । वर्णे ह्याश्रित्यकादेशो भवतीति तस्यान्तरङ्गत्वम् । उदात्तत्वं
 विभक्तोराश्रितत्वात् पदस्य भवतीति तस्य बहिरङ्गत्वम् । वृद्धाविदमिति । वृद्ध
 इदमित्येतदनुमारेणानुगन्तव्यम् । एकादेशः । पुनरत्र वृद्धिरेचोति (६।१।८८)
 वृद्धिः । प्रथमयोः पूर्व्वसवर्णदोषं (६।१।१०२) इत्येतत् तु न प्रवर्त्तते । नादिचोति
 (६।१।१०४) दोषप्रतिषेधात् । गाङ्गेऽनूपइति । गङ्गायां जातइत्यणि कृते प्रत्यय-
 स्वरेणान्तोदात्तो गाङ्गशब्दः । अनुगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ऊदनोर्देश
 इतृत्वम् (६।१।८८) । ऋकपूरब्धः पथामानञ्चइत्यकारप्रत्यये (५।४।७४) कृते
 ऽनूपशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । शेषमस्यानुदात्तम् । तस्य सिद्धत्वादिति ।
 योऽसावेकारो गाङ्गशब्दे सप्तम्येकवचने परत आदृ गुण इत्यने- (६।१।८७)
 नाभिनिर्वृत्तस्तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेङः (६।१।१०६) पदान्तादतीति त्रिकादेशो-
 ऽनूपशब्दाकारेण सह स एकादेश उदात्तेनोदात्तइति (८।२।५) भवति । अतो

हेतोः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८।२।६) पक्षे स्वरितो भवति । यदि पुनरसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार उदात्तानुदात्तस्थानित्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । यः पुनरेडः पदान्तादतीत्येकादेशः (६।१।१०८) स उदात्ते नानुदात्तस्य न भवतीति स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति (८।२।६) पक्षे स्वरितो न स्यात् । अपितु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भवन्नान्तरतम्यान्नियमेन स्वरितः स्यात् । शृङ्खलरश्मिति । शत्राश्रयः स्वरश्चति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः (२।१।६८, वा) । तुदती नुदतीति । तुदिनुदिभ्यां लट् । तुदादित्वाच्छः । स च प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः । लसार्वधातुकस्यानुदात्ते कृतेऽती गुणे (६।१।८७) पररूपत्वमेकादेशः । स चैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः (८।३।५) । तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् । अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादित्यनुवर्त्तमानं (६।१।१६८) शतुरनुमो नखजादिरिति (६।१।१०३) शब्दन्तादन्तोदात्तादौकारस्योदात्तत्वं भवति । असिद्धत्वे लोकादेशेऽस्योदात्तत्वं न स्यात् । आन्तोदात्तादित्यधिकांशत्वात् (६।७।१६८) । अनुमद्वत्तादिना ज्ञापकमाश्रित्यतत् प्रयोजनमपाकरोति । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह नहोत्यादि । विश्वदो हेतौ । अनुमद्वति प्रतिषेधस्यैतत् प्रयोजनम् । तुदन्ती नुदन्तीत्यात्राच्छीनद्योर्नुमिति (७।१।८०) नुमि कृते सनुम उदात्तत्वं मा भूदिति । यदि च शृङ्खलरयेकादेशस्त्रोऽभिः स्यात् प्रतिषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यस्मादेकादेशस्वरमन्तरेण नास्ति शतुरन्तोदात्तत्वम् । अतः प्रतिषेधादवसोयते सिद्ध एकादेशस्वरः । नहि एकादेशस्वरमन्तरेण शब्दन्तं सनुमं किञ्चिदन्तोदात्तमस्ति । (G) तस्मादनुमद्वति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकमेव । तुदन्ति लिखन्तीति । अत्रापि पूर्ववत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृत उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तः । तेनेति । एकादेशस्वरैण सिद्धेन । वर्ज्यमानतीति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येषोऽर्थोऽनेन (६।१।१५८) लक्ष्यते । एकं वर्जयित्वा शेषस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । यदि पुनरसिद्धत्वं स्यादनुदात्तं पदमेकवर्जं (६।१।१५८) मित्यस्मिन् कर्त्तव्ये सत्येकादेशस्वरस्यासिद्धत्वादसत्याच्च वर्ज्यमानतायां हयोरुदात्तयोः श्रवणं प्रसज्येत । ननु चासिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावाद्यर्थमित्युक्तम् । अस्य च स्थानी स्वरितः । तथाह्यती गुणे पररूपत्व इत्यनेनैवा-

(G) अतोऽत्र मा भूदित्येवमर्थादनुमद्वति प्रतिषेधः स्यात् । नैतदस्ति । अत्रापि हि परत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) । धातोरुदात्तं कृत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः । स चैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनैवाधो (८।३।५) भवतीति द्वितीयमहोत्तरपदलोपीऽधिकः पाठः ।

न्यतो यो विहितः स्वरितस्तस्य स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यनेनोदात्त आदेशो विधीयते । तत्र यद्युदात्तस्यादेशस्यासिद्धत्वात् तन्निमित्ता वर्ज्यमानतान भवति मा भूत् । यस्त्वस्य स्वरितस्य स्थानौ तन्निमित्ता भविष्यति । तत् कथमेतत् प्रयोजनमुपपद्यते ? यथोपपद्यते तथाख्यायते । एकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यत्र चत्वारि दर्शनानि । आद्यगुणइत्येव- (६।१।८७) मादिभिरुदात्तानुदात्तयोरिकादेश आन्तरतम्यात् स्वरितगुणयोर्निवृत्तः । तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त (८२।५) इत्यनेन स्वरितस्य स्थान उदात्तगुण आदेशो विधीयत इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्यैवाभिनिवृत्तस्य गुणान्तरापत्तिद्वारेण शब्दान्तरं प्रतिपद्यत इति द्वितीयम् । परिभाषेयमनुदात्तानुदात्तयोरिकादेश उदात्त इति तृतीयम् । अस्मिन् दर्शने परिभाषायाः पराङ्गभूतत्वादेकादेशशब्देः सहास्यैकवाक्यता भवति । तत्रायमर्थः संपद्यते । आद्यगुणो भवति । उदात्तानुदात्तयोस्वाद्यगुण उदात्तो भवतीति । चतुर्थं तु दर्शनमुदात्तानुदात्तयो र्यैकादेशः स उदात्तो भवति । न स्वरितगुणयुक्त इति स्वरितस्यापवादभूतस्तुदात्तत्वमारभ्यते । येन नाप्राप्तन्यायेनैदं (प. ५४) दर्शनमाश्रित्येदं प्रयोजनमुपन्यस्तम् । उपपद्यते च तदेतस्मिन् दर्शने । अत्र हि नाम विधानसमकालमेवोदात्तत्वं विधीयते । ननु स्वरितगुणविहितस्य पुनरुदात्तत्वगुण आदेश इति न सम्भवति स्वरितेन स्थानिना वर्ज्यमानता । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात् । कृते तस्मिन् तिङ्ङितिङ्ङिति (८।१।२८) निघात इति । अमति तु तस्य सिद्धत्वे पश्चादेकादेशस्वरः स्यात् । ततश्च मध्योदात्तता प्रसज्येत । पचतीति । अत्र तिश्चब्दे यङ्कारः स सतिशिष्टत्वादनुदात्तः । इतिशब्दो निपाता आद्युदात्ता (फिट्, ४।७८) इत्याद्युदात्तः । तयोरकः सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । तस्य बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयोऽपि स्वरौ बहिरङ्गः । तत इकारस्यासिद्धत्वमेव भवति । ततश्च तेनानुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) वर्ज्यमानता न भवति । प्रपचतीति । अप्रापि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् तिङि चोदात्तवतीति (८।१।७१) गतरनुदात्तत्वं न भवतीति । तिङ्ङितिङ्ङिति (८।१।२८) इति निघातपवात्र भवति । हरिवो मेदिनमिति । हरिशब्दान् मत्तुप् । सुः । नुम् । हल्ङ्गादि (६।१।६८) लोपः । संयोगान्तलोपश्च । तस्मिन् कृते खत्वम् । ह्रश्चि चेत्यस्योत्वम् (६।१।११४) । आद्यगुणः (६।१।८७) । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् ह्रश्चित्तुष्वं (६।१।११४) न प्राप्नोतीति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे सति तकारेण

हशो मकारस्य व्यवधानात् । तकारस्याहश्वात् । अलावीदिति । लुङ् । च्ः
 सिच् (१।१।४४) । इट् । अस्ति सचोऽष्टकइतौट् (७।३।८६) । सिज् ह्रस्विः ।
 इट् इटोति (८।२।२८) सिचो लोपेऽकः सवर्णे दीर्घत्वम् । वृक् णः । वृक् णवामिति ।
 आं वृच् छेदने । निष्ठा । ग्रहिजगति सूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । चोः
 कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । ओदितश्चेति (८।२।४५) नत्वम् । अट्-
 कुपाडिति (८।४।२) णत्वम् । षत्वे चासति स्कोः संयोगाद्योरिति (८।२।२६)
 सलोपः कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति षत्वस्वरप्रत्ययविधौ ङविधिशङ्खस्य व्यावर्त्यं
 दर्शयति । स्वरप्रत्ययविधौ ङविधियु चोबशब्द उदाक्रियतइति । कथं पुनस्त्रिषु
 विधियु चोबशब्द एक एवोदाहरणमुपपद्यत इत्याह तत्रेत्यादि । अनुपसर्गात्
 पुनश्चोवेत्यत्र (८।३।५५) चोब मद् इत्यस्मात् क्तप्रत्यये परभूतं चोबशब्दो
 निपातितः । तत्र चानेकप्रकारं निपातनमाश्रितम् । तत्र क्वचिन्निपातने
 प्रत्ययविधौ स्वरविधौ च चोबशब्द उदाक्रियते । क्वचिदिङ्विधौ । कथमित्याह
 यदित्यादि । संज्ञायामित्यादिग्रहणं संज्ञायामुपमानमित्यतः (६।१।२०४)
 संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः । एष स्वरइति । आदुदात्तः । तत्र हि कर्षात्त्वतो घञोऽन्त
 उदात्तइत्यतः (६।१।१५८) उदात्तग्रहणमनुवर्तते । ज् नित्यादिनित्यमित्यतः (६।१।
 १८७) आदिग्रहणञ्च प्राप्नोतीति । इच्छवदलोपस्यासिद्धत्वे सति चोबशब्दस्या
 ह्यच्क्त्वात् । नह्येच्छवदलोपस्या सिद्धत्वे सति चोबशब्दो ह्यच्को भवति । किं
 तर्हि ? त्र्यच्क् । चोविकइति । नौह्यचष्ठन् (४।४।७) । इडागमः प्राप्नोतीति ।
 तकारलापस्यासिद्धत्वे सति । आर्धधातुकस्य वलादित्वात् । अग्नौ इच्छत्रमिति ।
 पटा उच्छत्रमिति । अग्निपटुशब्दयोः सम्बन्धौ ऋक्स्य गुणे कृत एङ् ऋस्वात्
 सम्बुद्धेरिति (६।१।६८) सम्बुद्धिलोप एवोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्हस्यादु-
 त्तरस्येदुतावित्येकारौकारयोः (८।२।१०७) पूर्वस्यार्हस्याकारादेशः । स च पुन-
 रुत्तरस्य च यथाक्रममिकारोकारौ । नित्यस्तुङ् न प्राप्नोतीति । नित्यश्चेत्यते ।
 पदान्ताहेत्यनेन (६।१।७६) विकल्पेन प्राप्नोति । स चानिष्टः । तस्माद्
 तुग्विधौ भूतविकारः सिद्धो वक्तव्यः । क्व इति किम् ? अन्यत्र तुग्विधौ भूत-
 विकारस्यासिद्धत्वमेव यथा स्यात् । खलं पुनाति ब्राह्मणकुलमिति । किप् ।
 ऋस्यो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।३७) ऋस्यत्वम् । खलपुइति स्थित
 आमन्त्रितैकवचनम् । खमानपुंसकादिति (७।१।२३) तस्य लुक् । ऋस्यस्य गुणः
 (७।३।१०८) । पूर्ववत् भूतविकारः । अस्यासिद्धत्वात् खलपुइत्यत्र ऋस्यस्य पिति

कृति तुमिति (६।१।७१) तुग् न भवति । खुत्वं धुटीत्यादि । अट्थोतति रट्थोततीति । अट् रट् गतावित्याभ्यां क्तिप् । सुः । हलङ्गादिलोपः (६।१।६८) । भक्ताञ्जशोऽन्त इति (८।३।३८) टकारस्य डकारः । तस्मिन् थोततिशब्दे परतः खुत्वस्यासिद्धत्वं धुङ् न प्राप्नोति । तस्मात् खुत्वं धुट्त्वे कर्तव्ये सिद्धं वक्तव्यम् । किमर्थम् पुनरयमित्यादि । नत्वस्य सकारस्य कच्चिच्छवणमस्तीत्यभिप्रायः । मधुश्चरदिति । तत् करोति तदाचष्ट (३।१।२६, वा) इति मध्यश्चरतमाचष्टइति णिचि कृते णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति (६।४।१५५ वा) णिलोपः । मधुश्चरतिस्थितिं गृह्यन्तात् पुनरपि क्तिप् । णेरनिटीति (६।४।५१) णिलोपः । खुत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोः संयोगाद्योरिति (८।२।२८) सकारस्य संयोगाद्यस्य लोपः । ततः संयोगान्तस्य लोप इति यलोपः (८।२।२३) । ततः खोः कुरिति (८।२।३०) कृत्वम् । मधुगिलेतदिष्टरूपं भवति । तदर्थं सकारादिः पठ्यतेऽयमित्यभिप्रायः । स्यादेतत् । शकारादावप्येतस्मिन्नेतद्रूपं भवत्येवेत्यत आह शकारादौ पुनरेतस्मिन्नित्यादि । पूर्वं तावद् यकारस्य संयोगान्तस्य लोप इति (८।२।२३) लोपः । (H) लुप्ते यकारे चकारः संयोगान्तो जात इति तस्यापि लोपः । ततः शकारस्य व्रश्चादिभूत्रेण (८।२।३६) षत्वे सति भक्तां भशोऽन्त इति (८।२।३८) षकारस्य डकारे मधुङित्यापि नित्यं स्यात् । वमणतुर्वभणुरिति । अणरण भणेत्यस्माल्, लिट् । तस्य तावद्द्विवचनेऽभ्यासे चर्च इति (८।४।५४) जश्त्वं वकारः । तस्यासिद्धत्वाद्दनादेशादिरेवायमित्यत एकह्रस्वमध्यदेशादेर्लिटोत्पत्त्ये (६।४।१२०) प्राप्नोतीति । विचिच्छित्सतीति । छिदेः सन् । द्विवचनच्छिदित्यस्य । अभ्यासे चर्चेति (८।४।५४) चर्त्वं चकारः । तस्य सिद्धत्वाद्भ्यासे परे (I) चिशब्दस्य के चेति (६।१।७३) तुङ् न भवति । उचिच्छिषतीति । उक्ती विवासे । सन् । अजादेर्द्वितीय (६।१।२) स्येत्यच्छेरन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते त्किस्शब्दो द्विरुच्यते । तत्र खर्पूर्वाः खय इति (७।४।६१, वा) छकारः शिष्यते । पूर्ववच्चर्त्वंम् । तस्य सिद्धत्वादुकारस्य तुङ् न भवति । सय्ययन्ता सर्व्वत्सर इत्यादि । समित्येतस्य यन्त्येतस्मिन् परतो वत्सरशब्दे च परतो यङ्गोक्' तङ्गोक् मित्यत्रापि यत्तदो

(H) चित्पमेतत् । संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेध (८।२।२३, वा) इति वक्तव्यात् । शुतिर्, चरण इति वकाररहितोऽयं धातुरिति केपाश्चिन्तव्यम् । तत्र मधुश्च मधुङित्यत्र न कश्चिद् दोषः ।

(I) यदि आभ्यासस्य यकारोऽवासिद्धः स्यात् पूर्व्वे ऋक्षान् उपसर्गादी पदे सति चकारस्य च्छकारत्वात् तुङ्निवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

द्वितीयैकवचनान्तयोर्लोकशब्दे परतो मोऽनुस्वारि (८१२२३) तस्यानुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८१४१५) इति परसवर्णं आन्त्यतः सानुनासिके ययि कृते तस्यासिद्धत्वाद् यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८१४१५) वर्त्तमानेऽनचि चेति (८१४१७) यरो द्विवचनं न प्राप्नोतीति । ततश्च पक्षे त्रयाणां यकारादीनां द्वित्वं न स्यात् । पदाधिकारश्चेदित्यादि । यदि लत्वादिषु पदस्थेति (८१११६) नानुवर्त्तते तदा पदस्य द्विवचनमपदस्य द्विवचनेन तुल्यत्वाद् द्विवचनस्य बहिरङ्गत्वम् । लत्वादीनाञ्चान्तरङ्गत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति (८१५१) लत्वादिषु कर्त्तव्येषु द्विवचनस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्येतन्न (८१२१२) प्रवर्त्तते । ततश्च लत्वादिभिरेव तावद् भवितव्यम् । तेषु सत्सु पञ्चाद् द्विवचनेनेति सिध्यत्येष्टम् । पदाधिकारि सति लत्वादीनामपि बहिरङ्गत्वादसत्या बहिरङ्गपरिभाषया (८१५१) तेषु सत्सु द्विवचनं सिद्धम् । लत्वादयस्त्वस्मिन् कर्त्तव्येऽसिद्धाः । पूर्वत्रासिद्धत्वात् (८१२१२) । ततश्च पूर्वं द्विवचने कृते पञ्चाङ्गत्वादिषु विधेयमानेषु परतश्चानिष्टमपि प्रसज्येत । तस्माद् यदि पदाधिकारस्ततो लत्वादीनि सिद्धानि वक्तव्यानि । गलो गल इति । गृन् निगण्णे । नुन्न इति । नुदविदेत्यादीनां (८१२५६) नकारः । पक्षे तकारश्च । अभिनोऽभिन इति । भिदेर्लङ् । सिप् । अम् । हल्ङ्यादिलोपः (६११६८) । सिपि धातोर्क्वा (८१२७४) । दधेति (८१२७५) वा कृत्वम् पूर्ववदेव । अतो रोरङ्गतादङ्गुत (६१११११) इतुप्रत्वम् । आद् गुणः (६११२७) । मातुष्वसा । पितुष्वसेति । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति (८१३८५) पक्षे षत्वम् । माषवापाणौति । वा भावकरणयो रित्यनुवर्त्तमाने (८१४१०) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिविति (८१४११) पक्षे णत्वम् । वाङ् नयनमिति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८१४१५) पक्षेऽनुनासिकः । वाङ् नयनमिति । भूयो ह्योऽन्यतरस्यामिति (८१४१२) वर्त्तमाने शृङ्खोटीति (८१४१३) वा कृत्वम् । लत्वादीनामित्यादि । एतेनासिद्धत्वे सति लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति । लत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विवचने कृते सतुप्रत्तरत्र काले विकल्पविधित्वादयमर्थः प्रवर्त्तमानो यथा पूर्वत्र वर्त्तते तथा नियोगतः परत्रापि न प्रवर्त्तत इत्यनियोगो लभ्यते । नियमकारणाभावात् । ततश्चानिष्टो विकल्पः स्यात् । पूर्वपरयोरिकत्र प्रवृत्तेरपरत्राप्यप्रवृत्तेः । नेष्टोऽनिष्टो विकल्पः । तथा सति गरो गलो गली गर इत्येवमाद्यनिष्टमापद्यते । तत्र नेत्येतावदनिष्टविषये सूत्रं कर्त्तव्यम् । किमर्थम् ? अनिष्टविषये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य

प्रतिषेधार्थम् । यत्र पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यते स पूर्वत्रासिद्धत्वस्यानिष्टविषयः । ततो
सु न इत्येतदुच्यते वचनेऽनुवर्त्तते । यद्येवं किमर्थमिदम् ? पूर्वसूत्रेणैव सिद्धः
प्रतिषेधः । सर्वत्र तत् सूत्रं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन यत्रासिद्धत्वाभिप्रेत्य
तत्रैवासौ प्रवर्त्तते । तदन्यत्र विपर्ययस्तु न भवति । योगविभागादस्मिन् सूत्रे ।

४ । उदात्तस्वरितयो र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।

उदात्तयणः स्वरितयण इति । उभयत्रापि षष्ठीसमासः । उदात्तस्थाने यो
यणः स उदात्तयणः । स्वरितस्थाने यो यणः स स्वरितयण इत्यर्थः । कुमार्या ।
कुमार्य इति । अत्रानुदात्तौ सुप्पितावित्यौजसावनुदात्तौ (७।१।४) । तयो
रुदात्तयणोः परयोः (J) स्वरितो भवति । उदात्तनिष्ठस्वरितेति । उदात्त-
लोपनिमित्तस्वरः पूर्वमुदात्तस्य लोपो यस्मात् स पुनरुदात्तनिष्ठस्वरितोऽनुदात्तस्य
च यत्रोदात्तलोप (६।१।१६१) इत्यत्र यो विहितः स वेदितव्यः । कृत्स्वरैणान्तो-
दात्ताविति । ह्येति ध्येति लूपभ्रंशं धातुस्वरैणान्तोदात्तोभ्रंशं क्षिप् । उपपद-
मतिङ्ङिति (२।२।१८) समासः । गतिकारकोपपदात् कृदिति (६।२।१३८)
कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिभावविधानादेतौ कृत्स्वरैणान्तोदात्तौ भवतः । 'उदात्त-
यणदेशश्चेति । इहानेन सूत्रेणानुदात्तस्यादात्तयणः परस्य स्वरितो विधीयते ।
स्वरितयणश्च परस्य सप्तम्येकवचनस्य पूर्वेण प्रकारेण स्वरितो विधीयतइति दर्शयति ।
तस्य यो यस्मिन् । तस्येत्यनेन सप्तम्येकवचनस्य परामर्शः । आशाशब्दाकार-
स्यानुदात्तस्येति । आशाया अदिगाख्या चेदि त्याशाशब्द (फिट्, १।१८) आद्यु-
दात्तः । तेनानुदात्तं पदमेकवर्जमित्याकारस्यानुदात्तत्वम् (६।१।१५८) । ननु
चेत्यादि । सप्तम्येकवचनस्योदात्तयण इत्येवमनेन सूत्रेण यत् स्वरितत्वं विहितं
तत् षाठिकयणादेशे कर्त्तव्येऽसिद्धम् । ततश्च नैवायं स्वरितस्य स्थाने यणादेशइति
सकलत्वप्राशा खलप्राप्तेत्यत्र स्वरितत्वं न भवतीत्यभिप्रायः । आश्रयादित्यादि ।
आह्वयं स्वरितयणइति । न क्वचित् सिद्धः स्वरितः । तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति
यथात रोरङ्गतादङ्गुत (६।१।११३) इत्यत्र रुत्वस्य । यद्येवमित्यादि । एतेनाश्रयात्
सिद्धत्वे समाश्रय्यमाणेऽतिप्रसङ्गः सुदुभावयति । दध्याशेति । दधिग्रवदो नवविषय-

(J) कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरैणान्तोदात्तः । ङीष्, पिप्तादनुदात्तः । वयसि प्रथमप्रति (४।४।२०)
ङीप् यस्मिन् चेत्यनेन (६।४।१४८) कुमारशब्दान्तोदात्ताकारस्य लोपिनालोदात्तलोपः । यत एकादेश
उपनिर्णयः (८।१।५) इति कुमारशब्दस्य कारणीयादात्तत्वम् । तत्स्थानिकी यद्बुदात्तयणित्वार्थः ।

स्थानिमन्तस्वेत्याद्युदात्तः (फिट्, २६) । शेषस्यानुदात्तत्वम् । उदात्तानुदात्तस्य स्वरितइति (८१४।६६) धकारात् परस्वकारस्य स्वरितत्वम् । तस्याश्रयात् सिद्धत्वे ततस्थानिकाद् यण उत्तरस्याशाश्रयदाकारस्य स्वरितत्वं स्यात् । तस्मादित्यादि । यत एवमाश्रयात् सिद्धत्वं आश्रीयमाणेऽयमतिप्रसङ्गो भवति तस्मादयमेव यणस्वरो योऽनेन सूत्रेण विधीयते ; तस्य यणादेशे कर्त्तव्ये सिद्धत्वं वक्तव्यम् । वक्तव्यमित्यस्य व्याख्यानमर्थः । तत् तु पूर्ववदेव योगविभागमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । केचित्चित्यादि । यद्येवमित्यादिना योऽतिप्रसङ्गदोष उद्भावित स्तुं केषाञ्चित्मतेन परिहरति । अनिष्टेऽपि विषये प्रवृत्तिरतिप्रसङ्गः । नचोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित (८१४।५६) इत्यनेनोदात्तात् परो यः स्वरितो विधीयते तस्याश्रयात् सिद्धत्वमनिष्टम् । यस्मादुदात्तात् परो यः स्वरितयण तत्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । ततः स्थानित्वाद् यणः परस्याशाश्रवदाकारस्य स्वरितत्वं तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते । तदनुदात्तत्वं पुनरग्निशब्दस्याकारस्य । तस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । तथा ब्राह्मणेऽपि । तदेकदेशविशेषो ब्राह्मणशब्दमेव विवक्षितः । दध्याश्रयतीति । अश्रुते-णिजन्तस्य धातुस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तादाकारोऽनुदात्तः । तस्य स्वरितयणः परस्य ब्राह्मणे स्वरितत्वं पठ्यते । यथा खित्यादि । एतेन तमेवातिप्रसङ्गं समर्थयते । वार्त्तिककारेणोक्तमाश्रयात् सिद्धमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोषइति । अस्यायमर्थः । यद्याश्रयात् स्वरितस्य सिद्धत्वमुदात्तात् परो यः स्वरितस्तस्य यो यण ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं मिष्टं स्यात् तत्र दोषः । तेनानेन सूत्रेण स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । अनेन हि वार्त्तिकेनोदात्तात् परो यः स्वरितयण तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्येषोऽर्थो न प्रतीयते । तस्मादेतच्च न । यथा भार्थं तथोदात्तस्थानेन स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो न भवतीति सिद्धम् भवतीति । तथेत्यादिनानन्तरमेवार्थं द्रढयति । भार्थे हि स्वरितग्रहणं न करिष्यत इत्यादिना ग्रन्थेन स्वरितग्रहणासिद्धत्वे सूत्रे प्रत्याख्याते । एवञ्च तत्-प्रत्याख्यानं सुपपद्यते यद्युदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं नेष्यते । अन्यथा तन्निमित्तस्य स्वरितस्वेष्टौ सत्यां प्रत्याख्यानसुपपन्नमेव न स्यात् । पुनर्भार्ये स्वरितयणो ग्रहणं प्रत्याख्यायते । यावता तस्मिन् प्रत्याख्याते सङ्कल्-स्वराश्लेषवमादवनुदात्तस्य स्वरितो न सिध्यतीत्यत आह सङ्कल्स्वराश्लेषवमादा-वित्यादि । उदात्तयण पुनरलोकारवकारेकी यकारः । ननुच योऽसौ समस्येक-वचनस्य स्थाने जायते तेन व्यवधानात् सिध्यतीत्यत आह स्वरितयस्यित्यादि ।

अत्रैव कारणमाह स्वरविधावित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यदि स्वरितग्रहणं मन्तरिणापि सिध्यति कस्मात् सूत्रे तद्ग्रहणं क्रियत इत्यत आह तत् तु क्रियत इत्यादि । अथः परस्मिन् पूर्वविधावित्यस्य (१११५७) हि पूर्वस्माद् विधौ कर्त्तव्येऽजादेशः स्थानिवद् भवतीत्येषोऽर्थोऽभिमतः । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितविधौ कर्त्तव्ये सप्तम्येकवचनस्थाने यो यणादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादिकारिण व्यवधानमस्ति । व्यञ्जनस्य स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् (प, ६०१) । तेनव्यवधानं सति सकृल्लव्वाशेत्यत्रोदात्तयण इत्येव न सिध्यतीति स्वरितग्रहणं क्रियते । ननुच न पदान्तिर्द्विचनेत्यादिना (१११५८) स्वरविधौ प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः । तत् कुतो व्यवधानमित्यत आह स्वरदीर्घयलोपेष्टित्यादि । अचो हि लोपादेशस्य स्वरविधौ स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । तथाहि तत्रोक्तं स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवतीति (१११५८, वा) वक्तव्यमिति । नचात्राचो लोपादेशः । किं तर्हि ? यणादेशः । तस्मान्नास्ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । बैद्याशेति । बिद-
स्थापत्यमित्यनृथानन्तर्येत्यादिना (४११०८) बिदादित्वादज् । तदन्ताच्छाङ्कर-
वाद्यञो ङीनिति (४११०९) ङीन् । अत्र निच्चादायुदात्तत्वे कृते शेषस्यानु-
दात्तत्वमिति बैद्याशाशब्देऽत्रानुदात्तस्थाने यण । नोदात्तस्य । नापि स्वरितस्य ।
अत्रेति । अयमादुदात्तो लित्स्वरेणेति । सप्तम्यास्त्रलिति (५११०) त्रल्
प्रत्ययान्तत्वात् । हलि लोप (७२१११) इतीद्रूपस्य लोपः ।

५ । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।

अनुदात्तस्येति । उदात्तेन सहानुदात्तस्य यस्मिन्नेकादेशः स उदात्तः स्यात् ।
ननु स्वरितः । स्वरिते प्राप्त इदमारभ्यते । उदाहरणेष्वग्निप्रभृतयः प्रातिपदिका-
स्वरिणान्तोदात्ताः (फिट्, १११) । विभक्तिस्त्वनुदात्तौ सुपपितावित्यनुदात्ता
(१११४) । अग्नी वायू इति । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६११०२) दीर्घः । वृक्षौ
वृक्षाविति । वृद्धिरेचैति (६११८८) वृद्धिः । पचन्ति यजन्तीति । अतो गुणे
(६११८७) पररूपत्वम् । इयोरनुदात्तयोरयमेकादेश इति । ननु चोदात्तादनु-
दात्तस्य स्वरित (८११६६) इति शवकारस्य स्वरितत्वे कृते स्वरितानुदात्तयोरय-
मेकादेशः । तत् कथं इयोरनुदात्तयोरिति ? एवमाह पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्था-
सिद्धत्वात् ।

६ । खरितो वानुदात्ते पदादौ ।

सुस्थित इति । कुगतिप्रादय (२।२।१८) इति समासः । अत्र सुशब्दः कर्मप्रवचनीय इति । अनेन सुशब्दस्य गतित्वमपनयति । गतित्वे हि सति गतिर्गताविति (८।१।७०) निघातः स्यात् । ततश्चोदात्तेनानुदात्तस्यायमेकादेशो न स्यात् । प्रादिसमास इत्यादि । सुशब्द आद्युदात्तः । तत्र हि प्रादिसमासे कृते तत्पुरुषतुल्यार्थेत्यादिना (६।२।२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्युदात्तत्वं भवति । अत स्तो न प्रकृतिस्वरत्वेन हेतुनायमादेशः । यतोऽकः सवर्णदीर्घत्वमनुदात्ते पदादौ भवति । सुशब्दस्य ह्याद्युदात्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तभावोपपत्तेः । ननु प्रादिसमासे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्य (२।२।१८, वा) इत्युक्तम् । तत् कथमिह प्रादिसमासः ? नैष दोषः । तस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु सुशब्दस्य सुषामादिषु (८।३।८८) प्रयोगाद् विज्ञेयम् । तस्य हि तत्रोपसर्गात् सुनोतीत्यादिनेव (८।३।६५) सिद्धेऽनुपसर्गार्थः पाठः । अनुपसर्गत्वञ्च सोः सुः पूजायामिति (२।३।१८, वा) कर्मप्रवचनीयत्वात् । अथवा स्वतिभ्यामन्य ये प्रादय स्वादायं प्रतिषेधः । तथाचि तत्र स्वतो पूजायामिति (२।२।१८) पूजायां स्वतिशब्दयोः प्रादिसमास उक्तः । पूजायाञ्च तयोः कर्मप्रवचनीयत्वं विवक्षितम् । वीक्षतइति । विशब्दो निपातस्वरिणाद्युदात्तः । अत्रापि तिङ्ङितिङ् इति (८।१।२८) निघाते कृत एकादेशइत्यनुदात्ते पदादौ भवतीति सम्बन्धनोपमम् । वसुकोऽसीति । वसुशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणान्तोदात्तः । ततः सुप्रत्ययान्तत्वात् कस्य ह्यसिग्वदे परतोऽतो रोरमुतादभुत (६।१।११३) इत्युत्वम् । तस्य स्थानि-वद्भावेन सुपत्वादनुदात्तत्वम् । पूर्वेषां सहाद् गुणः (६।१।८७) । स च पूर्वसूत्रेणा-न्तोदात्तः (८।२।५) । असीति । तास्योर्लोप (७।४।५०) इति सकारलोपे कृते लटि सिपि रूपम् । अत्र तिङ्ङितिङ् (८।२) इति निघातेनाकारोऽनुदात्तः । तस्याकारेण सङ्घैः पदान्तादतीति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । खरितग्रहण-मित्यादि । कथं पुनरसति खरितग्रहणे खरित आदेशो भवति ? पुनः खरित-ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । न पुनः पक्षे खरितविधानार्थमित्यत आह उदात्ते हीत्यादि । उदात्ते हि विकल्पिते यस्मिन् पक्षे स न भवति तस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोरन्तरतमो य स्तेनैव भवितव्यम् । स च खरित एव (K) । अतोऽन्तरैणापि खरितग्रहणं खरित एव भविष्यति ।

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

प्रातिपदिकस्येति पदस्येति । समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । अहन्नहिमिति ।
 हन्तेर्लङ् । तिप् । हलङ्यादिलोपः (६।१।६८) । अदादित्वाच्छप् लुक् । अधातु-
 रिति (१।२।४५) प्रतिषेधादिह प्रातिपदिकत्वं नास्ति । राजा राजानौ राजान
 इति । असर्वनामस्थाने पदसंज्ञा प्रतिषेधादिह (१।४।१७) प्रातिपदिकस्या-
 वयवोऽन्तो नकारो भवति । प्रातिपदिकान्तस्येति । षष्ठौतत्पुरुषेऽन्तोत्तरपद-
 प्रधानत्वादस्यैव पदस्य तद्विशेषणं युक्तम् । नतु गुणभूतस्य । प्रातिपदिकेनान्त-
 शब्देन चात्र नकारो विशेषितः । स च नकारः प्रातिपदिकस्यान्तभूतः ।
 पदस्येति । अनिष्टयोरपि अधिकरणयोः पदप्रातिपदिकान्तयोर्विशेषणविशेष्य-
 भावेन भवितव्यम् प्रातिपदिकान्तस्येति पदस्येति । पदस्य योऽवयवः सोऽपि
 प्रातिपदिकस्येत्यर्थः । एवञ्च सति क्रियमाणेऽप्यन्तग्रहणे राजानौ राजान इत्यत्र
 प्राप्नोत्येव नलोपः । भवति ज्ञात्वापि पदावयवः प्रातिपदिकस्यान्तो नकार
 इत्येतच् चोद्यमपाकसमाह प्रातिपदिकग्रहणं मसमस्तमेवेति । ततश्च तस्य
 पदस्येत्येतत् समानाधिकरणविशेषणं युक्तमेवेत्यभिप्रायः । यदि तद्वत्समस्तमेव
 प्रातिपदिकग्रहणं षष्ठ्याश्रयणं प्राप्नोतौत्यभिप्राय इत्यत आह सुपां सुलुगित्यनेन
 (७।१।३८) यत् षष्ठ्या लुक् तेन लुका निर्दिष्टं प्रातिपदिकग्रहणम् । अतो न
 भवति षष्ठ्याः प्रसङ्गः । अहरिति । स्वमोर्नपुंसकादिति (७।१।२३) सोर्लुक् । रोऽधु-
 पोति (८।२।६८) नकारस्य रैफः । प्रत्ययलक्षणनाङ्गः (१।१।६) सुपपरता नास्ति ।
 लुमता लुप्ते (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणं नास्तीति वचनात् । अहोभ्यामहोभिरिति ।
 अहन्निति (८।२।६८) रुत्वम् । ह्रिश्चि चैत्यत्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७) ।
 ननु च प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवति । इह च रैफरुत्वयोः कृतयोर्नलोपस्य
 प्राप्तिरिव नास्ति । नकाराभावात् । तत् किं प्रतिषेधेर्नित्यत आह अहन्
 (८।२।६८) रोऽसुपीत्यादिशब्दे (८।२।६८) । तदरैफो रुत्वञ्च द्वयमध्येतदनव-
 काशम् । अतो लोपो न भवति । अन्यथा हि तयोर्विधानमनर्थकं स्यादित्यत
 आह सावकाशमित्यादि । सख्युद्धौ हि लोपो न । न डिस्मबुद्धेरिति (८।२।८)
 प्रतिषेधात् । अत स्तलोभय मध्येतत् सावकाशम् । हे दीर्घाहो निदाधेति ।
 दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निदाध इति बहुव्रीहिः । तत्सम्बुद्धिः । हलङ्यादिलोपः
 (६।१।६८) सत्यपि लोपे प्रत्ययलक्षणेन मसमस्तमेवेति रोऽसुपीति तत्र (८।२।३८)

प्रवर्तते । अहन्निति (८१।६८) इत्यमेव भवति । अहन्निति प्रथमैकवचनान्त-
मित्यादि । तत्राहन्निति (८१।६८) इत्यविधौ यदुपादौयते तदावर्तते इत्येता-
वति वक्तव्येऽहन्नित्येतेन (८१।६८) सूत्रेण केवलं इत्युपादेशो न विधीयते ।
अपित्वावृत्तिन्यायादहन्नित्येतच्छब्दरूपमन्वाख्यायत इत्यत्रोपपत्तिप्रदर्शनाय प्रथ-
मेकवचनान्तमकृतनलोपमित्युक्तम् । यदि ह्यादेशमात्रमहन्नित्यनेन (८१।६८)
विधीयते तदादेशसम्बन्धे षष्ठा भवितव्यमिति षष्ठ्युपादौयते । न प्रथमा ।
प्रथमया ह्युपादौयमानं कृतनकारलोपमुपादौयते । नकारलोपलक्षणस्य
भावात् । नचैवं कृतम् । तस्मात् प्रथमान्तस्याकृतनकारलोपस्योपादानादव-
सीयतेऽहन्निति रूपस्यान्वाख्यानं क्रियते इति । अन्वाख्यायते साधुत्वेन प्रतिपाद्यते
इत्यर्थः । किमर्थम् ? नलोपाभावार्यम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तसिद्ध्यनेन लोपो
मा भूदित्येवमर्थम् ।

८ । न ङिसम्बुद्धोः ।

चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति (७।१।३८) डे लुक् । ननु च सुराजन्निति
प्रातिपदिकसंज्ञा हि विद्यते । प्रत्यय (१।१।६२) लक्षणेनाप्रत्यय इति (१।२।४५) न
प्रतिषेधात् । आर्दे चर्मन्निति । अत्र तु न केवलं प्रातिपदिकसंज्ञा पूर्वोक्तादेशे हेतो
र्नास्ति डौ तु पदसंज्ञापि नास्ति । प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्तया भ्रमंज्ञया बाधितत्वात् ।
अतो नलोपप्राप्तिनाख्येवेत्यर्थः । कथं प्रतिषेध इत्यत आह एतस्मादेवेत्यादि ।
भ्रमंज्ञा च न भवतीति । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात् प्रत्ययलक्षणेन च ज्ञाप्यते
इति सम्बध्यते । तथाचेत्यादिना ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति । तदेवमेतस्मात् प्रतिषेधा-
दर्थेद्वयं ज्ञाप्यते । एवञ्च कृत्वा राजपुरुष इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञायां (L) सत्यां
नलोपश्च भवति । भ्रमंज्ञायामसत्यामलोपोऽन (६।४।१३४) इत्यलोपश्च न भवति ।
न भ्रमंज्ञाभावश्चेत्यसौह यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने प्रयोजनं (प, ३)
वेदितव्यम् । कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषमित्यस्मिन्दर्शने (प, ४) भ्रमंज्ञाया
सङ्गकार्यं भवतीति न लुमताङ्गस्येति (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेव भ्रमंज्ञा
न भवतीति नार्थस्तत्र भ्रमंज्ञाया अभावज्ञापनेन । डोवृत्तरपद इत्यादिनायं डौ
परतो नलोपप्रतिषेधस्य प्रतिषेध उक्तः । तस्योत्तरपदे परतो यो ङि स्तत्र प्रतिषेधो
वक्तव्यः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । स्वरितो

वानुदात्ते पदादावित्यतो (८।२।६) वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा तेन ङावुत्तरपदे न भविष्यतीति । चर्मणि तिलाग्रस्य चर्मतिल इति । वेद्यदि करण्येऽपि गमकत्वात् समासः । ननु चात्यल्पमिदमुच्यते ङावुत्तरपदे प्रतिषेधं वक्तव्यइति । सम्बुद्धावपि ह्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य एव । अन्यथा हि हे राजः हन्दारकेति विगृह्य हन्दारकनागकुञ्जरैरिति (२।१।६२) समासे कृते हे राजः हन्दारकेत्यत्र नलोपो न स्यादित्यत आह हे राजन् हन्दारकेत्यत्र त्वित्यादि समानार्थेन वाक्येन समासेन भवितव्यम् । एवं हि सामर्थ्यं भवति । नान्यथा तथाचोक्तं ग्रहणवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति । यथेष्टार्थं हे राजन् हन्दारकेति वाक्येन गम्यते स न ज्ञायते हे राजहन्दारकेति समासेन वाक्येन ह्येकार्थीभावाभावात् संबोधनं गम्यते । समासे तु विपर्ययात् समुदायार्थः सम्बोधनम् । तस्माद्राजा चासौ हन्दारकश्चेत्येवमेव विगृह्य समासः कर्त्तव्यः । ततः सम्बुद्धिः । एषश्च सम्बुद्धान्तं पूर्वपदम् । हे राजन् हन्दारकेत्यत्र समासो भविष्यत्येव । ततश्चोत्तरपदे परतः सम्बुद्धेरभावान्नलोपप्रतिषेधस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थं स्तुतप्रतिषेधेन । वा नपुंसकानामित्यादि । नपुंसकलिङ्गानां वा नलोपप्रतिषेधो भवतीत्येदं रूपं व्याख्येयमिति । अत्र व्याख्यानं त्विहापि वाग्रहणानुवर्त्तं व्यवस्थितविभाषालव्याश्रित्य कर्त्तव्यम् ।

६ । मादुपधायाश्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तान् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाचोत्तरस्य मतुपो मकारस्य वङ्गत्व-यमादेशो भवतीत्ययमर्थोऽभिमतः । स एव यथा सम्पद्यते तथा दर्शयितुमाह मतोरिहेत्यादि । अत्र मतुप, कार्यत्वेनोपात्तः । स च नाख्यन्तरेण प्रातिपदिकत्वम् । तद्विधौ प्रातिपदिकाधिकारात् (४।१।२) । तस्मान् मतुपः पूर्वं सामर्थ्य-लभ्यं प्रातिपदिकम् । तन् मकारावर्णाभ्यां मादिति विशिष्यते । मकारोऽन्तो यस्यावर्णोऽन्तो यस्येति । मकारावर्णविशिष्टा या चोपधेति सामर्थ्यम् । कथम् ? पूर्वं प्रातिपदिकान्तं विशिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । मकारेण विशेषणेनावर्णेन विशेषणेन च विशिष्टा योपधा सा च विशिष्यते । मकार उपधा यस्यावर्ण उपधा यस्येति । मकारावर्णविशिष्टस्येति मतुपो विशेषणे उपधायाश्चेत्यत्र मा भूदिति ? अस्यापेक्षितत्वात्तत्र इत्ययमर्थो भवतीति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सामर्थ्य-प्राप्तं प्रातिपदिकमेव विशिष्यते तस्मादयं वक्ष्यमाणोऽर्थः सूत्रस्यापि भविष्यतीति ।

किंवानिति । किमस्यास्तीति मतुप् । उगिदचामित्यादिना (७।१।७०)
 तुम् । हलङ्गादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपौ (८।२।२३) । अत्वसन्तस्य
 चाधातोर्इति (६।४।१४) दीर्घः । नार्मतमिति । नरोऽस्य सन्तीति नृमान् ।
 नृमतइदमिति तस्येइमित्यण् (४।३।१२०) । तत्र वृद्धौ कृतायां नार्मतमित्यत्रा-
 वर्णोपधमतुप्, प्रातिपदिकं जातमिति वत्वं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवतीत्याह
 इहेत्यादि । नार्मतमित्यत्र ह्यवर्णोपधमतुप्त्वं वृद्धेरेव । सा च बाह्यतद्धित-
 निमित्ता । अतोऽवर्णोपधत्वस्य बहिरङ्गत्वम् । वत्वं तु प्रवृत्तिनिवृत्ति-
 निमित्तमिति तस्यान्तरङ्गत्वम् । असिङ् च बहिरङ्गमन्तरङ्गइति (प, ५१) ।
 तेन नार्मतमित्यत्र वत्वं न भवति ।

१० । भयः ।

अग्निचित्वानिति । तसौ मत्वर्थइति (१।४।१८) भसंज्ञा । तेन पदसंज्ञा-
 निबन्धनं भूलाञ्छशोऽन्तइति (८।२।३८) जश्त्वं न भवति ।

११ । संज्ञायाम् ।

अहौवतीति । नद्यां मतुबिति चातुरर्थिको मतुप् (४।२।१५) । शरादौ-
 नाच्चेति (६।३।१२०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्टीवच्चक्रौवत्कक्षीवद्रुमणवच्चर्मणूती ।

अथाष्टीवदिति किमर्थं निपात्यते । यावत्सोर्वष्टीमित्यस्मादेव निपातनादेतत्
 (५।४।७७) सिद्धम् । एवमन्यते । इन्ह एवैतन्निपातनमिति तत्रैव स्यात् ।
 इह तु निपातनं क्रियमाणं सर्वविषयं भविष्यतीति । कथं पुनर्ज्ञायित आसन्दीवदः
 प्रकृत्यन्तरं विद्यतइत्याह तथाचोक्तमित्यादि । यदि तर्हि तत्रैव संज्ञायामिति वत्वे
 च (८।२।११) सिद्धमासन्दीवदिति तत् किमर्थमिह पठ्यत इत्याह आसन्दीवदि-
 त्यादि । तत् प्रपञ्चार्थमिति । यदि तर्हि चक्रौवदिति संज्ञायामेतन्निपातनं कथं
 चक्रौवन्ति सदो हविर्धानानि भवन्तीति ? नहीयं संज्ञेत्यतश्चाह चक्रौवन्तीत्यादि ।
 छन्दसि ह्ययं प्रयोगः । तत्र व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।१५) वर्णव्यत्ययेना-
 कारस्येकारे कृते छन्दसौर इति (८।२।१५) मतोर्वत्वे चक्रौवन्तीत्येतत् सिध्यति ।
 तस्माच्छान्दसत्वादेवमेतत् साधुत्वेनानुगन्तव्यम् । कक्षीवानिति । हलइति

(८२।७७) दीर्घः । नलोपाभावार्थमिति । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८२।७) नकारलोपः प्राप्नोति । स मा भृदित्येवार्थम् । णत्वार्थश्चेति । पदान्तस्येति (८४।३६) णत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । अतो णत्वार्थश्च निपातनम् । मतोर्वा नुङर्थमित्येति । वाशब्दो विकल्पार्थः । अथवा नैव नकारलोपाभावार्थं निपातनम् । नापि णत्वार्थम् । किं तर्हि ? मतोर्नुङर्थम् । तुटि कृते नलोपे सत्यपि मिथ्येत्येष्टम् । णत्वप्रतिषेधस्य प्राप्तिर्नास्त्येव । अपदान्तत्वात् । अद् कुपाङ्गिति (८४।२) णत्वं भवति ।

१३ । उदन्वानुद्धौ च ।

उदधावर्थइति । यस्मिन्नुदकं धीयते तस्मिन्नर्थइत्यर्थः । तथाऽऽदके कर्मण्यपपदे कर्मण्यधिकरणे चेति (३।३।८३) किप्रत्यये कृते पेषंवासवाहन-
धिषु चेतुःपदकस्योदभावे (६।३।५८) कृत उदधिशब्दो व्युत्पाद्यते । चकारेण सञ्ज्ञायामित्यनुकृत्यत इति दर्शयति । सञ्ज्ञायाम्चेत्यादि । उदधावर्थइत्यादि । उदधिशङ्खणञ्च सञ्ज्ञार्थम् । उदन्वानित्युदकं धेयमस्मिन्नस्तीत्यर्थविवक्षायां मतुप । स एवमुच्यतइति । नतु गङ्गादिः । (M) । यदि यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यत उदकवान् घट इत्यभिधानं प्राप्नोति । घटेऽप्युदकं धीयत इत्यत आह उदकवान् घट इत्यादि । इह विवक्षा शब्दव्युत्पत्तेः (N) प्रधानं कारणम् । न वस्तुनः सत्ता । स च येन दधात्यर्थेनोदधिरित्युच्यते सोऽस्मिन् प्रयोगे घटे न विवक्षितः । किं तर्हि ? उदकसत्तायाः सम्बन्धमात्रम् । उदकमस्मिन्नस्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । अतो दधात्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् घटस्योदधित्वं विद्यमानमप्यसंकल्पमवेति नायं निपातनस्य विषयः । तेन घट उदकवानित्युच्यते । यदा तु दधात्यर्थो विवक्ष्यते तदोदन्वानित्येव वक्तव्यम् ।

१४ । राजन्वान् सौराज्ये ।

राजन्वानिति निपात्यतइति । किमत्र निपात्यते ? नलोपाभावो नुङ् वा । सौराज्यमिति । शोभनो राजा यस्मिन् देशे स सुराजा । तद्वाच्यः सौराज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् यञ् । न स्तद्धित (६।४।१४४) इति नलोपः । तत् पुनः सौराज्यं यत्र शोभनेन राज्ञा देशस्य सम्बन्धः । समासकृतत्तद्धितेषु सम्बन्धाभि-

(M) नतु तद्वानादिरिति भरद्वाजसूत्रे पाठः । (N) शब्दप्रवृत्ताविति पाठान्तरम् ।

धानमिति वचनाद् राजन्वानित्यस्य शब्दस्य देश एव वाच्यः । न सौराज्यम् । स तु देशः शब्दात् प्रतीयमानः । सौराज्येनाविनाभावित्वात् । तच्च गमयतीत्याह गम्यमान इति । राजन्वानिति पुल्लिङ्गम् । तस्यातन्वतां दर्शयितुं राजन्वती पृथीत्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ।

१५ । छन्दसौरः ।

हरिवो मेदिनमिति । न सु न इत्यत्रैतद् (८।२।३) व्युत्पादितम् । अरिवानेतु मा विशदिति । रयिशब्दस्य रयैर्मतौ बहुलमिति (६।१।३७, वा) सम्प्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । आद् गुणः (६।१।८७) । अथेह कस्मान्न भवति सप्तर्षिमन्तं व्यावाष्टयिवीमन्तमित्याह । यौच्यं पृथिवी चेति बन्धे कृते दिवसश्च पृथिव्यामिति (६।३।३०) दिवो व्यावादेशः । गौर्षान् धूर्षान् आशीर्षानिति ? गृ शब्दे । धूर्षी हिंसार्थः । आङ्शसु इच्छायाम् । एषां सम्पदादित्वात् क्तिप् । गृणातेर् ऋतइवातोरीतोत्वम् (७।१।१००) । धूर्षं राज्ञोपइति (६।४।२१) वकारलोपः । शास इदङ्हलोरित्यत्र (६।४।३४) शासइत्वे आशासः क्ता (६।४।३४, वा) उपसंख्यानमित्याङ्पूर्वस्य शासइत्त्वम् । मतुपि कृते सप्तजुषो ऋ (६।२।६६) रिति कृत्वम् ।

१६ । अनो नुट् ।

अस्त्वन्तइति । अस्विदधिसक्थ्यन्तानामनङ्, दात्तः (७।१।७५) । छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ् (७।१।७६) । नुट् । अनङो नकारस्य लोपः । नुमो णत्वम् । अस्त्वन्तमिति । अस्विशब्दस्य णत्ववर्जं पूर्ववदनङादि कर्त्तव्यम् । शीर्षं गृह्णीतीति । शीर्षं छन्दसीति (६।१।६०) निपातितम् । ननुच नुटोऽनन्तरत्वात् तस्यैव वत्वेन भवितुं युक्तम् । नतु तद्व्यवहितस्य मकारस्य । तत् कथमिह नुटो वत् न भवति ? ततस्तु परस्य च भवतीत्याह नुटोऽसिद्धत्वादित्यादि । अथायं नुट् परत्वादपवादएव कस्मान्न भवति ? भिन्नजातीयत्वात् । समानजातीय-कार्थ्यापन्नो हि विशेषः सामान्यस्य बाधको भवति । इह कार्यभेदोऽस्ति । वत्वस्यादेशत्वान्नुटस्वागमत्वादिति नास्ति बाध्यबाधकभावः । नुटः परादिकरणं णत्वं यथा स्यादित्वेवमर्थम् । अन्यथा हि पदान्तस्येति (८।४।३७) प्रतिषेधः स्यात् ।

१७ । नाद् घस्य ।

सुपथित्तरइति । शोभनः पन्था इति प्रादिसमासः सुपन्थाः । सुशब्दान्न पूज-
नादिति (५।४।४८) प्रतिषेधाट्कपूरबधूरित्यादिना (५।४।७४) समासान्तो न
भवति । तरप् । दस्युहन्तमः । दस्युं हतवानिति क्तिप् । तदन्तात् तरप् ।
भूरिदावत्तरइति । भूरि ददातीत्यातो मनिनित्यादिना (३।२।७४) वनिप् ।
तदन्तादुत्तरपदस्य तुद । रथीतर इति । रथिन्नित्येतस्मान् मत्वर्थीयिनिप्रत्यया-
न्तात् तरप् । नकारस्य लोपः । ईकारः । अथवा (०) नकारस्यैविकार । सवर्ण-
दीर्घत्वम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

इह रइति वर्णोपादीयते । लङ्ल्यसमादेशस्तादृश एव । ततश्च केवलो यो
रेफवर्णो नावयवभूतस्तस्यैव तथाभूतएव लकारादेशः स्यात् । ऋकारस्य तु लकारो
न स्यात् । तयो स्थान्यादेशभावेन सूत्रेऽनुपादानात् । ततश्च क्लृप्तः कृत्स्नानि-
त्यादि न सिध्येदिति यच्चीदयेत् तं प्रत्याहर इति सामान्यमुपदीयत इति । वर्णत्वा-
वरणत्वकृतं भेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायाश्च रेफव्यञ्जौ
वर्तन्ते यतस्तयोर्वर्णत्वावर्णत्वादिभेदभिन्नयोर्द्वयोरपि रङ्ल्यभिधानप्रत्ययावभिन्नौ
भवत स्तदुपादीयते । नतु वर्णात्मक एवं विशेषः । तेनेति । सामान्योपादानेन
द्वयोरपि ग्रहणं भवतीति । तस्य सामान्यस्य द्वयोरपि भावास्तद्व्यपि सामान्यमेवेति
उपादीयत इत्यपेक्षते । अत्रापि तेन यश्च केवलो लकारो यश्च लृकारस्य स्तयो
र्द्वयोरपि ग्रहणमित्येतद्वाच्यम् । पूर्वानुसारेण गम्यमानार्थत्वान्नोक्तम् । ततोऽय-
मित्यादि । यत एव द्वयोरपि रेफयोर्लकारयोश्च ग्रहणं तस्मात् केवलस्य रेफस्य
केवलो लकार आदेशो विधीयते । आन्तरतम्याट्कारस्यापि लृकारः । ननुच
सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्य स्थाने ऋकारो विधीयत इत्येतन्न लभ्येत । न
हि ऋकारस्यो रेफ ऋकारो भवति । किं तर्हि ? तदवयवः । तत्र द्वयोरपि ग्रहणे
सति ऋकारस्यस्यापि रेफस्य लृकारस्यो लकारस्तत्सदृश एवान्तरतम्याद् भवती-
त्येषोऽर्थो लभ्यते । नतु ऋकारस्यापि स्थाने लृकारो भवतीत्येषोऽर्थोऽपीतिप्रत्यस्य
चोद्यस्य निराकरणार्थं मेकदेशविकारद्वारेणेत्युक्तम् । एकदेश ऋकारस्यावयवो रेफ

(०) एतत्तु चित्ताम् । ईकारस्यासिद्धत्वेन सवर्णदीर्घत्वस्याप्रवृत्तिः ।

स्वस्य विकारः लृकारावयवो लकारः । अथवैकदेश लृकारस्वावयवो लकारः । स एव विकारः । ऋकारस्य रेफस्यैकदेशविकारः । द्वारं मुखमुपाय इति यावत् । तेन ऋकारस्य स्थाने लृकारादेशो विधीयते । यदि ऋकारलृकारस्वयो रेफलकारयोर्, ऋकारलृकाराभ्यां पृथग्भावः सम्भवेत् तदा ऋकारस्यैकदेशस्य रेफस्य लृकारस्यैकदेशो लकारः शक्यो विधातुम् । नतु तयोस्ततः पृथग्भावः सम्भवति । तस्मान्नान्तरीयकत्वादिकदेशविकारद्वारेण समस्तस्यैव ऋकारस्य समस्तस्यैव लृकारादेशो विधीयते । अस्यैवार्थस्य द्रष्टीकरणायाह एवञ्चेत्यादि । यतएव मेकादेशविकारद्वारेण ऋकारस्य स्थाने लृकारो विधीयत एवञ्च लुटि च कृप (१।३।६३) इत्येवमादयो निर्देश उपपद्यन्ते । नान्यथा । आदिग्रन्थेन ऋदुपधाच्चाकृपि चृते (१।१।१०) रित्येवमादीनां ग्रहणम् । तदेवं चोद्यं परिहरता यदुक्तं गुडविधिलादेशविनामिष्वकारः प्रतिविधातव्यइति तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविहितम् । कल्प्सा । कल्प्सारौ । कल्प्सारइति । टच् । अथवा लुट् । चिह्नकृप्सतीति । सन् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) किच्चाद् गुणाभावः । कृप्सः कृप्सवानिति । कृप्सवत् । कृपिति । एतत् कथं सिध्यति ? यावतात्रापि लत्वेन भवितव्यमित्यतश्चाह कृपेत्येतदित्यादि । एतेन कृप कृपायां गतावित्यस्मात् षिदुभिदादिभ्योऽङित्यङि (३।३।१०४) तत्सन्नियोगेन च संप्रसारणे कृते कृपेत्येदं भवतीति दर्शयन् कृपेत्यस्य रूपस्य लाक्षणिकत्वं दर्शयति । यद्येवं ततः किमित्यत्र लत्वं न भवतीत्याह तस्य होत्यादि । यतस्तस्य कृतसंप्रसारणस्य कृपेः कृपेत्येतद् रूपं भवति तस्मान्नान्तरीयकत्वाच्चणिकत्वम् । अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव (प, १।१४) न गृह्यतइति न भवति लप्रसङ्गः । कृपणकृपौट कपूर्रादिषु ह्रौपदेशिकमेव कृपेत्येतदृपम् । न लाक्षणिकम् । तथाहि रञ्जेः कुञ्जिति (उण्, २।२।३७) यः कुन् विहितः सस्मिन् बहुलवचनात् कृपरेव विहिते कृपणइति भवति । कृतृकृपिभ्यः कौटञ्जिति (उण्, ४।६।२४) कृपरेव कौटनि विहिते कृपौटइति भवति । खर्जिपिञ्जादिभ्यः (उण्, ४।५।३०) ऊरोलचावित्तरप्रत्यये कृते कपूर्रइति भवतीत्याह कृपणकृपौटेत्यादि । एवं मन्यते । बहुलवचनात् कृपरेव कृन् भवति । तत्र चास्य संप्रसारणं कृतम् । कृतृकृपिभ्यः कौटनित्यत्रापि (उण्, ४।६।२४) कृपिग्रहणमपनौय कृपिग्रहणं करिष्यते । संप्रसारणं तु बहुलवचनादेव भविष्यति । खर्जिपिञ्जादिभ्यः ऊरोलचावित्यत्रापि (उण्, ४।५।३०) आदिग्रहणेन कृपरेव ग्रहीष्यते । संप्रसारणञ्च पूर्ववदेव भविष्यतीति । यद्यपि कृपणकृपाणेत्येवमादीनि रूपाणि स्युः स्वादास्य दोष इति

दर्शयितुमाह उणादयो बहुलमिति (३।३।१) वित्यादि । अत्यन्तभिन्नरूपयोर-
भिन्नस्वभावत्वमसम्भावयन् पृच्छति किमिदमित्यादि । समानविषयत्वमिति ।
अभिन्नविषयत्वमेकशब्देनात्र विवक्षितम् । नत्वभिन्नस्वभावत्वमिति दर्शयति ।
किमर्थं पुनः कृपिमुदिश्य लादेशो विधीयते ? न कृपिरेवोदिश्येत ? गुणस्थाने
लत्वमात्रं कर्त्तव्यम् । तच्चावश्यकर्त्तव्यमुपल्लारीयतीत्येवमर्थम् । तथाच ऋदुप
धाञ्चाकृपिचूतेरित्यत्र (३।१।११०) कृपिप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो जायते । तेनैव
शक्यम् । इहञ्चौक्तपदिति ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानादृकारस्य
विधीयमानमुरत्त्वं (७।४।६६) लृकारस्यापि स्यात् । तथाच लृकारस्यापि
ऋवर्णः प्रसज्यते । ऋकारान्तं तूपदिश्य लत्वे विधीयमाने तस्यापि लृकारस्य लत्वं
सिद्धं भवति ।

१८ । उपसर्गस्यायतौ ।

इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः । अयतिग्रहणं रेफविशेषणमिति एकः पक्षः । उप-
सर्गस्य विशेषणमिति द्वितीयः । तत्राद्ये पक्षेऽयतौ परत इत्येवमादिको वृत्ति-
ग्रन्थ एव नैयः । अयतौ परतो यो रेफ उपसर्गस्तस्य लकारादेशो भवतीति ।
द्वितीये ह्येव नैयः । अयतौ परतो य उपसर्गस्तस्योपसर्गस्य यो रेफ स्तस्य
लकारादेशो भवतीति । प्लायते पलायत इति । अय ण्येत्यस्मादनुदात्तेत्वा-
दात्मनेपदम् । कथमत्राद्ये पक्षे लत्वम् भवति ? यावता तस्मिन् कर्त्तव्येऽचः
परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावेन भवितव्यम् । ततश्च प्रकृत्युप-
सर्गयोर्विभागे सत्यवर्णेन व्यवधानाद्रेफस्यायतिपरता न संभवतीत्याह अत्र
योऽयमित्यादि । विभागे विस्लेष इत्यर्थः । एकग्रहणं प्रत्यय इत्यत्र संघाते
व्यवधाने लत्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । येन हि व्यवधानमेव नाव्यवधानं तेन
व्यवधाने वचनप्रामाण्याल्लत्वेन भवितव्यम् । केन व्यवधानं मेवम् ? एकेन वर्णेन ।
संघातेन पुन व्यवधानमस्ति नास्ति चेति तेन व्यवधाने न भवति । तथाचेत्यादि ।
एव माद्ये पक्षे एकेन वर्णेन व्यवधाने लत्वं भवति वचनप्रामाण्यादित्यस्मिन्नर्थं
व्यवस्थिते सति पठ्यत इत्यत्रापि लत्वं प्रवर्त्तते । अत्राप्येकेन वर्णेन व्यवधानात् ।
न केवलं पठ्यत इत्यत्र प्रवर्त्तते यत्र स्थानिवद्भावाद्धारणाशास्त्रीयं व्यवधानं यत्रापि
तु श्रूयमाणेनेव वर्णेन लौकिकं व्यवधानं तत्रापि प्रवर्त्तते इत्येवोऽपिशब्दस्यार्थः ।
ननुच निराकृत्य (७।२।४६) इत्यत्र निरइति निर्देशेन ज्ञापितमेतन् निरिति रेफान्त-

मुपसर्गान्तरमस्तीति । ततश्च निलयइत्यत्र वचनस्यावकाशे सति कथं येन ना व्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्युक्तम् । एवं मन्यते ? नैकमुदाहरणं सामान्यलक्षणं प्रयोजयति । यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यान् निरवग्रहणं कुर्यादित्येवं प्रथमे पक्षे सर्वस्य सिद्धतां प्रतिपाद्य द्वितीये पक्षे प्रतिपादयितुमाह उपसर्गविशेषणे त्वित्यादि । तुशब्दोऽयमपिशब्दस्यार्थं वर्त्तते । न केवलं रेफविशेषणे ऽयतिग्रहणे पठ्यत इत्यादि सर्वे सिद्धमपितूपसर्गविशेषणेऽपि तस्मिन् सर्वमेतत् सिद्धम् । अथवा तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षादस्य विशेषं द्योतयति । तत्र हि व्यवधानात्तत्वं प्राप्नोतीत्येतच्चोद्यमवतरति । अतो यद्येतत् प्रतिपाद्यमेतत् सर्वम् । इह त्वस्य चोद्यस्यावतार एव नास्तीति सिद्धमेवैतत् । न यन्नसाध्यमित्यर्थः । प्रतेरपि प्राप्नोतीति चोदकः । तुशब्दः पूर्वस्माद् विशेषणाद्यैः । पूर्वत्र प्रतेर्न प्राप्नोति । संघातेन व्यवधानात् । इह तु नास्ति केनचिद् व्यवधानम् । अतः प्रतेरपि प्राप्नोतीति मन्यन्ते । अपर इति । द्वितीयपक्षाभिनिविष्टानामन्यतमे । निस्सुसिखेतयोरिति । यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणम् । अथाप्युपसर्गस्य विशेषणं सर्व्वथा कृत्वे कृते लत्वं प्राप्नोतीति यद्योदयेत् तंप्रत्याह निस्सुसिख्यादि । गताद्यैम् ।

२० । यो यङि ।

निजिगम्यतइति । ऋतइडातोऽरितीत्वम् (७।१।१००) । द्विवचनम् । अभ्यासकार्य्यम् । भावगर्हायां यो यङ् विहितइति । लुपसदचरेत्यादिना (३।१।२४) । गिरतेरिति । गृ निगरणइत्येतस्य तौदादिकस्य । गृणातेरिति । गृ शब्दइत्यस्य क्रौयादिकस्य । सामान्येन ग्रहणमिच्छन्तीति । विशेषानुपादानात् । अपरे त्वित्यादि । कथंपुनः सामान्योपादानेऽपि गिरतेरेव ग्रहणं लभ्यत इत्याह गृणातेरित्यादि । किं कारणं यङेव नास्तीत्याह अनभिधानादिति । निगौर्य्यत इति । सार्वधातुके यक् (३।१।६७) । हलि चेति (८।२।७७) दौर्घः ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतीति । निगरणार्थस्य रूपम् । निगरणमिति । ल्युट् । निगरक इति । ग्लुल्ल । निगार्य्यतइति । अत्र यदि णिलोपे कृते विकल्पो न सिध्यतः-

चः परस्याभावादितेऽतश्चोद्यमपाकर्त्तुमाह निगार्थ्यते निगाख्यतइति । स्थानिवद्भावस्तु पूर्ववत् । स्यादेतत् । नाख्येवात्र स्थानिवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) प्रतिषेधादित्यतश्चाह पूर्वत्रासिद्ध इत्यादि । अपवादो दोषः । सद्य तेन वर्त्ततइति सापवादम् । दोष एवायमस्याः परिभाषाया इत्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये । न केवलं तच्चोद्यं सापवादमपितु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्येतदपि वचनं सापवादमेव । तदेव सापवादत्वमाप्तवचनेन प्रतिपादयितुमाह तस्येत्यादि । तत्र संयोगादिलोपविधायकं दोषः । काव्यर्थो वास्त्वर्थइति । अत्रासति यथादेशस्य स्थानिवद्भावे स्कोः संयोगाद्योरिति (८।२।२८) ककार-सकारयोर्लोपः प्रसज्येत । लत्वविधौ निगार्थ्यते निगाख्यत इति । णिलोपस्य सति स्थानिवद्भावे विकल्पेन लत्वं न स्यात् । णत्वविधौ प्रहिणोति प्रमीणोत इति । अत्र गुणेल्वयोरसति स्थानिवद्भावे हितुमीनेति (८।४।१५) णत्वं न प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वादेत्यादि । परिहारान्तरम् । अन्तरङ्गत्वं तु लत्वविकल्पस्य वर्णाश्रयत्वात् । णिलोपस्य तु बहिरङ्गत्वमार्धधातुकाश्रयत्वात् । अथ गिरौ गिर इत्यत्र लत्वं कस्मान्न भवतीत्याह गिरौ गिर इत्यादि । इतिकरणो ज्ञेयः । धातोः स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोरित्येव प्रत्ययो यो विहितस्तत्र तत् कार्यं विज्ञायते । तस्माद् गिरौ गिरइत्यत्र न भवति । नह्यत्र धातोरित्येव (३।३।८१) गिरतेः क्तिबन्तादौजसो विहितौ । किं तर्हि ? प्रातिपदिकाधिकारात् (४।१।१) ।

२२ । परेश घाङ्गयोः ।

परिघइति । पर उपपदे हन्तेर्धातोरप्यप्रत्ययः । हलोपो घत्वञ्च निपात्यते । उपपदसमासः । पर्यङ्कइति । अकि लक्षणइत्यस्मात् पचाद्यञ् । हलश्चेति (३।३।२१) वा घञ् । प्रादिसमासः । परिततोऽङ्कः पर्यङ्कः । ननुच घ इति तरपुमपोरपौयं संज्ञा । स्वरूपं शब्दस्येति (१।१।६८) स्वरूपग्रहणं प्रतिषिध्यते । तत् किमिति घरूप एव लत्वमुदाह्रियत इत्याह घइति स्वरूपग्रहणमत्रेति । एवं मन्यते । अङ्कइत्यनेनामंज्ञाशब्देन साहचर्याद् घइत्यस्याप्यमंज्ञाशब्दस्यैव ग्रहणमिति । योगे चेति वक्तव्यमिति । योगशब्दे च परतः परेर्विकल्पेन लत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते । तेन योगेऽपि भविष्यतीति ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

संयोगान्तस्येति । संयोगोऽन्तो यस्य तत् तथोक्तम् । अन्तग्रहणं विस्मट्यार्थम् । पदस्येति (८।१।१६) हि वर्त्तते । तत्र संयोगिन पदे विशिष्यमाणे येन विधिस्तादन्त-
स्येत्येव (१।१।७२) संयोगान्ताता पदस्य लभ्यते । गोमानिति । हलङ्गादि-
लोपे (६।१।१८) कृतेऽलोऽन्त्यस्य लोपः (१।१।५२) । अत्वसन्त्यस्य चाधातोरिति
(६।४।१४) दीर्घः । श्रेयान् भूयानिति । अत्र संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति
परत्वादुत्वे न बाध्यत इति यो मन्येत तंप्रत्याह श्रेयान् भूयानित्यादि । यदि तर्हि
परमपि रुत्वमसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपस्य बाधकं न भवत्येवं सत्यत एव हेतो
जश्त्वस्यापि बाधकं न स्यात् । ततश्च यशः पय इति जश्त्वमेव स्यात् । न
रुत्वमित्यत आह जश्त्वे त्वित्यादि । संयोगान्तलोपे हि प्राप्तं चाप्राप्तं च रुत्वमार-
भ्यते । श्रेयानित्यादौ प्राप्तं । पयइत्यत्र त्वप्राप्तइति युक्तं यद्रुत्वं न बाधते ।
जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्त एव तदारभ्यते । तस्माद् बाधकलक्षणयोगाद् रुत्वं जश्त्वस्य
बाधकं भवत्यत्र । श्रेयानिति । प्रशस्यस्य अ इतीयसुनि श्रभावः (५।३।६०) ।
आद् गुणः (६।१।८७) । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । भूयानिति ।
बहोर्लोपो भू च बहोरित्यसुनि (६।४।१५८) ईकारस्य लोपः । बहोश्च भूभावः ।
अथ दध्यत्र मध्यत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपः कस्मान्न भवतीत्याह दध्यत्रेत्यादि ।
बहिरङ्गत्वन्तु यणादेशस्य द्विपदाश्रयत्वात् । संयोगान्तलोपस्य त्वेकपदाश्रयत्वा
दन्तरङ्गत्वम् । पदस्येति किम् ? गोमन्तौ । गोमन्तः ।

२४ । रात् सस्य ।

संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि । अत्र संयोगान्तं पदं रेफस्य विशेषणम् । रेफोऽ-
पि सकारस्य । संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफस्तास्मादुत्तरो यः सकार स्तस्यालोऽ-
न्त्यस्य लोपो भवति । अच्चारत्सारिति । चर सञ्चलने । त्सर च्छद्मगतौ ।
लुङ् । अतो लरान्तस्येति (७।२।२) वृद्धिः । तिपो हलङ्गादिलोपः (६।१।६८)
सिचः सकारस्याप्यनेन । अङागमः । रेफस्य विसर्जनौयः (८।३।१५) । ननु
चेत्तत् पूर्वैव सिद्धम् । तत् किमर्थमिदमारभ्यत इतः आह सिद्धइतः । रात् सस्य वेति
नियमस्य स्वरूपं दर्शयति रादेव सस्येति । एष तु विपरीतनियमोऽत्र नाशङ्कनीयः ।
उरः प्रभृतिषु (५।४।१५१) पुमानिति कृतसंयोगान्तस्य लोपस्य पुम्स्रवदस्य
पाठात् । नहि विपरीतनियमे तस्य संयोगान्तलोप उपपद्यते । ऊर्गिति ।

उर्ज बलप्राणनयोः । भ्राजभ्रासेतगदिना (३।२।१७७) क्षिप् । अत्र नियमाज्ज-
कारस्य लोपो न भवति । तस्मिन्नसति चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वं जकारस्य
गकारः । वावसान इति (८।४।५८) चरत्वं ककारः । न्यमारुडिति । मृज्
शुद्धौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । तिपो हल्ङादिलोपः (६।१।६८) मृजिर्ह्रस्विः
(७।२।११४) । व्रश्चेत्यादिना (८।२।३६) पत्वम् । तस्य च जश्त्वं डकारः ।
तस्यापि चरत्वं टकारः ।

२५ । धि च ।

अलविध्वमलविद्धमिति । लुङ् । चोः सिच् (३।१।४४) । सस्य धि चेति-
लोपः । विभाषेष्ट इति (८।३।७६) पक्षे मूर्धन्यः । यद्यत्रेत्यादिना सति सकार-
लोपे यदिष्टं प्राप्नोति तद् दर्शयति । असति हि सकारलोपे सिच आदेशप्रत्यययो
रिति (८।३।५८) पत्वे कृते भ्रल्लान्नशिति (८।४।५३) जश्त्वे च डकारे णुना णु
रिति ८।४।४१) धकारस्य णुत्वे ढकारेण भवितव्यम् । ततश्च मूर्धन्याभाव-
पक्षेऽपि धकारो न श्रूयते । विभाषायहणं तु सिद्धं लिङर्थं लिङर्थञ्च स्यात् ।
तस्मादमूर्धन्यपक्षे धकारस्य श्रवणं यथा स्यादिति लोपो विधीयते । इतः प्रभृति
सिचः सकारस्य लोप इत्यत इति । स चाचि विभाषेतगतो (८।२।२१) विभाषा-
ग्रहणानुवृत्ते र्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते । चकाडौति । चकाष्ट दीप्तौ ।
लोट् । सिप् । से ह्रस्विचेति (३।४।८७) हिरादेशः । ङुभलभ्यो हेर्धिरिति
(६।४।१०१) हेर्धिभावः । पूर्ववच्छपो लुक् । पूर्ववज्जश्त्वं सकारस्य दकारः ।
पयो धावतीति । पयः शब्दस्य रुत्वम् । ह्रशि चेतुस्त्वम् (६।१।११४) । आद्
गुणः (६।१।८७) । यदीतः प्रभृति सिचो लोप इत्यते सन्धिव्यवस्थामित्यत्र भल्लो
भल्लौति (८।२।२६) सकारस्य लोपो न प्राप्नोतीति चोद्यमाशङ्काच्च सन्धिव्यवस्था-
मितगदि । अद भल्ले । स्त्रियां क्तिन् । बहुलञ्छन्दसीति घञ्ज्ञादेशः (२।४।३८) ।
घसिभसोर्हलि चेलुपधालोपः (६।४।१००) । सकारस्य बहुलं छन्दसीति छान्दसो
लोपः । कचिदन्यदेवोच्यते । एषोऽपि बहुलस्यार्थः । इत्यते भवस्तथोर्धोऽध
इति (८।२।४०) तकारस्य धत्वम् । पूर्ववज्जश्त्वं घकारस्य गकारः । समा-
ना सन्धिरिति विशेषणसमासः । समानस्य छन्दसीति (६।३।८४) सभावः ।
वध्यामिति । भस भर्त्सनदीत्योः । लोट् । तस्य लोटो लङ्वादित्यतिदेशात्
(३।४।८५) तसस्ताम् । जुहोतगदित्वाच्छपः शुः । ज्ञाविति (६।१।१०)

द्विर्वचनम् । पूर्ववदुपधासलोपो । पूर्ववदेव तकारस्य दत्वञ्च । भकारस्य वकारः । अभ्यासे चर्च इति (८१४।५४) जश्त्वम् । एवमिदं तावच्च श्लोकवार्तिककार-
स्याभिमतं दर्शितम् । इदानीं भाष्यकारस्य मतं दर्शयितुमाह भाष्यकारस्वाङ्गी-
तरादि । एतेनाविशेषणैव सकारमात्रस्य भाष्यकारो लोप मिच्छतीति दर्शयति ।
तेनेतरादि । अविशेषण हि सकारमात्रस्य यो लोप मिच्छति तस्य पयो धाव-
तीतरापि प्राप्नोति । तस्मादिह मा भूदिति यत्नान्तर माख्येयम् । यत्नान्तरं तु
व्यवस्थितविभाषाश्रयणमेव पूर्ववत् । अयं तु विशेषः । पूर्वत्र व्यवस्थितविभाषया
धि चैव सिचो भविष्यति । नान्यस्य । इह तु यत्र समानपदस्यौ निमित्तनिमित्तिनौ
तत्रैवाविशेषण सकारमात्रस्य लोपो भवति । अत्र तु भिन्नपदस्यौ पयो धाव-
तीतरादौ । तत्र न भवतेत्येवेति । एतावता विशेषेण व्यवस्थितविभाषा यत्नान्तर
मित्युच्यते । संक्षिप्तमेतमर्थं विस्तरेण सचोदयपरिहारं वक्तुमाह धि सकारे
सिचो लोप इतरादि । धीतिरतद् यत्र परभूते सकारलोप इतरतः प्रश्नति विधातव्य
स्तदुपलक्षणं वेदितव्यम् । कुत एतत् ? इतः प्रश्नति सिचः सकारस्य लोप इत्यत
इति प्राग् वचनात् । लोपं प्रति सकारस्याधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् सप्तम्या
निर्देशः । किं प्रयोजनमितराह चकाङ्क्षीतरादि । यदि सिचो लोप आशाश्च तु
कथम् ? आङ्गः शासु इच्छायाम् । लोट् । ध्वम् । टेरत्वम् । सवाभ्रां
वामावितरमादेशः (३१४।८१) । पूर्ववच्छपो लुक् । अत्र सकारस्य लोप
इत्यतः । स न प्राप्नोति यदि सिच एव सकारस्य लोपो विधीयते । जश्त्वं
सकारस्य भविष्यतीति । भ्रुलाञ्जश् भ्रुशीतरनेन (८१४।५३) जश्त्वं सकारस्य
दकारो भविष्यतीति सिद्धमाशाह मितरतत् । इतः सकारलोपशास्त्रं प्रत्याख्यातु
माह सर्वमेव प्रसिद्धं स्यादिति । यदि सकारस्य भवति । एवं सति तेनैव जश्त्वेन
सर्वं लब्धं प्रसिद्धं स्यात् । ततश्च सकारलोपशास्त्रमेतन्न कर्तव्यमेवेत्यभिप्रायः ।
तत्रैतत् स्यात् । जश्त्वे सति श्रुतिभेदो भवति । तथाञ्छनचि चेति (८१४।४७)
सकारस्य द्विर्वचने कृते सकारयोश्च जश्त्वे दकारद्वयस्य श्रवणं प्रसज्यतीतराह
श्रुतिश्चापि न भिद्यत इति (P) । नहि व्यञ्जनपरस्यैकसप्तानेकस्य वा हलः
श्रुतिं प्रति विशेषोऽस्तीति भावः । लुङ्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणमिति । कर्तव्यं
भवतीति शेषः । अथान्यो जश्त्व सति गुणः । इणः षीङ् लुङ्, लिटान्भोऽङ्गादि-

(P) मुद्रितकाशिकायान् श्रुतिश्चापि न भिद्यत इति पाठः । पदसङ्ख्यानापि न्यासादङ्गः पाठ एव
ग्रहीतः ।

त्यत्र (८।१।७८) मूर्धन्ये कर्त्तव्ये लुङ् उपादानं कर्त्तव्यं न भवतीति । अथोद्गम-
 झोढूमित्यादौ षत्वजश्चष्ट्वरैव मूर्धन्यस्य सिद्धत्वात् । अङ् ङुङ् प्रुङ् झुङ्
 गती । लुङ् । धिम् । सिच् । आदेशप्रत्यययोरिति (८।१।५६) षत्वम् ।
 भ्लात्तश्च भ्रशौत्यनेन (८।१।५७) षकारस्य जश्च लुङ्कारः । धकारस्य ङुत्वं
 ङकारः । एवं षत्वादिकार्यक्रमेण लुङि धकारस्य मूर्धन्यः सिद्धइति । किं
 लुङ्ग्रहणेन ? एवं लुङ् प्रत्याख्यायते । सलोपे परे लुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यं मिति
 यस्याभिमतं स आह सेटि दुष्यतीति । यदि मूर्धन्यविधौ लुङ्ग्रहणं न क्रियेत
 ततो विभाषेत इत्यत्र (८।१।७८) मूर्धन्यो न प्राप्नोति । ततश्च पूर्ववत् षत्वादेषु
 कृतेष्वलविध्वमित्येव नित्यं स्यात् । ननु कदाचिदप्यलविट्मिति । तस्मादुत्त-
 रार्थं लुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । धि चेति सकारलोपो वक्तव्यः । अलविट्मित्यस्य
 सिद्धार्थम् । न ह्येतदसति सकारलोपे सिध्यति । ततश्च यदुक्तं सर्वमेवं प्रसिद्धं
 स्यादिति तदयुक्तम् । धि चेत्येतस्मिन् क्रियमाणे चकाङ्क्षीति मा भूदिति सिज्-
 ग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं श्लोकवार्त्तिककारमतेन सिज्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्थितः ।
 इतरस्तस्मिन् क्रियमाणेऽपरं दोषं दर्शयितुमाह घसिभसोर्न सिध्येत् त्वित्यादि ।
 तुशब्दो हेतौ । यस्मात् सिज्ग्रहणस्य हि घसिभसोः सकारलोपः सग्विर्बन्धामित्यत्र
 न सिध्यतीत्येष हेतुरुक्तः । स चायमहेतुः । यस्माद् यद्यपि सिज्ग्रहणे क्रियमाणे
 घसिभसोर्भक्तौ भलीत्यनेन (८।१।२६) लोपो न भविष्यति तथापि च्छान्दसो वर्ण-
 लोपो भविष्यति । तेनापि सग्विर्बन्धामित्येतदुभयं सिध्यत्येव । क्व यथा च्छान्दसो
 वर्णलोपइत्याह यथेत्यादि । यथाध्वरविषये प्रयोगे इष्कर्त्तारमध्वरस्येत्यत्र
 च्छान्दसो वर्णलोपो भवति तथा सग्विर्बन्धामित्यत्रापि घसिभसोर् भविष्यति ।
 वाशब्दोऽत्रैवोपपत्त्यन्तरं सूचयति । तत्रेदमुपपत्त्यन्तरम् । सग्विरिति नैतद्
 घसे रूपम् । किं तर्हि ? घघ हिंसायामित्यस्य । ननु चार्थभेदो भवति । स्वरभेदश्च ।
 पूर्वस्यां व्युत्पत्तौ समानादनमित्येषोऽर्थो भवति । समासस्वरैणान्तोदात्तत्वञ्च ।
 घघिस्तु क्तिनि विहिते हिंसार्थो भवति । नित्स्वरैणाद्युदात्तश्च । अनेकार्थत्वाद्वा-
 तूनां घघिश्च समानादनमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तयते । स्वरव्यत्ययेन चान्तोदात्तत्वं
 भविष्यतीत्यदोषः । बन्धामिति च । नैतद् भसे रूपम् । किं तर्हि ? बध
 बन्धन इत्यस्माल् लोटि तसस्ताम् । व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५)
 विकरणस्य लुक्निदितामित्यनुनासिकलोपे (६।४।२४) भधस्तयोर्धोऽधइति
 (८।२।४०) धत्वे तकारस्य व्यत्ययो बहुलमिति (१।१।८५) धातुधकारस्य

वकारे च कृते बन्धामिति भवति । एवञ्च सिज्ग्रहणे क्रियमाणे घसिभसोर्यदि न सिध्यति नाम तथापि नैव किञ्चिदनिष्टम् । यस्मादनयापि व्युत्पत्त्या तदपाकृतं भवति । तदुक्तं घसिभसोर्न सिध्येत्, तस्मात् सिज्ग्रहणं न तदिति । ततश्च धि सकारे सिचो लोपश्चकादौति प्रयोजन मित्येतदवस्थितं श्लोकवार्त्तिक-कारस्य मतम् ।

२६ । भलो भलि ।

अभित् । अभित्थाइति । भिदेर्लुङि स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । तथासौ । दकारस्य खरि चेति (८४।५५) चत्वेतकारः । अवात्तामिति । वसेर्लुङि तसस्त्वाम् । अवात्तेति । यस्य तः । वदन्नजेत्यादिना (७।२।३) वृद्धिः । अत्र सकारलोपे कृते सःस्यार्धधातुकइति (७।४।४८) तकारो न प्राप्नोतीति यस्य भ्रान्तिः स्यात् तं प्रत्याह अवात्तामित्यादि । अमंस्तामंस्थाइति । मन भ्राने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अभित्सातामिति । भिदेराताम् । अभित्सतेति । आत्मनेपदेष्वनत इति (७।१।५) भस्वादादेशः ।

२७ । ऋस्वादङ्गात् ।

अलविष्टामिति । तसस्त्वाम् । सिचि वृद्धिः । अत्र श्रुतिकृते पौर्वापर्यं सति ऋस्वादितः परः सकारो भवति । न त्वङ्गात् । इङागमः प्रत्ययभक्तत्वे-नानङ्गत्वात् । अलाघिषुरिति । सिज्भ्यस्त्वादिभ्यश्चेति भेर्जुस् (३।४।१०८) । अकृपातामिति । उञ्चेति (१।२।१२) कित्वाद् गुणाभावः । द्विष्टरामिति । द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (५।४।१८) । तदन्तादतिशायने तरप् । किमेत्तिङित्यादि-नासुः (५।४।११) । ऋस्वात् तादौ तद्धित इति (८।३।१८) सकारस्य मूधन्वः ।

२८ । इट ईटि ।

अदेवौदिति । नेटोति (७।२।४) वृद्धिप्रतिषेधे कृते लघूपधगुणः । अस्तिचिचोऽप्युक्त (७।३।८६) इतोऽट् ।

२६ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।

भलीति वर्त्तते । संयोगाद्योरिति षष्ठीसमासः । अत्र यद्यपि संयं उत्तरपदार्थं गुणभूत स्तथापि संयोगाद्योः स्कोरन्तग्रहणं विशेषणं न भवती गुणभूतोऽपि तेन संयोगएव विशिष्यत इति विज्ञायत इत्याह पदस्यान्ते यः संयं इति । अन्तइति । अवसान इत्यर्थः । भलि परत इति । पदस्येत्यपेक्षते तदाद्योरिति । तस्वैवभूतस्य संयोगस्यादिभूतयोरित्यर्थः । लग्न इति ओलजो ओलम्जो ब्रौडे । निष्ठा । अत्र जकारे भलि परतः सकारजकारः संयोगः पदस्यावयवस्तदादेः सकारस्य लोपः । ओदितश्चेति (८।२।४५ नत्वम् । श्रौदितो निष्ठायामितौट्प्रतिषेधः (७।१।१४) । चोः कुरिति (८।२।३ कुलं गकारः । साधुलगिति । साधु लज्जत इति क्तिप् । अत्र पदस्यावसा संयोगः । मग्न इति । ट्मसजो शुद्धौ । एकाचइतौट्प्रतिषेधः (७।२।१०) मसजिनशोर्भलीति (७।१।६०) तुम् । स च भवन् मसजिरन्यात् पूर्वीं नुमनुषः संयोगादिलोपार्थमिति वचनाद् (१।१।४७, वा) अन्याजकारात् पूर्वी भवति तस्य चानिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । तष्ट इति । तच् त्वच् तन् करणे । ऊदिच्चात् स्वरत्यादिसूत्रेण (७।२।४४) विभाषिते । तेन निष्ठायां यः विभाषितौट्प्रतिषेधः (७।२।१५) । काष्ठशक्स्यातेति । काष्ठं शक्तौती क्तिप् । काष्ठशक्ति स्यातेति सप्तमीति (२।१।४०) योगत्रिभागात् समासः तद्वत्त्वादिना भलि सङ्गौति वक्तव्यमिति यदुक्तं तत् प्रत्याचष्टे । तर्दि वाक्योपन्यासायः । शक्तेः क्तिवन्तस्य प्रयोग एव नास्तीति । शक्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति (३।२।१७८) क्तिप् स्यात् । इह च दृश्यत इत्यस्य ग्रहण एवार मयः । यत्र लौकिके प्रयोगे क्तिवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्यादिति न च लौकिके काष्ठशक्त्येव विधेः शक्तेः क्तिवन्तस्य प्रयोगो दृश्यते । ततः शर्वे क्तिवन्तस्य प्रयोग एव नास्ति । अतो हेतोर भलि सङ्गौति वक्तव्यमित्येतः प्रत्याख्यातुमाह भाष्यकारः काष्ठशगेव नास्ति । कुतोऽयं काष्ठशक्ति तिष्ठेदिति आधारपरतन्त्र उदघनादावस्य वृत्तिः । अतो यत्र काष्ठशगाधारएव नास्ति तत्र तदाधेयः स्याता सुतरामेव नास्ति । तस्मान्न भलि सङ्गौति वक्तव्यम् । व्यावर्त्त भावात् । इह कस्मान्न भवति वाक्यस्यातेति ? संयोगादिलोपे कुत्वस्यासिद्धत्वात् अथेह कस्मान्न भवति वाक्यार्थं काक्यर्थमित्याह वाक्यार्थं काक्यर्थमित्यादि

अथ स्कोरिति किमर्थम् । नर्नत्तीत्यत्र मा भूत् । नृतेयंङ्लुगन्तस्य रुग्रिकौ च लुकोत्तराभ्यासस्य (७।४।८१) रुकि कृते रूपमेतत् । संयोगाद्योरिति किम् ? पयः शगिति । क्तिबन्तमेतत् । सोपपदस्य हि शकेः क्तिबन्तस्य प्रयोग एव नास्ति । केवलस्य तु स्यादेव । अन्ते चेति किम् ? तद्धिता । तच्चकः ।

३० । चोः कुः ।

भलि च पदान्ते चेति । परत इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ननु च पूर्वसूत्रे चकारेण भलनुकृष्टइति तस्येहानुवृत्तिरयुक्ता । नैतदस्ति । नहि तत्र चकारेण भलनुकृष्टः । किं तर्हि ? स्वरितत्वादेवानुवर्त्तमानस्यान्तग्रहणं न बाधक मित्येतावच्चकारेण व्याख्यातम् । वागिति । वचेः क्तिब् वचोत्तरादिना (३।२।१७८, वा) क्तिब् दोषश्च । क्रुञ्चेति । इह केचित् क्रुञ्च कौटिल्याख्योभावयोरिति सरैफं जकारोपधं धातुं पठन्ति । कुञ्च कौटिल्याख्योभावयोरितरैफं नकारोपधं परे । तत्र पूर्वपाठं गृहीत्वा यद्योदयेदथ क्रुञ्चेत्तत्र क्त्वा न भवतीति तं प्रत्याह क्रुञ्चेत्तादि । अनेन भलि सङ्गोति न वक्तव्यमिति यत् पूर्वं प्रत्याख्यातं तस्येहार्थतां दर्शयति । युजिक्नुञ्चाचेति (३।२।५८) निपातनाद्वेति । क्रुञ्चेत्तत्र जकारस्य चकारे कुत्वं न भवतीति सम्बन्धः । जकारिपदस्य सरैफस्य पाठमभ्युपेत्य प्राप्तौ तस्यामिव परिहारद्वयमुक्तम् । इदानीं कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति । यस्मान्नायं जकारोपधः पठ्यते । किं तर्हि ? नकारोपधइति दर्शयितुमाह नकारोपधो वेत्तादि । किं पुनः कारणं नकारोपधः पठ्यत इत्याह सकारलोपे हीतादि । निक्कुचितइत्येष प्रयोगोऽस्त्येव । धातोर्निष्ठान्तस्य आन्त्रलोपइत्यनुवर्त्तमाने (६।४।२२) ऽनिदितामिति (६।४।२४) नलोपादिह नकारलोपस्य दर्शनान्नकारोपधोऽयं पठ्यते । अन्यथा ह्येष प्रयोगो नोपपद्यते । नहि जकारलोपस्य किञ्चिन्नञ्चणमस्ति । यदि तर्हि कुञ्चोति रैफरहितो नकारोपधः पठ्यत एवं सति क्रु,ङ्, क्रुञ्चौ क्रुञ्च इति न सिध्यति । ऋत्विगित्तादिना सूत्रेण (३।२।५८) हि क्तिनि कृतेऽनिदितामिति (६।४।२४) नलोपे कुक् कुचौ कुच इत्येवं प्राप्तोतीत्यत्र आह युजिक्नुञ्चामित्यादि । स्यादेतत् । यद्यपि नकारलोपाभावो निपातगते तथापि नकारस्यानुस्वारि तस्य ययि परसवर्ण (८।४।५८) जकारे स्यादेव कुत्वमित्यत्र आह तत्रेत्यादि । गतार्थम् ।

३१ । हो ङः ।

सोढेति । हो ङइति ङत्वे कृते भक्षस्तथोर्धोऽध इति ढच्तकारस्य धत्वम् ।
 ङुत्वम् । ङो ङे लोपः (८।३।१३) । सङ्खिबहोरोदवर्णस्योत्त्वम् (६।३।११२) । जला-
 धाङिति । जलं सङ्गत इति । भजो गिबः (३।२।६२) । कन्दसि सङ्ग (३।२।६३)
 इति गिबः । उपधावृद्धिः । उपपदसमासः । अन्येषामपि ह्रस्वत इति (६।३।११२ -)
 पूर्वपदस्य दीर्घः । ढकारस्य जश्त्वं ढकारः । तस्य चर्त्वं ढकारः । सङ्गे साङ्गः
 स इति (८।३।५६) मूर्धन्यः । प्रष्ठवाङिति । वङ्गयेति (३।२।६४) गिबः । चुङ्गोः
 कुढावित्येकयोगएव कर्त्तव्ये प्रथम् योगकरणं समसंख्यात्वप्रतिषेधार्थम् । एकयोगी
 तु समसंख्यात्वाज्भक्त्यादौ कुत्वं पदान्ते ढत्वं स्यात् ।

३२ । दादेर्धातोर्धः ।

दग्धा दग्धुमिति । पूर्ववद्धत्वम् । घकारस्य भक्षि जश्त्वं गकारः । काष्ठध-
 गिति । क्विबन्त मेतत् । एकाचो वयो भषित्यादिना (८।२।३७) दकारस्य
 भष् धकारः । घकारस्य जश्त्वं गकारः । तस्य चर्त्वं ककारः । दादेरित्युच्यते ।
 तेनाधोगित्यत्र घत्वं न सिध्यति । अदकारादित्वेऽस्याविहितत्वादित्यत्राह
 धातोरित्यादि । तद्विशेषणमिति । दादेर्विशेषणमित्यर्थः । किं विशिष्टम् ?
 अवयवषष्ठान्तमिति । अवयवसम्बन्धिनी या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । किं कृतं
 भवतीति ? एवं सति किमिष्टं साधितं भवतीत्यर्थः । अधोगित्यत्रापि घकारः
 सिद्धो भवतीति । अत्रापि धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तदवयवत्वाद्दकारस्य ।
 दुङ्गे लङ् । तिप् । अदादित्वाच्छपो लुक् । ह्रस्वादिर्लोपः (६।१।६८) ।
 पूर्ववद्भषभावः । अट् । कथमित्यादि । धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तद-
 वयवस्य हकारस्य घत्वं भवति । एवं सति दग्धा दग्धुमित्यत्र घत्वं न कथञ्चि-
 दित्यर्थः । तथाह्यत्र धातोरवयवो यो दादिशब्दो न तस्यावयवो हकारः ।
 यस्य तु समुदायस्य हकारोऽवयवः स धातुरेव । न हकारावयवः । अत्रोत्तरमाह
 व्यपदेशिवद्भावादिति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति ।
 अमेदेऽपि व्यपदेशिवद्भावहारो लोके दृश्यते । तथाहि शिलापुत्रकस्य शरीरं
 राहोः शिर इति च । अथवेत्यादि । धातूपदेशो धातुपाठः । तत्र यो दादि
 रित्येवं विज्ञायते । कथं पुनर्धातुपाठे दकारादित्वं विशेषणं लभ्यते । धातु-

ग्रहणसामर्थ्यात् । तस्य होदं प्रयोजनं स्यादधातोर्मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम् । नह्यधातोर्धकारादेर्भलि वा पदान्ते च हकारोऽवयवः सम्भवति यन्निवृत्त्यर्थं धातु-
ग्रहणम् । तदतिरिच्यमानं धातूपदेश एव दकारादित्वं विशेषणम् भवतीत्यसु-
मर्थं गमयति । एवं विज्ञायमाने यद्यपि धातोरित्यस्य दादेरित्यनेन सामानाधि-
करणत्वं तथाप्यधोगित्यत्र घत्वं प्रवर्त्तत एव । धातुपाठे दुह्मे दंकारादित्वात् ।
तथाचेत्यादि । एवञ्च विज्ञायमाने यद्यपि दामलिङ्यते दंकारादित्वं तथापि
दामलिङित्यत्र न भवति घत्वम् । धातूपदेशे तस्यादकारादित्वात् । धातुत्वं तस्य
सनाद्यन्ता धातव इति (३।१।३२) । न केवलमधोगित्यत्र घत्वं भवत्यपितु
दामलिहरेरपि भवतीत्यपिशब्दो द्योतयति । दाम लेदौति दामलिङिति क्तिप् ।
तदन्ताद् दामलिहमिच्छतीति सुप् आत्मनः क्यजिति (३।१।८) क्यच् । क्यज-
न्तात् क्तिप् । अतो लोप (६।४।४८) इत्यकारलोपः । क्यस्य विभाषेति
(६।४।५०) यकारस्य च । हो ढ इति (८।२।३१) ढत्वम् । ढकारस्य
जश्त्वम् ।

३३ । वा दुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।

दुहेरिति । दुह जिघांसायामित्यस्य । इतरेषामिति । मुह वैचित्ये । णुह
उदुगरणे । णिह प्रीतावित्येतेषामप्राप्तेः । पुनरेषां घत्वं स्याददकारादित्वात् ।

३४ । नहो धः ।

उपानदिति । णह बन्धने । क्तिप् । नह्निवृत्तीत्यादिना दीर्घः (६।३।११६) ।
एवं परीणदिति । अत्र णत्वं तूपसर्गादसमासेऽप्यौत्वादिना (८।४।१४) ।
प्रक्रियालाघवार्थं दकारे विधातव्ये धकारविधानं नष्टेतत्र भक्षस्तथोर्धोऽध इति
धत्वं (८।२।४०) यथा स्यादितेप्रवमर्थम् । दकारे हि तत्र स्यात् । दकारस्या-
भक्षत्वात् । रदाभ्यां निष्ठा तो न इतिप्रवमर्थं (८।२।४२) च । नकारो यथा
न स्यादिति ।

३५ । आहस्यः ।

आत्येति । ह्रुवः पञ्चानामादित आहो ह्रुव (३।४।८४) इति लडादेशस्य
सिप स्थल् ह्रुवश्चाहदेशः । तस्यानेन थकारः । तस्य खरि चेति (८।४।५५)

चरत्वं तकार । किमर्थमादेशान्तरं क्रियते ? न प्रकृतेर्विकारएव विधीयत
इतएतआह आदेशान्तरकरणमित्यादि । यदि धकार आदिश्येत ततो भक्ष-
स्तयोर्धोऽध इति (८।२।४०) धत्वं स्यात् । अत स्तन्निवृत्त्यर्थं मादेशान्तरं
क्रियते । ह्रस्वहोरीत्यादि । हरतेग्रहश्च यो हकार स्तस्य च्छन्दसि विषये भकारो
वक्तव्यः । हकारस्येति वचनं हरत्यर्थम् । ग्रहे स्वलोऽन्यस्थेत्येव (१।१।५१)
भविष्यति हकारस्य । ग्रमेति । ढन् । इट् । ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः (७।२।३७) ।
जभिर इति । ह्रजो लिट् । लिट् स्तुभयोरेशिरेजिति (३।४।८१) भस्येरच् ।
यस्मादेशः । द्विवचनमभ्यासकार्यम् । उदुग्राभं निग्राभमिति । ग्रहोर् हलस्येति
(३।३।१२१) घञ् । एतत् तु सर्वं व्यतयो बहुलमिति (३।१।८५) वर्णव्यत्ययेनैव
सिद्धम् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्येषोऽर्थो वेदितव्यः ।

३६ । ब्रह्मभस्जसृजसृजयजराजभाजच्छशां षः ।

ओब्रह्म छेदने । भस्जो पाके । सृज विसर्गे । सृज् श्रुद्धौ । यज देवपूजा-
सङ्गतकरणदानेषु । राज् दौसी दुभ्राज् दुभ्राज् दुभ्लाज् दौसी । छदतिच्छकारा-
न्तानां ग्रहणम् । श्रद्धति शकारान्तानाम् । श्रव च शकारस्य जश्वे प्रास-
इतरेषां तु क्वले तदपवादः षकारो विधीयते । ब्रष्टेति । स्कोः संयोगाद्योरिति
(८।२।२८) सकारलोपः । जदिस्वात् पञ्च इडभावः । मूलवृद्धिः धानाभृडिति ।
ग्रहज्येति सूत्रेण (६।१।१६) संप्रसारणम् । स्रष्टेति । सृजिदृशोर्भक्ष्यमकितो-
(६।१।५८) त्यमागमः । मारष्टीति । सृजेर्वृद्धिः (७।२।११४) । उपयडिति ।
यजेर्विजुपे छन्दसौति (६।२।७३) विच् । सम्वाडिति । सो राजि समः क्वाविति
(८।३।२५) समो मकारस्य मकारादेशः । किं पुनः कारणं राजभ्राजोर्भक्ष्यदा-
हरणं न प्रदर्शितमित्याह राजभ्राजोरित्यादि । भलत्वं कस्मान्न भवतीत्याह
भलादिराभ्यामित्यादि । आभ्यां परो यो भलादिः स इटा पथ्यवपद्यत इतीङ्
विधीयते (७) । सेट्त्वादनयोः । इतरेष्वाद्यचतुर्थौ विभाषितेटी । स्वरतीत्यादि-
सूत्रेण (७।२।४४) । शेषास्वनिटः । एकाचइतीट्प्रतिषेधात् (७।२।१०) ।
तस्मात् तेषामुभयार्थमेव ग्रहणम् । राष्टिर्भाष्टिरिति । क्तिन्नावादिभक्ष्येति
(३।३।८४, वा) क्तिन्प्रत्ययः । तुतत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः (७।२।८) ।
शब्दप्राडिति । शब्दं पृच्छतीति क्तिवचनीत्यादिना (३।२।१७८, वा) क्तिप् ।

दीर्घश्च । अथ किमर्थं छग्रहणम् ? यावता च्छोः शूङनुनासिके चेति (६।४।१८) च्छकारस्य शकारे कृते शकारान्तत्वादेव पृष्ठइत्यादौ पत्व' भविष्यतीत्यतश्चाह च्छोः शूङित्यादि । अत्रेत्यादि । इतिकरणी हेतौ । तत्र ह्यनुनासिकस्य कि-
भलोः किङ्तीत्यनुवर्त्तते (६।४।१५) । तेन च्छग्रहणं क्रियते । अन्यथा पृष्ठः
पृष्ठवानित्याद्येव सिध्येत् । ननु प्रष्टा प्रष्टुमित्यादि । लजादावकङ्किते श्रुताभावात् ।
एतच्च सूत्रकारमतेनोक्तम् । केचिदाचार्या ऋग्रहणमिह सूत्रे प्रत्याचक्षत एव ।
तथाहि च्छोः शूङनुनासिके चेत्यत्रोक्तं (६।४।१८) केचिदिह किङ्कीत्येतन्नानु-
वर्त्तयन्ति । कथं व्युभ्यां व्युभिरित्युठि कृते दिवउदिति (६।१।१२१) तपरकरणात्
मात्राकालो भविष्यतीति ? कशां ष इत्यत्र च्छग्रहणं न कर्तव्यम् । अनेनैव हि
सर्वत्र शकारो विधोयतइति । लीष्टेति । लिश अस्थीभावे । वीष्टेति । विश
प्रवेशने ।

३७ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः ।

धातोरिति यदौहानुवर्त्तते तदवयवषष्ठान्तमेकाचो विशेषणम् । भषन्तस्येति-
तदपि समानाधिकरणं तस्येव विशेषणम् । एकाच इतीतदवयवषष्ठान्तम्
वशः । तदवयवस्येति । तस्यावयवस्तदवयवः । योऽसौ धातोरवयव
एकाज् भषन्तस्तस्य तदित्यनेनाभिसम्बध्यते । भलि परत इत्यनेन भलीत्यनु-
वर्त्तते । तस्य सकारो विशेषणमिति दर्शयति । किमर्थं पुनर्भलीत्यनुवर्त्तते ?
पदान्तस्येत्यनुवृत्तिर्यथा स्यात् । अन्यथा भलीत्यस्मिन् निवर्त्तमाने तत्सम्बद्धं
पदान्तग्रहणमपि निवर्त्तते । ततश्च पदान्ते न सिध्येत् । ननुच स्वरितत्वात्
पदान्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर भविष्यति । तर्ह्यनेनापि प्रकारिणाख्यायते मन्दधियां
सुखप्रतिपत्तये । ध्वशब्दे चेति । अत्र भलीतिरन्नापेक्षते असम्भवात् । नहि
कश्चिज् भल् ध्वशब्दोऽस्ति । तस्य प्रत्याहारिष्वसन्निवेशात् । भोत्वतइति । बुध
अवगमने । लुट् । स्यः । खरि चेति (८।४।५५) चत्वं तकारः । अनुदात्त-
त्वादात्मनेपदम् । अत्र बुधेर्धातो व्युपदेशिवद्भावेन स्वरूपमेवैकाजवयवो
भषन्तः । तदवयवो वकारो वश् । अस्यान्तरतस्यादोष्ठस्य स्थान षोष्ठ एव भकारो
भविष्यति । एवमन्यत्रापि विज्ञेयम् । अबुद्धेति । लुङ् । धि चेति (८।२।२५)
सकारलोपः । लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति (१।२।११) किच्चाद् गुणाभावः ।

अर्थभूदिति । क्तिप् । निघोच्यत इति । गुहृ संवरणे । हो ठइति (८।२।३१) ठत्वम् । षढोः कःसीति (८।२।४१) कत्वम् । आदेशप्रत्यययोः (८।३।५६) रिति षत्वम् । न्यघृदमिति । दलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः (६।३।११) । धोच्यत इति । दुहो लृट् । दादेर्धातोर्वः (८।२।३२) । तस्य खरि चेति (८।३।५५) चत्वं ककारः । अजर्घारिति । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । यङ् । द्विवचनम् । ह्लादिशेषः । उरदित्युत्त्वम् (७।४।६६) । कुहोश्चुरिति (७।४।६२) चुत्वम् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङ्लुक् । रुग्रिकौ च लुकोति (७।४।८१) रुक् । जगृध् इति स्थिते लङादयो विधेयाः । अत्र मुख्यएव गृध इत्ययं धातोर्भषन्तोऽवयवः । गर्दभयतेरिति । गर्दभशब्दात् तदाचष्ट इति णिच् । णविष्ठवत् प्रातिपदिकस्येति (५।४।१५५ वा) टिलोपः । अत्र गर्दभोऽर्थः मुख्यएव धातोर्भषन्तोऽवयवः । अप्रत्यय इति । अत्राविप्रत्ययः क्तिवादिप्रत्यय इत्युच्यते । (R) दामलिङिति । अत्र हो ठ इति (८।२।३१) ठत्वे कृते भषन्ततायामुपजाताया मेकाज्ग्रहणाद् भषभावो न भवति । ननु चात्र हावेकाजवयवौ दकारादिर्मकारान्तो लकारादिर्भषन्तश्च । तयोः आसत्यमेकाज्ग्रहणे नैव भषभावः प्रसज्यते । तथाहि यो भषन्तस्तस्य बश् न विद्यते । यस्तु दकारादिर्मकारान्तस्तस्य बश् विद्यते । भषन्तता तु नास्ति । तदनर्थक मेकाज्ग्रहणमित्यत्र आह असत्येकाज्ग्रहण इत्यादि । बशो विशेषणं व्यवच्छेदार्थम् । व्यवच्छेदोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । यथेकाज्ग्रहणं न स्यात् ततोऽन्यस्येह श्रुतत्वाद् बशस्तु श्रुतत्वाच्च स एव धातोरित्यनेन विशिष्यते । न धातोरवयवो बशिति । एवञ्च बशो भषन्तता न सम्भवतीति भषन्तस्येत्यनेन धातुरेव विशिष्यते । अन्यस्येहासम्भवात् । तथाचायं सूत्रार्थः स्यात् । भषन्तस्य धातो र्योऽवयवो बश् तस्य भल्लि सकारे ध्वेच परतः पदान्ते च भष् भवतीति । अस्मिन् सूत्रार्थे दामलिङित्यत्रापि प्रसज्येत । भवति दकारोऽत्र बश् भषन्तस्य धातोरवयवः । एकाचइत्येतस्मिन् सति धातोर्भषन्तस्येत्येतदुभयान्तस्येव विशेषणं भवति । तदपि बशः । तेन वृत्तिकारोपदर्शित एव सूत्रार्थो जायते । ततश्च न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । दामलिङिति । अत्र हि यो भषन्त एकाजवयवो लकारादिर्न तस्य बश् विद्यते । यस्य तु विद्यते दकारादिर्मान्तस्य स भषन्तो न भवति । क्रोत्स्यतीति । क्रुध कोपे । दादहीति ।

दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य (७।४।८३) दीर्घत्वम् । अन्तग्रहणमसन्देहार्थम् । असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात् किमत्र बशः (S) स्थानित्वमथ भषइति । (T)

३८ । दधस्तथोश्च ।

दधातेरप्येतत् कृतद्विवचनस्य रूपमस्ति । दध धारण इत्यस्य चाकृतद्विवचनस्य रूपम् । तत्र तु शपा व्यवहितत्वादनन्तरौ तथौ न सम्भवतः । तस्माद् दधातेरेव ग्रहणं विज्ञायत इत्याह दध इति कृतद्विवचनो दधातिः परिगृह्यत इति । धत्तो धत्थ इति । लटस्तृष्यसौ । शपः झुलुपि द्विवचनम् । अभ्यासि चचं (८।३।५४) इति जश्त्वं दकारः । आभ्यस्तथोरात् (६।४।११२) इत्याकारलोपः । अभ्यासदकारस्य भष् धकारः । धातुधकारस्य चरत्वं तकारः । धत्सइति । धासः से (३।४।८०) । धध्वेइति । टेरेत्त्वम् । धध्वमिति । लोटि सवाभ्यां वामवित्यमादेशः (३।४।८१) । कथं पुनरत्र भष्भावः ? यावता दधातेर्भष्पन्तस्य यो बश् तस्य भष् भवतीत्युच्यते । अत्र नापि भषन्ततास्ति । आकारलोपस्याचः परस्मिन् पूर्वविधाविति (१।१।५७) स्थानिवद्भावात् । नापि बश् । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह वचनसामर्थ्यादित्यादि । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वमिति वचनसामर्थ्यान्न भवतीत्यपेक्षते । यथाकारलोपस्य स्थानिवद्भावः स्यादभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वम् । एवं सतप्रपार्थक्यतेवास्य वचनस्य स्यात् । नहि दधातेराकारलोपेन विना बश् स्यात् । तस्माद् वचनप्रामाण्यादुभयं न भवति । इह भलीतप्रवर्तते । भषन्तस्येति च । तकारश्चकाराभ्यामन्वः स भलस्ति यत्र दधातेर्भष्पन्तस्य भष्भावो नेष्यते । तस्मात् तथोरिति वचनमन्तरेणापि

(S) गशो भष्विधौ स्वर्गवकारप्रकारणस्योपयोगः । तदत्र प्रदर्शयते—

तुक्किन्दिबलिवाग्निवाडयो वरिष्वलुक्किबध्वं हि योजिताः ।

अभिलम्बितुधराभिलम्बयः चीक्षितुन्विष्टितुम्बिकुम्बयः ॥१॥

कौविवाधिकमयो बुधिवदिः स्त्रैर्यके विटमणौ च भूगणे ।

शूचदादिषु सती बुधिसाद्या कैवली हि गणिती दिवादिषु ॥२॥

एक एव विलसिमुदादिषु क्रादिगेषु किल बन्धिरैव च ।

शुक्लशम्भश्चिबर्हिस्तलयः सन्धुलम्बवसतुम्बिकुम्बयः ॥३॥

प्राचने च बलति गुरादिषु स्थापिता य इति तेषु वनंगः ।

भष्वजश्त्वविधिवान्कथा पथक् स्यात् तती यणि धृती हि वीडन्यतः ॥४॥ इति ।

(T) गशो भष्—यथा भोत्स्यते । धीस्यते । इण्डुभ माचवाधो इण्डुपु । धीस्यते । एवं हि “चलारो भष आदेशः स्थानिनस्य वशस्तयः । उकारस्य तु न कापि सम्भवीऽसि कवचन ॥१॥” इति मित्र-वाक्यं तु विचार्य मेव । तुन्दिभ इति कैचिन् मूर्धन्यमध्यं पठन्ति तुच्छिभ इति । तस्माच्च तुच्छिभिति स्यात् ।

मिदमिष्टमित्यभिप्रायेणाह तथोरिति किमिति । आनन्तर्यादित्यादि । अनन्तर-
सूत्रे हि सध्वोरितुक्तम् । तत आनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२)
सध्वोरिव भूभावो विज्ञायते । न तथोः । अतस्तथोरितुच्यते । यद्येव
निमित्तान्तरोपादाने पूर्वस्य निमित्तस्य निवृत्त्या भवितव्यम् । ततश्च तथोरिव
स्यात् । न सध्वोरित्यत आह चकारइत्यादि । परिहारः ।

३९ । भलां जशोऽन्ते ।

श्रुतिरिति । ढले कृते जगत्वम् । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? ननु स्कोः
संयोगाद्योरन्ते चेत्ततो (८।२।२८) ऽन्तग्रहणमनुवर्त्तत एवेत्यत आह अन्तग्रहण-
मित्यादि । तद्वन्तग्रहणं भलीत्यनेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवर्त्तौ भलीत्येतद-
प्यनुवर्त्तत । तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थमन्यदेवान्तग्रहणं क्रियते । तेन च वसते वंस्ता
वस्तुमित्यत्र न भवति ।

४० । भषस्तथोर्धोऽधः ।

अधइति । अनेन धातुप्रतिषेधोऽयं न धकारप्रतिषेध इति दर्शयति । यदि
हि धकारप्रतिषेधः स्याद् धकारात् परयोस्तथोर्धकारो न भवतीति । ततो मति-
बुद्धिपूजार्थंभ्यश्च (१।२।१८८) वृद्धिर्ह्यस्याचामादिस्तद्वृद्ध (१।१।७३) मिल्येवमादयो
निर्देशा नोपपद्येरन् । अलब्ध । अलब्धा इति । लुङ् । तस्य तथासौ । भली
भलीति (८।२।२६) सकारलोपः । अलीढ । अलीढा इति । ढत्वष्ट्वदलोप-
दीर्घत्वानि कर्त्तव्यानि ।

४१ । षढोः कः सि ।

पेक्ष्यतीति । पिप्पल सञ्चर्णने । लृट् । अपेक्ष्यदिति । लृङ् । पिपिच-
तीति । सन् । हलन्ताच्चेति (१।२।१०) क्त्वाद् गुणाभावः । पिनष्टीति ।
रुधादित्वात् अम् । लैढीति । अदादित्वाच्छपी लुक् ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

आस्तौर्णमिति । स्तुञ् आच्छादने । कृत इडातो (७।१।१००) रिती-
त्वम् । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । विशीर्णमिति । शृ हिंसायाम् ।

निगोर्णमिति । गृ निगरणे । एषु श्रुतः कितौतीट्प्रतिषेधः (७२।११) ।
 अवगूर्णमिति । गुरो उदयमने । श्रौदितो निडाया मितौट्प्रतिषेधः (७२।१४) ।
 अथ यथा कृपो रो लङ्त्वत् (८२।१८) इति वर्णत्वावयवज्ज्ञतं भेदमुत्सृज्य
 सामान्यस्योपादानं तथेहापि । अस्ति च ऋकारि रेफः । ततश्च कृतः कृतवा-
 नित्यत्र भवितव्यमेव नत्वेनेति यो मन्यते तं प्रत्याह र इत्यद्वेत्यादि । यद्यत्र र
 इति सामान्यमुपादोयत तस्मादेष्टः प्रसङ्गः । नतु रश्रुतिसामान्यमुपादोयते ।
 किं तर्हि ? व्यञ्जन मङ्गमात्रात्मकम् । न च समानाकारोऽस्तीति कुतो नत्व-
 प्रसङ्गः ? भवतु नाम सामान्यस्योपादानम् । तथापि न्वात्र नत्वं प्रसज्यत इति
 दर्शयितुमाह सामान्यनिर्देशोपीत्यादि । ऋकारिऽत्र ये भागा स्तन्मध्यवर्त्तो
 रेफो मात्राचतुर्भागात्मकः । तत्र योऽसौ रेफात् परस्ततोयो भागस्तो न व्यवधानात्
 भवति । चरितं सुदितमिति । चर गत्यर्थः । सुद हर्ष । असति हि तद्वति
 ग्रहणे रदाभ्यामित्यनेन निष्ठा विशिष्यते रदाभ्यां परा या निष्ठेति । ततश्चरित
 मित्यादावादेः परस्थेति (१।१।५४) इटएव नत्वं स्यात् । तस्य निष्ठाभक्तत्वात् ।
 अथ तदुत्तराग्रमाने चरितमित्यादौ तकारस्य कस्मान्न भवति ? इटा व्यव-
 हितत्वात् । स हि प्रत्ययभक्तत्वात् प्रत्ययमेव न व्यवदध्यात् । तदवयवत्वं तु
 व्यवदध्यादेव । परस्य मा भूदिति । असति हि पूर्वग्रहणे यदि हि सन्निहितया
 निष्ठया दकारो विशिष्येत—निष्ठाया यो दकारइति—ततो जश्चे कृते परस्यैव
 स्याद् भिन्नवङ्गां भिन्नवङ्गिरित्यादौ । अथ न विशिष्येत ततो विशिष्टानुपादानाद्
 यथा पूर्वस्य भवति तथा परस्यापि । तस्मात् परस्य मा भूदित्येवमर्थं पूर्वग्रहणं
 कृतम् । अथ कृतस्यापत्यमतइञ् (४।१।८५) कार्त्तिरित्यत्र कस्मान्न भवतोत्याह
 इहेत्यादि । वृद्धिर्हि तद्वितं निमित्तमाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गा । नत्वं तु
 न किञ्चिद् बाह्यं निमित्तमाश्रित्य भविष्यतीत्यतः स्तदन्तरङ्गम् । तस्माद्
 वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् । ननु च यदि तर्हि बहिरङ्गत्वज्ञा-
 सा तस्य एवासिद्धत्वेन भवितुं युक्तम् । नतु रेफस्यापि । नहि रेफो वृद्धि
 भवति । नैष दोषः । वृद्ध्याश्रितो हि रेफः । ततो वृद्धेर्बहिरङ्गत्वाद्रेफस्यापि
 बहिरङ्गत्वेन भाव्यम् ।

४३ । संयोगादेरातो धातो र्गणवतः ।

प्रद्राण इति । द्रा कुत्सायां गतौ । कृत्यच इति (८।४।२८) णत्वम् ।

स्नानइति । स्नै गात्रविनामि । श्रुतः पुनइति । च्छुङ्, भुङ्, गतौ । निर्यात इति । या प्रापणि । निर्वात इति । वा गतिगन्धनयोः । अत्र र्या र्वा इत्येतयो र्धातुत्वं न भवति । र्या इत्ययं हि समुदायः संयोगादिः । न चायं धातुः । किं तर्हि ? या इत्ययम् । एवं र्वा इत्ययं संयोगादिः । न चैष धातुः । किं तर्हि ? वा इत्ययम् । ननु च वह्निरङ्गमत्र संयोगादित्वम् । द्विपदान्यत्वात् । नत्वं तु विपर्ययादन्तरङ्गम् । असिद्धं वह्निरङ्गमन्तरङ्ग (प, ५१) इतः सिद्धत्वादेव संयोगादित्वस्य नत्वं न भवतीति किं धातुग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतज् ज्ञापयति । उपसर्गसम्बन्धेन यो धर्म उपजायते धातूपसर्गसमुदायस्य स धातोरतद्वर्तमानोऽपि कार्याणि प्रापयन्तीति । तेनोपास्यते गुरुरभिभूयते शत्रुरिति कर्मणि लकारः सिद्धो भवति । अत्र ह्युपसर्गसम्बन्धेन सकर्मकत्वधर्मो जातः । स च धातूपसर्गसमुदायस्य । न धातुमात्रस्य । तत्र यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत कर्मणि लकारो न स्यात् । धातोरकर्मकत्वात् । अस्मिन्क्षार्थे ज्ञापिते तु भवति । स्नात इति । णा शोचे ।

४४ . ल्वादिभ्यः ।

जौन इति । ज्या वयोहानौ । ग्रहज्येतादिस्त्रेण (६।१।५) संप्रसारणम् । हल इति (६।४।२) दीर्घः । ऋकारल्वादिभ्य इत्यादि । ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परो यः क्तिन् स निष्ठा भवतीति तत्र तदर्थरूपं व्याख्येय मित्यर्थः । व्याख्या-नन्त्वोदितश्चेतत्र (८।२।४५) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । यथा ऋकार-ल्वादिभ्यो निष्ठा तकारस्य नत्वं भवति तथा क्तिनोऽपि तकारस्य नत्वं भवतीति । दुग्वोरिति । दु उपतापे । गु पुरीषोत्सर्गे । पूना इति । विनष्टा इत्यर्थः । पूतं धान्यमिति । विधूतमित्यर्थः । सिनोत्तरिति । षिज् बन्धन इत्येतस्य । आसकर्मकर्तृकस्येति । आसः कर्मकर्ता यस्य स तथोक्तः । अर्थद्वारकश्चेदम् । तस्य-आसकर्मकर्तृकत्वं विशेषणं वेदितव्यम् । यथा सिनो आसो बन्धनक्रियायां व्यञ्जन-विशेषयोगादानुकूल्यं प्रतिपद्यते तथा कर्मणोऽपि सतस्तस्य कर्तृत्वं विवक्षित मिति कर्मकर्तासौ भवति । सिनो आस इति । स्वयमेव बह इत्यर्थः । सिता पाशेन शूकरौति । समुदायप्रतुदाहरणमेतत् । अवयवप्रतुदाहरणं दर्शयितु माह आसोऽपीत्यादि । आसोऽपि यदि कर्मैव भवति न कर्मकर्ता तदापि न

भवति । आसकर्मकर्तृकत्वस्य तदाभावात् । आसकर्मतो हि स तदानो भवति आसकर्मकर्तृकः ।

४५ । ओदितश्च ।

आपीन इति । प्यायः पीति (६।१।२८) पौभावः । स्वादय ओदित इति । ते पुनः षड्प्राणिप्रसव इत्यादयो ब्रीड्, प्रीणातर्य इतीवमन्ता दिवादिषु पठ्यन्ते ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

क्षिय इति । क्षि क्षये क्षि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । विशिषानुपादानात् । क्षीणाः क्षेया इति । क्षोऽधिकरणे चेत्वादिनाकर्म- (३।४.७६) कत्वात् कर्त्तरि निष्ठा । निष्ठायामण्यदर्थ इति (६।४।६०) दीर्घः । क्षीणो जात्यः क्षीण स्तपस्वीत्यादि । वाक्त्रोशदन्ययोरिति (६।४।६१) । ननु च क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते । तत् किं दीर्घग्रहणेन ? यदि ऋस्वस्येदं ग्रहणं स्यादेवं सति परत्वाद् घेर्ङितौति (७।३।१११) गुणे क्लृते क्षे-रिति निर्देशः स्यादित्यत आह ऋस्वस्यापि ङीत्यादि । यदि नियोगतो दीर्घस्यैव धात्वनुकरणस्येयडा निर्देशः स्यात् ततोऽस्मान्निर्देशाद् दीर्घस्येदं ग्रहणमिति विज्ञायते । नच दीर्घस्यैवेयडा निर्देशो भवति । तथाहि ऋस्वान्तस्यासौ दृष्ट क्षियः । निष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्रावसितं (६।४।६०) ऋस्वान्तस्येदमनुकरणम् । न दीर्घान्तस्येति । उच्यते । यथाभूतस्यैवानुकर्तुं युक्तम् । ऋस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयम् । अतस्तस्यैवानुकरणमिदमिति विज्ञायते । यदि तर्हि ऋस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयडा निर्देशो भवति विपराभगाञ्जे (१।३।१८) विभाषा चे (७।३।५८) रित्येवमादावपि कस्मान्न भवति ? इह विपराभगाञ्जे (१।३।१८) रित्येवमादावित्यादि । अत्रासंकल्पमित्येतदध्याहार्यम् । धात्वनुकरणस्य हि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतीयडा निर्देशो भवति । धात्वनुकरणञ्च किं भवितुं मर्हति येन धातावनुकार्यं स्थितम् ? धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणं विवक्ष्यते । विपराभगाञ्जे रित्येवमादौ (१।३।१८) त्वनुकार्यगतं धातुत्वं सद्ध्य-विवक्षितत्वादसङ्कल्पम् । तस्मान्नात्र धात्वनुकरणम् । अपितु ङीप्रभृतेः क्रियावाचिनश्च तत्सादृश्यशब्दान्तरस्य ङीत्येवमादे यद्गुपसामान्यमर्थशून्यं तदनुकरणं

द्रष्टव्यम् । तस्मादधात्वनुकरणत्वात् भवनीयङादेश इत्यभिप्रायः । यदि तर्हि धात्वनुकरणं स्यात् प्रकृतिषदनुकरणं भवतीति । एवं सत्यधातोरिति (१।२।४५) प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधोऽपि स्यात् । ततश्च विप्रक्तिर्नोपपद्यते । वत्करणेनानुकार्येणार्थानार्थवत्त्वस्याश्रयात् प्रातिपदिकसंज्ञा भाविष्यतीत्यदोषः ।

४७ । श्रयोऽस्पर्शः ।

शीनमिति । श्येङ् गतौ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इति (६।१।२४) संप्रसारणम् । हलइति (६।१।२) दीर्घः । शीतं वर्त्तते इति । भावे निष्ठा । पूर्वत्र तु कर्त्तरि । एवं शीतो वायुरित्यादौ (U) । शीतमुदकमित्यत्रेत्यादि । गुणभूतोऽपीति । अप्रधानभूतोऽपीत्यर्थः । ननु च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादप्रधानस्य नत्वप्रतिषेधादि कार्यं प्रति निमित्तभावे नोपपद्यते । नैष दोषः । अस्पर्श इति हि यद्यर्थं पर्युदासः स्यादेवं सति शीतो वायुरित्यादौ स्पर्शादन्यद्रव्यमस्तौति नत्वं स्यात् । नत्वयं पर्युदासः । किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन यत्र स्पर्शगन्धोऽस्ति तत्र तदाश्रयेण नत्वप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अस्ति चेह गुणभूतः स्पर्शः । तेन तदाश्रयो नत्वप्रतिषेधो भवत्येव । भवत्येवं नत्वप्रतिषेधः । संप्रसारणस्य तु गुणभूतः स्पर्शः कथं कारणं भवति ? नियमस्य त्यागात् । इहाल्पाक्षतरमिति (२।२।३४) नियमः । अल्पाक्षतरं इहमेव प्रयोक्तव्यमिति द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यत्र (६।१।२४) स्पर्शशब्दस्याल्पाक्षतरस्य परनिपातं कुर्वताऽस्य नियमस्य त्यागः कृतः । स किमर्थं कृतः ? स्पर्शोऽत्रानियमेन प्रधानभूत उपमर्जनभूतो वा संप्रसारणस्य कारणमित्यस्यार्थस्य सूचनार्थः । तेन गुणभूतोऽपि स्पर्शः संप्रसारणस्य निमित्तं भवति । स्पर्शशब्दोऽयमस्ति गुणवचनः । अस्ति च रोगवचनः । तदिह विशेषानुपादानादुभयोरपि ग्रहणम् । ततो रोगोऽपि प्राप्नोतीति प्रतिशीन इत्येतन्न सिध्येदिति चोद्यमाशङ्क्याह गुणे चेत्यादि । गुण एवेत्यर्थः । कथं पुनर्गुणैव प्रतिषेधो लभ्यते ? ज्ञापकात् । यद्यं द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यत्र (६।१।२४) संप्रसारणं विधाय पुनः प्रतिषेधेति (६।१।२५) विधत्ते तज् ज्ञापयति श्यायतिर्यत्र ग्रहणं तत्र स्पर्शं उपादौयमानो रोगं न प्रत्याययतीति । यदि हि प्रत्याययेत् पुनर्विधानं मनर्थकं स्यात् । पूर्वमेव सिद्धत्वात् । प्रतिपूर्वे हि रोग एव श्यायतिर्वर्त्तते । नान्यत्र ।

(U) शीतो वायुः परिष्कमयिता कान्धीदुम्बराणामिति ।

४८ । अञ्चोऽनपादाने ।

न चेदपादानं तत्र भवतीति । तत्वेत्यनेनाञ्चतिः परासृश्यते । शब्दद्वारेणाञ्चत्यर्थं एवायं मपादानस्य प्रतिषेधसामर्थ्याद् विज्ञायते । नञ्चतावपादानत्वं सम्भवति । किं तर्हि ? तदर्थं क्रियाविषयत्वात् कारकाणाम् । तदेतदुक्तं भवति नचेदञ्चत्यर्थं विषयभूतेऽपादानं न भवतीति । समञ्जाविति । सङ्गतावित्यर्थः । अञ्चु गतिपूजनयोरित्युदित्वाद् विभाषिते । तेन यस्य विभाषेति (७।२।१५) निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । अनिदितामित्यनुनासिकलोपः (६।४।२४) । उदक्तमुदकमिति । उद्धृतमुदकमित्यर्थः । अथ व्यक्तमित्यत्र नत्वं कस्मान्न भवतीत्याह व्यक्तमित्येतदित्यादि । अञ्चू व्यक्तिसन्नक्षणकान्तिगतिष्वित्येतत्स्यैतद्रूपम् । नाञ्चते । ततो नत्वमिह न भवतीति भावः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

आद्यूनः परिद्यून इति । अविजिगीषुरित्यर्थः । च्छ्वोः शूङनुनासिके चेति (६।४।१८) ऊट् । द्युत् वर्त्तत इति । विजिगीषार्थोऽत्र विवक्षित इति नत्वं न प्रवर्त्तते । कथं पुनरिह विजिगीषार्थः ? यावताक्षपातनलक्षणक्रीडा न प्रतीयत इत्याह विजिगीषायां हीत्यादि । विजेतुमिच्छा विजिगीषा । तस्यां तत्र क्रीडायामक्षपातनाद् क्रियते । तस्माद् विजिगीषार्थोऽवतिष्ठत इति भावः । आदिशब्देन शलाकापातादेर्ग्रहणम् ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

वातेरुत्तरस्थेति । वा गतिगन्धनयोरित्येतस्मात् । न चेत्यादि । वातमधिकरणमाधारो यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । वातेर्धातोर्गोऽर्थः स यदि वातेन समवेतो भवतीत्यर्थः । निर्वाणोऽग्निर्निर्वाणः प्रदीप इति । अत्र स्वरूपस्य यः प्रथम उपरतिलक्षणः स धात्वर्थः । एष निर्वाणो भिन्नुरिति । अत्रापि । अथवा रागादिग्रहणं धात्वर्थः । निर्वातो वात इति । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा । निर्वातं वातेनेति । अत्र भावे । उभयत्राप्यत्र गतिनिरोधो धात्वर्थः । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति । अत्र वातेनेति कर्त्तरि ङीप् । तस्माद् वात एव वात्यर्थस्याधारस्ततश्च नत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् व्यामोहः स्यात् । अतः

स्तन्निराकरणायाह निर्वाणः प्रदीप इत्यादि । अत्र निर्वाणं धात्वर्थः । तच्च प्रदीपाधारम् । न वाताधारम् । वाताधारे हि तस्मिन्निर्वाण इति यदि कर्त्तरि निष्ठा तदा तथैवाभिहितत्वात् कर्त्तृवातात् तृतीया न स्यात् । अथ नपुंसके भावे क्त इति (३।३।११४) भावे ? एवं सति निर्वाण इति पुंलिङ्गं न स्यात् । तस्मात् प्रदीपपञ्च कर्त्ता धात्वर्थस्याधारः । यद्येवं कथं वातेनेत्यत्र तृतीयेत्यत्र आह वातस्त्वित्यादि । एतेनेषा तृतीया न कर्त्तरौति दर्शयति ।

५१ । शुषः कः ।

शुष शोषण इत्यस्मात् परस्य निष्ठातकारस्य ण्यत्वे प्राप्ते ककारो विधीयते । अकार उच्चारणार्थः । शुष्कः शुष्कवानिति । युक्तं शुष्कवानित्येतदुदाहरणम् । शुष्कइत्येतत् त्वयुक्तम् । न ह्येतदर्थेऽस्य सूत्रस्यारम्भो युज्यते । शुष्कधृष्टाविति (V) (६।१।२०६) निपातनेनैव सिद्धत्वात् । नेतदस्ति । निपातनेन हि ककारे सति शुष्किकेत्यत्रोदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया (७।३।४६) इति विभाषित्वं स्यात् । शुष्कजङ्घेत्यत्र च न कोपधाया (६।३।३७) इति पुंवङ्गावप्रतिषेधः स्यात् । इह तु ककारस्य विधाने सति तस्यासिद्धत्वादेतदुभयं न भवति । तस्माच्छुष्कइत्येतदर्थोऽप्यस्यारम्भो युक्तः ।

५२ । पचो वः ।

पक्वः पक्कवानिति । तुपचष् पाके । यदेवं पक्व इत्येतत् सिद्धशुष्कपक्व-बन्धेति (२।१।४१) निपातनादपि हि सिध्यति । तथापि पक्कवानित्येतदर्थं मिदं भवश्रमार्थव्ययम् । अन्यार्थं चारभ्यमाणं पक्व इत्येतदर्थरूपमपि भवतीति पक्वशब्दोऽप्यस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । निपातनद्वारेण हि तदव्युत्पत्तौ प्रतिपत्ति-गौरवं स्यादित्यभिप्रायः ।

५३ । जायो मः ।

जे जे पै चये ।

(V) सिद्धशुष्कपक्वबन्धेति (२।१।४१) शुष्कचूर्णवत्पिपि इति (३।३।३५) शुष्कधृष्टाविति (६।१।२०६) च प्रयोगः ।

५४ । प्रस्तीऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्तीम् इति । द्वौ स्थे संघातशब्दयोः । स्थः प्रपूर्वस्थेति (६।१।२३) संप्रसारणम् । पूर्ववद् दीर्घः । इह यदा मत्वं न भवति तदा संयोगादे (८।२।४३) रित्यनेन नत्वेन भवितव्यम् । ततश्च प्रस्तीनः प्रस्तीनवानितौष्टं स्यादिति कश्चिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्निराकर्तुमाह यदा मत्वं नास्तीत्यादि । कृते तर्हि प्रथमं संप्रसारणे नत्वं कस्मान्न भवतीत्याह तत्र कृतेत्यादि ।

५५ । अनुपमर्गात् फुल्लक्षीबक्रशोक्ताघाः ।

फुल्लइति । विफला विवरणे । आदितघेतीट्प्रतिषेधः (७।२।१६) । उत्पर-
स्यात् (७।४।८८) इत्युच्यम् । ऋवत्वन्तस्याप्येतत् लत्व मिथ्यत इति । कथं
पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते ? नहि ऋवत्वन्तः शब्दः सूत्र उपात्तः । उच्यते । इह
निष्ठाया स्तकारान्तं यच्छब्दरूपं तस्य फुल्ल इत्येतन् निपात्यते । ऋवतोश्च तत्
तुल्यम् । परस्तु यदि ऋवतोऽर्थो वा विशिष्यते ? विशिष्यताम् । नहि तेन समाने-
नासमानेन वा प्रयोजनमस्ति । तस्मात् ऋवत्वन्तस्याप्येतत्त्वं भवति । एवमनयैव
युक्ताः क्षीबक्रशोक्ताघादिष्वपि यन्निपात्यते तदपि ऋवत्वन्तस्य प्रसज्यते । नैष दोषः ।
वक्ष्यमाणे मन्यतरस्याग्रहः सुभयोर्योगयोः शेषः । व्यवस्थितविभाषा च न ज्ञायते ।
तेनातिप्रसङ्गे न भविष्यतीति । क्षीबक्रशिष्यामिति । क्षीब मदे । क्रश तनूकरणे ।
इडभावश्च निपात्यत इति । ऋलोपस्यासिद्धत्वादु वलादि राईधातुको भवतीतीट्
प्राप्नोति । अत स्तदभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति । निपा-
त्यत इति सम्बन्धः । इडभावापेक्षो विकल्पः । अथवा नेडभावो निपात्यते ।
किं तर्हि ? कृत इटौच्छब्दलोपः । लाघेरोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यत इति ।
उत्पूर्वस्य ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ह्युत्पूर्वस्योपादानमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः ।
अनुपमर्गादित्युच्यते । तत्र परिक्रश इति न सिध्यतीत्यतश्चाह परिक्रश इत्यत्रेत्यादि ।
तनूकरणलक्षणक्रियाया अन्यक्रिया गमनलक्षणा क्रियान्तरम् । तेन योगोऽयम् ।
न परिशब्दोऽत्र क्रशं प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवतीति क्त्वा । परिगतः क्रश इति । अनेन
तत्क्रियान्तरयोगं दर्शयति । अथ किमर्थं निपातनम् ? यावता फुल्ल इति फुल्ल
विकसनइत्यस्मात् पचाद्यचि सिध्यति । क्षीबेरिगुपधलक्षणे के क्षीब इति । क्रश
इत्यपि क्रशेरचैव । उक्ताघ इति । लाघ इत्येव पचाद्यचि सिद्ध्यत्येव । सत्य

मेवमेतत् । निष्ठायां तु फलतिप्रभृतौनामसत्यस्मिन्ननिष्टं रूपं प्राप्नोति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमारब्धमेतत् ।

५६ । नुदविदोन्दवाघ्राज्ञीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

समुन्नः समुत्तइति । अनदिता (६।४।२४) इति नलोप । क्रीत्यस्येति । क्री लज्जाया मित्यस्य । अप्राप्त इति । केनचिदविधानात् । इतरेषामिति । तत्र नुद प्रेरणे । उन्दी क्लेदने । तयो रदाभ्यामिति (८।२।४२) नित्यं प्राप्तम् । ब्रैङ् पालने । घ्रा गन्धोपादाने । एतयोः संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३) । विद विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिथ्यत इति । कथं पुनरस्य ग्रहण मिथ्यते ? श्रुविकरणेन क्रीणा साहचर्यात् । नेतदस्ति । श्रविकरणेन नुदिना साहचर्या-
ज्ञाभार्यस्य विदेर्ग्रहणप्रसङ्गात् । एवं तर्ह्यन्यतरस्यामित्येष्टा व्यवस्थितविभाषा । तेन विचारणार्थस्यैव भवितव्यम् । नान्यस्य । यस्यैव भवितव्यं तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति स एव गृह्यते । कथं पुनर्ज्ञायते विचारणार्थस्य विदेर्ग्रहणमिथ्यत इत्याह एवं ह्येत्यादि । इथ्यत इति वक्ष्यमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । निष्ठेत्यनेन निष्ठान्तमुपलक्षयति । वेत्तेरित्यादि । विद ज्ञान इत्यस्य विदित इत्येतद्रूप मिथ्यते । नित्येदृत्वात् तथेष्टा निष्ठातकारस्य व्यवधाने सति नत्वस्यासंभवात् । विद्यतेरिति । विद सत्तायामित्यस्य श्रुविकरणस्य निष्ठान्तस्य विन्न इत्येतद्रूपमिथ्यते । एकाच (७।२।१०) इतीट्प्रतिषेधात् । रदाभ्यामित्यादिना च नित्यं नत्वविधानात् । विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्चेति । (W) विद विचारण इत्यस्य निष्ठान्त-
स्येतद्रूपपदमिथ्यते । पूर्ववद्विदप्रतिषेधात् । अनेन च ध्वजेण (८।२।५६) पक्षे नत्वविधानात् । भोगवित्तञ्च विन्दते रिति । (X) विन्दते रित्यनेन लाभार्थविदिं दर्शयति । तस्य हि शेषे मुचादौनामिति (७।२।१८) नुमि कृते विन्दतोत्येतद्रूपं

(W) “सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ने विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ शब्दं क्वश्चिद्विदं ज्ञमात्” ॥१॥ इति ।

(X) सुश्रितकाशिकायां तु पाठः

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते । विन्ने विन्नश्च वित्तञ्च भोगि विन्नश्च विन्दतेः ॥१॥ इति ।

म च खलित एव प्रतीयते । भाष्यत्वयं श्रीकोऽस्य पठितः ।

परन्तु न्यासपदमन्वर्थो विन्नेर्विन्नश्च वित्तञ्च भोगिवित्तञ्च विन्दतेरिति पाठो गृहीतः ।

“वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते ।

विन्ने विन्नश्च वित्तञ्च विन्ने भोगिषु विन्दतेः ॥१॥” इति ।

वति । भोगवित्तइति । भोगे वित्तो भोगवित्तः । सप्तमौति (२।१।४०)
 भोगविभागात् समाप्तः । भोगग्रहणं चोपलक्षणमात्रम् । प्रत्ययोऽपि गृह्यते ।
 इदं लभ इत्यस्य भोगे प्रत्यये चार्थे वित्त इति तद्रूपं निष्ठायामिष्यते । वित्तो
 भोगप्रत्यययोरिति (८।२।५८) नत्वाभावस्य निषाननात् । यस्य विभाषेति
 ७।२।१५) निष्ठायामिदं प्रतिषेधाच्च । विन्दते हि कसौ विभाषा गमहनविद-
 ष्यामितौड विभाषितः (७।२।६८) । भोगवित्तश्च विन्दतेरिति ब्रुवताऽर्थतो
 भोगप्रत्ययाभ्यामन्यत्र विन्न इति तद्रूपमिष्यत इति त्रुक्तं भवति ।

५७ । न ध्याख्यापृसूच्छिंमदाम् ।

ध्ये चिन्तायाम् । ख्या प्रकथने । चञ्चिडः ख्याडिति (२।४।५४) च । द्वयोरपि
 इणम् । ननु च चञ्चिडादेशस्य सानुबन्धकत्वान्निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषया (५, ८२) ।
 प्राप्नोतीति ? नेष दोषः । इह हि निष्ठातकारस्य परत्वप्रतिपादने पञ्चमी
 क्ता । यथा रदाभ्यामिति (८।२।४२) । तत्र पञ्चमीनिर्देशे कर्त्तव्ये यः
 प्रोनिर्देशः क्रियते स सम्बन्धसामान्यं प्रतिपादयितुम् । न च सम्बन्धिनमन्तरेण
 बन्धसामान्यमुपपद्यते । न च सानुबन्धके परित्यज्यमाने सम्बन्धिभेदः सम्भव-
 ति युक्तं तस्यापि ग्रहणम् । पृ पालनपूरणयोः । सूच्छा मोहसमुच्छ्रययोः ।
 दी हर्ष । एषु ध्याख्याप्रभृतिषु । आद्ययोः संयोगादेरित्यादिना (८।२।४३)
 त्रे प्राप्त इतिरेषामपि रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) प्रतिषेधोऽयमारभ्यते ।
 तं इति । श्रुतकः कितीतोऽप्रतिषेधः (७।२।११) । उदोष्ठपूर्वस्य तुप्रत्वम्
 ७।१।१०१) । पूर्ववद्दोषः । सूच्छंइति । राज्ञोप (६।४।२१) इति च्छकार-
 णः । आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः (७।२।११६) । मत्त इति । अत्रापि श्चोदितो
 षायामिति (७।२।१४) ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

धनस्य बहुवचनार्थ इति । कथं पुनर्भोगे व्युत्पादितस्य धने वृत्तिरर्थो भव-
 त्याह धनं होत्यादि । अनेन कर्मसाधनत्वं भोगशब्दस्य दर्शयन् धनेऽस्य वृत्तिं
 पश्यति । प्रतीत इत्यर्थ इति । एतेन प्रत्ययशब्दस्य कर्मसाधनतामाचष्टे ।
 प्रतीत इति कर्मणि निष्ठा । प्रतीत आख्यात इत्यर्थः । स चायमर्थः प्रत्यये व्युत्-

पाद्यमानेऽस्य कथं भवति ? यदि प्रत्ययशब्दोऽपि कर्मसाधनो भवति । प्रतीयत इति प्रत्ययः । तेन प्रत्ययशब्दस्य कर्मसाधनता वेदितव्या ।

५६ । भित्तं शकलम् ।

भित्तमिति निपात्यत इति । किं निपातयते रदाभ्यामिति (८।२।४२) नत्वे प्राप्ते तदभाव इति । शकलञ्चेत् तद् भवतीति । शकलशब्दस्य योऽर्थः खण्ड इति यस्यापरमभिधानं भित्तशब्दस्यापि यदि स एवार्थो भवतीत्यर्थः । कथं पुनर्भित्तशब्दस्य शकलमर्थो भवतीत्याह शकलपर्यायोऽयमिति । भित्तशब्दः शकलस्यैव पर्यायः । तस्माद् यथा शकलशब्दस्य शकलमभिधेयं भवत्येवं भित्तशब्दस्यापि । ननु च शकलशब्दोऽयं जातिशब्दः । जातिप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वाभिधेये प्रवृत्तत्वात् । भित्तशब्दस्तु क्रियाशब्दः । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । तथाहि भिदेर्विदारणार्थात् त्वे विहिते भित्तमिति निपात्यते । न च क्रियाशब्दो जातिशब्दपर्याय उपपद्यत इत्याह अत्रेत्यादि । शब्दव्युत्पत्तिः शब्दसंस्कारः । तस्या एवात्र भित्तशब्दे भिदिक्रियानिमित्तत्वम् । ननु तत्प्रवृत्तेः । असत्त्वात् । जातिरेव तु तत्प्रवृत्तिं प्रति निमित्तम् । तस्या विद्यमानत्वात् । तस्माच्छकलशब्दवद् भित्तशब्दोऽपि जातिशब्द एव । न क्रियाशब्द इति युक्ता तस्य तत्पर्यायता । यदि तद्व्यसत्वेवात्र भिदिक्रियाशब्दसंस्कारत्वस्यापि सा निमित्तं नोपपद्यते । नैतदस्ति । नञ्चयं । नयागोऽभिधीयते विद्यमानेव क्रियाशब्दसंस्कारस्य निमित्तं भवतीति । तथाहि तैलपायिकाशब्दो यत्र प्राणिविशेषे रूढस्तत्र तैलपानक्रियाशब्दोऽपि नास्ति । तथापि तैलपानक्रिया तत्संस्कारनिमित्तत्वेनाश्रीयते । कथं पुनर्भित्तशब्दो भिदिक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं न भवतीत्याह भिदिक्रियाविवक्षायां होत्यादि । अत्र भिन्नमित्यस्य च भित्तशकलशब्दाभ्यां प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तेन भिन्नं भित्तमित्येव भवतीति । एतत् प्रयोगद्वयमपि भिदिक्रियाविवक्षायां सिद्धम् भवति । विदोर्णं हि शकले तस्य विदोर्णतां प्रतिपादयितुं भिन्नं भित्तमित्येष प्रयोगो भिदिक्रियाविवक्षायां क्रियते । यदि च भित्तशब्दः क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् ततो भित्तशब्देनैव भिदिक्रियानिमित्तकेन विदोर्णता शकलस्य प्रतिपाद्यत इत्येष प्रयोगो नोपपद्यते । नहि तदस्ति यस्य भित्तशब्देनाप्रतिपादितस्य भिन्नशब्दयोगो भवेत् । भिन्नं शकलमित्येष च प्रयोगो नोपपद्यते । शकलव्युत्पादितेन भित्तशब्देन

भिदिक्रियानिमित्तकेन भिन्नशब्दस्य बाधितत्वात् । अस्ति चायं द्विविधोऽपि प्रयोगः । तस्माद् भिन्नशब्दस्य भिदिक्रियानिमित्तत्वं न गम्यते ।

६० । ऋणमाधमण्ये ।

ऋ इत्येतस्मादिति । ऋ गतावित्येतस्माद् गतिप्रापणयोरित्येतस्माद्वा । अधम ऋणधमर्ण इति । केन पुनरत्र समास इति ? यावता नात्र किञ्चित् समासलक्षणं मस्ति । सप्तमीति योगविभागात् समास इति । एतच्च न वक्तव्यम् । सप्तम्याः पूर्वनिपातप्रसङ्गादित्यत आह एतस्मादेवेत्यादि । तज्ज्ञाव आधमरण्यमिति । तत् प्रतिदास्यतीति तस्य ग्रहणक्रियाभिसम्बन्धः । तदयोगाद् भावेऽ सावधमर्ण इत्युच्यते । कालान्तर इत्यादि । यस्मिन् कालेऽधमर्णो गृह्णाति तस्मात् काला-
दन्य आगामी कालः कालान्तरम् । तत्र यद् देयं तत् कालान्तरदेयम् । तेन यो विनिमयो विपरिवर्तनं तदुपलक्षणाद्यर्थमेवाधमर्णग्रहणं मेवमुपात्तम् । न च स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव । किं कारणमेव व्याख्यायत इत्याह उत्तमर्णइत्यपि भवतीति । ऋणे ह्येकोऽधमर्णो भवति यो गृहीत्वा प्रतिपादयतीति । यस्तु दत्त्वा ग्रहीष्यति स उत्तमर्णः । तत्र यद्याधमर्णग्रहणं स्वार्थप्रतिपादनार्थमेवोपात्तं तदोत्तमर्ण इति न सिध्येत् । न ह्यत्राधमर्ण्यं विवक्षितम् । तत् तर्हीद् चोत्तमर्णोऽपि कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणाद्यैत्वादाधमर्णग्रहणे सत्येतदपि सिध्यति । अस्ति ह्यत्र कालान्तरद्वयविनिमयः । तथाह्युत्तमर्णोऽपि प्रयच्छन् कालान्तरे यद् देयं तेन विनिमयं करोति ।

६१ । न सत्तनिषत्तानुत्तप्रतूत्तसूत्तगूत्तानि च्छन्दसि ।

सदेरिति । षट्सु विशरणगत्यवसादनेष्वित्येतस्मात् । निषत्त इति । सदिर-
प्रतेरिति (८१३।६६) षत्वम् । अनुत्तमिति । उन्दौ क्लेदने । अनदितामिति (६१४।२४) नलोपः । प्रतूत्तमिति । यदा जित्वरा सम्भ्रमइत्यस्य निपात्यते तदा ज्वरत्वेरेत्यादिना (६१४।२०) रकारस्योपधायाञ्चोत्वम् । यदा उर्वी तुर्वी शुर्वी ह्रिसार्थाइत्यस्य तदा राज्ञोप इति (४१४।२१) रकारलोपः । पूर्ववद् दीर्घः । सूत्तमिति । ऋ गती । उत्त्वसन्नियोगे रपरत्वम् । पूर्व्ववद् दीर्घः । गूत्तमिति । गूरी उद्यमने ।

६२ । किन्प्रत्ययस्य कुः ।

द्वितसृगिति । अत्र शकारस्य विद्वतकरणस्य श्वासानुप्रदानस्याघोषस्य तादृश एव खकारः । तस्य जश्त्वं गकारः । गकारस्यापि चत्वं ककारः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? न किनइत्येवोच्यते । नहि किन् प्रत्ययत्वं व्यभिचरति । एवमुच्यमाने लोपापवादः किन एव कुत्वं स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । तथाहि किन्निति प्रत्ययग्रहणे यत्र प्रत्ययग्रहणं तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया (प, २४) किन्नन्त उपस्थापिते किनो लोपे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं लोपेनैव भवितव्यम् । तस्मिन् सति पश्चात् भवत् कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यतीत्यत्राह किनः कुरिति वक्तव्यइत्यादि । (Y) असति हि प्रत्ययग्रहणे किन्प्रत्ययान्तस्यैव पदान्तस्य स्यात् । नान्यप्रत्ययान्तस्य । तस्यापि चेष्टते । तस्मात् प्रत्ययग्रहणं क्रियते । प्रत्ययग्रहणे सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । तेन बहुव्रीहिणा यस्माद् विहितः स धातु रूपलक्ष्य इति सर्वस्य सिध्यति । मा नो अस्माक् । मा नो अद्रागिति । सृज विसर्गं । दृशर् प्रेक्षणे । लुङ् । चूः सिच् (३।१।४४) । तिप् । सृजिदृशो-भ्यमकितोत्वमागमः (६।१।५८) । वदव्रजित्यादिना (७।२।२६) वृद्धिः । हलृष्वादिलोपः (६।१।६८) । अडागमः । अनेन कुत्वम् । सृजिदृशभ्यां किन् विहित इति । ऋत्वगित्यादिना (३।२।५८) सृजः किन् विहितः । दृशेरपि तत्रादिषु दृशेरनालोचने कञ्चेतर्गनेन (३।२।६०) । कथं पुनरत्राडागमः ? यावता न माङ्योग इति (६।४।७४) प्रतिषिद्धोऽसावितत्र आह माङ्योगेऽपी-तत्रादि । कान्दसौ ह्येतौ प्रयोगौ । तेन सतपि माङ्योगे बहुलम्बुन्दस्यमाङ्-योगेऽपीतत्राडागमो (६।४।७५) भवतीत्यत्र । अस्तिचोऽष्टकइतीट् (७।३।८६) तर्हि कस्मान्न भवतीत्याह इट् च न भवतीत्यादि । प्रत्ययग्रहणाद् यथा किन्-प्रत्ययस्य लुगन्तस्य कुत्वं भवति तथा दृग्भ्यामित्यादौ दृशेः किबन्तस्यापि । एव मितत्रादि । प्रत्ययग्रहणात् किन् प्रत्ययो यस्माद् विहित स्तस्यान्यप्रत्ययान्तस्यापि कुत्वं भवतीत्यस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते रज्जुदृग्भ्यामित्यत्रापि व्रधादिसूत्रेण (८।२।३६, ५७) यत् प्राप्नोति तद् बाधित्वा कुत्वेन भवितव्यम् । अथ तु नेष्यते प्रतिविधानं कर्तव्यम् । प्रतिविधानमुत्तरसूत्रे वाग्रहणं यत् तदुभयोर्योगयोः शेषः । व्यव-

(Y) अत्र काशिकायमिकः श्रीकी विष्टिः पठितः । स च—

“किनः कु रिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम् ।

किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुल मिष्यते ॥१॥” इति ।

स्थितविभाषा च । तेनह न भविष्यतीति । एवञ्च सति रज्जुसङ्ख्यां रज्जुसङ्ख्या इति भवितव्यम् ।

६३ । नशेर्वा ।

जीवनङ्गाहृतिरिति । अत्राकुत्वपक्षे ब्रश्चादिभूत्वेण (८२।३६) घत्वे कृते जश्त्वं उकारः ।

६४ । सो नो धातोः ।

पदस्येति वर्तते । तच्च धातुसमानाधिकरणम् सकारिण्य विशेष्यति सकारान्तस्य पदस्य धातोरिति । प्रशान् प्रतानिति । शसु उपशमे । तसु काङ्क्षायाम् । क्षिप् । अनुनासिकस्य किम्भलोः कङ्क्षितौल्यपधादौर्ध्वत्वम् (६।४।१५) । हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । अथेह नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८२।७) नकारलोपः कस्मान्न भवतीत्याह नत्वस्येतादि ।

६५ । म्वोश्च ।

अगच्छ इति । स उत्तमस्येति (३।४।६८) सकारलोपः । जगन्वानिति । गमेर्लिट् । कसुः । हल्ङ्यादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपौ (८२।२३) । सान्तमहत इति (६।४।१०) दीर्घः । गमहनेतादिनोपधालोपः (६।४।६८) । छन्दस्युभयथेति (३।४।११७) सार्वधातुकत्वं न भवति । चकारो धातोरित्यनुकर्षनार्थः ।

६६ । ससजुषो रुः ।

सजूरिति । (Z) जुषी प्रीतिसेवनयोः । सज् जुषत इति क्षिप् । उपपदसमासः । सज्जस्य सः संज्ञायामिति (६।३।७८) सभावः । रुत्वे कृते वीरुपधाया इति (८२।७६) दीर्घः । सजुषो ग्रहणमसकारान्तार्थम् । योगश्चायं जश्त्वापवादः ।

(Z) सजूरिति समीतिः विद्यमानप्रीतिरित्यर्थः । सेवमान इति वा । सिधायन्ननिश्र' नापि सज्जुः कृत्य रति' वसेदिति भट्टिः । स च सज्जूरित्यर्थोऽपि सशब्दे पर्यवर्तते । सज्जुः कृत्य सशायीकृत्येत्यर्थः ।

६७ । अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ।

दाशेरिति । दान्द दान इतग्रस्मात् खिनि कृत इति । वहिदाश्रिभ्यां मन्त्रे-
 श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो खिन्नितग्रनेन (३।२।७१) यजेषावे यज इति (३।२।७२)
 खिन्प्रतयान्तेभ्यः सम्बुद्धिः । तस्य हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । ततः श्वेत-
 वहादीनां ङस् पदस्येति (३।२।७१, वा) ङस्प्रतयः । टिलोपः । किमर्थमेते
 निपातग्रन्ते ? यावता श्वेतवोभ्यां श्वेतोवोभिरित्यवमाद्यर्थं श्वेतवहादीनां ङस्
 पदस्येतवश्चमिदं वक्तव्यम् । ङसि च कृते ससञ्जुषोरित्यव (८।२।६६) सिद्ध-
 मित्याह श्वेतवहादीनामित्यादि । नैते क्त्वार्थं निपातग्रन्ते । किं तर्हि ?
 सम्बुद्धौ दीर्घत्वार्थम् । ननुच दीर्घत्वमप्येषामत्वसन्तस्य चाधातोरित्यव (६।४।१४)
 सिद्धमित्याह अत्वसन्तस्य चेत्यादि । तत्र हि सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतो
 (६।४।८) ङसम्बुद्धावित्यतदनुवर्त्तते । तेन सम्बुद्धौ दीर्घत्वं न प्राप्नोतीति तदर्थमेते
 निपातग्रन्ते । पुरोडा इति । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशसित्यादिनैव (३।२।७१)
 सूत्रेण दकारस्य ङकारो निपातग्रन्ते । उक्थशा इति । शन्सु स्तुती । उक्थानि
 शंसतीति मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिनैव (३।२।७१) खिन् । ततः पूर्ववत् सम्बुद्धादिः ।

६८ । अहन् ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति (८।२।७) नलोपे प्राप्ते क्त्वं विधीयते । अहो-
 भ्यामहोभिरिति । ह्यग्रि चेतुगत्वम् (६।१।११४) । आद् गुणः (६।१।८७)
 दीर्घाङा निदाह इति । बहुव्रीहिः । हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) । क्त्वस्या-
 सिद्धत्वात् सर्वनामस्थाने चेत्यादिना (६।४।८) दीर्घः । भो भगो अघो इत्यादिना
 (८।३।१०) रेफस्य यकारः । तस्य हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) लोपः ।
 हे दीर्घाहोऽवेति । अतो रोरमुतादमुत इतुगत्वम् (६।१।११३) । आद् गुणः
 (६।१।८७) । एङः पदान्तादिति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । हन्तेर्लङि तिपा
 हल्ङ्यादिलोपे (६।१।६८) कृते तिपश्च लुक्ङागमे चाहन्नित्यतद्रूपं सम्पद्यते ।
 तस्मात् तस्य क्त्वे न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अत स्तान्त्रासायाह
 अहन्नित्यादि । उपसंख्यानशब्दोऽत्र प्रतिपादने वर्त्तते । अह्नो रुविधौ कर्त्तव्ये
 रूपादिषु क्त्वस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्रादिह
 चकारोऽनुवर्त्तते । स चानुक्तसमुच्चयार्थः । तेनाह्नो रूपादिषु क्त्वं भविष्यतीति ।

अहोरूपमिति । अहो रूपमिति षष्ठोसमासः । अहोरात्र इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वः । अहः सर्वैकदेशेतरादिना (५।४।८७) ऽच् समासान्तः । कथं पुनरात्रिशब्द उच्यमानं कृत्वा रात्रिशब्दे भवति ? स्थानिवद्भावात् । एकदेश-
विकृतस्थानान्यत्वाद्वा (प, ३८) । रात्रिशब्दस्य तु ग्रहणं न कृतम् । रात्रिशब्दस्यापि यथा स्याद् गतमहो रात्रिरागतमिति । अहो रथन्तरमिति । षष्ठोसमासः । अथवाऽसमासएव । रोऽसुप्तौत्यस्यापवादो (८।२।६८) कृत्वमित्यादि । अहोरूप-
मित्यादि । यदि समासो यद्यसमासो वा सर्वथा विभक्तैर्लुका भवितव्यम् । लुकि सत्यहो रविधौ लुमता लुमे (१।१।६३) प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । तेन सुप्प्र-
त्ययस्याभावाद् रोऽसुप्तौत्येतत् (८।२।६८) प्राप्नोतीति कृत्वं विधीयते । किमर्थम् ? ह्रिश्चि चेत्युत्वं (६।१।११४) यथा स्यात् । यदि रुरुदुत्पन्नः स्यात् (AA) ।
उत्त्वविधौ रोरित्प्राकारानुबन्धविशिष्टस्य रेफस्यानुवृत्तेः ।

६८ । रोऽसुप्ति ।

पूर्वस्यायमपवादः । रेफोऽकार उच्चारणार्थः । अहर्ददातीति । यद्यत्र कृत्वं स्याद् ह्रिश्चि चेत्युत्वं (६।१।११४) प्रसज्येत । तस्माद् रो विधीयते । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुवस्ति । नैष दीघः । अहो रविधौ लुमता लुमे प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । लोपशब्देन यत्र लोपः स्यात् हि प्रत्ययलक्षणम् । यथा हे दीर्घाहोऽत्र, हे दीर्घाह निदाघेति । अत्र हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) ।

७० । अस्मरूधरवरित्युभयथा कृन्दसि ।

नित्यं कृत्वे प्राप्ते पक्षे रोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । सकारस्य कृत्वं कृत्वा निर्देशो यस्मिन् प्राप्ते रेफ उच्यते तस्य कृत्वस्योभयथाग्रहणेन पक्षोऽभावो विज्ञायेतैवेवमर्थश्च । इतरथा हि द्वेथमपि विज्ञायेत । यस्मिन् प्राप्ते कृत्व-
मारभ्यते तस्य जश्च पक्षोऽभ्यनुज्ञायत इति । अस्म एवेति । कृत्वपक्षे भो भगो इत्यादिना (८।३।१७) यकारः । तस्य लोपः शाकल्यसेरति (८।३।१८) लोपः । प्रचेतस उपसंख्यानम् । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमिति । उभयत्रोपसंख्यान-

(AA) यदि रु सार्धं उत् सप्तजुषीरुत्तिलनेन (८।२।६६) उत्पन्नः स्यादित्यस्य वाक्यस्यार्थः ।

शब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । इतिकरणः प्रदशनार्थः ।
 एवम्प्रकारेणैवैष्यभयथा भवति कृत्वा वा रेफो वेति । तेन प्रचेतः शब्दस्य
 राजन्यहारादीनाञ्च पतरादिषूभयथा भवति । प्रचेतो राजन्निति । प्रकृष्टं चेतो
 यसेति बहुव्रीहिः । आमन्त्रितेकवचनम् । कृत्वम् । हृषि चेतुत्वम् (६।१।
 ११४) । आदृ गुणः (६।१।८७) । प्रचेता राजन्निति । रेफो कृते तस्य
 रो रीति (८।१।१४) लोपः । दृलोप (६।३।१११) इत्यादिना दीर्घः । सम्बुद्धा-
 न्नोदाहरणम् । कृत्वरैफयोर्विशेषसंप्रतिपादनार्थम् । असम्बुद्धौ हि कृत्वरैफयो
 रसिद्धत्वादव्यसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घत्वे तुल्यमेव रूपम् भवति ।
 अङ्गर्पतिरिति । षष्ठीसमासः । रोऽङ्गुपोति (८।२।६८) रेफो कृते तस्य षष्ठे
 रेफो विधीयते । अङ्गुपतिरिति । रेफस्य विसर्जनौघे कृते कुपोः + कपो चेति
 (८।३।३७) पञ्च उपस्थानीयः । गौर्पतिरिति । गृ शब्दे । सम्प्रदादित्वात्
 क्षिप् । ऋतइङातोरितौत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् । धूर्पतिरिति । धूर्वः
 क्षिप् । राक्षोप (६।४।२१) इति वकारलोपः । अथ किमर्थं रेफस्यैव रेफो विधीय-
 तइत्याह विसर्जनौघाधनार्थमित्यादि । खरवसानयोरिति (८।३।१५) विसर्ज-
 नीयः प्राप्नोति । तद्बाधनार्थं रेफस्यैव रेफो विधीयते ।

७१ । भुवश्च महाव्याहृतः ।

भुवः शब्दः षष्ठान्तप्रकृतिरूपकमव्ययम् । तस्य नित्यं कृत्वे प्राप्ते पक्षे रेफो
 यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । चकार उभयथेत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरानु-
 वृत्तिर्न भवति । भुवो विश्वस्येति । भूशब्दस्य षष्ठान्तस्य पञ्चम्यन्तस्य (BB) वा
 प्रयोगः । यथेवं लाक्षणिकत्वादिनास्य न भविष्यति । तत् किमेतन्निष्ठव्यर्थेन
 महाव्याहृतिग्रहणेन ? एवं तर्ह्यङ्गु ज्ञापयति । अनित्यलक्षणा प्रतिपदोक्त-
 परिभाषेति (प, ११४) । तेन ज्ञापयतीत्यत्र (CC) पुगागमः सिद्धो भवति ।
 नित्यत्वे तु तस्य न स्यात् । अस्याकारान्तस्य लाक्षणिकत्वात् । कौटिल्यो भुवः
 शब्दो महाव्याहृतिर्भवतीत्याह भुवसित्येतदित्यादि । अन्तरिक्षं हि महत् ।
 तस्य व्याहृतिरिति यस्मात् तस्मान् महाव्याहृतिर्भवति ।

(BB) तिङन्तमेतत् । भवति शब्दसिद्धिर्लक्षि सिप् । गुणाभावोऽङ्गभावश्च क्त्वात् तत् षष्ठ्यन्तः ।

(CC) कौटिल्यो भाषाविवेचन (६।१।४८) कौटिल्योऽन्तरिक्षं लाक्षणिकम् । तथापि पुङ्क् ज्ञापयतीति ।

७२ । वसुसंमुध्वंस्वनङ्गुहां दः ।

विदङ्गासिति । विदेः शतुर्वसुरिति (७।१।३६) वसुरादेशः । पपिवङ्गां पपिवङ्गिरिति । पिवतेः पातेर्वा लिट् । कसुः । वस्वेकाजादृषसामितौट् (६।२।६७) । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः (६।४।६४) । स्थानिवङ्गावेन पा इति तद् द्विरुच्यते । उखासत् पर्णध्वदिति । संसिध्वंसिभ्यामुखायाः संसते पर्णानि ध्वंसते इति क्तिप् । अनदितामिति (६।४।२४) नलोपः । इहेदं वसोर्दत्वमनवकाशम् । सव्वस्य विषयस्य विध्यन्तरेणावष्टब्धत्वात् । तथापि विद्वानित्यादौ संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । विद्वद्भ्यामित्यादौ तु रुत्वम् । अतस्तदनवकाशत्वाद् यदा रुत्वं बाधते तदा संयोगान्तलोपोऽपि तेन बाधितव्यः । ततश्च विद्वानिति न सिध्यतीति यस्य व्यामोहः स्यात् तं प्रत्याह रुत्वेनाप्राप्तइत्यादि । यस्मिन्प्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति (प, ५८) । न चाप्राप्ते रुत्व इदमारभ्यते । अतस्तदेव दत्वेन बाध्यते । संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति । तुशब्दो रुत्वाद् विशेषं दर्शयति । इतिकरणो हेतौ । यथा रुत्वं सर्वत्र प्राप्नोति नैवं संयोगान्तलोपः । स हि विद्वानित्यादावेव प्राप्नोति । न विदङ्गासित्यादौ । तस्मात् तेनैव दत्वं बाध्यते । नत्वसौ दत्वेन । संयोगान्तलोपे कर्त्तव्ये दत्वस्यासिद्धत्वादित्यभिप्रायः । अथ यथा हो ढइत्यस्य (८।२।३१) दकारोऽन्तापवादः स तथा सावनङ्गुह (७।१।८२) इत्यस्यापि कस्मान्न भवति ? यथा ह्यवकाशत्वाद् दकारो ढत्वस्य बाधकस्तथा नुमोऽपि बाधक एव युक्त इत्यतश्चाह नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवतीति । प्रतिपदं हि सावनङ्गुहो नुम् विधेयते । तस्य यथयं दकारोऽपवादः स्यान् नुम्विधानमनर्थकं स्यात् । अनङ्गुवानिति । चतुरनङ्गुहोरामुदात्त इत्याम् (७।१।८८) । यणादेशः । हलङ्गादि- (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।२।२३) । हेऽनङ्गुवन्निति । अम् सम्बुद्धावित्याम् (७।१।८८) । शेषं पूर्ववत् ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

अवकादन्वशादिति । चकास्य दीप्तौ । शासु अनुशिष्टौ । लङ् । तिप् । अदादित्वाच्छपो लुक् । हलङ्गादिलोपः (६।१।६८) । भवानित्यनुप्रयोगस्तिपोऽभिव्यक्तये । आ इति । आङ्गादौनामित्याट् (६।४।७२) । आटश्चति (६।१।८०) इङ्गिः । तिपो लोपे कृते धातुसकारस्य रुत्वम् । तस्य विसर्जनीयः ।

७४ । सिपि धातो र्पूर्वा ।

अचकास्त्वमिति । कृत्वे कृते तस्य विसर्जनोयः । तस्य विसर्जनोयस्य स इति (८।३।३४) सकारः । त्वमित्यनुप्रयोगः सिपोऽभिव्यक्तये । अथ धातु-ग्रहणं किमर्थम् ? यावता सकारान्तस्यापि रेफदकारावुच्चेते । नच सिपि सकारान्ताद् धातोरन्यदस्तोत्यतश्चाह धातुग्रहणमित्यादि । उत्तरार्थेता चास्य वीरूपधाया इत्यत्र (८।३।७६) दर्शयिष्यते । क्रियतामुत्तरार्थं धातुग्रहणम् । रुग्रहणं तु न कर्त्तव्यम् । अनर्थकत्वात् । दकारे हि विकल्पिते यथाप्राप्तं कृत्वं पक्षे लभ्यत एवेत्यत आह रुग्रहणञ्चेति । उत्तरार्थमित्यपेक्षते । दक्षेति (८।३।७५) वक्ष्यति । तत्र पक्षे कृत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । असति हि तस्मिन् यदा त्वं न भवति तदा यथाप्राप्तं चकृत् स्यात् ।

७५ । दश्च ।

चकारेण द इत्यनुकथ्यते (८।३।७२) । तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्ति (प, ७८) न भवति । अभिनस्त्वमिति । लङ् । रुधादित्वाच् अम् ।

७६ । वीरूपधाया दीर्घ इकः ।

पदस्येत्वेव । धातोरिति च । तदुभयमिह समानाधिकारणं रेफवकाराभ्यां विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह रेफवकारान्तस्येति । वकारस्योदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शितं मित्याह वकारग्रहणमुत्तरार्थमिति । तेन वकारान्तस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः । एतदर्थं तु तत्र भवति । वकारान्तस्य पदस्य धातोरसम्भवात् । अविभरिति । भृञो लङ् । तिप् । गुणः । रपरत्वम् । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।७५) । द्विवचनम् । उरदित्यत्त्वम् (७।४।६६) । भ्रुवामदितोत्त्वम् (७।४।७४) । हल्ङ्यादिलोपः (६।१।६८) ।

७७ । हलि च ।

दिष्यति । चतुर्थ्यतीति । दिव् चतुर्थित्युभये प्रातिपदिकमत्र । तेन न भवति । स्मर्यत इति । भावे यक् । गुणोत्तिसंयोगाद्योरिति (७।४।२८) गुणः । भव्यमिति । अचा यत् (३।१।८७) । गुणः । धातो स्तन्निमित्तस्ये-वेत्यवादेशः (६।१।८०) ।

७८ । उपधायाञ्च ।

पूर्वं रेफवकारान्तस्य धातो दीर्घत्वविधानादरेफवकारान्तार्थमिदम् । उपधायामिति सुबन्धव्यत्ययेन षष्ठौद्विवचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचनम् । उपधा-
भूताविति । उपधात्वं प्राप्तावित्यर्थः । अलोऽन्त्यात् पूर्वं इति यावत् । हल्-
पराविति । हल् पर आभ्रामिति बहुव्रीहिः । स पुनहल् धात्ववयव एव
वेदितव्यः । यत्र हि प्रत्यधावयवो रेफवकाराभ्रां हल्परस्तत्र पूर्वेष्वेव सिद्धः ।
हृच्छिंतेति । हृच्छं कौटिल्ये । मूर्च्छिंतेति । मुच्छं मोहसमुच्छ्रययोः ।
ननु चाचो रङाभ्रां हे इति (८।२।४६) द्विवचने कृते रेफोऽत्रोपधा न भवति ।
नैतदस्तीति । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये द्विवचनस्यासिद्धत्वाच् छकारोऽत्रैक एव हलिति
भवत्येवोपधात्वं रेफस्य । चिरिणोति जिरिणोतीति । रि चि चिरि जिरि दाश
ट्ट हिंसायाम् । स्वादित्याच् श्चः । इह रौ गतौ वौ गतिप्रजनादिषु । एताभ्रां
लिट् । अतुसि उसि च एरनेकाच् इति (६।४।८२) यणादेशः । तस्य स्थानि-
वद्भावाद द्विवचने कृते रिथ्यत् रिथ्युर्विव्यतुर्विव्युरिति स्थितेऽभ्रासकारस्य
दीर्घत्वं प्राप्नोति । हल्परयो रेफवकारयो रुपधाभूतत्वात् । एतत् कस्मान्न
भवतीत्याह रिथ्यतूरिथ्युरित्यादि । स्थानिवद्भावोऽत्रः परस्मिन्नित्यादिना
(१।१।५७) । ननु च स न पदान्तेत्यादिना (१।१।५८) दीर्घविधौ प्रतिषिध्यते
स्थानिवद्भावः । तत् कुतस्तस्येह सभावः ? नैतदस्ति । परिगणनं हि तत्र क्रियते ।
स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) । असिद्धत्वाच्चेत्यादि ।
अत्र बहिरङ्गत्वं यणादेशस्य । अङ्गाधिकारे विधौयमानस्य प्रत्ययाश्रितत्वात् ।
दीर्घत्वस्य त्वन्तरङ्गत्वम् । प्रकृत्याश्रयत्वात् । असिद्धञ्च बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति
(प, ५१) दीर्घत्वे कर्त्तव्ये यणादेशस्य सिद्धत्वाद रेफवकारौ हल्परौ न भवतः ।
तत् कुतो दीर्घत्वस्य प्राप्तिः ? इह तर्हि चतुर्थ्यिंतेति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ?
अत्र हि चतुर्थ्य इत्यस्य क्वजन्तस्य धातो स्तुचि परतोऽतो लोप (६।४।४८) इत्य-
कारलोपे कृत उपधाभूतो रेफो हल्परौ भवतीत्यस्ति दीर्घत्वस्य प्राप्तिरित्याह
चतुर्थ्यित्यत्रापीत्यादि । बहिरङ्गत्वमतो लोपस्यार्धधातुकाश्रयत्वात् । दीर्घ-
स्यान्तरङ्गत्वं पूर्ववत् । तर्हि प्रतिदीवनेत्यत्रापि दीर्घत्वं न स्यात् । यथैव हि
चतुर्थ्यित्यत्र धातोरुपधा रेफो न भवति तथा प्रतिदीवनेत्यत्रापि वकारः । तथाहि
दीर्घ्येतावान् धातुः । नकारस्तु प्रत्ययसम्बन्धो । न च दिवेषातोर्वकार उपधा-

भूतः । किं तर्हि ? अन्तर्भूत इत्यत आह प्रतिदीव्येतरत्रेत्यादि । प्रतिपूर्वाद-
 दिवः कनिन् युवधौतगादिना (उण्, १।१५४) कनिन् । अज्ञोपोऽन इतर-
 (६।४।१३४) कारलोपः । ननु चाचः परस्मिन् पूर्वविधावितरज्ञोपस्य (१।१।५०)
 स्थानिवद्भावाद् हलि परतो वकारान्तोऽत्र धातुर्न भवति । तत् कथं हलि चेति
 (८।२।७७) दीर्घत्व मितराह दीर्घविधावितरादि । स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्तु
 न पदान्तेतगादिना (१।१।५८) । नन्वेवपि बहिरङ्गलक्षणसिद्धत्वादज्ञोपस्य
 नैवात्र हलि परतो वकारान्तो धातुरुपपद्यत इतराह असिद्धं बहिरङ्गमितरादि ।
 अनाश्रयणस्य तु हेतुरनित्यत्वमस्याः परिभाषायाः (प, ५१) । अनित्यत्वं तु नलोपः
 सुप् स्वरैतादौ सूत्रे (८।२।२) तुग्विधिश्रृणञ्ज्ञापितम् । अथ जिनिः किर्थी-
 रितरादौ हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? जिनिशब्दोऽप्ययमेव
 व्युत्पाद्यते । जीर्यतेः क्रिन् रश्च व इति (उण्, ५।७२) । भृष् भृष् वयोहाना
 इतरस्मान् क्रिन् प्रत्ययः । ऋत इदं धातोरितोत्त्वम् (७।१।१००) । रपरत्वम् ।
 रेफस्य वकार आदेश इत्येवं व्युत्पत्तौ जिनिरित्येतस्य वकारान्तस्य धातो रफे
 हलि परतो हलि चेतस्ति (८।२।७७) दीर्घत्वस्य प्राप्तिः । किरिर्गिरित्येव-
 मादीनामपि शब्दानामेव व्युत्पत्तिः क्रियते । अवहरितरात् (उण्, ४।५७८)
 इतराद्येऽनुवर्त्तमाने भुजेः किञ्चेति च (उण्, ४।५८१) कृगृशृपृकुटि-
 भिदिच्छिदिभश्चेति (उण्, ४।६८२) किरतिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इतराद्यं विधाय
 व्युत्पाद्यन्त एते । एवं हि व्युत्पत्तावोसि यणादेशे कृते यकारे हलि परतो
 रेफान्तानां किरिप्रभृतीनां हलि चेति (८।२।७७) दीर्घत्वं प्राप्नोतीतरात् आह
 उणादयोऽव्युत्पन्नानौतरादि । ननु च किर्थीर गिर्यीरितरात् व्युत्पत्तिपक्षेऽपि
 दीर्घत्वं न प्रसजति । नञ्चात्र हलि परतः किरतिगिरतो रेफान्तौ । दीर्घत्वे कर्त्तव्ये
 यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् खरादिलोपेषु हि लोपाजादेशो न स्थानिवत् । अन्यस्तु
 स्थानिवदेव । सतरमितत् । अभ्युपगम्यैव परिहार उक्तः । एवं मन्यते । भवत्व-
 विशेषण स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । तथापि नैवात्र दीर्घत्वं प्रसज्यते । अव्युत्-
 पन्नत्वात् । उणादीनामिति । यद्युणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि प्रति-
 दीव्येतरात्वापि दीर्घत्वं न सिध्यति । प्रतिदिवज्जब्दस्याप्यौऽादिकत्वात् । अयं
 कनिन् युवधौतगादिना (उण्, १।१५४) कनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । न
 तर्हि वक्तव्यमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । न हि तत्रैव सूत्रे
 व्युत्पत्तिपक्ष आश्रयितुं युक्तः । योऽप्यातो मनिन्कनिब्वनिपक्षे- (३।२।७४)

तान्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्निप्प्रतयान्तं प्रतिदिवञ्जब्दं व्युत्पादयेत्
तस्यापि नैव दीर्घत्वं सिध्यति । लोपो व्योर्वसौति (६।१।६६) वकारलोपे
कृते धातोर्वकारान्तत्वादिति । कर्त्तव्योऽत्र यङ्गः । एष क्रियते । हलि चेत्यत्र
(८।१।७७) व्यक्तिः पदार्थ इत्येतद् दर्शनमाश्रीयते । अस्मिन् दर्शने प्रतिलक्ष्यं
लक्षणभेदो भवतीति यावन्ति लक्ष्याणि तावन्तेष्वेव लक्षणान्युपदिशन्ति । तत्र
भिन्नेषु लक्ष्यानुरोधात् कचित् प्रतिदौघेत्यादौ व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयते । कचित्
पुनर्जिह्विः किर्यीरि गिर्यीरित्यादाव्युत्पत्तिपक्ष इति । चकारो हलीत्यस्यानु-
कर्षणार्थः ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

हलि चेति (८।१।७७) दीर्घत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभते । ध्रुव्ये इति ।
ध्रुवं वहतीति ध्रुरो यङ्ङकारविति (४।४।७७) यत् । कुर्यादिति । करोतेर्लिङ् ।
तनादिक्कञ्भ्रा उः (७।१।७८) । धातो गुणः । रपरत्वम् । अत उत् सार्व-
धातुक इत्युच्यम् (६।४।१३०) । ये चेत्युकारलोपः (६।४।१०८) । कुर्या-
दिति । आशिषि लिङ् । करोतेर्विकरणेन निर्देशं शिकीर्षतीत्यत्र प्रतिषेधो
मा भूदित्येवमर्थः ।

८० । अदसोऽसिरदादो मः ।

असेरितोकार उच्चारणार्थः । अविद्यमानः सकारो यस्य स तथोक्तः । यच्चैवं-
विधः स सकारान्तो न भवतीत्याह असकारान्तस्येत्यादि । अमुमित्यादि । अदसोऽ-
मादिषु त्यदाद्यत्वेऽतो गुणे (६।१।८८) पररूपत्वे च कृतेऽभि पूर्वत्वम् (६।१।१०७) ।
औटि वृद्धिरेचोति (६।१।८८) वृद्धिः । असि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र
स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैकवचने (१।१।५०) मात्रिकस्य मात्रिक एव भवति । अन्यत्र
हिमात्रिकस्य हिमात्रिकः । ननुच मात्रिकः सूत्र उपात्तः । तत् कथं हिमात्रिको
लभ्यते ? अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१।६८) इति सवर्णग्रहणादिति चेत् ? न ।
भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति (प, २०) प्रतिषेधादित्यत्र आह भाव्यमानोऽपौ-
त्यादि । एतच्च ऋत उदित्यत्र (DD) (६।१।१११) तपरकरणेन ज्ञापितम् ।
अदस्यतीति । सुप आत्मनः क्वच् (३।१।८) । अदसोऽनोस इति वक्तव्यमिति ।
ओकारसकाररेफाणां द्वन्द्वः । अविद्यमाना ओसोऽसिप्रति वहुव्रीहिः । अदोऽवेति ।

(DD) हरदत्तस्य समर्थनार्थं दिव उदिति (६।१।१११) सुप्रसूतवान् ।

ननु सकारत्वात् स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लृक् (७।१।२३) । सकारस्य कृत्वेऽती
 रोरप्लुतादप्लुत (६।१।११३) इति रोरुत्वम् । आट्ट गुणः (६।१।८७) । एङः
 पदान्तादतीति (६।१।१०८) परपूर्वत्वम् । इदमोकारप्रतिषेधस्य प्रत्युदाहरणम् ।
 अद इति । एतत्तु रेफप्रतिषेधस्य । कृत्वे कृते विसर्जनौयः । तदर्थमिति । सकार-
 रेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादित्यवमर्थम् । अः से यंसेति । सकार उच्चारणार्थः ।
 अकारः सकारस्य यस्येत्यर्थः । कथमित्यादि । यदादसोऽद्रादेशः क्रियते
 तदेदमदसोऽद्रेष पृथग् सुत्वं भवति ? उतान्यसदेशस्य ? आहोस्विदद्रादेशविषये
 न भवतीति तत्र तत् पृच्छति । अदसोऽद्रेरित्यादि । मश्च उच्यते । तस्य भावो
 सुत्वम् । अदसोऽद्रेषोभयोरपि केचिन् सुत्वमिच्छन्तीत्यर्थः । विनापि हि
 चकारेण तदर्थो गम्यते । तद् यथा अहरहन्त्यमानो गामश्च पुरुषं पश्यमित्यादौ
 वाक्ये । कथम् ? यथेत्याह लत्ववदिति । यथा चलौक्लृप्यत इत्यत्र लपो रो ल
 (८।२।१८) इति धातो रेफस्य रौशब्दस्य चोभयोरपि लत्वमिच्छन्ति तददसोऽ-
 द्रेष सुत्वम् । केचिदन्यसदेशस्येति । अद्रादेश इकारान्तः । तस्य केचिदुत्वमिच्छन्ति ।
 स पुन रद्रादेशसम्बन्धौ दकारो रेफश्च । नेतिरक इति । अपरे तु यदादसोऽद्रादेशः
 क्रियते तदा न भवितव्यमेव सुत्वेनेतीच्छन्ति । अत्रैव कारणमाह असेहि दृश्यते
 इति । अः से यंसे सोऽयमसिः । तस्यसे । हिशब्दो यस्मादर्थः । यस्मात्
 सकारस्य स्थाने यस्यदसोऽकारो भवति तस्य पण्डितैर् सुत्वं दृश्यते । न च
 कृताद्रादेशस्यदसः सकारस्य स्थाने ऽत्वं भवति । विभक्तेः परस्य निमित्तस्य-
 भावात् । तस्मात् न तस्य सुत्वेन भवितव्यमिति । येरित्यादिना श्लोकस्य
 पूर्वाह्ने व्याचष्टे । असेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । नास्य सि विव्यत
 इत्येव व्याचक्षाणैः । उभयोरपीति । अदसोऽद्रेष । असुमुयङित्यादि । अदोऽ-
 द्रेषतीति ऋत्वितिगादिना (३।२।५८) सूत्रेणाञ्चतेः किन् । अनिदितामिति
 (६।४।२४) नलोपः । उपपदसमासः । उगिदचामिति (७।१।७०) लुम् ।
 हलव्यादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) । एकवचने किन्प्रत्य-
 यस्य कुरिति (८।२।२२) कुत्वं नकारस्य ङकारः । अन्यत्र नद्यापदान्तस्य
 भलीतिप्रनुस्वारः (८।२।२४) । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णं (८।४।५८) इति
 परसवर्णो जकारः । आ सर्वनाम्न इत्यतः (६।३।८१) सर्वनाम्न इत्यनुवर्तमाने
 विश्वगदेवयोश्च टेरद्राज्ञतावप्रत्यय (६।३।८२) इत्यदःशब्दस्य टेरद्रादेशः ।
 पूर्वस्माद् दकारादुत्तरस्थोत्वम् । दकारस्य मत्वम् । द्वितीयस्मादपि दकाराद्रेफ-

स्योत्वम् । दकारस्य च मत्वम् । असुसुयङ् । असुसुयञ्चाविति भवति । यथेत्यादिना लत्ववदित्यस्यार्थमाचष्टे । चलोक्तप्यत इति । कूप सामर्थ्यं । अत्यन्तं कल्पत इति यङ् । द्विर्वचनम् । उरदित्यत्वम् (७४।६६) । ह्लादिदेशः (७४।६०) । रौग्यदुपधस्य चेति (७४।६०) रौक् । कुहोरिति (७४।६१) चुत्वम् । कपो रो ल (८१।१८) इत्युभयोरपि लत्वम् । अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येति (प, १०४) परिभाषानाम्ययणात् । ये त्वित्यादिना केचिदन्यसदेशस्येत्यस्यार्थं कथयन्ति । अदसुयङ् । अदसुयञ्चाविति । अत्राद्रिदकारादेरुत्तरस्योत्वम् । अद्रिदकारस्यैव च मत्वम् । शेषं पूर्ववत् । तेषां त्वित्यादिनैक इत्यादेर् व्याख्यानम् । केषां पुन स्वदायत्वविषय एव सुत्वेन भवितव्यम् ? ये अः से यंस्य सोऽयमस्तित्यासि रित्येवं वर्णयन्ति तेषाम् । अत्रेति । अद्रादेशविषये नैव भवितव्यमिति । त्यदायत्वाभावात् । अदद्राङ् । अदद्राञ्चौ । अदद्राञ्च इति । पूर्ववत् । सुभावस्तु विशेषः । असुया । असुयोरिति । अदसस्तृतीयैकवचन ओसि च परत स्वदायत्वम् (७१।१०२) । टाप । एकादेशः । तस्यान्तादिवचेति (६।१।८५) पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावी दादुदोयग्रहणेनैव ग्रहणम् । अत्र यदि दादिति नोपेत तदाङि चाप (७३।१०५) । ओसि चेति (७३।१०४) ङित्वात्वे कृते तस्य चायादेशोऽलोऽन्यपरिभाषया (११।३२) यकारस्यैवोत्वं स्यात् । दादिति वचनान्न भवति । उदिति तपरकरणं सुखसुखार्थम् । (EE)

८१ । एत ईद्वहुवचने ।

बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयमिति । अन्यर्थनिर्देश इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्यर्थस्य ग्रहणं बह्वनामर्थानां मुक्तिर्बहुवचनमिति । किं कारणमेवं व्याख्यातमित्याह पारिभाषिकस्य ह्येत्यादि । यदि पारिभाषिकस्य बहुवचनस्येदं ग्रहणं स्यादमौ इत्यत्र न स्यात् । न ह्यत्रैकारात् परं पारिभाषिकं बहुवचनमस्ति । अन्यर्थग्रहणे त्वत्रापि बह्वनामर्थानां मभिधानमस्तीति सिध्यति । अन्यर्थग्रहणं तु व्याप्तिन्यायात्प्रसज्यते । एत

(EE) उदिति तु अदसोऽसिर् दादुद दो म इति पाठो द्रष्टव्यम् । अत्र हरदत्तः—“केचिद्व्याप्त्युक्तं दपरं पठन्ति उद दो म इति । तेषामयमौत्पत्तिकी दकारो मुखसुखार्थः । न पुनस्तकारस्य जगुत्वम् । तथाहि सति स्ववर्णग्रहणं न स्यात् । अदपरपाठस्तु भद्रः ।” इति ।

इति । एकारस्य स्थानिवत्त्वं यथा विज्ञायित । एरित्युच्यमान इकारस्यापि स्थानित्व माशङ्क्यते । किञ्च स्यादद्रादेशे कृते तदवयवस्येकारस्य यणादेशं बाधितं स्यात् । ईदिति । तकारो मुखसुखार्थः ।

८२ । वाक्यस्य टिः भूत उदात्तः ।

वाक्यग्रहणमित्यादि । असति हि वाक्यग्रहणे वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषामिव भूतः प्रसज्येत । वाक्यग्रहणे त्वन्त्यस्यैव भविष्यति । नानन्त्यस्य । अन्तरस्यैव हि पदस्य यष्टिः स वाक्यटिर् भवति । नत्वितरस्य । तस्मादनन्त्यस्य पदस्य भूतो मा भूत् । अन्त्यस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अनन्तरस्य कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । नहि पदाधिकारस्य निवृत्तिरिष्यते । तथाहि प्रागुक्तं पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारादिति । असत्प्राचाच्च । नहि वाक्यग्रहणेन वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषाम् । एकएव हि वाक्यस्य टिः । स नियोगतः पद-स्यापि भवति । अतो न युक्ता वाक्यस्य पदाधिकारनिवृत्त्यर्थता । अथ टिग्रहणं किमर्थम् ? यावतालोऽन्य- (१।१।५२) परिभाषयैवायुष्मानेधि देवदत्ता इत्यत्र टिः भूतो भविष्यतीत्यत आह टिग्रहणमित्यादि । असति हि टिग्रहणे यथा ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१।२।४७) ऋस्यग्रहणेन समुत्थापितेऽच इत्येतस्मिन्- (१।२।२८) नचा प्रातिपदिके विशेषितं तस्याजन्तस्यैव ऋस्यत्वं भवति नानजन्तस्य सुवाग् ब्राह्मणकुलमिति तथेहापि भूतग्रहणेनाच इत्येतस्मिन्प्राप्तापिति (१।२।२८) सत्प्राचा वाक्ये विशेषितेऽजन्तस्यैव भूतः स्यात् । न व्यञ्जनान्तस्य । टिग्रहणे तु सति टिसंज्ञकेनाज् विशेष्यते । नत्वचा टिसंज्ञकः । यदि ह्यचा टिसंज्ञको विशेष्यते ततोऽजन्तो यष्टि स्तस्य भूतः स्यात् । तथा चानर्थकं हि टिग्रहणं स्यात् । विनापि तेषां वाक्ये विशेषितं तस्याजन्तस्य भूतो भवन्नलोऽन्यपरि-भाषयान्यस्याचः (१।१।५२) सिध्यति । तस्माद्विग्रहणस्य नानर्थक्यमिति । टिसंज्ञके-नाज् विशेष्यते टिसंज्ञकस्य योजिति । एवञ्च सति व्यञ्जनस्यापि ते र्योऽच् तस्यापि भूतः सिध्यति । अग्निचो दिति । अव्यञ्जनान्तस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन देव-दत्ता इति । तस्माद्व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः भूतो यथा स्यादित्येवमर्थं टिग्रहणं कृतम् । उदात्तग्रहणं तु स्वरान्तरनिवृत्त्यर्थम् । तच्चानन्तोदात्तः प्रयोजयति । यो ह्यन्तोदात्तस्तत्र स्थानिवद्भावादेवान्तोदात्तो भवति ।

८३ । प्रत्यभिवादोऽशूदे ।

यदभिवाद्यमानो गुरुरित्यादि । अत्र सामान्योपक्रमेण विशिष्यस्थानभिधानाद् यदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः । आयुष्मानेधि देवदत्ता इति । इदमत्रोदाहरणं प्रत्यभिवादवाक्यत्वात् । अत्राभिवादये देवदत्तोऽहमित्येतत्तु गुरोरभिवाद्यमानतां दर्शयितुं सुपन्यस्तम् । अभिवाद्यमानो गुरुर्यामाशिषं प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादः । तत्रावश्यं गुरोरभिवाद्यमानता दर्शयितव्या । अन्यथा प्रत्यभिवादो न गम्येत । एधीति । भवेत्यर्थः । अस भुवि । लोट् । मध्यमपुरुषैकवचनम् । से ह्यपिच (३।४।८०) । घृसोरिज्ञावभ्यासलोपश्चेत्येत्वम् (६।४।११८) । असोरलोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः । हुभलभ्यो हे धिरिति (६।४।१०१) धिरादेशः । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सिपि धातो र्वत्यतो (८।२।७४) मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन स्त्रियां न भविष्यतीति । असूयकोऽपीति । असूयतीत्यसूयकः । यो गुरुमसाध्या प्रवृत्त्या सामर्थ्यं करोति स उच्यतेऽसूयक इति । तस्मिन्नित्यादिना प्रतिषेध इत्यमात्रोऽपि न वक्तव्य इति दर्शयति । यदा ह्यसावभिवादयिताऽसूयकत्वेन न निर्ज्ञायते तदा तेनाभिवाद्यो गुरुः प्रत्यभिवादाने तस्य प्लुतं करोतेव । यदा त्वसूयकोऽयं मां विहेडयितुकाम (FF) इतीव विज्ञातो भवति तदात्र प्रत्यभिवादानास्त्ववेति किं प्रतिषेधेन ? कथं पुनर्ज्ञायते तदासूयकत्वेन निज्ञाते प्रत्यभिवादो नास्तीत्याह तथाचेत्यादि । केनाप्यविनौतेनोपगम्याविधिनाभिप्रायेणाभिवादयेऽहं भोः स्थालीत्येवभिवादिते गुरुस्तस्यासूयकत्वमज्ञात्वा स्थालिजशब्दोऽयमस्य संज्ञेति मत्वा प्रत्यभिवादयन् प्लुतं प्रयुक्तवान् आयुष्मानेधि स्थाली निति । अथ मोऽविनौत उक्तवान् । नैषा मम संज्ञा । मया दण्डिन्यायो (GG) विवक्षितः । ततो गुरुः प्लुतरहितं प्रत्यभिवादानं कृतवान् आयुष्मानेधि स्थालिन्निति । पुनः स उक्तवान् न मया दण्डिन्यायो विवक्षितः । संज्ञा ममैषेति । अथ स गुरुरसूयकत्वमस्य विज्ञायोक्तवान् असूयकस्त्व जातम् । न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि । भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति । अथाभिवाद्यमानो यदा देवदत्तः कुग्रन्थमि देवदत्तायुष्मानेधीत्येवं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते तदा कस्मात् प्लुतो न भवतीत्याह अभिवादनवाक्यइत्यादि । अभिवाद्यतेऽनेनेत्यभिवादनम् । अभि-

(FF) डिट्ट डोट्ट अनादरे । प्रवृत्तुमिच्छन्निर्णयः ।

(GG) दण्डिन्यायो दण्डीऽस्यासौत्वस्यधौवत्वमनम् । स्थालमस्यासौति स्थालीति ।

वादनञ्च तद् वाक्यञ्चेत्यभिरुपादनवाक्यम् । तत्र तावत् संकीर्तितं संशब्दि-
नाम देवदत्तोऽहं मित्येवं गोत्रं वात्स्योऽहमित्येवं यद् यत्र प्रत्यभिवा-
वाक्यस्यान्तेऽवसाने प्रयुज्यत उच्चार्यते तत्रायं भूत इत्यते । देवदत्त कुशल्
मीत्यादौ तु यदभिवादनवाक्ये संकीर्तितं नाम देवदत्तशब्दस्तत् प्रत्यभिवाद-
वाक्यस्यादौ प्रयुक्तम् । नावसाने । तस्मात् भूतो न भवति । कुतः पुनरेतन्नभ्यते
वेत्यनुवृत्ते व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च । प्राधान्याद्वा । इह हि प्रधाने कार्ये
संप्रत्ययात् (प, १०६) प्रधानस्य वाक्यस्यान्ते वर्तमानस्य टेः भूतेन भवितव्यम्
प्राधान्यञ्च पदस्यार्थहारकम् । प्रधानस्यार्थस्य यद्वाचकं पदं तत् प्रधानञ्चाधी-
भिवादयिता । तदनुशङ्गाथत्वात् प्रत्यभिवादस्य । तथाह्यभिवादयितुं रनुगृही-
तार्थं गुरुः प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते । तस्मादभिवादयिता संस्कार्यः । कुशलिताऽ
युष्मत्तादौनि तस्यैव संस्कारकाणि । अतोऽभिवादयिता संस्कार्यत्वात् प्रधानम्
तस्य वाचकं पदं संज्ञाशब्दो गोत्रशब्दश्चेति तस्यैव वाक्यान्ते वर्तमानस्य टेः भूतो
भवति । यद्यपि तिङन्तवाच्योऽर्थः साध्यो न तु तस्य साध्यत्वमिह प्राधान्येना-
श्रितम् । किं तर्हि ? संस्कारकत्वमेव । तस्मान्न तस्यापि प्राधान्यम् । भो
राजन्यविशमित्यादि । भो इति स्वरूपग्रहणम् । राजन्य इति क्षत्रियनाम्नः ।
विश इति वृश्चनान्मः । अत्र भोःशब्दस्याप्राप्ते विभाषा । असंज्ञागोत्रशब्दत्वात् ।
इतरेषां तु प्राप्ते । संज्ञाशब्दत्वात् ।

८४ । दूराद्भूते च ।

दूरादिति । आरात् । दूरान्तिकेभ्यो द्वितीया चेति (२।३।३५) पञ्चमी ।
ज्ञानं हृतम् । भावे निष्ठा । दूरादित्युच्यते । दूरज्ञानवस्थितम् । यदेवास्तस्याप-
हतं प्रति दूरं भवति तदेवोत्साहसम्पन्नं प्रत्यन्तिकम् । एवं हि कश्चित् कश्चिदाह
य एष पार्श्वतः करक स्तमानयेति । स आहोत्याय गृहाण । दूरं गन्तं न शक्या-
मीति । अतो दूरस्थानवस्थितत्वान् न ज्ञायते कस्यामवस्थायां भूत्या भवितव्यमिति ।
अत आह दूरमित्यादि । हृतं ज्ञानम् । तदपेक्षं यद् दूरं तदिहाश्रयते । इतिकरणो-
हेतौ । यस्माद् धूतापेक्ष मिह दूरमाश्रयते तस्मात् प्राकृतात् प्रकृतौ भवात्
प्रयत्नाद् यः प्रयत्नविशेषः प्राकृतयत्नादधिकं स्तस्मिन्माश्रयीयमाणे यत्र शब्दाज्ञानं
तत् श्रूयते तद् दूरम् । ततो न भवति दूरस्थानवस्थितत्वमित्यभिप्रायः । अथेह
कथं भूतः स्यात् सक्तुं पिव देवदत्ता इति ? न शब्दमात्रं हृतम् । अपितु

शब्दविशेषः। येन परत आगमने नियुज्यते स शब्दविशेषो ऽतम्। न च तदिहास्तीत्यत आह हृतग्रहणं चेत्यादि। सम्बोधनं शब्दसाधनं हृतम्। चशब्दस्तस्मादित्यर्थः। तेन तत् साध्यं सम्बोधनं लक्ष्यत इति हृतग्रहणं सम्बोधनमात्रोपलक्षणं वेदितव्यम्। इहायं श्रुतोऽपि दूरात् सम्बोधने विधीयते। एकश्रुतिरपि। एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धाविति (१।२।३३)। तत्रैवमेकत्र प्राप्नुवतामनेकेषां बाधाविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यम्। अत्र न ज्ञायते किमेतयोः समुच्चयो भवतुत विकल्पः। आहोस्त्रिदन्त्यतरस्य बाधेति। तत् परिज्ञानायाह अस्याश्चेत्यादि। बाधया तावन्न भवितव्यम्। समानविषयत्वात्। विषयभेदे हि सति बाध्यबाधकभावो भवति। तद् तथा कर्मण्यण् (३।२।११)। आतोऽनुपसर्गे क इति (३।२।१३)। अत्र ह्येकस्य विशेषो विषयः। अपरस्य सामान्यमित्यस्ति विषयभेदः। अनयोस्तु विशेषो नास्तीत्युक्ता बाधा। विकल्पोऽप्युक्तः। असहप्राप्तेः। सहप्राप्तयो हि विकल्पो भवति यथा तस्यदादौनाम्। न चैकश्रुत्यपेक्षेह सहप्राप्तिरस्ति। श्रुतस्यासिद्धत्वात्। तस्मात् पारिशिष्यात् समावेश एव भवति। समावेशः पुनरत्रैकस्मिन् वाक्ये प्रवृत्तिः। नत्वेकस्मिन्नवयवे। विरुद्धयो रैकस्मिन् प्रवृत्ते रसम्भवात्। वाक्यस्य त्वनेकावयवात्मकत्वात्। टेरचः श्रुतो भवति। अवशिष्टस्य त्वेकश्रुतिरिति युज्यते समावेशः।

८५। हैहेप्रयोगे हैहयोः।

पूर्वसूत्रेण प्राधान्याद् हूयमानस्यैव श्रुतो विहितः। प्राधान्यं तु तस्य तदभिमुखीकरणाय वाक्यप्रयोगात्। अतो हैहयोर्न प्राप्नोति। एतदर्थोऽयमारम्भः। अथ पुनर्हैहयो ग्रहणं किमर्थम्? यावता विनापि तेन श्रुतत्वात् तयोरेव भविष्यतीत्याह पुनरित्यादि। हैहेप्रयोग इत्युच्यमाने वाक्यस्य टेः श्रुत उदात्त इत्यधिकारादन्तप्रयोरेव स्यात् (८।२।८२)। नानन्वयोः। तयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्हैहग्रहणम्। हैहेग्रहणे प्रयोगग्रहणं चानर्थकयोरपि यथा स्यात्। तदा चैतावनर्थकौ यदामन्वितान्तम्। तेनैवामन्वितायेषावगमितत्वादर्थान्तरस्य व्योत्यस्याभावात् तावनर्थकौ भवतः। अन्ये त्वाङ्गर् निपातसमाहारावपि तौ स्त्री हन्त हैहइति। तत्रासति प्रयोगग्रहणे तयोर्न स्यात्। लाक्षणिकत्वात्। तस्मात् प्रयोगमात्रे लाक्षणिकयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थं प्रयोगग्रहणमिति।

८६ । गुरुरन्ततोऽनन्तास्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।

प्रत्यभिवादादिषु वाक्यटेः श्रुत उदात्तः । स एव तु ऋकारवर्जितस्य गुरोर-
नन्तरस्य श्रुत उच्यते । अन्तरस्यापि टेरिति । अनेनापिशब्द एतेः समुच्चयं करोतीति
दर्शयति । यदि ह्यपिशब्देन गुरोः समुच्चयः क्रियतेऽनन्त्यस्यापि गुरोरनन्त्यस्या-
पीति तदानेन गुरावनन्त्ये श्रुतः । लघुरन्तः पूर्वेषु श्रुत एव । ततश्च द्वयोः श्रुतयोः
अवर्णं युगपत् प्रसज्येत । न चानुदात्तं पदमेकवर्जमिति (६।१।१५८) वचनाद्
भविष्यतीति शक्यं वक्तुम् । तस्मिन् कर्तव्ये श्रुतस्यासिद्धत्वात् । यदा टिस-
ञ्चकोऽपिशब्देन समुच्चयते तदानेनैव सूत्रेणानन्तरस्य गुरोरनन्तरस्य च टेः श्रुतो
विधीयते । तत्रैकैकस्येति वचनाद् यथानन्तरस्य पर्यायो न भवति तथानन्तरस्या-
पीति न भवति योगपदप्रसङ्गः । एकैकग्रहणं मित्यादि । यद्येकैकग्रहणं न
क्रियेत तदा पक्षे युगपदेव सर्वेषां प्रसज्येत । तस्मात् पर्यायेण यथा स्यादित्येव-
मर्थमेकैकग्रहणम् । एतच्च यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रितः (प, २) कृतमिति वेदि-
तव्यम् । दर्शनान्तरे (HH) ह्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्योपस्थाने (६।१।१५८) सति
न श्रुतयोर्बन्धोर् योगपदप्रसङ्गः । अथ प्राचामिति किम् ? यावतैकैकग्रहणादेव
विभाषा सिध्येदित्यत आह प्राचामिति । सर्वस्य श्रुतस्यैवमिमांसा । अत एवाह
तदनेनेत्यादि । अपायहेतुमविरुद्धं प्रवृत्तिः साहसम् ।

८७ । श्रीमभ्यादाने ।

प्रारम्भ इति । कस्य प्रारम्भे ? स्वाध्यायादेः ।

८८ । ये यज्ञकर्मणि ।

यज्ञकर्मणोति । कर्मशब्दः क्रियावाची । यज्ञक्रियायामित्यर्थः । ये
यजामह इत्यत्रैवायं श्रुत इत्यत इति । एतच्च प्राचामित्यस्यानुवृत्ते व्यवस्थित
विभाषाविज्ञानाच्च लभ्यत इति वेदितव्यम् ।

८९ । प्रणवष्टेः ।

क एष प्रणवो नामिति । इह शास्त्रे प्रणवस्यापरिभाषितत्वात्तौकी चाप्रसिद्ध

(HH) कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति (प, २) ।

त्वात् प्रश्नः । पादस्य चेत्यादिना शास्त्रान्तरपरिभाषया प्रणवस्वरूपं दर्शयति ।
 वान्ताग्रमक्षरमिति । स्वरोऽत्राक्षरशब्देन विवक्षितः । अन्ताग्रत्वं पुनस्तस्येतरस्वरापे-
 क्षया । उपसंगृह्येति । गृहीत्वेत्यर्थः । तदन्ताग्रमक्षरमादौ यस्याक्षरशेषस्य तत्
 तदादि । अक्षरश्च शेषश्च । समाहारे द्वन्द्वः । अक्षरं स्वरः । तस्य शेषः व्यञ्जनम् ।
 तदादि च तदक्षरशेषश्च । तदक्षरशेषं यत्रान्तागात् स्वरात् परं व्यञ्जनं नास्ति तत्र स
 एव । तदादि तस्य बहुव्रीहे रन्त्यपदार्थः । व्यपदेशिवद्भावेन तत्रापि हि तदादि-
 व्यपदेशो भवति । यत्रान्तागात् स्वरात् परं व्यञ्जनमस्ति तत्र सह स्वरिण व्यञ्जन
 मन्यपदार्थः । तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहेरिहाश्रितत्वात् । योऽयमनेन
 ग्रन्थेन टिसंज्ञक एवोक्तो भवति तद्व्यञ्जनशेषस्य स्थाने यत् त्रिमात्र मोकारमो-
 क्षारं वा विदधाति तत् प्रणवं कथयन्ति । जिवन्ती मिति । जयतेः परस्य
 लट् । तस्य शत्रादेशः । व्यत्ययेन श्रुप्रत्ययः । यणादेशः । जिवन्मिति
 स्थितेऽनुशब्दस्यान्ताग्राक्षरादेः प्रणवः । सुस्त्रयो मिति । सुस्त्रयब्दात् क्यच् । क्वाच्
 क्न्दसीति (३।२।१७०) उप्रत्ययः । देवसुस्त्रयोर्यञुषि काठक इति (७।४।३८)
 आभाषः । सुस्त्रयायुस् इति स्थिते उचित्यस्यान्ताग्राक्षरादेः प्रणवः । ननुच टि-
 स्थानिकयोरेव त्रिमात्रयोरोकारौकारयोः प्रणव इति परिभाषा कृता । तन्नान्तरे-
 णापि टिग्रहणं टेरेव भविष्यति । तत् किं टिग्रहणेनेत्यत आह टिग्रहणमि-
 त्यादि । असत्यत्र टिग्रहणे व्यञ्जनान्तेष्वलोऽन्तरा (१।१।५२) परिभाषयाऽन्तरास्यैव
 स्यात् । अतष्टिग्रहणं कियते सर्वस्यैव टेर्यथा स्यादिति । अन्तरस्य मा भूदिति ।
 ओङ्कारस्थानिकात्वात् सर्वादेशो भविष्यतीत्योकारार्थं टिग्रहणम् ।

६० । याज्यान्तः ।

इहान्तग्रहणं टेरेतिप्रत्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद् विशेषणं वा ? पूर्वस्मिन् पक्षेऽ-
 चाऽन्ते विधिषिते ऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । इतरस्मिन्स्वन्तग्रहण
 मनर्थकम् । नह्यनन्तराष्टिः सम्भवति । अलोऽन्यादि टीत्यस्यैव (१।१।६४)
 टिग्रहणरूपविशेषसंज्ञाविधानादित्यभिप्रायेणाह अन्तग्रहणं किमिति । इतरोऽपि
 विदिताभिप्रायोऽन्यदेवान्तग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह याज्यानामित्यादि ।
 गतार्थम् ।

६१ । ब्रूहिप्रेषाश्रौषड्वौषडावहानामादेः ।

श्रौषड्, वौषडिति निपातौ । इतराणि लोण्गुध्यमपुरुषैकवचनानि । केचित्त्वावहशब्दोऽपि निपात इत्याहुः । प्रेथेति । ईषु गतौ । दिवादित्वाच्छान् । उपसर्गाकारेण सहाद् गुणः (६।१।८७) । अथेह कस्मान्न भवति आवह देवान् यजमानाय आवह जातवेदः सुयजा यजेत्याह आवह देवानित्यादि । आदि-ग्रहणं वाक्यादेर्मा भूदिति ।

६२ । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।

अग्निमित्य इत्यस्मिन्नर्थेऽग्नौद् ऋत्विग् विशेषः । तस्य प्रेषणं नियोजनमग्नीत्-प्रेषण मित्यर्थः । आदेः सन्निहितत्वात् तदपेक्षयैव परोऽपि ज्ञायत इत्याह तस्मादेवादेरित्यादि । अत्रैवेति । अनन्तरोक्त उदाहरणद्वय एवकारेण यद् व्यवच्छिन्नं तद् दर्शयितु माह अग्नं दग्नीन् विहर बर्हिस्तुणौहीति । कथं पुनरेतन्नभ्यत इत्याह तदर्थमित्यादि । यथा च सर्वत्र भूतो विभाषा शक्यो विज्ञातुं तथा गुरोरनृतोऽनन्यस्येत्यादौ (८।२।८६) सूत्रे प्रतिपादितम् । यदि तर्हि सर्वत्र भूतो विभाषा विज्ञायेतोत्तरत्र विभाषाग्रहणमनर्थकम् । न । प्रपञ्चार्थत्वात् । अथेह कथं भूतः ? उहरा उवर । अभिहरा अभिहरेति ? स्वाध्यायकाले ह्ययं भूतः । नाग्नीत्प्रेषणे । नचायमादेः । नाप्यादेः परस्य । किं तर्हि ? ततोऽन्यस्यैवेत्यत आह इह त्वित्यादि । विस्पष्टार्थम् ।

६३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।

पृष्टप्रतिवचनमिति । पृष्टस्य प्रतिवचनमाख्यानं पृष्टप्रतिवचनम् । प्रतिवचन-शब्दोऽयं विरुद्धेऽपि वचने प्रवर्तते विरुद्धं वचनं प्रतिवचनमिति । प्रतिशब्दो ह्यत्र विरोधं द्योतयति यथा प्रतिमङ्गः प्रतिगज इति । वीष्पायामपि वर्तते वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनम् । यथार्थं यदव्यय मिति (२।१।६) वीष्पायामव्ययीभावः । समाधानेऽपि वर्तते । यदनेनाभिहितं तस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति । समार्धिर्विहित इति गम्यते । तत्र प्रतिवचन इत्युच्यमाने सर्वत्र प्रसज्येत । तस्मात् प्रतिवचनविशेषार्थं पृष्टग्रहणम् । पृष्टस्य यत् प्रतिवचन मर्थाख्यानं तत्रैव यथा स्यात् । अन्यत्र मा भूदिति ।

६४ । निगृह्यानुयोगे च ।

निगृह्येति । ल्यबन्तमेतत् । स्वमतादिति । स्वावगमात् । प्रव्याचनमिति । अपगमनम् । आविष्करण मिति प्रकाशनम् । आवृत्तिमिति कर्मविशेषः । एवमनु-
युज्यत इति । एवमाविष्कृतस्वमतः क्रियत इत्यर्थः । चकारो विभाषित्वस्यानु-
कर्षणार्थः । तेनोत्तरविधिर्नित्यो भवति ।

६५ । आम्नेडितं भर्त्सने ।

चौर चोरा इति । वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिना (८११८) भर्त्सने
द्विर्वचनम् । यद्यपि वाक्यग्रहणं मेतदन्यस्य पदस्य भूतनिवृत्त्यर्थं तथापौह वचन-
सामर्थ्यादनन्वयस्यापि भवति । न हि वाक्यान्ते भर्त्सने आम्नेडितं सम्भवति ।
वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । तदर्थमिति । पर्यायेण पूर्वोत्त-
रयोः पदयोर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । द्विरुक्तोपलक्षणार्थश्च । आम्नेडितस्य भर्त्सने-
ग्रहणाद् विज्ञायते तद्विरुक्तस्य हि यत् परं तदाम्नेडितम् । न च तावता भर्त्सने
प्रवृत्तिः सम्भवति । भर्त्सनस्य द्विरुक्तियोक्तत्वात् । तस्माद् द्विरुक्तोपलक्षणार्थं
माम्नेडितग्रहणं विज्ञायते । तद्विरुक्तिश्च पूर्वोत्तरविषयेऽप्येति द्वयोरपि भूतो
भवति । स च पर्यायेण भवति । न यौगपद्येन । भर्त्सनद्योतनफलत्वात्
भूतेः । अन्यतरङ्गत्वे च तद् भर्त्सनस्य द्योतितत्वात् ।

६६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्गम् ।

आकाङ्क्षमिति । आकाङ्क्षत्यपेक्षत इत्याकाङ्गम् । पचाद्यच् । अङ्गं कृजा
इत्यादि । अङ्गं कृजा अङ्गं व्याहरा इत्येतदुभयमपोदानौ ज्ञास्यसि जात्स्येतद-
पेक्षते । अङ्गं देवदत्तेत्येतदपि मिथ्या वदस्येतत् । अधोऽर्थेत्येतदप्योदनं ते
दास्यामीत्येतत् । नैतदपरमाकाङ्क्षतीति । विवक्षितायस्य परिसमाप्तत्वात् ।
अथ युक्तग्रहणं किमर्थम् । यावता पदविधित्वादेव योगो विज्ञास्यते । एवं तर्हि
युक्तग्रहणं कुर्वन्नेतज् ज्ञापयति समर्थः पदविधिरित्येषा (२१११) परिभाषा-
नित्या । तेनासूत्र्यमप्यानि सुखानीति नजोऽसत्यपि सूत्र्यशब्देन सामर्थ्यं समाप्तः
सिद्धो भवति ।

६७ । विचार्यमाणानाम् ।

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणं विचारः । तेन विषयीक्रियमाणानि विचार्यमाणानि । बहुवचनानर्दशो येषामर्थगत एव विचारो न स्वरूपगत स्तोषामपि यथा स्यादित्येवमर्थः । इतरथा हि येषां स्वरूपगतो विचार स्तोषामिव स्यात् । नहि मुख्ये वाक्ये विचार्यमाणे सत्यार्थद्वारकं गौणं यस्य विचार्यमाणत्वं तस्य ग्रहणं युक्तम् । गृह्णा' इति । गृह् इत्यत्र एकारः । तस्योचोऽप्रगृह्येत्यादिना (८।२।१०७) पूर्वार्द्धस्याकारः । उत्तरार्द्धस्य त्विकारः । तस्याकारस्थानेन भू तो भवति ।

६८ । पूर्वं तु भाषायाम् ।

पूर्वणेव सिद्धे नियमार्थमेतत् । तुशब्दः स्विष्टतोऽवधारणार्थः । असति हि तस्मिन् विपरीतोऽपि नियमो विज्ञायेत भाषायामेव पूर्वमिति । पूर्वत्वञ्च प्रयोगापेक्षम् । अहि नृ रज्जुर्न इत्येतयोर्वाक्ययोर्यत् पूर्वं प्रयुज्यते तस्यैव टेः भूतो भवति । इह तु भाषाग्रहणात् पूर्वयोगः शब्दस्यैति विज्ञायते ।

६९ । प्रतिश्रवणे च ।

प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रवणम् । प्रतिपूर्वाच्छ्रुतेर्भावे ल्युट् । कुगतीत्यादिना (२।२।१८) तत्पुरुषः । प्रतिपूर्वस्य श्रुणोति यंदा परानुग्रहो विवक्ष्यते तदाभ्युपगमे वर्तते । अथ त्वविवक्षा परानुग्रहस्य तदा प्रतिज्ञाने । यदा श्रुतिः श्रवणमिति भावसाधनेन श्रवणशब्देन प्रतिशब्दस्य लक्षणेनाभिप्रेतो आभिसुख्य (२।१।१४) इत्यव्ययीभावः क्रियते तदा श्रवणाभिसुख्ये श्रवणं प्रति प्रवृत्तइत्यर्थः । तदिह विशेषानभिधानात् सर्वस्मिन् प्रतिश्रवणे वाक्यस्य टेः भूतो भवति । देवदत्त भोः किमात्था " इति । एतच्छ्रवणाभिसुख्य उदाहरणम् । देवदत्त भो इत्यामन्वितम् । तत्र श्रवणार्थमेवमाह किमात्था " इति । एकात्र श्रवणं मुद्दिश्य प्रवृत्तत्वादभिसुखं भवति । अभ्युपगमे तूदाहरणं गां मे देहि भोः । अहं ते ददामी " इति । प्रतिज्ञाने नित्यः शब्दो भवितुमर्हतीति । चकारो भाषाया मित्यनुकर्षणार्थः ।

१०० । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ।

अगमाँ इति । गमेर्लङ् । पुषादिसूत्रेण (३।१।५५) छदित्वादङ् । सिप् । अग्निभूताँ इ इति । पटाँ उ इति । सम्बुद्धौ परतो ऋस्वस्य गुण (७।३।१०८) इति गुणः । एचोऽप्रमृष्टस्येत्यादिनाऽ कारः (८।२।१०७) । इदुतौ च । उदाहरणवाक्ये पूर्वपदानामेतेनैव भूतः कृत इति गृहीत्वा यश्चोदयेदथ कथमिहानन्तरस्यापि भूतो भवति ? यावता वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तत इति तं प्रत्याह अग्निभूते पटो इत्येतयोरित्यादि ।

१०१ । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।

चिदितौति । इतिकरणः प्रयुज्यमान इत्येतच्छब्दस्य विशेषणमित्यस्यार्थस्य द्योतनाय । असति ह्येतदर्थं इतिकरणे ह्युपमार्थेऽन्यस्मिन् प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्रवत इति विज्ञायेत । तत्प्रयुज्यमानतयात्र तस्मिन् विशेषिते वाक्यस्य टेः भूतः सिद्धो भवति । कथञ्चिदाहुरिति । अत्र कृच्छ्रे चिच्छब्दो वर्तते । अग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः । अस्तोहोपमार्थः । तथापि चिच्छब्दस्य प्रयोगो नास्त्येति न भूतो भवति । असति तु प्रयुज्यमानग्रहण इहोपमानगतौ सत्यां यदप्यन्येषामपि सर्वेषामुपमानार्थानां प्रयोगो गम्यते तथापि योऽत्र चिच्छब्दस्य प्रयोगस्तदाश्रयः भूतः स्यादेव । चकारोऽस्वव भूतस्य समुच्चयार्थः । समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति भूतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति । अन्यथा पूर्वेष्वेव भूतनिमित्तेष्वेतस्मिन् विषयेऽनुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति विज्ञायेत ।

१०२ । उपरिस्विदासौदिति च ।

इतिकरणः कार्यिणो निर्देशार्थः । कार्यं हि विधातु मयश्च षष्ठ्यासौ निर्दिष्टव्यः । इतिकरणेन वेति वायः प्रत्यवसृश्यते । शब्दप्रधानस्त्वहोपरिस्विदादिशब्दः कार्यं इत्यत इतोतिकरणेन निर्दिष्टः भूतो यथा विज्ञायेत । अथः स्विदासौदित्यत्रेत्यादि । अत्राधःस्विदासौदुतोपरिस्विदासौदित्येतद् विचार्यते । तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये विचार्यमाणानामित्यादिनोदात्तः भूतः (८।२।८७) । इतरस्मिन्स्वनेनानुदात्तस्तस्यैवापवादः । चकारस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् ।

१०३ । स्वरितमाधे ङितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ।

असूयादिशब्दानां वाक्यादे रामन्वित इत्यादौ (८।१।८) सूत्रेऽर्थ आख्यातः । माणवका “माणवकेत्यादौ द्विवचनं तेनैव सूत्रेण वेदितव्यम् । वावचनं कर्त्तव्यमिति । वेत्येतद् विकल्पोपलक्षणम् । वचनं व्याख्यानमित्यर्थः । अत्रैतदुक्तं भवति विकल्पव्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । तत्रेदं व्याख्यानम् । विभाषा पृष्ट-प्रतिवचने हेरित्यतो (८।२।८३) मण्डूकमुनित्यायेन विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते । तेन विकल्पो भविष्यतीति ।

१०४ । क्षियाशोः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ।

क्षिया आचारभेदः । इष्टार्शसनमाशोः । नियोगः प्रैषः । आकाङ्क्षत्वरं तिङन्त्वमेव । कुत एतत् ? आकाङ्क्षाग्रहणादेव । सुबन्ते हि साधनादायिनौ तिङन्त्वस्यावश्यभाविनौ अपेक्षेति । धनञ्च तातेति । अत्र लपसीष्टेत्येतदपेक्षते । व्याकरणञ्चेति । अत्राप्यध्वेषीष्टेत्येतत् । लुनीही “ इति । ईहल्यघो (६।४।११३) रितीत्वम् । पिबेति । पात्रादिसूत्रेण (७।३।७८) पिबादेशः । अस्त्विति । अस्तेर्लोऽट् । एरुरित्युत्वम् (३।४।८६) । अदादिवाच्यो लुक् । एतच्चापरं तिङन्तं नापेक्षते । एवं विहरेतिरतदपि ।

१०५ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।

अन्तरस्य त्वित्यादि । तुशब्दः पदान्तरभ्यो विशेषं दर्शयति । अन्तरस्यानेनापि स्वरितः । अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनेनाप्यनुदात्तः (८।२।१००) । तयोश्चैकत्र यौगपद्यं न सम्भवति । तत्र वचनप्रामाण्यादनुदात्तोऽपि पक्षे न भवति । स्वरितोऽपि ।

१०६ । म्लतावैच द्रुतौ ।

द्रुताङ्गते चेत्येवमादिभि लक्षणैः (८।३।८३) म्लतो विधेयमानोऽचक्षेत्य- (१।२।२८) स्योपस्थाने सति यत्रैव म्लत उक्तन्तत्र तस्यैवैचः समुदायात्मनः स्यात् । तदवयवयोरिवेत्येते । स च वचनमन्तरणं न सिध्यतीतीदमारभ्यते । तस्य तु म्लतस्य

निमित्तं दूराद्गतादेवैवः प्रसङ्ग इति पूर्वेण प्रकरणेन भूतस्य प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ।
 ऐ० तिकायन औ० पमन्यवेति । अत्र गुरोरनृतोरित्यादिना (८२।८६) ऐचः
 भूते प्राप्तौ ऽनेन तदवयवयोरिदुतोः भूतः क्रियते । ऐ० तिकायन औ० पमन्यवेत्यत्र
 यद्येचो रवयवयो रिदुतोः भूतः क्रियते तत्रैकारौकारौ चतुर्मात्रौ सार्धत्रिमात्रौ
 वा प्राप्नुतः । इह ह्येचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रावर्णवर्णयोः । अपरे
 त्वाङ्गुरर्द्धमात्रावर्णस्यार्धमात्रावर्णवर्णयो रिति । अत्र पूर्वोक्तं दर्शनेन भूते
 कृते सति इदुतो स्तिस्त्रो मात्राः । अवर्णस्य चैकमात्रेति चतुर्मात्रः प्राप्नोति ।
 इतरत्र तु दर्शनेऽवर्णस्यार्द्धमात्रा । इदुतो स्तु ता एव तिस्र इति सार्धत्रिमात्रः
 प्राप्नोतीत्यत आह अत्र यदेत्यादि । ननु च त्रिमात्रस्य भूत इति संज्ञा कृता ।
 तत् कथं द्विमात्रावपि भूतो शक्यावनेन कर्तुमिष्यत आह भूताविति ह्येत्या-
 दिना । एतेन लौकिकस्यात्र भूतस्य ग्रहणम् । न पारिभाषिकस्येति दर्शयति ।
 कुतः पुनरेतन्नभ्यते ? पुनः भूतग्रहणात् । शास्त्रीयं हि भूते गृह्यमाणे भूतग्रहणे
 प्रकृते पुनः भूतग्रहणं मनर्थकं स्यात् । लोके हि च भूतो द्विमानुच्यते । अतएवाह
 इदुतौ द्विर्गच्छत इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां भवति द्विजावपि वर्त्तते ।
 नन्वेवमप्यनियमेन द्विः प्रसज्यते । इयत्तानभिधानात् । ततश्च यावती द्विः
 स्याद् यावत्या चतुर्मात्रावैचौ सम्पद्येयातामित्यत आह तावती चेत्यादि ।
 भूति द्विर्हिरित्यर्थः । कथं पुनरयं नियमो लभ्यते ? एवं मन्यते । एव
 इति भूतापेक्षया षष्ठी । इदुतौ तथा भवेति यथा स भूत एङौ भवति । एवञ्चो
 भवति यदि तावती द्विर्भवति यावत्या तावैचौ त्रिमात्रौ सम्पद्येते । अकृतायां
 हि द्वौ ऐचत्वमेव स्यात् । युक्तपरिमाणत्वादेषाम् । ततश्चेत्सम्बन्धौ भूतो
 न स्यादिति । अर्द्धद्वितीयमात्राविति । अर्द्धद्वितीयं ययो मात्रयो स्तेऽर्द्धद्वितीय-
 मात्रे । ते ययो स्तावर्द्धद्वितीयमात्रौ । इदं तावद् वार्त्तिककारमतमाश्रित्य
 समाधानमुक्तम् । भाष्यकारस्य त्विष्टैव चतुर्मात्रता भूतस्येति दर्शयन्नाह भाष्ये
 तृक्तमित्यादि । तत् कथमिति । यदि तद् भाष्यकारस्य मतं तत् केन प्रकारेण
 सम्पद्येतित्येतत् पृच्छति । समप्रविभागपक्ष इत्यादिना यथा तत् सम्पद्यते तथा
 दर्शयति । सम्प्रविभागपक्षे ह्यनेन सूत्रेणैदुतो स्त्रिमात्रः भूतः क्रियते । ततश्च
 तत् सम्बन्धिन्यो या स्तिस्त्रो मात्रा या च पूर्वाकारमात्रा ताः सर्वाः समाहृता
 यतस्त्रो मात्रा भवन्ति । एवञ्च चतुर्मात्रः भूतो भवति । अत्र भाष्यकारदर्शने
 पुनः भूतग्रहणं सर्वत्र भूतोपसंग्रहार्थम् । अन्यथा स्वरितप्रकरणात् तस्यैव प्रसङ्ग

सत्येवेदुतोरियं झुतिः स्यात् । पुनः झुतग्रहणे तूदात्तानुदात्तयो रपि भवति ।
तपरकरणं सुखसुखार्थम् ।

१०७ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।

एचः समाहारवर्णीः । तत्र एकारस्य ओकारस्य च पूर्वेण प्रकरणेन समुदाय-
स्यैव झुतः । एचोः पुनरवयवयोरिदुतौ । अनन्तरसूत्रेणेदमारभ्यते विषयपरि-
गणनं कर्त्तव्यमिति । एतद् ग्रहणवाक्यम् । अस्य प्रश्नान्ताभिपूजितेत्यादिना
विवरणं करोति । कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् ।
अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यादयो (८।२।१००) योगा इहानुवर्तन्ते ।
तेनान्यत्र न भवति । यथाविषयमिति । यो यस्य विषयो यथाविषयम् । यथाऽ-
सादृश्य इत्यव्ययीभावः (२।१।७) । प्रश्नान्ताभिपूजितयो (८।२।१०० , अनुदात्तः
झुतः । प्रश्ने त्वनन्तरस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः (८।२।१०५) । शेषेषूदात्तः ।
इदुतौ पुनरुदात्तावेताविति । टेरुदात्त (८।२।८२) इति चाधिकारात् । विष्णुभूते
विष्णुभूते^१ इति । अत्रास्नेडितं भर्त्सन इति झुतः (८।१।८५) । आगच्छ
भो माणवक विष्णुभूते^२ इति । अत्र दूराद्भूते चेति (८।२।८४) । ननु चास-
त्यपि परिगणने नेव झुतः प्राप्नोति । अदूराद्भूत इति वचनात् । तत् किमर्थमिदं
परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमित्याह परिगणने चेत्यादि । असति परिगणनेऽदूराद्भूत
इत्युच्यते । अस्मिन्सु सत्येतन्न वक्तव्यम् । परिगणनादेव हि दूराद् भूतेन भविष्य-
तीति । कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । याज्यान्त
(८।२।८०) इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्तते । तेनान्तस्यैव भविष्यतीति । भद्रं करोषि
गौरिति । अभिपूजित इति (८।२।१००) झुतः । अन्तग्रहणानुवर्ततेरत्रायं
विधिर्न भवति । नह्यत्रैतच्छब्दोऽन्ते । किं तर्हि ? व्यञ्जनम् (II) । शोभने खलु
स्यः खट्वे^३ इति । अत्राप्यभिपूजित (८।२।१००) इत्येव झुतः । आमन्त्रिते
चेत्यादि । झुत आसौ विकारश्चेति झुतविकारः । झुतव्यपदेशिष्वदुतोः झुतसाह-
चर्याद् वेदितव्यः । इदुतोर्ग्रहणमेव पूर्वस्योत्तरस्य चैत आदेशा मा भूवन्नित्येव-
मर्थम् । तपरकरणमिहापि सुखसुखार्थम् ।

१०८ । तयोर्गुणवचि संहितायाम् ।

तयोरिति । अनन्तरविहितविदुतौ प्रत्यवसृष्येते । अग्नौ^१ आशा पटा^२ वाशा इति । अग्ने आशा पटो आशा इति स्थिते प्रथान्ताभिपूजितविचार्यमाण-
(JJ) प्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वित्येतेषामन्यतमस्मिन् (८२।१७, वा) विवर्चित एतः
पूर्वस्थावस्थाकारः भूतः । उत्तरस्थार्धस्वेदुतौ । तयोर्नेन (८२।१०८) यौ ।
किमर्थे पुनरेतदारभ्यते ? एताविको यणचौत्येव (६।१।७७) मिध्यतइत्यत
आह इदुतोरसिद्धत्वादित्यादि । ननुच सिद्धः भूतः स्वरमन्त्रिषु (KK) । यणादेशा-
दिषु यदयं भूतः प्रगृह्या अचौति (६।१।१२५) भूतस्य प्रकृतिभावमात्र । सता
हि कार्येण भवितव्यम् । नासतः । भूतस्य चेकः । अत स्तावपि स्वरमन्त्राण
सिद्धावैवेत्यत आह अथापोत्यादि । यदोद^३ नाच्येत तदग्ना^४ इ इन्द्रम पटा
उ उदकमिति स्थिते षाष्टिकं यणादेशं बाधित्वाऽकः सर्वणं दोषत्वं^५ (६।१।१०१)
स्यात् । इह चाग्ना^६ इति आशा इति स्थित (LL) इकोऽसर्वणं शाकल्यस्य
ऋषयेति (६।१।१२७) प्रकृतिभावः स्यात् । तस्माद् यश्चानयोः मित्रत्वं^७ स्यात्
तथापि दौर्घत्वं^८ शाकलविधिषु मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु चान्यदेव
तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति । किं पुनस्तदिति चेत् ? उच्यते । इको यणचौत्य-
(६।१।७७) त्रोपसंख्यायते इकः भूतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकलदीधानस्य
त्यर्थमिति । तस्योपसंख्यानमवश्यं कर्त्तव्यम् । य इक् भूतपूर्व नच भूतविकार
स्तदर्थम् । भो^९ इन्द्रं भो^{१०} यिन्द्रमिति । दूराङ्गत्वं चेति भोःशब्दस्य भूतः
(८२।८४) । अत्र भोःशब्दात् पर इकारो निपातः । न भूतविकारः । तस्य
यणादेश इष्यते । सोऽसति तस्मिन्नुपसंख्यानं न स्यात् । तस्मादयस्य^{११} तत्
कर्त्तव्यम् । यस्मिंश्च क्रियमाणे भूतविकारयारपीदुतौ स्त नच भवितव्यम् । ततो
नेदं वक्तव्यमित्यत आह तथापीत्यादि । अग्नौ^{१२} इति आशा इति स्थिते यदि तेन
षाष्टिकेनोपसंख्यानेन यणादेश इहोदात्तस्येकारस्य स्थानं कथितं तस्योदात्तगण-
स्वरं कर्त्तव्यं सिद्धत्वादाशाशब्दाकारस्थानुदात्तस्योदात्तस्वरितयो यणः कारितोऽनु-
दात्तस्येति (८२।४) स्वरितः प्रमज्जेत । आशाशब्द आशाया अदिगारयाया

(JJ) इदमेकं वार्तिकमस्मिन् ग्रन्थे पठितम् ।

(KK) एतच्च (६।१।१२५) गृह्यमाणम् ।

(LL) अर्धं आशा इति स्थिते अप इत्यर्थः । पूर्वस्थार्धस्यादुत्तरगणितेन अशा प्र आतोय कृतत्वात् ततो
यणः । अत्र शाकलविधिमा प्रकृतिभावमाशङ्कते ।

(फिट, १।१८) इत्यन्तोदात्तः । शेषमप्यनुदात्तमित्याकारोऽ (६।१।१५८) तुदात्तः । तस्मादस्ति स्वरितत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते । किन्तु यणेत्यादि । संयहस्रोक्कयम् । (MM) किमिति प्रश्ने । तु इति वितर्कः । इको यणचौति (६।१।७७) यणादेशेन किं न सिद्धं भवतीत्याम्नायाश्लेषमादावुदाहरणे ? यदाचार्य इदुतोर् यौ विदधाति ? सर्वमेव सिद्धमित्याभिप्रायः । स्यादेतत् । यणादेशो न प्राप्नोति । तस्मिन् कर्त्तव्ये इदुतोर्सिद्धत्वादित्यत आह तौ चेत्यादि । तुशब्दो हेतौ । यदा इक्, झुतपूर्वो भवति तदा तस्य स्यात् । यस्मादिकः झुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकलदौर्घनिवृत्त्यर्थमित्युपसंख्यानं (६।१।७७, वा) यणादेश-मपवादः करोति शाकलदौर्घविध्योः । तेन हेतुना तयोरिदुतोः शाकलदौर्घविधी न भविष्यतः । चशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमस्य प्रतिषेधानन्तरं द्रष्टव्यः । तौ च मम (NN) स्वरसन्धिषु सिद्धौ । नच शाकलदौर्घविधी प्रयोजयतः । एवमपवादः । तेषां शाकलदौर्घनिवृत्तेः प्रयोजनत्वे प्रयोजनान्तरमाह यणस्वरबाधनमेव तु हेतुरिति । यणादेशाश्रयः स्वरौ यणस्वरः । तस्य बाधनं हेतुः कारणम् । कस्य ? प्रकरणात् सूत्रारम्भस्थेति गम्यते । तुशब्दोऽवधारणे । यणस्वरबाधनमेव तु सूत्रारम्भस्य हेतु रित्यर्थः ।

इति बोधिसत्त्वदेशौयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्चिकायामष्टमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥८।२॥

(MM) एतत् सूत्रमात्रे दोषिकच्छन्दसा यद्विश' श्लोकद्वयमिदं' श्लोकवार्तिकरूपेण भाष्यकृता पठितम् । नचैतत् काव्यायनस्य । अन्यो हि कथिदत्र श्लोकवार्तिककारो यदि न भाष्यकारः खयम् ।

(NN) ममेति मूलकारायमाणस्यैत्यर्थः ।

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ कृन्दसि ।

युवोरित्यत्र यत् द्वेषपरोहारायोक्तं तन्मतुवसोरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । इन्द्र-
मरुत्व इति । मरुच्छब्दान्तुप् । भय इति (८।१।१०) वत्वम् । उगिद-
चामिति (७।१।७०) तुम् । हलञ्छादि (६।१।६८) संयोगान्तलोपो (८।१।२३) ।
नकारस्य रुत्वम् । तस्य भोभगोइत्यादिना (८।१।१७) यकारः । तस्यापि
लोपः शाकल्यस्येति (८।१।१८) लोपः । हरिवो मेदिनं त्वेति । हरिशब्दा-
न्तुप् । कृन्दसीर इति (८।१।१५) वत्वम् । पूर्व्वन्तुमादि । अयन्त्वत्र विशेषः ।
हृषि चेति (६।१।११४) रोरुत्वम् । पूर्वं सहाद् गुणः (६।१।८७) । मौढ-
स्तोकायेति । मिह सेवने । लिटः कसुः । दाखान् साङ्गान् मौढांश्चे (६।१।१२)
त्यदित्त्वं मनिट्त्वमुपधादीर्घत्वञ्च निपात्यते । हो ढइति (८।१।११) ढत्वम् ।
रो र्विसर्जनौये कृते तस्य विसर्जनौयस्य स इति (८।१।३४) सकारः । शत्रा
देशस्य वसोः सम्बुद्धौ कृन्दसि विषये प्रयोगो नास्तीति तस्यानुदाहरणम् । अतएवै-
कानुबन्धकग्रहणे न द्वानुबन्धकस्थेत्येषा परिभाषा (५।८२) नोपतिष्ठते । एकानु-
बन्धकस्य सम्बुद्धिपरस्य च्छन्दसि वसोः प्रयोगादग्रनात् । विद्वानिति । विदेः
शतुर्वसुः (७।१।३६) । हे पपिवन्निति । पातेः पिवतिर्वा परस्य कसो वंस्वेकाजाद-
वसा मितौट् (७।१।६७) । आतो लोप इति (६।४।६४) चेत्याकारलोपः ।

स्थानिवद्वावाह्विर्चनम् । वनउपसंख्यानमिति । अननुबन्धकस्य वनोऽसम्भवा
मामान्येन कनिब् वनिपो ग्रहणम् । यस्य मत्वर्थे कनिब् वनिपौ च्छन्दसि वक्तव्य
(५।२।१०८, वा) विल्यौपसंख्यानिक स्तस्यापि ग्रहणम् । प्रातरित्त्व इति । इ
गतौ । प्रातः पूर्वः । आतो मनिन् कनिब् वनिपश्चेत्यनुवर्त्तमानेऽ- (३।२।७४
न्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (३।२।७५) कनिप् । ऋक्षस्य पिति कति (६।१।७१) तुक्
इदन्तु सम्पदादित्वादिनः क्तिपि तुकि तदन्ताम्नतुपि भय इति (८।२।१०) व
मवन्तादेव मिथ्यतोति नोपसंख्यानं प्रयोजयति । विभाषेत्यादि । भवच्छब्द
भाते उर्वतुरिति उवतुप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः । अव्युत्पन्नं वोकारानुबन्ध
प्रातिपदिकम् । इतरौ तु मत्वन्तौ । हे भो इति । नुमो रुत्वे कृतेऽवशब्दस्य
सर्वस्येव स्थान ओकारः क्रियते । नालोऽन्तस्य । नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति (प
१०५) कत्वा । निपातविज्ञानात् सिद्धमिति । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । अथवेत्यस्यै
विवरणम् । असम्बुद्धावपीत्यादि । एतेन निपातत्वे हेतुं दर्शयति । यद्युपसंख्या
नादेव भो इत्येवमादिकं स्याद् द्विवचनबहुवचनयोर्न स्यात् । सम्बुद्धभावात्
स्त्रियाच्च सम्बुद्धावपि न स्याद् भो ब्राह्मणोति । अत्र स्त्रालिङ्गविशिष्टानामनुपादा
नात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति (प, ७२) चेत् ? न
विभक्तौ तत्प्रतिषेधात् । विभक्तौ यत् कार्यं विधीयते तत्रेयं परिभाषा प्रति-
पिध्यते । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणमिति (प, ७३) वचनात् । अथापि न
प्रतिषिध्यत एवमपि भवतीति स्थित ईकारस्य रुत्वे कृतेऽवशब्दस्य चौकारे कृते
रुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपाभावे सति विसर्जनीये कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् ।
तस्मादमंबुद्धौ स्त्रियाच्च दर्शेनान्निपाता एवेति वेदितव्याः । निपातत्वं पुनरपि
विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चेति चादिषु (१।४।५७)
पाठात् । एवञ्च भोःशब्दस्य निपातत्वं स्यात् । भवतिर्विचि कृते गुणे च
विभक्त्यन्ते भोःशब्दस्येव विद्यमानत्वात् । इतरयोस्तु न स्यात् । नञ्प्रत्यय-
स्मिद्धुपसंख्याने भगोःशब्दोऽघोःशब्दश्च विभक्त्यन्तोऽस्ति यत्प्रतिरूपकौ
निपातो स्याताम् । तस्मात् सौत्रा एवेति निपाता वेदितव्याः । भोभगोअघो-
अपूर्वस्येत्यत्र (८।३।१७) सूत्र एषां पाठात् । अथवोपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपका-
श्चति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्निपातत्वमेवां वेदितव्यम् । यदि तर्हि निपातत्व
मेवामात्रिल्यौपसंख्यानं प्रत्याख्यायते तदा भोःशब्दप्रयोगे सभो स्ततोभो स्तत्रभो
इत्यत्रेतराभ्योऽपि दृश्यन्त (५।३।१४) इति भवदादियोगे विधीयमाना स्तसि-

लादयो न सिध्यन्ति । अनिष्टत्वाददोषः । यो हि निपातत्वादुपसंख्यानं प्रत्याचष्टे स भोःशब्दप्रयोगे तसिलादीन्नेच्छत्येव ।

२ । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

पूर्वत्वमिदमापेक्षिकम् । रुचेहानुवर्त्तते । न च तदपेक्षं पूर्वत्वमस्य विज्ञातुं शक्यते । इत उत्तरं ह्यनुनासिको रुच समनुवर्त्तरेककालं विधीयत इत्यनुनासिक-विधानकाले रोरनिष्पन्नत्वम् । अतस्तदपेक्षया पूर्वत्वमिदमशक्यं विज्ञातुम् । तस्माद् यस्य स्थाने रुत्वं विधीयते तदपेक्षया पूर्वत्वं विज्ञायत इत्याह यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्येति । तुशब्दः परस्मात् कार्थिणः पूर्वस्य विशेषं दर्शयति । परस्य रुत्वकार्थं पूर्वस्य त्वनुनासिक इति । अथवा रुत्वादनुनासिकस्य विशेषं दर्शयति । रुत्वं नित्यमनुनासिकस्तु विभाषेति । अथात्रग्रहणं किमर्थम् ? अत्र रूपकरणे यथा स्यादिति चेत् ? न । अधिकारादेवैतत् सिद्धम् । यथा ह्यनुनासिकः पूर्वस्येत्यधिकृतं सुत्तरानुवर्त्तते तथा रुखितेदपि । तत्रान्तरेणाप्यत्रेति वचनं रूपकरणे भविष्यतीत्यत्र आह अत्रेत्यादि । सन्नियोगो यौगपद्यम् । रुणा सह कथं नाम स प्रतीयेत्येवमर्थमत्रग्रहणम् । अवधारणश्चात्र द्रष्टव्यम् । रुणेवेति । सन्नियोगमात्रं हि रुत्वा अनुनासिकयोः । उत्तरत्र इयोरप्यनुवर्त्तते । स्थानिभेदेन विरोधाभावाद् विनाप्यत्रग्रहणेन लभ्यत एव । ननु रूपकरणादूर्ध्वमनुनासिकस्या-स्वरितत्वादेव सन्नियोगो न विज्ञास्यते । तत् किं तदर्थनात्रग्रहणेनेत्यत्र आह अधिकारपरिमाणापरिग्रहे ह्येत्यादि । अधिकारस्य परिमाणमियत्ता तस्य परिग्रहः परिज्ञानं निश्चयः । तस्मिन्नर्साति मन्दधीभिः प्रतिपत्तुभिः किमुत्तरानुनासिकस्य स्वरितत्वमस्याहोस्मिन्नास्तीति जातसन्देहं ढों ढे लोप (८३।१३) इत्यादावपि यस्य स्थाने ढलोपादिकार्यं विधीयते तस्मात् पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्यते । अथ वाग्रहणं किमर्थम् ? यावतोत्तरसूत्रे नित्यग्रहणादेव विकल्पोऽस्य विज्ञास्यते ? नेतदस्ति । एवं हि पूर्वसूत्रे विकल्पो विज्ञायेत । तस्मादेति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकल्पेनायं विधिर्भवतीति यद्यमुत्तरसूत्रे यस्यानुनासिको न कृतस्तस्माद्रोः पूर्वस्मात् परमनुस्वारागमं शास्ति । नहि नित्येऽस्मिन् विधी तत् सम्भवति रोः पूर्वस्य यस्यानुनासिको न कृत इति । एवं तर्हि विस्मयार्थं वाग्रहणम् ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

देवां अच्चादीव्यदिति । अत्र योऽकारस्तस्मिन्नटि परतो दीर्घादटि समान-
पाद (८।३।६) इति नकारस्य रुत्वे कृते तस्मात् पूर्वस्याकारस्थानेनानुनासिकात्वम् ।
पूर्ववद्गो र्यकारः । तस्य पूर्ववदेव लोपः । यदि महां इन्द्रो य ओजसिति
केचिदनुस्वारमधीयत इति (A) वक्तव्यं तर्हि तद् यथासौ सिध्यतीत्यत आह स
इत्यादि । व्यत्ययस्तु व्यत्ययो बहुलमित्यनेन (३।१।८५) बोद्धव्यः । ये वा वनस्पतौ
रन्विति । वनस्पतौ न्विति स्थिते दीर्घादटि समानपाद (८।३।६) इति
नकारस्य रुत्वे कृतेऽनुनासिकात् परोऽनुस्वार (८।३।४) इतोकारात् परोऽनुस्वारः ।
भगवन्वर्तते । नञ्छब्दप्रशानिति (८।३।७) नकारस्य रुत्वम् । तस्य विसर्ज-
नीयस्य सकारः । तस्य स्तोः शुना युरिति (८।४।४०) शुत्वम् । नित्यग्रहणं
स्यष्टार्थम् । पूर्वणैव विकल्पे सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्योऽयं विधिर्विज्ञा-
स्यते । ननु चातएवाव्ययवाऽव्येवात इत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थः सिद्धे
सत्यारम्भः स्यात् । नेतदस्ति । असति हि विधये नियमो भवति । इह त्वस्ति
विधेयम् । किं तत् ? नित्योऽनुनासिकः । तस्माद्विधिरेव युक्तः । न नियमः ।
तथाचोक्तं विधिनियममन्त्रवे विधिरेव व्यायानिति (प, १०६) । आत
इति तकारोऽसन्देहायः । आइतुश्चमाने संदेहः स्यात् किमयं षष्ठ्यन्तस्याकारस्य
कार्येणो निर्द्वग उतादेशान्तरस्य प्रथमान्तस्येति ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्य इति । असति ह्यन्यशब्दस्याध्याहारे परशब्दस्य
श्रुतत्वात् तदपेक्ष्यैवानुनासिकादितरेषा पञ्चमौ स्यात् । अन्यस्येह पञ्चमो-
ह्तोरसम्भवात् । ननु तस्मादितुत्तरस्योपस्थान (१।१।६७) उत्तरशब्दापेक्षयैव
पञ्चमो स्यात् । नेतदस्ति । यदि ह्यस्याः परिभाषाया इहोपस्थानं स्यात् पर-
शब्दमनर्थकं स्यात् । तस्मात् परशब्दापेक्षयैव पञ्चम्या भवितव्यम् । सा भवन्ती
चान्यारादितरर्त्त इत्यादिना सूत्रेण (१।१।२६) परशब्दयोगे दिग्वृत्तिना

(A) महां इन्द्र इत्यनुस्वार सन्तिरीये, पठ्यते । स च व्यत्ययेन च्छन्दस्येव समर्थमानः कश्चित्
सोद्व्यः । नञ्श्चास्तु महानिन्द्र इति नकारमेव पठन्ति । अनुस्वारे नकारे वा पठिते मुखस्य निव्यत्य सुमयथा
व्याप्तं भवति । अतएव पाठोऽप्राप्तिनीय एव । अत्रः पूर्वोऽनुस्वारस्यापनस्य सुनिवयमतविरुद्धत्वात् ।
अथवा मुखस्य व्याप्तात् । विकल्पाभावेऽप्यस्य कार्यतो विकल्पनाभा ।

वा स्यादन्यार्थवृत्तिना वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परोऽनु-
स्वारो विज्ञायेत । न च तस्मात् पर इत्येते । इतरस्मिन् स्वयमर्थं आपद्येत ।
अनुनासिकात् परो भवति । अनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवतीत्यर्थः । एवञ्च
परग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यनुनासिकापेक्षयानुस्वारोऽन्यत्वं व्यभिचरति । किञ्च
श्रुतत्वात् तस्यवानुनासिकस्यानुस्वारो विज्ञायत । प्रकृतत्वादोर्वा । अनिष्टश्चेतत् ।
अन्यशब्दाध्याहारे तु यस्यानुनासिको न कृतस्तस्मादेव पर इति विज्ञायते ।
तस्मादन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । सत्यन्यशब्दाध्याहारे यदि परशब्दापेक्षयैवानु-
नासिकादित्येषा पञ्चमी स्यात् स दोषस्तदवस्थ एव स्यादिति मत्वाह तदपेक्षया
चेयमित्यादि । चशब्दोऽवधारणे । अन्यशब्दापेक्षयैव न परशब्दापेक्षयेत्यर्थः ।
अनुनासिकादन्यो य इत्यनेन तदेवान्यशब्दापेक्षत्वं पञ्चम्या दर्शयति । रोः पूर्व-
इत्यनेनापि पूर्वग्रहणानुवृत्तिम् । पूर्वत्वञ्च कृत्वापेक्षम् । यस्यानुनासिको न कृत
इत्यनेनाप्यन्यशब्दाभिधेयमर्थं दर्शयति । तत इत्यनेनापि पूर्वग्रहणस्यार्थादिह
पञ्चम्यन्ततया विपरिणामम् । अन्यशब्दस्य चाध्याहृतस्य पञ्चम्यन्ततां पर इत्य-
नेनापि । तस्या अन्यशब्दस्य सम्बन्धिन्याः पञ्चम्याः परशब्दापेक्षताम् । आगम
इत्यनेनाप्यादेशाभावम् । परग्रहणं शक्यमकर्तुम् । अन्यशब्दस्य पञ्चम्यन्त-
स्याध्याहारे सति पूर्वग्रहणस्य चार्थात् प्रथमान्ततया विपरिणामे सत्येवं विज्ञास्यते ।
अनुनासिकाद् योऽन्यस्तस्मादुत्तरो यो हस्ततः पूर्वोऽनुस्वारागमो भवति । एवञ्च
विज्ञायमानेऽसत्यपि परग्रहणे संस्कर्त्तव्यादि सिध्यतेऽत्र । किं परग्रहणेन ?
एतत् क्रियते विस्मयार्थम् ।

५ । समः सुटि ।

मोऽनुस्वार इत्यनुस्वारे (८१३२३) प्राप्ते वचनम् । संस्कर्त्तव्यादि ।
करोतेः सम्पूर्वात् ढजादयः । संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे सुट् (६१११३७) ।
समो सकारस्यालोऽन्तस्येत्यनेन (१११५२) कृत्वे ततः पूर्वस्यानुनासिकः । रोर्वि-
सर्जनीयः । तस्य वा शरीति (८१३३६) विकल्पेन सकारे प्राप्ते विसर्जनीये च
यथा नित्यं सकारो भवति तथा वृत्तौ दर्शितम् । कथं पुनरस्मिन् सूत्रे सकारो
निर्दिश्यत इत्याह समः सुसुटीत्यादि । यस्मिन् पक्षे विभक्तिसकारस्य विसर्जनीये
कृते वा शरीति (८१३३६) सकारो न क्रियते तं पक्षमाश्रित्येदं मुक्तम् । अन्यथा
हि त्रिसकारकोऽयं निर्देश इति वक्तव्यं स्यात् । त्रयाणां सकाराणां सन्निपातात् ।

एको हि विभक्तिसम्बन्धो सकारः । द्वितीयः स्वादेशसम्बन्धो । तृतीयः सुट्-
सम्बन्धो । यदा तु त्रिसकारं कृत्वा सूत्रं पठ्यते तदा द्विशब्दोऽधिकसकारोप-
लक्षणार्थो द्रष्टव्यः । यदि तर्हि सकार आदेशो विधीयते संस्कर्त्तव्यत्वानु-
नामिको न प्राप्नोति । यस्मादत्रात्रग्रहणं कृण्वेव सङ्ग सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थं सुक्तम् ।
कृग्रहणस्यास्मिन् प्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वाददोषः । कृणा सङ्गेति ।
न प्रकरणे यद्विधीयते तेन सङ्गेत्यर्थः । यदपि पूर्वस्मिन् सूत्रे वृत्तौ रोः पूर्व
इत्युक्तं तत्रापि कृग्रहणस्यास्मिन् प्रकरणे यद् विधीयते तदुपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ।
अन्यथा हि संस्कर्त्तं पक्षेऽनुस्वारो न स्यात् ।

६ । पुमःखय्यम्परे ।

पुम इति । पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागः स्तस्यायं निर्देशः । सकारस्य
संयोगान्तर्लोपे कृते तस्यैव कार्त्तिकत्वात् । अम्पर इति । अम्परो यस्मात् स
तथोक्तः । अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम् । न द्वितीयेकवचनस्य । कुत एतत् ?
व्याप्तिन्यायात् । खयौति प्रत्याहारेण साहचर्याच्च । पुंखलीति । चलङ्ङिति
पचाटौ पठ्यते । तेन चल कम्पन इत्यस्मात् पचाद्यच् टिद् भवति । टिड्ढाण-
जिति (४।१।५) ङीप् । पुंखलीति षष्ठीसमासः । पुंस्त्वामिति । पुंसि कामोऽस्या
इति बहुव्रीहिः । अथवा पुंमासं कामयत इति श्रौलिकामिभिच्चाचरिभ्यो यो
वक्तव्य इति (३।२।१, वा) णः । ततश्चाप् । अत्र पुंस्त्वामित्यत्रोदाहरणे सकार
एवादेश इति विसर्जनौयस्येत्यपेक्षते । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं
व्याख्यानम् । कुपुः+क-पौ चेत्यत्र (८।३।३७) वा श्रौत्यतो (८।३।६)
वाग्रहणमनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनात्रापि विसर्जनौयस्य सकार
एव भविष्यति । न विसर्जनौयजिह्वामूलौयाविति । इदं तावत् पूर्वसूत्रे यदा
द्विसकारपक्षां नाश्रीयते तदा प्रतिविधानमुक्तम् । यदा तु तत्र द्विसकारको
निर्देश इत्यपेक्षं आश्रीयते तदा प्रतिविधातुमाह द्विसकारकनिर्देशपक्षे
वित्यादि । ननु च कुरप्यनुवर्त्तते एव । तत्र यथा सकारोऽनुवर्त्तमानो भवति
तथा कुरपि पक्षे स्यात् । ततश्च कृत्वपक्षे विसर्जनौये कृते जिह्वामूलौयः स्यादेव-
त्यतश्चाह कृत्वंल्वनुवर्त्तमानमित्यादि । तत्रैव कारणमाह सम्बन्धानुवृत्तिस्तस्ये-
त्यादि । इतिकरणो हेतौ । स हि मनुवसो रु सम्बन्धा वित्यतः (८।३।१)
स्वेन सम्बन्धिना मनुपा वसुना च सम्बन्ध इहानुवर्त्तते । तस्माच्चोत्सृजते

संख्यन्त्यन्तरिणः संख्यन्त्यमनुभवितुम् । पुन्दास इति । षष्ठोऽसमासः । पुंसो दास इति । कर्मधारयो वा । एवं पुङ्गव इति । अत्र तु गोरतद्धितलुकीति (५।४।८२) टच् समासान्तः । पुंस्वीरं पुंक्षुरमिति । षष्ठोऽसमासः । ख्यमीति वक्तव्ये परग्रहणं विपरीतकल्पनानिरासार्थम् । असति परग्रहणेऽपि खयि पर इति विज्ञायित । ततश्च पुमाख्यः पुमाचार इत्यत्रापि स्यात् । अतः परग्रहणम् ।

७ । न श्छव्यप्रशान् ।

स इति निवृत्तम् । रुरेवानुवर्त्तते । सोऽपि मनुवस्तुभ्यामसम्बद्ध एव । तयो-
रपि निवृत्तत्वात् । न इति वर्णग्रहणम् । तच्च प्रकृतस्य पदस्य विशेषणम् । विशेष-
ण्येन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह नकारान्तस्य पदस्येत्यादि । भवांश्चादयतीति ।
कृद अपवारणे । चुरादिणिच् । भवांष्टीकत इति । टिक् टोक् रघि लघि
गत्यर्थाः । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छमेः क्षिप् । अनु-
नासिकस्य क्षिप्तलोः क्षिप्तौति (६।४।१५) दीर्घः । सो नो धातो- (८।२।६४)
रिति मकारस्य नकारः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः । भवान् त्सरुक् इति ।
त्सरौ कुशलः । आकर्षादिभ्यः कन्निति (५।२।६४ कन् प्रत्ययः ।

८ । उभययक्षु ।

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पाय वचनम् ।

९ । दौर्घादटि समानपादे ।

समानपाद इति । कर्मधारयात् सप्तमी । समानशब्दश्चायमेकार्थं वर्त्तमान
इह गृह्यते । समान एकस्मिन् पादे निमित्तनिमित्तनोराधारभूत इत्यर्थः ।
तत्रैकग्रहणे कर्त्तव्ये क्वचिदसमानपादेऽपि यथा स्यादिति समानग्रहणं कृतम् ।
तन्नेहापि कर्त्तव्यमिति यजामहे यज्ञिया इन्द्रदेवा इलामहे (B) ईर्त्ता अनार्ज्यंति (C) ।
अत्र भिन्नयोः पादयोर् निमित्तनिमित्तनौ वर्त्तते । अथवा सादृश्ये वर्त्तमानः

(B) अज्मध्यवर्त्तनौ लकारस्य लकारस्य च यथाक्रमं लकारी लकारादिभ्यः । तथाहि प्रातिशाख्ये—
“इयौ यास्य सारवी मध्यमेत्य संपद्यते स लकारी लकारः ।

लकारता मेति स एव चास्य लकारः सङ्गृह्यता संप्रयुक्ते” ॥१॥ इति ।

(C) यजामहे यज्ञियान् इलामहे इलामहेति शाखादरे पाठः ।

समानशब्दो गृह्यते । अन्यथा ह्येकग्रहणं कुर्यात् । इह च सादृश्यसुभयो-
रस्ति पादयोः । क्रियापदयोस्तु त्वार्थत्वात् । यथा यजामहायित्येतत् क्रियापदं
पूजायां वर्तते तथेलामहायित्येतदपि । ईडं स्तुतौ । लोट् । टेरेत्त्वम् ।
वेतोऽन्यत्रेतीकारस्येकारः (३।४।८६) । धातोर्वर्णव्यत्ययेन डकारस्य लकारः ।
छान्दसत्वाद् ऋस्त्वम् ।

१० । नृन् पि ।

नृनिति । सुपां सुसुगित्यादिना (७।१।३८) षष्ठा लुक् क्त्वा निर्देशः ।
अथवा विभक्तिरेवात्र नोत्पद्यते । अनुकायानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा गवित्ययमाह्वित्यादि । प इति पकारमात्रमेव निमित्तत्वेनोपात्तम् । न
समुदायः । अकारस्तूच्चारणार्थः । अन्यथा हि यद्यकारसमुदायो निमित्त-
त्वेनाश्रीयते तदा नृः पचतौत्वेवमादावेव स्यात् । नतु नृन् प्रौषीहीत्यादौ ।
अतीति चेह निष्ठत्तम् । निमित्तान्तरोपादानात् । अथ तस्यैव निमित्तस्थितदृ-
विशेषणं कस्माच्च विज्ञायते ? अटि परतो यः पकार इति । अशक्यमेव विज्ञातुम् ।
इह न स्यात् । नृः पसाति नृः ज्ञावयतीति । तस्मादस्य निष्ठत्तिरङ्यङ्गणस्य
युक्ता ।

११ । स्वतवान् पायौ ।

स्वतवानिति पूर्व्ववन्निर्द्देशो वेदितव्यः । तथा कानिति परस्मैत्वेऽपि । स्वतवांः
पायुरग्न इति । दृक्स्ववःस्वतवसाच्छन्दसोति तुम् (७।१।८३) । हल्ङ्यादि-
(६।१।६८) संयोगान्तलोपी (८।२।२३) ।

१२ । कानाम्ने ङिति ।

कांस्कानिति । किमः शसि किमः कइति (७।२।१०३) कत्वम् । प्रथमयोः
पूर्व्वसवर्णे (६।१।१०२) इति दीर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३)
सकारस्य नकारः । वीष्पायां द्विवचनम् । कत्वम् । विसर्जनीयः । तस्य
विसर्जनीयस्य स इति (८।३।३४) सः । कथं पुनरत्र सकारः ? यावता
कुपोः + क्त्वा पी चेति (८।३।३७) विसर्जनीयजिह्वामूलीयाभ्यां भवितव्यम् ?
अत आह अस्थेत्यादि । तत्र यद्यपि न पठ्यते तथापि न भवत्येवानिष्टप्रसङ्ग इति

दशयितुमाह समः सुटोत्यादि । यदि सकारोऽत्रानुवृत्तिश्चने पूर्वयोगेऽपि सर्वत्रे-
तस्मादनुवृत्तमानात् सकारः प्रसज्येतेत्याह पूर्वयोगिष्वित्यादि । पूर्वयोगेषु हि
समः सुटीति (८३।५) स्वेन सम्बन्धिना समा सुटा च सम्बन्धस्यैव तस्यानुवृत्तिः ।
ततो न तस्य सम्बन्धन्तरेण सम्बन्धो भवति । कान् कानिति वक्तव्य आम्नेडित-
ग्रहणं यत्र द्विवचनं तत्र यथा स्यात् । तेनेह न भवति कान् कान् पश्यतीति ।
एकोऽत्र किंशब्दः प्रश्ने । द्वितोयस्तु कुत्सायाम् । कान् कुत्सितान् पश्यतीत्यर्थः ।

१३ । टो ढे लोपः ।

ढइति वर्णमात्रं निमित्तत्वेनाश्रयते । न वर्णसमुदायः । कुत एतत् ?
व्याख्या । अकार उच्चारणार्थः । वर्णग्रहणे तु सति लौढा मीढेत्यादावपि भवति ।
अन्यथा हि यदि वर्णसमुदायो निमित्तत्वेनाश्रयते तदा लौढमीढ मित्यादाविव
स्यात् । नतु लौढेतरादौ । लौढमित्यादि । लिङ् आस्मादने । मिङ् सेचने ।
गुहू संवरणे । एभ्यः क्तः । हो ढइति (८२।३१) ढत्वम् । भवस्तथोर्धोऽघ (८२।४०)
इति धत्वम् । ङना ङुरिति (८४।४१) ङुत्वम् । ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्य
दौर्धोऽण (६।१।११) इति दौर्धः । कथं पुनर्लौढमित्याद्याहरणमुपपद्यते ?
यावता ढकारोऽत्र परिनिमित्तं नास्त्येव । ढलोपे कर्त्तव्ये ङुत्वस्यासिद्धत्वादित्यत्र
आह ङुत्वस्येतरादि । ढकारोऽत्र ढलोपनिमित्तनाश्रयते । न चासौ क्वचित्
सिङ् सम्भवति यत्रानेन ढलोपः कर्त्तव्यः । तस्माद् ढकारस्य निमित्तत्वेनाश्रय-
णादेव ङुत्वस्य सिद्धत्वं वेदितव्यम् । अन्यथा ह्यस्य वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
अनवकाशत्वात् । स्यादेतत् । श्लिङ् ढौकत इत्यनेन ढलोपो भविष्यति ।
सिङ्गो ह्यत्र ढकारः । तत् कुतो वचनस्य वैयर्थ्यमित्याह श्लिङ् ढौकत इत्यादि ।
यद्यप्यत्र निमित्तं ढकारः सिङ्गं स्थापि नैव ढलोप उपपद्यते । जश्त्वे कृते
कार्यिणो ढकारस्याभावात् । नतु च निर्विषयत्वाद् ढलोपो जश्त्वापवादो
भविष्यतीत्याह न चेत्यादि । कुत एतदित्याह तस्य हीत्यादि । यदि हि तस्य
विषयो न सम्भाव्येत ततो जश्त्वापवादः शक्यते विज्ञातुम् । सम्भवति चास्यविषयो
लौढादिः । तस्मान्न शक्योऽसौ जश्त्वापवाद इति विज्ञातुम् । कथं पुनर्लौढा-
दिरस्य विषयः ? यावता यथा श्लिङ् ढौकत इत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽसम्भवाद्
ढलोपस्याविषय स्थायलौढादावपि ङुत्वस्यासिद्धत्वं सति निमित्तस्याभावात् ।
अथात्र वचनसामर्थ्याद् ढलोपेन ङुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते ? इतरत्रापि जश्त्वं

कस्मान्न बाध्यते ? तस्माद् यदि पुनर्लोढादिर्दलोपस्य विषय इतरणापि तद्विषय भवितव्यम् । नतु लोढादिनेवेतरत्वापीत्यत आह तत्र होत्यादि । इह ढः सप्तमोर्निर्देशादानन्तर्यमाश्रितम् । निहिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् । तत नन्तर्ये मति ढलोपेन भवितव्यम् । अस्ति च लोढादौ श्रुतिकृतमानन्तर्ये उभयोर्निमित्तकारिणोर् ढकारयोः श्रूयमाणत्वात् । तस्मादेव ढलोः विषयः । सत्यमिहास्यानन्तर्यं श्रुतिकृतम् । अनानन्तर्यमप्यस्ति शास्त्रकृत शास्त्रेण द्रुत्वस्यासिद्धत्वोपादानात् । मति च तस्मिन् सोऽपि न ढलोपस्य विषय इत्यत आह शास्त्रकृतमित्यादि । विद्यमानमपि शास्त्रकृतमनानन्तर्यं ढलो न बाध्यते । अन्यथा हि वचनवैयर्थ्यं स्यात् । यथा शास्त्रकृत मनानन्तर्य वचनसामर्थ्याद् बाधित्वा ढलोपो भवति तथा श्वलिङ् ढौकत इत्यत्रापि श्रुतिकृत मनानन्तर्यं बाधित्वा ढलोपः स्यादित्याह श्वलिङ् ढौकत इत्यत्र त्वित्यादि तु शब्दो लोढादेरस्य विशेषः दर्शयति । अत्र लोढादौ हि यद्यपि शास्त्रे मानन्तर्यं नास्ति श्रुतिकृतं त्वस्ति । इह तु नापि श्रुतिकृतमानन्तर्यं इयो ढकारः श्रूयमाणत्वात्नापि शास्त्रकृतम् । शास्त्रेण जश्वत्स्यासिद्धत्वानुपादानात् । तस्मादं ढलोपस्य विषयः ।

१४ । रो रि ।

किं पुनरिदं सानुबन्धकस्य रेफस्य ग्रहणं सुत निरनुबन्धकस्य ? किञ्चात्र यां सानुबन्धकस्य ग्रहणम् ? मिहमग्नौरथ इन्दूरथ इति नौरक्तं दूरक्तमिति तु सिध्यति । अथ निरनुबन्धकस्य ग्रहणं तदा सिध्यति नौरक्तं दूरक्तमिति अग्नौरथ इन्दूरथ इति न सिध्यति । नैष दोषः । इह तन्त्रेणाचार्यो रो रिः । हे सूत्रे उच्चारितवान् । तत्रेकत्र सानुबन्धकस्य ग्रहणमपरत्र निरनुबन्धकस्येति नौरक्तमित्यादौ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति (६।३।१११) दीर्घत्वम् । इह यस्मिन् पदस्येति स्थानषष्ठी स्यात् ततोऽलोऽन्यस्येति (१।१।२) पदान्तस्यैव रेफस्य लोपः स्यान् नौरक्तं मित्यादौ । अजर्घा इत्यादौ त्वपदान्तस्य न स्यात् । विशिष्यणषष्ठान्तस्याभिहापि भवतीत्येतच्चतसि कृत्वाहं पदस्येत्यादि । विशेषणषष्ठ्यां हि पदस्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्रियते । पदस्यावयवौ यो रेफस्यस्य रेफे परतो लोपो भवतीति । तेनापदान्तस्यापि भवति । अजर्घा इति । एकाचो वयो भवित्यादौ सूत्र इदं (८।२।१६) व्युत्पादितम् । अपास्या इति । स्रज् संघर्षे । अस्माद् यञ् ।

द्विवचनम् । शर् पूर्वोः खय इति (७।४।६१) खयः शिवः । दीर्वोऽकिन (७।४।८३) इति दीर्घत्वम् । यङोऽचि चेति (२।४।७४) यङो लुक् । पाशश्चे इति स्थिते लङ् । अङागमः । सिप् । चर्करोतस्वेत्यदादिषु (ग, सू) पाठाच्छपो लुक् । सिपो हलङ्वादिना (६।१।६८) लोपः । जश्त्वेन धकारस्य दकारः । दधेति (८।२।७५) तस्यैव दकारस्य हत्वम् । तत्रानेन रेफस्य लोपः । पूर्ववद्दीर्घत्वम् । योगविभाग-
कारणमुत्तरार्थम् । उत्तरसूत्रे रेफस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । इतरथा हि
दकारस्यापि तत्रानुवृत्तिः स्यात् । ततश्च तस्यापि विसर्जनीयः प्रसज्येत ।

१५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

यद्यत्र पदस्येति विशेषणपठौ स्यात् पदस्यावयवो यो रेफ इति तदऽर्कं
इत्यादावप्यपदान्तस्य रेफस्यापि विसर्जनीयः स्यात् । स्थानपठश्रान दोषः । अत्र
हि पदं रेफेण विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति । तेन रेफान्तस्य
कार्यमुच्यमानमलोऽन्त्यस्यैव भवतीत्येतदालोच्य पदस्येत्येषा स्थाने पठौ । तच्च
पदं रेफेण विशेष्यत इत्येतद् दर्शयन्नाह रेफान्तस्य पदस्येति । खरि परतोऽवसाने
चेति । परतइत्येतत् पूर्वणैव सम्बध्यते । न परेणावसानेन । तस्य पौर्वापर्या-
भावात् । तथाहि येन वर्णेन विरम्यते सोऽवसानं स्यात् । विरतिर्वा विरामो
वर्णस्यानुच्चारणम् । तेन रेफान्तात् पदाद् येन वर्णेन विरम्यते स तावदवसान-
संज्ञकः परो न सम्भवति । तस्मान्नस्याप्रयोगात् । अप्रयोगस्तु निरर्थकत्वात् ।
इतरत्र तु पुनरवसानमभावरूपम् । अभावे च पौर्वापर्यं न सम्भवति । तस्य
वर्णधर्मत्वात् । तस्मात् तदपि नैव रेफान्तात् पदात् परमुपपद्यते । केचित्तु
बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रित्यावसाने चेत्यनेनापि सह परत इत्येतत् सम्बध्नन्ति ।
तत्र यदि बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यं नाश्रीयते तदा खरवसानयोरित्येकाप्येषा
समस्यधिकरणभेदाद् भिद्यते । खय्योपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमौ भवति खरि
परत इति । अवसाने तु वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमौ भवति । अवसाने विषय
इति । यदा तु बुद्धिकल्पितमभावेऽपि पौर्वापर्यमवसानेऽप्याश्रीयते तदाभयत्रापि
परतसम्येव । उदाहरणेषु खरि विसर्जनीये कृते विसर्जनीयस्य स (८।१।३४)
इति सकारः । तस्य चवर्गं परतः श्रुत्वम् । अथेह नृकुल्याभव—स्त्व भव
(४।१।५३) इत्यणि—नार्कुटो नृपते रपत्यं (४।१।८५) दित्वादित्यादित्यनुत्तर-
पदाश्चर इति श्लो (४।१।८५) नार्पत्य इत्यत्र विसर्जनीयः कस्मान्न भवतीत्याह

इहेत्यादि । वृद्धिं हि भावादावर्थे विहितं तद्धितमाश्रित्य भवन्ती बहिरङ्गा । तस्याश्च बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयस्यापि रेफस्य बहिरङ्गत्वम् । वृद्ध्याश्रितत्वात् । पुनरिफस्य तदभक्तत्वात् तन्निमित्ताच्च । विमर्जनीयस्तु खरमात्रमाश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गः । अमिहं बहिरङ्ग मन्तरङ्ग इति (प, ५१) विसर्जनीये कर्त्तव्ये रेफोऽसिद्धः । अत इह विसर्जनीयो न भवति । ननु च वृद्धौ कर्त्तव्यायां विसर्जनीयोऽभिमतोऽन्तरङ्गोऽसिद्धः । तदमति तस्मिन् वृद्धेर्बहिरङ्गव्यपदेशो नोपपद्यते । तस्मान्तरङ्गापेक्षकत्वात् । असति तस्मिन् वृद्धेर्बहिरङ्गव्यपदेशे रेफस्यापि स न स्यात् । वृद्धेर्बहिरङ्गद्वारकं हि रेफस्य बहिरङ्गत्वम् । ततश्चोभयाङ्गविकलत्वादु बहिरङ्गपरिभाषा (प, ५१) नोपपिठत इति यदुक्तं वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति तन्नोपपद्यते । नेतत् । न मु न इति (८२।३) कार्यान्तरार्थे नेति योगविभागः कृतः । तेन वृद्धौ कर्त्तव्यायां विसर्जनीयस्यासिद्धत्वं न भविष्यति । अतएव बहिरङ्गपरिभाषायामपि (प, ५१) विसर्जनीयस्यासिद्धत्वं न भविष्यतीति वेदितव्यम् । कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषमित्यस्य (प, ३) दर्शनस्येहाश्रितत्वाच्च । युक्तञ्चेतत् । कार्यप्रयुक्तत्वादु हि सञ्ज्ञापरिभाषस्य तद्देशतैव न्याय्या । यत्र ह्यनयाऽसिद्धत्वं क्रियते सोऽस्यः कार्यदेशः । क्व चानयासिद्धत्वम् ? विसर्जनीयविधौ । तस्मात् तद्देशेवेयम् । ननु यत्रोपसंख्याता विप्रतिषेधे परं कार्यमिति (१।४।२) तद्देशा । नापि यत्र ज्ञापिता वाह ऊङित्यत्र (६।४।१३२) तद्देशा ।

१६ । रोः सुपि ।

पयःसु यशःस्त्रिति । क्वचित् सकारद्वयं पठ्यते । तत्र वा शरोति (८।३।३६) विसर्जनीयस्य सकारः । सर्पिःष्विति । यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र ननु विसर्जनीयशब्दव्याये ऽपीति (८।३।५८) प्रत्ययसकारस्य पत्वम् । यत्र सर्पिष्विति सकारद्वयं पठ्यते तत्र पूर्ववदेव विसर्जनीयस्य सकारे कर्त्तव्यं पूर्ववदेव प्रत्ययसकारस्य पत्वम् । पूर्वस्य ण्वत्वम् (८।४।४१) । सुपीति प्रत्याहारग्रहणशङ्कानिरासायाह सुपीत्यादि । एतच्च खरोतरनुवर्त्तनालभ्यते । नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरभि । तस्मिन् मा भूत् खरोतरानुवर्त्तेः सप्तम्याः प्रकारेण प्रत्याहारग्रहणं कपस्तु प्रकारेण प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवतीति ? सम्भवति तत्र खरादिः सुप् । यदि स्यात् किञ्च स्यात् ? अग्नौःकाः । अधःका इत्यत्र नियमाद् विसर्जनीयो न स्यात् । तस्माद् व्याख्यानमेव शरणम् । 'किसंथे' पुनरिदम् ? यावता ननु सिद्धः

पूर्वणेव विसर्जनीय इतगृह मिहे सतीतग्रादिः विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः ।
किमः लेप इतग्रादौ (५।४।७०) विसर्जनीयनिर्देशात् । गौर्धु धूर्ध्विति । व्योरूप-
धाय इतग्रादिना (८।२।७६) दीर्घः ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

भो अत्रेत्यादावोतो गार्ग्यस्येति नित्यो (८।३।२०) यलोपोः । गार्ग्यग्रहणं
तत्र पूजार्थम् । भो ददातीत्यादावपि हलि सर्वेषामिति (८।३।२२) नित्य एव
यलोपोः । अथाश्वग्रहणं किमर्थम् ? यावताऽशोऽन्यः खर्यो भवति तत्र खरवसानयो
र्विसर्गण भवितव्यम् । कृते विसर्जनीये तस्य स्थानिवद्भावाद् अश्वग्रहेण अश्वे
सति स्यादिति चेत् ? न । ज्ञापकात् । यदयमत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्यत्र
(८।३।२) विसर्जनीययकार मकृत्वा निर्देशं करोति तज् ज्ञापयति विसर्जनीयस्य
खरि यकारो न भवति । अवसाने तर्हि स्यादिति चेत् ? न । संहितायामित्य-
धिकारात् (८।२।१०८) । तस्मादन्तरेणाप्यश्वचनमस्येव भवतीत्यत्र आह अश्व-
ग्रहणं मुत्तरार्थमिति । हलि सर्वेषा मित्यादिना (८।३।२२) तामेवोत्तरार्थतां
दर्शयति । वृच्चष्टुडिति । ओत्रसृष्टिदने । क्षिप् । ग्रह्यादिना (६।१।१६)
संप्रसारणम् । स्तोः संयोगाद्योरन्ते (८।२।२८) चेति सकारलोपोः । चकारस्य
व्रथादिना (८।२।३६) षकारः । तस्य जश्लेन डकारः । तस्यापि चत्वे टकारः ।
वृच्चष्टुट् । तमाचष्ट इति णिच् । णविष्ठवत् प्रतिपादिकस्येतीष्ठवद्भावः (६।४।१५५) ।
टेरिति (६।४।१५५) टिलोपोः । वृच्चवयतेर्ह्यन्तात् क्षिप् । णेरनिटौति (६।४।५१)
णिलोपोः । वृच्चव् करोतीति । अत्राश्वग्रहणादकारस्य ककारे परतो लोपो न भवति ।
अत एवाश्वग्रहणात् लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) लोपो न भवत्येव । अन्यथाश्व-
ग्रहणं मनर्थकं स्यात् । यद्युत्तरार्थमश्वग्रहणं स्यात् तर्हि तत्रैव कर्त्तव्यम् । एवं
ह्यनुवृत्तार्थं स्मरितत्वं न कर्त्तव्यं भवतीत्यभिप्रायेणाह अथेत्यादि । उत्तरार्थमिति ।
हलि सर्वेषामित्यस्मात् (८।३।२२) सूत्रादुत्तरसूत्रेऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तद्योक्तम् ।
मोऽनुस्वारः (८।३।२३) इत्यादिना तदेवोत्तरार्थत्वं स्पष्टीकरोति । यदि हि
हलि सर्वेषा (८।३।२२) मित्यत्राश्वग्रहणं क्रियेत ततो मोऽनुस्वारः (८।३।२३)
इत्यत्र यथा हल्यग्रहणस्यानुवृत्तिः स्तथाश्वग्रहणस्यापि स्यात् । ततश्चास्येव हलि
मोऽनुस्वारः स्यात् । न हल्मात्रे । यदा तु तत्राश्वग्रहणं न क्रियेत तदोत्तरत्र

हल्मात्रेऽनुस्वारः सिध्यति । पुनरुत्तरार्थतामग्रग्रहणस्य दर्शयति व्योर्लघुप्रयत्नतर इत्यादि । गतार्थम् ।

१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

लघुप्रयत्नतर इति । प्रयत्नः प्रयतनम् । यजयाचेत्यादिना (३।३।८०) नङ् । लघुः प्रयत्नो यस्य स लघुप्रयत्नः । अतिशयेन लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतरः । किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वम् ? यद् योगाङ्गलघुप्रयत्नतरो भवतीत्याह लघुप्रयत्नतरत्वमित्यादि । स्थानं तात्वादि । करणं जिह्वामूलादि । तयोरुच्चारणे शैथिल्यं लघुप्रयत्नतरत्वम् । उदाहरणेष्वान्तरतम्यादकारस्य वकार एव भवति । यकारस्य यकार एव । शाकटायनग्रहणं पूजार्थम् । अनेन हि व्योर्लघुप्रयत्नतरत्वं विधीयते । उत्तरसूत्रेणापि लोपः । तत्रोभयोर्विधानसामर्थ्यादेव पक्षे विधिविज्ञास्यते ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

ओतः परयोर्व्योर्लोपो नित्यं वक्ष्यति । तस्मादवर्णपूर्वयोरयं विधिविज्ञायत इत्याह अवर्णपूर्वयोरित्यादि । शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । ननुच शाकटायनस्य मतेन लघुप्रयत्नतरो विहितः । तत्रान्तरेणापि शाकल्यग्रहणं पाक्षिक एव विधिविज्ञास्यते । अन्यथा हि लघुप्रयत्नविधानं मनर्थकं स्यात् । तत् किं शाकल्यग्रहणेनेत्यतश्चाह तेनेत्यादि । असति हि शाकल्यग्रहणे विभाषार्थं लघुप्रयत्नतरेण सुक्ते नित्यो लोपः स्यात् । ततश्चालघुप्रयत्नतरयोर्व्योः पक्षे श्रवणं न स्यात् । शाकल्यग्रहणे तु सति लोपो विकल्प्यते । तेन तयोरपि पक्षे श्रवणं सिद्धं भवति । एवञ्च त्रौणि रूपाणि भवन्ति । एकं लघुप्रयत्नतरपक्षे । द्वितीयं लोपपक्षे । तृतीयं तूभयोरभावपक्षे ।

२० । ओतो गार्ग्यस्य ।

ओकारादुत्तरो वकारो नास्ति पदान्त इति यकारस्यैवायं विधिविज्ञास्यत इत्याह ओकारादुत्तरस्य यकारस्येति । ननुच पूर्वसूत्रेणैवोकारादुत्तरस्य यकारलोपः सिद्धः । तत् किमर्थमिदमारभ्यत इत्यतश्चाह नित्यार्थोऽयमारम्भ इति । गार्ग्यग्रहणं तर्हि किमर्थमित्याह गार्ग्यग्रहणमित्यादि । व्योरिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरपक्षे विहितो लोपोऽपि । तत् कस्यायं नित्यो लोपो बाधक इत्याह योऽय-

मित्यादि । अथवा यदि नित्याद्योऽयमारम्भः पक्षे लघुप्रयत्नतरो न स्यादित्यत आह योऽयमित्यादि । लोपविकल्पस्यानन्तरत्वात् तस्यैव निर्वात्तर्युक्ता कर्त्तृमिति भावः । केचित्त्वित्यादि । कथं पुनरिच्छमाणमपि लघुप्रयत्नतरस्य बाधनं भवति । याव-
तानन्तरत्वालोपविकल्पस्यानेन बाधा युक्ता । व्योः कार्यसमुदायस्यापि क्षित-
त्वाददोषः । यदि लोपविकल्पमात्रमपेक्षते ततः स एव बाध्यते । न लघुप्रयत्न-
तरः । लोपेन व्यवहितत्वात् । यदा तु व्योर्दक्षिणं प्रकरणे कार्यं विहितं
तत् समुदायोऽपेक्ष्यते तदा तस्यानन्तर्यात् स एव निवर्त्यते । तत्प्रकरणमनन्ते-
हार्थम् । यतो ह्योरित्युक्ते सन्देहः स्यात् किमयमोकारस्य निर्देश आहोस्विदु-
कारस्येति । नैवम् । भोभगोऽघोऽघपूर्वस्येत्यनुवर्तते । न भोः प्रश्नतौना-
मुकारोऽस्ति । तत् कुतः सन्देहः ? एवं तर्हि मुखसुखार्थम् ।

२१ । उञि च पदे ।

लोपः शाकल्यस्येति (८।३।१८) सिद्धे नियमार्थम् उञि पदएव नान्यत्रेति ।
अवर्णपूर्वयोरिति । ओकारपूर्वस्य वकारस्यासम्भवाद् यकारस्य पूर्वण्वेव सिद्ध-
त्वादवर्णपूर्वयोरेवायं लोपो विज्ञायत इत्यवर्णपूर्वयोरित्युक्तम् । स उ इति ।
तच्छब्दात् सुः । ल्यदाद्यत्वम् । तदोः सः साधनन्ययोरिति (४।१।१०६) सः ।
रुत्वम् । तस्य यकारः । तस्यानेन लोपः । तन्वयुतमिति । तन्वे इत्येतस्य
सप्तम्यन्तस्य उतशब्दे निष्ठान्ते परतोऽयादेशः । ननु चोञीत्युच्यते । नचायमुञ् ।
अकाराभावात् । तत् किमेतन्निष्ठत्वेन पदग्रहणेनेत्यत आह वेजः सम्प्रसारण
इत्यादि । सम्प्रसारणं तु वचिस्वपीत्यादिना (६।१।१५) । एवं तावदुञो
निपातस्य प्रतिपदोक्तस्यास्तित्वमनपेक्ष्य पदग्रहणप्रयोजनं दर्शितम् । यदा तु
तस्यास्तित्वमपेक्ष्यते तदा प्रयोजनान्तरं दर्शयितुं माह उत्तरार्थमिति । उमो
ऋसादचि उमुण् नित्यमित्येष (८।३।३२) विधिरजादौ पदे यथा स्यात् ।
इह मा भूत् परमदर्शनेति । यद्युत्तरार्थं तत्रैव कस्मान्न कृतम् ? काः पुनरैवं
सति लाभः ? स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत इत्येष लाभः । इहापि क्रियमाणे लक्षण-
प्रतिपदोक्तपरिभाषा (प, ८४) नाश्रयणीया भवतीति समानम् । चकारोऽवर्णपूर्व-
स्यानुकर्षणार्थः । अन्यथा ह्योतोऽनन्तरत्वात् ततः परस्य यकारस्य लोपो विज्ञायते ।
नेतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने निरर्थकमेवेदं सूत्रं स्यात् । पूर्वण्वेव सिद्धत्वात् ।
नानर्थकम् । नियमार्थत्वात् । उञि पदएव यथा स्याद् भो उ पश्यतीति । अस्मति

ह्यस्मिन्नियमार्थं भो युतं भगो युतमित्यत्रापि नित्यो लोपः स्यात् । यदि तु निपातस्येदमुच्यते ग्रहणं तदा नियमार्थस्य व्यावर्त्तनं नास्तीति पूर्वपक्षे चकारः समुच्चयार्थं द्रष्टव्यः । उच्यते अकारोऽसन्देहार्थः । असति हि तस्मिन् सप्तम्या (D) चो इति निर्देशः स्यात् । ततश्च किमयमुकारस्य निर्देश उक्तेकारस्येति सन्देहः स्यात् । ननुच क्रियमाणेऽपि तस्मिन् किमुजिति निपातस्य ग्रहणमाहो-
 स्त्रिदुकारादारभ्य भ्रमजिति (प्र, ८) अकारस्येति सन्देहः स्यादेव । नैवम् ।
 इदं तावद् भवान् प्रष्टव्यः । किमुजिति प्रत्याहारे येऽस्तर्गता हलस्तेश्वेव नित्यो लोप उतान्येष्वपीति ? किमत्र वक्तव्यमन्येष्वपीति ? तथाहि वक्ष्यति हलि सर्वेषा-
 मिति (८।३।२२) । एवं तर्हि यद्यत्र प्रत्याहारग्रहणमभिमतं स्यादैश्वर्यजिति (प्र, ४) चकारेण प्रत्याहारं गृह्णीयादुचि च पद इति । ह्यपि हलि सर्वेषा (८।३।२२) मित्यनेन भविष्यतीति । तत्राप्ययमर्थः । सन्देहः परित्यक्तो भवति ।
 अथवा यद्यत्रोकारादीनामुच्चा प्रत्याहारग्रहणं मभिमतं स्याद् हलीति लकारेण प्रत्याहारं गृह्णीत्वैकमेवमं योगं कुर्यादुचि च पदे सर्वेषामिति । नहि योग-
 विभागस्य किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः । तस्मान्नात्रोकारादीनां प्रत्याहारग्रहण-
 मिष्टम् । ततश्चोचो निपातस्यैव ग्रहणं मित्यसन्दिग्धमेतत् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भोभगोअघोअपूर्वस्येति । भोभगोअघोपूर्वस्य वकारस्यसम्भवात् । अघो-
 पूर्वस्य वकारः सम्भवति । तस्य तु पूर्वमेव हलि सर्वेषामित्यनेन लोपो न भव-
 तीति दर्शितम् । तेनेह यकारस्यैव ग्रहणं न वकारस्य । तस्य लोपो न भवतीति
 दर्शितम् । भोभगोअघोअपूर्वस्येत्यादौ सूत्रे (८।३।१७) । तत्राग्रग्रहणं किमर्थं
 हलि सर्वेषामित्यर्थं लोपोऽपि हलि यथा स्यादिह मा भूत् । हलं ह्रस्वीति
 वृत्तवृत् । तमाचष्ट इति णिच् । वृत्तवयति । वृत्तवयतेरप्रत्ययः (E) वृत्तव् । वृत्तव्
 करोतीति । एवमग्रग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयताऽनेन सूत्रेणापि हलि वकार-
 स्यघोपूर्वस्य लोपो न भवतीत्युक्तम् भवति । ननु चावर्णपूर्वस्यस्यानुवृत्तिर-
 युक्ता । पूर्वसूत्रे चानुवृत्तत्वात् । तत् कथं मवर्णपूर्वस्य लोपो भवतीति ? नैत-

(D) असति हि तस्मिन्निदुष्टमिति (७।३।११८) अत्र परित्यक्तकारस्यात् (७।३।११८) उच्यते
 (१।३।१८) इदं कृत्यामी इति निर्देशः स्यादिति २०थ पुस्तके पाठान्तरम् ।

(E) अप्रत्यय इति । अविद्यमानप्रत्यय इत्यर्थः । क्रियादिः ।

दस्ति । चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तत इति (प, ७८) प्रायिकमेतत् । कथं ज्ञायते ? एकाजुत्तरपदे ण (८१४।१२) इत्यत्र ण इति प्रकृते पुनर्णग्रहणं वा भावकरणयो (८१४।१०) रित्यत्र वेति यदनुवृत्तं तन्निवृत्त्यर्थं कृतम् । यदि चेदं प्रायिकं न स्यात् पुनर्णग्रहणं मनर्थकम् । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि वाग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भविष्यतीति किं पुनर्णग्रहणेन ? कृतञ्च । ततोऽवसीयते चानुकृष्टपरिभाषाऽ- (प, ७८) नित्येति । शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यादिति । अपिशब्दाच्चाकल्य- स्यापि । असति तु सर्वग्रहणे प्रत्यासन्नस्य गार्गस्य मतेन लोप एव विज्ञायित ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

पदस्येति स्थानपक्षी । तच्च पदं मकारेण विशिष्यते । विशिष्येण च तदन्त- विधिर्भवतीति मकारान्तपदस्यानुस्वारो विधीयमानोऽलोऽन्तरपरिभाषया (१।१।- ५२) मकारस्यैव विज्ञायत इत्याह मकारान्तस्य पदस्येति ।

२४ । नञ्चापदान्तस्य भल्लि ।

हलौति निवृत्तम् । भल्लग्रहणात् । चकारो मकारानुकर्षणार्थः । असति हि तस्मिन्नकारस्यापदान्तस्य कार्थिण इह ग्रहणान् मकारो निवृत्त इत्याशङ्क- स्यात् । पयांसौति । जशशसोः शि (७।१।२०) । नपुंसकस्य (७।१।७२) भल्लच इति नुम् । सान्तामहतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । आक्रंस्यत इति । आङ् पूर्वात् क्रमिर्लुट् । आङ् उदुगमन (१।३।४०) इत्यात्मनेपदम् । आचिक्रंसत इति । पूर्व्ववत् (१।३।६२) सन इत्यात्मनेपदम् । एवमधिजिगां- सत इत्यत्रापि । इङ् सनीड्येति (२।४।४८) गमिरादेशः । अञ्भनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घः । द्विवचनम् । अभ्यासकार्थम् । राजन्ति । राजतेः शत्रन्तात् सम्बुद्धिः । तस्या हल्ङ्यादिना लोपः (६।१।६८) ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

सस्त्राङिति । सम्पूर्वाद्वाजतेः सत्सूद्धिषित्वादिना (३।२।६१) क्षिप् । व्रश्वा- दिना (८।२।३६) प्लवम् । षकारस्य जश्त्वं ङकारः । तस्य चर्त्वं टकारः । सास्त्रान्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किमर्थं पुनर्मकार उच्चार्यत इत्याह मकारस्य मकारवचन मित्यादि । मोऽनुस्वार (८।३।२३) इत्यनुस्वारः प्राप्नोति ।

स मा भूदित्येवमर्थम् मकारस्य मकारो विधीयते । यद्येवं नेति प्रतिषेधः कर्तव्यः । एवं हि लघुसूत्रमभवत् । विभक्त्यनुच्चारणात् । एवं तर्हि निर्देशाधिक्येन तु मकारविधानेनेतत् सूचयति—अत्र प्रकरणेऽधिको हि विधिर्भवतीति । यवला-परं यवला वा भवन्तीत्युपपन्नं भवति । संगदिति । यमः संपूर्वात् क्षिप् । अनुदात्तोपदेशादिना (६।४।३७) मकारलोपः । अकारस्य ऋस्वस्य पिति कृतीति (६।१।७१) तुक् ।

२६ । हे मपरे वा ।

मः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । किम् ह्यन्यतीति । हल ह्यल चलने । ज्वलहलहलनमा मनुप्रसर्गादिति (ग सू) वा मित्संज्ञा । मित्तां ऋस्व (६।४।८२) इति ऋस्वः । यवलपर इत्यादि । यवलाः परे यतः स यवलपर स्तस्मिन् हे मकारस्य वा यवला भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयं मित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्वं विहितमेव । यवलाश्चैते भवन्त आन्तरतस्यात् साधुनासिका एव भवन्ति । वा-वचनात् पणेतुस्वारो भवत्येव । अथ हे मइत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? एवं हि परग्रहणं न कर्तव्यं भवति । समस्येव हि तदर्थं प्रतिपादयिष्यति मकारे परतो योऽकार इति । नेतदस्ति । हे मइतुश्चमाने विपर्ययोऽपि विज्ञायित हकारपरं मकार इति । ततश्च किमङ्ग इत्यादावेव स्यात् । अकारेण व्यवधानाच्च भविष्यतीति चेत् ? न । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्या-दित्येकेन वर्णेन व्यवधानं साध्यते । न पुनरनेकेनेति । आद्यपक्षे किम् ह्यलन्यतीत्यादिषु कृतार्थं वचनम् । अतो न शक्यं व्यवधानं माश्रयितुमिति चेत् ? न । येन हकारपरं मकार इति श्रुत्यर्थं गृहीतस्तु प्रति पञ्चान्तरस्यासम्भवात् । तस्मात् परग्रहणमेव कर्तव्यं विपर्ययप्रतीतिर्मा भूदितिप्रमथम् ।

२७ । नपरे नः ।

नः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । परग्रहणं नकारपरं यथा स्यादितिप्रमथम् । अन्यथा हि ने नइतुश्चमाने नकार एव केवले परतो विज्ञायित । न इति निमित्तान्तरोपादानाद् हे इत्यस्य निवृत्तिः । नेतदस्ति । एवं हि वचनमिदं-मनर्थकं स्यात् । कृते ह्यनुस्वारो नकारे परतोऽनुस्वारस्य ययि परस्वर्णं (८।४।५८) इत्यनेन नकारः सिध्यति । सत्यम् । विकल्पार्थमेतत् । अत्र हि यदानेन नकारो

न क्रियते तदा वचनसामर्थ्यात् परसवर्णो न भवतीति विकल्पः सिध्यति । तस्मात् परग्रहणं कर्तव्यं नपरे हकारे यथा स्यात् । केवले मा भूदिति । किन् ह्रत इति । ङङ् अपनयने । अदादित्वाच्छपो लुक् । इह केचिच्चोदयन्ति न इति प्रतिषेधः कस्मान्न विज्ञायत इति ? एतच्चायुक्तम् । सविसर्गस्य पाठात् । प्रतिषेध-वाचिनश्च नकारस्य विसर्गानुपपत्तेः । अथाप्यविसर्गः पठ्यत एवमप्ययुक्ता प्रति-
षेधाशङ्का । प्रास्यभावात् ।

२८ । ङणोः कुक् टुक् शरि ।

उच्च गृह्ये ती ङणौ । कश्च टश्च कटौ । तयोस्तकारककाराभ्यां प्रत्येकमभि-
सम्बद्धः कुक् टुगिति । उकार उच्चारणार्थः । ककारो देशविध्यर्थः । प्राङ्क्
कृत इति । प्राङिति किन्प्रत्ययस्य कुरित्वत्वं (८२।३२) व्युत्पादितम् ।
वण्ट् कृत इति । वण्ते विच् । किमर्थं पुनः पूर्वान्तावेतो क्रियते इत्याह
पूर्वान्तकरणमित्यादि । किं पुनः कारणं पूर्वान्तत्वेच्छत्वं भवति ? न पुनः
परादित्व इत्यत आह शम्भोऽटौत्यादि । किमर्थं पुनरेतद्धि विज्ञायत इत्यत आह
इहेत्यादि । यदि पदान्ताज् भय (८२।१०) इत्येवं तत्र न क्रियेत तदा
विरपृशित्वत्वं च्छत्वं विज्ञायेत । एवञ्च विज्ञायमाने न भवति । नञ्च पदान्ते
भय । विरपृशिनिति । विपृषाद्रपेल्लटः सहेति (३।३।१४) शत्रादेशः । व्यत्ययो
बहुलमिति (३।१।८५) स्वप्रत्ययस्य सकारस्य शकारः । यकारस्य चकारः । प्राङ्क्
साय इति । अत्र परादित्वे सतीण्को (८३।५७) रादेशप्रत्यययो (८३।५८)
रिति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधो न स्यात् ।
अपदादित्वात् । वण्ट् साय इति । अत्रापि टुना टुरिति (८४।४१) प्राप्तस्य
टुत्वस्य न पदान्तादोरनामिति (८४।४२) प्रतिषेधो न स्यात् । अपदान्तत्वात् ।
तस्मात् प्राङ्क्कृत इत्यादौ क्त्वादिसिद्ध्यर्थं पूर्वान्तकरणम् ।

२९ । ङः सि धुट् ।

उभयनिर्देशे पञ्चमौनिर्देशो बलोर्यानि (प, ७१) ङ इति पञ्चम्या सीत्वस्याः
सप्तम्याः षष्ठ्यां परिकल्पितायां सकारस्यैव धुङ् विधीयत इत्याह ङकारान्तादि
त्यादि । यद्येवं सप्तमौनिर्देशः किमर्थः ? लाघवार्थः । ङः सो धुङ्पुत्र्यमाने
मात्राधिक्याद् गौरवं स्यात् । अथ यस्मिन् विधिसूत्रादावलग्रहण इत्येवमर्थः

(प, ३४) सप्तमीनिर्देशः कस्मान्न विज्ञायते ? केवलस्य सकारस्याभावादेव तत् निवेः । पद इत्यधिकाराच्च । श्रुलिटत्साय इत्यत्र धुटि कृते धकारस्य चत्वं तकारः । प्रक्रियालाघवाय तु तुटि वक्तव्ये धुङ् वचनं सुत्तगर्थं नञ्चेत्यत्र (८।३।३३) धुङ् यथा स्यात् । तुण् मा भूदिति । यदि हि स्यात् तर्हि किम् ? भवान्त्साय इत्यत्र न श्चव्यप्रशानिति (८।३।३७) रुः प्रसज्येत । नैतदस्ति । अम्पर इत्यत्रा नुवर्त्तते । न चेहाम्पर स्तकारोऽस्ति । अथेहापि भूतपूर्वणोकारेणाम्परः स्यात् ? एवमप्यसिद्धत्वात् तुटो रुत्वं न भविष्यति । तस्मात् तुङ्गे वक्तव्यः । एवं तर्हि वैचित्र्यार्थं धुङ् वचनम् । अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते ? न धुगेव पूर्वान्तः क्रियते ? एवं हि शि तुगित्यत्र (८।३।३१) तुग्यहणं न कर्त्तव्यं भवति । धुगेव हि तत्रानुवर्त्तिष्यत इत्यत्र आह परादिकरणमित्यादि । यदि पूर्वान्तः क्रियेत श्रुलिटत्सायइत्यत्र धकः छत्वं स्यात् । परादिकरणे तु टकारस्य पदान्तत्वं न विहतमिति न पदान्तादोरनामिति (८।४।४२) प्रतिषेधः सिध्यति । तदर्थं परादिकरणम् ।

३० । नञ्च ।

चकारो धुङित्यनुकर्षणार्थः । ननुच स्वरितत्वादेवानुवर्त्तिष्यते । नचोत्तर-
त्रानुवर्त्तिष्यते । आगमान्तरस्योपादानादस्वरितत्वाद्वा । सत्यमेतत् । प्रतिपत्ति-
गौरवं तु मन्दधियां स्यात् । अथ भवान्त्साय इत्यत्र धुटश्चत्वं कृते न श्चव्यप्रशानिति
(८।३।३७) रुः कस्मान्न भवतोत्याह धुटश्चत्वंस्यासिद्धत्वादित्यादि । यदि केवलस्य
चत्वंस्य धुटो वा सिद्धत्वात् तथापि रुत्वप्राप्तेरसम्भव एव । किं पुनरुभयोरसिद्धत्वे
सतीति रुत्वप्राप्तेरत्यन्तासम्भवं दर्शयितुमुभयोरुग्रहणम् । क्वचिदुटश्चत्वंस्यासिद्ध-
त्वादिति पाठः । तत्राप्ययमर्थो वेदितव्यः । विनापि हि चकारेण तदर्थो गम्यते ।
यथाहरहर्नयमानो वैवस्वतो गामश्च पुरुषं पशुमित्यादौ वाक्ये । अथवास्मिन्
पाठे धुटो यच्चरुत्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु धुङ्प्यसिद्ध एव । तत् कुतश्चत्वं-
स्यासिद्धत्वमुच्यते ? पुनर्धुटोऽपि ? नैतत् । सत्यपि धुटि विना चत्वेन रुत्वप्राप्तिरेव
नास्ति । ततो यस्मिन् सति रुत्वमाशङ्कते तस्यासिद्धत्वं युक्तं सुक्तमिति भावः ।
कथं पुनः सत्यपि चत्वंस्य सिद्धत्वे रुत्वमाशङ्कितम् ? यावताऽम्परे छवि तदुच्यते ।
नचेहाम्परत्वमस्ति । भूतपूर्वणोकारेणाम्परत्वमस्तीति युक्तं माशङ्कितम् । ननुच
साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्भवति (प, ७७) । अस्ति साम्प्रतिकत्वमन्यत्राम्परत्वं

रुत्वस्य । सत्यमेतत् । अध्यारीष्येव मुक्तम् । एवं मन्यते । भवतु नाम ।
भृतपूर्वणोकारिणाम्परत्व' प्रसज्यतइत्याह ध्रुत्वस्य'स्यासिद्धत्वादिति ।

३१ । शि तुक् ।

शीति सप्तम्यकृतार्था न इति पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति ।
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) वचनात् । तेन नकार एवागमौ
विज्ञायत इत्याह नकारान्तस्येत्यादि । अथ किमर्थं तुक् पूर्वान्तःक्रियते ? न
प्रकृतो ध्रुडेव परादिः क्रियते । तथापि चत्वेन सिध्यतीत्यत आह पूर्वान्तकारण-
मित्यादि । पूर्वान्तः पूर्वस्यान्तः । स पुनः प्रकरणात् तुम् विज्ञायते । तस्य
करणं विधानं कृत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि प्रकृतो ध्रुडेव विधीयते
शब्दोटीति (८।४।६३) च्छत्वं न स्यात् । तत्र च कारणम् पूर्वमेवोक्तम् । यद्येव-
मित्यादि । यदि पूर्वान्तस्तुक् क्रियते कुर्वञ् कृत इत्यत्र तुका पदान्तताया
रहितत्वान्नकारस्याट्कुपाडित्यनेन (८।४।२) णत्वं प्राप्नोति । परादित्वे त्वेष
दोषो न भवति । पदान्तस्येति (८।४।३७) णत्वप्रतिषेधादिति भावः । तत्रेत्या-
दिना न भाभूपकमिगमौत्यादेः (८।४।३४) सूत्रान्नेति वर्तमाने स्तोः शुना दुरिति
(८।४।४०) योगविभागः क्रियते । तेन चवर्गयोगे कुर्वञ्कृत इत्यत्र णत्वं न
भवत्येव । ननुच क्रियमाणेऽपि योगविभागे णत्वं प्राप्नोत्येव । यस्मादिह चवर्ग-
योगो नास्त्येव । तुकः श्रुत्वस्यासिद्धत्वात् । योगविभागकरणसामर्थ्यात् श्रुत्व-
स्यासिद्धत्वेऽपि णत्वप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ।

३२ । डमो ऋसादचि डमुण् नित्यम् ।

डमइति डमुङिति । उभयमपि प्रत्याहारग्रहणम् । उङिति प्रत्येकं डकारा-
दिभिः सम्बध्यते । ऋसादित्येतन् डमो विशेषणम् । ऋसविशेषितोऽपि डम्
पदस्य विशेषणम् । विशेषणेन च तदन्तविधि भवतीति तदन्तात् पदादिति
विज्ञायते । यद्यपि पदस्येति षष्ठान्तं प्रकृतं तथापि तदिहार्थात् पञ्चम्यन्ततया
विपरिणम्यते । उभयनिर्देशे पञ्चमोर्निर्देशो बलीयानिति (प, ७१) । डमइति
पञ्चम्या अचीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठी' परिकल्पितायामच एवागमित्वं प्रतिपद्यते ।
सप्तमोर्निर्देशस्तु लाघवार्थं उत्तरार्थस्येत्येतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह ऋसात् परो यो
डम् तदन्तादित्यादि । संख्यातानुदेशो हीह वेदितव्यः । आगमिना मागमानाच्च

समानत्वात् । प्रत्यङ्ङास्त इति । आभ उपवेशने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 कषन्नास्त इति । कष विलेखने । तौदादिकः । शब्द । अथ परमदण्डिनोत्तम-
 दण्डिनेति सम्बद्धित्यादिना (२।१।६१) समासे कृते ङमन्तात् तृतीयैकवचने तस्य
 नुट् कस्मान्न भवति । अत्र हि याचि भूमिति (१।४।१८) भत्वेऽपि समासस्य
 ऋखादिकारात् परो ङम् नकारः । तदन्ताद् दण्डिनेत्यस्माद् या विभक्ति स्तस्यां
 लुमायामपि प्रत्ययलक्षणेन (१।१।६२) लब्धपदसंज्ञत्वात् तृतीयैकवचन मचपरं
 भवतीत्यस्ति ङमुट्प्राप्तिरित्याह परमदण्डिनेत्यादि । उत्तरपदत्वं उत्तरपद-
 व्यपदेशे कर्त्तव्ये सत्यपदादिविधौ पदादिविधेरन्यत्र प्रत्ययलक्षणं न भवतीति
 वाक्यार्थः । असति प्रत्ययलक्षणे दण्डिनेत्यस्य पदसंज्ञा न भवति । ततश्च
 पदान्तादुत्तरस्थोच्यमानो ङमुङागमो न भवति । एवं तावत् कात्यायनमतेन
 परौह्यार उक्तः । यस्तु सूत्रकारमतेन तं दर्शयितुमाह अथवेत्यादि । पदद्वयनुवृत्तौ
 सतप्रामचा पदे विशेष्यमाणि यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण (प, ३४) इत्यनेनाजादौ
 पदे कार्य्येण भवितव्यम् । न चात्राजादि पदमस्ति । तत् कुतो नुट् प्रसङ्गः ? अथ
 नित्यग्रहणं किमर्थम् । यावतोत्तरसूत्रे वाग्रहणादेव नित्यो विधिर् विज्ञायते ।
 सत्यमेतत् । पूर्वसूत्रेऽपि नित्यत्वं विज्ञायते । तस्मात् पूर्वसूत्रेषु हि मपरि वेतप्रतो
 (८।३।३६) वेतप्रनुवर्त्तत इति ज्ञापनार्थं नित्यग्रहणम् ।

३३ । मय उजो वो वा ।

मय इति प्रत्याहारस्वरग्रहणम् । नत्यय वय मयेति धातोः । कुत एतत् ?
 व्याप्तिन्यायात् । किमर्थमिदं सुच्यते ? यावतीको यणचौतुप्रजो (६।१।७७)
 वकारः सिद्ध एव । विकल्पार्थमिति चेत् ? स्यादेतत् । यदीको यणचौति
 (६।१।७७) नित्यं स्यात् तस्माद्विकल्पार्थं वचनमिति । एतच्च न । पदान्ताद्वे-
 त्यतो (६।१।७६) वेत्यनुवर्त्तिष्यते । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
 तेनोजो विकल्पेन यण भवतीत्याह प्रगृह्यत्वादित्यादि । प्रगृह्यत्वं पुनरुक्तं (१।१।
 १७) इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । तस्मिन् सति भुतप्रगृह्या अचौति (७।१।२५)
 प्रकृतिभावः प्राप्नोति । तस्मिन् प्राप्ते वकारो विधीयते (F) । एवमपौको
 यणचौ (६।१।७७) त्यस्यानन्तरमुजो यण् वकारो विधेयः । एवं हि व इति न

(F) तथाच—“निपादीये वकारे तु नाटुस्वारः कृती भवेत् ।

किञ्चित् स्यात् किमु इति हवीयन्त किमु इति ॥१॥” इति ।

कर्त्तव्यं भवति । यणः प्रकृतत्वात् । वेतिवचनं न कर्त्तव्यं भवति । पदान्ता-
हेत्यतो (६।१।७६) वाग्रहणं मण्डूकमुत्यानुवर्त्ततइत्याह असिद्धत्वादित्यादि ।
तत्र ह्युच्यमाने वकारस्य सिद्धत्वाद् झल विधीयमानोऽनुस्वारः स्यात् । न चेत्थते ।
तस्मादिहैव क्रियते । इह क्रियमाणे मोऽनुस्वारो न भवति । वत्वस्यासिद्धत्वात् ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

खरीत्यनुवर्त्तत इति । खरवंसानयोर्विसर्जनीय इत्यतः (८।३।१५) । अनुवृत्ति-
श्च मण्डूकमुतिन्यायेन स्वसम्बन्धानुवृत्त्या वा वेदितव्या । अन्यथा पूर्वसूत्रेऽपि
खरि कार्यं विज्ञायेत ।

३५ । शरपरे विसर्जनीयः ।

शरपरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अथ परग्रहणं किमर्थम् ? न शरीत्येवोच्येत ।
अशक्यमेवं वक्तुम् । एवं ह्युच्यमाने शरएव केवलं निमित्तभावो विज्ञायेत । न
खरीत्यनुवृत्तेः । वा शरीति विधानाच्च (८।३।१६) । विपर्यय स्तर्हि
विज्ञायेत शरीति ? तथाच नित्यः स्फोटः पुरुषः स्थूल इत्यादाविव स्यात् । वासः
क्षौममित्यादौ तु न स्यात् । तस्माद् विपर्ययो मा विज्ञायीत्येवमर्थं परग्रहणम् ।
अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्युच्यते ? नेत्येवोच्येत । सकारस्य हि प्रतिषेधे कृते
विसर्जनीयः स्वेनेव रूपेणावस्थास्यत इत्याह विसर्जनीयस्येत्यादि । तस्य विसर्ज-
नीयस्य विकारो जिह्वामूलीयादिः । तन्निवृत्तार्थं विसर्जनीयग्रहणम् । अन्यथा
यदि नेतिवोच्येत ततोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (प, ६२)
सकारस्यैव प्रतिषेधो विज्ञायेत । ततश्च जिह्वामूलीयादि विसर्जनीयस्य विकारः
स्यादेव । विसर्जनीयग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव न भवति ।

३६ । वा शरि ।

३७ । कुप्पोः + क = पौ च ।

विसर्जनीयश्चेत्यनेन विसर्जनीयानुकर्षणार्थं सकार इति दर्शयति । अथ
वाग्रहणमनुवर्त्त्य जिह्वामूलीयोपाक्षानीयौ कस्मान्न विकल्पेते । एवञ्च

विसर्जनोयानुकर्षणार्थं शकारो न कर्त्तव्यो भवति । आभ्यां हि मुक्ते पक्षे विसर्जनोय एव भविष्यति । नैवम् । शरपरयोरेव हि कुपोरेव स्यात् । अशरपरयोस्तु पक्षे विसर्जनोयस्य स (८।३।३४) इति सकारः प्रसज्येत । तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः । इह ककारपकारयोर् जिह्वामूलीयोपक्षानीययोः सूत्र उच्चारणात् तथाभूतावादेशौ विसर्जनोयस्य विज्ञायेते इति कस्यचिदाशङ्का स्यात् । अतः स्तां निराकर्तुमाह ककारपकारावुच्चारणार्थाविति । आभ्यां विना तयोरुच्चारयितुं मयव्यत्वादिति भावः । कौटुम्भी तावादेशावित्यतश्चाह जिह्वामूलीयोपक्षानीयावेव त्वादेशाविति । तुशब्द आशङ्कित्वाभ्यां समुदायरूपाभ्यां मादेशाभ्यां विशेषं द्योतयति । एवकारोऽवधारणार्थः । जिह्वामूलीयोपक्षानीयावेव केवली । नतु समुदायरूपवित्यर्थः । इह सर्वस्य विषयस्य विध्यन्तरिणावष्टव्यत्वात् कुपोः + क-पौ चेत्यस्यानवकाशत्वम् । अतो यथा वृत्तः करोतीत्यादौ विसर्जनोयस्य स (८।३।३४) इतीमं विधिं बाधित्वा कुपोः + क-पौ चेति प्रवर्त्तते तथा वासः क्षीम मङ्गिः पसात मित्यादौ शरपर (८।३।३५) इतीममपि विधिं कस्मान्न बाधत इति यो देशयत् तं प्रत्याह विसर्जनोयस्येत्यादि । शरपरे विसर्जनोय (८।३।३५) इत्येतस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेदमारभ्यते । वासः क्षीम मङ्गिः पसात मित्यादौ प्राप्ते । वृत्त + करोति वृत्त-पचतीत्यत्राप्राप्ते । विसर्जनोयस्य स (८।३।३४) इत्येतस्मिन्-स्तु सर्वत्र प्राप्ते । एव' तस्य विशेषणं खरवकाशः विधानात् । स्यात् तस्येवेदं बाधकम् । नेतरस्य विधिः । तं प्रति बाधकलक्षणस्यायोगात् । स्यादेतत् । शरपरे विसर्जनोयस्य कवर्गपवर्गाभ्यामन्यः शरपरः खरवकाशः । कुप्पोः + क-पौ चेत्यस्याशरपरौ कवर्गपवर्गी । वासः क्षीममङ्गिः पसातमित्यत्रोभयं प्राप्नोति । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यं मिति (१।४।२) विसर्जनोय' बाधित्वा जिह्वामूलीयोपक्षानीयाभ्यां भवितुं युक्तमित्याह पूर्ववत्वासिद्ध इत्यादि । अत्रैवोपपत्तिमाह अभावादुत्तरस्येति । इयोस्तुल्यबलयोर्युगपदेकत्र प्राप्तौ विरोधो भवति । न चात्र युगपत् प्राप्तिरस्ति । पूर्वस्मिन् कर्त्तव्ये सत्यसिद्धादुत्तरस्याविद्यमानत्वात् । इति-करणो हेतौ । यस्मात् पूर्ववत्वासिद्धौ नास्ति विप्रतिषेधः स्यात्साहासः क्षीममङ्गिः पसात मित्यत्र शरपरे विसर्जनोय (८।३।३५) इत्येतदेव भवति । न जिह्वामूलीयोपक्षानीयाविति । केचिदित्यादि । वासः क्षीममङ्गिः पसात मित्यत्र विसर्जनोयो यथा स्यादित्येवमर्थं कुपोः + क-पौ चेत्यत्र योगविभागं कुर्वन्ति । कुपोरित्येको योगः । + क-पाविति द्वितीयः । तत्र पूर्वस्मिन् योगे शरपर

विसर्जनीय (८३।३५) इत्येतदनुवर्तते । तेन शर्परयोः कुपुर् विसर्जनीय एव भवति । न जिह्वामूलौयोपधानीयाविति ।

३८ । सोऽपदादौ ।

पूर्वस्थायमपवादः । अपदादाविति सुब्यत्ययेन द्विवचनस्य स्थान एकवचनम् । अन्यथा ह्यपदादित्वं कुप्वो विंशेषणमिति नोपपद्यते । ह्रिवे सत्यपदाद्योरिति कुर्यात् । पाशकल्पककाम्येति सश्ववदर्शनम् । न परिगणनम् । व्यवच्छेद्याभावात् । पयस्याशमिति । याप्ये पाशप् (८३।४७) । पयस्कल्पमिति । ईषद-समापतौ कल्पवित्यादिना (५।३।६७) कल्पप् । पयस्कमिति । अज्ञातं पयः । अज्ञात इति (५।३।७२) कः । पयस्काम्यतीति । सुप आत्मनः क्यच् (३।१।८) काम्यचेति (३।१।८) काम्यच् । पयः कामयत इति । कमेर्णिङ् (३।१।३०) । पयः पिबतीति । पा पाने । पात्रादिसूत्रेण (७।३।१८७) पिबादेशः । सोऽप-दादावनव्ययस्येति वक्तव्यमिति । सोऽपदादावित्यस्मिन् सूत्रेऽनव्ययविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । वा शरी-त्यतो (८३।३६) वाग्रहणमनुवर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनानव्ययस्यैव भविष्यतीति नाव्ययस्य । रोः काम्ये नियमार्थमिति । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । रोरेवेत्यस्यैव विवरणम् । वक्तव्यशब्दस्यात्रापि स एवार्थः । व्याख्यानञ्च पूर्ववदेव कर्त्तव्यम् । रोरिति विसर्जनीयापेक्षया स्थानपष्ठो । रो र्यो विसर्जनीय स्तस्येत्यर्थः । उज्जिरूपधानीयोपधः पठ्यत इति । इह केषाञ्चिद् दर्शनमिदमुज्ज आर्जव इति । उपधानीयस्य त्वव्ययणम् । कृतजश्वनिर्देशात् । अन्येषाम्नु दर्शनमुदज्ज आर्जव इति । तत्राद्यपञ्च उज्जेर्हलस्येति (३।३।१२१) घञि चजोः कुघिण्यत्यतो (७।३।५२) रिति कुत्वे उपधानीयस्य भ्रल्लाञ्जश् भ्रशीति (८।४।५२) वकारे अभ्युदगः समुदग इत्यनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादुपधानीयस्य कवर्गे परतः सकारो वक्तव्यः । सकारे ह्युपधानीयस्य कृते तस्य जश्वेन दकारः । एवमभ्युदगः समुदग इतीष्टं सिध्यति । द्विवचनप्रतिषेधोऽप्युपधानीयस्य वक्तव्येव । अन्यथा ह्युज्जिजिषतीत्यत्रादादेर्हितीयस्येत्युपधानीयस्य (६।१।२) द्विवचनं प्रसज्यत । इतरस्मिन्सु दर्शनेऽसिद्धकाण्डे भ उज्जे वक्तव्यः । अन्यथोवज्जिजिषतुर्वाजितेत्यादि न सिध्येत् । तथाचोक्तमसिद्धे भ उज्जेरिति (G) असिद्धवचनमसिद्धत्वाद्-

कारस्य । उच्चजिषतीत्यत्र नन्दाः संयोगादय इति (६।१।३) द्वितीयस्यैकाच्चे
द्विवचनप्रतिषेधो यथा स्यात् । तर्ह्ययं भकारो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनेन
सिद्धत्वात् । किं पुनर्निपातनम् ? भुजनुवजौ पाण्डुपतापयोरिति (७।३।६१) ।
अत्र हि तर्हि प्राप्नोति ? अभ्युदगः समुदग इति ? अकुत्वविषये निपातन
मित्यदोषः ।

३६ । इणः षः ।

पूर्वेण सकारे प्राप्ते तदपवादः षकारो विधीयते । सर्पिस्तत्रेति । विसर्ज-
नीयस्य स इति (८।३।३४) स एव भवति । इतः प्रभृति यदि षकार एवानुवर्त्तते
न सकारोऽपि तदा नमस्पुरसोर्गंत्यो (८।३।४०) रतः क्लृप्तमिर्कसे (८।३।४३)
त्यादौ सकारग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियमाणेऽपि यदि षकारस्तत्रानुवर्त्तते तदा-
सोऽपि । प्राप्नोति सङ्करः । अथेतः प्रभृति यदि सकार एवानुवर्त्तते न षकारोऽपि
तदेदुपपद्यस्य चाप्रत्ययस्य (८।३।४१) द्विस्त्रिभृत्योरिति क्लृप्तोऽर्थः (८।३।४३)
इससोः सामर्थ्यं (८।३।४४) नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति तेषु (८।३।४५)
योगेषु षकारग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियमाणेऽपि तस्मिन् यदि सकारोऽप्यनुवर्त्तते
तदा सोऽपि प्राप्नोति । एषोऽपि सङ्करः प्रसज्येतेत्याह उत्तरमित्यादि । एतेन
सकारषकारयोः करणं यद् देशितं तन्निरस्तम् । यस्तु सङ्करदोषो दृशित
स्यस्याप्यपाकरणमाह तत्रेत्यादि । कथं पुनरुभयोरुत्तरत्वं सममनुवर्त्तौ सतग्रामेष
विषयविभागो लभ्यते ? मण्डूकङ्कतिन्यायेनानुवर्त्तमानत्वात् ।

४० । नमस्पुरसोर्गंत्योः ।

अपदादाविति निवृत्तम् । नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतीनि चेति (१।४।७४)
गतिसंज्ञा । पुरःशब्दस्य तु पुरोऽव्ययमित्यनेन (१।४।६७) । पूः पुरौ पुरः
करोतीति । पृ पालनपूरणयोः । भ्राजभ्रासेत्यादिना क्षिप- (३।२।११७) । उदोष्ठ-
पूर्वसौख्यत्वम् (७।१।१२०) । रपरत्वम् । स्वादयः । हलङ्घ्यादिलोपः (६।१।६८) ।
व्योरुपधाया दीर्घ इत्येकवचने (८।२।७६) दीर्घः । पूः पुरावित्यत्रागतिसंज्ञ-
कत्वात् पुरः शब्दस्य सत्त्वं न भवति । तस्मिन्नसति विसर्जनीय एव स्यात् । पच्च
उपधानीयोऽपि । पुरः करोतीत्यत्रागतिसंज्ञकत्वात् सकारो न भवति । तस्मिन्-

सति विसर्जनीय एव भवति । पक्षे जिह्वामूलोयोऽपि । नमःशब्दस्य तु नमः कृत्वेति प्रत्युदाहरणं वेदितव्यम् । वृत्तिज्ञता तु सुबोधत्वात् दर्शितम् । (H)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इच्च उच्च तौ इदुतौ । इकारोकारावुपधे यस्य स तथोक्तः । निर्दुर्बहिरित्यादि । सम्भवदर्शनार्थं मेतत् । न परिगणनम् । व्यावर्त्त्याभावात् । मातुः करोति पितुः करोतीत्यत्र यथा न भवति तथा वक्ष्यति । पुंस्कांसा मुहुःकामित्यत्रापि यथा न भवति तथा वक्ष्यति । चतुष्कपालं चतुष्कण्टकमिति । चतुःशब्दस्य कपालकण्टकशब्दाभ्यां बहुव्रीहिः । समाहारे द्विगुर्वा । अकारान्तोत्तरपदद्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति स्त्रीलिङ्गता (२।४।३०, वा) न भवति । पात्रादीनां प्रतिषेध इति (२।४।३०, वा) वचनात् । मातुः करोति पितुः करोतीति देशम् । मातृषिद्धशब्दाभ्यां षष्ठेऽकवचनम् । ऋत उदित्यत्वम् (६।१।१११) । एकादेशः । रपरत्वम् । रात् सथेति (८।२।२४) सलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः । स च रेफस्याप्रत्ययत्वात् प्रत्ययविसर्जनीयो न भवति । अतः पत्वं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवतीत्याह कस्कादिष्वित्यादि । परीहारः । एकादेशश्चासौ निमित्तश्चेति कर्मधारयः । यद्येकादेशादिणो निमित्तभूतात् पत्वं स्यात् कस्कादिषु भ्रातृष्वृत्तशब्दस्य ग्रहणं न कुर्यात् । अनेनैव सिद्धत्वात् । कृतञ्च । एतदेव ज्ञापयत्येकादेशनिमित्तात् पत्वं न भवतीति । पुममुहोरीत्यादि । वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणमुभयोर्थीगयोः शेषभूतं विज्ञायेत । सा व्यवस्थितविभाषा । तेन पुंसमुहोरी न भवति । अन्येषां तु नित्यमेव भविष्यति । पुमित्यस्य ग्रहणं कृत्वादेशपक्षमाश्रित्य कृतम् । सकारादेशपक्षे हि विसर्जनीयाभावात् प्रतिषेधवचनं मनर्थकं स्यात् । पुंस्का मिति । पुमः खय्यम्पर (८।३।६) इति रुः । तस्य विसर्जनीयः । तस्यापि विसर्जनीय इति सकारः । जिह्वामूलोयस्तु यथा न भवति तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । मुहुःकामिति । पत्वे प्रतिषेधे जिह्वामूलोयो भवति । क्वचिन्

(H) कथमर्हम्—यमुं पुरः पश्यसि देवदारुमिति ? हृग्निं प्रस्मगतिवात् । अथ पुरः स्थितमिति नेयम् । एवं पुरःशब्दस्याध्याहार्यं क्रियान्तरं प्रति गतिले व्यवहितस्थितिश्च । तथाच तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुका- धानहेतीरिति पुरो रामस्य जुहवाचकार ज्यक्षणे वपुरित्यादिप्रयोगः ।

(I) मुहुस्कामेति सकारः पठ्यते । तत्र यथा पुंस्कामित्यत्र जिह्वामूलीयाभावः प्राक् प्रतिपादित स्तुथेहापि प्रतिपाद्यः । नैष्कुल्यं दौष्कृत्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् यञि कृते तन्निमित्तायाञ्च वृद्धाविदुदुपधत्वाभावात् षत्वं न प्राप्नोति । नी^३ष्कुलं दू^३ष्कुरुष इत्यत्रापि गुरोरन्तेत्यादिना (८.२।८६) झृते विहिते नेव तत् प्राप्नोति । इदुदुपधत्वाभावादिति यो देशयेत् तं प्रत्याह नैष्कुल्यमित्यादि । वृद्धे स्तावद्धिरङ्गत्वं तद्धितापेक्षत्वात् । तद्धितो भवाद्यर्थापेक्षत्वाद्धिरङ्गः । तेन तदाश्रितापि वृद्धिवद्धिरङ्गा भवति । झृतोऽपि दूराद्धतादावर्थे वाक्यस्य विधीयमानत्वाद्धिरङ्गः । षत्वं तु वर्णस्य पदसम्बन्धिनो विधीयत इत्यल्पापेक्षीत्यन्तरङ्गम् । तेनान्तरङ्गे षत्वे कर्त्तव्ये वृद्धिपूर्वतयोर्बद्धिरङ्गयो रसिद्धत्वात् प्रवर्त्तत एव षत्वम् । तपरकरण माशोः करोति गौः करोति धृः करोतीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम् ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

कुपोः + क॒पो चेति (८।३।३७) प्राप्त इदं वचनम् । गतिग्रहणञ्चेह स्वर्थ्यते । गतिसंज्ञा पुनस्तिरः शब्दस्य तिरोऽन्तर्भावित्वेन (१।४।४१) । तिरः कृत्वा काण्डं गत इति । तत्रान्तर्हरेरविवक्षितत्वाद् गतिसंज्ञा न भवति ।

४३ । द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वोऽर्थे ।

अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । चतुःशब्दस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वान्नित्ये षत्वे प्राप्त इतरयोस्तु विपर्ययादप्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । इतिशब्दोऽत्र हिरादीनां विसर्जनीयेन सह सम्बन्धं द्योतयितुमुपात्तः । सम्बन्धो हि षष्ठ्या वा निर्दिश्यत इतिकरणेन वा । तदिहेतिकरणेन निर्दिष्टः । कृत्वसुचोऽर्थः कृत्वोऽर्थः । स पुनः क्रियाभ्यावृत्तिगणनम् । एतच्च हिरादीनां विशेषणम् । तेऽपि विसर्जनीयस्थेति दर्शयन्नाह द्विस्त्रिचतुरित्यादि । द्विष्करोतीति । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्यतः (५।४।१७) क्रियाभ्यावृत्तिगणनइत्यनुवर्त्तमाने द्वित्रिचतुर्भ्यः सुजिति (५।४।१८) सुच् । तस्य कृत्वम् । तस्य विसर्जनीयः । तस्याप्यनेन पक्षे षत्वम् । चतुष्करोतीति । अत्र सुचः सकारस्य रात् सुस्थेति (८।२।२४) लोपः । प्रकृतिरेफस्य विसर्जनीयः । शेषं पूर्ववत् । चतुष्कण्टकं चतुष्कपाल-

(I) मुदितकाशिकायाच । भाष्यवार्त्तिकयो रनिबद्धत्वाद्देशोऽप्याठ इति तु मिथः । एवञ्चात्र विसर्जनीयजिह्वामूलीयाभ्यामिव भवितव्यम् । न सत्येन ।

मिति । अत्र क्रियाभ्यावृत्तिर्नास्ति । चत्वारि कण्ठकान्यस्य चत्वारि कपाला-
न्यस्येति सम्बन्धमात्रविवक्षितत्वात् । तेनात्र विकल्पो न प्रवर्तत इति । इदुदुपधस्य
चाप्रत्ययस्येति (८३।४१) नित्यमेव षत्वं भवति । ननु चाप्रत्ययस्य विसर्जनौयस्य
षत्वमुच्यते । प्रत्ययविसर्जनौयस्यायम् । चत्वरिन्नित्यन् (उण, ५।७३६) प्रत्ययान्त-
त्वाच्चतुः शब्दस्य । नैतत् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि (प, २३) प्रातिपदिकानौत्येषोऽ-
भिप्रायो द्रष्टव्यः । ननुच द्विस्त्रिःशब्दौ सुच्प्रत्ययान्तौ कत्वोऽर्थ एव वर्त्तते । तत्-
साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि तादृश एव ग्रहीष्यते । तत् किमर्थमेतत् ? ज्ञापनार्थम् ।
एतदनेन ज्ञाप्यते कचित् सञ्चरितासञ्चरितयोरित्येषा (प, ११२) परिभाषा
नाश्रीयते । तेन दीधौवेवौटामित्यत्र (१।१।६) धातुसाहचर्यादित् गतावित्यस्य
ग्रहणं न भवति । इदुदुपधस्येत्यादिना द्विस्त्रिश्चतुरिति ग्रहणं प्रत्याचष्टे ।
एतद्देशवमर्थं क्रियते । द्विरादीनामेव विसर्जनौयस्य षत्वं यथा स्यात् पञ्चकत्वः
करोतीत्यत्र मा भूदिति । ननु चेदुदुपधस्येत्यस्मिन्ननुवर्त्तमाने कत्वोऽर्थो विधयो
यस्य पदस्य तस्य यो विसर्जनौय इत्येव कत्वोऽर्थविधयेण पदेन विसर्जनौयो यदा
विशेष्यते तदान्यस्य न प्राप्नोति । द्विरादेरन्यस्येदुदुपधस्य कत्वोऽर्थवृत्तेः पदस्या-
सम्भवात् । तस्मादन्तरेणापि द्विरादीनां ग्रहणं तेषामेव हि विसर्जनौयस्य षत्वं
भविष्यति । द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्तुम् ? कत्वसुजयं षत्वं ब्रवीति कस्मा-
दिति । (J) अस्मिन् षत्वविकल्पविधाने हेतुः कत्वोऽर्थवचनस्य पृच्छति । कस्मात्
कत्वोऽर्थइत्येवमुक्तुं मं षत्वविकल्पं ब्रवीति ? किं तत् प्रयोजनं यतो हेतो रिह
षत्वविकल्पविधौ कत्वोऽर्थग्रहणं करोतीत्यर्थः । अत्र वक्ष्यमाण एवाभिप्रायः ।
अतो हेतुमाह चतुष्कपाल इत्यादि । असति कत्वोऽर्थग्रहणे चतुष्कपालेऽपि
विभाषा षत्वं स्यात् । नित्यञ्छेयते । तस्मादत्र विभाषा षत्वं मा भूदित्यवमर्थं
कत्वोऽर्थ इत्युच्यते । येनाभिप्रायेण परं पृष्टवांस्तमाविष्कर्तुमाह ननु सिद्धं
तत्र पूर्वेणेति । नन्वित्यभ्युपगमे । एतदनेन दर्शयति । भवत्वेनेन षत्वं विभाषा ।
तथापि पूर्वसूत्रेण नित्यं भविष्यति षत्वस्य श्रवणम् । यस्माद् यदाप्यनेन षत्वं न
भवति तदापि पूर्वसूत्रेणेदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येत्यनेन (८३।४१) चतुष्कपाले सिद्धं
षत्वमिति । सिद्धे ह्ययं विधत्तइति । सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः । एतदाचष्टे । इदुदुप-
धस्येत्यादिना (८३।४१) नित्यं षत्वं प्राप्त इमं षत्वविकल्पविदधाति । नाप्राप्ते

(J) भाष्याद् धृतमाथ्यानिबद्धं कात्यायनादयस्य श्लोकवार्तिककारस्य कस्यचिद्, श्लोकपञ्चकमिति
प्राचष्टे ।

तस्माद् येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ५८) तस्यायं बाधकः स्यादिति तदनेन यदुक्तं सिद्धं तत्र पूर्वेणेति तन्निराकृतम् । तस्माद्विभाषानिवृत्त्यर्थं कत्वोऽर्थग्रहणम् । स्यादेतत् । कत्वोऽर्थविवक्षायां सुचि कृते तस्य यदा विसर्जनीयः क्रियते तदा पूर्वेण न प्राप्नोति । अप्रत्ययस्येति (८।३।४१) प्रतिषेधात् । ततश्च सिद्धे ह्यर्थं विधत्ते इति यत् तन्नोपपद्यते । तत् कृतो ह्यनेन विकल्पेन नित्यं षत्वं बाध्येतेत्याह यदापि कत्वोऽर्थ इतप्रादि । चतुःशब्दो वर्त्तत इति शेषः । अस्य च सिद्धे ह्यर्थं विधत्ते चतुरः षत्व मितरनेन प्रकृतेन सम्बन्धः । अस्यार्थः । एतदुक्तं भवति । न केवलं यदा कत्वोऽर्थ इति यत् शब्द स्तदा पूर्वेण प्राप्ते सतीमं षत्वविकल्पं विधत्तेऽपि यदा कत्वोऽर्थ इतप्रापीति । अत्रैवोपपत्तिमाह लुप्ते कत्वोऽर्थीय इतप्रादि । हिशब्दो ह्येतौ । कत्वोऽर्थं भवः कत्वोऽर्थीयः सुचः । गहादित्वाच्छः । यस्माद्वात् सस्येति (८।२।२४) लुप्ते कत्वोऽर्थीयि रेफस्याप्रतयस्य विसर्जनीयो भवति तस्मात् कत्वोऽर्थेऽपि पूर्वेण नित्यं षत्वे प्राप्त इमं षत्वविकल्पं विधत्ते । ततश्च सर्वत्र कत्वोऽर्थेऽप्यकत्वोऽर्थेऽपि नाप्राप्ते पूर्वेण षत्वे विकल्प आरभ्यत इति तस्य बाधक एव स्यात् । एवञ्चासति कत्वोऽर्थ-ग्रहणे चतुष्कपाले विभाषा षत्वं प्रसज्येत । तस्मात् तन्नित्यर्थं कत्वोऽर्थग्रहणं स्थित मेतत् । एवमित्यादि । यदि कत्वोऽर्थग्रहणं क्रियत एव तर्हि तस्मिन् सति किमिदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन कार्यम् ? न किञ्चित् । व्यावर्त्त्यभावात् । तस्मान्न कर्त्तव्यमिदमेवेत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । असत्यस्मिन् पञ्चकत्वः करोतीत्यादावपि विभाषा षत्वं स्यात् । अत स्तन्नित्यन्तरनेन क्रियत इत्यतश्चाह अन्यो हीत्यादि । इदुदुपधस्येत्यनुवर्त्तते । कत्वोऽर्थ इति चोच्यते । गच द्विरादिभ्योऽन्य इदुदुपधः कत्वोऽर्थं वर्त्तते । तस्मात् सामर्थ्यादिषामेव भविष्यति । नान्येषामित्यनर्थकं द्विरादीनां ग्रहणम् । अक्रियमाण इत्यादिनाऽसति हि द्विरादि-ग्रहणे यो दोष स्तं दर्शयति । यदि द्विरादिग्रहणं न क्रियेत तदा विसर्जनीयस्य प्रकृतत्वात् स एव कत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते कत्वोऽर्थं यो वर्त्तते विसर्जनीय इति । कः पुनरेवं सति दोषः स्यादित्यत आह चतुरो न सिध्यतीति । तथेति । तथैव कत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे चतुः शब्दस्य विभाषा षत्वं न सिध्यति । किं कारणं न सिध्यतीत्यतश्चाह रेफस्येत्यादि । हिशब्दो ह्येतौ । यस्माच्च-तुरो रात् सस्येति (८।२।२४) सुचः सकारे लुप्ते प्रकृत्यवयवस्य रेफस्य विसर्जनीय स्तस्मान्न सिध्यति । नञ्चलौ विसर्जनीयः कत्वोऽर्थं वर्त्तते । अथ क्रियमाणेऽपि तस्मिन् कस्मादिव दोषो न भवतीत्यत आह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् द्विस्त्रिच-

तुरित्येतस्मिंस्तुपादीयमाने कत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दस्य विशेषणं न्याय्यं भवति । तथाहि तस्य श्रुतत्वात् स एव विशेष्यते कत्वोऽर्थे यो वर्त्तते चतुःशब्द इति । लुप्तेऽपि कत्वोऽर्थीयि चतुःशब्दः कत्वोऽर्थे वर्त्तते इति न भवति द्विरादिग्रहणे क्रियमाणेऽपि दोषः । तस्माद् द्विरादिग्रहणं कर्त्तव्यं कत्वोऽर्थग्रहणं तस्य विशेषणं यथा स्यात् । एतदपि न भवति तस्य प्रयोजनं मिति दर्शयन्नाह प्रकृतं पदं तदन्तमिति । तदन्तं विसर्जनोयान्तम् । अतस्तस्यापि तद्विशेषणं न्याय्यम् । उपपत्तिमाह । तदन्तत्वं तु पदस्य विसर्जनोदीनं विशेष्यत्वात्कथ्यते । अपिशब्दोऽवधारणे । तस्यैवेत्यर्थः । कुत एतत् ? व्याप्तिन्यायात् । विसर्जनोदीयि हि विशेष्यमाणे चतुरो न सिध्यति । पदे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र भवति । तस्मात् तदेव विशेषयिष्यामः । कत्वोऽर्थं यद्वर्त्तते पदमिति पदे विशेष्यमाणे चतुरः शब्दं सिध्यत्येव । लुप्तेऽपि कत्वोऽर्थीयि चतुरित्यतत् पदं कत्वोऽर्थे वर्त्तते इति । तस्मान्नार्थो द्विरादिग्रहणेनेति श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं द्विरादिग्रहणम् । सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः । विसर्जनोदीयस्य कार्यत्वात् पदेन विशेष्यमाणत्वाच्च प्राधान्यम् । तत्रासति द्विरादिग्रहणे प्राधान्याद् विसर्जनोदीय एव कत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते इति । तस्मिंस्तु सति तदुपादानसामर्थ्यात् साक्षाच्छ्रुतत्वाच्च द्विरादेरेव पदस्येतद्विशेषणम् । नतु स्मरितत्वादनुमितस्य विसर्जनोदीयस्य । तस्माद् युक्तं द्विरादिग्रहणं कर्त्तुमिति । एवमित्यादिना यत्येन द्विस्त्रियतुर्ग्रहणं सूत्रकारमतेन स्थापयति । पूर्वणेति । इदुदुपधस्येत्यदिना (८१३-४१) । तत्रैतत् स्यात् । इदुदुपधस्येत्यस्यावकाशो निष्कृतं दुष्कृतमिति । अस्यावकाशो द्विष्करोतीतयादौ । चतुष्करोतीतयत्र परत्वात् पूर्वविधिं बाधित्वाऽयमेव विकल्पो भविष्यतीतयत्र आह पूर्वत्रासिद्धतयादि । किं कारणं नास्तीतयत्र आह अभावा-
दुत्तरस्येति ।

४४ । इत्सुसोः सामर्थ्ये ।

यद्यपि शुचिहृष्टपिच्छादिच्छर्दिभ्य इभि (उण्, २।२६५) जर्ने रुभि (उण्, २।२७२) रिह्यनुवर्त्तमानेऽर्त्तिष्ववपियजितनिधनितपिभ्यो निदि- (उण् २।२७४) त्वेवं सर्पिष्यशुरादयः शब्दा इत्सुप्रत्ययान्ता व्युत्पाद्यन्त इति दर्शनं ततश्च केनचिद्-
प्राप्तएव शब्दे कुष्वोरित्यादिना (८१३-३७) जिह्वाभ्रमूलीयादिषु प्राप्तेश्चिदं वचनम् । अथोपादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौति (प, २३) दर्शनं ततोऽप्रत्ययविसर्ज-

नीयत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) नित्ये षत्वे प्राप्तेऽस्सारम्भः सामर्थ्यं सतीति । कुप्वोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् तदादिनैव शब्दान्तरेण सह सामर्थ्यं वेदितव्यम् । सर्पिष्करोतीत्यत्र सर्पिः साधनं करोतीत्येवं साध्यां क्रियामपेक्षते । करोत्यर्थोऽपि साध्यः । साधनं सर्पिरित्यस्ति सामर्थ्यम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र सर्पिरित्यत्र पिबित्यनेन सामर्थ्यं नास्ति । तथाहि पिबित्येतदुदकमपेक्षते । सर्पिरित्येतत् तु तिष्ठत्विति । अथ परमसर्पिःकुण्डिकेत्यत्र विभाषया षत्वं समासे कस्मान्न भवतीत्याह सामर्थ्यमिहत्यादि । वाशब्दोऽप्यर्थे वर्तते । अनैकार्थत्वादव्ययस्य । न पुनरित्यस्यैकार्थीभाव इत्यनेनोभय इत्यनेन च सम्बन्धः । अवधारणञ्चात्र द्रष्टव्यम् । व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्यानाम् । तदयमन्वार्थः । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षैवाश्रीयते । न पुनरैकार्थीभावो नाप्युभयमिति । तेन समासे न भवति । व्यपेक्षालक्षणस्य सामर्थ्यस्य तत्राभावादिति भावः । ननु चोभयसामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः । तत्रेदं युक्तं यदेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं नाश्रीयते । उभयन्तु कथं नाश्रयितुं युक्तम् ? नहि सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । नचेह प्रकरणादिकमस्ति तथाविधं किञ्चिद् येन व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यं ग्रहीतव्यम् । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति (प, ३) । इह पदस्येति वर्तते । तत्र पदाधिकारादेव सूर्यपरिभाषाया उपस्थानात् सामर्थ्यं लब्धं यतः सामर्थ्यग्रहणं क्रियते तस्येदं प्रयोजनम् । इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो यथा स्यात् । इह च व्यपेक्षालक्षणं मेवेष्टं सामर्थ्यमिति तदेवाश्रयितुं युक्तम् । नैकार्थीभावो नाप्युभयमिति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य ।

सर्पिष्कुण्डिकेति । षष्ठोसमासः । एवं धनुष्कपालमित्यादावपि । परमसर्पिःकुण्डिकेति । परमसर्पिःशब्दयोः सम्बन्धित्यादिना (२।१।६१) कर्मधारयं कृत्वा कुण्डिकाशब्देन सह षष्ठोसमासः । अत्र परमशब्दापेक्षया सर्पिःशब्द उत्तरपदम् । तत्रस्थस्य विसर्जनीय इति षत्वं न भवति । ननु चेत्सुसोः सामर्थ्यं (८।३।४४) इत्यत्रेत्सुसोरिति प्रत्ययग्रहणमेतत् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्थेति (१।४।१०, वा) नियमाद् यत एवेत्सुसौ विहितौ तदादेरेव ग्रहणेन भवितव्यम् । नाधिकस्य । अधिकस्य परमशब्दः । केवलादि सृपेरिस्प्रत्ययो

विहितः। न परमशब्दादेः। एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिरेव नास्ति। किं प्रतिषेध-
नेत्यत आह एतदेवेत्यादि। यद्ययमिह नियमः स्यादनुत्तरपदस्येति नोक्तं
स्यात्। उक्तञ्च। तस्मादेतज्ज्ञापयति नायमिह नियमो भवतीति। किमस्य
ज्ञापकस्य प्रयोजनं मित्याह तेनेत्यादि। यस्माद्यमिह नियमो न भवति तेन
हेतुना वाक्येऽधिकस्यापि ग्रहणे सति परमसर्पिः करोति परमसर्पिष्करोनीत्यत्र
पूर्वसूत्रेण षत्वविकल्पो भवति। नियमे तु सति न स्यात्। समासेऽपि तर्हि
परमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र षत्वविकल्पे न भवितव्यम्? नियमाभावादित्यत्र आह
व्यपेक्षा च तत्रेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। इतिकरणे हेतौ। तत्रे-
सोरित्यादौ (८१।४४) सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाद् व्यपेक्षेव सामर्थ्यं षत्वविकल्पस्य
निमित्तं यस्मादाश्रितं तस्मात् समासे न भवति। तत्र तदभावात्।

४६। अतः कृकमिकं सकुम्भपातकुशाकर्णोऽन्वयस्य।

कुपुः + क॒पो चेति (८१।३७) प्राप्ते वचनमिदम्। अयस्कार इति।
कमख्यण् (३।२।१)। एवमयस्काम इत्यत्रापि। शौलिकामिभ्याचरिभ्यो यो
वक्तव्य (३।२।१, वा) इति त्वत्र न प्रवर्त्तते। तत्रोपसंख्यानं खन्तस्य कमरुपा-
दानात्। इह त्वखन्तस्य। यदायादय आधधातुके वेति (३।१।३१) कमे णिङ्
नास्ति तदा कमेरखन्तता। अयस्कंस इति। षष्ठोसमासः। ननु कमेरेव
वृत्तवदिह्निकमिकमिभ्यः स इति (उण्, ३।३।४२) से कृते कंम इति भवति।
तत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् कंसग्रहणमनर्थकम्? न। ज्ञापनार्थत्वात्। एतद्नेन
ज्ञाप्यतेऽस्तोदमपि दर्शनमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानौति (प, २३)।
अयस्कृभइति। अयसो विकारः कुम्भ इति समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवा-
दीनामुपसंख्यानं सुत्तरपदलोपश्चेति (२।१।६८, वा) मध्यपदलोपी समासः।
षष्ठोसमासो वा। अयस्कृभौति। गौरादित्वान् ङोष्। अयस्कृभ्वत् समासः।
अयस्मात्तौति। पात्रशब्दः घृन् प्रत्ययान्तः। तेन घिद्गौरादिभ्यश्चेति (४।१।४१)
ङोष्। अयस्कृभेति। अयोविकारोऽत्र न विवक्षितः। तेन जानपदादि-
(४।१।४२) सूत्रेण ङोष् न भवति। अयइव कर्णविस्या इत्ययस्कृर्णं। नासि-
कोदरेत्यादिना (४।१।५५) ङोष्। ईकारान्तस्य कर्णशब्दस्य ग्रहणम्। अतः
शुनस्कृणइत्यत्र सत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्तां
निराकर्तुमाह शुनस्कृणइत्ययं त्वित्यादि। भाः करणमिति। ल्युङ्क्तेन समासः।

तस्माद् येन नाप्राप्तिन्यायेन (प, ४८) तस्यायं बाधकः स्यादिति तदनेन यदुक्तं 'सिद्धं तत्र पूर्वंगिति तन्निराकृतम् । तस्माद्विभाषानिबृहत्त्वर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणम् । स्यादेतत् । कृत्वोऽर्थविवक्षायां सुचि कृते तस्य यदा विसर्जनीयः क्रियते तदा पूर्वंग न प्राप्नोति । अप्रत्ययस्येति (८।३।४१) प्रतिषेधात् । ततश्च सिद्धे ह्ययं विधत्ते इति यत् तन्नोपपद्यते । तत् कुतो ह्यनेन विकल्पेन नित्यं घत्वं बाध्येतेत्याह यदापि कृत्वोऽर्थइत्यादि । चतुःशब्दो वर्त्तते इति शेषः । अस्य च सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः पत्वं मितरनेन प्रकृतेन मन्वत्यः । अस्यार्थः । एतदुक्तं भवति । न केवलं यदा कृत्वोऽर्थवृत्तिश्चतुःशब्दस्तदा पूर्वंगं प्राप्ते सतीमं पत्वविकल्पं विधत्तेऽपि तु यदा कृत्वोऽर्थस्तदापीति । अत्रैवोपपत्तिमाह लुप्ते कृत्वोऽर्थीय इत्यादि । हिशब्दो हेतौ । कृत्वोऽर्थं भवः कृत्वोऽर्थीयः सुच् । गहादित्वाच्छः । यस्माद्रात् सस्येति (८।२।२४) लुप्ते कृत्वोऽर्थीयं रेफस्याप्रत्ययस्य विसर्जनीयो भवति तस्मात् कृत्वोऽर्थेऽपि पूर्वंगं निति पत्वं प्राप्त इमं पत्वविकल्पं विधत्ते । ततश्च सर्वत्र कृत्वोऽर्थेऽप्यकृत्वोऽर्थेऽपि नाप्राप्ते पूर्वंगं पत्वं विकल्प आरभ्यत इति तस्य बाधक एव स्यात् । एवञ्चासति कृत्वोऽर्थ-ग्रहणे चतुष्कपाले विभाषा पत्वं प्रसज्येत । तस्मात् तन्निबृहत्त्वर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणं स्थितमेतत् । एवमित्यादि । यदि कृत्वोऽर्थग्रहणं क्रियते एव तर्हि तस्मिन् सति किमिदानीं द्विस्त्रिस्तुरित्यनेन कार्यम् ? न किञ्चित् । व्यावर्त्तनाभावात् । तस्मान्न कर्तव्यमिदमेवेत्यभिप्रायः । स्यादेतत् । असत्यस्मिन् पञ्चकत्वः करोतीत्यादावपि विभाषा पत्वं स्यात् । अतस्तन्निवृत्तिरनेन क्रियते इत्यत आह अन्यो हेत्यादि । इदुदुपपद्येत्यनुवर्त्तते । कृत्वोऽर्थ इति चोच्यते । नच द्विरादिभ्योऽन्य इदुदुपपद्यः कृत्वोऽर्थं वर्त्तते । तस्मात् सामर्थ्यादिषामिव भविष्यति । नान्येषामित्यनर्थकं द्विरादीनां ग्रहणम् । अक्रियमाण इत्यादिनाऽसति हि द्विरादि-ग्रहणे यो दोषः सः दर्शयति । यदि द्विरादिग्रहणं न क्रियेत तदा विसर्जनीयस्य प्रकृतत्वात् स एव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते कृत्वोऽर्थं यो वर्त्तते विसर्जनीय इति । कः पुनरेवं सति दोषः स्यादित्यत आह चतुरो न सिध्यतीति । तथेति । तथैव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे चतुःशब्दस्य विभाषा पत्वं न सिध्यति । किं कारणं न सिध्यतीत्यत आह रेफस्येत्यादि । हिशब्दो हेतौ । यस्माच्चतुरो रात् सस्येति (८।२।२४) सुचः सकारे लुप्ते प्रकृत्यवयवस्य रेफस्य विसर्जनीयस्तस्मान्न सिध्यति । नञ्ज्ञाते विसर्जनीयः कृत्वोऽर्थं वर्त्तते । अथ क्रियमाणेऽपि तस्मिन् कक्षादेष दोषो न भवतीत्यत आह तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन् द्विस्त्रिस्त-

तुरित्वेतस्मिंस्तृपादीयमाने कृत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दस्य विशेषणं न्याय्यं भवति । तथाहि तस्य श्रुतत्वात् स एव विशेष्यते कृत्वोऽर्थं यो वर्त्तते चतुःशब्द इति । लुप्तेऽपि कृत्वोऽर्थीयं चतुःशब्दः कृत्वोऽर्थं वर्त्तते इति न भवति हिरादिग्रहणे क्रियमाणेऽपि दोषः । तस्माद् हिरादिग्रहणं कर्त्तव्यं कृत्वोऽर्थग्रहणं तस्य विशेषणं यथा स्यात् । एतदपि न भवति तस्य प्रयोजन मिति दर्शयन्नाह प्रकृतं पदं तदन्तमिति । तदन्तं विसर्जनीयान्तम् । अतस्तस्यापि तद्विशेषणं न्याय्यम् । उपपत्तिमाह । तदन्तत्वं तु पदस्य विसर्जनीयेन विशेष्यत्वाद्भवति । अपिशब्दोऽवधारणे । तस्यैवेत्यर्थः । कुत एतत् १ व्यापृतिन्यायात् । विसर्जनीयं हि विशेष्यमाणे चतुरो न सिध्यति । पदे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र भवति । तस्मात् तदेव विशेष्यमाणाः । कृत्वोऽर्थं यद्वर्त्तते पदमिति पदे विशेष्यमाणे चतुरः पदं सिध्यत्येव । लुप्तेऽपि कृत्वोऽर्थीयं चतुरित्यतत् पदं कृत्वोऽर्थं वर्त्तते इति । तस्मान्नाथी हिरादिग्रहणेनेति श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं हिरादिग्रहणम् । सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य कार्यत्वात् पदेन विशेष्यमाणत्वाच्च प्राधान्यम् । तत्रासति हिरादिग्रहणे प्राधान्याद् विसर्जनीय एव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते इति । तस्मिंस्तु सति तदुपादानसामर्थ्यात् साक्षाच्छ्रुतत्वाच्च हिरादेरेव पदस्येतद्विशेषणम् । नतु स्मरितत्वादनुमितस्य विसर्जनीयस्य । तस्माद् युक्तं हिरादिग्रहणं कर्त्तुमिति । एवमित्यादिना ग्रन्थेन द्विष्यतुत्ग्रहणं सूत्रकारमतेन स्थापयति । पूर्वणेति । इदुदुपधस्येतत्प्रादिना (८१३१) । तत्रैतत् स्यात् । इदुदुपधस्येतत्प्रावकाशो निष्कृतं दुष्कृतमिति । अस्मावकाशो द्विष्यतीतीतप्रादौ । चतुष्करीतीतत्र परत्वात् पूर्वविधिं बाधित्वाऽयमेव विकल्पो भविष्यतीतीतत्र आह पूर्वत्रासिद्वेत्यादि । किं कारणं नास्तीतीतत्राह अभावा-
दुत्तरस्येति ।

४४ । इत्सुसोः सामर्थ्या ।

यद्यपि शुचिबुद्धिपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति (उण्, २।२६५ जर्ने रुसि (उण्, २।२७२) रित्यनुवर्त्तमानेऽर्त्तिष्वपि यजितनिधनितपिभ्यो निदि- (उण्, २।२७४) त्वेवं सर्पिथ्यञ्जुरादयः शब्दा इत्सुसप्रत्ययान्ता व्युत्पाद्यन्त इति दर्शनं ततश्च केनचिद-
प्राप्तएव षत्वे कृत्वोरित्यादिना (८१३१७) जिह्वाभूलीयादिषु प्राप्तेष्विदं वचनम् ।
अथोणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति (प, २३) दृशन् ततोऽप्रत्ययविसर्ज-

नीयत्वादिदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति (८।३।४१) नित्ये षत्व् प्राप्तेऽस्थारम्भः । सामर्थ्यं सतीति । कुष्वोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् तदादिनैव शब्दान्तरेण सह सामर्थ्यं वेदितव्यम् । सर्पिष्करोतीत्यत्र सर्पिः साधनं करोतीत्येवं साध्यां क्रिया-मपेक्षते । करोत्यर्थोऽपि साध्यः । साधनं सर्पिरित्यस्ति सामर्थ्यम् । तिष्ठतु सर्पिः पिव त्वमुदकमित्यत्र सर्पिरित्यत्र पिवेत्यनेन सामर्थ्यं नास्ति । तथाहि पिवेत्येतदुदकमपेक्षते । सर्पिरित्येतत् तु तिष्ठत्विति । अथ परमसर्पिःकुण्डि-केत्यत्र विभाषया षत्व् समासे कस्मान्न भवतीत्याह सामर्थ्यमिहेत्यादि । वाश-ब्दोऽप्यर्थं वर्तते । अनेकार्थत्वादव्ययस्य । न पुनरित्यस्यैकार्थ्यभावाद् इत्यनेनीभय इत्यनेन च सम्बन्धः । अवधारणञ्चात्र द्रष्टव्यम् । व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्या-नाम् । तदयमत्रार्थः । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षैवाश्रीयते । न पुनरैकार्थ्यभावो नाप्युभयमिति । तेन समासे न भवति । व्यपेक्षालक्षणस्य सामर्थ्यस्य तत्राभावा-दिति भावः । ननु चोभयसामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः । तत्रेदं युक्तं यदेकार्थ्यभावलक्षणं सामर्थ्यं नाश्रीयते । उभयन्तु कथं नाश्रयितुं युक्तम् ? नहि सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । नचैह प्रकरणादिकमस्ति तथाविधं किञ्चिद् येन व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यं ग्रहीतव्यम् । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति (प, ३) । इह पदस्येति वर्तते । तत्र पदाधि कारादेव सूर्यपरिभाषाया उपस्थानात् सामर्थ्यं लब्धे यतः सामर्थ्य-ग्रहणं क्रियते तस्येदं प्रयोजनम् । इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो यथा स्यात् । इह च व्यपेक्षालक्षणं मेवेष्टं सामर्थ्यमिति तदेवाश्रयितुं युक्तम् । नैकार्थ्यभावो नाप्युभयमिति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।

सर्पिष्कुण्डिकेति । षष्ठोसमासः । एवं धनुष्कपालमित्यादावपि । परम-सर्पिःकुण्डिकेति । परमसर्पिःशब्दयोः सम्बन्धदित्यादिना (२।१।६१) कर्मधा-रयं क्त्वा कुण्डिकाशब्देन सह षष्ठोसमासः । अत्र परमशब्दापेक्षया सर्पिःशब्द उत्तरपदम् । तत्रस्थश्च विसर्जनीय इति षत्व् न भवति । ननु चेसुसोः सामर्थ्यं (८।३।४४) इत्यत्रेसुसोरिति प्रत्ययग्रहणमेतत् । तत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित स्तदादे स्तदन्तस्येति (१।४।१०, वा) नियमाद् यत एवेसुसौ विहितौ तदादेरेव ग्रहणेन भवितव्यम् । नाधिकस्य । अधिकस्य परमशब्दः । केवलास्त्रि सृपेरिस्प्रत्ययो

विहितः। न परमशब्दादेः। एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिरेव नास्ति। किं प्रतिषेधे-
नेत्यत आह एतदेवेत्यादि। यद्ययमिह नियमः स्यादनुत्तरपदस्थेति नोक्तं
स्यात्। उक्तञ्च। तस्मादेतज्ज्ञापयति नायमिह नियमो भवतीति। किमस्य
ज्ञापकस्य प्रयोजनं मित्याह तेनेत्यादि। यस्मादयमिह नियमो न भवति तेन
हेतुना वाक्येऽधिकस्यापि ग्रहणे सति परमसर्पिः करोति परमसर्पिष्करोतीत्यत्र
पूर्वसूत्रेण षत्वविकल्पो भवति। नियमे तु सति न स्यात्। समासेऽपि तर्हि
परमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र षत्वविकल्पेन भवितव्यम्? नियमाभावादित्यत आह
अपेक्षा च तत्रेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। इतिकरणो हेतौ। तत्रे-
सोरित्यादौ (८१।३४४) सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाद् व्यपेक्षैव सामर्थ्यं षत्वविकल्पस्य
निमित्तं यस्मादाश्रितं तस्मात् समासे न भवति। तत्र तदभावात्।

४६। अतः कृकमिकं सकृन्मपात्रकुशाकर्णीध्वनव्ययस्य।

कुप्योः + क - पौ चेति (८१।३७) प्राप्ते वचनमिदम्। अयस्कार इति।
कमख्यण् (३।२।१)। एवमयस्काम इत्यत्रापि। शौलिकामिभस्याचरिभ्यो णो
वक्तव्य (३।२।१, वा) इति त्वत्र न प्रवर्तते। तत्रोपसंख्यानं खन्तस्य कमरुपा-
दानात्। इह त्वखन्तस्य। यदायादय आधधातुके वेति (३।१।३१) कमे णिङ्
नास्ति तदा कमरखन्तता। अयस्कंस इति। षष्ठोऽसमासः। ननु कमरेव
वृत्तवदिह निकमिकमिभ्यः स इति (उण्, ३।३।४२) से कृते कंस इति भवति।
तत्र कमिग्रहणेनेव सिद्धत्वात् कंसग्रहणमनर्थकम्? न। ज्ञापनार्थत्वात्। एतदनेन
ज्ञाप्यतेऽस्तौदमपि दर्शनमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानोति (प, २३)।
अयस्कृन्मइति। अयसो विकारः कृन्म इति समानाधिकरणाधिकारि श्राकपार्थिवा-
दीनामुपसंख्यानं सुत्तरपदलोपथेति (२।१।६८, वा) मध्यपदलोपी समासः।
षष्ठोऽसमासो वा। अयस्कृन्मोति। गौरादित्वान् ङोष्। अयस्कृन्मवत् समासः।
अयस्यात्रोति। पात्रशब्दः ढ्रन् प्रत्ययान्तः। तेन षिद्गौरादिभ्यो (४।१।४१)
ङोष्। अयस्कृन्मोति। अयोविकारोऽत्र न विवक्षितः। तेन जानपदादि-
(४।१।४२) सूत्रेण ङोष् न भवति। अयइव कर्णावस्था इत्ययस्कृन्मी। नासि-
कोदरेत्यादिना (४।१।५५) ङोष्। ईकारान्तस्य कर्णाशब्दस्य ग्रहणम्। अतः
शुनस्कृन्मइत्यत्र सत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्। अतस्मां
निराकर्तुमाह शुनस्कृन्मइत्यर्थं त्वित्यादि। भाः करणमिति। व्युङ्क्तेन समासः।

यदि तद्धि तपरकरणं न क्रियेत भासं करोतीति दिवादिस्त्रेण (३।२।२१) टे क्ते भास्कर इत्यत्रापि भवति । अत आह भास्कर इतरयं त्वित्यादि । सुबोधम् ।

४७ । अधःशिरसौ पदे ।

अधः शिरसौ इति । सुव्यत्ययेन षष्ठाः स्थाने प्रथमा । पदशब्दे परत-
इति । एतेन पदइति स्वरूपस्य ग्रहणम् । न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि
हि पारिभाषिकस्य ग्रहणं स्यात् पदग्रहणं मनर्थकं स्यात् । समासाधिकारादेव
तस्य लब्धत्वादित्यभिप्रायः । शिरस्मदमिति । षष्ठोसमासः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

कुपूोरित्यस्यायमपवादः (८।३।३७) । यथायोगमिति । इणः परो यो
विमर्जनीयस्तस्य षकारः । यस्त्वयस्तस्य सकार इत्येव यथायोगार्थः । कस्क् इति ।
सौ परत किमः कइति (७।२।१०३) कादेयः । वौप्सायां द्विर्वचनम् ।
कौतस्कृतइति । पञ्चम्यास्तसिन् (५।३।७) । कु तिहोरिति (७।२।१०४)
किमः स्थाने कुभावः । पूर्ववद् द्विरुक्तिः । तत आगत (४।३।७४) इत्यणि
क्तेऽव्ययानां भमात्र इति (६।४।१४४, वा) टिलोपः । भ्रातृषुत्र इति । यदा
समासस्तदा ऋतोविद्यायोनिस्त्वन्वेभ्यइति (६।३।२३) षष्ठा अलुक् । शुन-
स्कर्णइति संज्ञायाम् षष्ठा आक्रोश (६।३।२१) इत्यलुक् । असंज्ञायान्तु समासे
श्वकर्णं (K) इत्येवं भवति । ननु च सर्पिष्कुण्डिकादीनां नित्यं समासेऽनुत्तर-
पदस्येत्येवं (८।३।४५) षकारः सिद्धः । तत् किमयंमेषामिह पाठ इत्यत आह
एषामित्यादि । पारायणेन दीव्यन्तीति पारायणिकाः । तेन दीव्यतीति (४।४।२)
ठक् । भाथे वृत्तौ (L) चेति । अनुत्तरपदस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डि-
केति भाथे वृत्तौ च प्रतुगदाहृतम् । अत स्तयोरिह पाठो नाभिमतोऽमीषामिति

(K) आकर्ण इति वा । श्रुतौ दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुष्पपदेषु दीर्घा वाच्य इत्यस्य कात्यायनवाक्ये-
जनमस्तिर् ऋक्षपाठोऽपि शीघ्रचित्यः । यदायमेषामपि दृश्यते इति (६।३।१७) सूत्रस्यायं प्रपञ्च सध्यापि
भाथोऽस्यानुपनम् इति सर्ववाक्य प्रयोगः सर्वं नातुमशक्नोति ।

(L) By वृत्तौ च again the इति is here referred to by the काशिकाकारः । Neither
जिनेन्द्र nor हरदत्त gives any account of it. On वृत्तौ भाथे तथा धातुनामपारायणादियु it
has been explained as बृह्मिर्दिनिलूरादिभिः प्रथोता by the former and कुणिप्रभृतिभिः
प्रथोता by the latter.

दर्शयति । अविहितलक्षण इत्यादिना कस्कादेराकृतिगणता माचष्टे । चकारो-
ऽनुक्तसमुच्चार्यो भवन्नेवमर्थं द्योतयति । विसर्जनौयस्थानिकयोः सकारप्रकार-
योरुपचारइतेषा संज्ञा विहिता ।

४६ । कृन्दसि वा ऽप्रामेडितयोः ।

अयस्यात्रमिति षष्ठीसमासे कृते ऽतः कृकमौल्यादिना (८११४६) नितेऽषत्वे
प्राप्तेऽनेन विकल्पो विधीयते । एवं विश्वतस्यात्रमित्यादावपि यदा समास स्तदा
प्राप्ते । उरुणस्कार इत्यत्राप्यसमासत्वादेवाप्राप्तेः । उरुणब्दात् परस्यास्त्वच्छब्दस्य
बहुवचनस्य वसूनसाविति (८११२१) नसादेशः । नञ् धातुस्योरुपुभ्य (८२१२०)
इति णत्वम् । अथेह हरिकेशः पुरस्तात् स नः पावकइत्यादौ च कस्मान्न भवती-
त्याह हरिकेश इत्यादि ।

५० । कः करत् करतिकृधिकृतेष्वनदितः ।

वेति निवृत्तम् । करिति । कञो लुङ् । चिः । तस्य मन्त्रे घसेदतगादिना लुक्
(२१४८०) । तिप् । गुणः । रपरत्वम् । हलङ्यादिना (६११६८) तिलोपः । रैफस्य
विसर्जनौयः । बहुलञ्छन्दस्यमाङ् योगेऽपौतडागमाभावः (६१४७५) ।
करदिति । कञो लुङ् । कृष्टदृष्टिभ्यश्छन्दसौतडाङ् (३११५८) । कृष्टशो-
रङ्गि गुणइति (७१४१६) गुणः । पूर्ववदडागमाभावः । अथवा लटः शत्रादेशः ।
व्यत्ययेन शप् । करतीति । लट् । तिप् । पूर्ववच्छप् । कधीति । कञो लोट् ।
सेह्यपिचेति (३१४८७) सपो हिरादेशः । तस्य शुश्रुणुपकृष्टभ्यश्छन्दसौति
(६१४१०२) धिभावः । बहुलञ्छन्दसौति (२१४७३) विकरणलुक् । कृत-
मिति । निष्ठान्तमेतत् । विश्वतस्क इति । पञ्चम्यास्तसिल् (५१३७) । उरुण
स्त्वधीति । पूर्ववन्नसादेशः । णत्वञ्च । सदस्त्वतमिति । सदसि कृतमिति
सप्तमौति योगविभागात् समासः (२११४०) ।

५१ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे ।

अध्यर्थमिति । परेरिद् विशेषणम् । हिमवतस्सरीति । हिमवत उपरो-
तार्थः । पञ्चमी च सुव्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या । दिवः पृथिव्या इत्यादि ।
सर्वतोभावे परिशब्दोऽत्र वक्तव्यः ।

५२ । पातौ च बहुलम् ।

दिवस्यात्विति । पातेर् लोट् । तिप् । एकरितुत्वम् (३।४।८६) ।
अदादिवाच्ची लुक् ।

५३ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।

वाचस्यतिमिति । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति (६।३।१४) बहुलवचनाद-
क्तप्रत्ययलुक् ।

५४ । इडाया वा ।

पूर्व्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पाथं वचनम् । यद्येवं वेतनार्थकम् । आरम्भसाम-
र्थेदेव विकल्पेनार्थं विधिर्विज्ञास्यते । नेतत् । असति वाग्रहणे पूर्वी विधिर्वहुलं
विज्ञायित । बहुलग्रहणस्य प्रकृतत्वात् । इह तु वाग्रहणे पूर्वी विधिर् नित्यो
विज्ञायितेति नानर्थकम् ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

मूर्धेनि भवो मूर्धन्यः । शरीरावयवाद् यत् (४।३।५५) । ये च भाव-
कर्मणोरिति (६।४।१६८) प्रकृतिवद्भावः । सिषेच सुष्वापिति । विचिर् चरणे ।
जिष्पश् शयि । धात्वादेः षः स इति (६।१।६४) सत्वम् । लिट् । तिप् । णल् ।
स्वपेर् लिट्यभ्यासस्योभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । अथ मूर्धन्यग्रहणं
किमर्थम् ? णप्रवृत्तयोवोच्येत । षकारेऽपि कृते सिषेचेतादि सिध्यति । लघु च
सूत्रं भवतीत्याह षइतेष्वं सिद्धइति । यदि षइतेष्वोच्चेताकृद् चकृद्वृत्तत्वा-
पोषः षौध्व लुङ् लिटां षोऽङ्गादिति (८।४।७८) षत्व प्रसज्येत ? ढत्वच्चेत्येत ।
तच्च मूर्धन्यग्रहणे सति सिद्धतेष्व । अत्र हि सतग्रान्तरतस्यान्नादातुप्रदानस्य
षोषवतो महाप्राणस्य धकारस्य तादृशो ढकारो भवति । यदि पुनरिणः षौध्वमिति
(८।३।७८) सूत्रे ढग्रहणं क्रियते तदा शक्यत इह सूत्रे मूर्धन्यग्रहणमकर्तुम् ।
तथाच ढग्रहणं न कृतं वैचित्त्यार्थम् । ननुच क्रियमाणेन ढग्रहणेन षकारस्य
व्यवच्छिन्नत्वादत उत्तरेषु षग्रहणं कर्तव्यं जायते । जायतां नाम् । तथापि
मूर्धन्यग्रहणात् स्वरूपग्रहणमेव लाघवं भवति । स्वरूपग्रहणे हि षण्मात्रा
भवन्ति । इह ष इत्युक्ते हे मात्रे । उत्तरसूत्रे ढइत्युक्ते हे । उत्तरत्र ष

इतुक्ते द्वे । ताः सर्वाः संकलिताः षष्मात्रा भवन्ति । मूर्धन्यग्रहणे सति सप्त । तस्मात् स्वरूपग्रहणे सति लाघवं भवति । यदि तु सन्तावपि षकार-
ढकारौ प्रकृतौ तथापि षकारस्य स्वरितत्वात् तस्यैवानुवृत्तिरिति कल्प्यते तदा
सुतरां स्वरूपग्रहणे लाघवं भवति । अकटुमिति । झसादङ्गादिति (८।२।२७)
सिचो लोपः । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? अपदस्य मूर्धन्यइतुग्यमानेऽपदस्य यः
सकार स्तस्य मूर्धन्यो विज्ञायित । तथाच करिष्यतीत्यादौ न स्यात् । पद-
सकारत्वात् । क तर्हि स्यात् ? करिष्यतीत्यादौ यत्र पदसंज्ञा नास्ति । अत्र हि
भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधेत । तस्मादन्तग्रहणं क्रियते ।

५६ । सहेः साङः सः ।

साङूपस्येति । साङित्येतद्रूपमापन्नस्येत्यर्थः । जलाषाडिति । जलं सङ्गत
इति भजो गिरित्यनुवर्त्तमाने (३।२।६२) ऋन्दसि सङ्ग (३।२।६३) इति गिङ् ।
अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । हो ढङिति (८।२।३१) ढत्वम् ।
तस्य जश्त्वं ङकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः । सकार-
स्योष्मणो घोषयत आन्तरतभ्यात् तादृश एव षकारः । सङ्ग डनेत्यादि । ङीङः
सङ्गम्यां जनेङ (३।२।८७) इत्यनुवर्त्तमानेऽन्येष्वपि दृश्यत इति (३।२।१०१)
ङप्रत्ययः । अपिशब्दस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वात् । सङ्ग डेन वर्त्तते इति
तेन सहेति तुल्ययोग इति (३।२।२८) बहुव्रीहिः । वीपसर्जनस्येति (६।३।८२)
सङ्गशब्दस्य सभावः । सङ्गस्यापत्यमित्यत इजि (३।१।८५) यस्येति चेत्यकार-
लोपः (६।४।१४८) । आदिवृद्धौ च साङिरित्येतद्रूपम् भवतीत्यसति सहेरित्ये-
तस्मिन् मूर्धन्यः प्रसज्येत । अचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यकारस्य (१।१।५७)
स्थानिवत्त्वान्नास्ति साङित्येतद्रूपमिति चेत् ? न । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति
(१।१।५८, वा) स्थानिवद्भावनिषेधात् । नन्वेवमपि नेवात्र साङित्येतद्रूपमस्ति-
षत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वात् । इहापि तर्हि न स्याज् जलाषाडिति ।
षत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादेव । सा ह्यङ्गमाश्रित्य भवति । अङ्गसंज्ञा
च प्रत्यये सति । प्रत्ययो ह्युपपदाश्रय इति व्यक्तमुपधावृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । षत्वं
त्वन्तरङ्गं साङ्भूतस्य विधीयत इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं (प, ५१) इत्यसिद्धत्वात्
षत्वं न भविष्यतीति वचनमिदमनर्थकं स्यात् । तस्मान्ना भूद वचनस्य वैयर्थ्यं
मिति नेयं परिभाषोपपत्तिरिति । तुरासाङ्गमिति । द्वितीयैकवचनान्तमेतत् ।

कचिज् जलासाहमिति पाठः । स त्वयुक्तः । इष्टत्वादिह षत्वस्य । तथाच वक्ष्यति सवनादिष्वश्वसनिग्रहण मनिषोऽपि षत्वं भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलाषाह मश्वषाहमितीत्यतः सिद्धं भवतीति (८३।११०) । स इति किमिति ? एवं मन्यते । अलोऽन्यपरिभाषयान्तस्य (१।१।५२) तावड्, डकारेण भवितव्यम् । अन्तस्य भवन्तान्तरम्याड्, डकारः स्यात् । एतच्चायुक्तम् । डकारस्य डकारविधाने प्रयोजनाभावात् । तस्मादन्तरिणापि सग्रहणं सकारस्यैव भविष्यति । इतरस्तु सइतीत्यस्मिन्नसत्यनन्यविकारिऽन्यसदेशस्ये त्याकारस्य (प, १०४) द्विमात्रिकस्यान्तरम्यात् तादृश ऋकारो मूर्धन्यः स्यादित्यनेनाभिप्रायेणाह आकारस्य मा भूदिति ।

५७ । इण्कोः ।

इण्कोरिति द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वैकवचनेन निर्देशः । नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वेऽनित्यमागमशासनमिति न क्रियते । इणिति परणकारेण प्रत्याहार ग्रहणम् । कुइति कवर्गस्य । कुतः पुनरितदवसितमनयोर् ग्रहणं न पुनरि- कारककारोकाराणामिति ? व्याख्यानात् । सर्वसन्देहेष्विदं सुपतिष्ठते भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति (प, १) । वाञ्छु त्वच्छिति । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । दास्यतीति । कथं पुनरिदं प्रतुदाहरण- सुपपद्यते ? यावताणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय (१।१६६) इत्यत्र हकारेण गृह्यमाणेन आकारो गृह्यत इति । अस्ति ह्याकारस्य हकारेण सह सवर्णत्वम् । तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात् । स्थानमस्ति ह्यनयोः सुल्यमित्यकुहविसर्जनौयाः कण्ठ्या (शि, सू) इति । प्रयत्नोऽपि तुल्यः । विवृतं करणमूष्मणां खराणाञ्चेति । तस्मात् सत्यपौष्कोरिति प्राप्नोत्वैव मूर्धन्यः । नाष्मलाविति (१।१।१०) सवर्णसंज्ञा- प्रतिषेधादिति चेत् ? न । अगृहीतसवर्णानां प्रतिषेधात् । नैष दोषः । यदयं वयस्यासु मूर्ध्नी मतुवित्यत्राकारादुत्तरस्य (४।४।१२७) सकारस्य मूर्धन्य- मकृत्वा निर्देशं करोति ततोऽवसीयते हकारो गृह्यमाणो नाकारं ग्राहयति । अन्यथा वयस्यास्त्विति निर्देशं न कुर्यात् । असाविति । तदोः सः सावनन्ययो- रिति (७।२।१०६) दकारस्य सकारः । अदस औ सुलोपधेयौत्व (७।२।१०७) सुलोपध ।

५८ । नुम्विसर्जनोयश्व्यवायेऽपि ।

इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवाये सति पूर्वण न प्राप्नोतीत्यारम्भः । इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति । एवं नुम्व्यवाये । विसर्जनोयव्यवाये श्व्यवाये । अपोत्येभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन त्रौणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । वाक्यत्रयस्य प्रयोजनं दर्शयिष्यामः । नुमग्रहणं नुमस्थानिकस्थानुस्सारस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम् । नहि नुमा कचिद्व्यवायेऽस्ति । सर्वत्र नद्यापदान्तस्य भलीत्यनुस्सारविधानात् (८३।२४) । सर्पीषीति । नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२) नुम् । सान्तमहृतः संयोगस्येति (६।४।१०) दीर्घः । सर्पिःष्विति । वा शरीति (८३।३६) विसर्जनोयः । सर्पिष्विति । वाग्रहणाद् विसर्जनोयसुक्ते विसर्जनोयस्य स इति (८३।३४) पक्षे विसर्जनोयस्य सकारः । परस्य सकारस्य षत्वे कृते पूर्वस्य ण्वत्वम् (८।४।४१) । अथेह कस्मान्न भवति निंससे निंसस्वेत्यत आह नुमादिभिरित्यादि । एतच्च प्रत्येकं हि वाक्य-परिसमाप्तौ लभ्यते । प्रत्येकं हि वाक्यपरिसमाप्तौ त्रौणि वाक्यानि भवन्ति । नुमा व्यवायेऽपीण्कोरुत्तरस्य मूर्धन्यो भवति । एवमन्यत्रापि । नुम्विसर्जनोयश्व्यवायेऽप्येति । एतद् ग्रहणकवाक्यं तेषामिव निबन्धनम् । तत्रैकेन वाक्येन नुमा व्यवाये मूर्धन्यो विधीयते । द्वितीयेन तु विसर्जनोयव्यवाये । तृतीयेन तु शर्भिरिति । तेनेह न भवति नुमा विसर्जनोयादिसहितेन मूर्धन्यः । निंसस इति । णिसि चुम्बने । इदिच्चानुम् । लट् । यास् । यासः से (३।४।८०) । अदादित्वाच्छपो लुक् । निंसस्वेति । लोट् । टेरेत्त्वम् । सवाभ्यां वामावि-
त्येकारस्य (३।४।८१) वकारः । अथापिशब्दः किमर्थः ? अव्यवायेऽपि यथा स्यादिति चेत् ? नेतदस्ति । सिबं ह्यव्यवाये पूर्वणेव । सिबे सत्यारम्भो निय-
मार्थो विज्ञायेत । नुमादिव्यवायएव । तथाच सति नुमादिभिरव्यवहित्वादिण्-
कोर्न स्यात् । नेतदस्ति । यदि हि नुमादिभिर्यवाये मूर्धन्योऽभिमतः स्यादिण्-
कोर्नुम्विसर्जनोयश्व्यवाय इत्येकमेव योगं कुर्यात् । न कृतवांश्च । तस्माद्
योगविभागकरणसामर्थ्यात् पूर्वोऽव्यवायार्थो विज्ञास्यते । नाथोऽपिशब्देन । यस्य
तद्धैवमर्थमवगच्छतः प्रतिपत्तिगौरवं भवति तं प्रति तत्परोहाराथोऽपिशब्दः ।
सकारग्रहण एव कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं वैचित्र्यार्थम् । नहि शकार-
काराभ्यां निमित्तकारिणो व्यवधानं मस्ति ।

५६ । आदेशप्रत्यययोः ।

अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति । आदेशप्रत्यययोरित्युभयत्र सकारापेक्षयाऽ-
वयवयोगा वेद्यं षष्ठी स्यात् । आदेशावयवो यः सकारः प्रत्ययावयवो यः सकार
इति । समानाधिकरणा वा । आदेशस्य सकारस्य प्रत्ययस्य सकारस्येत्यादेशो यः
सकारः प्रत्ययो यः सकार इति । अथवा प्रत्यये समानाधिकरणाऽऽदेशावयवयोगा ।
प्रत्ययो यः सकार आदेशावयवो यः सकार इति । तस्य विपर्ययो वाऽदेशो यः
सकार स्तस्य प्रत्ययावयवो यस्तस्येति । कथं पुनरेका षष्ठी समानाधिकरणा
वा स्यादवयवयोगा वा ? विषयभेदात् । यथैव हि खरवसानयोः (८।३।१६)
रितत्रेकापि सप्तम्यधिकरणभेदाद् भिद्यते तद्येहाप्येकस्याऽपि षष्ठ्या विषय-
भेदो वेदितव्यः । तत्राद्यपक्ष आश्रीयमाणे नित्यवीप्सयोरिति (८।१।१४)
स्थाने द्विवचने कृते विसं विमं सुसलं सुसलमित्यत्रापि पत्वं प्राप्नोति । भवति
ह्यत्रादेशावयवः सकारः । सर्वस्य हे इति (८।१।१) स्थाने द्विवचनपक्षोऽप्याश्रित
एव । द्वितये तु करिष्यतीत्यादौ न स्यात् सकारमात्रस्याप्रत्ययत्वात् । तृतीये
तु पक्षे यावाद्ययोर्दोषौ तावुभावपि प्रसज्येते इति त्रिषु पक्षेषु दोषवृत्तां दृष्ट्वा
चतुर्थे पक्षे मान्यताह आदेशो यः सकार इत्यादि । चतुर्थे पक्षेऽप्याश्रीयमाण
इन्द्रो मा वक्षत् स देवान् यच्चदित्यत्र न प्राप्नोति । प्रत्ययो ह्यत्र सकारो नतु
प्रत्ययावयव इत्यत्राह इन्द्रो मा वक्षदित्यादि । इति करणो हेतौ । यस्मादिहापि
व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययावयवः सकार स्तस्माद् भवति मूर्धन्यः । वक्षदिति ।
वहेल्लैट् । तिप् । इत्यत्र लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः (३।४।८७) । लैटोऽ-
डाटावित्यत्र । (३।४।८४) सिक् बहुलं लैटोति (३।१।३४) सिप् । हो ठः
(८।३।३१) । पठोः कः सौति (८।३।३१) कत्वम् । यच्चदिति । यजिष्योः कुरिति
(८।३।३०) कुत्वम् । जकारस्य गकारः । तस्य चत्वं ककारः । शेषं यथा-
योगं पूर्ववत् ।

६० । शासिषिघसौनाञ्च ।

अन्वशिष्यदिति । शास अतुशिष्टौ । लुङ् । सर्त्तिशास्यर्त्तिभ्यश्चेति (३।१।३६)
चरेळ् । शास इदङ् लोरीतीत्वम् (६।४।३४) । अन्वशिष्यतामिति ।
तसस्ताम् । शिष्ट इति । ड्रुत्वम् । पूर्ववदित्वम् । उषित इति । वस निवासे ।

वसतिशुद्धोरितिट् (७२।५२) । वच्चादिस्त्रेण (६।१।१५) मम्प्रसारणम् ।
जन्तुजक्षुरिति । घञ् अदने । यथादेशो घसि स्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ननु
चादेशस्य लाक्ष्णिकत्वाद् ग्रहणं मयुक्तम् । नेष दोषः । अनितरा हि लक्षण-
पतिपदोक्तपरिभाषा (प, ११४) । अनितरत्वं चास्या यावत्पुराणिपातयोर् लङि-
(३।३।४) तत्र निपातग्रहणेन ज्ञापितम् । भुवश्च महाव्याहृतेरित्यत्र (८२७१)
महाव्याहृतिग्रहणेन च ज्ञापितम् । अपि चात्र घसिवसोरिकतरस्य लघुच्चरत्वात्
पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये शासेः पूर्वनिपातं कुर्वता शास्त्रनिरपेक्षता श्रूयते । किञ्चि-
च्छात्रमत्र नापेक्षितव्यमित्यमुमर्थं दर्शयितुम् । तेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
(प, ११४) नाश्रीयत इति । युक्तमादेशस्यापि ग्रहणमिति । अदेर्लटि कृते लिट्यन्त्य-
तरस्या मिति (२।४।४०) घञ्चादेशः । गमञ्चनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।८६) ।
द्विर्वचनेऽचीति (१।१।५६) स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । कुहोश्चुरिति (७।४।६२)
चुल्वं भकारः । तस्यापि जश्चल्लकारः । घकारस्य चत्वं ककारः । तस्य
चाश्रयत्वात् सिद्धं भवतीति वेदितव्यम् । अचान्निति । लुङ् । बहुलच्छन्दसीति
(२।४।३६) घञ्चादेशः । भेरन्तादेशः । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । मन्त्रे घसिङ्घरे-
त्यादिना (२।४।८०) चेलुक् । घसिभसोर्हलि (६।४।१००) चेत्युपधालोपः ।
चत्वं ककारः । अनादेशार्थं वचनमित्युक्ते यो देशयेद् युक्तं शासिवसोरनादेशार्थं
वचनम् । अनादेशार्थं तु घसिं प्रत्ययुक्तम् । आदेशसकारत्वादिति तं प्रत्याह
घसिरित्यादि । घकारादिवर्णसमुदायो हि घसिरादेशः । सकारस्तु तस्यावयवो
नादेश इत्यादेशघसि मपि प्रत्यनादेशार्थं वचनम् ।

६१ । स्तौतिण्योरेव प्रत्यभ्यासात् ।

षभूत इति । षइतीदं रूपमापन्न इत्यर्थः । तुष्टूषतीति । इको भलिति
(१।२।६) सनः किञ्चम् । अजभूतगमां सनौति (६।४।१६) दीर्घः । द्विर्व-
चनम् । शरपूर्वाः खय इति (७।४।६१) खयः शेषः । सिषेचयिषतीति ।
सिषे हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । सन् । इट् । गुणयादेशौ । शौ क्तं
स्थानिवद्भवतीति सिचो द्विर्वचनम् । सिषञ्चयिषतीति । सन्ज सङ्गे । सन् ।
द्विर्वचनम् । सन्त्यत (७।४।७६) इतीच्चम् । सुष्वापयिषतीति । स्वापेर्लन्तस्य
द्युतिस्त्राप्योः सम्प्रसारणमित्यभ्यासस्य (७।४।६७) संप्रसारणम् । ननु च सिचोऽत्र
मूर्धन्यः पूर्वणैव । तत् किमर्थोऽस्यारम्भ इत्याह सिषे सतीत्यादि । सिसिचतीति ।

सिवः सन् । इको भलित्यनुवर्त्तमाने (१।२।८) हलन्ताच्चेति (१।२।१०)
 किच्चाद् गुणाभावः । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । सुसूषत इति । षूङ्-
 प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सन् इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । कचित् तिप्-
 प्रत्ययान्तं सुसूषतीति प्रत्युदाहरणम् । तत् षू प्रेरण इत्यस्य दृष्टव्यम् । अथेवकार-
 करणं किमर्थम् ? सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नियमो विज्ञास्यत इत्याह एवकार-
 करणमित्यादि । कः पुनः स्तौतिष्ठोः षण्येवेत्यस्मिन्नियमे दोषो यतः स नेष्यत
 इत्यत आह स्तौतिष्ठोः षण्येवेत्यादि । षण्येवेत्यनेनावधारणेन स्तौतिष्ठोः सन्-
 प्रत्ययेन प्रत्ययान्तरस्य व्यवच्छेदः क्रियते । स्तौतिष्ठो र्यदि मूर्धन्यो भवति तदा
 षण्येव । नान्यस्मिन् प्रत्यय इति । ततश्च तुष्टावेति लिटि न स्यात् । इह तु
 स्यादेव सिमिन्नतीति । अवधारणेन पत्वस्याव्यवच्छिन्नत्वात् । अन्यत्वेत्यादि । यदि
 षणीति नोच्येत ततोऽविशेषेण सर्वत्र नियमः स्यात् । ततश्च नियमेन व्यावर्त्तितत्वाद्
 यथा सिमिन्नतीत्यत्र न भवत्यभासादुत्तरस्य सकारस्य पत्वं तथा भिषेचेत्यत्र लिट्यपि
 न स्यात् । तस्मात् षणोऽन्यत्र लिङादौ मा भूदित्येवमर्थं षणीत्युच्यते । को
 विनतःपुरोध इति । विनत इति पूर्वाचार्यसंज्ञा पत्वणत्वयोः । अनुबध्यत
 इत्यनुरोधः प्रयोजनम् । किं प्रयोजनं पत्वस्य यतः कृतपत्वस्येहोपादानं कृत-
 मित्यभिप्रायः । अविनते नियमो मा भूदिति । अविनत इति । अविद्यमानपत्व
 इत्यर्थः । सनौत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात् । तत्र यथा धृभूते सन्त्यन्य-
 धातोर्भासाद् मूर्धन्यो न भवत्येवमपत्वभूतेऽपि न स्यात् । तस्मादपत्वभूते नियमो
 मा भूदित्येवमर्थं विनतस्य ग्रहणम् । सुषुप्सतीति । स्वपेः सन् । रुदवि-
 देत्यादिना (१।२।८) किच्चाद् वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । कः
 सानुबन्धकेऽनुरोध इति । नकारोऽनुबन्धः । नकारानुबन्धस्य ग्रहणं किमर्थं
 किं प्रयोजनं मित्यर्थः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूदिति । षइत्युच्यमाने यो
 नाम कश्चित् षशब्दः स्यात् सर्वत्र नियमः स्यात् । सानुबन्धकग्रहणे तत्रैव भवति ।
 नान्यत्र । तेन निरनुबन्धकषशब्देऽन्यस्यापि भवत्येव मूर्धन्यः । सुषुपिष इन्द्र-
 मिति । स्वपेल्लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यासः से (३।४।८०) । असंयोगा-
 ब्जिड् किदिति (१।२।५) कित्त्वम् । वच्यादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् ।
 क्रादिनियमादित् । द्विर्वचनम् । प्रत्ययसकारस्य मूर्धन्यः । इन्द्रशब्दे परतोऽ-
 यादेशः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः (८।३।१८) । सुषुपिष इन्द्रमिति
 स्थित इह निरनुबन्धके नियमाभावादभासान्मूर्धन्यो भवत्येव । अभासस्य

या प्राप्तिरित्यादि । असत्यभ्रासग्रहणे धातोर्यङ् इण् तस्यापि नियमः स्यात् । न चेत्थेति । तस्मादभ्रासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादित्याभ्यासग्रहणम् । प्रतीषिषतीति । प्रतिपूर्वादिणः सन् । अधीषिषतीति । अधिपूर्वादिकः सन् । अजादित्वाद् द्वितीयेकाच् सन्त्यङोरिति (६।१।८) हिरुच्यते । सन्त्यत (७।४।७८) इतीत्त्वम् । धातूपसर्गयोरेकादेशः । अधीषिषइति प्रतीषिष इति स्थिते धातुप्राप्ति-
नियमाभावात् षभूतेऽपि सनि धातोः परस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवत्येव ।

६२ । सः स्विदस्विदिसहोनाञ्च ।

स इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः । नेति प्रतिषेध एव क्रियतामित्यदेशनीयम् । लाघवकृते विशेषाभावात् । सिस्वेदयिषतीत्यादि । जिष्विदा गात्रप्रचरणे । ष्वद स्विदं आस्वादने । ष्वह मर्षणे । एभो णिच् । ततः सन् । ननुच सकारस्य सकारविधाने न कश्चिद्विशेषः । तत् किमर्थं सकार उच्यते इत्याह सकारस्येत्यादि । य एषां धात्वादेः षः सइति (६।१।६४) सकारः कृतस्तस्यादेशत्वान्मूर्धन्ये प्राप्तिं वचनम् ।

६३ । प्राक् सितादङ् व्यवायेऽपि ।

इण्कोरिति (८।३।५७) पञ्चमोर्निर्देशान्निहिष्ठग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवायेन प्राप्तातीतोद्गमरभ्यते । अङ्ग्रहणेनागमस्य ग्रहणम् । न प्रत्याहारस्य । एतच्च व्याख्यानाद् वेदितव्यम् । प्राक्सितसंशब्दनादिति । परिनिविभ्यः सेव-
सितसयेत्यादितः (८।३।७०) । उदाहरणान्युत्तरत्र व्युत्पादयिष्यन्ते । अव्यवधाने-
ऽपि यथा स्यादित्येवमर्थोऽपिशब्दः । अन्यथा ह्यसति तस्मिन् यस्यापि तावत् पूर्वैष प्राप्तिरादेशसकारस्य तस्याप्यव्यवाये न स्यात् । तत्क्रकौष्ठ्यन्यायेन बाधितत्वात् । किं पुनरनादेशसकारस्य सेनयादिसम्बन्धिनो यस्य मूर्धन्यप्राप्ते-
रत्यन्तासम्भवएव ।

६४ । स्यादिव्यभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

प्राक्सितादिति वर्तते इति । स्यासेनयसेधसिचेत्यत्र (८।३।६५) यः स्यादङ् स्तमादाय प्राक् (८।३।७०) सितसंशब्दनाद् ये धातवः सूत्रे निर्दिष्टा स्ते स्यादङो वेदितव्याः । अथ किमर्थमभ्यासव्यवाये षत्वमुच्यते ? यावता परितिष्ठसतीत्या-

दाविण्को (८।३।५७) रादेशप्रत्यययोरित्येवं (८।३।५८) सामान्यलक्षण-
 निदं षत्वमित्याह अभ्यासेन व्यवाय इत्यादि । अघोपदेशो यस्तस्य सकारः
 :पूर्वण न सिध्यतीति तदर्थं मभ्यासेन व्यवाये षत्वमुच्यते । अभिषिषेणयिषतीति ।
 सेनयाऽभियातीति सत्यापपाशेत्यादिना (३।१।२५) णिच् । इष्ठवद्भावाट्टिलोपः ।
 मन् । पूर्ववदिडागमः । अवर्णान्ताभ्यासार्थञ्चेति । ओपदेशमधिकृत्य तदुक्तम् ।
 यद्यपि तस्य सकार आदेशो भवति तथापि नेव सामान्यलक्षणेन सिध्यति ।
 अनिणन्तत्वादभ्यासस्य । तेन व्यवधानाच्च । अभितष्ठाविति । आतश्चौणल
 (७।१।३४) इत्यौत्वम् । पूर्ववत् खयः शेषः । षणि प्रतिषेधार्थञ्चेति । स्तौति-
 स्थोरेवेति (८।३।६१) नियमेन यत् प्रतिषिद्धं व्यावर्त्तितं तत् षणि यथा स्यादित्ये-
 वमर्थं चेत्यर्थः । किं पुनस्तत् प्रतिषिद्धं षत्वम् ? अथवा प्रतिषेधः प्रतिषिद्धम् ?
 भावे निष्ठा । अर्थशब्दो निवृत्तौ वर्त्तते । यथा मशकार्थो धूमइति । तदेतदुक्तं
 यः षणि प्रतिषेधः स्तौतिणिभ्यामन्यस्य धातोः षत्वप्रतिषेधः कृतस्तन्निवृत्तार्थञ्चेति ।
 अभिषिषिञ्चतीति । अत्र यद्यभ्यासेन व्यवाये नोच्येत तदा षत्वं न स्यात् । यथा
 मिमिञ्चतोत्यत्र । अभ्यासस्येति किमर्थमुच्यते ? यावता चशब्दोऽत्र क्रियते ।
 स चापिशब्दस्यानुकर्षणार्थः । तेनायमर्थो भवति । अव्यवाये व्यवायेऽपीति ।
 एव मन्त्रेणाप्यभ्यासस्येति वचनं सुपसर्गस्यान्निमित्तादुत्तरस्याभ्यासस्य भविष्यति ।
 सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधान्न भविष्यतीति चेत् ? न ।
 उपमर्गात् सुनोतीत्यस्य (८।३।६५) षत्वविधानार्थस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । तस्मिन्नेव हि
 प्रतिषेधे प्राप्ते तद्वाधनार्थं सुपसर्गात् सुनोतीत्यस्यारम्भः (८।३।६५) । तत् कुतः
 प्रतिषेधस्य प्राप्तिरित्याह अभ्यासस्य त्वित्यादि । स्यादिष्वभ्यासस्यैवेति विपरीत-
 नियमो नाशङ्कनीयः । विपरीतनियमे सत्यभ्यासव्यवाये स्यादीनां यन्मूढं न्य-
 विधानं तदपाधकमेव स्यात् । अभिसूक्ष्मतीति । षू प्रेरणे । अभिषिषासतीति ।
 यो अन्तर्कर्मणि ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिसोभतिस्या-
 सेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्चाम् ।

षुञ् अभिषवे । षू प्रेरणे । सुवतीति श्रविकरणनिर्द्देशान्निरनुबन्धकग्रहणेन
 सानुबन्धकस्येति (प, ८२) च सूङ् प्राणिगर्भविमोचने षूङ् प्रसव इत्येतयोरादादिक-

दैवादिकयोरग्रहणं न भवति । यो अन्तर्कर्मणि । दृञ् स्तुतौ । दृभ स्तम्भे । ठा गति-
निवृत्तौ । सेनयतिष्यन्तः पूर्वमेव दर्शितः । पिध गत्याम् । पिधृ शास्त्रे माङ्गल्ये च ।
हयोरपि ग्रहणम् । एतयोस्तु सिधतिर्गताविति (८३।११३) प्रतिषेधाद् गतेरन्यत्र
षत्वं भवतीति वेदितव्यम् । शपा निर्हृशः पिधु मंराहावित्यस्य दैवादिकस्य
निवृत्तये । पिचिर् चरणे । सन्ज सङ्गे । योऽत्र षोपदेश स्तस्यादेशप्रत्यययो
(८३।५८) रिति प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते
वचनम् । यस्त्वषोपदेश स्तस्यादित एवाप्राप्तेः । सुनौतीतिरावमादौनां श्रुतिपा
निर्हृशो यङ्लुग निवृत्तार्थः । उपसर्गस्त्रान्निमित्तादुत्तरस्येत्यादि । एतेनोप-
सर्गस्ये भूध्न्यनिमित्ते तात्स्थ्यादुपचारिणोपसर्गशब्दोऽत्र वर्तत इति दर्शयति ।
भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं यथा मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र । अभगपुणेदिति ।
लङ् । प्राक्सितादङ्यवायेऽपीति (८३।६३) षत्वम् । अभिषुवतीति । अचि
श्रुधातुभ्रुवामित्तादिनोषङ् (६।४।७७) । अभिष्यतीति । ओतःश्वनौतीकार-
(७।३।६१) लोपः । अभिष्टौतीति । अदादिताच्छपो लुक् । उतो वृद्धिर्लुकि हलौति
(७।३।८८) वृद्धिः । अभिष्टोभत इति । अनुदात्तेत्यादात्मनेपदम् । अभिषिञ्चतीति ।
शे सुचादौनामिति (६।१।५८) तुम् । अभिषजतीति । दंशसञ्जसञ्चां शपोति
(६।४।२५) नकारलोपः । एवमभिष्वजतइत्यत्रापि । पूर्ववदात्मनेपदम् । अभि-
षिष्वङ्क्षत इति । अत्रापि पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।३।६२) । दधि सिञ्च-
तीति । सात्पदाद्योरिति (८३।१११) प्रतिषेधः । निःसेचको देश इति ।
अत्र गमिक्रियया निसो योगः । न सिचिक्रिययति गमिमेव प्रति तस्योपसर्गसंज्ञा ।
न सिचिं प्रति । यं प्रति क्रियाशुक्ताः प्रादय स्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति
(M) वचनात् । अभिसावकीयतीति । सुनोतिरेखुल् । सावकमिच्छतीति सुपञ्चात्मनः
क्वच् (३।१।८) । क्वचि (७।४।३३) चेतौत्वम् । सावकीय इति स्थितेऽभिना
योगः । ततो लट् । अत्रापि सावकीयति प्रत्यभेरुपसर्गसंज्ञा । तं प्रति
क्रियायोगात् । न सुनोतिं प्रति । विपर्ययात् । तेन षत्वं न भवति । यद्येव-
मभिषावयतीत्यत्रापि न स्यात् । इहापि सावयति प्रति विपर्ययादित्यत्र आह
अभिषावयतीत्यत्र त्वित्यादि । अत्र हि प्रागेव सुनोतिरुपसर्गण योगमनुभूय
पश्चात् प्रेषणाध्येषणाद्यर्थेन योगमनुभवन् शिचसुत्पादयति । तस्मादुपसर्गविशि-

ष्टायामिव क्रियायां प्रेष्यतेऽप्येष्यते वा । ततः स्वनोतिमेव प्रत्यभेरुपसर्गसंज्ञेति भवत्येव पत्वम् ।

६६ । सदिरप्रतिः ।

सात्पदायोरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सदिरिति सुब-
व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । निषीदतीति । षट्छ विशरणगत्यवसादनेषु ।
पान्नादिसूत्रेण (७।३।७८) सीदादेशः । निषसादेति । सदिसूत्रोः परस्य
लिटीति (८।३।११८) प्रतिषेधादभगासात् परस्य न भवति पत्वम् ।

६७ । स्तन्भेः ।

स्तम्भिः मौर्वी धातुः । स यद्यजदन्त्यपराः सादयः षोपदेशा इति लक्षणत्वात्
(N) षोपदेशस्तस्य ततः पूर्ववत् पत्वप्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अथ सूत्रे तथा
पाठादषोपदेश स्ततोऽप्राप्त एव । अभिष्टभृनातीति । स्तन्भस्तन्भस्तन्भ-
स्तन्भस्तन्भस्तन्भः श्रुतेति (३।१।८२) चकारेण आप्रत्ययः समुच्चीयते । अनदिता-
(६।४।२४) मिल्यनुनासिकलोपः । अप्रतिरेतदिह नातुवर्त्ततइति । एतच्च योग-
विभागादेव गम्यते । इतरथा हि पूर्वसूत्र एव स्तम्भेरग्रहणं कुर्यात् । स्यादेतत् ।
अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोरिति (८।३।६८) पत्वं वक्ष्यति । ततः स्तम्भेरेव यथा
स्वात् सदेर्मा भूदित्येवमर्थो योगविभाग इति । नैतदस्ति । एकशोभिऽपि यस्या
लम्बनाविदूर्यं हस्तिरस्ति तस्यैव भविष्यति । कस्य चेते स्तः ? स्तम्भेरेव ।

६८ । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ।

चकारः स्तम्भेरनुकर्षणार्थः । अनिणर्थोऽयमारम्भः । आलम्बनमाश्रयणम् ।
विदूरं विप्रकृष्टम् । ततोऽन्यदविदूरम् । तत् पुनर्यदासन्नं यच्च नाप्यतिदूरं
तदेदितव्यम् । नासन्नमात्रम् । आसन्नमात्रं यद्यभिमतं स्वात् तदासन्नग्रहण-
मेव कुर्यात् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । अतएव निपातनात्रजपूर्वादपि
तत्पुरुषादुत्तरो भावप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वाद्वा । अवष्टमेति । ल्यबन्तमेतत् ।
आश्रितेत्यर्थः । अवष्टब्धा शरदिति । आसन्नेत्यर्थः । अथवा नाप्यासन्ना नाति-

विप्रकृष्टेत्यर्थः । एष त्वर्थभेदः प्रकरणादिगम्यः । निष्ठातकारस्य भक्षस्तथोर्धोऽध इति धकारः (८१२।४०) । भलाञ्जश् भक्षीति (८१४।३३) भकारस्य वकारः । अवस्तव्यइति । अभ्यर्हित इत्यर्थः ।

६८ । वेश्च खनो भोजने ।

वकारोऽवादित्यस्यानुकर्षणार्थः । वेरुत्तरस्य खनते रनादेशसकारत्वादप्राप्ते । अवशब्दात् पुनरनिष्पन्नत्वाच्चाप्राप्त एवेदमारभ्यते । अभ्रवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयत इति । अनेन भोजनाद्यन्तां दर्शयति । विष्वणतीति । सशब्दं भृङ्क्ता इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनां खनतिरत्राभ्रवहारक्रियाविशेषे वर्तते । यत्रेत्यादिना तमेव भोजनविशेषं दर्शयति ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सुसृज्जाम् ।

षष्ठं स्रष्टु सेवनइति भूदावात्मनेपदिनौ पठ्येते । योऽत्र सोपदेश स्तस्य सात्पदाद्यीरिति (८१३।१११) प्रतिषेधे प्राप्त इतरस्य (O) त्वप्राप्त एव षत्वे वचनम् । सित इति । षिञ् वन्धन इतिरतस्य पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अपरे तु स्यतेरपि ग्रहणमिच्छन्ति । तस्यापि त्ते स्यतिस्यतीत्यादिनेच्चे (७।४।४०) कृते सितइति रूपम् । किमर्थं पुनस्तस्य ग्रहणम् ? यावतोपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८१६।६५) सिद्धमेव । नियमार्थम् । परिनिविभ्र एवोपसर्गोभरो यथा स्यात् । अन्येभ्यो मा भूदिति । सय इति सुनोतिरेरजित्यजन्तस्य (३।३।५६) ग्रहणं मन्यप्रत्ययान्तनिवृत्त्यर्थम् । सिवु इति । षिवु तन्तुसन्ताने । पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्य ग्रहणम् । षह मर्षणे । सुडिति । सुट् कात् पूर्व इति सुडागमः (६।१।१५५) । तस्यानादेशसकारत्वादप्राप्तएव षत्व उपादानम् । सुखञ्जोरुपसर्गात् सुनोतीत्यादिनैव (८१३।६५) सिद्ध उत्तरसूत्रेणाङ् व्यवायेऽपि विकल्पो यथा स्यादिति ग्रहणम् । परिषीव्यतीति । हलि चेति (८१३।७७) दीर्घः । परिष्करोतीति । सम्यर्थोपभ्र (६।१।१३७) इत्यादिना सुट् ।

(O) अत्र भट्टोजिः “अयं सोपदेशोऽपीति ग्रासकारादयः । तद् भाव्यविरुद्धम्” इति कौमुद्याम् । मनोरमायां पुनः “अदि षि षौ धातुः सम्पत्तौ स्यातां” तर्हि सोपदेशलक्षणे स्थायतिरिवायमपि पर्युदस्येतेति भावः ।” इति । So also in the case of सृञ् ; vide the ग्रास of the Sutra 65 above.

७१ । सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि ।

सिवादयः प्रत्यासत्तेः सिवसहस्रस्तुस्त्वामिति पूर्वसूत्रेण सन्निविष्टा गृह्यन्ते । नतु गणसन्निविष्टाः । स्तुस्त्वाम्नाः प्राक्सितादङ्मयायेऽपि (८३।६२) प्राप्ते शेषाणामप्राप्ते विभाषयसारभ्रते ।

७२ । अनुविपर्ययभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

स्यन्द स्रवण । अस्याषोपदेशत्वादप्राप्तएव षत्व इदं वचनम् । अनुस्यन्दते मत्स्य उदकइति । अथ कथमिदं प्रतुप्रदाहरणमुपपद्यते ? यद्यप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते प्राणिषु न भवतीति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि यत्र प्राणिगन्धोऽस्ति तत्र मूर्धन्येन न भवितव्यम् । इह चास्ति मत्स्यः प्राणीति षत्वं न प्रवर्तते । यदि तु पर्युदास आश्रीयते प्राणिभ्योऽन्यत्र भवतीति तदा प्राण्यप्राणिसमुदायः प्राणिभ्योऽन्यो भवतीति स्यादेवात्र प्राण्यप्राणिसमुदायात्मके विषये मूर्धन्यः ।

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

स्कन्देर् गतिशीलणयोः । अषोपदेशः । अतस्तस्याप्राप्तएव मूर्धन्ये वचनम् । विस्कन्नइति । अनिदितामत्यनुनासिकलोपः (६।४।३४) । रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) नत्वम् ।

७४ । परेञ्च ।

पृथग् योगकरणसामर्थ्यादित्यादि । यदि परेरप्युत्तरस्य स्कन्देर् निष्ठायां मूर्धन्यो नाभिमतः स्यात् ततो विपराभ्रान् स्कन्देरनिष्ठायामितिप्रत्यययोगमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । चकारः स्कन्देरनुकर्षणार्थः ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

पूर्वेण षत्वविकल्पे प्राप्ते तदभावो विधीयते । परिस्कन्द इति । पचाद्यच् । बह्वच इजः प्राच्यभरतेष्वित्यत्र (२।४।७७) प्राचां ग्रहणेन भरतानां ग्रहणं न भवतीति आप्तमेतत् । अतः प्राच्यत्वेऽपि भरतानां पृथग् ग्रहणम् ।

७६ । स्फुरतिस्फुल्लयोर्निर्विभ्यः ।

स्फुर स्फुर सञ्चलन इति 'तौदादिकौ । एतयोरपि पूर्ववदप्राप्तएव मूर्धन्यो विधेयते । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । नहि यङ्लुङ्भ्यासस्य स्वयः शेषे कृते निरादिभ्य उत्तरः सकारः सम्भवति ।

७७ । वेः स्क्रभातेर्नित्यम् ।

विष्कम्भितेति । स्तन्भुस्तन्भुस्कन्भुस्कन्भुः शुचेति (१।१।८२) स्त्रे पाठात् सौत्रोऽयं धातुरणोपदेशः । तत्सकारस्याप्राप्तएव मूर्धन्यो विधेयते वृत्तरस्य । नित्यप्रवृत्तं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । श्रुतिपा निर्देशस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् ।

७८ । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।

इत्यन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिनेषान्तमङ्गं षीध्वंलुङ्लिटां विशेषणम् । तेषां धकारस्येति दर्शयति । अथ धकारस्यैवेत्यन्तमङ्गं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायत इत्यन्तादुत्तरो यो धकार इति ? एवं मन्यते । इत्यन्तस्याङ्गस्य धकारविशेषणत्वे सति चोषौढं प्रोषौढं मिलन्न न स्यात् । षीशब्देन व्यवधानात् । अथापि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेनेति षीशब्देन व्यवधानेऽपि स्यादेव । एवमपि वचनप्रामाण्यादर्थप्रतिपत्तौ मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । षीध्वमादिषु विशेष्यमाणेषु नायं दोष इति तेषामेवाङ्गमित्यन्तं विशेषणं युक्तम् । गुणत्वादयुक्तमिति चेत् स्यादेतत् । धकारस्य कार्यत्वात् तैष विशेष्यमाणत्वात् प्राधान्यम् । तेषान्तु विपर्ययाद् गुणभावः । तस्मादङ्कारस्यैवेत्यन्तमङ्गं विशेषणं न्याय्यम् । एतच्च न । यत्र हि विशेषणेन सह सम्बन्धमनुभूय गुणः प्रधानस्य भूयः-स सुपकारं कर्तुं समर्थो भवति तत्र विशेषणेन च सह तावदप्रधानेन प्रथमं सम्बन्धमनुभवति । पश्चात् प्रधानेन सम्बन्धम् । तथाच—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।

प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तते ॥१॥ इति ।

इह चेत्यन्तेनाङ्गेन षीध्वमादयो विशेषिता धकारस्य विशिष्ट सुपकारं प्रतिपत्ति-गौरवदोषरहितं कार्यविशेषं प्रतिपादयन्ति । तस्मादिण्विशिष्टेनाङ्गेन षीध्व-

मादय एव विधीयन्ते । तेष धकार इत्येतदेव युक्तं भवति । ओषोढ् ओषोढ्
मिति । चुङ् झङ् भ्यामाशिषि लिङ् । सीयुट् । ध्वम् । एकाच इत्यादिनेट्
प्रतिषेधः (७।२।१०) । गुणः । अचोदमझोदमिति । धि चेति (८।२।२५)
सकारलोपः । चक्रद्वे वृद्ध इति । कञो वृञो लिट् । कस्मिन्त्यादिनेट्- (७।२।१३)
प्रतिषेधः । द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् । ननु चानुवर्त्तते एवेह्णि-को- ८।३।५७)
रिति पूर्वकमिण्ग्रहणम् । कथं पुनरिण्ग्रहणं क्रियत इत्याह इण्ग्रहणमित्यादि ।
तद्धि पूर्वमिण्ग्रहणं कवर्गेण सह सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिण्ग्रहणमिह क्रियते । पञ्चीध्वं यच्चीध्व-
मिति । पचियन्निभ्यामाशिषि लिङ् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुत्वम् । तस्मिन्
कृते कवर्गस्येह निवृत्तत्वान् मूर्धन्यो न भवति । स्तुध्वमिति । स्तौति लोट् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । अस्तुध्वमिति । लङ् । परिवेविषीध्वमिति । विष्लु
व्याप्तौ । विध्यादिलिङ् । सीयुट् । शप् । तस्य लुहोत्यादिभ्य इति (२।४।७५)
झुः । आविति (६।१।१०) द्विर्वचनम् । निर्जां त्रयाणामित्य- (७।४।७५)
भासस्य गुणः । लिङ्ः सलोपोऽनन्तस्येति (७।२।७८) सकारस्य लोपः । लोपो
व्योवन्तीति (६।१।६६) यकारलोपः । अत्र धातुप्रकारस्य ईध्वंशब्दस्य च यः
समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति । नत्वसाविस्वन्तादङ्गादुत्तरः । तथाहि
विविधित्वस्याङ्गमञ्जा । नतु वेवाख्येतावन्मात्रस्य षकारात् पूर्वभागस्य । अर्थवद्-
ग्रहणादप्येतत् सिद्धमिति चोदकस्यैतद् वचनम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् । अर्थवतो
ग्रहणमर्थवद्ग्रहणम् । तत् पुनरर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति (प, १५) परिभाषास्त्वम् ।
ततोऽपि परिवेविषीध्वमित्येतत् सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत (प, १५) ।
एव षीध्वंशब्दस्य ग्रहणे सत्यस्यैव ढत्वो न भवितव्यम् । नचेह षीध्वं शब्दोऽर्थवान् ।
किं तर्हि ? तदवयव ईध्वंशब्दः । तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेत्यभिप्रायः ।
अत्रोत्तरमाह एतत्तु नाश्रितमिति । एतदित्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति (प, १५)
परिभाषावचनम् । अथवा गृह्येतिर्ग्रहणम् । अर्थवतो ग्रहणमिति षष्ठीसमासः ।
अतोऽप्येतत् सिद्धमित्येह पूर्वकएवाभिप्रायः । एतत् तु नाश्रितमित्युत्तरम् ।
एतदर्थवतो ग्रहणमिति नाश्रितम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनाश्रयणात् ।
तदनाश्रयणं तु प्रतिपत्तिगौरवदोषपरिहाराय । सूत्रानुपासवचनाश्रयेण ह्यभौष्टमर्थं
प्रतिपद्यमानस्य मन्धियः प्रतिपत्तुः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । इह त्वङ्ग्रहणे
क्रियमाणे सुखत एवाभिमतोऽर्थः प्रतीयते । लिङ्ग्रहणपेव कर्त्तव्ये षीध्वं-

ग्रहणमस्य रूपस्य यो धकार स्तस्य यथा स्यात् । तेनायीध्वं स्तुवीध्वमित्यत्र न भवति ।

७६ । विभाषितः ।

क्वचित् पूर्वेण नित्ये प्राप्ते क्वचिदप्राप्तएव विकल्पाद्यं वचनम् । एतच्चोदाहरणे व्यक्तोक्तिरिष्यामः । अत्रेण ग्रहणमिदो विशेषणम् । सोऽपि षोडशमादीनाम् । तेषां धकारस्येति दर्शयन्नाह इणः परस्मादित्यादि । ननुच षोडशमो लिटशेडपेक्षं परत्वं न सम्भवति । तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । यद्यपि शास्त्रकृतं न सम्भवति तथापि श्रुतिस्ततस्तु सम्भवत्येवेत्यदोषः । लविषोध्यं लविषोदमिति । अत्र षोडशब्दस्येति कृते तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादवधानं नास्तौति पूर्वेण नित्यं प्राप्नोति । अलविध्वमित्यत्रापि सिच एवेङागमः क्रियते । न लुङ् इति तस्य तद्ग्रहणेनाग्रहणात् पूर्वेण न प्राप्नोति । लुलुविद्वल्यत्रापि लिट एवेङागम इति तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादसति व्यवधाने पूर्वेण नित्यं प्राप्नोति । आसिषोध्यमिति । आस उपवेशने । लिङ् । सौयुट् । धातुसकारस्येणोऽसन्निवेशादिणः परोऽत्रेङागमो न भवति । अथिह कथं भवितव्यमिति । किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नित्येन भवितव्यमित्यभिप्रायः । दोङ् चये । लिट् । क्रादिनियमादित् । (७२।१३) । दोङो युङिच कङितोति (६।४।६३) युट् । टेरेस्त्वम् । उपदिदीयध्व इति स्थिते केचिदाहुनं भवितव्यमेवात्र ढत्वविकल्पेन । इत्यन्तादङ्गादिदो यदानन्तर्यं तस्य युटा व्यवहितत्वात् । समुदायभक्तो ज्ञसौ युट् समुदायमेव न व्यवदधाति । अवयवं तु व्यवदधात्येव । अथ पूर्वेण नित्यं कस्मान्न भवति ? अत्रेण्यन्तादङ्गादुत्तरो लिट् । तत्सम्बन्धौ च धकार इति भवितव्यम् । तथा च वृत्तिकृता सूत्रार्थो दर्शितः । अथ तु निष्यते तनो विभाषाग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धनीयम् । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनेह न भवति । एवमन्यत्र तु नित्यमेव भविष्यति । अपरेषामित्यादि । यदाङ्ग्रहणमिह निवृत्तमिण इतिप्रदेशानुवर्तते तदेषैव केवलेनेङागमो विशेष्यत इणः परो य इङिति । एवञ्चात्र भवितव्यमेव पार्श्विकेण ढत्वेन । भवति ह्यत्र यकारादिण उत्तरोऽनन्तरशेडोऽगमः ।

८० । समासेऽङ्गलिः सङ्गः ।

सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने सुबन्धव्ययेन प्रथमा । एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवमुत्तरस्यापि ।
सञ्जनं सङ्ग इति भावे घञ् । अङ्गुलिषु सङ्गः संज्ञेयोऽस्या अस्तीति बहुव्रीहिः ।

८१ । भौरोः स्थानम् ।

भौरुष्ठानमिति । अधिकरणसाधनेन स्थानशब्देन षष्ठीसमासः । दृश्यम्,
योगकरणं यथासंख्यभावनित्वर्थम् । एकयोगे हि निमित्तनिमित्तिनोः
साम्येऽपि सत्यस्वरितत्वाद् यथासंख्यभावः स्यात् । अथ तदर्थे स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञायते ? ततो योगविभागकरणं वैचित्र्यार्थम् ।

८२ । अग्नेःस्तुत्सोमसोमाः ।

पदादिसकारत्वात् प्रतिषेधे प्राप्तेऽयमारभ्यते । एवमुत्तरत्रापि । स्तोमसोम-
शब्दौ स्तौतिसुनोतिभ्यामर्त्तिसु-सु-हु-सु-धुञ्छिन्नुभायावापदियञ्चिनीभ्यो मञ्जिति
(उण्, १।१३७) मन्प्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्येते । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वादित
एवाप्राप्तेऽनयोः पत्व विधीयते । अग्निष्टुदिति । अग्नौपपदे स्तौते; क्तिप् ।
ह्रस्वस्येत्वादिना (६।१।७१) तुक् । उपपदसमासः । अग्निष्टोमइति । षष्ठी-
समासः । अग्निषोमाविति । इन्द्रः । ईदग्नेः सोमवरुणयोरिति त्वम् (६।३।२७) ।
अग्नेर्दीर्घात् सोमशब्दस्य पत्वमिष्यते । एतच्च विभाषेऽइत्यतो (८।३।७६)
विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते । नच तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गः स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषाविज्ञानात् ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्येतिःष्टोम आयुःष्टोमइति । षष्ठीसमासः । सकारस्य कत्वम् । विसर्ज-
नोयः । वा शरीति (८।३।३६) पक्षे सकारः । तस्य तकारस्य च ण्वत्वम् ।

८४ । माटपितृभ्यां स्वसा ।

माटपितृभ्यामिति । अभ्यर्चितं पूर्वं निपततीति (२।२।४४, वा) माटशब्दस्य
पूर्वनिपातः । अनादेशसकारत्वादप्राप्तस्यैव पत्वस्येदं विधानम् । माटपितृभ्यां
पितृत्वमिति । षष्ठीसमासः ।

८५ । मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ।

पूर्वेणाप्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । मातृपितृभ्यां केवलाभ्यां प्रकृतिप्रत्यय-
समुदाययोर्मातुःपितुरित्येतयोरन्यत्वात् । मातुःषसा पितुःषसिति । विभाषा
स्वसृपत्योरित्यलुक् (३।३।१८) षष्ठ्याः । उत्तरपदस्य रेफान्तस्य ग्रहणात् तत्-
साङ्गचर्यात् पूर्वपदस्यापि रेफान्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह मातुःपितुरिति
रेफान्तयोरित्यादि । यद्येवं रेफस्य विसर्जनोपे कृते तस्य वा शरीति (८।३।३७)
पगे सकारे कृते विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च न प्राप्नोतीत्याह एकदेशविकृत-
स्येत्यादि । यदि रेफान्तयोर् ग्रहणं न स्यात् ततो यदि विसर्जनीयान्तयो-
रुपादानं क्रियेत तदा तथाभूताभ्यामेव स्यात् । न सकारान्ताभ्याम् । निर्देशस्य
तन्त्रत्वात् । अथापि सकारान्तयोर्ग्रहणं स्यादेवमपि तथाभूताभ्यामेव स्यात् ।
न विसर्जनीयान्ताभ्याम् । रेफान्तयोस्तु ग्रहणे स्वसृशब्दे परतो नियोगतो
विकारेण भवितव्यमिति निर्देशस्य तन्त्रता नास्ति । तेन विसर्जनीयान्ताभ्यां
सकारान्ताभ्याञ्च षत्व' सिध्यति ।

८६ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अनादेशसकारत्वादप्राप्त एव षत्वे वचनम् । ङन शब्दइति भौवादिकस्य
ग्रहणम् । स्तन गद्दी देवशब्द इत्येतस्य चौरादिकस्य तु न । तस्य ग्रहणे
सत्यदन्तत्वादत उपधाया इति (७।२।११६) न वृद्धिर्भवति । अभिनिस इत्येताभ्यां
समस्ताभ्यामिवेद' षत्व' विधीयते । नहि व्यस्ताभ्यामुत्तरस्य तस्य स्तनतेर् मूर्धन्ये
कृते शब्दसंज्ञा गम्यते । अभिनिसइत्येतस्मादित्यादि । अभिनिसिति योऽय-
मुपसर्गसमुदाय स्तस्मादित्यर्थः । अभिनिष्ठानइति । अभिनिस्तन्यतेऽनेन । अकर-
त्तरि च कारके संज्ञायामिति (३।३।१८) घञ् । प्रादिसमासः । ननुच समा-
नाधिकारादेवाभिनिःस्तनतीत्यत्र न भविष्यति । किमेतन्निवृत्त्यर्थेन शब्दसंज्ञा-
ग्रहणेनेत्यत्राह समासइत्यतः प्रभृति निवृत्तमिति ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति यच्परः ।

इदमपि पूर्वशब्दप्राप्ते वचनम् । यच्चाच्च ती यचौ । यचौ परौ यस्मात् स
यच्परः । प्रादुःशब्दस्यानुपसर्गत्वात् पृथग् ग्रहणम् । अभिधन्तीति । अस
भुवि । अदादित्वाच्छपो लुक् । असोरक्षोप (६।४।१११) इत्यकारस्य ।

अभिध्यादिति । लिङ् । अनुसृतमिति । सृ गती । ननुच सकारस्य प्रकृतत्वात् तमेव प्रत्युपसर्गत्वमाश्रीयते । न चानुसृतमित्यत्र यः सकार स्तं प्रत्यनुशब्दस्योपसर्गसंज्ञा । तस्मात्स्याऽक्रियावचनत्वात् । क्रियावचनञ्च प्रति प्रादोना सुपसर्गसंज्ञाविधानात् । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसंज्ञका भवन्तीति वचनात् । तस्मादसत्यस्यस्तिग्रहणे नैवात्र मूर्धन्यः प्रसज्येत । तत् किमस्तिग्रहणम् ? तत्रैतत् स्यात् । असति तस्मिन् प्रादुः शब्दादुत्तरस्य धात्वन्तरसकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति । अत स्तन्निवृत्त्यर्थमस्तिग्रहणम् । एतच्च नास्ति । प्रादुः शब्दस्य नियतविषयत्वात् । स हि सर्वदा कृभ्रस्तिविषय एव प्रयुज्यते । तत् कुतोऽयं प्रसङ्ग इति यो देशयितुकाम स्तदीयं मतमथेत्यादिना दर्शयति । प्रत्युदाहरणान्तरं वक्तुकाम आह अन्यत्रेति । अनुसृतमित्यत्र प्रत्युदाहरणे । तथापीति । एवमपीत्यर्थः । एतेनैतद्दर्शयति । एवमपि कल्पमानेऽस्तिग्रहणस्यानुसैय इत्येतत् प्रत्युदाहरण मस्येव । तस्मात् कर्त्तव्यं निवास्तिग्रहणम् । षड् प्राणिगर्भविमोचन इत्येतस्मादनुपूर्वात् क्तिप् । अनसृत इत्यनुसृः । तस्यापत्यं शुभ्रादित्वाङ् डक् । (४।१।१२३) । एयादेशः । डे लोपोऽकट्वा (६।३।१४७) इत्यकारलोपः । अत्र सकारं प्रत्यनुशब्दस्योपसर्गसंज्ञेत्यसत्यस्तिग्रहणे स्यादेव मूर्धन्यः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

सुपिसूत्योः सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) निषेधे प्राप्ते । समइत्येतदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्वादिषु पठ्यते । तेनास्यादित एवाप्राप्ते षत्वमुच्यते । अथ तु षम एम अवैकस्य इत्यस्य पचाद्यचि समशब्दो व्युत्पाद्यते तथाच सति तस्यापि प्रतिषेधे प्राप्तिरुद्देशं वचनम् । सुषुपतइति । जिष्वाप् शये । निष्ठा । वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । एकाच (७।२।१०) इतोऽट् प्रतिषेधः । सुषृतिरिति । सूतेः सूतेरर्वा स्त्रियां क्तिन् (३।३।८४) । सूतीति स्वरूपग्रहणम् । यत्रास्यैतद्रूपं नास्ति तत्र न भवति सुसूतं विस्सृतमिति । कथं पुनरुच्चायते स्वरूपग्रहणमेतन्न पुनः सूते लुङ्गविकारणस्य ग्रहणमिति ? भवति तस्यापीकश्च तिपौ धातुनिर्देश इति (३।३।१०८, वा) श्रुतिपि कृते सूतिरित्येष निर्देशः । समशब्देन साहचर्यात् तस्य हीह स्वरूपं गृह्यत इति । यद्यपि सुपिना धातुना साहचर्याद् धातोरपि ग्रहणं युक्तं तथापि शब्दपरविप्रतिषेधेन शब्दपरं यत् साहचर्यं तद्वलीय इति

संमशब्देनैव साहचर्यात् स्वरूपमेव गृह्यते । न सुपिना धातुना साहचर्याच्चातुः । अथ किमर्थं सुपेः कृतसंप्रसारणस्य षत्वं मुख्यत इत्यत आह सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भू-
दित्यादि । सुस्वापो विस्वापः सुस्वपनं निःस्वपनं दुःस्वपनं मित्यत्राकृतसंप्रसा-
रणस्य स्वपेः षत्वं मा भूदित्येवमर्थं स्वपेः कृतसंप्रसारणस्य षत्वमुच्यते । यद्येवं
विसुष्वापेति केन नेति ? सुपेर्लिट् । तिप् । णल् । द्विर्वचनम् । लिट्यभ्यास-
स्थोभयेषामिति (६।१।१७) संप्रसारणम् । कृतसंप्रसारणस्य स्वपेर्भगसस्येति
केन हेतुना षत्वं न भवति ? नास्त्येव स हेतुर्देन हेतुना विसुष्वापेत्यत्र न भविष्य-
तौत्यभिप्रायः । परस्य तु सकारस्यादेशप्रत्यययोरित्यनेन षत्वं भविष्यतीति
(८।३।५८) । न तद्विषयेयं चिन्ता । हलादिशेषान्न सुपिरिति । एतेन येन
हेतुना षत्वमत्र न भवति तं दर्शयति । लिट्यभ्यासस्थोभयेषा (६।१।१७)-
मित्येतस्माद्वि सम्प्रसारणात् परत्वाद् हलादिशेषे कृते यद्यपि पश्चात् संप्रसारणं
क्रियते तथापि सुपइति रूपं न भवति । पकारस्याभावात् । तस्मात् षत्वन्न
भविष्यतौत्यभिप्रायः । तेन सुप इत्यस्य रूपस्याभावः षत्वाभावे हेतुरुक्तः । पूर्वपक्ष-
वादिना तु प्राक् संप्रसारणे कृते पश्चाद् हलादिशेषेण पकारो निवृत्त इति मन्य-
मानेन देशितं ननु पश्चादपि पकारस्य निवृत्तिः । नैवायं सुपिर् भवति । पकारा-
भावात् । तत् किमिति देशितम् ? एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (प, ७८) सुपि-
रेवायमित्यभिप्रायः । यदा तु परत्वाद्दलादिशेषे कृते संप्रसारणं भवति तदैकदेशवि-
कृतस्यानन्यत्वे सुपिरयं न भवति । नहि तदा सुपेरेव विकारः । किं तर्हि ? स्वपेः ।
अत आह इष्टं पूर्वं संप्रसारणमिति । हलादिशेषादिदं पूर्वं संप्रसारणमेवेत्यते ।
तथास्त्युभयेषां ग्रहणं तत्रैवमर्थं कृतम् । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा पूर्वं
संप्रसारणमेव यथा स्यादिति । तस्माद् हलादिशेषात् पूर्वमभगसस्य संप्रसारणेनैव
भवितव्यं मित्ययुक्तं हलादिशेषान्न सुपिरिति । ततश्च विसुष्वापेति केन नेति तद्
देश्यं तदवस्थमेव । एवं तर्हि स्वादिष्वभगसेन चाभगसस्येति (८।३।६४)
योग्यत्रियमः स्वादीनामिवाभगसस्य षत्वं प्रवर्तते नान्येषामित्येतस्मान्नियमाद् विसु-
ष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भवतीत्यत आह स्वादीनामित्यादि । स्वादिनिमित्तको
नियमः स्वादिनियमः स्वादिभिर्व्यपदिश्यते । स्वादिनिमित्तकत्वन्तु नियमस्य
तानुपादाय विधानात् । स्वादीनां यो नियमः सोऽत्र न प्रवर्तते । कथं विसुष्वा-
पेत्यत्राभगसस्य षत्वं न भविष्यति ? कस्मात् पुनः स्वादिनियमोऽत्र न प्रवर्तत

इत्यत आह प्राक् सितादिति । तेषु पुनर्नियमविधानादिति शेषः । स्यादित्य-
 भासेन चाभासस्येत्यत्र (८।३।६४) प्राक्सितादिति वर्त्तते । तेन सेवसितेत्यत्र
 (८।३।७०) सितसंशब्दनादु ये प्राग् व्यवस्थिताः सुनोतिसुवर्तस्यतिस्तीभति-
 प्रभृतय स्तेष्वेवायन्नियमः । अतस्तेषामिवाभासस्य पत्व' व्यावर्त्तयति । नान्येषा-
 मिति दर्शयति । सिद्धान्तवादिनस्तु सामान्येन नियम इत्यभिप्रायः । स्यादेतत् ।
 सुपिरपि प्राक्सितादेव व्यवस्थितः । तेनात्रापि नियमः प्रवर्त्तयित इत्यत आह
 उत्तरः सुपिरिति । सितादित्येतदपेक्षते । सितशब्दादुत्तरः सुपिः पठ्यते । तत्
 कुतस्तत्र नियमस्य प्रवृत्तिः । अतो नियमेन तदभ्यासस्य पत्व' न व्यावर्त्तयति इति
 विमुष्वापेति केन नेत्यविकलं' देख्यमेव । एवं तद्व्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्यर्थवतः
 (प, १५) सुपेर' ग्रहणात् । इह च तस्यानर्थकत्वात् पत्व' न भविष्यति । नह्यत्र
 सुपिरर्थवान् । तथाहि यदा तावत् स्थाने द्विवचनं' तदा समुदाय एवार्थवान् ।
 अवयवस्वनयकएव । यदा तु द्विष्ययोगो द्विवचनं' तदापि शब्दस्यावृत्तिः ।
 नाथेस्य । तेन कृतेऽपि द्विवचने समुदायस्यैवार्थवत्त्वम् । नतु केवलायाः प्रकृतेः ।
 नापि केवलाभ्यासस्येत्यत आह अनर्थके विषुषुपुरिति । कथं पत्वमिति वाक्य-
 शेषः । यद्यर्थवतः सुपेर' ग्रहणाद् विमुष्वापेत्यत्र पत्व' न भवत्येवं सति विषुषुपुरित्यत्र
 पत्व' न भविष्यति । अत्रापि ह्यनर्थकत्वाच्चैव पत्वेन भवितव्यं' यथा विमुष्वापेत्य-
 त्वेत्यत आह पुपिभूतो हिरुच्यत इति । पुपीत्येतद्रूपमापन्नो हिरुच्यतइत्यर्थः ।
 स्वपेर' लिट् । उस् । द्विवचनम् । असंयोगाङ्गिङ्' किदिति (१।२।५) कित्त्वम् ।
 वच्चादिसूत्रेण (६।१।१५) संप्रसारणम् । अनेन पत्वम् । विषुष उस् इति स्थित
 आन्तरतम्यात् पुपइतिप्रत्ययस्य द्विवचनम् । एवं पुपिभूते हिरुच्यमाने विषुषुपुरित्यत्रा-
 भ्यासस्य पत्व' सिध्यति । विमुष्वापेत्यत्र पुपिभूतस्य द्विवचनं' नास्ति । पुपि-
 भूतस्याभावात् । तदेवं कुतः संप्रसारणे हि कृते पुपिभूतेन भवितव्यम् ? शलः
 किस्वाभावात् संप्रसारणमेव नास्ति । कुतः पुनः पत्वम् । तस्मात् सुपीतेप्रत्ययदेव
 हिरुच्यते । यद्यप्युत्तरकालं संप्रसारणे कृते सुपीतेप्रत्यय' भवति तथाप्यनर्थकत्वात्
 तस्य सूत्रेणो न भवतीति । तदेवं यदि कृतसंप्रसारणस्य पत्व' भवति विमुष्वा-
 पेति केन नेति देख्यमर्थवद्ग्रहणपरिभाषामाश्रित्य (प, १५) परिहृतम् । ननुच
 द्विवचने कर्त्तव्ये पत्वमसिद्धम् । तत् किमुच्यते पुपिभूतो हिरुच्यतइतिप्रत्यय आह
 पूर्ववत्सिद्धीय इत्यादि ।

८६ । निनदीभ्यां स्नातिः कौशलै ।

आ शौचे । अस्य पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्तेऽप्यारम्भः । कौशलं नैपुण्यम् । निष्ठातः कठकरण इति । तत्र कुशल इति गम्यते । नदीणां इत्यत्रापि नदी स्नाने कुशल इति । आतो लोप इटि (६।४।६४) चेत्याकारलोपः । उपपद-समासः । नदीस्नात इत्यत्रापि सप्तमीति (२।१।४०) योगविभागात् समासः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्ठातम् ।

प्रतिष्ठात मिति । पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते निपात्यते । स्नातिरित्यनुवृत्तौ सत्यां सूत्रे प्रतेरित्युच्यमाने कामं प्रतिष्ठातमिति सिध्यति । ह्रजाद्विषयि प्राप्नोति । तस्मादतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रतिष्ठात मिति निपातन माश्रितम् ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

यदि षल स्थान इत्यर्थं धातुरज्जदन्त्यपराः सादयः षोपदेशा इति लक्षणात् (६।१।६४, भा) षोपदेशस्तस्य चैतद्रूपं भवति तदा पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अथ गणि तथाऽपाठादषोपदेश इति लक्षणादषोपदेशोऽव्युत्पन्नो वा स्थलशब्दस्तदादित एवाप्राप्ते षत्वे वचनम् । गोत्रविषय इति । गोत्रविषयश्चेत् कपिष्ठलशब्दो भवतीत्यर्थः । गोत्रग्रहणेन चेह लौकिकं गोत्रं गृह्यते । न पारि-भाषिकम् । लोके च ये पुरुषा अपत्यसन्ततः प्रवर्तयितारो यत्पूर्विकापत्यसन्तति भवति ते गोत्रमित्यभिधीयन्ते । कश्च कपिष्ठलशब्दो गोत्रविषयः ? यः संज्ञाशब्दः प्रवराध्याये पठ्यते । पारिभाषिकं गोत्रविषयत्वं सपत्यप्रत्ययमन्तरिण न सम्भव-तीति पारिभाषिकगोत्रस्येहाग्रहणम् । कपिष्ठलो नामिति । स्थलतीति स्थलः । पचाद्यच् । कपिरिव स्थलः कपिष्ठलः । उपमितं व्याघ्रादीत्यादिना (२।१।५६) समासः । व्युत्पत्तिमात्रमेवैतत् कृतम् । न त्ववयवार्थो विद्यते । नामशब्दः संज्ञाशब्दतां कपिष्ठलशब्दस्य दर्शयितुं प्रयुक्तः । कपिष्ठलशब्दस्यापसिद्धत्वात् तदपत्येन प्रसिद्धेन तमाख्यातु माह यस्य कापिष्ठलिरिति । यस्य कापिष्ठलिरपत्यं स कपिष्ठलो नामित्यर्थः । कपिष्ठलमिति । कपीनां स्थलं स्थानमित्यर्थः ।

८२ । प्रष्टोऽयगामिणि (P) ।

प्रश्नदस्यानिष्पत्त्यादप्राप्तमेव षत्वं विधीयते । अग्रे गन्तुं शीलं यस्य सोऽयगामो पुरःसर उच्यते । प्रतिष्ठत इति प्रष्टः । सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । पूर्ववदकारलोपः ।

८३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विष्टर इति । स्तृञ् आच्छादन इत्यस्याज्दन्त्यपरस्यापि षोपदेशत्वं नास्ति । छुपिस्तृञ्स्तृप्त्यसिक्तवर्जमिति वचनात् (६।१।६४, भा) । तेन नाप्राप्तमेव षत्वं निपात्यते । विस्तौर्यत इति विष्टरः । ऋदोरप् ३।१।५७ । रुद्रिग्वदोऽयं यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यते । नात्रावयवार्थं प्रत्यभिनिवेशः कर्त्तव्यः ।

८४ । कन्दोनाम्नि च ।

कन्दोयज्ञेन वृहत्यादीनां ग्रहणम् । नहि वेदस्य विष्टर इति नाम । किं तर्हि ? वृहत्यादीनां वृत्तानाम् । ननु विष्टर इति प्रकृतम् । तत् कथं विष्टर इति निपातयितुं शक्यत इत्याह विपूर्वादित्यादि । प्रे स्तोऽयज्ञ इत्यतः (३।३।३२) स्तृप्त्यनुवर्त्तमाने प्रथमे वाच्यशब्द इत्यतो (३।३।३३) वाविति कन्दोनाम्नि चेति (३।३।३४) स्तृणातेर्घञ् विधीयते । न च घञि विष्टर इत्येतद्रूपमापद्यते । तस्माद् यद्यपि विष्टर इति प्रकृतं तथापि निपात्यते । ननु च घञापि विहितोऽस्मादेव निपातनाद् भ्रष्टत्वे कृते विष्टर इति भवत्येव । तत् कथं विष्टर इति शक्यं विज्ञातुम् ? कन्दोनाम्नि चेति वचनात् । नहि विष्टर इति कन्दोनाम् । किं तर्हि विष्टर इति ।

८५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

स्थिरशब्दोऽयमजिरशिशिरैत्यादिसूत्रेण (उण्, १।५३) यदि तिष्ठतेः किरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते तदा सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते

(P) In many of my MSS अवगामिणि is spelt with the cerebral च though a few have the dental न here, probably taking it under वृष्णादि The वाशिकाकार cites वृष्णमिणी in कृमिति च (४. ४. 13). This likely leads the former to retain the cerebral च in the word.

वचनम् । अथाव्युत्पन्नमेव प्रातिपदिकं तदादित एवाप्राप्ते वचनम् । गविष्ठिरो
युधिष्ठिर इति । संज्ञायां समासः । अथ कथं गविष्ठिर इत्यत्र सप्तम्या अलुक् ।
हलन्तत्वात् सप्तम्याः संज्ञायामिति (६।३।८) चेत् ? न । गोशब्दस्याहलन्त-
त्वादित्यत्र आह गोशब्दादित्यादि ।

८६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

सात्पदाद्योरिति (८।३।१११) प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । यथा चैवं तथा
कपिष्ठलो गोत्र (८।३।८१) इत्यत्र प्रतिपादितम् । विष्ठलं कुष्ठलमिति । स्थल-
शब्दः पचाद्यजन्तः । तेन यदा विकुशब्दौ निपातौ समस्येते तदा कुगति-
प्रादय इति (२।२।१८) समासः । अथानिपातौ पक्षिष्टयिवौवचनौ तदा षष्ठी-
समासः । शमिष्ठलमिति । शमौनां स्थलमिति समासः । व्यापोः संज्ञाच्छन्दसो-
र्बहुलमिति (६।३।६३) ऋत्वः । ऋत्वोच्चारणं दौर्घपक्षे मा भूदित्येवमर्थम् ।
अन्यथा हि बहुलवचनाद् दौर्घोऽपि पक्षे विज्ञायेत । परिष्ठलमिति । प्रादि-
समासः ।

८७ । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुमञ्जि- पुञ्जिपरमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

येषामत्रोपपदसमासे कृते स्थलशब्द उत्तरपदे सप्तम्या अलुक् भवति ये चेन्नन्ता
स्तेभ्य इण्कारित्वेन (८।३।५७) प्राप्तस्य षत्वस्य पदादिलक्षणप्रतिषेधे प्राप्ते
वचनम् । बर्हिःशब्दादपि लुम्बिसर्जनौयशर्व्व्यायिऽपीति (८।३।५८) पदादि-
लक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । शेषेभ्य स्वप्राप्त एव । स्थ इति धातुग्रहणं
स्यात् ? स्वरूपग्रहणं वा ? यद्यातो धातोरित्याकारलोपं (६।४।१४०) कृत्वा
तिष्ठतेः षष्ठा निर्देशं स्ततो धातुग्रहणम् । अथ सुबव्यत्येन षष्ठाः स्थले प्रथमां
कृत्वा स्थशब्दस्य कप्रत्ययान्तस्य निर्देशं स्तदा स्वरूपग्रहणम् । तदात्र यदि
धातोरिह ग्रहणं स्यात् तदा गोखानमित्यादावपि प्रसज्येतेत्यालोच्य स्वरूप-
ग्रहणं दर्शयन्नाह इत्येतेभ्य इत्यादि । उदाहरणेषु गोष्ठइत्यत्र गोशब्दे प्रथमान्त
उपपदे घञर्थं कविधानम् । स्वास्त्रापाव्यधिहनिष्यथं घञर्थं कविधानमिति
(३।३।५८, वा) गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे कप्रत्ययः । अप्रतिष्ठतीत्यर्थेऽपठ
इत्यत्र सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । आपठइति कचित् पाठः ।

तत्रान्येषामपि दृश्यत इति (६।३।१३७) दीर्घः । अन्यत्रापि सर्वत्र सपि स्थ (३।२।४) इति कप्रत्ययः । यदि कुशब्दो निपातस्तदा प्रथमान्त एतस्मिन्नुपपदे कविधिः । अथानिपातस्तदा सप्तम्यन्ते । अस्वादिषु सप्तम्यन्तेष्वेव । अस्वष्ट इति । ष्यापोः संज्ञाच्छन्दसोबहुलमिति (६।३।६३) ऋत्वः । स्थ इति स्वरूपग्रहणादन्येषां न प्राप्नोतीतीदमाह स्यास्थिन्स्थामित्यादि । एषामपि पत्वं वक्तव्यं व्याख्येयं मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । सुषामादेराकृतिगणत्वादेर्षां पत्वं भविष्यतीति । सव्येष्ठेति । सव्ये तिष्ठतीति दिवेऋरित्यनुवर्त्तमानं (उण्, २।२।५६) नयते ङिच्चेति (उण्, २।२।५७) ङिति च सव्ये स्थच्छन्दमोति (उण्, २।१।५८) सव्यशब्द उपपदे तिष्ठते ऋप्रत्ययः । ङित्त्वादित्युपः । तत्पुरुष इत्यादिना (६।३।१४) सप्तम्या अलुक् । सव्येष्टु इति स्थित ऋदुशनस् पुरोदंशोऽनेहसामित्यादिनानङ् (७।१।८४) । सर्व्वनामस्थाने चामम्बुजाविति (६।४।८) दीर्घः । परमेष्ठीति । गमेरिति (उण्, ४।४।४३) रित्यनुवर्त्तमाने परमे स्थः किञ्चेतीतिप्रत्ययः (उण्, ४।४।५०) । किच्चादालोपः । परमेष्ठिन्निति स्थिते सौ चेति (६।४।१३) दीर्घः । सव्येष्टु सारथिरिति । पूर्व्वत् सव्येष्टुशब्दं साधयित्वा सारथिशब्देन कर्मधारयः ।

८८ । सुषामादिषु च ।

कचित् पत्वप्रतिषेधे प्राप्ते कचिदादित एवाप्राप्ति मूर्धन्यो विधीयते । सुषामेति । सामशब्दोऽयं यो अन्तकर्मणीत्येतस्मान्मनिन् प्रत्ययं विधाय लृत्पादितः । तस्य पदादिलक्षणे प्रतिषेधे प्राप्ते तच्चाधनार्थं मिह पाठः । निष्षामेति । दुष्षामेति । रेफस्य विसर्जनोपे कृते तदा वा शरीति (८।३।३६) पत्वे सकारस्तदा परस्य पत्वे कृते पूर्व्वस्य टुत्वम् । ननु च सुषेधादीनां त्रयाणामुपसर्गात् सुनोतीत्यादिनं (८।३।६५) मूर्धन्यः सिद्धः । तत् किमर्थमिह पठनं मित्याह सुशब्देत्यादि । सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वादनुपसर्गत्वे सति सुषेध इति पाठः । निर्दुःशब्दयोस्तु क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति निःषेधो दुःषेध इत्ययं पाठ इति सम्बन्धः कर्त्तव्यः । सुषेधादिषु स्वादीनामुपसर्गत्वं नास्ति । ततो यदि तेषामिह पाठो न क्रियते तदोपसर्गात् सुनोतीत्यादिनोपसर्गस्यान्निमित्तात् (८।३।६५) पत्वं विधीयमानं न स्यात् । इत्येते च । तस्मादनुपसर्गान्निमित्तात् पत्वं यथा स्वादित्येवमर्थमेषां सुषेधादीनामिह पाठः । तत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे सत्युपसर्गसंज्ञा न

भवति । एका संज्ञेत्यधिकारात् (१४११) । अनुपसर्गत्वं त्वस्य सः पूजायामिति (१४१८४) कर्मप्रवचनौयसंज्ञाविधानात् । निर्दुःशब्दयोस्तूपसर्गत्वाभावः क्रियान्तरविषयत्वात् । निगंतः सेधो निषेधो दुर्गतः सेधो दुष्पेधो इति । गमिक्रियाविषयौ हि तौ । तस्माद् गमिमिव प्रति तयोरुपसर्गत्वम् । न सेधति प्रति । यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका (१४१६०, भा) भवन्तीति वचनात् । एवं तावत् पिबु संराढावित्येतस्य घञि यद्रूपं सेध इति तदा सुषेधादौनामिह पाठोऽनुपसर्गार्थः । पिब गत्यामिति यदा गतौ वर्त्तमानस्य सेध इत्येतद् भवति तदा प्रतिषेधवाधनार्थः पाठ इति दर्शयितुं माह सेधते रित्यादि । अथवा सेधते गताविति (८१११३) प्रतिषेधं वक्ष्यति । स मा भूदित्येवमर्थ एषाम्पाठः । सुषन्धिरनिष्पन्धिर दुष्पन्धिरिति । एत उपसर्गो घोः किरिति (३१३८२) किप्रत्ययान्तः । तेनैषामनादेशसकारत्वादप्राप्ते षत्वे पाठः । सन्धीयत इति सन्धिः । शोभनः सन्धिरिति प्रादिसमामः सुषन्धिरिति । एव मन्थत्रापि । सुष्ठुदुष्ठुशब्दयोस्तु पदादिलक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते पाठः । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते इति । कुम्भश्च्यतः (उण्, ११२) कुग्रहणं मनुवर्त्तते । ऋग्यादयश्चेति (उण्, १३६) कुप्रत्ययान्तौ व्युत्पाद्येते । गौरिषक्थइति । गौरिषक्थशब्दस्य सकारस्य संज्ञायां षत्वं भवति । गौर्याः सकृद्यौति षष्ठीसमासः । अच प्रत्यन्वपूर्वादित्यादिसूत्रे (५४७५) ऽजिति योगविभागादच् समासान्तः । यदा तु बहुव्रीहिर्गौर्याइव सकृथि यस्येति तदा बहुव्रीहौ सकृथ्यङ्गोः स्त्राङ्गात् घञिति (५४११३) षच् प्रत्ययान्तः । सकृथिशब्दोऽयमसिसञ्चिभ्यां कृथिन्निति (उण्, ३४३४) कथिन् प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन प्रतिषेधवाधनार्थं गौरिषक्थशब्दस्य पाठः । अब्युत्पत्ति-पक्षे त्वप्राप्त एव षत्वे । प्रतिष्णिकेति । अस्यापि प्रतिष्ठातोत्यातश्चोपसर्ग (३१३३६) इति कप्रत्ययः । टाप । तदन्तात् संज्ञायां (५३८७) कन् । केऽण इति ७४१३३ ऋषः । प्रत्ययस्यादित्यादिनेत्वम् (७३४४) । जलाषाहमिति । अनिष्पन्थार्थः पाठः । अनाषः पुनरर्थं लक्ष्यते । तथाहि सवनादिष्व- (८१३१०) श्वसनशब्दग्रहणेन ज्ञापकेनास्य षत्वं प्रतिपादयिष्यते । अपरे त्वश्वसनशब्दो वा सवनादिज्ञापनार्थः पठितव्य इह वा जलाषाहशब्दइति विकल्पदर्शनार्थं मिहास्य पाठं समर्थयन्ते । उपलक्षणार्थश्चेतोहास्य पाठः ।

तेनाश्रयाहमित्यस्यापि पाठो वेदितव्यः । नौषेचनं दुन्दुभिषेवणमिति । षष्ठी-
समासौ । सिचेः षेठ् सेवन इत्यस्माच्च ल्युटि प्रतिषेधबाधनार्थः पाठः ।

६६ । एति संज्ञायामगात् ।

एति संज्ञायामित्यादि । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । अस्त्वैकारपरस्येत्यादिना
विवरणम् । एकारः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । एतेनेतीत्यस्याः परसप्तमीत्वं
दर्शयति । हरिषेण इति । हरयः सेना अस्याति बहुव्रीहिः । उपसर्जनक्रस्व-
त्वम् । पृथसेन इति । स्त्रिया इत्यादिना (६।३।३४) पुंवद्भावः । विश्वक्सेन
इति । विश्वश्चतौति ऋत्विगित्यादिना (३।२।५८) क्तिन् । अनदितामिति
(६।४।२४) नलोपः । उगितश्चेति (४।१।६) ङीप् । अचइत्यकार- (१।४।१६८)
लोपः । चाविति (६।३।१३८) दौर्घः । विष्चौ सेनास्येति बहुव्रीहिः । उपसर्जन
क्रस्वत्वम् । स्त्रिया इत्यादिना (६।३।३४) पुंवद्भावः । क्तिन्प्रत्ययस्य कु-
रिति (८।२।६२) कुत्वम् । भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) जशत्वं गकारः ।
तस्य खरि चेति (८।४।५५) चत्वं ककारः । तस्यासिद्धत्वादु गकारः ।

१०० । नञ्वादाः ।

नञ्वादेति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयमुच्यत इति । सूत्रे (८।३।६८)
चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स चाकृतिगणतां सुषामादेर्बोधयतीत्यतश्चाह अवि-
हितलक्षण इत्यादि ।

१०१ । ऋसात् तादौ तद्धिते ।

अपदान्तस्येत्यधिकारात् पदान्तेऽप्राप्ते मूर्धन्वे सतीदमारभ्यते । येषु तकारा-
दिषु तद्धितेषु मूर्धन्वेन भवितव्यं तान् दर्शयितुमाह तरप्तमपावित्यादि ।
सर्पिष्टमिति । द्विवचनावभन्वेत्यादिना (५।३।५७) तरप् । प्रकृतिसकारस्य
स्त्वम् । विसर्जनौयः । तस्यापि विसर्जनौयस्य सइति (८।३।३४) सकारः ।
तस्यानेन षत्वम् । टुत्वम् । सर्पिष्टमिति । अतिशयनइत्यादिना (५।३।५५)
तमप् । चतुष्टय इति । संख्याया अवयवे तयप् (५।२।४२) । तदन्ताज् जस् ।
सप्तम्येकवचनं वा । यदा जस् तदा जश् शौ (७।१।१७) इति शीभावः । क्वचि-
च्चतुष्टयौति पाठः । तत्र हि टिड् ढाणजिति (४।१।१५) ङीप् । सर्पिष्टं सर्पिष्टेति ।

तस्य भावस्त्वतली (५।१।११६) । सर्पिष्ट इति प्रयोगे पञ्चम्यास्तमित्य (५।३।७)
 नुवत्तमानेऽपादाने चाहीयकहोरिति (५।४।४५) तमिप्रत्ययः । आविष्ट इति ।
 आविःशब्दाद् भवादावर्थव्ययात् ल्यप् (४।२।१०४) । ननु चामिहत्वतमि-
 त्वेभ्यस्त्वविविधिरव्ययात् स्मृत् इति तत्र (४।२।१०४) परिगणयति । तत्
 कथमाविःशब्दात् ल्यप् ? नैष दोषः । अल्पाचतरत्वात् कुशब्दस्य त्रशब्दस्य वा
 पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणाक्षन्त्यभिवारं दर्शयता सूचितं व्यभिचार्यं तत्
 परिगणनम् । तेनाविःशब्दादपि भवति । सर्पिस्सादिति । विभाषा साति-
 कार्त्तस्मिन्निति सातिः (५।४।५२) । ननु च सात्पदाद्योरिति (८३१११) वक्ष्य-
 माणात् प्रतिषेधादेव मूर्धन्यो न भविष्यति । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थं तादावित्य-
 नेनेत्यत्राह प्रत्ययसकारस्येत्यादि । सादित्यनेन हि सात्प्रत्ययस्य यः सकारो
 यश्च पदादिलक्षणस्तयोः पत्वं प्रतिषिध्यते । ननु सात्प्रत्ययात् पूर्वस्य प्रकृत-
 सकारस्य । ततो यदि तादाविति नीत्ते तदा प्रत्ययसकारस्यापत्वे प्रकृति-
 सकारस्य स्यादेव । तस्मिंश्च सति ण्वत्वं प्रत्ययसकारस्यापि स्यात् । वक्तव्य इति ।
 व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । इहादिग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यस्मिन्
 विधिस्तदावलग्रहण इत्येव (१।१।७२ वा) हि तादौ भविष्यति । तत् क्रियते ।
 ग्रन्थाधिकादर्शाधिक्यं सूचयतीति तिङन्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् ।
 अथवा न रपरेतादौ (८।३।११०) नेति योगविभागः करिष्यते । तेन तिङन्तस्य
 न भवतीति । अस्मिंस्तु व्याख्यानं आदिग्रहणं विस्पष्टार्थम् । भिन्दुस्तरां
 क्षिन्दुस्तरामिति । भिदिच्छिदिभां लिङ् । यासुट् । क्षिंजुम् (३।४।१०८) ।
 लिङ् : सलोप इत्यादिना (७।२।७६) सलोपः । उष्यपदान्तादिति (६।१।८६)
 पररूपत्वम् । असोरक्षोप (६।४।१११) इत्यकारलोपः । तिङ्धेति (५।३।५६)
 तरप् । किमेत्तिङ्धेयितरादिनामुपप्रत्ययः (५।४।१११) ।

१०२ । निसस्तपतावनासेवने ।

अयमपि पदान्तार्थ आरम्भः । निष्टपतौति । तप धूप सन्तापे । क्व
 विसर्जनीयः । विसर्जनीयस्य सः (८।३।३४) । तस्य मूर्धन्यः । ण्वत्वं । अथेह
 निष्टप्तं रक्षो निष्टप्ता अरातय इति निष्ठान्ते तपतौ कक्षात्र भवति । अस्ति
 क्षात्रासेवनमित्यत्र आह निष्टप्तमित्यादि । नहीह वस्तुनः सत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः
 प्रधानं कारणम् । अपि तु तद्विवक्षा । न चेहासेवनविवक्षास्तीति भवति मूर्धन्यः ।

यदि तर्ह्यसिधनं विवक्ष्यते तदा न भवितव्यं मूर्धन्येनेत्यत आह च्छान्दसो वेत्यादि । सभावे कृते व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) पुनः षकारः ।

१०३ । युष्मत्तत्तत्तच्छ्रुतःपादम् ।

अथमपि पदान्तार्थं आरम्भः । अन्तःपादमिति । पादस्य मध्ये । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः । पादग्रहणेन ऋक्पादश्लोकपादयोः सामान्येन ग्रहणम् । तकारादित्वं त्विह युष्मदण्वं विशेषणम् । नेतरयोः । अव्यभिचारात् । युष्मच्छब्दस्यापि त्वादिष्वादेशेषु तकारादित्वं भवतीत्यत आह युष्मदादेशा इत्यादि । अग्निष्टमिति । त्वाहौ साविति (७।२।८४) त्वादेशः । ङेप्रथमयोरमिति (७।१।२८) सोरम्भावः । शेषे लोपः (७।२।८०) । अग्निष्टेति । त्वामौ द्वितीयाया (८।१।२३) इति द्वितीयान्तस्य त्वादेशः । अग्निष्टेति । तेमया (८।१।२२) वेकवचनस्येति षष्ठ्यन्तस्य तथादेशः । अग्निष्टेति । तवममौ ङोतीति (७।२।८६) तवादेशः । युष्मदस्मदभ्यां ङसोऽशित्यश्रुभावः (७।१।२७) । अग्निष्टेति । तच्छब्दोऽयन्निपातः । सर्वनाम वा । निष्टतच्छ्रुति । तत्तेर्लिट् । उम् । अग्निस्तत् पुनरिति । अग्निशब्दोऽत्र पूर्वपादस्यान्ते वर्तते । तेनायं षकारः पादस्यान्ते वर्तते । न पादमध्ये ।

१०४ । यजुषिप्रकीर्षाम् ।

यजुषीति । यजुर्वेदे । अत्र पादा न सम्भवन्तीति पूर्वेषु नाप्राप्ते षत्वमिदमारभते । एकेषाग्रहणं विकल्पार्थम् ।

१०५ । स्तुतस्तोमयोऽङ्कन्दसि ।

सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्सारम्भः । ननु चीत्तरस्त्रौचौव नृभिःष्टुतं गोभिःष्टोममित्यत्र षत्वं सिध्यति । तत् किमर्थमिदमारभते ? स्यादेतत् । समासे सत्येतद् भवति पूर्वपदसुत्तरपदमिति । नचात्र समासः । तस्मात् पूर्वपदादि (८।३।१०६) त्युत्तरेण न सिध्यतीति । एतच्चासम्यक् । असमासे यत् पूर्वपदं तदपि तत्रापि गृह्यते । वक्ष्यत्यसमासे यदपि पूर्वपदं तदपि गृह्यतइत्यत आह पूर्वपदादित्वेवेत्यादि ।

१०६ । पूर्वपदात् ।

द्विवन्ध्विति । षष्ठोत्तपुस्तो बहुव्रीहिवी । मधुष्ठानमिति । षष्ठोत्तमानः ।
 द्विषाहसमिति । द्वयोः सहस्रयोर्भवइति तद्वितार्थं समासः । तत्र भव
 (४।३।५३) इत्यण् । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चैत्यत्तरपदद्विद्विः (७।३।१५) ।
 अथेह कथं षत्वं त्रिः षष्ठ्यत्वायैति ? यावता समासे यत् पूर्वपदं तत्र
 पूर्वपदशब्दो रूढः । नचायं समासः । किं तर्हि ? वाक्यमित्यत आह
 असमासेऽपोतगादि । कथं पुनरेतन्नभ्यति ? व्यवस्थावचनस्येह पूर्वपदस्याश्रयणात् ।
 यथैव हि पूर्वशब्दो लोके रूढि मादाय क्वचित् तु समुदाये वर्तते पूर्वपञ्चाला
 इति क्वचिद् व्यवस्थायामयमस्मात् पूर्वइति वा तथा शास्त्रेऽपि । तत इह
 व्यवस्थाशब्दो गृह्यते । कुतः ? व्याप्तेः । रूढिशब्द एव गृह्यभाषि समास
 एव स्यात् । नासमासे । व्यवस्थाशब्दे तु सर्वत्र भवति ।

१०७ । सुजः ।

पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । सुज इति निपातो गृह्यत इति । अथ
 सुज् अभिषव इति धातुः कस्मान्न गृह्यते ? एवं मन्यते । यत्रास्य धातोर्ब्रह्मण-
 मिच्छति तत्र श्रुतिपानिर्देशं कराति । श्रुतीयमिदमाचार्यस्य । यद्योपसर्गात्
 सुनोतीत्यत्र (८।३।६५) । सुनोतेः स्यसनोरित्यत्र (८।३।११७) च । तदिहापि यदि
 धातोर्ब्रह्मणमभोष्टं स्यात् श्रुतिपा निर्देशं कुर्यात् । नैव कृतम् । अतो निपातस्ये-
 दं ग्रहणमवसीयते । अभीषुण इति । षष्ठौवहुवचनस्यास्मच्छब्दस्य बहुवचनस्य
 वसूतसाविति (८।३।२१) नस् । इकः सुजोति (६।३।१३४) दौर्घः । नञ्
 धातुस्योरुभ्य (८।४।२७) इति णत्वम् ।

१०८ । सनोतेरनः ।

अनइति । अविद्यमानो नकारोऽस्येत्यर्थः । गोषा इति । षण् दाने । गां
 सनोतीति जनसनखनक्रमगमो विट् (३।२।६७) । विड्वनोरनुनासिकस्यादि-
 त्वाच्चम् (६।४।४१) । गोसनिमिति । स्तम्बशक्तोरितित्यत्र (३।२।२४)
 इत्तित्यनुवर्त्तमाने च्छन्दसि वनसनरन्ध्रमितीन्प्रत्ययः (३।२।२७) । ननु
 पूर्वपदादित्येव गोषादित्यादौ षत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थमिदमित्याह पूर्वपदादि-

त्येवेत्यादि । अविद्यमाननकारस्यैव भवति । नान्यस्येत्येष नियमो यथा स्यादि
त्येवमर्थमेतत् । यद्येवं गोसनिमिति न नियमस्य फलम् । सवनादित्वादित्याह
अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सवनादिषु पाठाद् गोसनिशब्दो
नियमस्य फलं न भवति तस्मात् केचित् निसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनौ-
रिन्धपर इति । सनोत्तरिन्धन्तस्य सनि रूपं सिमानयिषतीति । अत्र यदि नियमार्थं
मेतन्नोच्येत तदा स्तोतिस्थोरेव (८।३।६१) षत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु सति न
भवतीति ण्यन्तस्योदाहरणम् । अण्यन्तस्य स्तोतिस्थोरेवेत्यत (८।३।६१) एव
नियमात् षत्वनिष्ठयोः सिद्धत्वात् । सिसनोरिति । सनातेः मन् । इट् । द्विवचनम् ।
सनः सकारस्य षत्वम् । सिसनिष इति स्थितिः क्तिप् । अतो लोपः (६।४।४८) ।
षत्वस्यासिद्धत्वाद्बुत्वम् । व्योरुपधाया दोर्ष इकइति (८।२।७६) दीर्घः । सिस-
नोरिति स्थितेऽत्र सनः षत्वभूतस्याभावात् स्तोतिस्थोरेवेत्येष (८।३।६१) नियमो
न प्रवर्तते । अत्र यदीदं नोच्येतादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) मूर्धन्यः स्यात् ।
अस्मिंस्तु सति न भवति ।

१०८ । सङ्घेः पृतनर्त्ताभ्याञ्च ।

असाङ्गर्थमनिष्पद्येच्च । पृतनाषाहमिति । छन्दसि मह (३।२।६३) इति शिवः ।
ऋतौषाहमिति । अन्येषामपि दृश्यत इति (६।७।१३५) दीर्घः । ऋतौषहमिति ।
कृत्यल्लुटो बहुलमिति (३।३।११३) क्तिप् । नङ्गिहतिष्वपिब्यधिरुचिसंहितनिषु
क्ताविति (६।३।११६) दीर्घत्वम् । संहितायामेतद् दीर्घत्वं षत्वञ्चेति । उभयोरपि
विधाने संहिताधिकाराद् दीर्घस्य प्रतिपादनम् । ऋतिशब्दस्यायं प्रयोग इति
प्रतिपादनार्थम् । अन्यथा ह्यतिशब्दान्तरमेवेदमित्याशङ्कते । यस्तु मन्यते वर्ष-
व्यत्ययेनेवात्र षत्वं भविष्यति । तत् किमेतदर्धेन योगविभागेनेति तं प्रति षत्वस्य
संहितिकत्वं प्रतिपादितम् । यदि हि व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) प्रकारः
क्रियते ततोऽसंहितायामेव स्यात् । नङ्गि तत्र संहिताधिकारोऽस्ति । तस्मात्
संहिताधिकारे यथा स्यादिति योगविभागः कर्त्तव्य इति भावः । अनुक्तसमुच्चयार्थं
इति । न केवलं साङ्गभूतस्येण्कोः परस्येत्यपि पृतनर्त्ताभ्याञ्च षत्वं भवतीति ।
येतु योगविभागं न कुर्वन्ति त ऋतौषहमित्यर्थं अकारः समुच्चयार्थं इति वर्णयन्ति ।

११० । न रपरसृपि

रः परो यस्मादिति रपरः । सृष्टु
 ईसायां तुरादावदन्तः पठ्यते । स
 इति । स्रन्सु अवसंसने । अस्मा
 (१०८) खल् । विस्रब्ध इति । रु
 नलोपः । भक्षस्तथोर्ध्वः इति
 (८१४।५३) भकारस्य वकारः । र्
 कसुन् । विसर्जनादिति । ल्युट्
 (६।२।५८) क्तिन् । तत्पुरुषे कृति
 निःसृहइति । सृहणं सृहः । ए
 सृहो निःसृहः । सवने सवन इति
 सायां द्विवचनम् । सूते सूतइति ।
 सोमे सोम इति । सुजित्येतस्मादर्त्तं
 व्युत्पादितः । सवनमुखे सवनमुख
 किं किंसमिति । प्रो अन्तकम् ।
 किमो मकारस्यानुस्वारे कृतेऽयोगव
 स्थान्निमित्तात् प्राप्तः । अनुसवनमि
 र्गोसनिवत् । अथाश्वसनिग्रहणं कि
 तथाहि पूर्वस्थादिण उत्तरस्य षत्वं प्रा
 आह अश्वसनिग्रहणमित्यादि । वि
 जलाषाहमित्यादि । कचिद् विसं वि
 चनपक्ष आदेशप्रत्यययोरित्यादेशसकारः
 पेधो वक्तव्यः ।

१११ । सात्पदाद्योः ।

आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) ८

११२ । सिचो यङि ।

आदेशप्रत्यययो (८।३।५८) रित्यु

षत्वस्यायं प्रतिषेधः । सेसिच्यत इति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५६) प्राप्तिः । अभिसेसिच्यत इति । अत्रोपसर्गात् सुनोतात्यादिना (८।३।६५) कथं पुनरत्र प्रतिषेधः प्रवर्त्तते ? यावतोपसर्गात् सुनोतात्यादिना (८।३।६६) सूत्रेण षत्वं प्रतिषेधविषये विधोयते । अत्रोपसर्गस्थान्निमित्ताद् या प्राप्तिः सा यथा सात्पदाद्यारितोमं (८।३।१११) पदादिलक्षणप्रतिषेधं बाधते तथा सिचो यङीत्येतच्चेति देश्यमाशङ्क्याह उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । येन नाप्राप्ति-
न्यायेन (प, ५८) पदादिलक्षणस्यैव प्रतिषेधस्य बाधा युक्ता । तत्र प्राप्त एवोप-
सर्गार्थमारभ्यते । सिचो यङीत्येतस्मिन् पुनःप्राप्ते चाप्राप्ते च । अथवा पुरस्ता-
दपवादा अनन्तरान् विधौ बाधन्ते (प, ६०) नोत्तरानित्येवमुपसर्गात् षत्वप्राप्तिः
सिचः पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते । नतु सिचो यङीत्यभिप्रायः ।

११३ । सेधतेर्गतौ ।

उपसर्गात् सुनोतीति (८।३।६५) प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधः । प्रतिषेधस्या-
कार्थ्यादिति निवारणे सेधतिर् वर्त्तते ।

११४ । प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ।

प्रतिस्तब्धं निस्तब्धमिति । स्तम्भेरिति प्राप्तस्य (८।३।६७) षत्वस्याभावो
निपात्यते ।

११५ । सोढः ।

परिनिविभ्य इति (८।३।७०) प्राप्ते षत्व आरभ्यते । सोढ इति । निष्ठाया-
मपि प्रथमेकावचने कृत एतद्रूपं भवति । एतदुग्रहणाशङ्कानिरासायाह सङ्घिरय
मित्यादि । सोढभूत इति । हकारे ढकारे कृते यद्रूपं भवति तत् प्राप्त इत्यर्थः ।
ढकारस्तु जश्च न श्रूयते । परिसोढेति । धत्वढत्वष्टत्वढलोपेषु कृतेषु सङ्घि-
वहोरोदवर्णस्येलोकारः (६।३।३१२) ।

११६ । स्तम्भुसिवुसहां चङि ।

अत्राद्यस्य स्तम्भेरिति (८।३।६७) षत्वे प्राप्त इतरयोस्तु परिनिविभ्य इति
(८।३।७०) प्रतिषेधेऽयमारभ्यते । अभ्यतस्तम्भदिति । णिच् । लुङ् । णिन्नि-

दुसुभः कर्त्तरि चङ् (३।१।४८) । णिलोपः । चङीति (६।१।११) द्विवचनम् । पूर्ववत् स्वयः शेषः । अट् । प्राक्सितादङ व्यवायेऽपि (८।३।६३) । स्यादि-
ष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति (८।३।६४) व्यवाये सत्युपसर्गस्यान्निमित्तात् षत्वं प्रापत्
न भवति । पर्य्यसौषिवदित्यादि । पूर्ववत्तुङादि । सिवेर्हृषूपधगुणः । सच्चस्वत
उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । सन्वत्तुनीतीत्य (७।४।८३) उभयोर्णां
चङ्युपधाया इति ऋस्वः । दीर्घो लघोरिति (७।४।८४) दीर्घः । अत्रापि मिवा-
दीनां वाङ् व्यवायेऽपीत्यङ् व्यवाय (८।३।७१) उपसर्गस्यान्निमित्तात् परेषां
प्राप्नोति । तत्र भवति । सिवुसहोरित्यादि । एतयोः सिवुसहोर्बङ्युपसर्गस्यान्नि-
मित्तात् षत्वं प्राप्नोति । तस्मा भूदित्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थं
मित्याह उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम् । उपसर्गात् सुगोती-
त्यतो (८।३।६५) मण्डूकप्रतिन्यायेनोपसर्गादिताहानुवर्त्तते । तेनोपसर्गाद्
या प्राप्तिस्तस्या एव प्रतिषेधो भविष्यतीति । तथाचैवोदाहृतमिति । यत् तदर्थ-
रूपं व्याख्येयं तत् तथोक्तम् । तदर्थरूपमेवोदाहृतमित्यर्थः ।

११७ । सुनोतेः स्यसनोः ।

अभ्यसोष्यदिति । लङ् । अभिसुसृषतीति । सन् । इको भक्ति
(१।२।८) कित्त्वे गुणाभावः । अज्भनगमां सनोति (६।४।१६) दीर्घः ।
अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ । अत्र यस्मात् स्त्रीतिष्ठोरेव षण्यभ्यासादित्यतो
(८।३।६१) नियमादप्राप्ते स्यादिष्वभ्यासेनेति (८।३।६४) नियमादप्राप्ति स्मादा-
भिसुसृरित्युदाहरन्ति । स्यादेतत् । अत्रापि नास्ति यत् तदप्युदाहरणं नोप-
पद्यत इत्यतश्चाह सन् षभूतो न भवतीत्यादि । षभूते हि सनि स्त्रीतिष्ठोरेव
(८।३।६१) नियमः । नचात्र सन् षभूतः । तस्मादसति सन्ग्रहणेऽभ्यास-
स्यान्निमित्तादादेशप्रत्यययोरिति (८।३।५८) षत्वं प्राप्नोति । अभ्यासग्रहणं
सुपसर्गात् प्राप्तेरसम्भवात् । अत उपसर्गस्यान्निमित्ताद् धातुसकारस्य षत्वं न
प्राप्नोति । अभ्यासेन व्यवहितत्वात् । नाभ्याससकारस्य स्यादिनियमेन व्याव-
र्त्तितत्वात् । अभिसुसृरिति । अभिसुसृषइति स्थिते क्तिप् । अती लोपः
(६।४।४८) । षत्वस्यासिद्धत्वाद्भुत्वविसर्जनीयौ ।

११८ । सदिस्रज्जोः परस्य लिटि ।

लिटि द्विर्दचने कृते द्वौ सकारौ सम्भवतः । तत्र सदेः स्यादिवभग्रासेन चाभग्रासस्येति (८।३।६४) सत्यप्यभग्रासेन व्यवयि षत्वं प्राप्नोति । स्वञ्चैरप्युपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८।३।६५) । अतः प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । अभिषस्त्रजइति । लिट् । लिटस्तुभयोरेशिरैजित्वे (३।४।८१) । अनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः । ननु चासंयोगादिति प्रतिषेधात् (१।२।५) स्वञ्चैः परस्य लिटः कित्त्वं नास्ति । तत् कथमत्र नलोप इत्यत आह स्वञ्चैः संयोगान्तादपि लिटि विभाषा कित्स्वमिच्छन्तीति । तच्चेन्निभवतिभग्राहेत्यत्र (१।२।६) चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् । विभाषोर्णीरित्यतो (१।२।३) विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्वा । नन्वेवमिन्निभवतिभग्राहेत्यत्रापि (१।२।६) विभाषा प्रसज्येत । नैवम् । तस्या व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽड्यवाये वा छन्दसि ।

येन केनचिन्नक्षणेन प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । न्यसौददिति । लङ् । पाप्नेत्यादिना (७।३।७८) सौदादेशः । अत्र सदिरप्रतेरिति (८।३।६६) प्राप्तिः । न्यस्तौदिति । उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना (८।३।६५) । स्तौति । लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् । उतो वृद्धिर्लुकि हलौति (७।३।८८) वृद्धिः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

कार्शिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

छतौयःपादः ॥ ८।३ ॥

अथ

काशिकाविवरणपञ्जिका ।

अष्टमाध्यायः ।

चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

समानपदस्थौ चेदित्यादि । समानशब्दोऽयमेकपर्यायः । समानमेकम-
भिन्नमित्यर्थः । समानञ्च तत् पदञ्चेति कर्मधारयः । तत्र तिष्ठत इति समान-
पदस्थौ । सुपि स्थ इति (३।२।४) कप्रत्ययः । अत्र निमित्तं रेफः प्रकारश्च ।
तन्निमित्तं यस्यास्तोति णत्वभावेन विपरिणतौ साध्यायां स निमित्तौ नकारः ।
तेनेतदुक्तं भवति यत्र पदे रेफप्रकारौ स्त स्तत्र यदि नकारोऽपोत्यर्थः । आस्तोर्णं
विशीर्णमिति । स्तृञ् आच्छादने । शृ हिंसायाम् । व्याङ् पूर्वभागां निष्ठा । श्रुक्
कितीट्प्रतिषेधः (७।२।११) । ऋत इद् घातोरितौत्वम् (७।१।१००) ।
रपरत्वञ्च । अवगूर्णमिति । गुरी लदयमने । श्रौदितो निष्ठाया- (७।२।१४)
मितौट्प्रतिषेधः । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः । रदाभ्यां निष्ठातो न इति
(८।२।४२) तकारस्य नकारः । तस्यानेनैव णत्वम् । कुष्णाति पुष्णातौति । कुष
निष्कर्षे । पुष पुष्टौ । आप्रत्ययः । षग्रहणसुत्तरार्थमिति । अथैतदर्थमपि कस्मान्न
भवतीत्याह द्रुत्वेनेव सिद्धत्वादिति । यद्येवं कुष्णातीत्यादेरुपन्यासः किमर्थः ?
उत्तरार्थं षग्रहणं क्रियमाणमेतदर्थमपि भवतीति प्रदर्शनार्थः । असति षग्रहणे
कुष्णातीत्येवमादौ द्रुत्वेनेव सिद्धिर्भवति । सति च तस्मिदुत्तरार्थं आरभ्यमाणो-
नेनैव णत्वं कर्तव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये द्रुत्वस्यासिद्धत्वादन्यत्र चरितार्थत्वाच्च

परत्वमुपपद्यते । पूर्व्ववासिद्धीये नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति (प, १२०) । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमित्यादि । रषाभां गत्वसुच्यमान ऋवर्णां प्राप्नोति । तस्य वर्णान्तरत्वात् । नच शक्यते वक्तुं ऋवर्णस्याद्वेपाद् भविष्यति । वर्णो हि रेफः सूत्रेणैवं प्रति निमित्तत्वे नाश्रितः । न हि ऋवर्णस्थो रेफो वर्णः । किं तर्हि ? वर्णैकदेशः । तदेकदेशत्वात् । नहि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथाचोक्तं (A) वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतय स्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छ्रुत्यानुकारिणो हि ते । न पुनस्तएव । एषक् प्रयत्ननिर्वच्यं वर्णं मिच्छन्त्याचार्या इति । तस्माद्वर्णाच्चेति वक्तव्यम् । तिष्ठणां चतसृणामिति । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठ-चतस्र्येतावादेशौ (७।२।६६) भवतः । न तिष्ठचतस्रिति (६।४।४) निषेधा-न्नामीति (६।४।३) दीर्घत्वं न भवति । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धमिति । अनेनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । रश्मिर्ह श्रुतिरुपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अथवा श्रूयतइति श्रुतिः । रस्यासौ श्रुतिश्चेति रश्रुतिः । तस्याः केवलाया ऋवर्णस्यायाश्च वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं रश्रुतिमात्रं तदिह निर्दिश्यते । ननु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेनैव सिद्धं तिष्ठणामित्यादावपि एतन्म । ऋवर्णे हि तस्य रश्रुतिसामान्यस्य विद्यमानत्वात् । स्यादेतत् । ऋकारे तयोऽङ्गभागाः सन्ति । तस्माध्यवर्त्तौ तुरीयो रेफः । तत्र रश्रुतिसामान्यनिर्देशादपि नैव एतत् सिध्यति । योऽसौ रेफात् परोऽङ्गभाग स्तेन व्यवधानादित्यत आह अवर्णभागित्यादि । यदयं क्षुभादिषु एतत्प्रतिषेधार्थं नृनमनलप्रोतिग्रहणं करोति तेनेतज् ज्ञाप्यते ऽवर्णभागव्यवधानेऽपि एतत् भवतीति । अन्यथैतयोः पाठोऽनर्धकः स्यात् । प्रास्यभावात् । प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधानामिति । इदानीं यद्यपि वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिर्निर्दिश्यते तथापि एतत् भवतीति दर्शयितुमाह अथवेत्यादि । पूर्वं सूत्रोपात्ताद्रश्रुतिसामान्यनिर्देशादवर्णभागव्यवधानेऽपि एतत् भवतीति ज्ञापितम् । सम्प्रति तु सूत्रानुपात्ताद्वर्णादव्यवहितत्वाद् भवतीत्येष विशेषः । अथ किमर्थे ग्रहणम् ? यावता प्रकृतोऽत्र मूर्धन्योऽनुवसित्यते । स एव विधेयः । तत्रान्तरतम्याद् नकारस्य णकार एव भविष्यति । सत्यमेतत् । पूर्व्वसूत्रे मूर्धन्यग्रहणं निषेधेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिराशङ्क्यते । तस्मात् प्रतिषेधशङ्कानिरासार्थं पुनर्ग्रहणं कृतम् । ननुच प्रास्यभावादेव प्रतिषेधशङ्का न भविष्यति । प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति । नच केन-

चिद्व्याभ्यामुत्तरस्य नकारस्य मृधन्यप्राप्तिरस्ति । सत्यमितत् । अस्मादेव प्रतिषेधा-
द्विधिरनुमीयत इति । अथवानन्तरसूत्रे (८।३।११८) वेति वचनाद् विकल्पेनायं
विधि र्विज्ञायते । तस्माद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं विस्पष्टार्थं वा ।

२ । अट्कुप्वाङ् नुम्व्यवायेऽपि ।

रषाभ्यामिति पञ्चमोनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् पूर्वणाडादि-
व्यवधाने सत्यप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । पर्याणव्रमिति । नह बन्धने । निष्ठा ।
नहो धइति (८।२।३४) हकारस्य धकारः । भषस्तुथोर्धोऽध इति (८।२।४०)
तकारस्य धकारः । पूर्वधकारस्य भलाञ्जश् भशौति (८।४।५२) दकारः । ननु
चाङ्व्यवायेऽत्र णत्वं सिद्धम् । अण् सवर्णान् (१।१।६८) गृह्णातीत्याङोऽप्यङ्ग्रहणेन
ग्रहणात् किमर्थमाङ्ग्रहणमित्याह आङ्ग्रहणमित्यादि । असत्याङ्ग्रहणे पद-
व्यवायेऽपीत्याङ्व्यवाये (८।४।३८) प्रतिषेधः स्यात् । अतस्तद्वाधनार्थमाङ्ग्रहणम् ।
ह्रं हणमिति । ह्रह ह्रहि ह्रबो । इदितो नुम् धातोरिति नुम् (७।१।५८) । व्युट् ।
नञापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः (८।३।२४) । कथं पुनरिदं नुम्व्यहणस्योदा-
हरणं यावतानुस्वारेणात्र व्यवायः । न नुमा । ह्रं हणमित्यत्रापि नुमोऽ-
भावात् ? प्रेवचन मित्यत्रेव प्रसज्येत । अस्ति ह्यत्र नुमा व्यवाय इति देशमाशङ्काह
नुम्व्यहणमित्यादि । अनुस्वारोपलक्षणार्थं ह्यत्र नुम्व्यहणम् । न नुमः प्रतिपाद-
नार्थम् । तेन किं सिद्धम्वततोत्याह तेनेत्यादि । ह्रं हणमिति । ह्रह ह्रन्ह
हिंसायाम् । व्युट् । पूर्ववदनुस्वारः । अत्र नुम्व्यहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वाद-
सत्यपि नुम्व्यनुस्वारव्यवाये णत्वं भवत्येव । अपिशब्दोऽयं ह्रं हण मित्यत्र नुमोऽ-
नुस्वारे तद्वयाये णत्वं भवतीत्येवमर्थं द्योतयति । प्रेवचनमिति । इवि व्याप्नौ ।
पूर्ववन्ननुम् । तस्याभलूपरत्वादनुस्वारो न भवति । अत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थ-
त्वादु विद्यमानेऽपि नुम्व्यनुस्वारव्यवायो नास्तीति णत्वं न प्रवर्तते । यथेव हि
नञत्रं दृष्ट्वा वाचो विस्मज्येरन्नित्यत्र नञत्रदर्शनकालस्योपलक्षणार्थत्वाद सत्यपि
नञत्रादर्शने तस्मिन् कालविशेषे सति वाचो विस्मज्यन्ते सत्यपि नञत्रदर्शने
तस्मिन् कालविशेषाभावे वाचो न विस्मज्यन्ते तथेहापि नुम्व्यहणस्यानुस्वारोप-
लक्षणार्थत्वादसत्यपि नमि यत्रानुस्वारव्यवायोऽस्ति तत्र णत्वं भवति । सत्यपि
नुमि यत्रानुस्वारव्यवायो नास्ति तत्र न भवतीत्येवमर्थं वेदितव्यम् । किं पुनरिह
समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ? प्रत्येकं वा ? तत्र यदि पूर्वकः पञ्च आश्रीयते तदा

क्वचिदपि न स्यात् । नञ्चोक्तस्मिन्नुदाहरणे सर्वैरङ्गादिभिर्व्यवायः सम्भवति । अथ द्वितीयस्तादाक्षेपेत्यादौ न स्यात् । अनेकेन व्यवधानादित्यत्र आह व्यववायोपलक्षणार्थत्वादित्यादि । इहैषामङ्गादीनां व्यववायोपलक्षणार्थं सुपादानम् । तेन व्यववायेणत्वम्भवति । कतरस्मिन् व्याये ? अङ्गादिभि र्यो व्यवयस्तस्मिन्निति । शक्नुवन्ति चेत् एकैकाः (B) परस्परसहिताश्च । तमुपलक्षयितुं ये च तदुपलक्षणार्थं सुपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च य उपलक्षितः स संगृह्यत एव । तथाहि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रैः सह नाध्येतव्यमित्युक्ते देवदत्तादयो ये सहाध्ययन-प्रतिषेधोपलक्षणार्थं सुपात्ता स्तेषां मेकेनापि सह नाधीयते । द्वाभ्यां बहुभिश्च । तस्मादिहपि व्यववायोपलक्षणार्थत्वादङ्गादीनां ते व्यस्तैः समस्तैश्च व्यववायेणत्वं भवति । व्यस्तै रिति । तेरेकैकै व्यवाय उपलक्ष्यते । समस्तै रिति । परस्पर-सहितैः । समस्तग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम् । नहि समस्तव्यवायः क्वचित् सम्भवति । एवञ्च क्वचित् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः क्वचिद् यथासम्भवं समुदायिनेत्युक्तं भवति । अथापिग्रहणं किमर्थम् ? अव्यवाये यथा स्यादिति चेत् ? न । पूर्वैरेव सिद्धत्वात् । एवं तद्वृत्तरार्थमपिग्रहणम् । असति हि तस्मिन्नुत्तरार्थं उपसर्गादसमासेऽ (८।४।१४) पीत्येतद्देव स्यात् प्रणयतीति यत्रास्ति व्यववायः । इह तु न स्यान् निर्णयतीति । न ह्यत्राङ्गादीनामेकतमेन व्यववायोऽस्ति ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

रैफादिनिमित्त मिहानुवर्तते । तस्य केवलस्य पूर्वपदत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदस्यानिमित्तादुत्तरस्थेत्वेऽर्थो विज्ञायत इत्याह पूर्वपदस्यानिमित्तादित्यादि । द्रुणसङ्घति । द्रुवि नासिकास्येति बहुव्रीहिः । दृशब्दोऽत्र शास्त्रावचनः । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नमन्नास्युत्पादित्यच् (५।४।१८ समासान्तः । नासिकायाश्च नसादेशः । चर्मनासिक इति । चर्मविकारो नासिकास्येति समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहि रुसरपदलोपश्चेति (२।२।२४, वा) समासः । उपसर्जन-

(B) अत्र रचितः—“एकैकाः परस्परसहिता इति नास्यग्रन्थे दृश्यते । स चायुक्तः । सर्वनामलान् असः श्रीति (७।१।१०) श्रीप्राप्तेः । अस्माद्व्यवाय्ये कश्चिद् सर्वनामेव । यथायमावर्देकस्मिन्निति (१।१।११) । एकं बहुव्रीहिवदिति (८।१।६) बहुव्रीहिवद्वाचनं सर्वनामसंज्ञानिविधः सम्भवति । न बहुव्रीह्याविति (१।१।१८) अत्रिदंशिकबहुव्रीहौ नैव्यते । तस्यादिकं के इति पाठो युक्तः । अन्ये लोकादाकिनिवासनाय इत्यत्र (५।२।५२) समर्थानां ग्रहमात्रेण्यती (४।१।८२) वाग्रहणानुवर्त्तेः प्रकतरूपसिद्धावपि कालौ कौ (५।२।५१) चैत्याकिनिचौ लुगं विधानं प्रकृत्यायकार्यनिर्वाहार्थमिति सर्वनामकार्याभाव इत्याहः ।” इति तन्मप्रदीपः ।

ऋस्त्वम् । ऋगयनमिति । ऋचोऽयनमिति षष्ठीसमासः । अगइति शक्य
 मकर्त्तम् । अणुगयणादिभ्य इति (४।०।७३) निपातनादेव ऋगयन मित्यत्र णत्वाभावः
 मिहः । नैतदस्ति । अबाधिकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युक्तम् । तत्र यद्यगइति
 नोच्येत तदा पञ्च ऋगयणमित्यपि विज्ञायेत । तस्मादगइति वक्तव्यम् । अथ किं
 पुनरिदं नियमार्थं सुत विध्यर्थमित्यत आह केचिदित्यादि । अपरे विध्यर्थं मेतदिति
 वर्णयन्ति । अतः केचिदित्युक्तम् । ननु पूर्वसूत्रेण निमित्तनिमित्तिनोः समान-
 पदस्थत्वे सति णत्वं विहितम् । नच द्रुणस इत्यादौ समासे कृते निमित्तनिमित्तिनोः
 समानपदस्थत्वमस्ति । निमित्तस्य पूर्वपदस्थत्वात् । निमित्तिन उत्तरपदस्थाच्च ।
 एवञ्च पूर्व सूत्रेणाप्राप्तिरेव णत्वस्य । तत् कथमस्य नियमाद्यतोपपद्यत इत्यत आह
 समासेऽपीत्यादि । यद्यपि समासार्थाभ्यां पदाभ्यां या विभक्तिरुत्पन्ना तस्यां लुप्ताया
 मपि तयोः प्रत्येकं प्रत्येयलक्षणेन पदसंज्ञायां सत्यां (C) समासावयवापेक्षयाऽ
 समानपदतास्ति तथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पन्ना तया समुदायस्य पद-
 संज्ञायां सत्यां समुदायापेक्षया समानपदतास्येव । तस्मात् समासेऽपि समानपदे
 निमित्तनिमित्तिनोर् भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिः । ततश्च नियमार्थं मेतदिति स्थितम् ।
 यद्येवं तर्हि यथा चर्मनासिका इत्यत्रोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं न भवति
 नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तथा खरपस्यापत्यं खारपायणी नडादिभ्यः (४।१।
 ८८) फग् माहभोगाय ह्रितो माहभोगीण—आत्मनविश्वजनभोगोत्तरपदात्
 (५।१।८) ख इत्यत्र च तद्धितस्थस्यापि न स्यात् । तथा करणं प्रियमस्य
 करणप्रिय इत्यत्र पूर्वपदस्थस्यापि न स्यात् । अतश्चाह स चेत्यादि । सम्बन्धिश्चदो
 हि नियतमेव प्रतियोगिनं सन्निधापयन्ति । यथाहि मातारं भक्त्या प्रवर्त्तितस्थ-
 मितुराक्ते यद्यपि स्वस्यामिति नोच्यते तथापि स्वस्यां मातरौति गम्यते तद्येहापि
 पूर्वपदं सुत्तरपदमिति सम्बन्धिश्चद्वेतौ । सति पूर्वपदत्वं उत्तरपदत्वं सम्भवति ।
 सति चोत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वं सम्भवति । पूर्वपदसन्निधानादुत्तरपदे सन्निधापिते
 तस्येवोत्तरपदस्थस्य नकारस्य नियमो णत्वं निश्चर्ययति चर्मनासिका इत्यादौ ।
 न तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि । खारपायणी माहभोगीण इत्यादौ यथा योगं तद्धितपूर्व-
 पदस्थो नकारः । नतुत्तरपदस्थः । अयं तर्ह्यस्मिन्नियमार्थं दोषः । अगइति प्रतिषेधो

(C) अत्र रचितः—“इह च सूत्रे व्यासकृता प्रत्ययलक्षणेनोत्तरस्यापि पदलभ्यते । तत्र नीपपद्यते ।
 उत्तरपदत्वे व्यापदादिविधाविति (१।१।८३, वा) निषेधात् । एतत्प्रतिषेधनं पदव्यापार्यपीत्यत्र (८।३।८)
 अभिधास्यामहे ।” इति ।

नियमस्यैव स्यान्नतु णत्वस्य । नियमवाक्यैकदेशभूतत्वात् प्रतिषेधस्य । ततः संज्ञायामसंज्ञायाञ्च गकाराण्यत्वं स्यात् । अत एवाह अगइत्यादि । अगइति योऽयं प्रतिषेधः स णत्वस्यैव । न नियमस्य । तस्मान्न भवतीत्येष दोषप्रसङ्गः । कथं पुननियमवाक्यैकदेशभूतः सन्नेष प्रतिषेधो णत्वस्य विज्ञातुं शक्य इति प्रश्नावसर इदमुत्तरमाह योगविभागेनेत्यादि । पूर्वपदात् संज्ञायामित्येको योगः । अगइति द्वितीयः । अनेन यावती काचिण् णत्वस्य प्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते । नत्वन्तरमेव कार्यम् । अन्यथा योगविभागस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अपरे त्वित्यादि । तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद् विशेषं दर्शयति । अपरे त्वाच्चाः पूर्वंसूत्रे समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति । तदेतदुक्तं भवति । यदावयवापेक्षा क्रियते तदापि यत् समानपदं यदापि समुदायापेक्षा क्रियते तदापि यत् समानपदं तत् समानपदमित्येवं परिगृह्णन्ति । कस्मादित्यत आह समानग्रहणादित्यादि । समानग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते । एकपदाधिकरणत्वे सति निमित्तनिमित्तिनोर् णत्वं यथा स्यात् । भिन्नपदत्वे सति मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम् । पदग्रहणादेवास्त्यर्थस्य लब्धत्वात् । यदि भिन्नपदाधारत्वे सति णत्वं स्यात् तदा पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्याभावात् । नञ्पदस्यौ तौ स्तः । तस्मात् पदग्रहणसामर्थ्यादेवाभिन्नपदयोर् निमित्तनिमित्तिनोर् णत्व लभ्यते । तत् पदग्रहणादेव समानपदे लब्धे समानग्रहणं क्रियमाणं नियमार्थं भवति । नित्यं यत् समानपदमित्यभिप्रायः । तेषामित्यादिना समानमेव यन्नित्यं पदं तत् पूर्वसूत्रे य आश्रयन्ति तन्मतेन विध्यर्थेतामस्य दर्शयति । स्यादेतत् । समासेऽपि नित्यं समानपदमेवाश्रयो निमित्तनिमित्तिनोः । अतो नियमार्थमेतदुक्तं न विध्यर्थमित्यत आह समासेऽपीत्यादि । समासे ह्यवयवापेक्षयेतत् पूर्वपदमित्येतदुत्तरमित्येष विभागोऽस्ति । तस्मादसमानपदत्वमप्यस्ति । अपिशब्दात् समानपदत्वमपि । तत्र यदा पूर्वोत्तरपदापेक्षा भवति तदा पूर्वोत्तरविभागादसमानपदत्वम् । यदा तु समुदायापेक्षा तदा पूर्वोत्तरविभागाभावात् समानपदत्वम् । अतो न समासे समानपदत्वं नित्यमेव ।

४ । वनं पुरगामिश्रगासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ।

वनमिति षष्ठीस्थाने सुब्यत्ययेन प्रथमा । पुरगावणमिति षष्ठीसमासः । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनामिति (६।१।१७) पूर्वपदस्य दीर्घः ।

अश्रेयणमिति । षष्ठीसमासः । तस्मिन् कृते राजदन्तादित्वाद् वनशब्दस्य परनि-
पातः । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायामिति (६।३।८) सप्तम्या अलुक् । ननुच
पूर्वणैव णत्वं सिद्धम् । तत् किमर्थीऽयमित्यत आह सिद्धइत्यादि । पुरगादिभ्यो
वननकारस्येवेति विपरीतनियमी नाशङ्कनोयः । पुरगादीनां कृतदीर्घाणां
निर्द्देशात् । स ह्येवमर्थः क्रियते । यत्रैषां दीर्घत्वं तत्र नियमो यथा स्यात् ।
अन्यत्र मा भूदिति । अन्यथा वनगिर्योरित्यनेनैव दोषत्वे सिद्धे दीर्घोच्चारणं
गौरवफलमेव केवलं स्यात् । तस्माद् यत्रैषां दीर्घत्वं तत्रैव नियमः । अतो
व्यवच्छेद्याभावाच्च भवति विपरीतनियमाशङ्का । नहि वनादन्यस्मिन्नमौषां पूर्वपद-
भूतानां दीर्घत्वमस्ति ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुल्लक्षामकार्षाखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञा-
यामपि ।

येऽलौषधिवनस्पतिशब्दा न भवन्ति प्रादय स्तेभ्यः संज्ञायां यदि पूर्वसूत्रं
नियमार्थम् । अथापि विध्यर्थसुभयथाप्यप्राप्तणत्वमनेन विधीयते । एवमसंज्ञाया-
मपि विधिपक्षे । नियमपक्षे त्वसंज्ञायां निष्पृयोजनोऽस्थारम्भः । असंज्ञायां
नियमाभावात् । आद्याभ्यामेव सूत्राभ्यां यथायोगं णत्वस्य सिद्धत्वात् । इतरेषु
शरादिष्विच्छुशरशब्दावोषधिवचनौ । शेषाः ल्लक्षादयो वनस्पतिवचनाः । तेभ्यः
संज्ञायां विधिपक्षे नियमपक्षे चाप्राप्तं णत्वमनेन विधीयते । असंज्ञायान्तु
विभाषौषधिवनस्पतिभ्य इति (८।४।६) विभाषा णत्वं प्राप्तं नित्यमनेन विधीयते ।
असंज्ञायामपौत्वपिशब्दस्य व्यापारं दर्शयति । असत्यपिशब्दे संज्ञाधिकाराद-
संज्ञायां न स्यात् । अथ तु संज्ञाधिकारं निर्वर्त्य सामान्येन विधिरुच्यते तदा
शक्यते संज्ञाग्रहणं मकर्तुम् । तत् क्रियते विस्पष्टार्थम् । प्रवणं निर्वर्णमिति ।
प्रगतं वनं निर्गतं वनमिति प्रादिसमासः । अन्तर्वणमिति । विभक्त्यर्थेऽयमव्ययमि-
त्यदिनाव्ययीभावः (२।१।६) । वनस्य मध्यइत्यर्थः । शरवणमित्यादयश्च षष्ठीसमासाः ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

संज्ञायां (८।४।४) वनं पुरगामिश्रकादिनियमादौषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वनन-
कारस्य णत्वेन न भवितव्यमिति पारिशेष्यादसंज्ञायां विभाषा वेदितव्या । परत्वा-

दनया विभाषया संज्ञायामपि भवितव्यमित्येतच्च नाशङ्कनीयम् । नियमि कर्त्तव्ये विभाषाया असिद्धत्वात् । अथ तु संज्ञायामसंज्ञायामपि विभाषेय मित्यति तदर्थं यन्नान्तरमाख्येयम् । किं पुनस्तद् ? विभाषेति योगविभागकरणम् । योगविभागे सत्येको योगो नियमबाधनार्थी विज्ञायत इति संज्ञायामपि विभाषा सिध्यति । असिद्धत्वं तु योगविभागसामर्थ्यान्न भविष्यति । अत्र समानग्रहणसामर्थ्यात् समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति ये तेषामप्राप्तविभाषेयम् । अन्येषां तु प्राप्तविभाषा । बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपनिरासार्थः । दूर्वावणमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः । इक्षत्तरत्रक्षरेभ्य इति वक्तव्यमिति । अक्षरशब्दोऽत्राक्षु वक्तंते । हे अक्षरे त्रौणि वाक्षराणि येषां ते इक्षत्तरत्रक्षरा ओषधिवनस्पतिशब्दाः । तेभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वं भवत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् इक्षत्तरत्रक्षरेभ्य एव भवति । एवमुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानस्तु व्यवस्थितविभाषा माश्रित्य कर्त्तव्यम् । ननुच शिरोषादयो वृक्षाः । नतु वनस्पतयः । नतु वन- स्ततिग्रहणेन वृक्षस्य ग्रहणं भवति । तेषामन्त्यन्तभेदात् । तथाचोक्तं शास्त्रान्तरे फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । तत् कथं शिरोषवणं वदरीवण- मित्युदाहृतमिति यो देशयेत् तं प्रत्याह फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति । यद्यप्यनेन श्लोकेन वृक्षवनस्पत्यो भेदो दर्शितः स्याद्यापि तयोरिहामेदेन ग्रहणं वेदितव्यम् । अभेदग्रहणे तु तयोर्भाष्यकारवचनमेव लिङ्गम् । तथाहि लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने इत्यत्र (१।२।११) भाष्यकारेणोक्तं व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरोषाणामदूरभवो ग्रामः शिरोषाः । तेषां वनं शिरोषवनम् । यद्यत्र व्यक्तिवचने इति नोच्येत तदा वनस्पतित्वमतिदिश्येत । तत्र विभाषोषधिवनस्पतिभ्य इति (८।१।६) णत्वं प्रसज्येत । यदि चेह वृक्षवनस्पत्योरभेदेन ग्रहणं न स्यात् ततो वनस्पतित्वाति- देशाद् विभाषा णत्वप्रसञ्जनञ्च नोपपद्यते । शिरोषाणामवनस्पतित्वात् । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति पुष्पमन्तरेण फलमात्रं यस्यास्तीति स फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति । उदुम्बरादयः । वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । पुष्पं फलञ्चोपगच्छन्ति प्राप्नुव- न्तीति पुष्पफलोपगाः । अन्त्यन्त्येत्या- (१।२।४८) दावन्त्येवपि दृश्यत इत्युपसंख्यानाद् (१।२।४८, वा) उपप्रतयः । नच ये पुष्पफले उपगच्छन्ति त एव वृक्षाः । किं तर्हि ? येऽन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेवोपगच्छन्ति । वृक्षादयः फलमेव । आस्त्रादयस्तु भयम् ।

तत्र यो वनस्पतिः स नियतं वृक्षो भवति । यस्तु वृक्षः स तु नावश्यं वनस्पतिः । यथा पुष्पोपगाश्च वृक्षा वेतसादयः । फलोपगाश्च वृक्षादयः । पुष्पफलोपगाश्चान्नादयः । ओषधयः फलपाकान्ता इति । ओषधिशब्दात् कृदिकारादङ्गिनि इति (४।१।४५, ग सू) सर्वतोऽङ्गिन्नर्थ्यादित्येक इति बह्वादिपाठात् (४।१।४५, वा) ङोष् । फलपाकेनान्तो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता ओषधयो विज्ञेयाः कदल्यादयः । लता गुल्माश्च वीरूध इति । लताः प्रतानवतपो मालतादयः । गुल्मा ङ्गस्सकन्था स्तरवः । वीरूधो बहुप्रकाण्डपत्रा विज्ञेयाः ।

७ । अङ्गोऽदन्तात् ।

अङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा पूर्ववत् । समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानग्रहणादाश्रयन्ति ये तेषां विध्यर्थं मेतत् । अन्येषां तु नियमार्थम् । एवमुत्तरत्रापि नियमार्थता विध्यर्थता च यथायोगं वेदितव्या । पूर्वाङ्गइत्यादि । पूर्वपरादिसूत्रेणैकदेशी समासः (२।२।१) । राजाङ्गःसखिभग्नजिति (५।४।८१) टच् समासान्तः । अङ्गोऽङ्ग एतभग्नतङ्गादेशः (५।४।८८) । सवर्णदीर्घः । निरङ्ग इति । निर्गतमङ्ग इति प्रादिसमासः । शेषं पूर्ववत् । दीर्घाङ्गीति । दीर्घाण्यहानि यस्यामिति बहुव्रीहिः । टज्विधौ तत्पुरुषस्याङ्गुलिः (५।४।८६) संख्याव्ययादेरित्यतस्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते । तेन बहुव्रीहौ टज् न भवति । अन उपधाङ्गोपिनोऽन्यतरस्यामिति (४।१।२८) ङोष् । अङ्गोपोऽन (६।४।१३४) इत्युपधाकारलोपः । अत्राकारान्तग्रहणान्न भवति णत्वम् । यदि त्वनकारान्तस्य स्यात् ततः पूर्व्याङ्ग इत्यत्र प्रत्ययात् प्राग् यथा व्यवस्थितस्याङ्गो नकारस्य णकारादेशो भवति तथा दीर्घाङ्गौ श्ररदित्यत्रापि स्यात् । अतोऽस्य ग्रहणं हि व्याख्यानाद् विज्ञायते । तत्परकरणात् पराजितमङ्गः पराङ्ग इत्यत्र आकारान्तान्न भवति । अन्तग्रहणं विस्मयार्थम् । तत्परिणकारेण पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति विनायन्तग्रहणं तदन्तता लभ्यत इति ।

८ । वाहनमाहितात् ।

उच्चतेऽनेनेति करणे ल्युट् । अतएव निपातनादुपधादीर्घः । इक्षुवाङ्गमिति । इक्षूणां वाहन मिति कृद्योगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठ्याः समासः । वाहने यदारोपितं तदाहितं मुच्यत इति । अनेकार्थत्वाद् धातूनां दधाति स्तत्र

वर्तते । आहितमिति भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । कृत्यल्लुटो (३।३।११३) बहुलमिति कालसामान्ये क्ता विधीयते । तेन यदापि वाहने वाहनार्थमिच्छादिकमारोपितं न भवति । तदर्थं न्तु केवलं सुपकल्पितं भूतलस्थितं तदापि भवत्येव । दाक्षिवाहनमिति । अत्र दाक्षिस्वामिकवाहनमेव प्रतीयते । नत्वा हितत्वम् । अतएवाह दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः इति । अत्र शब्दशक्तिर्हेतुः ।

६ । पानं देशे ।

देशाभिधान इति गम्यमान इति शेषः । क्षीरं पानं धेयम् । कर्त्तरि कृदयोगलक्षणा षष्ठी । क्षीरपाणा उशीनरा इति । अतिशयोऽत्र प्रतीयते । ननु क्षीरपानसम्बन्धमात्रम् । तस्यान्यत्रापि सम्भवात् । ननु च क्षीरपाणादयः शब्दा मनुष्ये वर्तन्ते । तत् सामानाधिकरण्यादुशीनरादयोऽपि तत्रैव । तत् कथमिह देशाभिधानं गम्यते ? नैतदस्ति । उशीनरादिदेशवासिनां तात्पर्यात् तथा प्रतीयमानत्वादुशीनरादिदेशसम्बन्धकारेण मनुष्येष्वुशीनराख्याः । उशीनरादयोऽपि शब्दाः संज्ञालेन प्राग्देशेष्वेव प्रवृत्ताः । पश्चात् तत्सम्बन्धेन मनुष्येषु । तेन मनुष्याभिधाने देशाभिधानं गम्यत इत्युक्तमभवति । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चसम्बन्धकारेण मनुष्येष्वपि वर्त्तमाना ये मञ्चशब्दास्तेषां मञ्चाभिधानं गम्यते । यदि तेषां मञ्चाभिधानं न गम्येत तदा मञ्चाधारविशिष्टाः पुरुषाः कथं प्रतीयेरन् ?

१० । वा भावकरणयोः ।

अदेशार्थोऽयमारम्भः क्षीरपाणमिति । यौतिः पानम् । नृपंसके भावे क्त इत्यनुवर्त्तमाने (३।३।११४) लुण्ट्चेति (३।३।११५) लुण्ट् प्रत्ययः । क्षीरपाणः कंसञ्चति । यौयतेऽनेनेति पानः । करणाधिकरणयोचेति (३।३।११७) लुण्ट् । वाप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । अस्मिन् वाप्रकरणे गिरिनदीप्रभृतीनां यो नकारस्तस्य णत्वप्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । उत्तरसूत्रेऽनृक्तसमुच्चयार्थं चकारः । तेन गिरिनदीप्रभृतीनां यो नकारस्तस्य णत्वं वा भविष्यतीति ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

अन्तशब्दोऽवयववाची । माषवापिणाविति । बहुलमाभौष इति (३।२।८१) णिनिः । नतु सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छास्य इति (३।२।७८) । जातिवाचिवाद्युप-
पदस्य । माषवापाणौतुरपपदसमासः । माषान् वपन्तीति कर्मण्यण (३।२।१) ।
जश् शसोः शिरिति (७।१।२०) शिरादेशः । नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२)
नुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दीर्घः । माषवापिणिति । माष-
वापशब्दात् ढतौयेकवचनस्य टाडसिङ्सामिनात्स्यादतीनादेशः (७।१।१२) ।
अथेह कस्मान्न भवति गर्गाणां भगिनौ गर्गभगिनौति । अत्रापि गर्गशब्दात् परो
भगिन्त्रिल्यष शब्दः प्रातिपदिकम् । तस्य चान्तो नकारो भवतौत्वस्ति प्रातिरित्यत
आह पूर्वपदाधिकारादित्यादि । पूर्वपदात् संज्ञाया भग इत्यतः (८।१।३)
पूर्वपदादित्यनुवर्त्तते । पूर्वपदस्य सम्बन्धिषब्दत्वाद् यदपेक्षया तस्य पूर्वपदत्वं
तदेवोत्तरपदमुपस्थापयति । तेन यद्यपीह प्रातिपदिकस्य विशेषो नोपात्त स्थाप्य-
त्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्यैव णकारादेशो भवति । इह हि न
भवति । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं
तदन्तस्यैव नकारस्य णत्वं विज्ञायते तस्माद् गर्गभगिनौत्वत्र न भवति । नञ्चत्र
भगिन्त्रित्येतच्छब्दरूपं सुत्तरपदम् । किं तर्हि ? भगिनौत्वेष शब्दः । स च
प्रातिपदिकं न भवति । अप्रत्यय इति (१।१।४५) निषेधात् । न च तस्मान्तो नकारः ।
किं तर्हि ? ईकारः । ननु गर्गभगिणीत्ययमपि च प्रयोगो दृश्यते ? (D) स चेवं सति
नोपपद्यत इत्यत आह यदा त्वित्यादि । यदा तु गर्गाणां भगिनौत्वैवं व्युत्पत्ति
स्तदा न भवितव्यं णत्वेन । यदा तु गर्गस्य भग इति भगशब्देन षठीसमासं कृत्वा
ततः स्त्रियां मत्वर्थं इतिरिति व्युत्पाद्यते तदैवं व्युत्पत्तौ सत्यां यथा माढभोगीण
इत्यत्र नित्यं णत्वं भवति तथा गर्गभगिणीत्यत्रापि णत्वेन भवितव्यम् । माढभो-
गाणवदित्यनेन तदापि नानेन सूत्रेण वा णत्वम् । किं तर्हि ? लक्षणान्तरेणेति
दर्शयति । तेनैतदुक्तं भवति । यदैवं व्युत्पत्ति भवति तदा यथा माढभोगीण
इत्यत्राटकुप्वादिना (८।४।२) नित्यं तद्धितस्य नकारस्य णत्वं भवतौ तथा गगभ-
गिणीत्यत्रापि । अत्र तद्धितस्य एव नकारः । नतूत्तरपदस्यः । अतएव
भिन्नपदस्थता निमित्तनिमित्तिनो नाशङ्कनीया । यथा पूर्वपदात् संज्ञायाभग
(८।४।३) इत्यनेन नियमेन णत्वं न निवर्त्यते तथा तत्रैव प्रतिपादितम् । यद्यु-

(D) वस्तुतो गर्गभगिणीत्यत्र कुमति धिति (८।४।१२) णत्वप्रसङ्गो वेदितव्यः ।

त्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्य णकारेण भवितव्यमेव सति माषवा-
पिणी माषवापिनौत्यत्र (E) विभाषा णत्वं न प्राप्नोति । अत्र वापिनीशब्द एवोत्त-
रपदम् । न वापिनिष्येतच्छब्द इत्यत्र आह माषवापिनौत्यत्र त्वित्यादि ।
अत्र हि प्राक् सुवृत्पत्तेः कृदन्तेनैव वापिनिष्यनेन समासे कृते सति प्रातिपदिक-
स्यान्तो नकारो भवति । वापिनिष्येतस्य कृततद्धितसमासाश्चेति (१।२।४६) प्राति-
पदिकत्वात् । तस्माद् भवत्येवात्र णत्वमिति । कथं पुनः प्राक् सुवृत्पत्तेः समासे
सत्युत्तरपदस्यान्तो नकार उपपद्यते ? यावता सुप्तिङन्तं पद- (१।२।२४)
मित्यनेन सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदमित्येषा संज्ञा विहिता । तत्रासत्यां सुवृत्-
पत्तौ पदत्वमत्र न सम्भवति । कुतः पुनरेतदुत्तरपदमित्येष विधेयः ? रूढित्वाद-
दोषः । पूर्वपदोत्तरपदशब्दावेतौ रूढिशब्दौ । यस्मात् समासे कृते यः कश्चि-
च्छब्दः पूर्वपदमिति प्रसिद्धः यः कश्चिदुत्तरपदमिति । सा च रूढिर्न सुबन्तेश्चैव
समासावयवेषु सम्भवति । किं तर्हि ? असुबन्तेश्चपि केषुचिदिति । तत् किमत्र
नोपपद्यते पूर्वोत्तरपदव्यवहारः ? तथात्रेत्यादिना यदुक्तं पूर्वपदाधिकारा
दुत्तरस्थेति तद् द्रष्टव्यम् । यत एवमुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकार-
स्तस्यैव णत्वं भवति । नान्यस्येत्यत्र मन्त्रार्थः । एवञ्च कृत्वा नुमग्रहणं कृतम् ।
कस्मात् पुनरन्वित्रर्थे सति नुमो न सिध्यति यतस्तदुपादानं कृतमित्यत्र आह
स होत्यादि । अङ्गस्य नुम्विधानात् । माषवापिनौत्यत्र समुदायस्याङ्गत्वात् समु-
दायात्मनोऽङ्गस्य भक्तो नुम् । नोत्तरपदस्य । ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नुम् न भवति ।
तत्र यदि नुमग्रहणं न क्रियेत तदा णत्वन्न स्यादित्यभिप्रायः । यदि पुनः प्राति-
पदिकस्यानुत्तरपदभूतस्यापि योऽन्त्यो नकारस्तस्य णत्वं विधीयते तदा नुमग्रहणं
न कर्तव्यमेव । प्रातिपदिकान्तस्येत्येव सिद्धत्वात् । भवति हि माषवापिनौत्यत्रापि
समासे सति प्रातिपदिकस्यान्तो नकारः । वक्तव्यमिति । व्याख्येय मित्यर्थः ।
तत्रेदं व्याख्यानम् । वेति वर्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन युवादीनां
णत्वेन न भवितव्यम् । आर्य्ययूनेति विशेषणसमासः । श्वयुवमघोनामतद्धित इति
(६।४।१३२) संप्रसारणम् । संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) पूर्वरूपत्वम् । अकः
सवर्णदीर्घः (६।१।१०९) । प्रपञ्चानीति । गतिसमासः । चकारस्य पूर्वोक्तमेव
प्रयोजनम् ।

(E) अन्यथापि सिध्यति । वापिनीशब्देन समासे माषवापिनीति । माषवापोऽस्या णत्वीति माह-
भोमीश्वरवल् । माषवापिणीति । शिरः वाविषी शिरः पाविनीत्ये तदर्थं स्तु कृदन्तेन समासोऽभ्युपगम्यः ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

ब्रह्महृणोति । ब्रह्मभृषेति (३।२।८७) क्षिप् । चौरपाणौति । पिबतेः प्रातिवर्तोऽनुपसर्गः कः (३।२।३) । आतो लोप इटि चेत्याकारः (६।४।६४) नोपः । सुरापाणौति । पिबतेर्गापो ष्टक् (३।२।८) । पाते वा पूर्ववत् कः । अथ णग्रहणं किमर्थम् ? यावता णइत्यनुवर्त्तते एव । नित्यार्थमिति चेत् ? स्यादेतत् । वेति प्रकृतम् । तत्रासति पुनर्णग्रहणे विकल्पः प्रसज्येत । तस्मान्नित्यं यथा स्यादित्यवमथं पुनर्णग्रहणं कृतमिति । एतच्चायुक्तम् । पूर्वेष्वेव विकल्पः सिद्धः । तत्रारभसामर्थ्यादेवायं विधिर्नित्यो भविष्यतीत्यत आह स्वइत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । विकल्पाधिकारस्यास्वरितत्वादु या निवृत्तिस्तस्या विषयार्थं पुनर्णग्रहणम् । असति हि णग्रहणे कश्चिन्मन्तुद्धरेव' मन्येत । अनुवर्त्तते एव वाग्रहणम् । तस्मिन्स्वनुवर्त्तमानेऽप्यारभसामर्थ्यादयं विधिर्नित्यो भविष्यति । उत्तरस्तु पाक्षिक एवेति ।

१३ । कुमति च ।

अनेकाजुत्तरपदार्थे आरभः । चकारः प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चेत्यनुवर्त्तनाद्यर्थः । तेनोत्तरब्रानुवृत्तिर्न भवति । चानुक्तष्टपरिभाषया (प, ७८) । वस्त्रयुगि णाविति । (F) अत इनिठनावितौनिः (५।२।११५) । काविति कत्तव्ये कुमतौति वचनमकवर्गादावपि यथा स्यात् । इतरथा हि यस्मिन् विधिसूतादवल्यग्रहण इति (प, ३४) कवर्गादेरेव स्यात् । वपनं वापः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवापः । अत इनि ठनावितौनिः (५।२।११५) । माषकुम्भवापिणावित्यत्र (G) स्यात् । वस्त्रयुगिणावित्यत्र न स्यादिति ।

(F) “वस्त्रयुगिणाविति (युगमनयोरेकौति युगिनौ । वस्त्रयुगं युगिनौ वस्त्रयुगिणाविति । इति वस्त्रयुगमनयोरेकौति वाक्यं तदा समुदायात् तद्विहितः स्यात् । तस्य मात्रभोगीश्वरत्रित्यं शब्दं स्यात् । इदञ्च पूर्व प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु वेति (८।४।११) विकल्पबाधनार्थम् । स चौरपदप्रातिपदिकान्तान्ते चूर्वव्युत्पन्नस्यैव वृज्यते । भागवत्तौ तु युजादौ वेति (७।२।१४२) चिदुष्यन्मुदाहरणं वस्त्रयुगिणाविति । एतस्यां व्युत्पत्तौ सम्भवत्येवोत्तरपदप्रातिपदिकान्तान्ते नकारस्य ।” इति तन्त्रप्रदीपे मैत्रेयः ।

(G) “यच्चात्र न्यासि दृश्यते माषकुम्भवापिणाविति स प्रमादमात्रः । मन्त्रलोत्तरपदप्रतिपदिकान्तान्ते चित्यते नकारस्य । समुदायादिनेर्विधानात् तद्विहितः । समुदायात् तद्विहितत्वात् मात्रभोगीश्वरत्रित्यमेषां शब्दं स्यात् । नानेन । एष तु पाठो भाष्ये दृश्यते माषकुम्भवापिणेति । अत विभक्तिस्त्वान्नकारस्य शब्दं स्यात् ।” इति रचितः । तथाच भाष्यम्—“अथिह कथं भवितव्यम् ? माषकुम्भवापेण । त्रीहिकुम्भवापेण । किं नित्यं भवितव्यं माषोस्त्रिभिर्भाषया ? यदा तावदेतन्वाक्यं भवति कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषाणां कुम्भवापः

१४ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।

णोपदेशस्येति । ए उपदेशे यस्य स णोपदेशः । गमकत्वाद् वेयधिकरणस्य बहुव्रीहिः । अथवोपदिश्यते प्रथमत उच्चार्यत इत्युपदेशः । ए उपदेशो यस्येति समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः । प्रथमतोति । एव प्रपञ्चत्वे शब्दे च । प्रणायक इति । णोञ् प्रापणे । खल् । प्रादिसमासः । प्रनायको देश इति । अत्र गमि' प्रति क्रियायुक्तत्वात् प्रशब्दस्य गमिमेव प्रत्युपसर्गत्वम् । न नयति' प्रति । यं प्रति प्रयुक्ताः प्रादयस्तु' प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाविधानात् । असमासेऽपीति किमिति । विनाप्यनेन विशेषानुपादानात् समासेऽपि भविष्यतीति भावः । पूर्वपदाधिकारादित्यादि । पूर्वपदादिति वक्तंते । असमासे भवति पूर्वपदत्वम् । रुदिशब्दो हि पूर्वपदशब्दः पूर्वमाश्रितः । स एव चेहानुवर्तते । स च समास एव सम्भवति । ततश्च समासेऽपौत्यमाने समास एव स्यादिति । इतिकरणो हेतौ । यस्मादसति तस्मिन्नेष दोष स्तस्मात् तस्य पूर्वपदस्य निवृत्तिं द्योतयितुमसमासेऽपौत्युच्यते । द्योतनग्रहणेनैतदाचष्टे । नानेन तस्य निवृत्तिः क्रियते । किं तर्हि ? अस्वरितत्वादविद्यमानतैव केवलं प्रकाशयत इति । तदेतदुक्तं भवति । मन्दबुद्धिं एवं प्रतिपत्तुमसमर्थं स्तं प्रति विस्मष्टोऽकरणार्थमसमासेऽपौत्युच्यत इति । प्रनहंतौति । नहं गहं शब्दे । सत्यप्यच्परत्वेऽच्परोऽयं णोपदेशो न भवति । नृतिनहिंनन्दिनकिं नाश्रुनवर्जमित्युपवादविधानात् ।

मायकुम्भवाप इति तदा मिलं शब्देन भवितव्यम् । यदा खेतवाक्यं भवति मायायां कुम्भी मायकुम्भः । मायकुम्भस्य वापः मायकुम्भवाप इति तदा विभाषया भवितव्यम्" इति । अत्र कैयटः—“अथेति विचारो निषयोऽनभम् इत्याहुः । विग्रहद्वयैऽप्यर्थमिदादृष्टयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनाश्रित्यशलोपन्यासस्याजागलक्षनतुल्यत्वात् । नचात्र शब्देन भाव्यम् । पदव्यवाय (८१४३८) इति प्रतिषेधात् । केचिदाहुः । यदा मायायां कुम्भी मायकुम्भ सस्य वाप इति प्रक्रिया तदीचरपदत्वे चापदादिविधायिति (१११६३, वा) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदत्वाभावादिषेधाप्रवृत्तिः । कुम्भस्य वापः कुम्भवापो मायायां कुम्भवापो मायकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां शब्दप्रतिषेध इति ।" इति । नैयासिकास्वाहुः—“अथात्र पदव्यवायेऽपीति (८१४३८) शब्दप्रतिषेधः कस्मात् न भवति । अश्वेवात्र कुम्भपदेन निमित्तनिमित्तिनी व्यवायः । अत्र समर्थयत्ने । पदव्यवायेऽपीत्यत्र (८१४३८) अपिशब्दः पश्यते । स प्रतिषेधानित्यलार्थः । तेनात्र प्रतिषेधो न भवतीति । अन्ये तु सन्त्ये कुम्भस्य वापः कुम्भवाप इत्युपपदसमासोऽयम् । कुम्भस्य वाप इति च कालबोधनपरं सन्नाख्यानम् । न पुनः प्रयोगार्थं मिदं वाक्यम् । उपपदसमासस्य नित्यत्वात् । अत्र गतिकारकोपपदानां ऋद्धिभिः समासवचनं प्राक् सुवृत्तपक्षेः (५, ७६) । तेन सुबलत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणं नास्तीति पदव्यवायेऽपीति (८१४ ८) प्रतिषेधाप्रवृत्तिरिति । एतच्च ऋद्धिदेवाश्रयते । न सर्वत्र । कर्मकारादिषु नलोपायप्रसङ्गात् । अत्र च तत्पुरुषे कति बह्वल (६१११४) मिल्यलुपवचनं आपकं पूर्वपदेऽपि सुवृत्तपक्षे भवतीति ।" इति च रचितः ।

१५ । हिनुमौना ।

प्रहिणोतीति । हि गती । स्वादिभ्यः श्चुः (३।१।७३) । गुणः । प्रमौणातीति । मौ हिंसायाम् । क्रादित्वाच् आ । प्रमौणीत इति । ई हल्यघोरितौत्वम् (६।४।११३) । अथ कथं प्रहिणोति प्रमौणीत इत्यत्र णत्वम् ? यावता हिनुमौनेति स्वरूपयो ग्रहणम् । नचात्र गुणादौ विकारे कृते ते रूपे स्तः । तस्माच्चात्रैव भवितव्यं प्रहिण्यतः प्रमौणातीति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृत-स्थानन्यत्वाद् (प, ३८) वा भविष्यतीत्यदोषः । ननु प्रतिपिध्यते स्थानिवद्भावः । पूर्वत्रासिद्धौ ये न स्थानिवदिति दोष एवायमस्याः परिभाषायाः । तथाचोक्तम् अस्या दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि (१।१।५८, वा) । अथ हिमौभ्या-मित्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम् । अविकरणकारस्यापि स्यात् । प्रहेनर्हन्मिति । प्रमौनर्हन्मिति । प्रहिणोतीति प्रहेः । अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्त इति (३।२।७५) विच् । गुणः । प्रमौणातीति प्रमौः । क्तिप् । प्रहेनर्हन् प्रम्यो (H) नर्हन्मिति षष्ठीसमासः ।

१६ । आनि लोट् ।

प्रवपाणीति । वपेर्लोट् । मिप् । निर्निः (३।४।८६) । आङ्, उत्तमस्य पिप्पे-त्वाट् (३।४।८२) । प्रयाणीति । या प्रापणे । प्रवपानि मांसानोति । प्रकृष्टा वपा येषामिति बहुव्रीहिः । जश्रसोः शिरिति (७।१।२०) शिरादेशः । नपुंसकस्य भलच इति (७।१।७२) नुम् । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (६।४।८) दोषः । प्रवपानीति । अत्र लोट्प्रहणान्न भवति । प्रातिपदिकान् अनुमविभक्तिषु चेलनेन (८।४।११) तर्हि कस्मान्न भवतीति ? भवत्येव पक्षे । ननु चोपसर्गादिति वक्तं । नचानिं प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वम् । किं तर्हि ? कृषिं प्रति । तस्मादुपसर्गत्वा भावादेव न भविष्यतीति किं लोट्प्रहणेन ? नेतदस्ति । मूलोदाहरणेष्वपि तर्हि न स्यात् । अत्र हि धातुं प्रत्युपसर्गत्वम् । नानिं प्रति । तस्मात् सामर्थ्यादि-होपसर्गप्रहणमनुवर्त्तमानं प्राद्युपलक्षणार्थं विज्ञायते यथाञ्, नासिकायाः संज्ञायां (५।४।१८) नसञ्चाख्लादित्युपसर्गाच्चेत्यत्रोपसर्गप्रहणं (५।४।१९)

(H) “कचित् प्रमिषी नर्हन्मिति दृश्यते । स चापपाठः । परमेकाच इति (६।४।८२) कणादिश-विधानात् । कथिषु समर्थयमान आङ् अपवादविपरीत्युत्सर्गाऽमिनिविशत इति (प, ५८) ।” इति मैत्रेयः ।

प्राद्यपलक्षणार्थम् । ततश्चासति लोड्ग्रहणे स्यादेव णत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं लोडि-
तुच्यते । नन्वेवमपि न कर्तव्यं लोड्ग्रहणम् । अर्थवद्वग्रहणे (प, १५) नानर्थकस्ये-
त्यर्थवतो ह्यानिशब्दस्येदं ग्रहणम् । नहि प्रवपानि मांसानौत्यत्रानिशब्दोऽर्थ-
वान् । किं तर्हि ? इकारः । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति । अनित्येषा परिभाषेति ।
तेनेह नपूषार्थमूणां (६।४।१२) शावित्यत्रानर्थकस्यापौनो ग्रहणे सति बहु-
वाग्गमौनि ब्राह्मणकुलानौत्यत्रापि दीघत्वं सिद्धं भवति । आनीत्याकारोच्चा-
रणं किमर्थम् ? यदाङ्गागमो न भवति तदा शुद्धस्य निशब्दस्य भूदित्येवमर्थम् ।
ननु च नित्यमेवाङ्गागमेन भवितव्यम् । नहि तद्विधौ विकल्पोऽस्ति । एवं
तर्ह्येतज्ज्ञापयति । अनित्यमागमशासनमिति । तेनापि शाकं पचानस्य सुखा
वै भववन् गृहा इत्यादयः प्रयोगाः सिद्धा भवन्तीति ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तिधातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

घुइति घुसंज्ञकानां ग्रहणम् । मा इति माङ्माने मेङ् प्रणिदान इत्येतयो
ग्रहणम् । नतु मौञ्जिंसायां डुमिज् प्रचेपण इत्येतयोः मीनातिमिनोतिदौडां
त्यपि चेति (६।१।५०) कृतास्त्वयोः । नापि मा मानइत्येतस्य । ननु च गामादा-
ग्रहणेष्वविशेष इति (प, ११५) सर्वेषामेव ग्रहणेन भवितव्यम् । तत् कथं
माङ्मेङोरेव ग्रहणं लभ्यते ? नैतदस्ति । इह हन्ते घि (२।२।३२) ।
अल्पाक्षतरमिति (२।२।३४) वचनमनपेक्ष्य घृइत्येतस्य पूर्वं निपातमकुर्वता नात्र
वचनानुरोधेन प्रवर्त्तितव्यमपि त्विच्छेति सूचितम् । तेन यत्रेच्छा भवति स
एव गृह्यते । इच्छालक्ष्यानुरोधान्माङ्मेङोरेव ग्रहणं भवतीति युक्तम् । अत-
एवेच्छया प्रवर्त्तितव्यमिति सूचनाद् यदापि मेङ् आत्वाभावे मेत्येत द्रूपं न सम्भवति
तदापि तस्य ग्रहणं भवत्येव प्रणिमयत इति । प्रणिपद्यत इति । दिवादित्वाच्छन् ।
अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । प्रणिमिमीत इति । जुहोत्यादित्वाच्छन्तुः । स्नाविति
(६।१।१०) द्विर्वचनम् । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्त्वम् (७।४।७४) । ई ह्रस्वघो-
रितौत्त्वम् (६।४।११३) । प्रणिष्णतीति । श्रोतः श्यनीत्योकार- (७।३।७१)
लोपः । उपसर्गात् सुनोतीति (८।३।३५) षत्वम् । प्रणिहन्तीत्यादिषु प्रणिष्ठा-
तीति पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् । प्रणिशाम्यतीति । शमामष्टानां दीर्घ इति

(७।३।७४) दीर्घः । प्रणिदेशीति । दिङ् उपचये । लट् । पूर्ववच्छयी लुक् । दादेर्धातोर्घं इति (८।२।३२) घत्वम् । भपस्तयोर्घोऽथ इति (८।२।४०) घत्वम् । भलां जश् भग्नोति (८।४।५३) जश्त्वं गकारः । इह गदादीनां सप्तम्या निहिंष्टत्वात् तस्मिन्निति निहिंष्टे पूर्वस्येति (१।१।६६) निहिंष्टग्रहणस्या-
नन्तर्यार्थत्वादङ् व्यवधानात् भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात् । अतस्तां निराकर्तुमाह अङ् व्यवायेऽपीति । कथं पुनरित्यमाणमङ् व्यवाये शब्दं लभ्यते ? अत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान् नित्यभिभ्योऽङ् व्यवायेऽपीत्यतो (८।३।११८) मण्डूकप्लुतिन्यायेनाङ् व्यवाय इत्यस्यानुवृत्तेर्वा । ननु चाटो गदादिभक्तत्वात् तस्य ग्रहणेनैव ग्रहणम् । तत् कुतो व्यवायः ? नैतदस्ति । अङ्गस्य ह्याडागम उच्यते । विकरणान्तच्चाङ्गम् । स ह्याङ्गस्य संघातस्य भक्तो न गदादिमात्रस्य । अतो न शक्यते गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावघान्त उपदेशे ।

उपसर्गादिति वक्तृते । उपसर्गत्वञ्च यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति भवति । धातुरेव क्रियावाची । तमेव प्रति प्रादीनामुपसर्गत्वम् । ततश्चोप-
सर्गग्रहणेन धातौ सन्निधापिते तस्यैवाकखादित्वमघान्तत्वञ्च विशेषणं विज्ञायत इत्यत आह अककारादि रखकारादिरघान्त उपदेशे यो धातु रिति । आद्यन्त-
ग्रहणे उभे अपि विस्पष्टार्थे अकखे अषे इत्येवं सिद्धत्वात् । यदि सञ्चैरेवाक-
कारादिभि स्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा स्यात् तदा सर्वेषां इन्द्रं क्त्वाऽकखष-
इत्येवं ब्रूयात् । अकखे अषे इति वचनात् केनचित् तदादिविधिः केनचित् तदन्तविधिरिति विज्ञायते । अत्र त्वेतावान् सन्देहः स्यात् केन तदादिविधिः । केन वा तदन्तविधिरिति । स चापि व्याख्यानान्निवर्त्तिष्यत इति । शेषग्रहण-
मिति स्पष्टार्थम् । यदि च गदादिषु विभाषा स्यात् पूर्वयोगो निरर्थकः स्यात् । उपदेशग्रहणमपि स्पष्टार्थमेव । शक्यतेतद् ह्युपसर्गादसमसिऽपि (८०।४।१४) णोपदेशस्येत्यतोऽनुवर्त्तयितुं सुपदेशग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन । प्रनिपिनष्टोति । पिष्ल सञ्चूर्णने । रुधादिभ्यः शम् (१।१।७८) । इह च प्रतिषेध इत्यादि । प्रणिपेच्छतीति । पिपेः षकारस्य षटोः कः सौति (८।२।४१) कत्वोऽकखादित्वा-
दघान्तत्वाच्चास्युपदेशग्रहणे प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । उपदेशे षकारान्तत्वादिति । इह च मा भूदिति प्रतिषेध इत्यपेक्षते । प्रणिपेष्टेति ।

अत्र विश्वप्रवेशन इत्येतस्य ब्रह्मादिस्तुतेषु (८।२।३६) षत्वे कृते षकारान्तत्वा-
दुपदेशग्रहणेऽसति प्रतिषेधः स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । अपि चोपदेश-
ग्रहणेऽसति प्रणिचकार प्रणिचखादेत्यस्याभ्यासस्य कुहो श्रुतिरिति (७।४।६२)
सुत्वे प्रतिषेधो न स्यात् । अकखादित्वात् । अस्मिंस्तु सति भवति ।

१६ । अनितेः ।

प्राणितीति । श्वस प्राणने अन च । पूर्ववच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः
सार्वधातुक इतीदृ (७।२।७४) । अनितेरिति श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थं
एव । न यङ्लुगन्निवृत्त्यर्थः । नञ्चनिते यङ्ङ्प्राप्तिरस्ति । हलादित्वाभावात् ।

२० । अन्तः ।

अन्तशब्दोऽयमवयववचनो वस्त्रान्तवत् । हे प्राणिनि । क्तिवन्तात् सम्बुद्धिः ।
तस्य हलङ्यादिलोपः (६।१।७८) । सम्बुद्धेरन्यत्र यो नकारः प्रातिपदिकान्त
स्तस्य लोपेन भवितव्यमिति सम्बुद्धान्तस्योपन्यासः । सम्बुद्धौ हि न ङिसम्बुद्धो-
रिति (८।२।८) प्रतिषेधादलोपो न भवति । ननु च पूर्वैशैवात्र णत्वं सिद्धम् ।
तत् किमर्थमिदमारभ्यत इत्यत आह पदान्तस्येत्यादि । पदान्तस्येति (८।४।३७)
प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवाद आरभ्यते । अन्तश्च पदापेक्षया
गृह्यते । तत्रैव सन्धव्यभिचारौ स्तः । न त्वनित्यपेक्षः । व्यभिचाराभावा-
दिति भावः । केचिदित्यादि । केचिदन्तग्रहणं पूर्वयोगएव सम्बध्नन्ति । अनितेरन्त
इत्येकयोगमेव कुर्वन्तीत्यर्थः । किमर्थम् ? अन्तग्रहणं सामीप्यार्थम् । सामीप्यमर्थो
यस्य तत् तथोक्तम् । समीपमेव सामीप्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वायं ष्यञ् । तद-
नोदकान्तवत् समीपवचनस्तैरन्तशब्दः समाश्रित इति दर्शयति । किमर्थं पुनस्त
एवमन्तशब्दं सम्बध्नन्तीत्याह निमित्तसमीपभूतस्येत्यादि । यदि हि पूर्वसूत्रेऽन्त
शब्दः समीपवचनो न सम्बध्येत तदेहापि स्यात् पर्य्यनितीति । तस्मात् प्रकृतस्य
णत्वनिमित्तस्य समीपो य एकवर्णव्यवहितः स प्रत्यासन्नो नकारस्तस्यैव णत्वं
यथा स्यात् । पर्य्यनितीत्यत्र निमित्ताद् विप्रकृष्टस्य सा भूदित्येवमर्थम् पूर्वसूत्रे
समीपवचनमन्तशब्दं सम्बध्नन्ति । एकवर्णव्यवहितस्येत्यनेन सामीप्यमाचष्टे ।
अवर्णकव्यवहितस्य सामीप्यं नोपपद्येत्येतत् देशं नाशङ्कनीयम् । तस्यापेक्षि-
कत्वात् । पर्य्यनितीत्यत्रैवानेकवर्णेन व्यवहितो नकारः । यथादेशे कृते सत्यकार-

यकाराभ्यां रेफस्य व्यवधानात् । प्राणितीत्यत्र त्वेकादेशे कृते सत्येकेन वर्णेन व्यवहितो नकारः । निमित्तादाकारिणैव केवलेन व्यवधानात् । यो ह्यनेकवर्णव्यवहितः स एकमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति । इतरस्तु तमपेक्ष्य सन्निकृष्टः । सोऽप्यव्यवहितमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति । भवत्येवं यद्यव्यवहितः सम्भवेत् । स चानितेन सम्भवतीति न भवति तदपेक्ष्य विप्रकृष्टत्वम् । ननु चाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्यत्र (१।१।५७) पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति तत्पुरुषस्याययणाश्रित्ये कर्त्तव्ये सत्येकादेशस्य स्थानिवद्भावात् प्राणितीत्यत्रानेकेन वर्णेनापि व्यवहितो नकारः । पूर्वत्रासिद्धौ न स्थानिवदिति (प, १२७) वचनान्न भवति स्थानिवद्भाव इत्यदोषः । तैरित्यादि । येऽत्रान्तशब्दः सामौघ्यार्थमाश्रित्येकयोगं कुर्वन्ति तेषां तस्य योगस्य प्राणित्यत्र सावकाशत्वादु हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति (८।४।३७) प्रतिषेधः प्राप्नोति । तस्मात् ते द्वितीयमप्यन्तस्य ग्रहणं मातृत्वा तन्त्रेण न्यायेनाश्रयितव्यम् । पदान्तस्य एत्वं यथा स्यात् । ननु येऽपि योगविभागं कुर्वन्ति तेऽन्तशब्दमवयववचनमाश्रयन्ति । तैरपि पूर्वसूत्रे सामौघ्यावच्यन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव । अथवा हि पर्थ्यन्तीत्यत्रापि एत्वं स्यादित्यत्र आह येषान्वित्यादि । येषामिति योगविभागकारिणाम् । ते ह्यनेकवर्णव्यवहितस्यापि एत्वमिच्छन्त्येव । तस्मान्नार्थं स्तेषां पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणेन ।

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

नकारोऽयमडादीनामेकोऽपि न भवतीति । ततो द्विर्वचने कृते सत्यभासनकारेण व्यवहितत्वादितरस्य नकारस्य न स्यात् । इष्यते च । तस्मात् तस्यापि यथा स्यादितौदमारभते । प्राणिणिषतीति । सन् । इट् । अजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) सन्युडोरित्यनेन (६।१।८) निशब्दो द्विरुच्यते । प्राणिणदिति । स्थन्तालुङ् । णिलोपः । तस्य द्विर्वचनेऽचोति (१।१।५८) स्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् । पूर्वत्रासिद्धौयमित्यादि । पूर्वत्रासिद्धौयमद्विर्वचनं (प, १२७) इत्येतस्मिन्नसति द्विर्वचने कर्त्तव्ये एत्वस्यासिद्धत्वात् प्राग् द्विर्वचनेन भवितव्यम् । अत्रास्मिन् सूत्रेऽसति प्रथमेन नकारेण व्यवयि द्वितीयस्थानितेरित्यनेन (८।४।१८) एत्वं न स्यादिति प्राणिणिषतीत्यादि न सिध्यति । अस्मिन्सु पूर्वत्रासिद्धं (८।२।१) मित्यस्यापवादे सत्यनितेरित्यनेन (८।४।१८) परत्वाश्रयमेव क्रियते । ततः कृतएत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेवैतदन्तरिणाप्येतत् सूत्रम् । यद्येवं किमर्थमिदं

मारभात इत्यतश्चाह एतत्स्वित्यादि । शक्यार्थं कृत्यः । इतिकरणो हेतौ । तुयवदोऽयमवधारणे । यस्मात् तदपवादवचनं नैव शक्यमाश्रयितुं तस्मात् सूत्रमिदमारभाते । यदि हि तदेवाश्रयेत तदेदं सूत्रं न कर्त्तव्यं स्यात् । ततश्चास्यापवादवचनस्यासर्वविषयता न विज्ञायते । एव सूट माख्यदौजदित्यत्र पूर्वता-सिद्धस्याभावाद् ढवादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विवचनं न स्यात् । अस्मिंस्तु सूत्रे सति तस्यापवादवचनस्यासर्वविषयता विज्ञायते । तेनौजदित्यत्र ढवादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विवचनं भवति । अथोभाविति किमर्थम् ? यावता एवस्य नकारस्य पूर्वसूत्रेणैव णत्वं सिद्धम् । इतरस्य त्वारम्भसामर्थ्यात् । अन्तरेणाप्यभाविति वचनं णकारस्य व्यवधिऽप्यनेन भविष्यति । एवं मन्यते । साभ्यासस्येतेतावतुगम्यमाने यथाजादे द्वितीयस्येति (६।१।२) द्विवचनमारभमाणं प्रथमद्विवचनस्यापवादो विज्ञायते तथेहाप्यनडादिव्यवाये द्वितीयस्य नकारस्य णत्वमारभमाणं पूर्वस्यापवादो विज्ञायते । साभ्यासस्येति वचनं विस्पष्टार्थम् । उभावित्यनेनेव सिद्धत्वात् । नह्यनभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ सम्भवतः ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेरित्यवयवलक्षणा षष्ठी । अत्पूर्वस्येति । अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः । नकारोऽन्यपदार्थः । प्रहृष्यत इति । हनं हिंसागत्योः । भावकर्मणो-(१।३।१३) रित्यात्मनेपदम् । पन्नन्तीति । गमहनेत्यादिनोपधालोपः (६।४।८८) । हो हन्तेर् जिञ्जेविति (७।३।५४) कुत्वम् । प्राधानीति । लुङ् । चिण् भावकर्मणो (३।१।६६) रिति च् चिण् । अत उपधाया (७।२।११६) इति वृद्धिः । चिणो लुगिति (६।४।१०४) तकारस्य लुक् । श्रुतिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव । न यङ्लुग्नित्यर्थः । प्रजह्नोतीति । द्विवचने चुत्वे जश्चत्वे कृते परस्य नकारस्य जकारेण व्यवधानाणत्वं न भविष्यतीति । पूर्वस्य तु नद्यापदान्तस्य भ्रूलौत्यनुसारे (८।३।२३) सत्यनुसारीभूतत्वाच्च । अत इति कर्त्तव्ये पूर्वस्येति वचनं वैचित्त्यार्थम् । (I)

२३ । वमो वा ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । वाग्रहणं पूर्वविधीनां नित्यत्वज्ञाप-

नार्थम् । अन्यथा हि योगारम्भसामर्थ्यादेवास्त्र विधिर्नित्यत्वं विज्ञायित । पूर्वेषां तु विधीनां शेषे विभाषित्यतो (८४।१८) विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः पाक्षिकत्वं स्यात् । इह तु वाग्रहणे द्वयोर्विभाषयोर् मध्ये ये विधय स्तएव नित्या इति तेषां नित्यत्वं विज्ञायते ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अन्तरपरिग्रह (१।४।६५) इत्यन्तःशब्दस्याङ्किविधिण्यत्वेषूपसर्ग-संज्ञा वक्तव्येत्यनेन णत्वविधानुपसर्गसंज्ञाया विद्यमानत्वाद् धन्तेरत्पूर्वस्थेत्यनेनेव (८४।२२) णत्वे सिद्धेऽदेशार्थोऽस्य योगस्यारम्भः । अन्तर्हणनमिति । अत्र भावे ल्युट् । मध्ये हनन मित्यर्थः । अन्तरपरिग्रह इति (१।४।६५) गतिसंज्ञ-कत्वात् कुगतिप्रादय इति (२।२।१८) समासः । अन्तर्हणनो देश इति । अधिकरणे लुगट् । अन्तः शब्दादवन्तस्य हन्तेरन्तर्घणो देश इति निपातनादेव देशाभिधानेऽपि णत्वम्भवति ।

२५ । अयनञ्च ।

अयनमिति । अयतेरिणो वा लुगटि रूपम् । कृत्यच इत्यनेनेव (८४।२८) सिद्धेऽदेशप्रतिविधानार्थं वचनम् । चकारिणादेशग्रहणमुपसर्गग्रहणञ्चानुक्रुष्यते । तेषामुत्तरत्वानुवृत्तिनिरासार्थम् ।

२६ । छन्दस्युदवग्रहात् ।

अवग्रहणे विच्छिद्य पठ्यतइत्यवग्रहः । ऋचासावग्रहस्येत्युदवग्रहः । ऋका-रादवग्रहात् पूर्वपदादित्येता स्तिस्रः समानाधिकरणाः पञ्चम्यः । ऋकारमात्रञ्च पूर्वपदं न भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदैकदेशे ऋकारे पूर्वपदशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेऽपि वर्त्तन्त इति । यथा पटो दग्ध इत्यत पटैकदेशे पटशब्दः । नृमणा इति । नरि मनोऽस्येति बहुव्रीहिः । अत्वसन्तस्य चाधातोरिति (६।४।१४) दीर्घः । पिठयाणमिति । यान्त्यनेनेति यानम् । करणे लुगट् । पितु र्यान् मिति षष्ठीसमासः । अत्र ह्यौत्यादिना ऋकारस्यावग्रहत्वं दर्शयति । अवग्रहग्रहण मित्यादि । यद्यवग्रहग्रहणं न क्रियते ततोऽप्यपदान्तादनवग्रहमाणादृक्कारात् स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति ।

पदान्तस्यैवावग्रहो भवति । नापदान्तस्य । अत्र कोषाच्चिदं दर्शनम् । अत्र संहितायामित्यनुवर्त्तमानमपि नाभिसम्बध्यते । अवग्रहग्रहणात् । तेन यदावगृह्यत ऋकारः सदैव णत्व' भवति । नान्यदेति । अपरे तु मन्थन्ते यथाऽनृत्यन्नपि नर्त्तनयोग्यत्वान्नर्त्तक इत्युच्यते तथाऽनवगृह्यमाणोऽपि ऋकारोऽवग्रहयोग्यत्वाद्-वग्रहइत्युक्तः । अत एतदुक्तं भवति । अवग्रहयोग्यादृक्काराण्यत्व' भवति । एवं सत्यवग्रहग्रहणे संहिताधिकारात् संहितायामेव णत्व' भवति । नावग्रहादिति ।

२७ । नञ् धातुस्थोरुषुभ्यः ।

धातौ तिष्ठतीति धातुस्थः । सुपि स्थइति (१।२।४) कप्रत्ययः । उर्विति श्रिति च स्वरूपग्रहणम् । नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । ततो हास्मदादेशएव कार्यी । नेतरः । इतरस्य धातुस्यादिभ्यः परस्या-सम्भवात् । उत्तरत्र हि नासिकादेशस्य कार्यित्वम् भविष्यति । रक्षा ण इति । रक्ष पालन इत्यस्माद् धातौ लोट् । मध्यमपुरुषैकवचनान्तात् परस्यास्मादो द्वितीयान्तस्य बहुवचनस्य वसन्साविति (८।१।२१) नसादेशः । इषोऽतस्तिष्ठ इति (६।१।१३५) पूर्वपदस्य दीर्घः । शिञ्चा ण इति । शिञ्च विद्योपादान इत्यस्मात् तथाविधादेवास्मादो नसादेशः । उरुण स्तुधीति । कृजो लोट् । सिप् । सेह्वपिच्छेति (१।४।८७) हिरादेशः । श्रुशृणुपृक्कृभ्रश्चन्दसीति (६।४।१०२) ह्विर्हिरादेशः । कःकरदित्यादिना (८।१।५०) विसर्जनौयस्य सत्वम् । अमौषु ण इति । इक्ः सजोति (६।१।१३४) दीर्घः । सुज इति षत्वम् (८।१।१७) । एवमूर्ध्व कषुण इत्यत्राप्युकारस्य निपातस्य चेत्यनेन (६।१।१३६) दीर्घः । सुज इति (८।१।१०७) षत्वम् । चकारेण च्छन्दसीत्यनुकृत्य उत्तरत्रानुवृत्ति-निरासार्थम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

नसादेशस्याक्रियावाचित्वात् तं प्रत्युपसर्गत्वं न सम्भवतीति प्राद्युपलक्षणार्थं मेतदुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । प्र णइति । पूर्वपदस्मादो नस् । प्रणसमिति । प्रगता नासिका यस्येति बहुव्रीहिः । उपसर्गाच्चेत्यच् (५।४।११८) समासान्तः । नासिकायाश्च नसादेशः ।

२६ । कृत्यचः ।

कृत्यस्थो यो नकारोऽच उत्तरइति । एतेनाच इति नकारस्येदं विशेषणम् । नतु कृत इति दर्शयति । यदि कृत एव विशेषणं स्यात् प्रवपणमित्यत्र श्वं न स्यात् । नञ्च कृतचः परः । नकारस्तु सम्भवत्येव यदि कृत एतद् विशेषणं स्यात् । तदा न भाभूपूकमिगमिष्यायीत्यादौ (८१४।३४) कस्यादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्राप्तभावात् । नञ्चैतेभ्यो यः कृतं विधीयते सोऽचः परः सम्भवति । तेषामनजन्तत्वात् । तस्मान्नकारस्येदं विशेषणं युक्तम् । कृतस्थानां येषां श्वं सम्भवति तान् दर्शयितु माह अनमानानीयानीत्यादि । अनो योरादेशः । मान आगतसुकः शानच् कानच् चानशः । अनौयर् तव्यदादिस्त्रेण (३१।१८६) यो विहितः । अनिराक्रोशे नञ्चनिरिति (३१।११२) । इनिः सुप्यजातो णिनि-स्ताच्छील्य इति (३२।७८) । आवश्यकाधमर्ण्ययोरनिरिति (३३।१७०) । अयश्च उत्सृष्टानुबन्धः । निष्ठादेशो रदाभ्यां निष्ठातो न इति (८२।४२) प्रकरणे यो विहितः । प्रयाणमिति । प्रपूर्वाद् यातेर् ल्युट् । प्रयायमाणमिति । कर्मणि लकारः । शानच् । यक् । आने सुमिति (७२।८२) सुक् । प्रयाणीय-मिति । अनौयर् । अप्रयाणिरिति । आक्रोशे नञ्चनिरित्यनिः (३३।११२) । प्रयायिणाविति । आतो युक् चिण्कतोरिति (७३।३३) युक् । प्रह्वीण इति । ओहाक् त्यागे । ओदितथेति (८२।४५) तकारस्य नकारः । सुम-स्थेत्यादिनेत्त्वम् (६१४।६६) । प्रमग्नइति । टुमसृजो शुद्धौ । मसृजिनशोर भ्रूलोति (७१।६०) नुम् । स च भवञ्जकारात् पूर्वी भवति । मसृजेरन्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति (११।१४७, वा) वचनात् । अनदितामित्यादिनास्य नकारलोपः (६१४।२४) । स्कोरित्यादिना (८२।२८) सकारस्य च । चोः कुरिति (८२।३०) कुत्वम् । परिभुग्नइति । भुजो कौटिल्ये । निर्भिण्डइति । लाभसत्ताविचारणार्थाणां विदीनामन्यतमस्य रूपम् । न विद ज्ञानइत्यस्य । सेटत्वात् तस्य । अत्राच उत्तरो न भवति । तस्मान्निर्भिण्डस्य सिद्धय उपसंख्यानं प्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । पूर्वसूत्राद्-हुलग्रहणमनुवर्त्तते । तेनानचोऽपि परस्य भविष्यतीति ।

३० । शे विभाषा ।

पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । यद्येवं विभाषाग्रहणमनर्थकं

स्यात् । आरम्भमामर्थ्यादेव विकल्पो विज्ञायते । नेतत् । विपर्ययोऽपि सम्भाव्येत । अयन्त् नित्यो विधिः । पूर्वसूत्रन्तु बहुलग्रहणानुवृत्तिर्विभाषेति । ख्यन्तादयो विहित इति । एतेन णेरिति विहितविशेषणत्वं दशयति । तस्य च प्रयोजनं वृत्तौ वक्ष्यति । प्रयाप्यमाणमिति । हेतुमति चेति (३।१।२६) णिच् । अर्त्तिक्रीत्यादिना (७।३।२६) पुक् ।

३१ । हलश्चेजुपधात् ।

चकारो विभाषित्यनुकार्षणाऽर्धः । तेनोत्तरत्र विधिनित्यो भवति । प्रकीर्णमिति । कुप क्रोधे । प्रेहणं प्रोहणमिति । ईह चेष्टायाम् । ऊह वितर्के । अत्र कृत्यच इति (८।४।२८) नित्यमेव भवति । कथं पुनर्ज्ञायते हलग्रहणमिहादेर् विशेषणम् ? नत्वन्तस्येत्यत आह इजुपधस्येत्यादि । सर्वेष्वेजुपधाधातवो हलन्ता एवेतीजुपधादेव हलन्तत्वे लब्धे हलग्रहणं क्रियमाणमादेर्विशेषणं विज्ञायते ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

हलइत्यनुवर्त्तत इति । तदनुवृत्तेः प्रयोजनं वक्ष्यति । ननु च पूर्वसूत्रे हलग्रहणमादेर्विशेषणम् । अन्तस्य विशेषणेन चेहार्थं इत्याह तेनेत्यादि । नहीजादिर्धातुः कश्चिद् धलादि विद्यते । सामर्थ्यात् । तेन हलग्रहणानुवृत्तेन तदन्तविधिर्भवति । सनुमइति । सानुस्वारादित्यर्थः । कुतएतत् ? नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् । कस्मात् पुनरेव व्याख्यायते ? नियमार्थत्वादस्य योगस्य । एवञ्चास्य नियमार्थता भवति यदि नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं भवति । नान्यथा । असति विधेये नियमार्थता विज्ञायते । यदि नुमग्रहणं नुमएव प्रतिपादकं स्यान् नानुस्वारोपलक्षणार्थं स्यात् । एवञ्च सति यत्र कृत्यच इत्यनेन (८।४।२८) न सिध्यति तत्र स्यादेवास्य विधेयत्वम् । क्वेतेन न सिध्यतीति ? इवि व्यासौ (J) प्रेत्वनमिति । अत्र यद्यपि चाट्कुष्वाङ्नुम्व्यवायेऽपौ- (८।४।२) त्यनुवर्त्तते तथापि तेनात्र न प्राप्नोति । नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् । इह चानुस्वाराभावात् । तस्मान्नियमार्थतामस्येच्छता नुमग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वं वेदितव्यम् । एवं प्रेङ्गण मित्यादौ कृत्यच (८।४।२८) इति सिद्धे नियमार्थमेतत्

(J) इवि धिवि मीणनार्थ इति पाठान्तरं मेकस्मिन् मुल्लके ।

सम्पद्यते । अनुस्वारोपलक्षणार्थता च नुम इजादेः सनुमइति महतः सूत्रस्य प्रणय-
नादवसीयते । यदि हि नुमग्रहणं नुमएव प्रतिपादकं स्यान्नानुस्वारोपलक्षणार्थं
तदानीमिविरित्येवं ब्रूयात् । नञीविरन्तो धातुरिजादिहलन्तः सनुम् सम्भवति ।
इत्थिप्रभृतयः सम्भवन्तीति चेत् ? न । अनुस्वारे कृते नुमोऽभावात् । प्रेङ्गणमिति ।
उख नखेत्यादौ कवर्गान्त इत्थिः पठ्यते । तस्येदित्त्वान्नुम् (८१४।५८) । नञापदान्तस्य
भलीत्यनुस्वारः (८१३।२४) । अनुस्वारस्य यथि परसवर्णत्वम् । तस्यासिद्धत्वा-
दनुस्वार एवायम् । प्रोम्भणमिति । उभ उन्भ पुरणि । पूर्ववदनुस्वारः । ननु च
कृत्यच इत्येव (८१४।२८) सिद्धमत्र । किमर्थमिदमारभ्यत इत्याह सिद्ध इत्यादि ।
प्रमङ्गनमिति । तत्रैव गत्यर्थवर्गं मगिः पठ्यते । क्वचित् प्रमङ्गनमिति पाठः । स
मकि मण्डन इत्यस्य द्रष्टव्यः । ननु चासति विधेये नियमार्थता भवति । इह च
णैर्विभाषायां प्राप्तायां नित्यं णत्वं विधेय मस्ति । विधिनियमसम्भवे हि विधिरैव
ज्यायानिति (प, १०८) । ततो ण्यन्तान्नित्यं विध्यर्थमेतत् कस्मान्न भवतीत्याह
हलइत्यधिकारादित्यादि । पूर्वसूत्राहलइत्यनुवर्तते । तेन च तदन्तविधिरित्युक्तम् ।
नञि हलन्तो भवति ण्यन्तो धातुः । किं तर्हि ? अजन्तः । न च हलन्तादुच्यमान
मजन्ताद् भवितुमर्हति । तस्माद्देदं ण्यन्तो नित्यं विध्यर्थम् भवति । ननु च णिलोपे
कृते ण्यन्तोऽपि हलन्तो भवति । ततश्च हलइत्यधिकारोऽपि स्यादेव विध्यर्थता ।
नेतदस्ति । विहितविशेषणाययणात् । एतच्चोद्यनिरासायाह इजादेः सनुमो
हलन्ताद् धातोर् यो विहितः कृदिति । विहितविशेषणमाश्रितम् ।

३३ । वा निंसनिचनिन्दाम् ।

णिसि चुम्बने । णिचि रोषे । णिदि कुत्सायाम् । णोपदेशत्वादेष्टामुप-
सर्गेत्यादिना (८१४।१४) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदं मारभ्यते । यद्येवं न कर्त्तव्यं
वाग्रहणम् । पृथग्, योगकरणादेव विकल्पो भविष्यति । नेतदस्ति । विपर्य-
योऽपि विज्ञायेत । अयं विधिर्नित्यः स विभाषितः । उपसर्गादसमास इत्य-
(८१४।१४) स्थानन्तरमस्मिन् कर्त्तव्य इहास्य कारणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते नित्या भवन्तीति ।

३४ । न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ।

पूग्रहणेन पूजूग्रहणं द्रष्टव्यमिति । पूङ् पवन इति भावद्वयः पठ्यते तस्य-

ग्रहणं नेष्यते । तेन ज्ञेयादिकस्य चेष्ट्यते । कथम् पू इत्युच्यमाने पूजएवग्रहणं लभ्यते ? उच्यते । कृत्यच इति (८।२।२८) कृतीति योगविभागात् । योगविभागादिष्टसिद्धिरिति (प, १२४) पूजएव योगविभागेन शत्वं भवतीति । एवं योगविभागेन पूजः परस्य कृत्यस्य नकारस्य शत्वोऽसाधिते पारिशेष्यात् पूजएव ग्रहणं विज्ञायते । श्यन्तानाच्चेत्यादि । श्यन्तानां ग्रहणं शब्दान्तरत्वान्न प्राप्नोति । तस्मादुपसंख्यानं कर्त्तव्यमेवेति । तस्य प्रतिपादनं मित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् । नेति योगविभागः कर्त्तव्यः । तेन श्यन्तानामपि न भविष्यतीति । न चैवं सति भादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनात् । एवं ह्यतिप्रसङ्गः परिहृती भवति ।

३५ । षात् पदान्तात् ।

नित्यान् दुष्यान्मिति । इदुदुषधस्येति (८।३।४१) विसर्जनौयस्य षत्वम् । इह कृत्यच इत्यनेन (८।३।२८) (K) प्राप्तिः । सर्पिष्यान् यञुष्यान्मिति । षष्ठीसमासः । इसुसोः सामर्थ्यं इत्यनुवर्त्तमाने (८।३।४४) नित्यं समास इत्यादिना (८।३।४५) विसर्जनौयस्य षत्वम् । अत्र वा भावकरणयोरिति (८।३।१०) प्राप्तिः । पदान्तादिति षष्ठीसमासोऽयमिति मन्यमानो यो देशयेद्वेद्ये शत्वप्रतिषेधः कस्मान्न भवति सुसर्पिष्केणेति ? अत्र पदस्यान्तः षकार इति तत्रत्याह पदेऽन्तइत्यादि । षष्ठीसमासे हि सति शत्वस्य प्रतिषेधः स्यात् । नचायं षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? सप्तमौति योगविभागात् समासः (२।१।३०) । पदे परभूतेऽन्तः पदान्त इति । नचात्र पदे परभूते षकारोऽन्तः । कश्चिदस्यापदसंज्ञकत्वात् । तेनेह न भवति शत्वप्रतिषेधः । शोभनं सर्पिरेष्येति बहुव्रीहिः । शेषादिभाषेति (५।४।१५४) कण् ।

३६ । नशिः षान्तस्य ।

उपसर्गादसमास इत्यादिना (८।४।१४) प्राप्तस्य शत्वस्य प्रतिषेधः क्रियते । प्रनष्ट इति । अथ अदर्शने । तस्मान्निष्ठा । मस्जिनयो भर्त्सौति (७।१।३६) नुम् । अनिदितां हलउपधायाः कृङ्तीति (६।४।२४) नलोपः । ब्रवादिस्त्वेष

(K) यथा कृत्यचइति (८।३।२८) प्रयायिणाधिक्यव विकल्पित्वं शत्वं बाधित्वा निलं भवति तथावापि वा भावकरणयोरिति (८।३।१०) विकल्पं बाधित्वा कृत्यचइत्यनेन (८।३।२८) प्राप्तिरु वेदितव्या ।

(८१।३६) षत्वम् । प्रणश्यतीति । दिवादित्याच्छन् । अथान्तग्रहणं किमर्थम् ? यावता नशेः ष इत्युच्यमाने नशौ विशिष्यमाने येन विधिस्तदन्तस्येति (१।१।७२) तदन्तविधौ षान्तस्य णत्वप्रतिषेधो भविष्यतीत्याह अन्तग्रहणमित्यादि । प्रनङ्गतीति । पूर्ववत् षत्वे षढोः कः सीति (८१।४१) कत्वम् । अत्र यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत कत्वे षान्तता नास्तीति प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिन्सु सति कत्वेऽपि कृते भवति । एतदेव हि तस्य प्रयोजनं भूतपूर्वेऽपि षान्ते प्रतिषेधो यथा स्यात् ।

३७ । पदान्तस्य ।

अट्कुप्वाङनुम् व्यवायेऽपौति (८।४।२) प्राप्तस्य णत्वस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । वृत्तानिति । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति (६।१।१०२) दौर्घः । तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०३) सकारस्य नकारः ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

निमित्तनिमित्तिनोः प्रकृतत्वादुभयोरेव व्यवायो विज्ञायते इत्यत आह पदेन व्यवाये सति निमित्तनिमित्तिनोरित्यादि । माषकुम्भवापेनेति (L) माषाणां कुम्भः माषकुम्भः । तं वपतीति कर्मण्यण् (३।२।१) । तदन्तात् ङतौयैकवचनम् । अत्र प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति (८।४।११) प्राप्तिः । चतुरङ्गयोगेनेति । अत्र कुमति चेति (८।४।१३) प्राप्तिः । चत्वार्यङ्गान्यस्यति बहुव्रीहिः । तेन योगश्चतुरङ्गयोगः । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति (२।१।३२) ङतीयासमासः । पूर्वत्र कुम्भशब्देन व्यवायः । उत्तरत्र त्वङ्गशब्देन । प्रावनइमिति । नह बन्धने । निष्ठा । नहो धः (८।२।३४) । भवस्तयो धोऽधः (८।२।४०) । जलाच्छय भग्नो (८।४।५३) त्येते विधयः कर्त्तव्याः । गतिसमासः । अत्रावशब्देन व्यवायः । णत्वप्राप्तिस्तूपसर्गादसमासेऽपौत्यादिना (८।४।१४) । एवं प्रगात्रयामइत्यत्रापि । व्यवधा-

(L) “माषकुम्भवापेनेत्यादावुत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति (१।१।६३, वा) वचनादुत्तरस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणविधेः । ‘अथ’ कुम्भादेः पदत्वम् ? यतो पदव्यवाये प्रतिषेधो भवेत् । उच्यते । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्यल- (१।१।६३, वा) आपदादिविधिप्रश्नः पदादिशब्दमारभ्य ये विधया लटुषलक्षणम् । तेन सात्पदाद्योरित्येतदारभ्य (८।१।११) कार्येण्यपदादिविधाविति वचनादुत्तरस्य पदत्वं भवत्येव । अत्र च ज्ञापकं शात् पदान्तादित्यत (८।४।३) पदे परमूतेऽन्तः पदान्ताइति । एवमर्थसमासोपादानम् । नहि तदन्त्या सम्भवति ।” इति तन्मप्रदीपे भैष्यरथितः

लघि गत्यर्थाः । पेटेति । पिप्लु सङ्घर्षेण । कृषीष्ट कृषीष्ठा इति । करोते-
राशिषि लिङ् । तस्य तथासौ । सौयुट् । लोपो व्योर्वलीति (६।१।६६) यकार-
लोपः । सुट् तिथोरिति (३।४।१०७) सुट् । आदेशप्रत्यययो- (८।३।५८)
रिति षत्वम् । अनेन द्रुत्वम् । अग्निचिङ् डीन इति । डीङ् विहायसा गतौ ।
स्वादित्वादोदितश्चेति (८।२।४५) नत्वम् । अग्निचिङ् ढौकत इति । ढौक
गतौ । अट्टति । अड्डतीति । अत् अतिक्रमणहिंसयोः । अद् ड अभियोगे ।
तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणे पाठः किवन्तयोस्तयोः संयोगान्तलोपे तकार-
दकारयोः श्रवणार्थः ।

४२ । न पदान्ताट् टोरनाम् ।

अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुट्कस्य प्रतिषेधः । खलित्साय इति । यदा
डः सि धुङिति (८।३।२८) धुण् नास्ति तदैतदुदाहरणम् । ईट्ट इति । ईङ् स्तुतौ ।
अनुदात्तेच्चादात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । खरि चेति (८।४।५५) डकारस्य
टः । सर्पिष्टममिति । अतिशयने तमप् । ऋस्वात् तादौ तञ्जित इति (८।३।१०१)
सकारस्य मूर्धन्यः । षसामिति । षट्चतुर्भ्यश्चेति (७।१।५५) नुट् । भलाञ्जशोऽन्त
इति (८।२।३८) षकारस्य डकारः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति (८।४।४५)
डकारस्य णकारः (N) । षण्वतिरिति । षड्विक्रान्वतिरिति शाकपाथिवा-
दित्वादुत्तरपदलोपिसमासः । षष्ठां नगराणां समाहारः षष्ठगरौ । द्विगो
रिति (४।१।२१) डीप् ।

४३ । तोः षि ।

अग्निचित् षण्ड इति । अग्नौ चेरिति (३।१।८१) क्षिप् । सोमसत्षण्ड
इति । सोमे सुञ् इति (३।२।८०) क्षिप् । अत्र घीति सप्तमी निर्देशात्
पूर्वभूतेन सन्निपातेन भवत्येव द्रुत्वमिति । पेटा पेटुमिति ।

४४ । शात् ।

विश्रः प्रश्न इति । विह गतौ । प्रह त्रीषायाम् । पूर्ववन्नङ् । च्छोः शुङनु-

(N) “अथ च त्रीष्टयः—“गतालरा मल’ मैमी’ नाकस्मात् ल’ प्रवेक्ष्यसि । षष्ठाचक्ष्मसंयुक्त’ पश्यमान’
डकारवत् ॥११॥” इति ।

नासिके चेति (६।४।१८) षकारस्य शकारः । यद्यपि प्रश्ने चासन्नकाल इति (३।२।११७) निपातनादेव शात् परस्य तवर्गस्य चुल्लभ भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते तथापि मन्दधियां प्रतिपत्तिगौरवपरौहाराद्यभिदमारभ्यते । अथवाऽबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीत्युक्तम् । यद्येतन्नारभ्यत प्रश्नो विशृज इत्यपि रूपं सम्भाव्येत ।

४५ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

पदान्तस्थेत्वेनेन (८।४।३७) न पदान्तादोरनामित्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते । तच्चार्थात् षष्ठ्यन्तता मनुभवतीति दर्शयति । वाङ्मयतीत्यादावुदाहरणे भलां जशोऽन्त इति (८।२।३८) गकारादौ जश्चे स्तते तस्यानुनासिकः कर्त्तव्यः । वाङ्मयमिति (O) । नित्यं ब्रह्मरादिभ्य (४।३।११४) इति मयट् । लङ्मयमिति । अत्रापि मयउ, वैतयोरित्यादिना (P) (४।३।१४३) ।

४६ । अचो रहाभ्यां द्वे ।

अच उत्तरी यौ रैफहकाराविति । एतेनाच इति रहौ विशिष्टमिति दर्शयति । आभ्यामुत्तरस्य यर इति । अनेनापि रहौ यविंशेषणमिति । अकं इति । अचं पूजायाम् । घञ् । चजोः कुघिण्णत्तोरिति (७।३।५२) कुलम् । मर्क इति । मचिः सौत्रो धातुः । तस्मादिण् भीकापाशस्यतिमचिभ्यः कन्नि (उण्, ३।३२३) कन् । चोः कुरिति (८।२।३०) कुलम् । अत्राकारादुत्तरो रैफः । तस्मादपि परो ककारो यरिति । ब्रह्मेति । अत्राप्यकारादेवाच उत्तरो हकारः । तस्मादपि परो मकारो यरिति । अपहृन्नत इति । अत्राप्यकारादुत्तरो हकारः । पूर्ववच्छपो लुक् । तस्मात् परस्य नकारस्य दिवचनम् । किन् क्रुतइत्यत्राच उत्तरो हकारो न भवतीति नकारो न दिवच्यते । किम् ह्रल्यतीति । ह्रल ह्रल सञ्चलने । हेतुमश्चिच् । ज्वलल्ललल्लनमीमनुपसर्गादिति (ग, छ) मित्वम् । मितां क्रस्व इति (६।४।८२) क्रस्वम् ।

(O) मुद्रितकाशिकायाम् वाङ्मात्रं 'कियन्मात्रमित्येवोदाहृतम् । न वाङ्मयं लङ्मयमिति । पदमञ्जरी च न्यासाब्दं पाठं जग्राह । न्यासवत् तं समर्थयामास च ।

(P) इदं चित्यम् । एकाचो नित्यं मयट्निष्कन्तीति नित्यग्रहणस्य नित्यं ब्रह्मरादिभ्य इत्यत्र (४।३।११४) फलम् । तेनानैवात्र मयट् । वाच्यलच्छब्दस्यैकाचत्वम् ।

४७ । अनचि च ।

अनच्परस्वेति । अचोऽन्योऽनच् । अनच् परो यस्मात् सोऽय मनच्परः । दङ्गत्वेति । अत्राचः परो धकारो यर् । तस्थानचि यकारि परतो द्विर्वचनम् । भलाञ्जश् भशीति (८।४।५३) धकारस्य दकारः । मङ्गत्वेति । अत्रानच्-परस्य धकारस्य द्विर्वचनम् । यणो मय इत्यादि । अच् उत्तरस्य यरो द्विर्वचनं सुक्तम् । अनचि यण उत्तरस्य मयोऽचि परतो न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते । किंपुन रिङोदाहरणं मित्याह केचिदित्यादि । उल्का वल्गुमूक इति । यकाराद् यण उत्तरस्य ककारस्य मकारस्य च मयो द्विर्वचनम् । दध्यत्र मध्वत्वेति । धकारा-न्य उत्तरस्य यकारस्य वकारस्य च यणो द्विर्वचनम् । शरःखय इत्यादि । स्यात्नी स्यातेति । सकाराच्छर उत्तरस्य खयस्वकारस्य द्विर्वचनम् । वत्सुसइति । तकारात् खय उत्तरस्य सकारस्य शरो द्विर्वचनम् । इक्षुषुः क्षुषौरमिति । ककारात् खय उत्तरस्य शरः वकारस्य द्विर्वचनम् । अप्सुसरा इति । पका-रात् खयः परस्य सकारस्य शरो द्विर्वचनम् । अवसाने हे इत्यादि । अनचि चेति पर्युदासाश्रयणादिदमुच्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु यरोऽनुनासिके वेत्यतो (८।४।४५) वाग्रहणमनुवर्त्तं शक्यं मिदमकर्तुम् । नैतत् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि विधि-वाक्यत्वं भूत्स्य नोपपद्यते । ततश्च केनचिद् द्विर्वचनं स्यात् ? तस्मादेव प्रतिषेध-वाक्याद्विधिवाक्यतास्यानुमास्यत इत्यदोषः । प्रसज्यप्रतिषेधे सति प्रतिपत्तिगौरव भयात् पर्युदासाश्रयणम् ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनीति(०) परसप्तमौयम् । अत आह आदिनि परत इति । पुत्रादिनीति । पुत्रानुक्तं शीलमस्याइति ताच्छीत्ये णिनिः । पुत्रादिनी शिशुमारीति । तत्त्वाख्यान-मेतत् । नाक्रोशः । तत्परि चेति वक्तव्यम् । स आदिनिशब्दः परो यस्मात् पुत्र-शब्दात् तत्र द्विर्वचनं न भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । नेति योगविभागः क्रियते । तेन तत्परि न भविष्यतीति । वा हतेत्यादि । हत-जग्धशब्दयोः परतः पुत्रस्य वा द्विर्वचनं न भवतीत्येतदर्थं रूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु वाग्रहणमनुवर्त्तं नेति योगविभागकरणमाश्रित्य वा कर्त्तव्यम् ।

नचैव' पुत्रादिनीत्यत्रापि विकल्पः प्रसक्तः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । हतञ्च जग्धञ्च तद् हतजग्धम् । हतजग्धञ्च तत् परञ्चेति हतजग्धपरम् । तस्मिन् हतजग्धपरि । पुत्रहृत्तौ पुत्रजग्धौति । पुत्रो हतः पुत्रो जग्धोऽन्येति बहुव्रीहिः । अस्त्राङ्गपूर्वत्यादिना (४।१।५३) ङौष् । चयो द्वितोयादित्यादि । चयइति स्थान-
पठौ । खृच्छथफाडिति द्वितोया इत्यस्यार्थः । द्वितोयत्वं मेघां वर्णानां प्रथमवर्णा-
पेक्षया भवति । वथ्स इति । तकारस्य चयः सकारि शरि परतो द्वितोयस्त्वकारः ।
ख्षौरमिति । ककारस्य चयः प्रकारि शरि परतो द्वितोयः खकारः । अफ्सरा
इति । पकारस्य चयः सकारि शरि परतो द्वितोयः फकारः । (R)

४६ । शरोऽचि ।

कर्षतीति । कष विलिखने । वर्षतीति । पृषु ह्यु मृषु सेचने । आदर्श इति । दृशिर् प्रेक्षणे । अधिकरणे घञ् । दर्श इति । अत एव कारणे घञ् ।

५० । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

इन्द्रइत्यादावनचि चेति (८।४।४७) प्राप्तिः । इन्द्रयन्त्रो मन्द्रइति । इदि परमैश्वर्यं । चदि आच्छादे । मदि स्तुतिभेदमदस्त्रप्रकाशितगतिषु । स्थायित्वञ्चैत्यादावना (ङण्, २।१७०) रक्प्रत्ययः । राष्ट्रे भ्राष्ट्र इति । राज् भ्राज् इति दौसौ । सर्वधातुभ्य इन्प्रत्ययः । व्रथादिसूत्रेण (८।२।३६) षत्वम् । शाकटायनग्रहणं पूजार्थम् । नित्यएवायं विधिः । अन्यथोत्तरसूत्रेष्वेव सिद्धत्वादस्यारम्भो निरर्थकः स्यात् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

अत्रिप्रभृत्यर्थोऽयमारम्भः । अर्कइत्यादावधो रक्षाभ्यां हे इति (८।४।४६)
प्राप्तिः । आरम्भसामर्थ्यादेवात्रिप्रभृतिष्वपि सिद्धे सर्वत्रग्रहणं पूर्वस्यापि प्राप्ते
प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । असति तस्मिन् प्रत्यासत्तेरनवि चे- (८।४।४७)
त्यस्या एव प्राप्तेरयं निषेधः स्यात् । शाकल्यग्रहणं पूजार्थम् । न विकल्पार्थम् ।
विधिरपि योगद्वयेनोच्यते । प्रतिषेधोऽपि । अत्र सामर्थ्यादेव विकल्पो भविष्यति ।
अन्यथा विधेरनवकाशः स्यात् ।

(R) एषश्च प्रोङ् घञः प्राङ् घञः प्राङ् खञः । वण् वञ्ठी वण्ट् वञ्ठी वेति त्रैकथम् ।

५२ । दीर्घादाचार्याणाम् ।

नित्यार्थोऽयमारम्भः । अत्रारम्भसामर्थ्यादेव सिद्ध आचार्यग्रहणं पूजार्थम् ।
दात्रमित्यादावनचि चेति (८।४।४७) प्राप्तिः ।

५३ । भलाञ्जश् भशि ।

लब्धेत्यादि । लभे स्तुत्तुमुस्तव्याः । भषस्तयोर्धोऽध्वति (८।२।४०)
धकारि भशि भकारस्य जश्त्वं वकारः । देग्धेति । दिह उपचये । दादेर्धा-
तोर्धे इति (८।२।२२) हकारस्य घकारः । बोधेति । जश्त्वेन धकारस्य दकारः ।

५४ । अभ्यासि चर्च ।

चकारेण जश्ग्रहणं मनुवर्त्तते । तेनोत्तरत्वं तदनुवर्त्तित्वं भवति । चिस्त्व-
निपतीति । खनतेः सन् । द्विवचनम् । हलादिशेषः । कुक्षोः सुरिति (७।४।६२)
बुल्वं वकारः । तस्यानेन चकारः । चिच्छित्सतीति । छिदेः सन् । द्विवचनम् ।
के चेति (६।१।७३) तुक् । बुल्वम् । टिठकारयिषतीति । ठकारमाचष्ट इति
तत् करोति तदाचष्ट इति णिच् (१।१।२६, वा) । इष्टवद्भावाट्टिलोपः । सन् ।
इट् । गुणः । अयादेशः । तिष्ठासतीति । शर्पूर्वाः खयः (७।४।६१) जेषः । यिफ-
कारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अयन्तु विशेषः । फकार
शब्दाखिच् । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति । जश्त्वबाधानार्थम् । पर्जन्य-
वक्त्रचणप्रहृत्या (प, १२०) प्रकृतिरूपाश्चरः प्रकृतिचरः स्थानिनाऽभिन्नरूपा इत्यर्थः ।
चिचोषतीति । अज्भनगमां सनौति (६।४।१६) दीर्घः । तितौर्षतीति । ऋत
इद्वानोरितौत्वम् (७।१।१००) । रपरत्वञ्च । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घः ।
जिभकारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अत्र भकार-
शब्दाखिजित् विशेषः । जिघत्सतीति । अदेः सन् । लुङ्सनो वंस्त्रिति (२।४।३७)
षष्ठादेशः । पूर्ववदभ्यासस्य बुल्वञ् भकारः । तस्य जश्त्वं जकारः । सः स्यार्ध-
धातुक इति (७।४।५८) सकारस्य तकारः । डुडौकिषत इति । डौकतिः सन् ।
प्रकृतिजयां प्रकृतिजयो भवन्तीति । चर्वाधनार्थं पूर्ववत् प्रकृत्या स्थानिनाऽभिन्न-
रूपा जशः प्रकृतिजशः । जिजनिषत इति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मने-
पदम् । बुबुध इति । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । लिट् स्तम्भयोरेशिरैजित्वेण

(१४।८१) । ददाविति । आत औ णल (७।१।३४) इत्यौत्त्वम् । डिङ् इति । डीड् विहायसा गतौ । पूर्ववदेशादेशः । स्थानिवद्भावाद् डोत्वस्य दिवंचनम् ।

५५ । खरि च ।

युयुत्सत इति । युधेः सन् । पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् (१।२।६२) । आरिष्यत इत्यादि । रमित्तिभ्यां सन् । सनि मौमित्यादिनेस् (७।४।५४) । स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते (८।२।२८) चेति सकारलोपः । अत्र लोपोऽभ्यासस्ये (७।४।५८) ल्यभ्यासलोपः । समुच्चयार्थश्चकारः । न केवलमभ्यासे चरो भवन्तीत्यपितु खरि च । असति ह्यस्मिन्चकारेऽनन्तरविहितं यच्चत्वं तत् खरादावभ्यास-
निमित्ते प्रत्यये स्यात् तिष्ठासतीत्यादौ । नतु चखादेत्यादावपीति कस्यचिन्म-
न्धियो भ्रान्तिः स्यात् ।

५६ । वावसाने ।

भलां ज्योऽन्तइति (८।२।३८) नित्ये जश्त्वे प्राप्तेऽवसाने वा चरो विधीयन्ते ।
वावचनात् पक्षे जश्त्वमपि भवत्येव ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अण इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अन्यथाऽसन्देहार्थमच इति
कुर्यात् । न च पदान्तह्रलोऽणः सम्भवन्ति । दर्धिं मधुं इति । स्वमोर्नपुं-
सकादिति (७।१।२३) स्वमोर्लुक् । अग्नी वायू इति । प्रथमयोः पूर्वसवर्णं
इति (६।१।१०२) दीर्घः । ईदूदेहिवचन मिति (१।१।११) प्रगृह्यसंज्ञा ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

शङ्कितेत्यादि । शकि शङ्कायाम् । उक्कि उक्के । कुङ्कि दादे । टुनदि
समृद्धौ । कपि चलने । एभ्य स्तुजादयः । इदित्वानुम् । नञापदान्तस्य भलौ-
(८।२।२४) त्यनुस्वारः । तस्यानेन परसवर्णः । कुर्वन्ति कृषन्तोति । करोति-
कृष विलेखन इत्यस्माच्च तौदादिकात् परस्य लङादेशस्य भि भौऽन्तिइत्य-(७।१।३)
न्तादेशः । नकारस्यानुस्वारे तस्य च परसवर्णं नकारे सत्यट्कुप्वाङ्नुमित्यादिना
(८।४।२) णत्वं प्राप्नोति । तत् कस्मान्न भवतीत्याह इहेत्यादि । णत्वमत्रानु-

स्वरात् पूर्वं स्यात् ? पश्चाद्वा ? पूर्वं तावन्न भवति । यस्मादनुस्वारि कर्त्तव्ये
णत्वस्यासिद्धत्वं । अतः पूर्वं नकारस्यानुस्वार एव क्रियते । परसवर्णे नकारे
कृते पश्चादपि न भवति । णत्वे कर्त्तव्येऽनुस्वारस्यानिकस्यासिद्धत्वात् । परसवर्णे-
नेति । परसरणार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । भवति हि तादर्थ्यात् ताच्छब्दम् । यथा
प्रदोषार्थं मल्लिका प्रदीप इति । पुनरिति । अनुस्वारक्रियाया उत्तरकाल-
मित्यर्थः । एवमित्यादिनाऽनुस्वारीभूतो नकारो णत्व मतिक्रामतीति भाष्ये
णत्वस्यातिक्रमणमनुस्वारीभूतस्य नकारस्योक्तम् । तदेवासिद्धत्वात् परसवर्णस्य
नकारस्य णत्वं न सम्पद्यत इति दर्शयति । अतिक्रामतीति । अतिक्रम्य वर्त्तत
इत्यर्थः । आक्रंस्यत इति । आङ्पूर्वात् क्रमिर्लुट् । आङ् उद्गमन (१।३।४०)
इत्यात्मनेपदम् । आचिक्रंसत इति । पूर्ववत् सन (१।३।६२) इत्यात्मनेपदम् ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

वाचनं पूर्वस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते
नित्या भवन्तीति कृत्वा । असति वाग्रहणे विपर्ययः सम्भाव्येत । पूर्वो विधि-
विभाषा । अयं तु विधिरारम्भसामर्थ्यान्नित्य इति ।

६० । तोर लि ।

६१ । उदः स्यास्तम्भिः पूर्वस्य ।

उत्पातेति । आदेः परस्येति (१।१।५४) सकारस्य महाप्राणस्थाघोषस्य तादृश
एव पूर्वसवर्णस्यकारः । खरि चेति (८।४।५५) थकारस्य तकारः । (S) अनचि
चेति (८।४।४७) पूर्वतकारस्य द्विवचनम् । भरो भरीति (८।४।३५) पक्षे एकस्य
लोपः । उत्तम्भितेति । स्तम्भिः सौत्रो धातुः (T) । उत्पन्नातेति । ण्या श्रौचे ।
पूर्वग्रहणं परसवर्णनिवृत्त्यर्थम् । उत् पूर्वस्येत्यादि । पूर्वसवर्णे कर्त्तव्ये स्कन्दे-
ऽस्कन्दसि विषय उपसंस्थानं प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम् ।
व्यत्ययो बहुलमिति (३।१।८५) व्यत्ययेनोदः परस्य स्कन्दे ऽस्कन्दसि विषये
पूर्वसवर्णो भविष्यति । उत् कन्देति । लोट् । सिप् । सेह्यैपिच्चेति (३।४।८७)

(S) इदमपि चिन्त्यम् । थकारस्यासिद्धत्वात् । थकारस्यैवात्र श्रवणम् । नतु तस्य चलनेन तकारः स्यात् ।
तेन भरो भरीति (८।४।३५) लोपाभावपक्षे उत्पन्नातेति ।

(T) उत्तम्भितौ ङ्भिरतीवतरां शिरीभिरिति भाष्यः ।

हिरादेशः । अतो हेरिति (६।४।१०५) हेर्लुक् । रोगे चेत्यादि । इदम-
विशेषेण च्छन्दसि भाषायाञ्च । रोगे वाच्य उदः परस्य स्कन्देः पूर्वसवर्णो भवती-
त्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । पृषोदरादित्वाद् (६।३।
१०८) भविष्यतीति । उत्कन्दक इति । रोगाख्यायां गुलु वडुल (३।३।१०८)
मिति णुल् ।

६२ । भयो होऽन्यतरस्याम् ।

बाग् घसतीत्यादावुदाहरणे हकारस्य महाप्राणस्यान्तरतस्यात् तादृशएव
घकारादयो वर्गचतुर्था भवन्ति । अन्यतरस्याग्रहणं पूर्वविध्योर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

६३ । श ऋः ऌः ।

छत्व ममोति वक्तव्यमिति । अमि परतच्छत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येय-
मित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम् । शृच्छ इति योगविभागः क्रियते । तेनाट्प्रत्या-
हारेऽसन्निविष्टे लकारादावपि भविष्यति । अतोऽटोत्यतिप्रसङ्गनिरासार्थो द्वितीयो
योगः । तेनाख्येव परभूते । नान्यत्रेति । योगविभागकरणसामर्थ्याच्चातुप्रत्या-
हारान्तर्गतेऽन्यपि क्वचिद् भवत्येव । अन्यथा योगविभागकरण मनर्थकं स्यात् ।
अमोति नोक्तं वेचित्प्रार्थम् । अत्र वा पदान्तस्थेत्यतः (८।४।५८) पदान्तग्रहण
मनुवर्त्तते भयो विशेषणार्थम् । तेन शि तुगित्यत्र (८।३।३१) तुक्ः पूर्वान्त-
करणं छत्वार्यमुपपन्नं भवति । अन्यथा डः सि धुङित्यतो (८।३।२८) धुङ्,
अहनातुवृत्तेः परस्यासिद्धत्वात् पूर्वान्तकरण मनर्थकं स्यात् ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

शब्देत्यत्र हौ यकाराविति । एकः संज्ञायां समजेत्यादिना (३।३।८८)
विहितस्य क्यपोऽवयवः । अपरस्त्वथः । क्रमज स्तृतीय इति । क्रम आतुपूर्वी ।
ततो जातः क्रमजः । स पुनरनवि चेत्यनेन (८।४।४७) यो विहितः । स हि पूर्व-
यकाराभ्यां पञ्चाज्जात इति क्रमजो भवति । तकारात् परो यकार एक इति ।
दित्यदित्येत्यादिना (४।१।८५) विहितस्य ख्यस्यावयवः । हौ यकाराविति ।
एकोऽदिति शब्दात् तस्यापत्यमित्यर्थे (४।१।८२) दित्यदित्यादिसूत्रेण विहितस्य
(४।१।८५) ख्यस्यावयवः । द्वितीयस्वादित्यशब्दादेव सास्य देवतेत्यर्थे (४।२।२४)

तेनैव सूत्रेण विहितस्य ख्यस्यावयवः । क्रमजस्तृतीय इति । यणो मय इत्यनेन (८।४।४७, वा) यो विहितः । मध्यमस्य मध्यमयोर्विति । अन्यतरस्यामित्यधिकारात् । यद्येकस्य भवति ततो मध्यमस्य । अथ द्वयोरिति ततो मध्यमयोः । आन्त्रमिति । आन्त्राश्च इति (४।४।८५) निपातनाददो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति (२४।३६) न भवति जग्धादेशः । रदाभ्यामित्यादिना (८।२।४२) निष्ठा-
नत्वम् । भवत्ययं नकारो यम् । यमि परतश्च । न च हलउत्तरः । किं तर्हि ? अचः । अर्घ्यमिति । पादाघाभ्राञ्चेति (५।४।२५) तादर्थ्यं यत् । अत्र चकारो रेफादुत्तरो भवति । यकारे यमि परतः । नत्वयं यम् घकारः । तस्य यम्स्वसन्निवेशात् । शाङ्गमिति । शृङ्गस्य विकार इत्यणः । आदिबुद्धिः । रप-
रत्वम् । अत्र ङकारो यम् हलउत्तरो भवति । नतु तस्मात् परे यम् गकारः । तस्य यम्प्रत्याहारेऽसन्निवेशात् । नन्वादिवृद्धिस्तुष्टितायया बहिरङ्गा भवति । लोपस्वन्तरङ्गः । ततश्चान्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये वृद्धेरसिद्धत्वम् । तस्या असिद्धत्वात् तदाश्रितस्य रेफस्याप्यसिद्धत्वमेव । एवञ्च सति ङकारो हलएव परो न भवतीति यत् केचिच्चोदयन्ति तन्मतमिदं नोपन्यसनीयमेव । मूलोदाहरणेऽपि तथा सम्भवात् ।

६५ । भारो भारि सवर्णे ।

प्रसप्तमवत्तमित्यादि । ददातिः क्तः । अच उपसर्गात् त (७।४।४७) इत्या-
कारस्य तकारः । दकारस्यापि खरि चेति (८।४।५५) चत्वम् । एवं तावत् त्रय
स्तकाराः । हावादेशावेकः प्रत्ययावयवः । अनचि चेति (८।४।४७) यो निरवृत्तः
स क्रमजश्चतुर्थः । मध्यमस्य मध्यमयोर्विति । पूर्ववदन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरेव
वेदितव्यम् । मरुत्त इति चत्वारस्तकारा इति । त्रयः पूर्ववत् । चतुर्थो
मरुच्छब्दावयवः । क्रमजः पञ्चम इति । अनचि चेति (८।४।४७) यो विहितः ।
ननु चाजन्तादुपसर्गात् तत्त्वमुच्यते । नव मरुच्छब्दोऽजन्तः । किं तर्हि ?
‘हलन्तः । तत् कथं तत्वं भवतीत्याह मरुच्छब्दस्येत्यादि । उपसर्गाः क्रिया
योग इत्यत्र (१।४।५८) मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमुपसर्गकार्यार्थम् । यदि
सत्यामपि तस्यां तत्वं न स्यात् तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादुपसंख्यान-
सामर्थ्यादनजन्तादपि तत्वं भवत्येव । तर्हि यथा ह्युपसर्गोपसंख्यानसामर्थ्यात्
तत्वं भवति तथा मरुत्रयतीत्यत्राप्युपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति (८।४।१३)

तकारेणानङादिव्यवाये णत्व' स्यात् । यदीष्यते तदा भवतु । यदि नेष्यते तदा ऋभ्रादिषु (८१४१८) द्रष्टव्यः । शाङ्गमिति । ङकारो हलउत्तरो भवति भरि च सवर्णं परतः । नत्वयं भरिति न भवति लोपः । प्रियपञ्चेति । प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः । तत् स्तुतीयैकवचनम् । अक्लोपोऽन इत्यकारः (६१४१३४) लोपः । स्तोः शुना दुरिति (८१४१४०) सुत्व' तवर्गस्य । वर्गो वर्गन सवर्ण इति जकारश्चवर्गस्य सवर्णः । नत्वयं जकारो भर । तेन तस्मिन् परभूते पूर्वस्माद्वलः परस्यापि चकारस्य लोपो न भवति । ननु चाक्रियमाणेऽपि भरौत्येतस्मिन् नेवात्र लोपः प्राप्नोति । निर्दिष्टग्रहणस्थानन्तर्थायत्वात् । अनन्तरे परभूते सवर्णं लोपेन भवितव्यम् । नचात्रानन्तरो जकारः । पूर्वस्य लोपे कृतेऽचः परस्मिन् पूर्वविधावित्य- (१११५७) कारलोपस्य स्थानिवद्भावात् । तत् किंभरौत्यनेनेत्यत्र आह लोपस्येत्यादि । पूर्वत्रासिद्धये ह्रस्वल्लोपस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । अत्र भरौत्येतस्मिन् येन यदि, तदात्र लोपः स्यादेव । तर्मेति । त्वप प्रौणने । पकारस्य तकारः स्थानमेदात् सवर्णो न भवति । तेनात्र लोपो न भवति । ननुच निमित्तानां कार्थिण्याच्च साम्याः दिङ् संख्यातानुदेशेन भवितव्यम् । तत्रासत्यपि सवर्णग्रहणे तर्मेत्यादौ नव लोपः प्राप्नोति । तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनेत्यत्र आह सवर्णग्रहणसामर्थ्यादित्यादि । यद्यत्र यथासंख्यं स्यात् ततो भकारस्य भकार एव लोपः प्रसज्येत । यावता भकारस्य भकार एव सवरणः । एवञ्च सति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । व्यवच्छेद्याभावात् । नहि भकारस्यासवर्णो भकारः सम्भवति । तस्मादत्र सवर्ण-ग्रहण सामर्थ्यान् न संख्यातानुदेशो भवति । तेन शिष्टे पिण्डीत्यत्र सवर्णमात्रे ङकारे ङकारलोपो भवतीति । शिष्लू विशरणे । पिष्लू सञ्चूर्यने । लोट् । सिप् । सेर्षापिष्वेति (३१४८७) हिरादेशः । अम् । असोरक्लोप (६१४१११) इत्यकारलोपः । हुभलभ्यो हृर्धिरिति (६१४१०१) धिभावः । भलाञ्जम् भगीति (८१४५३) जश्त्व' षकारस्य ङकारः । नञापदान्तस्य भलीत्य- (८१४२४) नुस्वारः । हुना दुरिति (८१४१४१) धकारस्य ङकारः । अनुस्वारस्य ययि पर-सवर्ण इति (८१४५८) णकारः । अनेन ङकारस्य ङकारे लोपः ।

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

गार्थो वात्स्यइति । गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादिभ्यो यजिति (४१११०५) यज् । ज्नित्यादेर्नित्य मित्याद्युदात्तत्वम् (६१११८७) । अनुदात्तं पदमेक-

वर्जमिति (६।१।१५८) शेषस्यानुदात्तत्वम् । तस्य स्वरितो भवति । पचति पठतीति । तिप्शपी पिप्वादनुदात्तौ । पकारस्याकारोऽपि धातुस्वरणोदात्तः । तस्मात् परस्य शबकारस्य स्वरितत्वं भवति । किं पुनः कारणं सूत्रमिदमिहोच्यते ? न तित्स्वरितमित्यस्या- (६।१।१५८) नन्तरमुच्यताम् ? एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमेव ह्यनुवर्त्तिष्यत इत्याह अस्थेत्यादि । यदि तत्र क्रियेत तदानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतदिह (६।१।१५८) प्रवर्त्तते । ततश्चानुदात्तस्वरितौ श्रूययाताम् । नोदात्तस्वरितौ । इह तु क्रियमाणे स्वरितस्यासिद्धत्वात् तदाश्रयमनुदात्तं पदमेकवर्जं मिति (६।१।१५८) न प्रवर्त्तते । तेन हावप्यस्योदात्तस्वरितौ श्रूयते ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्गकाश्यपगालवानाम् ।

उदात्तस्वरितोदयमिति । उदात्तस्वरिताबुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दोऽत्र प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति दर्शयितुमाह उदात्तोदयस्येत्यादि । उदयशब्दः परशब्दस्यार्थं वर्त्ततेऽत्र । गार्ग्यस्तत्रेति । तत्रशब्द आद्युदात्तः । सप्तम्या स्त्रलिङिति (५।३।१०) त्रल्प्रत्ययान्तास्त्रित्स्वरिण । गार्ग्यः क्तेति । क्शब्दः स्वरितस्त्रित्स्वरिण । किमोऽदिति (५।३।१२) किम्शब्दादत्प्रत्ययः । किमः क्तादेशः क्तातीति (७।२।१०५) । उदात्तस्वरितमिति वक्तव्ये लाघवार्थत्वादु विस्पष्टार्थत्वाच्चोदयग्रहणं मङ्गलार्थमिति । इष्टार्थसिद्धेर हेतुर्, मङ्गलमिष्टं पुनरर्थः शास्त्रस्य प्रथनं वीरपुरुषादिता च । तथाचोक्तं (U) यतो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते । वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चेति । यथा मङ्गलादीन्वेवविधानि भवन्ति तथा मङ्गलावसानान्यपि । मङ्गलार्थं इहोदयशब्दे क्रियमाण उत्तरारम्भो मङ्गलपूर्वको भवन्ति । तेन यद् वक्ष्यति दीर्घभूतयोश्चानेन विवृताकारेण ग्रहणं नैष्यते । संवृतेन तु मात्रिकस्य सर्वगुणयुक्तस्याकारस्य ग्रहणं मिथ्यत इति तदुपपन्नं भवति । मङ्गलपूर्वकेषु हि कार्यं पारम्पर्याण्येष्वपीदार्थसिद्धिर्भवति । उदयशब्दद्वयार्थं लोके ह्रस्विशब्दवन्मङ्गलार्थत्वेन प्रसिद्धः । तस्मात् तस्य ग्रहणं मङ्गलार्थं क्रियते ।

६८ । अत्र इति ।

एकोऽत्र विवृतोऽपरः संवृतः । तेन स्यात्वादेशयोरुभयो रूपमिदादपि प्रयत्नमिदाद् भेदो भवति । अत्यन्ताभिदे सत्यकारस्य त्वकारवचनमनर्थकं स्यात् । अत्र यो विवृतः स स्थानी । यः संवृतः स आदेशः । अकारो विवृतः । स संवृतो भवति । विवृतप्रयत्नोऽकारः संवृतप्रयत्नो भवति । संवृतप्रयत्न मादेशमनुभवतो-
त्यर्थः । वृच्चः प्लच्चइति । संवृतप्रयत्नविषयापदर्शनाद्यम् । ननु च विवृतोऽकारो नास्त्येव लोके वेदे च । संवृतस्यैव प्रयोगदर्शनात् । तदपार्थक्यमिदं मिथ्याह इहेत्यादि । यद्यपि लोके वेदे च संवृत एवाकार स्थायीोह व्याकरणे कस्यचित् कार्यस्य सिद्धये विवृतोऽप्यभ्युपगतः । किं पुन स्तत् कार्यम् ? अकारस्य चान्योन्या-
पेक्षया सावर्ण्यम् । एतदुक्तं भवति । ऋस्वदौघाकारौ सवर्णौ यथा स्यातामित्ये-
वमर्थमकारो विवृतगुणः प्रतिज्ञात इति । अन्यथा यदि संवृतविवृतप्रयत्नौ परस्परं सवर्णौ न स्यातां ततश्चाकारो गृह्यमाण आकारं न गृह्णीयात् । एवञ्च सति दण्डाग्रमित्यादावेवाकः सवर्णं दौघं (६।१।१०२) इति दौघत्वं स्यात् ।
दण्डादकमित्यादौ तु न स्यात् । अभेदका इह शास्त्रे गुणाः ५, ११८ इत्युक्तम् । ततोऽयमदोष इति चेत् ? न । सवर्णसंज्ञासूत्रे (१।१।८) प्रयत्नभेदस्याप्याश्रितत्वात् ।
अन्यथा तत्र प्रयत्नग्रहणमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि विवृतः प्रतिज्ञात स्तत् किं प्रर्थं तस्येह प्रत्यापत्तिः क्रियतइत्याह तस्येत्यादि । तथाभूतस्येति । विवृत-
प्रयत्नभूतस्येत्यर्थः । प्रत्यापत्तिः पुनस्तस्य संवृतगुणस्याकारस्य स्वरूपात् प्रच्युतस्य पुनः स्वरूपस्य प्रतिलम्बः । सतस्य प्रत्युज्जीवनवत् । इहानेन विवृतेनाकारेण गृह्यमाणेनाणत्वात् सकलमवर्णकुलमुदात्तादिभेदभिन्नमष्टादशप्रकारं गृह्णीतम् ।
ततश्च यथा गुणान्तरयुक्तस्य ऋस्वस्य संवृतो ऋस्व आदेशो भवत्येव दौघप्लुतयोरपि स्यात् । किञ्चादेशोऽयमकारः संवृत उपात्तः । संवृतस्य चाकारस्याणत्वं नास्ति ।
प्रत्याहारेऽसन्निवेशात् । ततश्च यथाणत्वाभावाद् दौघप्लुतौ न गृह्णाति तथा संवृत मपि मात्रिकं गुणान्तरयुक्तं न गृह्णीयात् । एवञ्च सति यद्गुण उच्चारित स्तद्गुणयुक्तस्यैव प्रत्यापत्तिः स्यात् । न गुणान्तरयुक्तस्येत्याह दौघप्लुतयोरेत्यादि ।
कथं पुनर्दौघप्लुतयोरनेन विवृतेनाकारेण ग्रहणमिथ्यमाणमपि न भवति ? कथञ्च संवृतेन सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिथ्यमाणमपि लभ्यते ? पूर्वसूत्र उदय-
ग्रहणादिति पूर्वमेव कारणं सुक्तमत्रास्माभि रूदयग्रहणस्य प्रयोजनं वर्णयति ।

तपरकरणनिर्देशमन्ये त्वाहुः । अद् अ इति तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः । तथाच भाष्य उक्तम् । सिद्धन्तु तपरनिर्देशादिति (V) । तत्र प्रथमोऽकार स्तः परो यस्मादिति तपरः । द्वितीयस्तु तादृषि पर स्तपरइति । तस्य विवृतस्य तपरत्वं दौर्घ्येणुत-निवृत्त्यर्थम् । संवृतस्य सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य च ग्रहणार्थमिति । इष्ट्यप संस्थानवतीत्यादिश्लोकः पूर्वमेव व्याख्यातः । (W)

इति बोधिसत्त्वदेशोपाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां

काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य

चतुर्थःपादः समाप्तः ॥ ८ । ४ ॥

—(०)—

समाप्त्याष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—(०)—

इति बोधिसत्त्वदेशोपाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचिता

काशिकाविवरणपञ्च (ञ्जि) का

समाप्ता ।

—(०)—

समाप्तञ्च न्यासग्रन्थो जिनेन्द्रबुद्धिकृतः ॥

(V) According to some, the Sūtras VIII. 4. 68 is to be read as अद् अ and according to others as अद् अन्. But Kaśyapa rejects all these by his last वार्तिक—“एकश्रपनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नानां भगवतः पाणिनेः सिद्धम् ।”

(W) In preparing the press copy of the 8th Adhyaya, the Editor had to depend mainly on the following MSS —

(a) The 5th MS marked ण containing VII. 1, 2, 3, 4 and VIII 1, 2, 3, 4 This is in Bengali characters and the only copy from Bengal in which the अदिञ्च or सुसिद्धपाद i.e. VIII. 2 is found in part

(b) The 12th MS. or ६ with 1, 3, II, 1, 2, 3 ; IV, 1, VII. 1. 2. 3. 4 and VIII. 1, 4.

(c) The 14th MS. or ८ with VIII. 3

(d) The 18th MS. or ९ containing VII. 2 and VIII. 4

(e) The 20th MS. or १० with VII. 1, 2, 3 and VIII 1, 3

(f) The 21st or ११ with II, 1, VII. 1, 4 and VIII. 1, 3

(g) The 23rd MS. or १२ with VI. 3, 4 and VIII. 3, 4

(h) The 25th MS. or १३ with VI 1, 2 and VIII 1, 2

(i) The 27th MS. or १४ with VI. 2 and VIII. 1, 2.

PUBLICATIONS OF THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAH, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. *Gaudarajamala*—A dynastic History of Bengal from the earliest times to the Muhammanadan Conquest (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Rs 2/-.

2. *Gaudalekhamala*—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal (In Bengali). Text in Nagari character with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E. Rs 3/-.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal (In English). Text in Nagari character with plates, English translation, introduction, notes etc. By N. G. Majumdar, M. A. (In the Press).

4. *Taratantra*—Text in Nagari character. Edited by Pandit Girischandra Vedantatirtha with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. -/8/.

5. *Kasika-Vivarana-Panjika* or *Nyasa* by Jinendrabuddhi. Edited by Prof. Srischandra Chakravarti, B. A. Complete in 3 volumes, with Introduction etc. Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs 9/-. Also available in 4 separate parts. Vol. II. Pt. I (Adhyaya 5), Rs 2/8/-. Vol. II. Pt. II (Adhyaya 6), Rs 5/-. Vol. III *S. M. Series*. (Adhyayas 7 & 8), Rs 6/8. (Introduction, and title pages of Vols. I & II now available).

"Done in a scholarly manner"—H. Jacobi.

"The edition is very good and scholarlike"—Sten Konow.

6. *The Indo-Aryan Races* (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, B. A., F. A. S. B. Rs 5/-.

"A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples." A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).